www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

ترجمہ و تشریح

مفردات الفاظ قرآن

با تفسیر لغوی و اہل قرآن

(ذیل صفحات)

جلد اول

بسم الله الرحمن الرحیم

ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن

نویسنده:

حسین بن محمد راغب اصفهانی

ناشر چاپی:

المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریه

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵

ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن جلد ۱ ----- ۲۷

مشخصات کتاب ----- ۲۷

اشاره ----- ۲۸

پیشگفتار مترجم: ----- ۳۳

اشاره ----- ۳۳

نگاهی به تاریخ قرآن ----- ۳۸

آغاز تفسیر قرآن ----- ۴۰

معانی و تفسیر آیات قرآن در قرن اوّل ----- ۴۱

دوران تابعین و پایان قرن اوّل ----- ۴۵

قرن دوّم هجری ----- ۴۷

پایان دوره تفسیر اسرائیلیات و آغاز دوران عقل گزینی ----- ۴۹

سه نکته از استدلال توحیدی روایات از آیات قرآنی ----- ۵۱

قرن سوّم و آغاز عظمت فکری در معانی قرآن ----- ۵۶

قرآن و تأسیس علوم ----- ۵۷

علومی که در قرآن ریشه دارد ----- ۶۰

سیر تاریخی تفاسیر واژه های قرآنی و علمای آن علم تا عصر راغب ----- ۶۷

اینک ترجمه مقدّمه تهذیب اللّغه ----- ۶۸

تطوّر علوم قرآنی و نام بعضی از دانشمندان آنها در قرون چهارم و پنجم ----- ۷۹

عصر موسوعات و دائره المعارفهای علوم ----- ۸۴

فحول علمای این قرن ----- ۸۵

دوران رکود علم و خشونت سلاجقه و غزنویان ----- ۹۰

برگی از تاریخ فتاوای حقّ و باطل در قرن راغب ----- ۹۴

چند تن دیگر از معاصرین راغب ----- ۱۰۰

نام و زادگاه راغب اصفهانی ---- ۱۰۲
برگی از تاریخ، دینی، اجتماعی اصفهان ---- ۱۰۵
دانشمندان مشهور اصفهان قبل از راغب و موقعیّت تاریخی آنجا ---- ۱۰۷
مقدّماتی که به ترجمه مفردات انجامید ---- ۱۰۹
شخصیت دینی علمی راغب رحمه اللّه تعالی ---- ۱۱۴
آثار راغب اصفهانی ---- ۱۱۹
در باره نام کتاب «الفاظ القرآن» ---- ۱۳۱
عیّاران و دست برد زنندگان به آثار دانشمندان بخوانند و پند گیرند ---- ۱۳۴
روش و سبک راغب در کتاب مفردات الفاظ قرآن ---- ۱۳۶
وجه تسمیه و ریشه شناسی از دیدگاه وضع واژه ها ---- ۱۳۹
عبارات و افعال تکراری کتاب ---- ۱۴۰
علوم زبانی در کتاب مفردات الفاظ القرآن ---- ۱۴۱
راغب و مسائل مورد اختلاف متکلّمین و فقها ---- ۱۴۲
روش ارشادی راغب به سوی الگوها ---- ۱۴۳
عبارات کتاب مفردات الفاظ القرآن ---- ۱۴۴
ترتیب واژه ها، در مفردات ---- ۱۴۶
روش تحقیق و ترجمه کتاب مفردات ---- ۱۴۷
توضیح مطالب فشرده کتاب در زیر نویسی بدین شرح است ---- ۱۵۰
روش کار و سبک ترجمه کتاب ---- ۱۵۱
نام مصادر و مراجعی که در ترجمه و تحقیق از آنها استفاده شده ---- ۱۵۳
باب الالف ---- ۱۷۱
(أبا) [أبا]: ---- ۱۷۱
(أَبی) [أَبی : ---- ۱۷۳
((أب) [أب : ---- ۱۷۳
((أبد) [أبد]: ---- ۱۷۵
((أبق) [أبق : ---- ۱۷۶

((ابل) [ابل : ---- ١٧٦
((أتى) [أتى : ---- ١٧٧
(أث) [أث : ---- ١٧٩
((أثر) [أثر]: ---- ١٧٩
(أثل) [أثل : ---- ١٨٠
(أثم) [أثم : ---- ١٨١
(أجّ) [أجّ : ---- ١٨٤
(أجر) [أجر]: ---- ١٨٤
(أجل) [أجل : ---- ١٨٥
(أحد) [أحد]: ---- ١٨٨
(أخذ) [أخذ]: ---- ١٩١
(اخ) [اخ : ---- ١٩٢
((آخر) [آخر]: ---- ١٩٤
(إذ) [إذ]: ---- ١٩٥
(أداء) [أداء]: ---- ١٩٥
(آدم) [آدم : ---- ١٩٧
(اذن) [اذن : ---- ١٩٨
(أذى) [أذى : ---- ٢٠١
(إذا) [إذا]: ---- ٢٠١
(أرب) [أرب : ---- ٢٠١
(ارض) [ارض : ---- ٢٠٢
(اريک) [اريک : ---- ٢٠٣
(ارم) [ارم : ---- ٢٠٤
(از) [از]: ---- ٢٠٤
(ازر) [ازر]: ---- ٢٠٤
(ازف) [ازف : ---- ٢٠٧

(اس) [اس : ---- ٢٠٧
(اسف) [اسف : ---- ٢٠٩
(اسر) [اسر]: ---- ٢١٠
(اسن) [اسن : ---- ٢١١
(اسا) [اسا]: ---- ٢١١
((اشر) [اشر]: ---- ٢١٣
(اصر) [اصر]: ---- ٢١٣
(اصبع) [اصبع : ---- ٢١٤
(اصيل) [اصيل : ---- ٢١٤
(أف) [أف : ---- ٢١٤
(افق) [افق : ---- ٢١٥
(افک) [افک : ---- ٢١٥
(أفل) [أفل : ---- ٢١٧
(أكل) [أكل : ---- ٢١٧
(إل) [إل : ---- ٢١٩
(ألف) [ألف : ---- ٢٢١
(الک) [الک : ---- ٢٢٤
(الالم) [الالم : ---- ٢٢٥
(إله) [إله : ---- ٢٢٥
(الی) [الی : ---- ٢٣١
(امّ) [امّ : ---- ٢٣٣
(أَمَد) [أَمَد]: ---- ٢٤٣
(امر) [امر]: ---- ٢٤٥
(امن) [امن : ---- ٢٥٢
(آمين) [آمين : ---- ٢٥٧
(إنّ، أنّ) [إنّ، أنّ : ---- ٢٥٩

(انْ) [انْ : ---- ۲۵۹
(انتْ) [انتْ : ---- ۲۶۱
(انس) [انس : ---- ۲۶۴
(انف) [انف : ---- ۲۶۶
(أنْمل) [أنْمل : ---- ۲۶۷
(أَنّى) [أَنّى : ---- ۲۶۷
(أنَا) [أنَا]: ---- ۲۶۷
(اهل) [اهل : ---- ۲۷۰
(أوْب) [أوْب : ---- ۲۷۱
(أَيد) [أَيد]: ---- ۲۷۲
(ايک) [ايک : ---- ۲۷۲
(آل) [آل : ---- ۲۷۳
(أوْل) [أوْل : ---- ۲۷۴
(ايم) [ايم : ---- ۲۷۷
(أيْن) [أيْن : ---- ۲۷۸
(أوّه) [أوّه : ---- ۲۷۸
(اى) [اى : ---- ۲۷۹
((ايّان) [ايّان : ---- ۲۸۳
(إيّا) [إيّا]: ---- ۲۸۳
(أى) [أى : ---- ۲۸۳
(أى) [أى : ---- ۲۸۳
(اوى) [اوى : ---- ۲۸۳
(الالفات) [الالفات : ---- ۲۸۷
کتاب «ب» ---- ۲۹۲
((بتک) [بتک : ---- ۲۹۲
(بتر) [بتر]: ---- ۲۹۳

(بتل) ابتل : ---- ۲۹۴
(بتّ) ابتّ : ---- ۲۹۵
((بجس) ابجس : ---- ۲۹۶
(بحث) ابحث : ---- ۲۹۶
(بحر) ابحر]: ---- ۲۹۶
(بخل) ابخل : ---- ۲۹۸
(بخس) ابخس : ---- ۲۹۸
(بخع) ابخع : ---- ۳۰۰
((بدر) ابدر]: ---- ۳۰۱
(بدع) ابدع : ---- ۳۰۱
(بدل) ابدل : ---- ۳۰۴
(بدن) ابدن : ---- ۳۰۵
(بدا) ابدا]: ---- ۳۰۶
(بدأ) ابدأ]: ---- ۳۰۷
(بذر) ابذر]: ---- ۳۰۸
(بر) ابرا: ---- ۳۰۸
(برج) ابرج : ---- ۳۱۰
(برح) ابرح : ---- ۳۱۳
(برد) ابرد]: ---- ۳۱۴
(برز) ابرز]: ---- ۳۱۷
(برزخ) ابرزخ : ---- ۳۱۸
(برص) ابرص : ---- ۳۱۸
(برق) ابرق : ---- ۳۱۹
(برک) ابرک : ---- ۳۲۱
(برم) ابرم : ---- ۳۲۲
(بره) ابره : ---- ۳۲۳

(برا) [برا]: ---- ۳۲۴
(بزغ) [بزغ : ---- ۳۲۶
(بس) [بس : ---- ۳۲۶
(بسر) [بسر]: ---- ۳۲۸
(بسط) [بسط]: ---- ۳۲۸
(بسق) [بسق : ---- ۳۳۰
(بسل) [بسل : ---- ۳۳۱
(بشر) [بشر]: ---- ۳۳۲
(بصر) [بصر]: ---- ۳۴۰
(بصل) [بصل : ---- ۳۴۶
(بضع) [بضع : ---- ۳۴۶
(بطر) [بطر]: ---- ۳۴۶
(بطش) [بطش : ---- ۳۴۷
(بطل) [بطل : ---- ۳۴۷
(بطن) [بطن : ---- ۳۴۸
(بطوء) [بطوء]: ---- ۳۵۴
(بَطر) [بَطر]: ---- ۳۵۴
(بعث) [بعث : ---- ۳۵۵
(بعثر) [بعثر]: ---- ۳۵۶
(بعد) [بعد]: ---- ۳۵۶
(بعر) [بعر]: ---- ۳۵۸
(بعض) [بعض : ---- ۳۵۸
(بعل) [بعل : ---- ۳۶۰
((بغت) [بغت : ---- ۳۶۲
(بغض) [بغض : ---- ۳۶۲
(بغل) [بغل : ---- ۳۶۲

(بغی) أبغی : ---- ۳۶۴
(بقر) أبقر: ---- ۳۶۶
(بقل) أبقل : ---- ۳۶۷
(بقی) أبقی : ---- ۳۶۹
(بکت) أبکت : ---- ۳۷۰
(بکر) أبکر: ---- ۳۷۱
(بکم) أبکم : ---- ۳۷۲
(بکی) أبکی : ---- ۳۷۲
(بل) أبل : ---- ۳۷۳
(بلد) أبلد: ---- ۳۷۵
(بلس) أبلس : ---- ۳۷۶
(بلع) أبلع : ---- ۳۷۷
(بلغ) أبلغ : ---- ۳۷۷
(بلی) أبلی : ---- ۳۸۰
(بلی) أبلی : ---- ۳۸۵
(بن) أبن : ---- ۳۸۵
(بنی) أبنی : ---- ۳۸۶
(بهت) أبهت : ---- ۳۸۸
(بهج) أبهج : ---- ۳۸۹
(بهل) أبهل : ---- ۳۸۹
(بهم) أبهم : ---- ۳۹۰
(باب) أباب : ---- ۳۹۰
(بیت) أبیت : ---- ۳۹۳
(بید) أبید: ---- ۳۹۵
(بور) أبور: ---- ۳۹۵
(بئر) أبئر: ---- ۳۹۶

(بؤس) [بؤس : ---- ۳۹۸
(بیض) [بیض : ---- ۳۹۹
(بیع) [بیع : ---- ۴۰۰
(بال) [بال : ---- ۴۰۱
(بین) [بین : ---- ۴۰۲
(بان) [بان : ---- ۴۰۳
(بواء) [بواء]: ---- ۴۰۵
(الباء) [الباء]: ---- ۴۰۷
کتاب (ت) ---- ۴۱۰
((التّب) [التّب : ---- ۴۱۰
(تابوت) [تابوت : ---- ۴۱۰
(تبع) [تبع : ---- ۴۱۱
(تبر) [تبر]: ---- ۴۱۲
(تتری) [تتری : ---- ۴۱۲
(تجاره) [تجاره]: ---- ۴۱۴
(تحت) [تحت : ---- ۴۱۶
(تخذ) [تخذ]: ---- ۴۱۸
(تفث) [تفث : ---- ۴۱۸
(تراب) [تراب : ---- ۴۱۹
(ترفه) [ترفه : ---- ۴۲۱
(ترقوه) [ترقوه : ---- ۴۲۳
(ترک) [ترک : ---- ۴۲۳
(تسعه) [تسعه : ---- ۴۲۴
(تعس) [تعس : ---- ۴۲۴
(تقوی) [تقوی : ---- ۴۲۴
(متکا) [متکا]: ---- ۴۲۴

(تل) أتل : ---- ۴۲۶
(تلی) أتلی : ---- ۴۲۶
(تمام) أتمام : ---- ۴۲۷
(توراه) أتوراه: ---- ۴۲۸
(تاره) أتاره : ---- ۴۲۸
(تین) أتین : ---- ۴۲۸
(توب) أتوب : ---- ۴۳۰
(التیه) أالتیه : ---- ۴۳۲
(التّاءات) أالتّاءات : ---- ۴۳۲
کتاب (ث) ---- ۴۳۵
((ثبت) أثبت : ---- ۴۳۵
(ثبر) أثبر]: ---- ۴۳۶
(ثبط) أثبط]: ---- ۴۳۷
(ثبات) أثبات : ---- ۴۳۷
(ثجّ) أثجّ : ---- ۴۳۷
(ثخن) أثخن : ---- ۴۳۷
(ثرب) أثرب : ---- ۴۳۹
(ثعب) أثعب : ---- ۴۴۰
(ثقب) أثقب : ---- ۴۴۰
(ثقف) أثقف : ---- ۴۴۱
(ثقل) أثقل : ---- ۴۴۱
(ثلث) أثلث : ---- ۴۴۷
(ثل) أثل : ---- ۴۴۸
(ثمد) أثمد]: ---- ۴۴۸
(ثمر) أثمر]: ---- ۴۴۸
(ثم) أثم : ---- ۴۵۰

(ثمّ) أثمّ : ---- ۴۵۱
(ثمن) أثمن : ---- ۴۵۱
(ثنی) أثنی : ---- ۴۵۳
(ثوب) أثوب : ---- ۴۵۶
(ثور) أثور: ---- ۴۵۸
(ثوی) أثوی : ---- ۴۵۹
کتاب- ج ---- ۴۶۱
((جب) أجب : ---- ۴۶۱
(جبت) أجبت : ---- ۴۶۲
(جبر) أجبر: ---- ۴۶۲
(جبل) أجبل : ---- ۴۶۸
(جبن) أجبن : ---- ۴۶۹
(جبه) أجبه : ---- ۴۷۰
(جبی) أجبی : ---- ۴۷۰
(جث) أجث : ---- ۴۷۱
(جثم) أجثم : ---- ۴۷۱
(جثا) أجثا: ---- ۴۷۳
(جحد) أجحد: ---- ۴۷۳
(جحم) أجحم : ---- ۴۷۳
(جدّ) أجدّ: ---- ۴۷۵
(جدث) أجدث : ---- ۴۷۶
(جدر) أجدر: ---- ۴۷۶
(جدل) أجدل : ---- ۴۷۷
(جذ) أجذ: ---- ۴۷۹
(جذع) أجذع : ---- ۴۸۰
(جذو) أجذو: ---- ۴۸۰

(جرح) أجرح : ---- ۴۸۲
(جرد) أجرد]: ---- ۴۸۲
(جرز) أجرز]: ---- ۴۸۴
(جرع) أجرع : ---- ۴۸۶
(جرف) أجرف : ---- ۴۸۶
(جرم) أجرم : ---- ۴۸۸
(جری) أجری : ---- ۴۹۰
(جزع) أجزع : ---- ۴۹۲
(جزء) أجزء]: ---- ۴۹۲
(جزاء) أجزاء]: ---- ۴۹۴
(جس) أجس : ---- ۴۹۵
(جسد) أجسد]: ---- ۴۹۷
(جسم) أجسم : ---- ۴۹۷
(جعل) أجعل : ---- ۴۹۸
(جَفْنه) أجَفْنه : ---- ۵۰۱
(جفا) أجفا]: ---- ۵۰۱
((جل) أجل : ---- ۵۰۲
(جلب) أجلب : ---- ۵۰۳
(جلت) أجلت : ---- ۵۰۵
(جلد) أجلد]: ---- ۵۰۷
(جلس) أجلس : ---- ۵۰۸
.(جلو) أجلو]: ---- ۵۰۹
(جمّ) أجمّ : ---- ۵۱۱
(جَمَحَ) أجَمَحَ : ---- ۵۱۱
(جمع) أجمع : ---- ۵۱۲
(جمل) أجمل : ---- ۵۱۴

(جن) أجن : ---- ٥١٧
(جنب) أجنب : ---- ٥٢١
(جنح) أجنح : ---- ٥٢٧
(جند) أجند: ---- ٥٢٩
(جنف) أجنف : ---- ٥٣٠
(جنى) أجنى : ---- ٥٣٠
(جهد) أجهد: ---- ٥٣٠
(جهر) أجهر: ---- ٥٣٢
(جهز) أجهز: ---- ٥٣٥
(جهل) أجهل : ---- ٥٣٥
(جهنّم) أجهنّم : ---- ٥٣٧
(جيب) أجيب : ---- ٥٣٨
(جوب) أجوب : ---- ٥٤٠
(جود) أجود: ---- ٥٤١
(جأر) أجأر: ---- ٥٤١
(جأر) أجأر: ---- ٥٤٢
(جار) أجار: ---- ٥٤٢
(جوز) أجوز: ---- ٥٤٤
(جاس) أجاس : ---- ٥٤٥
((جوع) أجوع : ---- ٥٤٩
(جاء) أجاء: ---- ٥٥١
(جال) أجال : ---- ٥٥٢
(جو) أجو: ---- ٥٥٢
كتاب- ح ---- ٥٥٤
((حبّ) أحبّ : ---- ٥٥٤
(حبر) أحبر: ---- ٥٥٧

(حبس) أحبس : ---- ۵۵۹
(حبط) أحبط: ---- ۵۶۱
(حبک) أحبک : ---- ۵۶۴
(حبل) أحبل : ---- ۵۶۴
(حتم) أحتم : ---- ۵۶۶
(حتّی) أحتّی : ---- ۵۶۸
(حج) أحج : ---- ۵۶۹
(حجب) أحجب : ---- ۵۷۲
(حجر) أحجر: ---- ۵۷۳
(حجز) أحجز: ---- ۵۷۵
(حد) أحد: ---- ۵۷۶
(حدب) أحدب : ---- ۵۷۷
(حدث) أحدث : ---- ۵۷۸
(حدق) أحدق : ---- ۵۷۹
(حذر) أحذر: ---- ۵۸۱
(حر) أحر: ---- ۵۸۱
(حرب) أحرب : ---- ۵۸۷
(حرث) أحرث : ---- ۵۸۸
(حرج) أحرج : ---- ۵۹۲
(حرد) أحرد: ---- ۵۹۴
(حرس) أحرس : ---- ۵۹۶
(حرس) أحرس : ---- ۵۹۷
(حرض) أحرض : ---- ۵۹۷
(حرف) أحرف : ---- ۵۹۸
(حرق) أحرق : ---- ۶۰۰
(حرک) أحرک : ---- ۶۰۱

(حرام) [حرام : ---- ۶۰۱
(حری) [حری : ---- ۶۰۴
(حزب) [حزب : ---- ۶۰۵
(حزن) [حزن : ---- ۶۰۶
(حس) [حس : ---- ۶۰۷
(حسب) [حسب : ---- ۶۰۸
(حسد) [حسد]: ---- ۶۱۸
(حسر) [حسر]: ---- ۶۱۸
(حسم) [حسم : ---- ۶۱۹
(حسن) [حسن : ---- ۶۲۰
(حشر) [حشر]: ---- ۶۲۸
(حَصّ) [حَصّ : ---- ۶۳۰
(حصد) [حصد]: ---- ۶۳۲
(حصر) [حصر]: ---- ۶۳۳
(حصن) [حصن : ---- ۶۳۷
(حصل) [حصل : ---- ۶۴۱
(حصا) [حصا]: ---- ۶۴۲
(حض) [حض : ---- ۶۴۶
(حضَب) [حضَب : ---- ۶۴۶
(حضر) [حضر]: ---- ۶۴۸
(حط) [حط]: ---- ۶۵۰
((حطب) [حطب : ---- ۶۵۲
(حطم) [حطم : ---- ۶۵۲
(حظّ) [حظّ]: ---- ۶۵۵
(حظر) [حظر]: ---- ۶۵۷
(حفّ) [حفّ : ---- ۶۵۷

(حفد) [حفد]: ---- ۶۶۰
(حفر) [حفر]: ---- ۶۶۲
(حفظ) [حفظ]: ---- ۶۶۴
(حفی) [حفی : ---- ۶۶۶
(حقّ) [حقّ : ---- ۶۶۷
(حقب) [حقب : ---- ۶۷۹
(حقف) [حقف : ---- ۶۸۰
(حکم) [حکم : ---- ۶۸۰
(حل) [حل : ---- ۶۸۹
((حلف) [حلف : ---- ۶۹۲
(حلق) [حلق : ---- ۶۹۴
(حلم) [حلم : ---- ۶۹۶
(حلی) [حلی : ---- ۶۹۸
(حم) [حم : ---- ۶۹۸
(حمد) [حمد]: ---- ۷۰۱
(حمر) [حمر]: ---- ۷۰۳
(حمل) [حمل : ---- ۷۰۵
(حمی) [حمی : ---- ۷۰۹
(حنّ) [حنّ : ---- ۷۱۱
(حَنِثَ) [حَنِثَ : ---- ۷۱۳
((حنجر) [حنجر]: ---- ۷۱۵
(حنذ) [حنذ]: ---- ۷۱۵
(حنف) [حنف : ---- ۷۱۵
(حنک) [حنک : ---- ۷۱۹
(حَوْب) [حَوْب : ---- ۷۲۱
(حوت) [حوت : ---- ۷۲۲

(حید) [حیدا]: ---- ۷۲۴
(حیث) [حیث : ---- ۷۲۴
(حوذ) [حوذا]: ---- ۷۲۴
(حور) [حورا]: ---- ۷۲۴
(حاج) [حاج : ---- ۷۲۷
(حیر) [حیرا]: ---- ۷۲۷
(حیز) [حیزا]: ---- ۷۲۹
(حاشی) [حاشی : ---- ۷۲۹
(حاص) [حاص : ---- ۷۳۱
(حیض) [حیض : ---- ۷۳۳
(حائط) [حائطا]: ---- ۷۳۳
(حیف) [حیف : ---- ۷۳۶
(حاق) [حاق : ---- ۷۳۶
(حول) [حول : ---- ۷۳۶
(حین) [حین : ---- ۷۴۱
(حیّ) [حیّ : ---- ۷۴۱
(حوایا) [حوایا]: ---- ۷۴۷
(حوی) [حوی : ---- ۷۴۷
کتاب- خ ---- ۷۵۰
((خبت) [خبت : ---- ۷۵۰
(خبث) [خبث : ---- ۷۵۲
(خبر) [خبرا]: ---- ۷۵۳
(خبز) [خبزا]: ---- ۷۵۴
(خبط) [خبطا]: ---- ۷۵۵
((خبل) [خبل : ---- ۷۵۷
(خبو) [خبوا]: ---- ۷۵۸

(خب ء) [خب ء]: ---- ۷۵۸
(ختر) [ختر]: ---- ۷۵۸
(ختم) [ختم : ---- ۷۶۰
(خد) [خد]: ---- ۷۶۵
(خدع) [خدع : ---- ۷۶۵
(خدن) [خدن : ---- ۷۶۷
.(خذل) [خذل : ---- ۷۶۹
(خذ) [خذ]: ---- ۷۶۹
(خر) [خر]: ---- ۷۶۹
(خرب) [خرب : ---- ۷۷۱
(خرج) [خرج : ---- ۷۷۲
(خرص) [خرص : ---- ۷۷۴
(خرط) [خرط]: ---- ۷۷۷
(خرق) [خرق : ---- ۷۷۷
(خزن) [خزن : ---- ۷۷۹
(خزی) [خزی : ---- ۷۸۱
(خسر) [خسر]: ---- ۷۸۳
(خسف) [خسف : ---- ۷۸۴
(خسا) [خسا]: ---- ۷۸۸
(خشب) [خشب : ---- ۷۸۸
(خشع) [خشع : ---- ۷۹۰
(خشی) [خشی : ---- ۷۹۲
(خصّ) [خصّ : ---- ۷۹۲
(خصف) [خصف : ---- ۷۹۴
(خصم) [خصم : ---- ۷۹۵
(خضد) [خضد]: ---- ۷۹۶

(خضر) [خضر]: ---- ۷۹۶
(خضع) [خضع : ---- ۷۹۸
(خط) [خط]: ---- ۷۹۹
(خطب) [خطب : ---- ۸۰۰
(خطف) [خطف : ---- ۸۰۲
(خطا) [خطا]: ---- ۸۰۲
(خطو) [خطو]: ---- ۸۰۶
(خف) [خف : ---- ۸۰۶
(خفت) [خفت : ---- ۸۰۸
(خفض) [خفض : ---- ۸۰۸
(خفی) [خفی : ---- ۸۱۰
(خل) [خل : ---- ۸۱۱
(خلد) [خلد]: ---- ۸۱۶
(خلص) [خلص : ---- ۸۱۷
(خلط) [خلط]: ---- ۸۱۸
(خلع) [خلع : ---- ۸۱۹
(خلف) [خلف : ---- ۸۲۰
(خلق) [خلق : ---- ۸۲۸
(خلاء) [خلاء]: ---- ۸۳۲
(خمد) [خمد]: ---- ۸۳۶
(خمر) [خمر]: ---- ۸۳۶
(خمس) [خمس : ---- ۸۳۷
(خمص) [خمص : ---- ۸۳۹
(خمط) [خمط]: ---- ۸۳۹
(خنزیر) [خنزیر]: ---- ۸۴۱
(خنس) [خنس : ---- ۸۴۱

(خنق) أخنق : ---- ۸۴۱
(خاب) أخاب : ---- ۸۴۱
(خیر) أخیر]: ---- ۸۴۲
(خوار) أخوار]: ---- ۸۴۶
(خوض) أخوض : ---- ۸۴۶
(خیط) أخیط]: ---- ۸۴۸
(خوف) أخوف : ---- ۸۵۰
(خیل) أخیل : ---- ۸۵۳
(خول) أخول : ---- ۸۵۵
(خون) أخون : ---- ۸۵۵
(خوی) أخوی : ---- ۸۵۷
کتاب- د ---- ۸۵۹
((دبّ) أدبّ : ---- ۸۵۹
(دبر) أدبر]: ---- ۸۶۰
(دثر) أدثر]: ---- ۸۶۵
(دحر) أدحر]: ---- ۸۶۵
(دحض) أدحض : ---- ۸۶۷
(دحا) أدحا]: ---- ۸۶۷
(دخر) أدخر]: ---- ۸۶۸
(دخل) أدخل : ---- ۸۷۰
(دخن) أدخن : ---- ۸۷۳
(درّ) أدرّ]: ---- ۸۷۴
(درج) أدرج : ---- ۸۷۴
(دَرَسَ) أدَرَسَ : ---- ۸۷۸
(درک) أدرک : ---- ۸۷۹
(درهم) أدرهم : ---- ۸۸۱

(دری) ادری : ---- ۸۸۲
(درأ) ادرأ: ---- ۸۸۴
(دس) ادس : ---- ۸۸۷
(دسر) ادسر: ---- ۸۸۸
(دسی) ادسی : ---- ۸۹۰
(دع) ادع : ---- ۸۹۰
(دعا) ادعا: ---- ۸۹۰
(دفع) ادفع : ---- ۸۹۶
(دفق) ادفق : ---- ۸۹۶
(دفئ) ادفئ : ---- ۸۹۸
(دک) ادک : ---- ۸۹۸
(دلّ) ادلّ : ---- ۹۰۰
(دلو) ادلو: ---- ۹۰۲
(دلک) ادلک : ---- ۹۰۳
(دمدم) ادمدم : ---- ۹۰۵
(دم) ادم : ---- ۹۰۵
(دمر) ادمر: ---- ۹۰۷
(دَمع) ادَمع : ---- ۹۰۷
(دمغ) ادمغ : ---- ۹۰۷
(دنر) ادنر: ---- ۹۰۹
(دنا) ادنا: ---- ۹۱۱
(دهر) ادهر: ---- ۹۱۳
(دهق) ادهق : ---- ۹۱۸
(دهم) ادهم : ---- ۹۱۸
(دهن) ادهن : ---- ۹۱۸
(داب) اداب : ---- ۹۲۱

(داود) [داود]: ---------- ۹۲۱
(دار) [دار]: ---------- ۹۲۱
(دول) [دول : ---------- ۹۲۴
(دَوْمْ) [دَوْمْ : ---------- ۹۲۶
(دین) [دین : ---------- ۹۲۸
(دون) [دون : ---------- ۹۳۲
درباره مرکز ---------- ۹۳۵

ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن جلد ۱

مشخصات کتاب

سرشناسه : راغب اصفهانی، حسین بن محمد، - ۵۰۲ق.، قرن ، .

عنوان قراردادی : المفردات فی غریب القرآن .فارسی

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن / مولف ابوالقاسم حسین بن محمدبن فضل معروف به راغب اصفهانی؛ ترجمه و تحقیق همراه با تفسیر لغوی و ادبی قرآن از غلامرضا خسروی حسینی.

مشخصات نشر : تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثارالجعفریه ، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری : ۳ج.

شابک : دوره: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۸-۶ ؛ ج. ۱: ۹۶۴-۹۰۴۶۴-۰-۱ ؛ ج. ۲: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۷-۸ ؛ ۲۴۰۰۰ ریال: چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۶-۴۰-۱ : ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۲، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۲۸۳-۹۷-۸: ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۳، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۹-۴۰-۰ :

وضعیت فهرست نویسی : فاپا

یادداشت : ج. ۱(چاپ سوم:۱۳۸۳).

یادداشت : ج.۱-۳ (چاپ چهارم: ۱۳۸۷).

یادداشت : عنوان دیگر: ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

یادداشت : کتابنامه.

مندرجات : ج.۱. الف- دال.-- ج.۲. ذال- غین.-- ج.۳. فاء- یاء.

عنوان دیگر : ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

موضوع : قرآن -- مسائل لغوی

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها

موضوع : قرآن -- کشف الآیات

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها -- فارسی

شناسه افزوده : خسروی حسینی، غلامرضا، مترجم

رده بندی کنگره : BP۸۲/۳/ر۲م ۷۰۴۱ ۱۳۸۳

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۳فا

شماره کتابشناسی ملی : م ۸۳-۳۱۹۷۴

ص: ۱

اشاره

پیشگفتار مترجم:

اشاره

بسم اللّه الرّحمن الرّحیم بنام پروردگار آسمانها و زمین و آنچه در میان آنهاست ۱- پیامبران ۲- فطرت ۳- قرآن برادر و خواهر، در سر آغاز این کتاب کم نظیر و گرانقدر و به پیروی از شیوه ادبی انسانی قرآنی و روش حکمای حقیقت جوی، پرسشی مطرح می شود، به اینکه عامل محبوبیّت انبیاء و رمز پیروزی آنها چیست؟

تو در هر کجای این گردونه عظیم و پر غوغای زمین هستی، در هر شرایطی و تحت هر مقرّراتی زندگی می کنی، اگر در شمال و جنوب یا شرق و غرب زمین یا در کرانه دریاها، در کشورهای اروپائی و آسیائی و در صحراهای آتش خیز انقلابی آفریقا، در قارّه پهناور هند و پاکستان، و در آسمانخراشها، یا کلبه های آلاچیقی سنگاپور و مالزی، اگر در ژرفنای تاریک و بی روح تمدّن شیطان گونه جهان سرمایه داری و مادّی یا در نبردگاههای شمال و جنوب لبنان، اگر در سنگر عزّت و شرافت و شهادت کشورهای اسلامی و کشور عزیزمان ایران اسلامی از کیان عدالت جهان شمول اسلامی دفاع می کنی و علیه بیدادگران همیشه منفور تاریخ در معرض خیزش های فتنه جویانه هستی، و بالاخره در هر کجا و در هر حال هستی با چراغ اندیشه ات و به فرمان شور و احساس حقیقت خواهیت بیندیش که چرا پیامبران خدای پیروز و محبوبند؟

تاکنون، حدّ اقلّ سی قرن از تاریخ آنان گذشته است و می دانیم آنها افرادی بودند که سرمایه شان عصایی، زنبیلی، تبری، تخته پاره هایی، زرهی، زنان و فرزندان صالح و ناصالحی، یاران موافق و ناموافقی بوده، و در مقابلشان فرمانروایان جبّاری چون شدّاد و نمرود و فرعون و بت پرستانی سنگدل با شمشیرهائی زهرآگین و تازیانه هائی در خدمت عبودیّت بت ها که هر چه محکم تر بر گرده عمّارها و أبو ذرهای تاریخ فرود می آوردند قرار داشتند.

و هیچ دلیل محسوس و معقولی هم وجود نداشت که آن پوست بر دوشان،

عصا در دستان یا چوپانان و اجیر شدگان، آنهائی که غالبا در کودکی پدر و مادر از دست می دادند، و درس ناخوانده و استاد ندیده بودند و بگفته فرعون مصر، دستانشان بدون دستیاره های زرّین، و لباسشان از پشم نادوخته بهم بر نیامده گوسپندان و شتران بوده خارهای مغیلان در پاهاشان می خلید و نعلین و کفش های خویش وصله بر وصله می زدند و می دوختند.

مردانی که حتّی سرپناهی نداشتند و در سایه درختان بیابانی و غارها با خدای خویش به راز و نیاز و نیایش مشغول بودند، در شن زارها، و کوهستانها، بدون واسطه با هر چه که کلّ هستی است مربوط می شدند.

اکنون از خویش سؤال کنیم، چرا آنچنان انسانهائی، نامشان گفتارشان، کردارشان، لحظه لحظه اندیشه و دردهاشان و کتاب زندگانی پر شکوهشان در خطّ سیر طولانی تاریخ همواره مورد توجّه میلیاردها انسان در تمام زمانها قرار گرفته و کوشیده اند آنها را سرمشق حیات خویش قرار دهند.

امروز چهار پنجم جمعیّت زمین شیفته و مؤمن راه انبیاء هستند راستی کدام فرمول جبری تاریخ و چه دستگاه کامپیوتری در باره آنچنان انسانهائی اینچنین نفوذ و اثری را می تواند توجیه کند.

مگر نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، زکریّا، الیاس، ادریس، و بالاخره محمّد (ص) که درود خداوند و درود تمام پاکان روزگار نثار ارواحشان باد، چه گفته اند و چه داشته اند که چنین اعجازی آفریده اند؟

مگر نمی بینیم چگونه زورمندان عالم و مدّعیان عدالت و بشر دوستان با تمام قدرت و تجهیزات برای محبوبیّت و پیشبرد روش خویش و سیستمهای حکومتی شان شب و روز تلاش می کنند، وعده می دهند، قدرت نمائی می کنند و سه چهار قرن است صدها ملیون انسان ضعیف و ستمدیده را قربانی مطامع خویش نموده اند و از فردای مرگشان نه تنها مردم عزادارشان نمی شوند بلکه شادمانی هم می کنند.

چگونه است که در هر سال دو سه ملیارد نفر به یاد و تولّد پیامبران از

موسی (ع) تا محمّد (ص) مراسم برگزار می کنند؟ و بالاخره در سراسر جهان امروز بنام پیامبر اسلام بر مأذنه های مساجد ندای توحید و محمّدا رسول اللّه در فضای مواج و جوّ زمین گسترده می شود.

۲- فطرت:

برادر و خواهر آزاد شده از اسارت بت ها، می دانی چرا عوامل مادّی در جان و روان انسانها کارساز نیست.؟

می دانی چرا تو آرزومند رهائی مستضعفین جهان هستی؟

می دانی چرا از ظلم و دروغ و نفاق و ریا متنفّری؟

خبر داری چرا روح تشنه حقّ و عدالت خواهیت از یادآوری جانبازیهای شهیدان و رزمندگان راه الله، در گذشته و حال تاریخ شاد می شود؟

آگاه هستی که چرا من و تو و هر انسان نمی تواند علی (ع) و حسین (ع)، و یاران ایثارگرشان را دوست نداشته باشد و علّتش چیست؟

پاسخ اینستکه انسان بر فطرت خدا خواهی آفریده شده و پیامبران منادی آن فطرتند، همان فطرت و سرشتی که از ذرّات تا کرات جهان را فرا گرفته و وجود انسانهای امروز و دیروز و فردا، آگاه یا ناآگاه مترنّم یاد خالق آن هستند.

انسان درک می کند، می فهمد، انتخاب می کند و شیفته حقّ است برای او درد آورترین سخنان اینستکه باو بگویند، قابیل ها، فرعون ها، نرون ها، چنگیزها، یزیدیها، و تمام جبّاران تاریخ به دنیا آمده اند ستمگرانه بر گورستان قربانیان خویش سرمستانه پایکوبی کردند، عربده کشیده و سپس مردند و دیگر هیچ، آیا اینگونه مهملاث گزاف و بیهوده نیست؟

پیامبر (ص) ندا سر می دهد که:

وَ لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ- ۴۲/ ابراهیم مپندارید که خداوند از کارهائیکه ستمگران می کنند غافل است و این خود یکی دیگر از رازهایی است که انسانها را به پیامبران متمایل می سازد.

فطرت یا انگیزه خداجوئی، اساس آفرینش است و پیامبران راه گشایان بسوی

آن هستند و آخرین پیام الهی که توسّط پیامبر اسلام به انسانها ابلاغ شده، در حیات خود پیامبر (ص) نوشته و جمع آوری شده و در طول چهارده قرن دست نخورده و تحریف نشده بدست ما رسیده است و این امر خود بزرگترین اعجاز تاریخ بشری است.

۳- قرآن:

و لذا می بینیم که از روز نزول قرآن تا امروز شاید هیچ کتابی به شماره و تعداد قرآن در سراسر جهان و به اکثر زبانهای عالم چاپ نشده «۱» و هر روز محقّقین بیشتری را برای مطالعه بخود مجذوب می کند و در تمام کتابخانه های دنیا از نسخه های خطّی و چاپی قرآن آثاری بچشم می خورد.

بگفته دیل کارنگی در کتاب (آئین سخنوری) با گشودن قرآن در سر آغازش از دیدن عبارت: لا رَیْبَ فِیهِ هُدیً لِلْمُتَّقِینَ- ۲/ بقره به این حقیقت متوجّه می شویم که آخرین و کاملترین شرط سخنوری و نفوذ و تأثیر آن در دیگران همین است که قرآن بیان کرده یعنی اگر تو بهترین گوینده و نویسنده باشی و به تأثیر سخن خویش اینچنین مؤمن نباشی که بگوئی بدون تردید هدایت کننده است زحمات بیهوده است و بهدر می رود.

البتّه دیل کارنگی تا این حدّ و مفاهیم قرآن را دریافته ولی ما می دانیم که قرآن می گوید:

إِنَّ هذَا الْقُرْآنَ یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ- ۹/ اسراء قرآن به راهی که استوارتر و با ارزش تر است هدایت می کند.

نه تنها آغاز. قرآن، که سراسرش چنین محتوائی و حقایقی را در بر دارد بلکه:

قرآن کتابی است که عمل بآن زنجیرهای اسارت بار تکاثر، تفاخر، استکبار، ستم پیشگی، بت و طاغوت پرستی، شهوات و هوای نفسانی را پاره می کند و بار آنرا از دوش آدمی برمی دارد.

---

(۱) نخستین ترجمه قرآن به زبان لاتینی در اروپا سال ۱۱۴۳- میلادی است (تاریخ قرآن ۶۹).

قرآن پیروی از- بو لهب ها، قارون ها، ناباوران به اللّه و ناباوران به معاد و جهان جز او پاداش، افزون طلبان، فساد انگیزان، نگهبانان جهل و خشونت و بالاخره قدم نهادن در ظلمتکده کفر و خود کامگی را مردود می دارد.

و از سوی دیگر، قرآن برای فرد و جامعه، جهانی از نور، علم، تفکّر، عدالت، محبّت، شجاعت، برادری، سعی و تلاش، جهان بینی، و شناخت آنچه که هست، پیوند و رابطه میان جان و جهان و انسان، عبودیّت به اللّه، دفاع از شرف و ناموس، با بهره مندی از پرهیزکاری و بخشایش های الهی، ارائه راه رشد و بالاخره امیدواری و آرامش بخشی به روان مضطرب آدمیان در باره فردای پس از مرگ و رسیدن به رضوان آفریدگار را تعلیم می دهد و می آموزد، می گوید.

کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ مُبارَکٌ لِیَدَّبَّرُوا آیاتِهِ وَ لِیَتَذَکَّرَ أُولُوا الْأَلْبابِ- ۲۹/ ص.

این کتاب مبارکی است که بر تو نازل کردیم تا در آیاتش تدبّر و اندیشه شود و دانشمندان از آن پند گیرند و مفاهیم آن را یادآوری نمایند.

قرآن، راهنمای انسانها بسوی جهان ابدی است و هیچ انسانی از آن بی نیاز نیست، البتّه در صورتی که بخواهد از حیوان زیستی گامی فراتر نهد.

بدیهی است کسانی که به نام علم و عالم فرمولهای مأیوس کننده و منفی به بشریّت عرضه می کنند اصولا بگفته سعدی، اینان عالم نیستند زیرا علم، آلت تحصیل مراد است نه مراد کلّی «۱» علمی که پیوسته و رابطه انسانها را با گذشته و حال و آینده پاره می کند و پرده ای از یأس و نیستی و ناامیدی در پیش اندیشه و دیدگاه آدمیان بیاویزد، او بجای علم، تاریکی و جهل عرضه کرده و هرگز آنچنان تئوریها و

---

(۱) عقل با چندین شرف که دارد نه راهست بل چراغست در اوّل راه آئین و طریقت، و خاصیّت چراغ آن است که چاه از راه دانند و نیک از بد شناسند و دشمن از دوست فرق کنند، که شخص اگر چه چراغ دارد تا نرود بمقصود نرسد که علم در آن صورت حجاب باشد تا بقرائن معلوم شد که علم آلت تحصیل مراد است نه مراد کلّی پس هر که به مجرّد علم فرود آید آنچه به علم حاصل می شود در نیامده (رساله چهارم از سعدی- در اوّل کلیّات چاپ شوریده شیرازی ۱۳۳۵ ه در بمبئی هندوستان).

فرضیّه های منفی با آرزوها و نیازهای از صفر تا بی نهایت آدمی سازگار نیست.

او با اصرار تمام، خود را شاخص قرار داده و در نتیجه جهانی از آزمندی، هوسناکی، بی بند و باری و بت نفس و شهوت را بجای نور و علم نشانده است.

و بگفته آن شاعر:

علم کز تو، تو را نبستاند جهل از آن علم به بود صد بار

باید کلید شهر علم و حقیقت را از کلید دارانی که عملاً جهانیان را از غفلت و سرگردانی نجات داده اند دریافت کرد، همانهائی که فرا راه پر سنگلاخ و تاریک زندگی، مشعل های فروزانی از امیدواری به فردای ابدی نهاده اند و بانگ برمی دارند که:

وَ لَقَدْ کَتَبْنا فِی الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّکْرِ، أَنَّ الْأَرْضَ یَرِثُها عِبادِیَ الصَّالِحُونَ- ۱۰۵/ انبیاء.

در کتاب زبور بعد از ذکر نوشتیم که زمین را وارثانی از خدا پرستان صالح و شایسته خواهد بود.

نگاهی به تاریخ قرآن

ابو عبد اللّه زنجانی در کتاب تاریخ قرآن، می نویسد:

«قرآن با ارائه دهنده دین کامل و نعمت تامّ و تمام، برای تمام انسانهاست، چنانکه سنّت الهی در آفرینش بر این اساس است، که خورشید و آب، حیات طبیعی موجودات را تأمین کنند و رویش آنها بدون آن دو عامل امکان پذیر نیست، همانطور هم، سنّت زندگی و رشد و رویش جان و نفس آدمیان را بر پایه خورشید نبوّت و کتابش که همچون آب، مایه حیات روحی است، قرار داده است، تابش خورشید با نورش هدایتگر طبیعت است و تابش و شعاع وحی هم با زبان و بیان آیات قرآن هدایتگر روان انسانهاست، گفت:

قَدْ جاءَکُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ کِتابٌ مُبِینٌ یَهْدِی بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ وَ

يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَ يَهْدِيهِمْ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ

- ۱۵/ مائده از جانب خداوند نوری و کتابی روشن و بیانگر برای شما آمده است و کسانی که رضای او را پی می گیرند به راههای سلامت هدایت می کند و از تاریکی ها به نورشان می رساند و به راهی مستقیم رهبری شان می نماید.

اگر حقیقت و تفسیر این آیه را می خواهی، نگاهی به تاریخ کن تا ببینی که در اوایل قرن هفتم میلادی شرق و غرب عالم به فساد و هرج و مرج سیاسی، اخلاقی و اجتماعی تبدیل شده بود، تمدّن جهانی با خوشگذرانی ها و سستی و تفریح در شعله های فساد می سوخت و سیاست و نظام حکومتی آن عصر با غل و زنجیرها ادامه می داشت، اخلاق عمومی و روابط اجتماعی مردم با زیاده روی ها و شهوات از هم گسیخته شده بود، اندیشه ها و مسائل فکری هم با جدال و ستیزه جوئی انجام می شد و خون ملّت ها بدست ظالمین و ستمگران بهدر می رفت بدون اینکه آن خونها در راه هدفی شکوهمند، و مبدئی مقدّس ریخته شود.

جامعه جهانی در طول تاریخش فاقد الگوها و نمونه های متعالی بود و زندگی همانند وحوش به بیهودگی سپری می شد، در چنان حالتی محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با رسالت دینی و اخلاقیش بر چنان جهان تاریک و تشکیلات پوسیده ای ظهور کرد و در دستش این قرآن را که امروز پیشاروی بشر هست، و اگر می خواهی بگو با چنین نور و اخگری یعنی نور توحید فروزان شرق و غرب را به پناه آن دعوت کرد.

اخلاق انسانها را با فضیلت تجدید کرد و عقیده اش را بر اساس جوان مردی بنا نهاد، و جامعه بر اساس محبّت عظمت بخشید، برای جهاد و پیروزی بر تاریکی و فساد و در راه ایجاد آن نمونه متعالی، به غیر از قرآن به قدرتی متمایل نشد و نه بعد از قرآن به غرضی و هدفی دیگر، تا اینکه عالم پاک و آراسته، و عقل و خرد از اسارت ها آزاد شد و گفت:

وَ لا تَقْفُ ما لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤادَ كُلُّ أُولئِكَ كانَ عَنْهُ مَسْؤُلًا- ۳۶/ اسراء.

به چیزی که علم و آگاهی در باره آن نداری، توجّه مکن و بر آن اصرار نورز و مایست، زیرا گوش و چشم و دل همگی در کارشان مسئولند. «تاریخ القرآن/ ابو عبد اللّه زنجانی «۱»-»

آغاز تفسیر قرآن

راغب اصفهانی، می نویسد: «تفسیر یعنی اظهار کردن معنی قابل دریافت و معقول، که ویژه مفردات و واژه های دور از ذهن است» و چون چنین است می بینیم در زمان نزول قرآن مردم در باره مفردات قرآن از پیامبر پرسشهائی می نمودند و نهال تفسیر از همان آغاز توسّط خود پیامبر (ص) بوسیله بیاناتش غرس شده است.

پرسش ها از این قرار بود:

۱- از وجود خدای. (إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی ...- ۱۸۶/ بقره).

۲- از تغییرات شکل ماه می پرسیدند. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَهِلَّهِ قُلْ هِیَ ... ۱۸۹/ بقره).

۳- از کمّیّت و کیفیّت انفاق. (یَسْئَلُونَکَ ما ذا یُنْفِقُونَ ...- ۲۱۵).

۴- از ماههای حرام. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرامِ ... ۲۱۷/ بقره).

۵- از خمر و قمار و شرط بندی. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَیْسِرِ ...- ۲۱۹/ بقره).

۶- از وضع و سرپرستی یتیمان. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْیَتامی ...- ۲۴۰/ بقره).

۷- از پاکی ها که چه چیزی حلال است. (یَسْئَلُونَکَ ما ذا أُحِلَّ لَهُمْ ...- ۴/ مائده).

---

(۱) ابو عبد اللّه زنجانی دانشمند معاصر و نویسنده تاریخ قرآن که ۹۸ سال قبل در شهر زنجان متولّد شده است با مسافرت بکشورهای شام، حجاز و فلسطین در مصر با علماء آنجا مناظره نموده، احمد امین با دیدن او اظهار دوستی خالصانه نموده می گوید: «امروز فرصتی سعید و مبارک است و موقع آن است که عقلا و علماء در صدد زنده کردن عوامل الفت میان فرقه های مسلمین و می راندن خصومت باشند» ابو عبد اللّه در تهران در دانشکده الهیّات در آن زمان فلسفه و تفسیر تدریس نموده است، آثارش:

۱- تاریخ القرآن ۲- بقای نفس بعد از فنای جسم ۳- فیلسوف پارسی صدر الدّین شیرازی، ۴- و ترجمه قسمتی از الابطال ۵- کتاب عظمت حسین بن علی (ع) بفارسی و کتابهای دیگر است (مقدّمه تاریخ قرآن عربی).

۸- از قیامت و وقت آن. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ السَّاعَهِ ...- ۱۸۷/ اعراف).

۹- از انفال می پرسیدند که چه چیزی است. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَنْفالِ ... ۱/ انفال).

۱۰- از حقیقت روح (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الرُّوحِ ...- ۸۵/ اسراء).

۱۱- از کوهها سؤال می کردند. (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْجِبالِ ...- ۱۰۵/ طه).

واژه هائی و سؤالاتی هم بود که خود قرآن و وحی آنرا نخست به صورت پرسش مطرح و سپس تفسیر می کرد.

مثل آیات: (وَ ما أَدْراکَ مَا الْقارِعَهُ ...- ۳/ قارعه) و (وَ ما أَدْراکَ ما لَیْلَهُ الْقَدْرِ ...-

۲/ قدر) بنابراین نهال بارور و جاویدان تفسیر که بوسیله وحی و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم غرس شده بود از قرن اوّل توسّط اصحاب با وفای پیامبر (ص) که در رأس تمام آنها به گفته همه مسلمین، امیر المؤمنین علیّ بن أبی طالب (ع) و سپس شاگردانش ابن عبّاس و ابن مسعود، قرار داشتند، آبیاری شد.

راغب اصفهانی در ذیل واژه- شبه- می گوید:

نوعی از متشابهات در قرآن هست که دو معنی مختلف از آن فهمیده می شود و معرفت به حقیقت آنها مخصوص راسخین در علم است که برای سایرین که در معرفت مادون آنها هستند نامعلوم و پوشیده است و این همان است که پیامبر علیه السّلام در حقّ علی رضی اللّه عنه به آن اشاره کرده است که:

«اللّهمّ فقهه فی الدّین و علمه التّأویل» در باره ابن عبّاس هم مثل آن گفته شده، یعنی خداوندا او را در دین فقیه گردان و او را تأویل قرآن بیاموز.

معانی و تفسیر آیات قرآن در قرن اوّل

شناخت معانی و مفاهیم مفردات قرآن یا کلمات تازه و دور از ذهن، و تعلیم آنها از قرن اوّل شروع شده است، و هر چقدر بر دامنه فتوحات اسلام افزوده می شد و ملّت های مختلف باسلام روی می آوردند شور و شوق مردم برای آشنائی

به قرآن و سنّت های پیامبر (ص) بیشتر گسترش می یافت.

می خواستند با آئینی و کتابی که این چنین معجزه آفریده و از مردمی گمنام در صحنه تمدّن جهانی آنگونه شکوه و عظمت ایجاد کرده، آشنا شوند.

بخصوص که زیر ساز انقلاب اسلام و مسلمین، ایمان و عبادت و باور به روز جزا بود. و بگفته سپاهیان اسلام، پیامبر (ص) با قرآن مبعوث شده است تا:

لیخرج النّاس، من عباده النّاس الی عباده اللّه.

و من جور الادیان الی عدل الاسلام.

و من ضیق الدّنیا الی سعه الآخره.

یعنی: فلسفه وجودی پیامبر و قرآن بر این بوده که مردم را از پرستش غیر خدا و بندگی مردم خارج کند و به پرستش اللّه سوق دهد، از جور و ستم مکتب ها برهاند و بسوی عدل اسلام برساند و از جهان مادّی و دنیا بفراخنای جهان آخرت راه نماید.

از اینجهت نیازهای سیاسی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی از این قرار بود، مثل آشنایی به روابط و داد و ستد و معاملات و فهمیدن و آموزش چیزهای جائز و حلال از آنها که ناروا و حرام است، معرفت توحیدی و خداشناسی، نبوّت، درک و پذیرش امور آینده و غیب، و از همه مهمتر تشویق اسلام به فراگیری علوم که از آموختن قرآن آغاز می شد، شناختن روابط اجتماعی با ملّت ها از نظر صلح و جنگ، درک و مفاهیم اسلامی و جدیدی که در قرآن آمده است، مثل مؤمن، کافر، منافق، مشرک، ظالم، عادل قاسط، مقسط، مفلح، و صدها اصطلاح دیگر و حوادث تاریخی انبیاء و انجام عبادات مثل وضوء- صلاه، صوم، امر بمعروف، نهی از منکر- شهادت و داوری، آداب همسری، فهمیدن معنی الهام، وحی، فرشتگان، بهشت، دوزخ، اعراف، هدایت، ضلالت، طیّبات، خبیثات، و مهمترین اموری که در قرآن زیاد تأکید شده است، مثل شناختن و داشتن ایمان و اعمال صالحه، تقوی و تزکیه نفس که گفت:

(هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولًا مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ- ۲/ جمعه).

بنابراین ملّت ها و همه انسانهائی که در پناه اسلام بودند نه تنها به استادان و مفسّرین ارزشمند و آگاه و کامل نیاز داشتند بلکه محتاج الگوها بودند که مظهر تمام نمای مفاهیم ذکر شده بالا باشند.

ذهبی، در کتاب التّفسیر و المفسّرون، می نویسد:

ابن جریر از ابن مسعود روایت کرده که گفت: «کان الرّجل منّا اذا تعلّم عشر آیات، لم یجاوزهنّ حتّی یعرف معانیهنّ و العمل بهنّ».

ابن مسعود می گفت: هر یک از ما وقتی ده آیه قرآن را می آموختیم تا معانی آنها را بخوبی نمی فهمیدیم و به آنها عمل نمی کردیم از آنها به آیات دیگر نمی رسیدیم. (التّفسیر و المفسّرون ج ۱/ ۵۲).

و رمز بزرگ نفوذ اسلام در دلها ایجاد روحیّه تقوی و پرهیزکاری است و لذا چهار صد بار در قرآن، ایمان با اعمال صالحه- توأما ذکر شده است و امکان ندارد علم و ایمان آنهم تنها با گفتن بتواند قومی یا جامعه ای را بایثار و تلاش در راه حقّ بسیج کند، پس مصادر تفسیر و فهم مفاهیم قرآنی در قرن اوّل هجری عبارت بودند از:

۱- وجود پیامبر (ص).

۲- قرآن.

۳- اجتهاد و قدرت استنباط.

۴- تقوی و عمل صالح.

۵- و بعد از پیامبر دانستن سنّت او.

بدیهی است کسیکه از آغاز وحی تا پایان حیات پیامبر لحظه ای دور از پیامبر (ص) نبوده و حتّی ساعات وحی را در تمام ایّام بیاد داشته، عالی ترین معلّم و مفسّر قرآن باید باشد.

و باز- ذهبی- می نویسد: و قد روی عن ابن عبّاس انّه قال: ما اخذت عن تفسیر القرآن فمن علیّ بن أبی طالب.

و اخرج ابو نعیم فی الحلیه عن علی رضی اللّه عنه، انّه قال: و اللّه ما نزلت آیه الّا و قد علمت فیم نزلت قال شهد یخطب و هو یقول ... ما من آیه الّا و انا اعلم أ بلیل نزلت ام بنهار، ام فی سهل ام فی جبل.

و اخرج ابو نعیم فی حلیه عن ابن مسعود، قال: انّ القرآن انزل علی سبعه احرف، ما منها حرف الّا و له ظهر و بطن و انّ علیّ بن أبی طالب عنده منه الظّاهر و الباطن، و غیر هذا کثیر من الآثار الّتی تشهد له بانّه کان صدر المفسّرین و المؤیّد فیهم.

(التفسیر و المفسرون/ ذهبی، ج ۱ ص ۹۰).

یعنی از ابن عبّاس روایت شده است که گفت: هر چه را که من از تفسیر قرآن فرا گرفته ام از علیّ بن أبی طالب است.

ابو نعیم «۱» در حلیه، از علی رضی اللّه عنه آورده است که گفت: به خدا سوگند که هیچ آیه ای نازل نمی شد مگر اینکه می دانستم در چه مورد و کجا نازل شده است، پروردگارم قلبی و خاطری اندیشمند و زبانی پرسشگر بمن بخشیده است.

ابو طفیل گفت: علی را مشاهده کردم که خطبه می خواند و می گفت: آیه ای نیست مگر اینکه می دانم که در شب نازل شده است یا در روز در دشت و صحرا یا در کوه.

ابو نعیم از ابن مسعود آورده است که گفت: قرآن بر هفت حرف (لهجه و قرائات فصیح هفتگانه) نازل شده است و هیچ حرفی نیست مگر ظاهری و مفهومی دارد و از ظاهر و مفهوم آن علیّ بن أبی طالب آگاه است و علمش نزد او

---

(۱) قاضی ابن خلکان می نویسد: حافظ ابو نعیم احمد بن عبد اللّه اصفهانی، صاحب کتاب- حلیه الاولیاء- کان من اعلام المحدّثین، و اکابر الحفاظ الثّقات ... و کتابه الحلیه من احسن الکتب و له کتاب- تاریخ اصبهان. یعنی: ابو نعیم یکی از سر آمدهای محدّثین و بزرگان و موثّقین حفاظ (حافظ کسی است که صد هزار حدیث با اسنادش بداند و اگر سیصد هزار دانست او را حاکم گویند) کتاب حلیه الاولیاء او از بهترین کتابهاست و تاریخ اصفهان از اوست. مشایخ از علم او بهره مند شده اند.

مدّرس تبریزی می نویسد: تمام اصحاب صحاح ستّه بروایات او احتجاج و استدلال می کنند و از بزرگان مشایخ مسلم و بخاری بوده، روایاتش، در نهایت اعتبار و اتقان است.

(وفیات الاعیان ۱/ ۷۵- ریحانه الادب ۵/ ۱۸۵- هدیه الاحباب ۴۹).

است.

غیر از این ها بسیاری از روایات هست که گواهی می دهند به اینکه امیر المؤمنین (ع) در صدر مفسّرین قرار دارد و تأیید شده در میان آنهاست، و با خطبه ها و حکمت ها، مفاهیم آیات قرآن را تفسیر و در متن روزگار به یادگار نهاده است.

دوران تابعین و پایان قرن اوّل

پس از فتوحات و گسترش اسلام افرادی که از صحابه پیامبر، علوم قرآنی و تفسیر آموخته بودند از مکّه و مدینه به عراق و ایران و سایر کشورها برای تعلیم و آموزش قرآن مهاجرت می نمودند، آنها تابعین صحابه بودند و مدارس تفسیر را در سطح جامعه اسلامی و مساجد و منابر افتتاح نمودند که از مشهورترین آنها (سعید بن جبیر، مجاهد- عکرمه- عطاء ابن ابی ریاح- طاووس بن کیان) را می توان نام برد که آراء و نظراتشان در تمام تفاسیر مسلمین نقل شده است و همه آنها از موالی و غیر عرب و بردگان بودند که در پرتو آئین آزادی بخش اسلام و کسب دانش بچنان مقامی رسیدند.

در اوایل قرن اوّل که در اثر جنگها قاریان و حافظان قرآن بشهادت می رسیدند، نیاز به تدوین قرآن بیشتر احساس شد و مصاحف با مطابقت بیکدیگر بصورت مصحفی واحد در آمد.

بدیهی است تمام سوره ها در حیات پیامبر (ص) مدوّن شده بود، و حتّی خود پیامبر (ص) دستور قرار دادن بعض آیات را در سوره ها می داند.

شیخ طوسی در امالی- می نویسد: انّ ابن مسعود اخذ سبعین سوره من النّبی و اخذ الباقی عن امیر المؤمنین علیّ بن أبی طالب علیه السّلام (تاریخ القرآن ص ۱۶).

یعنی: ابن مسعود هفتاد سوره را از پیامبر (ص) و بقیّه را از علی (ع) اخذ کرد.

مصاحفی که مشهور است و در تاریخ ضبط شده عبارتند از:

مصحف ابن عبّاس، مصحف ابن مسعود، مصحف ابو عبد اللّه جعفر بن محمّد الصّادق، مصحف ابی بن کعب، مصحف علیّ بن أبی طالب علیه السّلام که بترتیب خاصّی است و تنها مصحفی که بترتیب نزول قرآن، تدوین شده است، مصحف علی (ع) و مصحف حضرت صادق است که شهرستانی در مقدّمه کتاب خودش آنرا نقل کرده است.

و به گفته سیّد قطب: «اگر بترتیب نزول بیست و سه ساله قرآن به صورت مصحفی در اختیار مسلمین قرار می گرفت و چنان سند دقیقی که قیمتی برای آن نمی توان قائل شد می داشتیم فرصتی برای تحقیق و پژوهش، در مراحل دعوت اسلام و راههای آن در هر مرحله بدست می آمد سپس عوامل روحی و عقلی آن که به مراتب برتر از عوامل تاریخی و محلّی آن است برای ما آشکار می شد.

و سپس می گوید: و کانت امامی طرق عدّه لعرض هذه المشاهد، و تبویبها و لکنّی اخذت الطّریق استعراضی مراعیا التّرتیب التّاریخی، علی قدر الامکان، لورودها فعرفتها بترتیب السور الّتی وردت فیها و رتّبت هذه السّور حسب نزولها ... (مشاهد القیامه/ ۹).

یعنی: هر چند که برای منظّم کردن و بیان مبانی دور نماهای معاد روش هائی داشتم ولی راهی که با ترتیب نزول تاریخی سوره های قرآن موافقت داشت برگزیدم «۱» و تا حدود امکان برای ورود در بحث و تفسیر، ترتیب سوره ها را بهمان نحو در نظر گرفتم و این تنها راهی است که در این زمان یعنی چهارده قرن پس از هجرت بما ارائه شده است». باری پس از نسخه برداری از مصاحف و فرستادن آن به مراکز مهمّ کشورهای اسلامی، حفظ کردن قرآن و نسخه برداری آن از طرف سایرین شروع شد و

---

(۱) سیّد قطب چنانکه خود می گوید: در تنظیم کتاب (مشاهد القیامه) از میان مصاحف پنجگانه ترتیب مصحف امام صادق (ع) را برگزیده است قرآن بآن ترتیب در اختیار عموم مسلمین قرار می گرفت راه حکومت اسلامی، و اجرای احکام بهمان ترتیب تدریجی براحتی میسور بود و غالب اختلافات از بین می رفت.

خطّاطانی بوجود آمد و همینکه در خراسان و بغداد کارخانه های کاغذ سازی در قرن دوّم هجری بوجود آمد، نسخه های قرآن از روی چرم و پوست به کاغذها منتقل و به فراوانی در دسترس سایر مردم قرار گرفت، در همین زمان نیاز به دانستن مفردات و غرایب لغات قرآن بیش از پیش برای خاصّ و عامّ مردم احساس شد.

قرن دوّم هجری

در پایان قرن اوّل و آغاز قرن دوّم که دوره سقوط بنی امیّه و بنی مروان و شروع حکومت بنی عبّاس بود بزرگترین دانشگاه و مدرسه اسلامی و فکری در حضور امام باقر و امام صادق سلام اللّه علیهما افتتاح شد.

جدال های فکری که حکومت بنی امیّه و بنی مروان، برای توجیه اعمال ستمگرانه و ارتکاب گناهان کبیره آنان مثل خونخواریهای حجّاج بن یوسف و میخوارگی و هرزگی که بخصوص از ناحیه یزید بن معاویه و یزید بن ولید بن عبد الملک، انجام می شد، مسائل مختلفی مانند، جبر و اختیار و تکلیف مرتکبین گناهان کبیره و صغیره و عدل و ظلم، بخصوص در تأویلات آیات قرآنی موجی از ناآرامی و اختلاف بوجود آورده بود.

پیروان مکاتب اشعری، معتزلی، قدری و خوارج و شعوبیّه که تمام اینها مولود فشار حکومت نژاد گرایانه امویان و مروانیان بود گاهی هم از اطراف عالم اسلام علمائی برای توجیه اختلافات عقیدتی به سوی هر کسی که او را واجد شرایط امامت و هدایت عقلی و ایمانی مردم می دانستند روی آورند و چون در باره تمام قرآن از آغاز تا انتهاء احادیثی از پیامبر (ص) از ناحیه صحابه و تابعین نقل نشده بود و خود آنها نیز به گفته- ذهبی- که: الحقّ انّ الصّحابه رضوان اللّه علیهم اجمعین، کانوا یتفاوتون فی القدره علی فهم القرآن و بیان معانیه المراده فقد کانوا یتفاوتون فی العلم بلغتهم، فمنهم من کان واسع الاطّلاع فیها علما بغریبها و منهم ان ذلک.

ص: ۲۰

یعنی: سخن حقّ اینستکه صحابه (رض) در قدرت بر فهم قرآن و بیان معانی مقصود آن متفاوت بوده اند، زیرا در قدرت علم به زبانشان متفاوت بوده اند، کسی از ایشان بود که اطّلاع وسیعی در زبان داشت و به غرائب لغات موشکاف و متوجّه بود و بعضی دیگر مادون او بودند، و این تفاوت در قدرت عقلانی و احاطه به قرآن بود، زیرا در معانی مفردات قرآن مساوی نبودند.

ابن خلدون به نقل از بخاری در تاریخش در باب تفسیر (ج ۸ ص- ۱۲۸) نقل می کند که:

عدیّ بن حاتم معنی آیه: (وَ کُلُوا وَ اشْرَبُوا حَتَّی یَتَبَیَّنَ لَکُمُ الْخَیْطُ الْأَبْیَضُ مِنَ الْخَیْطِ الْأَسْوَدِ- ۱۸۷/ بقره) را نفهمیده بود، دو ریسمان سیاه و سپید را در فضا قرار داده بود و غذا می خورد تا وقتی که رنگ آنها را تشخیص می داد، بعضی شبها هم این کار برایش ممکن نمی شد همینکه صبح شد به پیامبر (ص) خبر داد و پیامبر (ص) فرمود: تو کار بیهوده ای را دنبال کرده ای، منظور تشخیص سپیدی صبح از سیاهی شب است.

همین حدیث را راغب در کتاب حاضر ذیل واژه- خیط- دقیقا ذکر کرده است.

بنابراین طبیعی بود که هر چه بر دامنه اسلام و تعداد مسلمین افزوده می شد خلفاء جور پیشه هم با طرفدارانشان که بنام قاضی، عالم، مفتی، شاعر، والی و امیر که با خود خلفاء همسنخ بودند نمی توانستند پاسخگوی مشکلات اعتقادی، قرآنی و دینی مردم باشند، چنانکه در تاریخ می خوانیم پیشوایان متّقی سایر فرق مسلمین نیز زیر بار مأموریّت خلفاء نمی رفتند مثل نعمان بن ثابت ابو حنیفه و مالک که از طرف مروان و خلیفه عبّاسی در دو نوبت به قضاوت کوفه تکلیف شدند و به نوشته ابن خلکان و مؤلّف کتاب (فی تاریخ المذاهب الفقهیّه) زیر بار آن کار نرفتند و در اثر زهدشان آن را ردّ نمودند و هر یک به یکصد و ده ضربه شلّاق محکوم شدند. «۱»

---

(۱) برای ثبت در تاریخ بایستی قاطعانه و با استدلال نوشته شود که پیشوایان تمام فرق مسلمین جز اندکی برای ایجاد حکومتی اسلامی تلاش می کرده اند و هرگز هر خلیفه یا حکومتی غیر دینی را پیروی

(این دو شخصیّت مدّتی را در مجالست و درک حضرت صادق گذرانده اند.

(ج ۱/ تاریخ المذاهب الفقهیّه).

پایان دوره تفسیر اسرائیلیات و آغاز دوران عقل گزینی

تغییر حکومتها (از خلفاء راشدین به بنی امیّه و بنی مروان و سپس بنی عبّاس) بخصوص بعد از دوران پنج ساله زمامداری علیّ بن أبی طالب (ع) که پایان بر قداست و عدالت گستری حکومت اسلامی بود (برای اثبات این موضوع به تواریخ یعقوبی- مروج الذّهب- ابن اثیر رجوع شود) اختلافات عقیدتی در مسائل حکومتی به ویژه اوج گرفتن عقاید معتزله، اشاعره و خوارج که همگیشان از آیات قرآنی برای اثبات نظرات خود استدلال می نمودند، نوعی نیاز شدید را برای کشف حقایق در مورد آن مسائل بصورتی گسترده در جامعه اسلامی ظاهر ساخت، مجالس بحث و مناظره که نتیجه قهری حکومتهای ستمگرایانه اموی و مروانی و عبّاسی بود در تمام شهرها و غالبا در مساجد تشکیل می شد و پرسشهائی را در

نکرده اند.

مورّخین نوشته اند: کان رضی اللّه عنه لا یری لبنی امیّه ایّ حقّ فی امره المسلمین: ابو حنیفه برای بنی امیّه که حکومتی اسلامی نبود حقّی قائل نبوده لذا بازرسان بنی امیّه مترصّد و مراقب او بودند ابن هبیره والی عراق او را حبس و تازیانه می زند و او به مکّه می رود در آغاز کار بنی عبّاس، آنها را تأیید می کند ولی بعدا در اثر ظلم و ستم آنان به مخالفت بر می خیزد- و لم یعرف ان تزل الاذی بآل علی و لهم محبّه و ولائه:

همینکه بنی عبّاس با فرزندان علی به خصومت برخاستند و آنها را اذیّت کردند علیه بنی عبّاس به مخالفت برخاست فرزندان علی نیز او را دوست می داشتند.

عندئذ یحسبه المنصور و یعذّبه فیأمر بضربه کلّ یوم عشره اسواط حتّی اشرف علی التّلف و قدمات بعد ذلک بقلیل:

همینکه داوری و قضای منصور دوانیقی را نپذیرفت او را حبس، و سپس هر روز ده ضربه شلّاق زدند تا مشرف به مرگ شد و بعد از دو سه روزی وفات یافت- ۱۵۰ هجری.

(و فیات الاعیان جلد ۵ شماره تراجم ۷۳۶- تاریخ المذاهب الفقّهیه/ محمّد ابو زهره ۲/ ۱۶۹- ۱۷۳- تاریخ بغداد/ خطیب تبریزی ۱۳/ ۳۲۹).

زمینه های اعتقادی مطرح نمود.

بـدیهی است در این زمـان (اواخر قرن دوّم تـا اواخر قرن سوّم) غیر از درک و فهم آیـاتی از قرآن که در باره عبادات و احکام بود از راه روایات، و احادیث از طریق صـحابه و تابعین بیان می شد مسائل عقیدتی جدیدی پای به میدان وسـیع اندیشه و تفکّر نهاده بود، اینجا دیگر کسانی می توانستند پاسخگوی حقیقی آن جریان فکری و اصولی باشند که:

۱- خود از استادی و معلّمی نیاموخته باشند و گر نه آن استاد و معلّم بایستی گشاینده مشکلات فکری باشد.

۲- پاسـخ آنها بایستی آنچنان اسـتدلالی و ثابت باشـد که شـنونده را بخوبی قانع کنـد هر چنـد که طرف بحث معاند ولی عالم باشد (مثل گفتگوی ابن ابی العوجاء با امام صادق و تسلیم شدنش در برابر امام).

۳- از نظر عمـل و سـابقه اجتمـاعی آنچنـان فردی شـناخته شـده و از آلاـیش به گناهـان پـاک و دور باشـد که شائبه هیچگونه خطائی یا هوی، و هوسی در باره او نرود.

۴- موضوعی که از همه مهمتر است اینسـتکه او بایستی به تمام قرآن و آیات آن و سنّت پیامبر (ص) و مسائل آن احاطه کامل داشته باشد و گر نه پاسخش ناقص و قابل تردید خواهد بود.

و ما در قرن دوّم چنین اسـتادانی و پیشوایانی که واجد تمام شـرایطی که بتواند سـرپرستی دانشـگاه فکری و عقیدتی اسلامی را عهـده دار شونـد جز در وجـود امامـان (ع) نمی یـابیم (بـه اقرار تمـام مـورّخین و نویسـندگان از دوسـت و دشـمن) و امروز خوشـبختانه گنجینه هائی از تفاسـیری که یک سوّم آیات قرآن و تمام مشـکلات تفسیری و تأویل را حل نموده اند در دسترس داریم اینک با طرح چند آیه از یکی از آن منابع، بزرگی و عظمت کارشان بخوبی روشن می شود:

سه نکته از استدلال توحیدی روایات از آیات قرآنی

اوّل- قال ابو الحسن: اذا کانت الرّوایات للقرآن کذبتها و ما اجمع المسلمون علیه انّه لا یحاط به علما و لا تدرکه الابصار و لیس کمثله شی ء.

ابو الحسن رضا (ع) گفته است: وقتی روایات با قرآن مخالف شد آنها را باید دروغ بدانی و آنچه که مورد اتّفاق همه مسلمانهاست این است که در باره خدای ۱- هیچ علمی به او احاطه ندارد و او محیط بر همه چیز است.

۲- دیده ها او را درک نمی کنند.

۳- و همانند او چیزی نیست «۱».

موضوعی که در تفسیر این آیات به آن اشاره شده است از مسائل اعتقادی مهمّی است که در قرن دوّم هجری شور و غوغایی ایجاد نموده بود و مانند مسئله خلق قرآن در دوران مأمون که اوج بحث اندیشه تاریخ اسلام است و غالبا مجالس در حضور مأمون تشکیل می شد هیجانی علمی ایجاد کرده بود و نیز از فحوای کلام حضرت رضا (ع) می فهمیم که احادیث بسیاری در آن زمان از سوی دوستان نادان و دشمنان دانا در جامعه مسلمین پراکنده بوده و وجود داشته که با آیات

---

(۱) سه اصل فوق اشاره به آیات (وَ لا یُحِیطُونَ بِهِ عِلْماً- ۱۱۰/ طه) یعنی علمشان به او احاطه ندارد.

و آیه (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ وَ هُوَ اللَّطِیفُ الْخَبِیرُ- ۱۰۴/ انعام) دیدگان او را در نمی یابند او دیدگان را در می یابد که لطیف و آگاه است.

و آیه: (لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ وَ هُوَ السَّمِیعُ الْبَصِیرُ- ۱۱/ شوری) چیزی همانندش نیست و او شنوا و بیناست، این سه اصل همان است که شیخ سعدی در آغاز بوستان به نظم در آورد که می گوید:

نه بر اوج ذاتش پرد مرغ و هم نه بر ذیل وصفش رسد دست فهم

در این ورطه کشتی فرو شد هزار که پیدا نشد تخته ای در کنار

چه شبها نشستم در این فکر گم که دهشت گرفت آستینم که قم

محیط است علم ملک بر بسیط قیاس تو بر وی نگردد محیط

نه إدراک بر کنه ذاتش رسد نه فکرت به غور صفاتش رسد

نه هر جای مرکب توان تاختن که جاجا سپر باید انداختن

خلاف پیامبر کسی ره گزید که هرگز به منزل نخواهد رسید

ص: ۲۴

قرآنی مطابقت نمی کرده و مجعول بوده زیرا دشمنان رنگارنگ اسلام از راههای مختلف که یکی از آنها جعل احادیث است وارد شده بودند و امام با اشاره به سه آیه ای که از آیات محکم و کاملا روشن قرآن است استدلال نموده است.

دوّم- عبد اللّه بن سنان از پدرش روایت کرده که گفت در خدمت امام باقر بودم که مردی از خوارج وارد شد و گفت ای ابا جعفر چه چیز را می پرستی؟ گفت خدای تعالی را، باز پرسید او را دیده ای؟

گفت: چشمها او را با دیدن نمی بیند، ولی دلها با حقایق ایمان او را درک می کنند با قیاس و سنجش شناخته نمی شود و با حواسّ درک نگردد بلکه با آیات و نشانه ها توصیف می شود و شناخته می گردد با جور و ستم حکم نمی کند و شایسته پرستش جز او نیست، آن مرد بیروت رفت و گفت: و اللّه یعلم حیث یجعل رسالته.

سوّم- ابی عمیر از هشام حکم نقل می کند که ابو شاکر دیصانی «۱» گفت در قرآن آیه ای هست که موافق سخن ماست. گفتم کدام آیه است، گفت (هُوَ الَّذِی فِی السَّماءِ إِلهٌ وَ فِی الْأَرْضِ إِلهٌ- ۸۴/ زخرف).

یعنی: او کسی است که در آسمان اله و معبودی و در زمین هم معبودی است.

هشام می گوید: من نتوانستم جواب او را بدهم این موضوع را بامام صادق گفتم، فرمود: همینکه بعراق برگشتی باو بگو نام تو در کوفه چیست می گوید:

فلان، باز بگو نامت در بصره چیست؟

---

(۱) دیصانیّه یکی از فرقه های ثنویت است که پنداشته اند نور و ظلمت قدیم و ازلی هستند، اینان بر خلاف مجوسیان که ظلمت و تاریکی را حادث می دانند و سبب حدوث آنرا ذکر می کنند هستند و می گویند نور با قصد و اختیار فاعل خیر ولی تاریکی طبعا و بناچار فاعل شرّ و بدی است، هر چه که در عالم از پاکی و نیکی وجود دارد از نور است و هر چه از زیان و شرّ و پلیدی است از تاریکی است. نور زنده، عالم، توانا، حسّاس و درک کننده است و حرکت، و حیات از اوست ولی تاریکی مرده، نادان، ناتوان و جماد و مردگان است که نه فعل و نه تمیزی دارد. و ابو شاکر با همین عقاید همینکه آیه فوق را با پندار خود موافق می داند از سوی امام آنچنان پاسخ مستدّل و محکمی می شنود که می پذیرد (الفهرست چاپ قاهره/ ابن ندیم ۴۸۸- الملل و النّحل/ شهرستانی ۱/ ۲۷۰).

می گوید: همان، سپس در پاسخش بگو خداوند هم اینچنین است که یگانه و یکتاست، در آسمان اله- است، در زمین هم او را- اله- نامند، در دریاها- اله- است و در صحراها هم- اله- است و در هر جا- اله- است.

هشام می گوید: همینکه در کوفه برگشتم نزد ابو شاکر رفتم و جواب را به او گفتم، گفت: این جواب از حجاز آمده است.

کسانی که احاطه کامل بر قرآن نداشته باشند و از دقایق قوانین و قواعد زبان عرب ناآگاهند به چنین مشکلاتی دچار می شوند که راهگشای آنان جز چنان راهنمایانی و امامانی نمی تواند باشد.

راغب در تفسیر واژه- ضعف- در متن کتاب حاضر به قاعده اوّلیه این بحث اشاره کرده می گوید: آیه (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً، فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً- ۵ و ۶/ انشراح) چون واژه- العسر- معرفه و دو بار تکرار شده پس- یسر- یعنی آسایش دو چیز و دو گونه است یعنی با یک العسر دو فراخی نعمت همراه است.

قاعده بعدی این است که هر گاه قبل از واژه دوّم کلمه تکراری متعلّق به آن که قبلا آمده دو چیز باشد، مثل آیه: (هُوَ الَّذِی فِی السَّماءِ إِلهٌ وَ فِی الْأَرْضِ إِلهٌ- ۸۴/ زخرف) که متعلّق اوّل اله- فی السّماء- و دوّمی- فی الارض است. پس واژه- اله- که تکرار شده یک چیز و یک حقیقت است و تنوین آنهم تنوین نکره نیست، زیرا با تمکین و ثبات معنی اوّل همراه است.

این سه روایت مهمّ از کتاب اصول کافی جلد اوّل اواخر بخش (کتاب التّوحید) نقل شده، امید است علماء و برادران عزیز اهل تسنّن بروش مرحوم شیخ شلتوت که مصلح و خیر اندیش بود و تدریس فقه جعفری را در دانشگاه الازهر رسمی نمود در کشور انقلابی اسلامی عزیز ما هم در این ایّام که به خواست خدای تعالی برادران مسلمان اعمّ از حنفی، حنبلی، مالکی شافعی و جعفری همگی در صفوف فشرده نمازهای جمعه و جماعت را برادرانه اقامه می کنند، و مفهوم آیه:

(إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ ۱۰/ حجرات) حاکم شده است:

اوّلا- خود علماء اهل تسنّن کتاب اصول کافی و سایر کتب شیعه را با

دیدگاهی دوستانه و برادر نگر مجدّدا مورد مطالعه قرار دهند و خواندن آنها را در حوزه های علمی تجویز نمایند که شاعر گفت:

و عین الرّضا عن کل عیب کلیله و لکنّ عین السّخط تبدی المساویا

اگر چشم رضامندی و دوستی باشد از دیدن عیب ها باز می ایستد ولی دیده ناخشنود عیب ها را آشکار و بر ملاء می کند.

ثانیا- همانگونه که اکثر علمای تشیّع تفاسیر و کتب اهل تسنّن را مطالعه می کنند و در خانه هاشان غالبا آن کتب وجود دارد و شاید فروش کتابهای آنان در ایران بیش از سایر کشورها مورد مطالعه است آنها نیز آثار شیخ طوسی (تفسیر تبیان) و شیخ طبرسی (مجمع البیان) و شیخ مفید و کلینی را مورد تحقیق بیشتر و بهره مندی قرار دهند تا خواست پیامبر عزیز ما که استحکام پیوند برادری میان مؤمنین به اسلام بوده جامه عمل بپوشد و تمام مسلمین به مذهب و روشی که می گوید:

«کن للظّالم خصما و للمظلوم عونا» علی وار و حسین گونه علیه استکبار جهانی و به یاری مستضعفین بر خیزند، آنگاه خواهید دید که جوانان عزیز فارس، کرد، ترک و ترکمن و سایر عزیزان تشنه عدالت اسلامی که جانشان سرشار از ایمان بخدا است متوجّه می شوند که اسلام برتر از هر مکتبی و هر ملّی گرائی و نژاد پرستی کور و تعصّب آمیزی است لذا دیگر بهر قدرت و حاکمی که از فرمان الهی و اسلامی عملا سرپیچی کند و با شرابخواری و قمار و فساد اخلاق و وابستگی به بیگانه و دشمنان اسلام حکومت می کنند و نتیجتا پاکان و مظلومانی چون اصحاب طف را بیرحمانه در صحرای سوزان کربلا یا مانند امروز در فلسطین و افغانستان و اریتره و فلیپین و سایر نقاط جهان به خاک و خون می کشند و یا در باره آن سکوت می کنند هرگز- اولی الامر- نمی گویند و همچون عبد اللّه بن مقفّع که آبشخور عقیده اش پس از اسلام نظرات پیامبر و امامان (ع) است به منصور دوانیقی می گوید: «لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق» (نهج البلاغه ص ۵۰۰/ ۱۵۶) کسی که از فرمان خدا سر می پیچد اطاعتش جایز

نیست بلکه تنها از حکومت با قداست و پاک اسلامی است که بایستی تبعیّت کرد.

قرن سوّم و آغاز عظمت فکری در معانی قرآن

همانطور که گفته شد نهالی را که پیامبر اکرم (ص) به وسیله تبیین و تفسیر آیات و مفردات قرآن غرس نموده بود و بوسیله صحابه کرام با وفا و تابعین با احساس آنان بخصوص امیر المؤمنین علی (ع) و سپس فرزندانش که از منابع مکتب وحی و جدّ بزرگوار و پدرانش آموخته و سیراب شده بودند به ثمر رسید و فهم قرآن بعد از دوران تفاسیر متفرّق و احیانا متناقض بروایتی در دانشگاه جعفری «۱» به دوران تفاسیر آیات قرآن بر اساس خود قرآن و تعقّل و تفکّر و تدبّر و

---

(۱) شاید بکار بردن نام دانشگاه که عربی آن- جامعه- است در مورد کلاسها و شاگردان فراوان حضرت صادق به نام دانشگاه جعفری ابتدا ساختمانهای چند اشکوبه و کلاسهای متعدّد با دادن دانشنامه ها در اذهان متبادر شود، ولی حقّ اینست که حقیقت را در خود کلمه دانشگاه بیابیم یعنی هر جا که براستی مرکز دانش باشد و از اطراف و اکناف عالم مردم برای علم و آگاهی و رفع مشکلات فکری و عقیدتی خود به آنجا روی آوردند و دست پرورده های آنجا آثار فنا ناپذیری در متن تاریخ به یادگار گزارند همانجا را بایستی دانشگاه نامید اکنون بشنویم و ببینیم.

قاضی ابو العبّاس شمس الدّین احمد بن محمّد بن ابی بکر ابن خلکان شافعی متولّد ۶۰۸ هجری در کتاب گرانقدرش در باره مؤسّس دانشگاه جعفری و شاگرد ممتاز او چه می گوید، می نویسد:

«احد الائمّه الاثنی عشر علی مذهب الامامیّه و کان من سادات اهل البیت و لقّب بالصّادق لصدقه مقالته و فضله اشهر من ان یذکر و کان تلمیذه جابر بن حیّان الصّوفی الطّرطوسی قد الّف کتابا یشتمل علی الف ورقه تتضمّن رسائل جعفر صادق و هی خمس مائه رساله و دفن بالبقیع فی قبر ابوه محمّد الباقر و جدّه زین العابدین و عمّ جدّه الحسن بن علی (ع) فلله درّه من قبر ما اکرمه و اشرفه».

او یکی از ائمّه دوازده گانه امامیّه است و از بزرگان اهل بیت بود برای اینکه در سخنش و گفتگویش صادق و راستگو بود به صادق لقب یافت فضیلتش مشهورتر از آن است که ذکر شود ... جابر بن حیّان صوفی طرطوسی شاگرد او است و کتابی مشتمل بر هزار برگ تألیف نمود که متضمّن رسائل جعفر صادق است که پانصد رساله است، در بقیع و در جوار پدرش و جدّش و عموی جدّش دفن شد بر همه آنها سلام باد براستی که خداوند آرامگاه و قبری که اینچنین شرافت و بزرگی دارد پر برکت گرداند که خیر و برکتش از خداست.

(وفیات الاعیان ۱/ ۲۹۱- تاریخ المذهب الفقهیّه ۲/ ۵۵۳) پیشوایان و بزرگان علم و دانش که از امام بهره برده و از او روایت کرده اند:

استنباطی که بیش از ۵۰۰ بار در قرآن آمـده تحوّل و دگرگونی یافت از این تاریـخ است که آثار چنین انقلاب و بعثت مجدّد قرآنی چون مشعل فروزانی فرا راه خردمندان قرار می گیرد و زوایای تاریک اندیشه جامعه را روشن می کند.

از این تاریـخ ببعـد، روش عقـل گزینی و توجّه به قرآن بیش از نقلیـات، آنچنـان شور و شوقی ایجـاد نمود که مقـدّمه انقلاـب فرهنگی و فکری و عملی در جهان پهناور اسـلام گردیـد و چنانکه بعـدا خواهیم دیـد خلفاء عبّاسـی نیز در برابر سـیل خروشان انـدیشه هـای اصـلاح طلبـانه دانشـمندان و خواست مردم موفّق بایجـاد بزرگـترین کتابخـانه هـا و مراکز علمی شدنـد و رشـد و شکوفائیش در قرن چهارم و نیز قرن پنجم، یعنی دوران حیات راغب اصفهانی توسّط آل بویه و دیلمیان به منصّه ظهور رسید.

اگر مأمون در قرن دوّم به تأسـیس بیت الحکمه شد و از وجود امام رضا در تمام مناظرات برای محکومیّت مخالفین و یا آزمون ارائـه شخصـیّت علمی آن حضـرت بهره گرفـت نـتیجه ایـن شـد کـه در قرن سـوّم صـدها دانشـمند در علـوم قرآنی، تـاریخی، جغرافیایی، پزشـکی و ریاضـی در پهنه جامعه عظیم مسلمین قد برافراشتند و با تأسیس کارخانه های کاغذ سازی در خراسان و بغداد کار نسخه برداری از کارها آسان شد و خوشنویسانی همچون- ابن مقله- ظاهر شدند.

قرآن و تأسیس علوم

خدای تعالی در دو آیه قرآن می گوید: (ما فَرَّطْنا فِی الْکِتابِ مِنْ شَیْ ءٍ ۳۸/ انعام).

و (نَزَّلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ تِبْیاناً لِکُلِّ شَیْ ءٍ- ۸۹/ نحل). از این دو آیه بخوبی فهمیده می شود که:

یحیی بن سعید انصاری- ابن جریح مالک ابن انس- سفیان ثوری ابن عینیه- ابو حنیفه- ابو ایّوب سجستانی- که بهره مندی از او را برای خویش شرف و منقبتی دانسته اند و فضیلتی که کسب کرده اند.

(کشف الغمّه ۱/ ۳۶۹).

۱- خداوند از بیان هیچ چیزی در قرآن فرو گزاری و کوتاهی ننموده.

۲- و هر چه را که از علوم برای رشد انسان و هدایت او بسوی کمال هستی و اللّه لازم و ضروری است، ریشه در قرآن دارد (چه قبل از آیه اوّل و چه بعد از آیه دوّم مفهوم عوامل رشد یعنی تمام علوم از آن دانسته می شود، می گوید: (وَ هُدیً وَ رَحْمَةً وَ بُشْری لِلْمُسْلِمِینَ ۸۹/ نحل).

ابن عطیّه- در مقدّمه تفسیرش حدیثی را که در مآخذ دیگر هم آمده نقل می کند که پیامبر (ص) فرمود: «انّه ستکون فتن کقطع اللّیل المظلم، قیل فما النّجاه منها، یا رسول اللّه؟

قال: کتاب اللّه تبارک و تعالی، فیه نبأ من قبلکم و خبر ما بعدکم، و حکم ما بینکم و هو فصل لیس بالهزل من ترکه تجبّرا قصمه اللّه، و من ابتغی الهدی غیره اضلّه اللّه و هو حبل اللّه المتین و نور المبین و الذّکر الحکیم، و الصّراط المستقیم هو الّذی لا تزیغ به الاهواء و لا تنشعب من الآراء و لا یشبع منه العلماء و لا یملّه الاتقیاء، من علمه سبق و من عمل به اجر و من حکم به عدل و من استعصم به فقد هدی الی صراط مستقیم».

ابن ابی الحدید قسمتی از این مطلب را در ذیل عنوان- کلماتی غریب که نیازمند تفسیر است- ذکر کرده.

ترجمه:

پیامبر (ص) فرمود، در آینده فتنه هائی است که همچون پاره های سیاه شب تاریک خواهد بود، گفتند: راه نجات از آن چیست؟

گفت: کتاب خدای تبارک و تعالی که در آن خبر از گذشته و آگاهی و خبر از آنچه که بعد از شما خواهد بود هست و نیز حکم و دستور خدای در آنچه که میان شما است بیان شده.

قرآن سخن حقّ و جدا کننده حقّ و باطل است نه بیهوده سخن کسی که از روی تکبّر آنرا ترک کند خدای تباهش کند و هر که هدایت را از غیر قرآن طلب کند و بخواهد خداوند او را گمراه می کند، قرآن ریسمان و دست آویز متین و استوار الهی و نور روشن اوست، یاد او و صراط مستقیم اوست، قرآن چیزی است که هوی

و هوس آنرا از حقّ بر نمی گرداند و آراء و نظرات گوناگون با او نیست.

دانشـمندان از قرآن سیر نمی شوند و متّقیان آنرا اندوهبار نمی دانند و از آن زده نمی شوند، کسیکه علم قرآن آموخت پیشی گرفت و هر که به آن عمل کرد پاداش یافت و آنکه با قرآن حکم و داوری کرد عادل شد و به عدالت حکم کرد و کسیکه به قرآن تمسّک جست و دست یازید به راه مستقیم هدایت شد.

(مقدّمه تفسیر ابن عطیه ۲۵۶- مقدّمتان فی علوم القرآن- شرح ابن ابی الحدید ۵/ ۶۱۲ بخش حکم- مفتاح السّعاده و مصباح السّیاده ۲/ ۵۳۰).

سعید بن جبیر می گوید: هیچ حدیثی از پیامبر خدای بر وجهی از وجوه به من نرسید مگر اینکه مصداقش را در قرآن یافتم.

ابن سراقه در کتاب (الاعجاز) از ابو بکر بن مجاهد نقل می کند، روزی گفت:

«ما من شی ء فی العالم الّا فی کتاب اللّه».

چیزی در عالم نیست مگر اینکه در کتاب خدا هست.

باو گفته شد کلمه- خانات (یعنی سراهای تجارت و کسب، جمع خان که فارسی است) در کجای قرآن هست، گفت:

در آیه: (لَیْسَ عَلَیْکُمْ جُناحٌ أَنْ تَدْخُلُوا بُیُوتاً غَیْرَ مَسْکُونَهٍ فِیها مَتاعٌ لَکُمْ ۲۹/ نور).

یعنی: مکانهائی که مسکونی نیست ولی متاع در آنجا هست که همان خانات- است.

ابن عطیّه سپس روایت می کند که پیامبر در آخرین خطبه اش فرمود:

«یا ایّها النّاس انّی تارک فیکم الثّقلین انّه لن تعمی ابصارکم و لن تضلّ قلوبکم، لن تزلّ اقدامکم و لن تقصر ایدیکم، کتاب اللّه یسبب بینکم و بینه، طرفه بایدیکم، فاعلموا بمحکمه و آمنوا بمتشابهه و احلّوا حلاله و حرّموا حرامه، الا و عترتی، اهل بیتی، هم الثقل الآخر فلا تسبّوهم فتهلکوا».

یعنی: هان ای مردم دو چیز گرانقدر و ارزشـمند در میان شما بجای گزاردم، اوّل کتاب خدا که با سبب قرار دادن و مستمسک شدن آن هرگز دیدگانتان نابینا، دلهایتان گمراه و گامهاتان لغزان و دستهاتان قاصر از عمل نخواهد شد به حکم و

محکمش عمل کنید و به متشابهش ایمان داشته که آن دیگر بازمانده گرانقدر عترت و اهل بیت من است، آنها را ناروا مگوئید که هلاک می شوید.

آنگاه ابن عطیّه در باره جاودانگی و تازه بودن قرآن در پهنه زمان می نویسد:

«قیل لجعفر بن محمّد الصّادق (ع): لم صار الشّعر و الخطب یملّ ما اعید منها و القرآن لا یملّ؟

فقال: لأنّ القرآن حجّه علی اهل الدّهر الثّانی کما هو حجّه علی اهل الدّهر الاوّل، فکلّ طائفه تتلقاه غضّا جدیدا و لان کلّ امرئ فی نفسه متی اعاده و فکّر فیه تلقی منه فی کلّ مدّه علوما غضّه و لیس هذا کلّه فی الشّعر و الخطب».

یعنی: به جعفر بن محمّد صادق (ص) گفته شد: چرا شعر و سخنرانی وقتی تکرار می شود ملال آور است ولی قرآن تکرارش ملال آور نیست؟

فرمود: زیرا قرآن حجّتی بر هر زمان و برای هر نسل است همانگونه که برای زمان حال چنین است و هر طایفه ای آنرا تازه می یابد چون هر انسانی که قرآن را در نفس و جانش اعاده می کند و در آن می اندیشد، در تمام مدّت عمر و تفکّرش از قرآن به علومی و دانشهای جدیدی می رسد و این حالت در شعر و سخنرانی ها نیست.

(مقدّمه تفسیر ابن عطیه ۲۵۷- مقدّمتان فی علوم القرآن)

علومی که در قرآن ریشه دارد

از آیات و احادیث و نظرات فوق در باره محتوای قرآن و فراگیری مفاهیم آیات آن در سراسر شئون حیاتی انسانها و جامعه دانستیم که یکی از اسرار و انگیزه های موج عظیم علمی در قرن دوّم و پس از راهگشایی در روش اندیشه و عقل گزینی دانشمندان از سوی مؤسّس دانشگاهی اسلامی و جعفری توجّه عمیق آنها به قرآن بود که راه استنباط و برتری علم و عقل و ایمان را بر جهل و نقل و قیل و قال در مکاتب گمراه کننده را نشان دادند.

در این بخش برای اینکه بیشتر به سیر اندیشه و میراث و بازمانده هائی که در قرن پنجم و زمان راغب اصفهانی مؤلّف مفردات قرآن با آن مواجه بوده و نیز ریشه های علوم را در قرآن بشناسیم، باید بدانیم که علم و ادب در فرهنگ و تمدّن اسلامی آنچنان گسترش یافت که از سیصد (۳۰۰) علم تجاوز نمود و در هر رشته فحول و بزرگانی بجهان بشریّت با کوله باری از نوشته های آنان عرضه نموده است که امروز تمام موزه ها و کتابخانه های جهان شرق و غرب را زینت بخشیده و قرنهاست که آنها را مورد بهره برداری خویش قرار داده اند، از قبیل:

علوم شرعی- فقه- تاریخ- علوم ادبی- واژه شناسی- علوم خطابی و شعر- ریاضی- جغرافیا- شیمی- پزشکی- زمین و آب شناسی- علوم سیاسی- جامعه شناسی- تذکره نویسی- علوم اخلاقی و تربیتی- قضائی- صنایع و فنون- کیهان شناسی- و علوم روانشناسی ... که بیشتر آنها شاخه ها و فروعی دارد و تماما از قرآن کریم و سنّت و عترت پیامبر (ص) نشأت گرفته زیرا که در دو کتاب یا دو درس از سرپرست دانشگاه اسلامی و جعفری تمام آیاتی که در قرآن از فضیلت علم و عقل گفتگو کرده، برای شاگرد ممتازش هشام بن حکم بدون اینکه- معجم المفهرس- در کار باشد بیان داشته و برای عقل هفتاد و پنج کارگزار با اضداد آنها ترسیم نموده است و در همان جا گفت:

«قال رسول اللّه: طلب العلم فریضه علی کلّ مسلم الا انّ اللّه یحبّ بغاه العلم».

رسول خدا فرمود: دانشجویی بر هر مسلمانی واجب است و همانا خداوند دانشجویان را دوست دارد.

و هیچ علمی از تأثیر مستقیم قرآن بر آن خالی نبوده و نیست و هر کدام از آنها مؤسّس یا مؤسّسین دارند که پایه گزاران نخستین آن علمند:

۱- در علوم شرعی و فقه: خود پیامبر (ص) و سپس صحابه و پیشوایان مذاهب.

۲- در تاریخ نگاری: نخست قرآن و در قرون دوّم و سوّم و چهارم و به تبعیّت از قرآن تا عصر راغب بترتیب- واقدی- ابن اسحاق- ابن هشام- احمد بن ابی

یعقوب ابن واضح یعقوبی- علیّ بن حسین مسعود- محمّد بن جریر طبری- ابن طیفور صاحب تاریخ بغداد که یک جزء آن چاپ شده- ابو حنیفه دینوری صاحب اخبار الطّوال.

۳- در علوم ادبی (نحو و قواعد دیگر آن): ابو الاسود دوئلی «۱» با راهنمائی علی (ع) و سپس سیبویه در قرن دوّم- خلیل بن احمد- علی بن حمزه کسائی- ابن سکّیت- ابن انباری- ابو جعفر نحاس- ابو القاسم زجاجی و ...

۴- در واژه شناسی و لغت نامه نویسی: بترتیب- ابن درید- ابو منصور ازهری- ابو زید انصاری- جاحظ- ابو علی قالی صاحب امالی- ابن عبد ربّه صاحب کتاب عقد الفرید- ابو حاتم سجستانی- ابو العبّاس مبرّد- ابو هلال عسکری صاحب الفروق اللّغویه- صاحب بن عباد- ابن فارس صاحب مقائیس اللّغه- ابو نصر اسماعیل جوهری- ابن سیده- جاحظ- ابن خالویه- ابن قتیبه- راغب.

۵- در خطابه و سخنوری: پس از پیامبر (ص) و علی علیه السّلام- تمام امامان- زینب کبری سلام اللّه علیها (البتّه در تواریخ خطبه های ارشادی و انسانسازی است نه تهدید و اشتلم مثل خطبه های حجّاج خونخوار.

۶- در کتابت: پس از امام علی (ع) کاتبانی، مثل: عبد الحمید و ابن مقفّع سر آمد سایرین هستند.

۷- در علوم ریاضی: نخستین انگیزه ریاضی و کیهان شناسی قرآن است که گفت:

(لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِینَ وَ الْحِسابَ- ۵/ یونس) یعنی، گردش ستارگان و پیدایش و اختلافات روز و شب بخاطر اینستکه شما

---

(۱) و قیل لابی الاسود من این لک هذا العلم؟ یعنون النّحو، فقال: لقنت حدوده من علی بن أبی طالب (ع): گفتند از کجا این علم یعنی نحو را فرا گرفتی؟ گفت: حدودش را از علی (ع) آموختم.

ابو الاسود- کان من اکمل- الرّجال رأیا و اشدّهم عقلا: او از کاملترین مردان در رأی و عقل بود.

(الفهرست ابن ندیم ۶۵- وفیات الاعیان ۲/ ۲۱۶).

حساب و شماره سال و ماه بیاموزید و بدانید.

از پایه گزاران ریاضی- علی علیه السّلام و سپس نویسندگان کتب خراج که نیازمند عمل ریاضی بودند و سپس برادران خوارزمی بنامهای محمد و احمد و حسن- فرزندان شاکر و از تألیفاتشان کتابهای- الشّکل المدّور المستطیل- کتاب المخروطات- کتاب الشّکل الهندسی ...- و ثابت بن قره- ماهانی- قراری مخترع اسطرلاب ...

باید دانست که در ستاره شناسی مسلمانان موفّق به ساختن زیج و رصد خانه و کتابها و ابزارهای کیهان نما شده اند، زیج سند و هند از محمّد بن موسی خوارزمی معروف است (الفهرست ابن ندیم از صحفه ۲۹۲ ببعد) و سپس در قرن چهارم رسائل گرانقدر- اخوان الصّفاء و خلان الوفاء مشتمل بر پنجاه و یک (۵۱) رساله که نخستین آن چهارده (۱۴) رساله در ریاضی و هندسه و صنایع عمل و علوم مربوط به صنعت است که تمام اصطلاحات عملی را در آن بکار برده و شاید اوّلین مأخذی است که واژه مهندسی را با مفهوم علمی و عملی آن بکار برده و شرح داده است.

۸- در شیمی و کیمیا: از جابر بن حیّان تا محمّد بن زکریّا که در شرافت این صنعت نیز کتابی نوشته اند.

ابن وحشیه و اخمیمی و ابو قران- که هر کدام از این شیمیست ها در باره سنگهای ساده و الوان کتابهائی نوشته اند، مثل: کتاب الحجر- کتاب الاکسیر- کتاب التّدبیر از رازی (الفهرست ابن ندیم).

۹- در علوم پزشکی: بنا به نوشته ابن ابی اصیبعه- نخستین پزشک جرّاح مسلمان- ابن ابی رمثه تمیمی است در زمان پیامبر (ص) و سپس عبد الملک بن ابجر که با ارشاد عمر بن عبد العزیز مسلمان شد.

از کلمات اوست: «المعده حوض الجسد و العروق تشرع فیه فما ورد فیها بصحّه صدر بصحّه و ما ورد فیها بسقم صدر بسقم ...»

یعنی معده حوض و منبع تغذیه جسم بوسیله عروق و رگهاست که از آنجا

می نوشند پس هر چه با صحّت و پاکی به معده وارد شود با همان صحّت بوسیله رگها به تمام بدن می رسد و صادر می شود و هر چقدر غذا با ناپاکی در معده وارد شود همانها به بدن می رسد و جسم بیمار می شود. (طبقات الاطّبا- ۱۷۱).

۱۰- در دامپزشکی: هم کتابهائی بنامهای علاج الدّواب- صفات الخیل- بیطره- آثاری هست.

۱۱- در زمین شناسی: بنا به نوشته مسعودی، مسلمین به طبقات الارض و مواد و ذخائر آن آگاهی داشتند و برای ایجاد چاهها و جاهائی که زود یا دیر به آب می رسد روشهائی داشتند.

۱۲- در علوم سیاسی و حکومتی: نخست خود پیامبر با تأسیس حکومت در مدینه و سپس خلفاء که نقطه اوج عدالت گستری حکومتی از سوی علی علیه السّلام با مراجعه به کتاب نهج البلاغه و خطبات او بخصوص نامه هائی که به مالک اشتر و عثمان بن حنیف و محمّد بن ابی بکر، نوشته است عالی ترین منشور حکومتی جهانی با زیر سازی حقّ و عدل و شناسائی کامل اقشار جامعه است، زیرا قرآن گفت:

(وَ إِذا حَکَمْتُمْ بَیْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْکُمُوا بِالْعَدْلِ- ۵۸/ نساء).

۱۳- در علم رجال و تذکره نویسی: که باز مسلمین آغازگر آنند، با قداست ترین و پاکترین شرح حالات یا بگفته اروپائیان (بیوگرافی) از قرآن مجید آغاز می شود که تمام کتب مقدّسه را از این جهت بگونه ای تصحیح می کند از (آدم) تا نوح و ابراهیم و پیامبر خاتم دامن وجودی و شخصیّت انبیاء را با تصویر متعالی ترین والایش آنها را از هر گونه باطلی پاک می شناساند.

سپس واقدی و کاتبش محمّد بن سعد و نیز ابن اسحاق و ابن هشام تا ابن ندیم در قرن بعد ابن خلکان و دهها کتاب رجال دیگر ...

۱۴- علوم تربیتی: نخست قرآن که با ارائه تجلّیات غرایز و عواطف و احساسات انسانی در سوره ای که بنام- احسن القصص- است و نیز سایر سوره ها پاکترین و مؤثّرترین راه تربیت و تعالی را نشان می دهد زیرا اللّه خود-

ربّ العالمین- است و قوانین تربیتی از سوی اللّه بیان شده است و پیامبر فرموده:

«أدّبنی ربی، فاحسن تأدیبی» پروردگارم مرا ادب آموخت و چه نیکو آموخت.

و سپس سنّت و عترت و صحابه با وفا و تابعین باحسان او، گویای تربیت صحیح بودند، اخلاق زشت و زیبا در چهره و داستان اقوام گستاخ و مؤمن دور نما شده است.

کتابهای تربیتی در آغاز بنام- کتب ادب- و سپس- اخلاق- نوشته شد که الهام بخش همه آنها قرآن و کلام و احادیث نبوی و امامان (ع) است.

«و لا حاجه بنا الی القول انّنا نجدها فی القرآن و تفاسیره، و فی الاحادیث و کذلک عند الفقهاء الّذین نجد الاخلاق عندهم ...»- (دائره المعارف اسلامی ۱/ ۵۲۱).

نیازی نیست که بگوئیم ما در قرآن و تفاسیر آن و در احادیث و گفتار فقهاء که اخلاق نزدشان آشکار بوده اخلاق را می یابیم بلکه مسأله ای بسیار بدیهی است.

سپس آثاری مهمّ از سوی- ابن مقفّع- اخوان الصّفاء- ابن مسکویه غزالی- خواجه نصیر طوسی مثل اخلاق ناصری و سپس- اخلاق جلالی اخلاق ملّا حسین کاشفی و کتاب تفضیل النّشأتین راغب اصفهانی.

۱۵- علوم قضا و داوری: که از قرآن آغاز می شود و سراسرش دستوراتی برای اقامه عدل و قسط است و نمونه هائی از داوری صحیح و ناصحیح از سوی پیامبران عرضه می دارد و می گوید:

زشتگوئیها و عیبجوئیهای غلط دیگران شما را به جرمی که باعث شود عدالت نکنید نیندازد، بلکه (اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوی ۸/ مائده) عدالت کنید که به تقوی نزدیکتر است.

و بعد از معرّفی قاضیان الگو و نمونه خود پیامبر و سپس علی علیه السّلام از نخستین قاضی ها هستند.

کاتب واقدی- در دهها روایت نقل می کند که خلیفه دوّم بارها گفت: «علیّ اقضانا»

قاضی ترین ما علی (ع) است. (الطّبقات الکبری ۲/ ۳۳۹ ببعد) و کتابهائی در داوری و دادگستری از همان آغاز قرن دوّم به بعد نوشته و جمع آوری شده و اصطلاح- قاضی القضاه و مفتیان- در تاریخ اسلام کاملا معروف است.

محمّد بن سعد می نویسد: علی گفت، هنگامیکه پیامبر (ص) مرا برای امر قضا و داوری به یمن فرستاد و دستش را روی سینه ام نهاد و فرمود:

«انّ اللّه سیهدی قلبک و یثبّت لسانک فاذا قعد الخصمان بین یدیک فلا تقض حتّی تسمع من الآخر کما سمعت من الاوّل فانّه احری ان یتبیّن لکل القضاء» (الطبقات الکبری ۲/ ۳۳۷).

یعنی: براستی که خداوند دلت را هدایت و زبانت را به حقّ استوار خواهد داشت وقتی دو خصم در حضورت نشستند قضاوت مکن تا آنچه را که از یکی از آنها شنیده ای از دوّمی نیز بشنوی این کار به داوری حقّ سزاوارتر است و قضاوت برای تو بیان می شود.

مسئله قضا و دیوان عدالت در اسلام همپای دیوان خراج و کتابت سابقه بس طولانی دارد.

۱۶- علم تفسیری «۱» و علوم قرآنی: معانی قرآن- مفردات قرآن- غریب القرآن- قرائات القرآن مشکل القرآن- مجاز القرآن- که طاش کبری زاده آنرا تا هشتاد (۸۰) رشته علم فهرست کرده است، و ابن ندیم نیز همین کار را قرنها قبل انجام داده و در هر رشته صاحب نظران و علمائی است و بدیهی است علوم لغوی یا علم مفردات قرآن زیر ساز علوم تفسیری است.

---

(۱) ابن ندیم می نویسد: فی تفسیر القرآن کتاب الباقر محمّد بن علیّ الحسین (ع) و کتاب ابن عباس، و اینها را اقدم تفاسیر می شمارد (الفهرست ۵۶)

سیر تاریخی تفاسیر واژه های قرآنی و علمای آن علم تا عصر راغب

مقدّمه کتاب کم نظیر- تهذیب اللّغه- ابو منصور ازهری هراتی- یکی از مهمترین اسناد و مدارکی است در تاریخ تألیف کتابهای لغت و تاریخ مداری واژه شناسان نخستین در فرهنگ اسلام، و شایسته است در مقدّمه کتاب مفردات راغب عینا ترجمه و آورده شود تا انگیزه این دانشمندان از زبان خودشان بیان شود و بفهمیم هدفشان از یک عمر مطالعه و بعد از سنّ هفتاد سالگی، نوشتن کتابی در پانزده مجلّد یا ۷۵۰۰ صفحه و دیدن صدها دیوان شعر و کتاب چه بوده است.

عبد السّلام هارون محقّق تهذیب اللّغه قبل از مقدّمه ازهری جملاتی از سخن او گلچین کرده و می گوید:

ازهری می نویسد صحابه پیامبر نیازی به آموختن لغت نداشتند زیرا پیامبر (ص) برای پرسش کنندگان و مخاطبین خلاصه قرآن و غوامض، و متشابهاتش را بیان می کرد ولی بعد از صحابه نیاز و احتیاج به فهم آنها احساس شد و انگیزه مهمّ از تألیف این کتاب اهدافی است که با آنها معانی قرآن و الفاظ سنّت شناخته شود و سه علّت را برای آن ذکر می کند:

۱- علاقه ازهری به حفظ مطالب و نصوصی که در خاطر داشته و در زمان اسارتش بدست قرمطی ها در قبیله هوازن از اعرابی که زبانشان آمیختگی نداشته شنیده است.

۲- علاقه شدیدش بر ادای نصیحت به اهل علم و امّت اسلامی به پیروی از حدیث پیامبر که فرمود: «الا انّ الدّین النّصیحه للّه و لکتابه، و الائمّه المسلمین و لعامتهم».

بدانید که دین اندرز و موعظه از خدای و کتاب اوست برای ائمّه مسلمین و عمومی مسلمین.

۳- چون در کتب لغت از زشت و زیبا که مردمان آنها را تمیز نمی توانند داد

هست لذا اقدام به این کار نموده است.

سپس از نوشته ابن منظور صاحب لسان العرب می نویسد: «و لم اجد فی کتب اللّغه ابی منصور محمّد بن احمد الازهری و لا اکمل من المحکم لابی الحسن علیّ بن اسماعیل ابن سیده الاندلسی رحمهما اللّه و همامن امهات اللّغه علی التّحقیق ...».

در کتابهای لغت زیباتر از تهذیب اللّغه از ابو منصور ازهری و کامل تر از محکم ابن سیده اندلسی که خدایشان رحمت کند نیافته ام و این دو کتاب تحقیقا از امّهات کتابهای لغت است، و بعد از آنها هر چه هست پیچشی از راه است.

سپس می گوید: کتاب جوهری را دیدم که: فی جو اللّغه کالذره و فی بحرها کالقطره.

صحاح جوهری در فضای لغت مثل ذرّه ای است و در دریای آن چون قطره.

ابن منظور در پایان پنج کتاب را مصادر کار خود قرار می دهد (تهذیب اللّغه- المحکم و المحیط الاعظم- صحاح، امالی ابن بری- نهایه ابن اثیر) بعد می گوید: به جان خودم سوگند که ازهری و ابن سیده هر چه حفظ کرده بودند در این دو کتاب جمع نموده اند و به مقاصد خویش رسیده اند، و وفا کرده اند.

اینک ترجمه مقدّمه تهذیب اللّغه

حمد سپاس را در باره خدائی که توانبخش و متحوّل کننده است بگونه حمدی که نزدیکترین بندگانش نسبت باو دارند و همچنین گرامی ترین آفریدگانش بر او سپاس می گویند بیان می کنیم و نیز سپاس همان کسانی که در پیشگاهش خشنودترین هستند این سپاس برای فراوانی و ویژه نعمتهای ظاهری و باطنی او بر ما است و اینکه از فهم کتابی که بر پیامبر رحمت و بزرگ رسولان و پیشوای متّقین نازل کرده است بما نیز داده است او محمّد (ص) است، درودی پاک و والایش بخش بر او باد که مقامش را در پیشگاه خود نزدیک کرده است، خدائی که ما را توفیق تلاوت قرآن داد و در تدبّر نمودن آن هدایتمان نمود و نیز

انـدیشه و تفکّر در آیـاتش و ایمـان بـه حکم و متشـابهش و بحث و تحقیـق در معـانی آن و فحص و جسـتجوی از لغت و واژه عربی که قرآن با آن نازل شده است و راه یافتن و هدایت به راهی که در آن معیّن شده و خلق را بسویش دعوت کرده است و راه مسـتقیم را بـا آن واضـح و روشن نموده بسوی راهی که بوسـیله آن بر بسـیاری از اهل این زمان ما را از معرفت و شـناخت لغات قرآن فضیلت داده است لغاتی که در سنّت مصطفی، پیامبر برگزیده علیه السّلام وارد شده است.

خدای جلّ ثناءه گفته است:

(إِنَّا أَنْزَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ- ۲/ یوسف) (وَ إِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعالَمِينَ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ بِلِسانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ- ۱۹۵/ شعراء).

و نیز پیامبرش را مخاطب ساخته و می گوید:

(وَ أَنْزَلْنا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ- ۴۴/ نحل).

این را هم گفتم که توفیق برای صواب و کـار نیـک از خـدای مجیـد است و آنگـاه بر مـا است که بکوشـیم آنچه را که سـبب رسـیدن به معرفت انواع خطابـات قرآن است و سـپس سـنّت هائی که روشن کننـده آیات تنزیل و توضـیح دهنـده تأویلات آن است با اجتهاد و کوشـش بیاموزیم تا شـبهاتی که بر بسـیاری از پیشوایان راه الحاد و گمراهی وارد شـده است از ما دور کند و سپس آن شـبهات در سـران و پیشوایـان هوی پرسـتان و بـدعت گزاران است همان کسانی که با آراء داخل شـده از هوسـها و بدعت ها و الحاد به خطا افتاده اند و باز در کتاب خدا تکلّم می کنند با تمام گنگی که شـناخت صحیح ندارند گمراه شده اند و گمراه می کنند.

از خـذلان اینان بخدا پناه می بریم و از او توفیق صواب در قصد و هدفی که داریم می خواهیم و اعانت و یاری در آنچه را که پی گرفته ایم از نصیحت اهل دین خدا، زیرا او نیکوترین توفیق دهنده و یاری کننده است.

آمـوختن زبـان عربی که بوسـیله آن آموزش و فراگیری نمـاز و قرآن و ذکر حاصـل می شود بر عموم مسـلمین فرض و واجب است و بر خواصّ و متخصّصین

که برای کفایت عموم به آن نیازمندند تا در دین خویش اجتهاد نمایند و نیز آموختن زبان عرب و آشنائی به واژه های آن که بوسیله آن لغات معرفت کتاب خدا و سنّت و آثار و اقوال مفسّرین از صحابه و تابعین شناخته می شود نیز فرض و واجب است.

هر که از دامنه و گستردگی زبان عرب و بیشتر الفاظ آن و دستیابی به روش های آن جاهل و ناآگاه باشد جمله علم قرآن را ندانسته ولی کسی که آنرا آموخت و بر روش هایش آگاهی یافت و آنچه را اهل تفسیر تأویل کرده اند فهمید، شبهات و تردیدهائی که بر نادانها و زبان هوی پرستان و بدعت گزاران داخل است از او برطرف شده است.

کتاب من هر چند که جامع معانی قرآن و الفاظ تمام سنّت های پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیست ولی خلاصه ای از فوائد آنها را در بر دارد و نکاتی از غرایب واژه ها و معانی آنرا که از روش مفسّرین خارج نیست شامل می شود، و همچنین روشهای ائمّه ای که مأمون از خدا هستند از اهل علم و بزرگان اهل لغت که معروف به معرفت ژرف و عمیق و دیانت و استقامتند.

از جوانی تاکنون که هفتاد ساله ام این فنّ را دنبال کرده ام و در بحث و تحقیق از معانی و استقصاء در آنها به سرعت علاقمند بوده ام تا از پیشوایان امین و ائمّه مشهور در زمان و معروفین آنرا اخذ کنم.

بوسیله قرامطه سالها اسیر شدم و در قبیله هوازن یا بنی تمیم و بنی اسد در آمیختم بناچار در بادیه ها زیستم، در خشکسالی ها بدنبال سقوط و ریزش باران ها بودند و برای آماده کردن آب باز می گشتند، انعام، و چهار پایان را می چرانیدند و از شیر آنها معیشت می گذراندند، از روی طبع و سرشت سخن می گفتند و جز به قرائح خویش عادتی دیگر نداشتند و پیوسته در سخن شان خطای فاحش واقع نمی شد.

روزگارانی در چنان وضعی اسیرشان بودم که از واژه ها و مخاطبات شان و غریب و نوادر زبان، ان شاء اللّه در خلال قرائت این کتاب خواهی دید.

اینک: یاد کسانی که از آغاز قرن دوّم تا عصر راغب در غرائب لغات قرآن و معانی آنها آثارشان باقی است.

۱- بنا به گفته علمای ادب و واژه شناسی نخستین کسیکه در لغات و علم قرآن و قرائات مورد استناد و استشهاد دانشمندان قرنهای دو و سه و چهار تاکنون قرار گرفته- ابو عمرو بن علاء- است که بگفته ازهری: کان من اعلم النّاس بالفاظ العرب و نوادر کلامهم و فصیح اشعارهم و سائر امثالهم: او داناترین مردم به الفاظ عرب و نوادر کلام، و اشعار فصیح و امثال سایر آنهاست».

ولی از او اثر مکتوبی باقی نیست، هر چند که در تمام آثار علمی و ادبی و قرآنی از قول او بازگو شده و در اثر زهد بسیاری از کتب اشعار جاهلی خود را سوزاند و به حجّ رفت، وفاتش ۱۵۴ هجری قمری است.

۲- ابان بن تغلب «۱» نخستین کسی است که در غریب مفردات قرآن تألیف نموده و به جمع آوری و ترتیب آن پرداخته است، متوّفی ۱۴۱ هجری و از اصحاب حضرت باقر (ع) و حضرت صادق (ع) است و بگفته ابن ندیم: و له من الکتب کتاب معانی القرآن لطیف، کتاب القراءات کتاب من الاصول فی الرّوایه علی مذهب الشّیعه. (الفهرست عربی ۳۲۲، رجال نجاشی ۷).

---

(۱) ابو سعید بکری معروف بابان بن تغلب سر آمد پیشگامان، و نویسندگانی است که در مفردات و غرائب قرآن اثری به یادگار نهاده است و از اصحاب علیّ بن حسین و ابا جعفر و ابو عبد اللّه علیهم السّلام است که در نزد آنان مقامی و منزلتی داشته است.

بلاذری می نویسد: عطیه بن عوفی گفت: ابان در مسجد مدینه می نشست و بدستور ابو جعفر (ع) برای مردم فتوی می داد و همینکه خبر وفات او به امام رسید گفت: ام و اللّه لقد اوجع قلبی موت ابان- وفات ابان، و مرگش دلم را غمناک و دردناک نمود، او از بزرگان لغت و قرائت بود، از اعراب اصیل می شنید و بازگو می کرد. ابو عمر کشفی در کتاب رجال خود او را راوی علیّ بن حسین (ع) و جعفر بن محمّد (ع) و از تابعین می دانند و از انس بن مالک و اعمش و ابراهیم نخعی نیز روایت کرده، او در هر علمی از قرآن و فقه، و حدیث و ادبیّات و لغت و نحو پیشکسوت است، آثارش (تفسیر غریب القرآن- کتاب فضائل- کتاب صفّین) در مسجد مدینه حلقه وار بدرسش می نشستند و ستونی که پیامبر به آن تکیه می داد محلّ درسش بود او در سال ۱۴۷ رحلت نمود (رجال نجاشی- ۱۰) [...]

۳- ابو عبد الرّحمن خلیل ابن احمد، کتابش بنام- العین- که به ترتیب حروف حلقی (ع- ح- ه- غ- ...) تنظیم شده است و نسخه هائی از آن تا قرن سوّم و چهارم وجود داشته که ابو منصور ازهری و شیخ طوسی نظرات او را با اعتماد کامل و در مقیاس بسیار زیادی نقل کرده اند.

ابن ندیم می نویسد: علیّ بن مهدی گفت من از محمّد بن منصور یک نسخه از کتاب العین را گرفتم که او هم از نسخه لیث بن مظفّر بن نصر سیّار نسخه برداری کرده بود و لیث از فقها و زهّادی بود که مأمون کوشش داشت او را به قضاوت تعیین کند و او نپذیرفت، وفات خلیل در ۱۷۰ ه در بصره اتّفاق افتاد، خلیل از زهّادی بود که پیوسته با علم سر و کار داشت و رویّه کار خود را به لیث یاد داده بود و چون مرگ او را در ربود، لیث آنرا به اتمام رساند (الفهرست عربی ۷۱- ابن ندیم) همین نظر را ابو منصور ازهری دارد، می نویسد:

«و لم أر خلافا بین اللّغویین ان التّأسیس المجمل فی اوّل کتاب العین لابی عبد الرّحمن الخلیل بن احمد و ان ابن المظفر اکمل الکتاب علیه بعد تلقّنه ایّاه عن فیه و علمت لا یتقدّم احد الخلیل فیما اسّسه و رسّمه» یعنی میان واژه شناسان در این نظر که تأسیس مجمل در آغاز کتاب عین از خلیل بن احمد است، اختلافی نیست، و اینکه ابن مظفر بعد از اینکه آنرا از دهان خلیل اخذ کرد کتاب را کامل نمود و خلیل آنرا بنیان نهاد و ترسیم کرد در این هم هیچ اختلافی نیست (مقدّمه تهذیب اللّغه ۱/ ۴۱) سیبویه علوم ادبی را از خلیل اخذ کرده است.

واقدی می نویسد: علّت وفات او این بود که گفته بود می خواهم به نوعی حساب دست یابم که اگر دخترکی با آن طریق بفروشنده ای برای خرید رجوع کرد امکان اجحاف و مغبون شدنش نباشد، با این اندیشه داخل مسجد شد و در این فکر بود و حرکت می کرد که ناگهان سرش به یکی از ستونهائی که از آن غافل بود اصابت کرد و به پشت در افتاد و وفات کرد- سال ۱۷۰ هجری قمری رحمه اللّه علیه.

کتابهای او: (معانی الحروف- شرح حروف الجمل- جمله آلات العرب) منسوب به اوست، از شاگردانش (سیبویه- نضر بن شمیل- مروج سدوسی) است.

(وفیات الاعیان- الفهرست- طبقات الادباء- اخبار النّحویین و اکثر مآخذ دیگر).

۴- ابو بشر عمرو بن عثمان معروف به سیبویه که علم نحو را از خلیل، و سایرین آموخت و کتابش را با رعایت امانت اسلامی و ادبی به استادان خویش و اسناد دادن نظرات آنها بخودشان تنظیم نمود، در فصل روایات بیشتر به ابو زید انصاری اعتماد داشته، اثر با ارزش او بنام- الکتاب، معروفست هر وقت کسی در حضور ابو العبّاس مبرّد می خواست کتاب سیبویه را قرائت کند باو می گفت: رکبت البحر: تو بر دریا سوار هستی، وفاتش ۱۷۷ هجری در فارس اتّفاق افتاد و خودش اهل بیضاء فارس است.

(معارف ابن قتیبه- مقدّمه تهذیب اللّغه- معجم الادباء- الفهرست- و فیات الاعیان حیاه الحیوان دمیری- بغیه الوعاه).

۵- ابو زید انصاری- سعید بن اوس از اهالی بصره، استادش ابو عمرو بن علاء است او از دو رقیبش ابو عبیده و اصمعی در لغت شناسی برتر است، کتاب النّوادر فی اللّغه- او چندین بار به چاپ رسیده، متوفّی ۲۱۵ هجری است، در تدریس برای خشنودی خدای درس می داد، نه از مردم و نه از خلفاء مزدی نمی گرفت، تدریسش در مسجد جامع بصره بود. (تاریخ بغداد- الفهرست- وفیات الاعیان- بغیه الوعاه- و سایر مآخذ ادبی دیگر).

۶- ابو عبید قاسم بن سلام- پدرش برده ای بود رومی و در خدمت مردی از اهل هرات، ابو عبید بسیار دیندار و با ورع بوده بیست و چند تألیف در باره معانی قرآن و حدیث و غریب لغات دارد، او اوّلین کسی است که در غریب حدیث کتاب نوشته و عبد اللّه بن طاهر از آثارش که موجود است (فضائل القرآن- کتاب الامثال- کتاب غریب الحدیث) وفاتش ۲۲۲ هجری قمری رخ داد.

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- بغیه الوعاه- الفهرست- معجم الادباء- طبقات القراء).

۷- ابو عبیده معمر بن مثنی- در اخبار و انساب عرب استاد بود پسرش با املاء هر شعری سی دینار از مردم می گرفت، ابو عبیده نژاد پرست و در عربیت متعصّب بوده، بسیار بد زبان بود و کسی از زبانش در امان نبود.

ابن ندیم صد و پنجاه رساله «۱» و تألیف از او بر می شمرد که بغیر از دو سه کتاب بیشتر باقی نمانده.

۱- نقائض جریر و فرزدق.

۲- مجاز القرآن- که راغب اصفهانی در خلال کتاب مفردات کوتاه بینی او را در بعضی واژه ها و تفسیرها ذکر می کند، او به دربار خلفاء وابسته بود، وفاتش ۲۱۰ ه.

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- بغیه الوعاه- تاریخ بغداد معارف ابن قتیبه- معجم الادباء- دایره المعارف الاسلامیّه).

۸- اصمعی- ابو سعید عبد الملک بن قریب، دارای حافظه ای بسیار قوی بوده، کتابهایش را در ۱۸ صندوق حمل می کردند، ابن ندیم ۴۹ اثر از او نام می برد که بیشتر از میان رفته.

کتابهایش (اصمعیات- اسماء وحوش- خلق الانسان- کتاب خیل- کتاب نخل و انگور- کتاب الغریب) اصمعی هم مثل ابو عبیده از جیره خلفاء ارتزاق می کرده وفاتش ۲۱۶ ه.

(وفیات الاعیان- الفهرست- حیاه الحیوان- بغیه الوعاه- تاریخ بغداد- طبقات القراء- دایره المعارف).

۹- ابو عمر اسحاق بن مرار شیبانی- در حدیث مورد اعتماد بوده، دیوانهای اشعار عرب را جمع نموده و بیش از صد سال زیسته است.

---

(۱) واژه- رساله- در گذشته به مفهوم جزوه امروزی است و در معانی- نامه- فصلی کوچک از یک کتاب که به آسانی بشود استنساخ نمود و حمل کرد بکار می رفته بنابراین رساله ها و کتابهائی که ابن ندیم مثلا در باره جابر بن حیّان پانصد رساله و در باره سایرین نیز همینطور نوشته است امری بسیار معقول بوده، مثلا- راغب در همین کتاب مفردات هر حرفی را بنام یک کتاب نام می برد مثل- کتاب الحاء- کتاب الجیم و غیره و چون تهیّه کاغذ و خوشنویسی مثل امروز که چاپ هست نبوده لذا رساله و جزوه می نوشتند تا اینکه بتدریج کاغذ فراوان و نوشته ها از روی چرم و استخوان به کاغذها منتقل شد.

آثاری در- نوادر- خلق انسان- داشته است که تنها کتاب الجیم- او باقی است وفاتش ۲۰۶ ه. (تاریخ بغداد- آداب اللّغه جرجی زیدان- وفیات الاعیان- معجم الادباء یاقوت- الفهرست- بغیه الوعاه- مقدّمه تهذیب اللّغه).

۱۰- محمّد بن سلام جمحی- عالم به شعر که کتاب طبقات الشعراء او معروفست و چاپ هم شده بصورتهای (چاپ لیدن و مصر و بیروت).

قدیمی ترین کتاب، طبقات الشّعراء است، سیوطی در المزهر- و صاحب اغانی و قالی در کتاب امالیش به نوشته او استشهاد نموده اند، او شعرای جاهلی و اسلام را هر کدام به ده طبقه تقسیم نموده، وفاتش ۲۳۲ هجری. (الفهرست- تاریخ بغداد- بغیه الوعاه، معجم اللادبا).

۱۱- ابن ابی الخطّاب- صاحب کتاب جمهره اشعار العرب که در این کتاب با مقایسه میان لغات قرآن و اقوال شعراء آنها را انتقاد نموده است و کتابش در قاهره چاپ شده بنام (نیل الارب فی قصائد العرب) و دو کتاب الامامه- التّوحید- از او است و شاید صاحب الذّریعه که دو کتاب اخیر را باو نسبت داده مربوط به محمّد بن حسین ابی الخطّاب- باشد نه از او، وفاتش ۱۷۰ هجری. (الّذریعه حاج آقا بزرگ تهرانی- معجم المطبوعات- آداب اللّغه جرجی زیدان).

۱۲- علیّ بن حمزه کسائی- مشهورترین نحویّون کوفه است اصلش از فارس است، استادانش رواسی، ابو جعفر- معاذ الهراء- هستند کسانی با خلیل ملاقات داشته و از قاریان سبعه است در نزد برامکه مقرّب بوده و داستان زنبوریّه او با سیبویه و احتجاج سیبویه علیه او معروفست که امین خلیفه عبّاسی بخاطر اینکه کسائی معلّم او بود با اینکه چند شاهد، و عرب اصیل به سود سیبویه رأی دادند ولی امین با تعصّب، سیبویه را فراری داد ...

کتاب معروف کسائی رساله ای در- لحن عامه است، امین و مأمون در گذاشتن کفش کسائی پیش پایش بر هم سبقت می گرفتند و می گفت هر کس از علوم عربی متبحّر شود در تمام علوم بهره مند شده است. وفاتش ۱۸۹ ه کتابهای او: (متشابه القرآن- المصادر- معانی القرآن- النّوادر- الوقف و الابتداء-) است.

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- الفهرست- تاریخ بغداد- انساب سمعانی- مقدّمه تهذیب اللّغه- معارف ابن قتیبه).

۱۳- فرّاء- ابو زکریّاء دیلمی که در لغت پیشوا و مورد اعتماد علماء است، ابو العبّاس مبرّد می گوید: اگر فرّاء نبود لغت هم از نظر حصول و ضبط صحیح نمی بود.

ابن انباری می گوید: اگر- فرّاء- و کسائی بتنهائی هم بودند برای افتخار کوفه و بغداد در علم کافی بود، فرّاء- در نحو معلّم پسران مأمون بود و مأمون برای او تشریفات نویسندگی و خادم و خدمتگزار مقرّر کرده بود تا کتابهای- حدود- معانی القرآن- را نوشت و صحاف ها نسخه آنرا پنهان کرده بودند و با ارائه هر پنج برگ آن برای استنساخ یک درهم می گرفتند چون مردم به فرّاء شکایت کردند و نتوانست آن را از صحّاف ها پس بگیرد به ناچار نسخه ای دیگر و مفصّل تر در معانی القرآن نوشت، صحّاف ها این بار هر ده برگ را بیکدرهم عرضه می کردند.

فرّاء- در نجوم و طبّ هم مهارت داشته، آثارش بگفته ابن ندیم در ششهزار برگ بود، وفاتش ۲۰۷ ه- معانی القرآن او چند بار چاپ شده (در سه مجلّد).

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- الفهرست- معجم الادباء- دائره المعارف).

۱۴- ابن سکیت: ابو یوسف اهوازی، آخرین دانشمند نحوی کوفی در قرن سوّم است، نحو را از شیبانی و فرّاء و ابن اعرابی دریافته است، معلّم پسران متوکّل بوده و بخاطر جسارت و شهامت علمی و دینیش که در حضور متوکّل اظهار داشت مغضوب و شهید شد، زیرا متوکّل باو می گوید: ای یعقوب این پسران من بهترند یا پسران علی (ع)؟

پاسخ می دهد قنبر غلام علی از تو و پسرانت بهتر است و بگفته سیوطی متوکّل می گوید تا زبانش را از پس گردنش بیرون کشند (رحمه اللّه علیه).

بیست و چند تألیف در نحو و لغت و منطق دارد، آنچه تاکنون از او مانده (اصطلاح المنطق- کتاب الالفاظ) است وفاتش ۲۴۳ هجری ق است. (وفیات الاعیان- بغیه الوعاه- طبقات الادباء- الفهرست- دایره المعارف- معجم الادباء).

۱۵- ابو فید مورّخ سدوسی: از بزرگان لغت که از ابو زید و خلیل آموخته است، یک سوّم لغات عرب را حفظ بوده، در مرو و نیشابور، و خراسان اقامت داشته، از آثارش (غریب القرآن- کتاب الانواء در باره باد و باران و جو- کتاب المعانی- کتاب جماهیر القبایل) وفاتش ۱۹۰ هجری است.

(بغیه الوعا- تاریخ بغداد- وفیات الاعیان- معجم الادباء معارف ابن قتیبه).

۱۶- نصر بن شمیل: ابو الحسن تمیمی بصری، از شاگردان خلیل چهل سال در بادیه ها ساکن شد تا عربی فصیح را بشنود، قاسم بن سلام از او علم لغت آموخته است، مدّتی در بصره در تنگدستی گذرانده است سپس به خراسان رفت و مستغنی شد، کتابش که باقیمانده، غریب الحدیث است وفاتش ۲۰۳ ه است.

(الفهرست- وفیات الاعیان- معارف ابن قتیبه- بغیه الوعاه- انباء الرواه- مزهر سیوطی).

۱۷- قطرب: ابو علی از بزرگان و لغت شناسان شاگرد سیبویه و معتزلی مذهب بوده، آثارش: (کتاب الاضداد- ما خلف فیه الانسان البهیمیّه کتاب الازمنه- مثلّث قطرب که منظومه ای است شصت و چند بیت شامل الفاظی که معانی آنها با اختلاف حرکات حروفشان عوض می شود مثل:

سهام: تیر، سهام: گرمی تابستان، سهام: تغییر رنگ چهره از غم و بیماری، این کتاب چاپ شده است، وفاتش ۲۰۶ ه.

(بغیه الوعاه- تاریخ بغداد- مقدّمه تهذیب اللّغه- روضات الجنّات- معجم الادباء).

۱۸- ابن اعرابی- ابو عبد اللّه محمّد بن زیاد، از بزرگان علماء کوفه از جهت لغات و انساب عرب حافظه ای قوی، و روش او روش فقها است، کتابهایش: (اسماء البئر و صفاتها- اسماء الخیل) وفاتش ۲۲۱ ه.

(الفهرست- وفیات الاعیان- تاریخ بغداد- مقدّمه تهذیب- اللّغه- روضات الجنّات- معجم الادباء- مزهر سیوطی).

۱۹- عمرو بن بحر معروف به جاحظ- که از نظر هوش و قریحه و تفکر از بزرگان ادب است، کتاب- البیان و التّبیین- او نموداری از وسعت اطّلاع علمی او است که بر اصطلاحات عربی و پارسی تسلّط داشته و کتابهای او در ادب، انشاء،

خطابه، احادیث و اشعار است، یکی از سخنان و روش اعتقادی او اینستکه می گوید:

«انّ اللّه لا یدخل احدا النّار و انّما النّار تجذب اهلها بنفسها، و طبیعتها».

یعنی: خداوند کسی را در داخل آتش نمی کند بلکه این آتش است که اهل خود را که با طبیعت او همساز است بخود جذب می کند (که به گفته مولوی

ناریان مر ناریان را جاذبند نوریان مر نوریان را طالبند

آثار دیگر جاحظ- کتاب الحیوان در ۷ مجلّد- کتاب المحاسن و الاضداد- البخلاء- سحر البیان- فضائل الاتراک- سلوه الحریف فی المناظره بین الربیع و الخریف- کتاب العرافه و الزج و الفراسه و کتب دیگر وفاتش ۲۵۵.

(وفیات الاعیان- معجم الادباء- الفهرست- تاریخ بغداد- بغیه الوعاه و مآخذ بسیاری دیگر).

۲۰- ابن قتیبه: عبد اللّه بن مسلم، در لغت و نحو و نقد ادبی معروف است، از آثارش- عیون الاخبار که در ۱۰ کتاب شامل (حکومت- جنگ- ریاست- اخلاق و طبایع- علم و علماء- زهد- برادری- نیازها- کتاب طعام- کتاب زنان و در چهار مجلّد چاپ شده) ولی در این کتاب نظرات تعصّب آمیزی بکار برده است از خطباء هر خطبه ای که خواسته آورده، مثلا خطبه بسیار معروف معاویه بن یزید که علیه معاویه و پدرش یزید بوده و ظلم و جنایات آنها را بر می شمرد و از خلافت و جانشینی آنها اظهار تنفّر نموده در ردیف خطبه ها نیاورده و در عوض از حجّاج بن یوسف- خونخوار و جلّاد تاریخ چندین خطبه آورده است. (با اینکه نام کتاب خود را عیون الاخبار نهاده است).

ابو منصور ازهری در سخن از ابن قتیبه می نویسد: «رایت ابو بکر بن الانباری ینسبه الی الغفله و الغباوه و قله المعرفه و قد رد علیه قریبا من ربع ما الفه فی مشکل القرآن».

یعنی: دیدم که ابن انباری ابن قتیبه را به غفلت و کندی ذهن و کمی معرفت نسبت می دهد و تقریبا یک چهارم کتاب مشکل القرآن او را رد کرده است.

آثار دیگر ابن قتیبه (غریب القرآن- تأویل مشکل القرآن- معانی القرآن)

است که ابن خلکان، سیوطی، حاج خلیفه، ابن خطیب- تبریزی- ابن انباری- سه کتاب نامبرده را از او می دانند.

ابن مطرف دو کتاب غریب القرآن و مشکل القرآن او را یکجا بنام (کتاب القرطین) یعنی دو گوشواره جمع نموده، وفاتش ۲۷۶ هجری است، آثار غیر قرآنیش (ادب الکاتب- الشّعر و الشّعراء- الامّه و السّیاسه در تاریخ کتاب التّسویه بین العرب و العجم- تفضیل العرب- کتاب المسائل، و الجوابات) است.

(وفیات الاعیان- الفهرست- طبقات الادباء- تاریخ بغداد- انباء الروّاه- بغیه الوعاه- دایره المعارف الاسلامیّه).

۲۱- ابو العبّاس ثعلب: از شاگردان ابن اعرابی که به صدق لهجه و حافظه معروفست در نحو و لغت پیشوای کوفیون و بصریون در عصر خویش است، از آثارش که باقیمانده- کتاب الفصیح که معروف به فصیح ثعلب است که شروحی بر آن نوشته شده و انتقاداتی نموده اند.

کتاب قواعد الشّعر که از امر و نهی و خبر و استخبار بصورت قواعد شعری یاد نموده و کتاب الامالی. وفاتش ۲۹۱ هجری.

(وفیات الاعیان- معجم الادباء- الفهرست- مزهر سیوطی- تاریخ بغداد- بغیه الوعاه- دایره المعارف الاسلامیّه).

تطوّر علوم قرآنی و نام بعضی از دانشمندان آنها در قرون چهارم و پنجم

اگر برای پیشرفت علوم بعد از پیامبر (ص) و پس از تأسیس دانشگاه امامان باقر (ع) و صادق (ع) که بر اساس عقل گزینی و اندیشه گرایی پایه گزاری شده بوده تا قرون بعد بخواهیم منحنی رسم کنیم، نقطه اوج آن در همین ایّام است یعنی در روزگارانی که آثار فلسفی و عرفانی ملّت های دیگر مانند یونان و ایران و روم و هند به زبان عربی نقل شده است، و فرصتی حکومتی و سیاسی لازم است تا همچون جرقّه ای استعدادهای نهفته را از پشت پرده هائی که تعصّبات شعوبیگری

بر آنها کشیده بود روشن، و ظاهر سازد و این زمینه را حکومت دیالمه و سه برادران آل بویه (احمد- علی- حسن) ایجاد نمودند خصوصا معزّ الدّوله که علیه تعصّبات و له حکومت حقّه با مطیع نمودن حکّامی که فرصت کمترین روش عقلانی بدانشمندان نمی دادند شکوه عظمت دانشگاه اسلامی را تجدید نمودند.

و بنا به نوشته- ابن اثیر در الکامل فی التّاریخ- و سیوطی در تاریخ خلفاء:

«و فی سنه اثنتین و خمسین بعد الثّلاثمائه یوم عاشورا، الزم معز الدّوله النّاس بغلق الاسواق و منع الطّباخین من الطّبخ و نصبو القباب فی الاسواق و علقوا علیها المسوح و اخرجوا نساء منتشرات الشّعور یلطمن فی الشّواره و یقمن الماتم علی الحسین (ع) و هذا اوّل یوم ینح علیه ببغداد و فی ثانی عشر ذی الحجّه منها عمل عید غدیر خم و ضرب الدّبادب».

(تاریخ الخلفاء ۴۰۳- الکامل فی التّاریخ ۴/ ۳۵۰) یعنی در سال ۳۵۲ روز عاشوراء معزّ الدّوله مردم را به بستن بازارها و خودداری از طبخ غذای عمومی و بر پاداشتن چادرها در بازارها و آویختن پارچه های سیاه و بیرون آمدن زنان برای تعزیه داری که بر صورت خود می زدند و بر پا داشتن عزاداری بر حسین (ع) ملزم نمود و این نخستین روزی بود که در بغداد نوحه سرائی می نمودند و در روز عید غدیر خم نیز طبالها طبل می نواختند.

الزام معزّ الدّوله در اقامه حمایت از سالار مکتب شهادت که درس ایثارگری برای واژگونی دستگاه ستم یزید و تجدید آن خاطره را می داد، در حقیقت برداشتن پرده های بیم و وحشت از چهره فطرت حقّ طلبانه مسلمین و انسانها بود.

وجود وزرائی همچون صاحب بن عباد و ابن عمید، مجدّدا کلاسهای دانشگاه اسلامی و جعفری را رونقی دیگر بخشید که جرجی زیدان دو علّت برای عظمت علمی و دینی این عصر ذکر می کند:

اوّل- سبب و علّت رشد و تکامل، که ناموسی است طبیعی و اینکه مردم اگر دیدند حکومت ها برای آنها خیر و صلاح می خواهند با شکوفائی عقلی، و علمی به کمال و رشد می رسند و در قرن چهارم- «هناک اشهر انصار العلم حتّی ذلک العصر

من الملوک و الوزراء و الامراء:» در آن زمان مشهورترین یاران علم از ملوک و وزراء و امراء بودند.

دلیل دوّم را حکومت دیلمیان می داند، می نویسد: فقرّب عضد الدّوله العلماء و الکتاب و احسن وفاتهم و استحثّهم علی الاشتغال بالعلم و تألیف الکتب- الف ابو السحاق الصّابی کتابا فی اخبار آل بویه سمّاه الناجی و الف ابو علی الفارسی کتاب الایضاح و التکمله فی النّحو و قصده فحول الشّعرا فی عصره کالمتنبّی و السّلامی و غیر هما و کان مجلسا لا یخلو من الادباء و العلماء یباسطهم و یباحثهم ... و تأثیرهم فی هذه النّهضه فی الاکثر علی اخذهم بناصر العلماء و الادباء.

یعنی: عضد الدّوله دانشمندان و نویسندگان را بخود نزدیک گرداند و مقدمشان را نیکو شمرد و بر پرداختن به علم و تألیف کتاب تشویقشان می نمود ابو اسحاق صابی کتاب ناجی در تاریخ را نوشت، ابو علی فارسی کتاب ایضاح و تکمله در نحو، و لذا او همه کشورهای اسلامی فحول شعراء مثل متنبّی و سلّامی قصد حضورش نمودند، مجلس او از ادباء و علماء خالی نبود به آنها آسایش و آزادی می داد و با آنها مباحثه می کرد، تأثیر آنها در این نهضت منوط و متوقّف بر این بود که بیشتر به یاری علماء و ادباء اقدام می نمودند.

کتابخانه های مهمّی در این عصر بوجود آمد که برای فایده عموم رایگان بود.

یاقوت می نویسد: «لم یکن فی الدّنیا احسن کتب منها، کانت کلّها بخطوط الائمّه المعتبره و اصولهم المحرّره» یعنی در دنیا کتابهائی نیکوتر از آنها نبود و همگی به خطّ پیشوایان معتبر خطّ و نویسندگان اصیل بود که با اصول صحیح نگارش یافته بود.

در قبال دیلمیان، سامانیان نیز به سهم خود در عظمت انقلاب فکری و علمی و تمدّن بسیار درخشان قرن چهارم و پنجم دخالت داشتند آنها نیز وزرائی مانند بلعمی که تاریخ طبری را ترجمه نمود، داشته اند.

آل زیار در طبرستان نیز به نوبه خود مشوّق علماء بودند و مشهورترین آنها شمس المعالی قاموس وشمگیر است که رساله ای در اسطرلاب نوشت و با صاحب

بن عبّاد رابطه علمی داشته است.

دولت حمدانی ها در حلب و موصل و مهمترین شان- سیف الدّوله است که او نیز همواره مجلسش مرکز ادباء و علماء بوده است دولت فاطمی در مصر که کتابخانه های بزرگی ایجاد کردند.

در این عصر است که کتابهای مفاتیح العلوم خوارزمی و الفهرست ابن ندیم و احصاء العلوم فارابی برای کلید فهم دانش ها و آشنائی مردم به کتب دانشمندان نوشته می شود.

اینک فهرست وار علمائی که در لغات قرآن و نوادر غریب و معانی قرآن آثاری بجا گزارده اند ذکر می کنیم تا پس از آشنایی به علما و کتابهاشان در چهار قرن و با مقایسه با کتاب کم نظیر مفردات راغب متوجّه شویم که بعد از ائمه اطهار (ع) که در ذیل یک عنوان تمام آیاتی که مربوط به آن موضوع است ذکر می کردند، پس از چهار صد سال تنها راغب است که چنین توانائی و احاطه علمی و عملی به قرآن دارد و هیچ مفسّری و نویسنده ای تا امروز که قرن پانزده هجری است چنین تسلّطی نداشته است.

۱- ابو اسحاق زجاج: گویا شیشه بری داشته است، شاگرد مبرّد آثار زیادی دارد از آن جمله (کتاب سر النّحو- کتاب الابانه و التّفهیم در معنی بسم اللّه الرّحمن الرّحیم- کتاب خلق الانسان در لغت- کتاب معانی القرآن) وفاتش ۳۱۱ ه.

(وفیات الاعیان- معجم الادباء- الفهرست- طبقات الادباء- روضات الجّنات- بغیه الوعاه و سایر مآخذ ادبی دیگر) ۲- ابن انباری- ابو بکر محمّد بن قاسم، شاگرد ثعلب و پدر خویش است، شواهد زیادی از قرآن و اشعار حفظ داشته بالغ بر سیصد هزار بیت در لغت و نحو در قرآن و حدیث تألیف داشته، آنچه مانده است (کتاب الاضداد در نحو- کتاب الزّاهر در معانی کلمات عامّه مردم- شرح معلقیّات کتاب الانصاح و کتاب الهاءات) وفاتش ۳۲۸ ه.

(وفیات الاعیان- الفهرست- تاریخ بغداد- معجم الادباء- روضات الجنات- دایره المعارف- بغیه الوعاه).

۳- ابن ولاد- از شاگردان زجاج که نامش ابو العبّاس احمد بن محمّد است، از آثارش که هست و چاپ شده (المقصور و الممدود) وفاتش ۳۳۱ (معجم الادباء- بغیه الوعاه).

۴- ابو جعفر نحاس: محمّد بن اسماعیل- از شاگردان زجاج و او غیر از ابن نحاس نحوی متوفّی ۲۹۸ ه است، تألیفات زیادی در لغت و ادب و قرآن داشته است که کتابهای زیر از او باقی مانده است.

(شرح معلّقات سبع- کتاب اعراب قرآن- عتاب معانی القرآن- ناسخ و منسوخ قرآن) وفاتش ۳۳۸ ه است.

(معجم الادباء- وفیات الاعیان- طبقات الادباء- روضات الجّنات- انباه الرواه- بغیه الوعاه- المزهر سیوطی).

۵- زجّاجی- عبد الرّحمن بن اسحاق زجاجی از بزرگان نحو، و اهل نهاوند است در دمشق و طبریه سمت استادی داشته است از کتابهایش که رسیده است (کتاب الجمل فی النّحو- الزّاهر- الامالی در لغت) متوفّی ۳۳۹ ه. (وفیات الاعیان- صفات الادباء- الفهرست- بغیه الوعاه).

۶- ابو العبّاس مبرّد: که هر چند در اواخر قرن سوّم فوت نمود ولی اثر ارزنده اش در تاریخ ادب و لغت بنام- الکامل- و شاگردان و راویانش در قرن چهارم تاکنون مورد توجّه است نامه ها و خطبات علی (ع) و عمر بن عبد العزیز را در این کتاب جمع نموده با مقایسه آن با کتاب های ابن قتیبه سلامتی نفس و حسن اعتقاد حقّه او بخوبی دانسته می شود، متوفّی ۲۸۵ هجری. (وفیات الاعیان- الفهرست- و تمام کتب ادبی).

۷- ابن درید- ابو بکر محمّد بن حسن ازدی، از ابو حاتم سجستانی و ریاشی، علم را فرا گرفته از نظر لغت کتابش دوّمین کتاب ادبی است بنام الجمهره فی اللّغه- به ترتیب کتاب خلیل که در هندوستان در چهار مجلّد چاپ شده و ازهری انتقاد شدیدی بر کتابش و اخلاقش دارد، دیگر کتاب المقصوره بصورت نظم و

شعر و الف مقصوره و ممدوده- کتاب الاشتقاق- در نامهای قبایل و مشتّقات اسمی آنها. و کتب دیگر، متوفّی ۳۳۱ ه.

(وفیات الاعیان- الفهرست- تاریخ بغداد- معجم الادباء- معجم الشّعرای مرزبانی- الوافی بالوفیات و دیگر کتب ادب و شعری).

عصر موسوعات و دائره المعارفهای علوم

یکی از برجستگیهای علمی و انقلاب ادبی و لغوی و شعری در این عصر یعنی قرن چهارم و پنجم بوجود آمدن کتابهائی است در باره فهرست علوم که مؤسّس آن فارابی است، با تألیف کتاب- احصاء العلوم و دیگر مفاتیح العلوم از ابو عبد اللّه محمّد بن احمد بن یوسف خوارزمی، کتاب فارابی در ۵۲ فصل شامل (فقه- کلام- نحو- کتابت- شعر و عروض و اخبار).

کتاب دوّم شامل اصطلاحات و شرح مختصری در ۴۱ فصل در ۹ باب (فلسفه- طبّ- منطق- عدد- هندسه- نجوم- موسیقی- خیال- کیمیاء).

فارابی و خوارزمی.

در این کتابها، علوم زمان خویش را یعنی علومی که مسلمین در آن کار کرده و آثاری داشته اند که در حدود سیصد علم بوده فهرست کرده اند و نویسنده مفتاح السّعاده- همه را بعدها به تفصیل شرح داده است. ۹ علم در الفاظ و علوم زبانی و تاریخ- ۴۴ علم در منقولات ذهنی- ۵ علم در طبیعیات، ریاضیّات- طبّ- تاریخ و فراست- ۱۲۲ علم در حکمت عملی- ۸ علم در علوم شرعی مثل تفسیر- حدیث- ۹۲ علم در مفردات فضائل قرآن و قراءات و فروع تفسیر- ۴۰ علم در علم حدیث و فروع آن- احادیث (مفتاح السّعاده و مصباح السّیاده جلد ۱/ از ۸۱ تا ۵۴۰ ج ۲) هر چند قصد نداشتم سخنی از خاور شناسان و کسانیکه در باره تمدّن و عصر درخشان اسلامی کتاب نوشته و تحقیق نموده اند شاهدی ذکر کنم ولی به ناچار یک نمونه از کتاب:

(الحضاره الاسلامیه عن القرن الرّابع الهجری) از آدم متز- یادآوری می شود

می نویسد: «در این عصر که حدود مملکت اسلام از قاهره تا هند و دریای فارس تا سودان و شمال کشور و تا قفقاز و چین گسترش داشت بقدری یکپارچگی در کشورهای مسلمان و آزادی وجود داشت که یک فرد مسلمان می توانست در داخل این محدوده عظیم تحت حمایت دین اسلام بدون هیچگونه قید و بندی مسافرت کند، در هر کجا مردمی را می دید که بر شریعتی واحد هستند و همانند او نماز اقامه می کنند، همانطور که شریعت و دینی یگانه می دید عرف و عادات هم یکپارچه بود، در این کشورهای یگانه اسلامی قانونی عملی را می دید که حقّ زندگی اسلامی را برای او تضمین می کند، بطوریکه حرمت شخص او در امنیت قرار دارد و یک فرد واحد است و هیچکس قدرت نداشت که او را بهر شکل و صورت به بردگی در آورد تا آنجا که می گوید:

و قد طوف ناصر خسرو فی هذه البلاد کلها فی القرن الخامس الهجری دون ان یلاقی من المضیقات ما کان یلاقیه الآلمانی الّذی کان ینتقل فی المانیا فی القرن الثامن عشر بعد المسیح علیه السّلام».

الحضاره الاسلامیّه فی القرن الرّابع الهجری ج ۱/ ص ۲۲ آدام منتز).

یعنی ناصر خسرو جهانگرد و دانشمند مشهور، تمام این کشورها را در قرن پنجم هجری سیر کرده و دیده است بدون اینکه مضیقه هائی مثل مضیقه هائی که یک فرد آلمانی در موقع جابجا شدن در آلمان آنهم در قرن هیجده میلادی بعد از مسیح می بیند به بیند، ناصر خسرو چنان مشکلاتی هرگز ندیده است.

فحول علمای این قرن

۱- شریف رضی- که در قرآن عالمی ممتاز و همینطور در لغت و نحو آثارش (دیوان شعر- حقایق التّأویل- مجاز القرآن) و هم از او است که نهج البلاغه را جمع آوری نموده است رحمه اللّه تعالی متوفّی ۴۰۴ ه.

۲- ابو العلاء معرّی: شاعر لغت شناس و زاهد، آثارش (سقط الزند- دیوان-

رسائل- لزومیات- رساله الغفران) متوفّی ۴۴۹ ه.

۳- ابو الفضل محمّد بن عمید در ادب و نجوم و ترسل استاد بود، آثار او در یتیمه الدّهر ثعالبی موجود است. متوفّی ۳۶۰ ه.

۴- ابو بکر محمّد بن عبّاس خوارزمی- نویسنده معروف و پیشوای ادب و لغت در خوارزم- رسائل خوارزمی چاپ شده است، متوفّی ۳۸۲ هجری. نامه مهمّی در باره ستمهائی که در تاریخ بر علویّون رفته دارد.

۵- ابو اسحاق صابی: که منشآت و رسائلش موجود و چاپ شده است. متوفّی ۳۸۴.

۶- صاحب بن عباد: که شهرتش در تمام کتب ادبی و شعری گسترده است آثارش: (لغت نامه- المحیط ۷ جلد- الابانه عن مذهب اهل العدل- اسماء اللّه و صفاته- الاعیاد و فضائل النیروز- الامامه- الانوار- التذّکره فی اصول الخمسه- تفصیل احوال السیّد عبد العظیم الحسنی- جوهره الجمهره که مختصر شده جمهره ابن درید است.

متوفّای ۳۷۴ هجری. (دیوان رسائل- دیوان شعر- القضاء و القدر- کتاب الوزراء).

۷- بدیع الزّمان همدانی- شاعر و لغوی با حافظه ای بسیار قوی آثارش (رسائل- دیوان شعر- مقامات) متوفّی ۳۹۸ هجری.

۸- ثعالبی ابو منصور نیشابوری- آثار بسیاری دارد، اهمّ آنها که در ادب و لغت است (فقه اللّغه- احاسن المحاسن- الاعجاز و الایجاز، الامثال- التّمثیل و المحاضره- ثمار القلوب- خاصّ الخاص سحر البلاغه و سرّ البراغه- سرّ الادب فی مجاری کلام العرب- غرر اخبار ملوک الفرس- الفوائد و القلائد- الکنایه و التّعریض- کنز الکتاب- لطائف المعارف- مکارم الاخلاق- مونس الوحید- یتیمه الدّهر، فی محاسن اهل العصر «۱» وفات ثعالبی ۴۲۹ ه.

---

(۱) بعد از کتاب یتیمه الدّهر ثعالبی عدّه ای از او تقلید نموده مثل علی بن حسن با خرزی کتابی بنام دمیه القصر و عصره اهل العصر نوشت، سپس ابو المعالی سعد بن علی در ذیل آن تألیفی به نام- زینه الدّهر و عصره اهل العصر دارد، سپس عماد الدّین اصفهانی کتابی بنام خریده القصر و جریده العصر-

۹- ابو الفرج اصفهانی- نامش علی بن حسین در لغت و نحو و شناخت اشعار و مغازی و طبّ و نجوم استاد بود، کتاب- الاغانی- او مشهور خاصّ و عام است، کتاب الدّمارات و مقاتل الطّالبین- که از کتب ذیقیمتی است که شهادت تمام مبارزین علوی که با ظلم و ستم درگیر بوده اند برشته تحریر در آورده است، وفاتش ۳۵۶ ه.

۱۰- ابو علی تنّوخی- صاحب کتاب- الفرج بعد الشّده- کتابی است ادبی و سودمند که شامل حقایق تاریخی است و کتاب- نشورا- المحاضره و اخبار المذاکره- متوفّی ۳۸۴ ه.

۱۱- ابو هلال عسکری اهوازی- تألیفات زیادی داشته از آن جمله: (جمهره الامثال- کتاب الصّناعتین- دیوان المعانی- کتاب المصون فی الادب- کتاب الاوایل- التّفضیل بین بلاغتی العرب و العجم الفروق فی اللّغه) متوفّی ۳۹۵ ه.

۱۲- شریف مرتضی «۱» علی بن حسین الموسوی العلوی برادر شریف رضی، از

نوشت و بعد در قرن یازده هجری سید علی صدر الدّین المدنی ابن احمد نظام الدّین حسینی کتابی بنام سلافه العصر تألیف نموده.

(۱) از شگفتی های کار جرجی زیدان یکی هم اینست که نوشته است از تصانیف شریف مرتضی کتاب نهج البلاغه است، شامل خطب علی (ع) و سخنان او که منسوب به علی (ع) است می گوید:

المشهور انّ الشّریف المرتضی جمع خطب علی و اقواله و دوّنها فی ذالک الکتاب- سپس می گوید: این کتاب از مهمترین کتب ادب است که محتوائی اینچنین دارد هر چند که بعضی خطبه ها از علی (ع) نیست ولی مسلّما خطبه های تاریخی و نامه ها از خود علی (ع) است (تاریخ آداب اللّغه العربی جلد ۲) بگفته دکتر صبحی الصّالح تاکنون پنجاه عالم و دانشمند بر نهج البلاغه شرح نوشته اند. معلوم نیست این اشتباه که می گوید مشهور است که شریف مرتضی نهج البلاغه را جمع آوری نموده اشتباه است یا نظرش این بوده و حال اینکه ابن ابی الحدید در مقدّمه شرح می نویسد: قال الرّضی ... امّا بعد حمد اللّه سألونی ان ابدا بتألیف کتاب یحتوی علی مختار کلام امیر المؤمنین علیه السّلام مشرع الفصاحه و موردها و منشأ البلاغه و مولدها فاجبتهم ... و رایت من بعد تسمیه هذا الکتاب- نهج البلاغه- و من اللّه استمد التّوفیق.

یعنی رضی گفت: پس از حمد خدای از من خواسته شد که به تألیف کتابی که حاوی برگزیده های سخن علی (ع) باشد در جمیع فنون، و شاخه های آن از خطبه ها- نامه ها- مواعظ- ادب- بپردازم زیرا علی علیه السّلام سر چشمه فصاحت و مرکز و آبشخور آن و منشاء بلاغت و محلّ ایجاد آن است آنها را پاسخ مثبت دادم و بعد دیدم نام این کتاب را نهج البلاغه بگذارم و از خداوند توفیق و مصون بودن از خطا را استمداد می کنم.

بعضی کوتاه بین ها از شباهت پاره ای سخنان و مطالب که بعد از علی علیه السّلام در آثار ادبای

آثارش: کتاب- الدّرر و الغرر- کتاب الشّهاب و کتاب امالی در تفسیر آیات و احادیث مشکله، متوفّی ۴۳۶ ه.

۱۳- ابن رشیق قیروانی: فرزند یک برده که مؤلّفات زیادی دارد مثل کتاب العمده- که به گفته ابن خلدون این کتاب در نوع خود کم نظیر است، متوفّی ۴۵۶ ه.

۱۴- حصری قیروانی- کتابش، زهر الآداب، متوفّی ۴۱۳ ه.

۱۵- ابن خالویه- ابو عبد اللّه حسین ابن احمد همدانی کتابش ثلاثین سوره- مشهور است- کتاب الشجر- کتاب لیس- متوفّی ۳۷۰ ه.

۱۶- ابو بکر زبیدی: محمّد بن حسین بن عبد اللّه- آثارش- (طبقات اللّغویین و النّحاه، از زمان ابو الاسود تا زمان خودش- مختصر کتاب العین- کتاب استدراک علی سیبویه) متوفّی ۳۷۹ ه.

۱۷- ابن جنی: پدرش برده ای رومی بوده، آثار زیادی دارد، مثل: (سرّ الصّناعه فی النّحو- شرح تصریف مازنی- کتاب العروض- مختصر القوافی- شرح متنّبی- علل التّثنیه).

۱۸- ابن درستویه: از شاگردان مبرّد و فارسی الاصل است کتابش (الالفاظ الکتاب) متوفی ۳۴۷ ه.

۱۹- ابو سعید سیرافی: در علوم قرآنی و لغت سر آمد بود، متوفّی ۳۶۸ ه.

۲۰- ابو علی فارسی- متوفّی ۳۷۷ ه. از آثارش (الایضاح، و التکمله) که شروح زیادی بر آن نوشته شده.

۲۱- ابو علی قالی اسماعیل بن قاسم لغوی- از شاگردان ابن درید و نقطویه و ابن درستویه، گاهی از شدّت فقر مجبور به فروش کتابهایش می شد آثارش:

(کتاب الامالی- مثل کتاب الکامل المبرّد است- کتاب البارع) در لغت معاجم و لغت نامه ها است، وفاتش ۳۵۶ ه.

دیگر بدون ذکر مآخذ آمده پنداشته اند شریف رضی از آن آثار اتّخاذ نموده و حال اینکه سخنان علی (ع) از همان آغاز در اذهان و آثار مکتوب باقی بوده.

۲۲- ابو احمد عسکری اهوازی- صاحب بن عباد دوستی او را غنیمت می شمرد، کتابش (التّصحیف و التّحریف- کتاب الزّواجر و المواعظ، کتاب الحکم و الامثال) متوفّی ۳۸۲ ه.

۲۳- ابو منصور ازهری لغوی هراتی شافعی که کتاب تهذیب اللّغه و از کتابهای کم نظیر در لغت است که در ۱۵ جلد طبع و نشر یافته است وفاتش ۳۷۰ ه.

۲۴- ابن فارس- صاحب المجمل در لغت و مقائیس اللّغه که تنها کتابی است در ریشه شناسی لغات، و کتاب- نقد الشّعر- کتاب الثّلاثه که مثل کتاب ثلاثه قطرب است یعنی کلماتی که با سه حرکت خوانده می شود مثل سهام با فتحه و ضمّه و کسره حرف (س) وفاتش ۳۹۰ ه.

۲۵- ابو نصر اسماعیل بن حماد جوهری- در لغت اطّلاعاتش وسیع و سیوطی در- مزهر- او را بسیار می ستاید، در نیشابور استاد بود کتابش صحاح- است که آنرا- تاج اللّغه و صحاح العربیّه- نامیده است، خطّی زیبا داشته، یاقوت می نویسد: علّت اغلاط کتابش اینست که او تا حرف (ض) تنظیم کرده بود و وسوسه پرواز باو دست داد، روی مسجد جامع نیشابور رفت و گفت ای مردم کتابی نوشته ام که کسی در دنیا بر او سبقت ندارد و کار دیگری خواهم که کسی نکرده باشد سپس دو لنگه درب بپهلوی خود بست و به بلندی رفت بخیال اینکه می تواند در هوا پرواز کند از همانجا افتاد و وفات نمود و لذا بقیّه کتابش را شاگردش ابو اسحق باتمام رسانید و در قرن هشتم ابو بکر عبد القادر رازی آنرا خلاصه کرد بنام- مختار الصحاح- که چاپ شده و از کتاب ازهری بآن افزوده است وفاتش ۳۹۸ ه.

۲۶- ابن سیده علی بن اسماعیل- روشندل و نابینا که دو کتابش المخصّص- و- المحکم و المحیط الاعظم- معروف و مشهور است، پدرش هم نابینا بوده و در لغت استاد بود، از کتاب المحکم- تاکنون ۶ جلد چاپ شده که در نوع خود کم نظیر است با این فرق که مثل ازهری آیات قرآن را اصل قرار نداده ولی کتاب-

مخصّص- بصورت معانی لغات تنظیم شده وفاتش ۴۵۸ ه.

۲۷- حمزه اصفهانی- کتابش تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء و دیگر (کتاب الامثال- کتاب الخصائص و الموازنه بین العربیّه و الفارسیّه وفاتش ۳۵۰ ه).

۲۸- محمّد بن اسحق ابن ندیم- فضیلت بزرگ و زیادی در تاریخ ادبیّات و زبان بر جامعه و دانشمندان مسلمین دارد، براستی کتابش گنجینه و دفینه ای است که حد اقل نام و آثار بزرگان علم را تا زمان خودش و حتّی اعتقادات اقوام غیر مسلمان را ضبط کرده، مصاحف، خطوط، تاریخ لغت و نحو و تفسیر و اسامی تمام کتب را فهرست کرده است، اوّلین بار فلوگل آلمانی آنرا چاپ کرده، این کتاب ذخیره ادب و علوم گرانبهائی است که اخیرا توسّط آقای تجدّد مازندرانی بفارسی نقل شده است، وفاتش ۳۸۵ ه.

۲۹- ابن مسکویه- در فلسفه و منطق و شیمی و ادب و فقه و تاریخ استاد بوده، کتابهایش: (تجارب الامم- کتاب آداب العرب و الفرس تهذیب الاخلاق- و الحکمه الخالده- وفاتش ۴۲۱- هجری.

دوران رکود علم و خشونت سلاجقه و غزنویان

نیمه دوّم قرن پنجم سلجوقیان با حمله و خشونت علیه آخرین زمام داران آل بویه مجدّدا محیطی و جوّی در دنیای اسلام ایجاد نمودند که زمینه فتنه های بعدی مغولان گردید، اینان بر خلاف دیلمیان با تعصّب عمل می کردند اگر معدود علمائی که محصول شکوفائی علمی سالهای قبل بودند نمی بودند چراغ دانش تمام زوایای جامعه را روشن نمی نمود و بهره ای نمی داد. ولی خوشبختانه خزانه های کتاب در فارس و اصفهان و نیشابور و خراسان و بغداد و مصر هر کدام دهها هزار مجلّد کتاب در معرض دید جامعه، و دانشمندان قرار داده بود.

در این دوره مکانهای زیادی برای رهبانیّت و صوفیگری و مدرسه هائی

تأسیس شد ولی استادانش از یک روش فکری خاصّ تبعیّت می کردند، و تدریس می نمودند حکومت از مذهب شافعی در برابر سایر مذاهب حنفی- حنبلی- مالکی و جعفری حمایت می کرد.

اخباریگری و خراباتیگری و تصوّف غیر شرعی و غیر معقول جای تعقّل و اندیشه و جسارت علمی را گرفت تا جائیکه می بینیم ابو حامد محمّد غزالی بعد از مدّتی تدریس در نظامیّه بغداد ناگهان کتاب تهافت الفلاسفه را می نویسد و به عزلت گزینی و رهبانیت روی می آورد، خدمت بخلق و جامعه را رها می کند به خدمت نفس می پردازد و آنقدر افراط می کند که در کتاب احیاء العلوم، و سپس در پاسخ سؤالاتی در باره ستمگرانی چون یزید که مطرود تمام فرق مسلمین است مطالبی عجیب و غریب می نویسد و کیاهراسی استاد دیگر نظامیّه بغداد به روشنی پاسخش را می دهد، گوئی غزالی تاریخی نخوانده و یا ظلم و ستم ظالمان را خواسته است، به عشق گریختن از درس و بحث و به بیرون کشیدن گلیم خویش از امواج تحوّلات جامعه و فتوی دادن به برائت یزید و پدرش می پردازد و سپس به وجد و سماع و لهو دلخوش می شود «۱».

آنگاه می کوشد تا چراغ تعقّل و اندیشه را خاموش و بازار پر رونق علم و دانش را که در دوران پر شکوه قرنهای چهارم و پنجم با حکومت دیلمیان می رفت تا سراسر زمین را از کتابهای علمی مسلمین بپوشاند بتعطیلی بکشانند و در عوض خانه عزلت و خرابات و سراچه خویشتن گزینی را با اشاعه منقولات و

---

(۱) شیخ مصلح الدّین سعدی شیرازی احوال چنین خود پرستان گمراه و کج اندیش را چه زیبا سروده است تا شاید به الگوئی که نشان می دهد تأسّی جویند، می گوید:

صاحب دلی به مدرسه آمد ز خانقاه بگسست عهد صحبت اهل طریق را

گفتم میان عابد و عالم چه فرق بود تا اختیار کردی از آن این فریق را

گفت آن گلیم خویش بدر می برد ز موج وین سعی می کند که بگیرد غریق را

ولی ابو حامد غزالی از دستگیری غریق به بیرون کشیدن گلیم خویش روی می آورد تا جائیکه مطیعان و فرمانبرداران خدای تعالی و دوستان اللّه را به خطا متّهم می کند زیرا آنها لهو و رقص و سماع را جایز نمی دانند- کیمیای- سعادت ۱/ ۳۷۰.

مجعولات آب و جاروب می کند تا بقیّه عمر به گوشه ای نشیند و دامن صحبت فراهم چیند.

و آنگاه کتابهائی با محتوای متناقض می نویسد و خود را نخست گمراه، و سپس راه یافته معرّفی می کند «۱» باب علم را مسدود و دریچه های سخنان و اخبار تحقیق نشده را به روی خود و دیگران می گشاید.

ابو حامدها در تاریخ ابتداء به عللی روشی را انتخاب می کنند و سپس برای اثبات آن روش از هر قیل و قال و منقول و مجعولی یا ثبت شده ای یاری می جویند، گوئی نمی دانند از زمان حیات پیامبر (ص) منقولات و اخبار به نام دین و غیر دین و مسموعاتی کم و زیاد رواج می یافت و دوستان و دشمنان در اشاعه آنها سهیم بودند.

و قرآن در آیه ۶/ لقمان چهره و کردار گروهی از مردم را که چنان سخن رواج می دهند اینطور ترسیم نموده که:

«عدّه ای از مردم هستند که برای گمراه نمودن و انحراف دیگران از راه خدا به بازیچه گرفتن آیات قرآن سخنان بیهوده پخش و کسب می کنند یا اخباری که به غنا و لهو و لعب و هزل می کشاند می فروشند و می خرند و منتشر می کنند تا حقّ را بباطل بگردانند و تبدیل کنند و مردم را از تدبّر و تعقّل در قرآن باز دارند».

چهره چنان کسان بعد از ترسیم کتاب و قرآن و نشان دادن چهره هدایت شدگان و محسنین است.

آیات فوق بعد از آیاتی است که می گوید:

«تِلْکَ آیاتُ الْکِتابِ الْحَکِیمِ هُدیً وَ رَحْمَهً لِلْمُحْسِنِینَ، الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ وَ یُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ هُمْ بِالْآخِرَهِ هُمْ یُوقِنُونَ، أُولئِکَ عَلی هُدیً مِنْ رَبِّهِمْ وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یَشْتَرِی لَهْوَ الْحَدِیثِ ...».

---

(۱) گهگاه چنین روشهائی کبک وار که برای تشبّه به غزالی ها راه رفتن خود رای نیز فراموش کرده اند دیده می شود، بعضی پنداشته اند اوّل خود رای عالم سپس فیلسوف و بعد صوفی و عارف معرّفی کنند تا مدارج کمال رای طیّ کرده باشند، زهی درماندگی فکری و شخصیّتی که چنین توهّماتی آنها رای کبک گونه می سازد و از راه پیامبر (ص) و امامان (ع) و عالمان آنها رای به غرور شیطانی سوق می دهد.

آن آیات کتاب فرزانه سراسر حکمت است، هدایت و رحمت برای نیکوکاران است، همان کسانی که نماز را بر پا می دارند، زکاه می دهند، و آنها به آخرت یقین دارند، اینان کسانی هستند که از پروردگارشان هدایت شده اند و آنها رستگارانند و کسانی هم هستند که ...

بنابراین می بینیم کسانیکه با روح اسلام و قرآن مأنوس نیستند، در کتاب جواهر القرآن هم تعصّب در مذهب و اخباریگری چشمشان را از آنچنان آیات می پوشاند و از معرّفی الگوهائیکه تجسّم عملی قرآنند و در سوره های مختلف چهره شان ترسیم شده است خودداری می کنند و در عوض در کیمیای سعادت که خلاصه کتاب پر حجم (احیاء علوم دین) اوست و محصول دوران قلندری و صوفیگری، اوّل حدیثی را که قطعی و مسلّم فرض نموده ذکر می کند و سپس نتیجه گیری می کند که: لهو و نظاره در سماع و رقص چون گهگاه باشد حرام نیست. (کیمیای سعادت ۱/ ۳۷۰) و سپس با هزاران زحمت می کوشد تا بقول خود میان سماع مباح و غیر مباح خط کشی کند، گوئی که آدمی موجودی فرمولی و ماشینی است که اوّل دری از حرام برویش بگشائیم بعد کوشش در حرکت نه تند و نه کندش بنمائیم و لذا می بینیم همین توجّه به خراباتیگری و از راه عقل به نقل گرویدن و به رهبانیّت «ابتداء مقدّمه استیلای حکّام متعصّب و ستمگر سلجوقی و خوارزم عزیز ما را فراهم ساخت و دوران ساختن صومعه ها و خرابات از همان زمان تا سالها بعد از حمله مغولان ادامه دارد». (تاریخ مغول ۱۶۵ عبّاس اقبال) تمام آن کوششها برای از رونق انداختن کتابها و علوم و مساجدی بود که در تمام زوایای آنها بحث و علم و مبارزه با کور دلی و ستم و جور وجود داشت در این دوران توجیهات و تفاسیر گوناگون برای مفاهیم عقلی و اسلامی آغاز می شود.

بعید نیست که اگر از قرن ششم به بعد تا مدّتها مردانی همچون فارابی و ابو ریحان و ابن سینا و برادران خوارزمی و طوسی و طبرسی و رازی و ازهری

هراتی و راغب اصفهانی و ابن خالویه همدانی وجود ندارد و سراسر آثار علماء آن عصر از قیل و قال انباشته شده بدون اینکه در صحّت و سقم آنها بررسی و تحقیق شود.

در همین ایّام است که می بینیم «راغب اصفهانی» بناچار کتاب «تفضیل النّشأتین و تحصیل السّعادتین» خود را که نام کتاب او هم ترجمه و اقتباس از آیه:

(رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنْیا حَسَنَهً وَ فِی الْآخِرَهِ حَسَنَهً وَ قِنا عَذابَ النَّارِ- ۲۰۱ بقره).

و متضمّن توجّه بدنیا و آخرت هر دو هست برای تنبّه و هشیاری ابو حامد غزالی که در سرش هوس یک سوی گزینی داشته تقدیم می کند و استاد گریخته از دانشگاه و علم را به یک اصل مهمّ قرآنی و اسلامی که «لا رهبانیّه فی الاسلام» است آگاهی می دهد.

هر چند که فکر و ذهن غزالی از هزاران اخبار متناقض و مخالف با قرآن انباشته شده بود و بجای عرضه نمودن افکار و کردار خویش به قرآن بر عکس آیات و اخبار را مطابق تصمیم و نظرات از پیش ساخته خود تفسیر می نمود.

برگی از تاریخ فتاوای حقّ و باطل در قرن راغب

قاضی ابن خلکان در شرح احوال ابو الحسن کیاهراسی استاد شافعی نظامیّه بغداد که پس از غزالی عهده دار تدریس آنجا شد می نویسد:

«ابو الحسن المعروف بکیاهراسی، کان من اهل طبرستان و ثانی ابی حامد الغزالی بل آصل و اصلح و اطیب فی الصّوت و النّظر تولی القضا و کان محدثا یستعمل الاحادیث فی مناظراته و مجالسه».

یعنی، ابو الحسن کیاهراسی اهل طبرستان (مازندران) دوّمین شخصیت پس از غزالی است بلکه از جهت رأی و نظر از غزالی نیکوتر، استوارتر شایسته تر و پاک تر بوده.

«و من کلامه اذا جالت فرسان الاحادیث فی میادین الکفاح طارت رءوس المقاییس

فی مهابّ الرّیاح ...».

زمانی که دلاوران علم حدیث در میدانهای مبارزه ظاهر شوند، و بتازند، سرهای کسانی که به مقیاس ها و قیاسات معتقدند در وزیدنگاه بادها دور می شوند پرواز می کنند یا از میدان می گریزند.

ابو طاهر سلفی می گوید: در نظامیّه بغداد ما از استادمان ابو الحسن کیاهراسی در سال ۴۹۵ هجری در مورد سخنی که در میان من و فقهای مدرسه نظامیّه جریان داشت فتوی خواستیم که صورت مسأله و فتوی او این چنین است:

«ما یقول الامام وفّقه اللّه تعالی فی رجل اوصی بثلث ماله للعلماء و الفقهاء، هل تدخل کتبه الحدیث تحت هذه الوصیه ام لا؟

فکتب الشّیخ تحت السئوال: نعم، و کیف لا و قد قال النّبی (ص) من حفظ علی امّتی اربعین حدیثا من امر دینها بعثه اللّه یوم القیامه فقیها عالما».

امام کیاهراسی که خدا موفّقش بدارد، در باره مردمی که وصیّت می کند یک سوّم مالش را به فقیهان و عالمان بدهند چه می گوید: آیا نویسندگان حدیث هم مشمول این وصیّت می شوند یا خیر؟ شیخ زیر سؤال نوشت: بلی، چگونه مشمول آن نشوند که تحقیقا پیامبر (ص) گفته است که کسیکه بر امّتم چهل حدیث از امر و نهیش حفظ کند که خداوند او را در قیامت فقیه و عالم محشور می کند و بر می انگیزاند.

سؤال دوّم- (عن یزید بن معاویه- فقال انّه لم یکن من الصّحابه لأنّه ولد فی ایّام عمر بن الخطّاب رضی اللّه عنه و لمّا قول السّلف فی لعنه ففیه لاحمد قولان تلویح و تصریح و لمالک قولان تلویح و تصریح، و لابی حنیفه قولان تلویح و تصریح و لنا قول واحد التصریح دون التّلویح و کیف لا یکون کذلک و هو اللّاعب بالزد و المتصیّد بالفهود و مدمن الخمر و شعره فی الخمر معلوم ...

اقول لصحب ضمّت الکاس شملهم و داعی صبابات الهوی یترنّم و کتب فصلا طویلا ثمّ قلب الورقه و کتب او مددت ببیاض لمددت العنان فی مخازی هذا الرجل و کتب فلان ابن فلان».

سؤال دوّم- در باره یزید بن معاویه است، کیاهراسی نوشت او از صحابه نبود زیرا در زمان عمر بن الخطّاب رضی اللّه عنه- زائیده شده و امّا سخن و فتوای گذشتگان در باره او اینستکه- احمد بن حنبل در باره او دو سخن با صراحت و اشاره دارد، مالک- هم با اشاره و صراحت و ابو حنیفه نیز سخنانی با اشاره و تصریح نموده اند ولی ما یک سخن صریح بدون کنایه و اشاره می گوئیم و چگونه چنین نباشد که یزید- تخته نرد باز شکارچی یوزپلنگ، و دائم الخمر بوده و شعرش در خمر معلوم است ...

سپس کیاهراسی فصلی طویل نوشت و کاغذ را بر گرداند که پشت آن را هم بنویسد و نوشت اگر مرتّبا کاغذ سپید به من بدهند عنان سخن را در باره خواری و رسوائی این مرد ادامه خواهم داد و بعد امضاء کرد. (وفیات الاعیان ۲/ ۴۵۰). سپس ابن خلکان می نویسد:

«و قد افتی الامام ابو حامد الغزالی رحمه اللّه تعالی فی مثل هذه المسأله بخلاف ذلک» یعنی غزالی بر خلاف کیاهراسی فتوی داده است به اینکه اسلام یزید درست است و لعنتش غیر جائز و اینکه بگویند یزید، حسین علیه السّلام را کشته است صحیح نیست و بآن هم امر نکرده، چیزی که صحیح نیست اینستکه در باره او گمان بد ببریم و کسی که چنان گمانی می برد نادان است، اگر امروز در زمان ما یکی را بکشند حقیقت آنرا نمی فهمیم چه رسد به سالها قبل، معلوم نیست قاتل حسین (ع) قبل از مردن توبه نکرده است.

و امّا التّرحم علیه فجائز بل هو مستحبّ فانّه کان مؤمنا (مآخذ فوق) اوّلا بایستی پرسید، اگر حقیقت برای تو بعد از سالها روشن نیست پس چگونه او را تبرئه می کنی و به برائت او فتوی می دهی؟! مگر اینکه تاریخ را هم مطابق فکر خودت توجیه کنی آیا فرزند یزید، پدر و جدّ خود را که در دامان آنها بزرگ شده بهتر می شناسد یا شما.

اکنون بینیم معاویه بن یزید- پس از بیعت نمودن مردم با او به خلافت و جانشینی یزید یا پدرش چه می گوید: اینک نظرات یعقوبی سیوطی مسعودی-

ابن اثیر- دمیری ...

«ثمّ قال بالامر بعد ابنه معاویه و کان خیرا من ابیه، فیه دین و عقل بویع بالخلافه یوم موت ابیه فاقام فیها اربعین یوما و خلع نفسه فصعد المنبر- ثمّ حمد اللّه و اثنی علیه ثمّ ذکر النّبی (ص) ثمّ قال ایّها النّاس: ما انا بالراغب فی الائتمار علیکم لعظم ما اکرهه منکم و انّی لاعلم، انّکم تکرهوننا ایضا ... انّ جدّی معاویه قد نازع هذا الامر من کان اولی به منه و من غیره لقرابته من رسول اللّه و عظیم فضله و سابقته، اعظم المهاجرین، و اشجعهم قلبا و اکثرهم علما و اوّلهم ایمانا، و اشرفهم منزله، و اقدمهم صحبه ...

فرکب جدی منه ما تعلمون و رکبتم معه ما لا تجهلون ... و بقی مرتهنا بعمله فریدا فی قبره، و وجد ما قدّمت یداه و رأی ما ارتکبه و اعتداه ثمّ انقلت الخلافه الی ابی فتقلد امرکم لهوی کان ابوه فیه، و لقد کان ابی یزید بسوء فعله و اسرافه علی نفسه غیر خلیق بالخلافه علی امه محمّد صلّی اللّه علیه و آله فرکب هواه و استحسن خطاه و اقدم علی ما اقدم من جراته علی اللّه و بغیه علی من استحل حرمته من اولاد رسول اللّه (ص) فقلّت مدّته و انقطع اثره و ضاجع عمله و صار حلیف قبره رهین خطیئته ...

ثمّ اختنقه العبره ... فلقد خلقت بیعتی من اعناقکم و السّلام» (حیوه الحیوان ۱/ ۸۹- تاریخ یعقوبی جلد دوّم دوران معاویه بن یزید).

یعنی: پس از یزید پسرش معاویه که از پدرش در دین و عقل بهتر بود و روز مرگ یزید با او بیعت کردند چهل روز باقی ماند و سپس منبر رفت و پس از حمد و ثنای خداوند یادآوری پیامبر (ص) گفت:

ای مردم من بخاطر اینکه حکومت بر شما را ناروا می دانم مایل به آن نیستم و می دانم شما نیز خلافت ما را برای خود ناروا و ناپسند می دانید، جدّ من معاویه با کسی در امر خلافت نزاع کرد که از او غیر او شایسته تر بود بخاطر قربتش با رسول خدا و فضیلت بزرگ و سابقه او در دین که از نظر قدر و منزلت بزرگترین مهاجرین و از نظر قوت قلب شجاع ترین آنها و از جهت علم بیشتر و از نظر ایمان نخستین فرد و منزلتش شریفتر و هم صحبتی او با پیامبر (ص) تربیت پیامبر (ص) و فاطمه بتول که از شجره پاکند داشتند.

امّا همینکه مرگ محتوم جدّم فرا رسید و دستهای مرگ او را فرو گرفت اکنون در قبرش تنها در گرو عمل خویش است و هر تجاوزی که مرتکب شده می بیند سپس خلافت جدّم که شما خوب می دانید چگونه بود و شما هم چگونه بودید بسر رسید و به پدرم یزید منتقل شد و او کار شما را با هوی و میلی که در پدرش بود عهده دار شد، او با سوء فعل و زیاده روی بر نفس خویش، که شایسته خلافت بر امّت محمّد (ص) نبود بر مرکب هوی و هوس نشست، و خطاهای خود را نیکو شمرد و آنچنان گستاخانه بر خدای گام برداشت، و ستمگری نمود که خون و حرمت اولاد رسول (ص) را حلال شمرد، مدّت عمر، و خلافتش کوتاه شد و اثرش منقطع گردید، و با عمل خویش در قبر همراه، و دست بگیریبان شد.

او در حالی به قبر سپرده شد که در گرو گناهان خویش است و وزر و بالش و آثار کردارش باقی ماند، او اکنون به مجازات عمل خویش رسیده است، سپس گریست و گفت من بیعت خود را از شما برداشتم و السّلام «۱».

نویسندگان رسائل اخوان الصّفا می نویسند: ای برادر سپس بدان و آگاه باش که

---

(۱) مسعودی می نویسد: «معاویه بن یزید پس از یک هفته کشته شد و بعضی گفته اند بنی امیّه مسموش کردند، و نیز گفته اند: طاعون گرفت سنّ او ۲۲ سال بود، ولید بن عتبه بر او نماز خواند هنوز تکبیر دوّم نگفته بود که بر روی در افتاد و درگذشت و بعد عثمان بن عتبه نماز میّت را خواند» این مورّخ که تمام مستشرقین او را هردوت شرق و نظرات او را صائب و صادق می دانند می نویسد:

«و لیزید مثالب کثیره، من شرب الخمر و قتل ابن بنت الرّسول، و لعن الوصی و هدم البیت و احراقه و سفک الدّماء و الفسق و الفجور و غیر ذلک ممّا قد ورد فیه الوعید بالیاس من غفرانه».

یزید خطاها و عیوب فراوانی داشته است که عبارت از می خوارگی کشتن فرزند پیامبر (ص) و لعن بر وصیّ و جانشین پیامبر (ص) و ویرانی خانه خدای و سوزاندن آن، ریختن خون بی گناهان و فسق و فجور و غیر از اینها کارهائیکه بیم و وعید برای یأس از آمرزش خدای در آنها وارد شده است. (مروج الذّهب ۳/ ۷۳ مسعودی) جلال الدّین عبد الرّحمن بن ابو بکر سیوطی می نویسد: «فقتل و جی ء برأسه حتّی وضع بین یدی ابن زیاد، لعن اللّه قاتله و ابن زیاد معه و یزید ایضا».

حسین بن علی کشته شد و سرش را پیش ابن زیاد آوردند که لعنت بر قاتل و کشنده حسین (ع) و ابن زیاد با او همچنین بر یزید باد.

و لما قتل الحسین و بنو ابیه بعث ابن زیاد برءوسهم الی یزید فسّر بقتلهم ...

همینکه حسین (رض) و برادرانش کشته شدند، ابن بزیاد سرهاشان را برای یزید فرستاد و یزید با

اختلاف در دین بعد از وفات پیامبر علیه السّلام اتّفاق افتاد، برای اینکه در باره ریاست طلبی و جاه طلبی که در میانشان بود نزاع کردند و از میان آنها کسانی بودند که کردند آنچه کردند از هتک حرمت پیامبر و کشتن اهل بیت رسالت و کوچک شمردن وحی و آنچه را که ابن زیاد در کربلاء انجام داد و همان فتنه هائی که اهل شریعت محمّد (ص) و بنی هاشم را فرا گرفت از کشتن یکدیگر، و از این جهت آراء و نظرات فزونی گرفت و گروهی، این حوادث را همه به قضا و قدر خدا نسبت دادند، سوگند بجان خودم کار و امر آنطوریست که گفته اند ولی قصّه گویندگان چنان عبارتی برای این بود که خود را از آن گناهان تبرئه کنند. (اخوان الصّفا ۳/ ۱۶۵).

وفات عماد الدّین ابو الحسن طبری کیاهراسی ۵۰۴ هجری که همه علمای

کشته شدن آنها شادمان شد ... و مورد بغض و کینه مردم قرار گرفت و حقّ هم همین بود که باو بغض بورزند، سپس اهالی مدینه از بیعت او سرباز زدند و لشکر فراوانی بمکّه و مدینه روانه کرد، و واقعه حرّه بوجود آمد که مدینه را غارت کردند و بآنان تجاوز نمودند.

مسلم در صحیح خود روایت کرده است که پیامبر (ص) فرمود: «من اخاف اهل المدینه اخافه اللّه و علیه لعنه اللّه و الملائکه و النّاس اجمعین» (تاریخ الخلفاء/ سیوطی ۲۰۹- ۲۱۰) حالا چرا آقای ابو حامد از این همه واقعیّات چشم می بندند و قلندر وار تجاهل می کنند معلوم نیست تاریخ داوری کرده و خواهد کرد.

ذهبی می گوید: این عمل یزید بود، باضافه شرب خمر و کارهای منکر دیگر (مآخذ فوق).

ابن اثیر می نویسد: حجّ یزید فی حیاه ابیه فلمّا بلغ المدینه جلس علی الشّراب له فاستأذن علیه ابن عبّاس فقیل له ان وجد ریح الشّراب عرفه ...

او در زمان پدرش معاویه برای حج بمدینه رسید و بر می خوارگی نشست که ناگاه ابن عبّاس به دیدنش آمد و چون گفتند او با استشمام می فهمد آنها را پنهان کرد. (الکامل فی التّاریخ ۳/ ۳۱۷- ابن اثیر جزری شافعی) در واقعه حرّه ۳۳۰ نفر از قریش و مهاجر بدست سپاهیان یزید کشته شدند.

(أَلا لَعْنَهُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ- ۱۸/ هود) (يَوْمَ لا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعْذِرَتُهُمْ وَ لَهُمُ اللَّعْنَهُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ- ۸۲/ غافر).

(وَ مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِيها وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ لَعَنَهُ وَ أَعَدَّ لَهُ عَذاباً عَظِيماً- ۹۳/ نساء).

و یکی از علل شیوع اخبار جعلی از سوی طرفداران بنی امیّه و سایرین دور نگاهداشتن جامعه از همین آیاتی استکه سه نمونه آن در بالا ذکر شد و با همان شیوه مسائلی دیگر طرح می کردند تا جامعه را از قرآن فراموشی دهند.

مذاهب و مردم در دفنش شرکت نمودند، رحمه اللّه تعالی، شعراء مرثیه هائی در باره اش سروده اند. (وفیات الاعیان ۲/ ۴۵۱).

وفات ابو حامد غزالی هم در سال ۵۰۲ هجری اتّفاق افتاد، آثارش (کتاب البسیط- الوسیط- المحیط- الوجیز- مقاصد الفلاسفه تهافت الفلاسفه- المنقذ من الضّلال- المفتون به علی غیر اهله- احیاء علوم الدّین- جواهر القرآن- قصاید الباطنیه- میزان العمل و ...

چند تن دیگر از معاصرین راغب

۱- جار اللّه زمخشری، ابو القاسم محمود بن عمر- پیشوای زمان خود در لغت و نحو و بیان و تفسیر و حدیث، اهل خوارزم، بگفته ابن خلکان پاهایش در سفری سرما زده و فلج شد که بجای آنها پای چوبی قرار داد.

آثارش: (تفسیر الکشّاف عن حقیقه التّنزیل، که در کشف الظّنون- چندین صفحه در شرح آن نوشته شده- المفصّل فی النّحو- اساس البلاغه که در نوع خود معجمی است پر فایده که گاهی احادیثی هم ذکر می کند، و برای هر واژه که به ترتیب الفباء است معنی مجاز آن را نیز با عبارتش یاد آوری می نماید، مقّدمه الادب- المحاجاه فی الاحاجی و الاغلوطات- القسطاس فی العروض- اطواق الذّهب- الفائق- المتقصی فی الامثال نوابغ الکلم- ربیع الابرار- کتاب نصاع الصغار- اعجب العجب فی شرح لامیه العرب- نزهه المونس) وفاتش ۵۲۸ هجری.

(وفیات الاعیان- طبقات الادباء- روضات الجنّات- لباب الالباب عوفی- معجم الادباء- معجم البلدان در ذیل واژه زمخشر بغیه الوعاه).

۲- زوزنی، ابو عبد اللّه حسین بن علی بن احمد- آثارش: (کتاب المصادر بترتیب حروف الفباء ترجمان القرآن- شرح معلّقات) وفاتش ۴۸۶. (انباه الرواه قفطی- اداب اللّغه ۳/ ۴۷ جرجی زیدان).

۳- میدانی، ابو الفضل احمد بن محمّد بن احمد نیشابوری دانشمندی در لغت

و امثال عرب که کتابی در نوع خود بی نظیر بنام مجمع الامثال- در دو جلد بترتیب حروف تهجّی ترتیب داده و در ذیل هر ضرب المثل وجه تسمیه و تاریخچه آنرا با اشعار و اسناد ذکر می کند.

کتاب- السّامی فی الاسامی در چهار جزء:

۱- در امور شرعی اسلامی و سایر ادیان.

۲- در اسامی حیوانات و انواع غذاها.

۳- در امور کیهانی و فلکی.

۴- در امور زمینی و جغرافیائی.

که نامها را به فارسی نیز ترجمه نموده که در نوع خود بسیار مفید است.

کتاب الهادی للشّادی در نحو با تعلیقات فارسی- نزهه الطّرف فی علم الصّرف- وفاتش ۵۲۸. (وفیات الاعیان- مجمع الادباء- روضات الجنّات- دائره المعارف الاسلامیه).

۴- جرجانی، ابو بکر عبد القاهر- آثارش: (دلایل الاعجاز- اسرار البلاغه و البیان- العوامل المائه- کتاب الجمل در نحو- وفاتش ۴۷۱ هجری. (وفیات الاعیان- روضات الجنات- طبقات الشّافعیه- بغیه الوعاه- انباه الرواه).

۵- جوالیقی، ابو منصور موهوب بن ابی طاهر- در علم ادب پیشوا و کتاب معروفش- المعرب فیما تکلمت به العرب من الکلام اللاعجمی- به ترتیب حروف تهجّی که براستی مانند سایر علماء که کتابهای بی نظیری نوشته اند کتاب جوالیقی هم همینطور است.

اسماء خیل العرب و فرسانها- شرح ادب الکاتب- وفاتش ۵۲۹ ه. (وفیات الاعیان- معجم الادباء- انباه الرواه- بغیه الوعاه).

۶- خطیب تبریزی، یحیی بن علی بن محمّد بن حسن التّبریزی در لغت دانی مورد اعتماد از مردانی بود که برای کسب علم تمام رنج را تحمّل می نمود، از تبریز تا بغداد با کوله باری از کتاب پیاده رفت بطوریکه کتابها در پشتش از گرما و عرق بدنش ضایع شده بود، با ابو العلاء مباحثات لغوی داشته، آثارش: تاریخ بغداد، (الملخص فی اعراب القرآن- شرح معلّقات- شرح حماسه ابو تمام شرح

دیوان ابو تمام- شرح سقط الزند- تهذیب اصلاح المنطق) وفاتش ۵۰۲ هجری.

(طبقات الادباء وفیات الاعیان- معجم الادباء- بغیه الوعاه- دائره المعارف الاسلامیه).

چنانکه تاکنون مشاهده شد علماء قرن چهارم و پنجم آثارشان همگی ابتکاری است و غالبا از شهرها و شهرک های ایران اسلامی که برای رشد اندیشه و تجلّی نبوغ زمینه گسترده تری داشته برخاسته اند «۱» و چون تعصّبات قومی یا عقیدتی تسلّطش را از اندیشه ها برداشت اینچنین ستاره گاهی در عالم علم و ادب ظاهر شدند و یکی از شهرهائی که بزرگانی به عالم اسلام عرضه داشته و اینک شرح حال و ترجمه و تحقیق در اثر جاودانه او بنام المفردات الفاظ القرآن یا المفردات فی غریب القرآن تقدیم خوانندگان عزیز می شود- شهر اصفهان است.

نام و زادگاه راغب اصفهانی

خوشبختانه خود راغب در مقدّمه کتاب مفردات چاپ ۱۳۱۸ هجری می نویسد: (قال الشّیخ ابو القاسم الحسین بن محمّد بن الفضل الرّاغب رحمه اللّه) که آقای ندیم مرعشلی در چاپ بعدی کتاب که با تحقیقاتی و فهارسی بچاپ رسانده بجای (الفضل) محمّد بن مفضل چاپ کرده در مقدّمه کتاب (تفضیل النّشأتین و تحصیل السّعادتین) هم- محمّد بن مفضّل راغب- چاپ شده، بهر حال این اشتباه از آنجا ناشی شده که جلال الدّین سیوطی در بغیه الوعاه نام راغب را- مفضّل بن محمّد اصفهانی که قطعا اشتباه ناسخین بغیه است نه خود سیوطی چون سیوطی می نویسد «وقفت علی الثّلاثه ...» یعنی من سه کتاب (مفردات- محاضرات افانین البلاغه) راغب را دیده و آگاهی بر آنها دارم. (بغیه الوعاه فی طبقات النّحویّین و النّحاه ۲/ ۲۹۷ چاپ ۱۳۸۴ تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم).

---

(۱) به پنج مجلّد کتاب معروف معجم البلدان ابو عبد اللّه یاقوت حموی رجوع شود که آثار صنعتی، علمی، ادبی و رجال هر شهری را مفصّلا توضیح داده است. و عالیترین سندی است که از جغرافیا که قبل از جنایات و خرابی های مغول در باره ایران و سایر کشورهای اسلامی باقی مانده است.

و نیز بکتاب وفیات الاعیان قاضی ابن خلکان.

پس نـام او که از سوی دانشـمندان بعـدی هم آمـده همـان است که خود در سـر آغـاز مفردات نوشـته است یعنی: (ابو القاسـم حسـین بن محمّد بن فضل) امّا زادگاه او را بالاتّفاق شـهر اصـفهان نوشته اند که البتّه در سنّ جوانی به مرکز خلافت و درس و بحث علماء بغداد منتقل و به کار تحقیقات و تألیفات خویش پرداخته است.

یکی از دلایـل اصـفهانی بودن راغب اینست که در ذیل واژه- قبل- مثالی که برای مقصـد و مبـدأ حرکت و مسافرت ذکر می کند «اصفهان» را قرار می دهد و نام می برد، می نویسد:

«فقیل یستعمل علی اوجه، فی المکان بحسب الاضافه، فیقول الخارج من اصبهان الی مکّه، بغداد قبل الکوفه و یقول الخارج من مکّه الی اصبهان: الکوفه قبل بغداد ...».

یعنی: واژه قبل موارد استعمال متعدّدی دارد:

اوّل- در مکان، بحسب اضافه شدن، پس کسـیکه از اصـفهان بسوی مکّه خارج می شود، می گوید: بغداد قبل از کوفه است و کسیکه از مکّه به سوی اصفهان خارج می شود، می گوید: کوفه قبل از بغداد است. «۱»

---

(۱) این موضوع اصل طبیعی و گریز ناپـذیر است که هر کس طبیعتا زادگاه خود را در موارد خاصّ به زبان می آورد، آشـنائی و تأثیر پذیری از علوم هم همین طور است، داستانها و نمونه های زیادی هست که اثرات علم و زبان و محیط و زادگاه، همواره خود را ظاهر می کند.

ما در اشـعار یا نظم و نثر سعدی که بررسی می کنیم همه جا ترجمه و بازگوئی آیات قرآن و احادیث را در زبان شیرین و بیان او می بینیم:

بنی آدم اعضای یک پیکرند که در آفرینش ز یک گوهرند

چو عضوی بدرد آورد روزگار دیگر عضوها را نماند قرار

تو کز محنت دیگران بی غمی نشاید که نامت نهند آدمی

که ترجمه حـدیث پیامبر (ص) است که فرمود: «انّ بنی آدم کجسم واحـد اذا اشـتکی منه عضو، فاشـتکی سایر جسـده» امّا اگر کسـی ادّعـا کرد که قرآن در سـینه دارم نـاگزیر است در اشـعارش همواره سـخن از تقوی عبـادت پاکـدامنی- مبارزه با ظلم و ظالم- نماز- ایمان- عمل شایسـته و همچنین نفرت و دوری از منکرات مثل میخوارگی- ساقی و مطرب پرستی مدح ستمگران و همچنین دوری از رهبانیت یا خراباتیگری کاملا دیده بشود نه اینکه بعدها دکان معانی اصطلاحات عرفانی برای آنها گشوده شود چنانکه می بینیم امروز و در عصر ما ذکر و ورد زبان و شعار ملّت اسلامی ما، استقلال کشور، عدم

برگی از تاریخ، دینی، اجتماعی اصفهان

اصفهان از دیدگاه ناصر خسرو (حکیم ابو معین حمید الدّین ناصر بن خسرو قبادیانی) مقارن سالهای تولّد راغب اصفهانی، ۴۴۴ هجری «اصفهان شهری است بر هامون نهاده، آب و هوائی خوش دارد و هر جا که ده گز چاه فرو برند آبی سرد، خوش بیرون آید و شهر دیواری حصین بلند دارد، و دروازه ها و جنگ گامها ساخته، در شهر جویهای آب روان و بناهای نیکو و مرتفع و در میان شهر مسجد آدینه بزرگ نیکو با روی شهر سه فرسنگ و نیم است، اندرون شهر همه آبادان، که هیچ از وی خراب ندیدم، و بازارهای بسیار، در بندها و کاروانسراهای پاکیزه، یک من و نیم گندم به یک درهم، مردم آنجا می گفتند هرگز بدین شهر هشت من نان کمتر از یک درم کس ندیده و من در همه زمین پارسی گویان شهری نیکوتر و جامعتر و آبادان تر از اصفهان ندیدم و گفتند اگر گندم و جو و حبوب ۲۰ سال نهند تباه نشود».

(سفرنامه ناصر خسرو- ص ۱۳۹) ابن واضح یعقوبی (در قرن سوّم) می نویسد:

«از قم تا اصفهان شصت فرسنگ یا شش منزل «۱» است، گفته می شود سلمان

وابستگی رشد و تکامل، عبادت- ایثار- شجاعت دستگیری از مستضعفین است که همگی از اعتقاد باسلام قرآن سر چشمه گرفته، سعدی از شیراز، جامی از جام، و خاقانی از شیروان و بالاخره تمام مورّخین و مفسّرین از زادگاه خود طبیعتا نام می برند.

(۱) منزل یعنی جای فرود آمدن و این واژه بصورت اصطلاح برای چاپار خانه ها و مراکزی که در هر شش فرسخ یا ده فرسخ برای رسیدن و فرود مسافرین یا پیک های حامل نامه ها و فرمانها می ساختند و در هر منزل بریدی یا چاپاری و پیکی با اسبانی آماده برای حرکت قرار داشتند همینکه چاپار از راه می رسید و از دور با زنگی که سر چوب داشت رسیدن خود را اعلام می کرد، پیک که منزل آمده می شود و فورا نامه ها را از او می گرفت و با اسب تندرو تازه نفس بمنزل بعدی می رساند و خود در همانجا می ماند، این عمل و تأسی مراکزیست، و اخبار از آغاز تاریخ تمدّن بشر در ایران و سپس بعد از اسلام رونق با شکوهی داشته است، چقدر بجا است که در حکومت اسلامی ما نام پست و تلگراف که واژه هائی است خارجی و تداعی فقدان آن از سوی مسلمین بویژه ایرانیان دارد تبدیل به وزارت پیک و برید گردد تا واقعا برای نسل جوان مسلمان ما تداعی تمدّن ریشه دار خود را داشته باشد.

فارسی که رحمت خدای بر او باد از مردم اصفهان از آباده ای به نام «جیان» بوده، اصفهان در سال ۲۳ ه فتح شد (بلاذری هم سال ۲۳ هجری نوشته ولی- طبری- ۲۱ هجری می داند) مبلغ خراج اصفهان ده هزار درهم است و روستاهای آباد و فراوانی دارد» (البلدان/ یعقوبی- ص ۵۰). حمد اللّه مستوفی که صد سال بعد از حمله خونخوارانه مغول می زیسته، می نویسد:

چهار شهر است عراق از ره تخمین گویند طول و عرضش صد در صد بود و کم نبود

(منظور عراق عجم است)

اصفهان کاهل جهان جمله مقرند بدان در اقالیم چنان شهر معظم نبود قم به نسبت کم از اینهاست و لیکن او نیز نیک نیک از چه نباشد بد بد هم نبود معدن مردمی و کان کرم شیخ بلاد ری بود که چو ری در همه عالم نبود

اصفهان خاکش مرده را دیر ریزاند و هر چه بدو سپارند از غلّه و غیر آن نیکو نگاهدارد و تا چند سال تباه نکند در آنجا بیماری مزمن و با کمتر بود میوه هایش را تا هند و روم برند، در آن شهر مدارس و خانقاهات و ابواب الخیر بسیار است، ولایتش هشت ناحیه و چهار صد پاره دیه است».

(نزهه القلوب ص ۵۴ حمد اللّه مستوفی قزوینی).

ابو عبد اللّه یاقوت حموی مقارن حمله مغولان سال ۶۵۶ هجری می نویسد:

«اصبهان و هی مدینه عظیمه مشهوره من اعلام المدن و اعیانها و ذالک ان لفظ اصبهان اذا ردّ الی اسمه بالفارسیّه کان اسباهان و هی جمع اسباه و اسپاه اسم للجند ...».

یعنی: اصفهان شهر بزرگ و مشهوری است و از شهرهای شناخته شده و معروف است ... و آن اینستکه اگر لفظ اصبهان به اسم اصلی فارسیش برگردد- اسباهان- بوده و جمع- اسباه- یعنی سپاه و لشکر است».

«مسعر بن مهلهل می گوید: در هوای آنجا گزنده های موذی نیست و در خاکش مردگان زود نمی پوسند و- ذلک بموضع مخصوص و هو مدفن المصلّی لا- جمیع ارضها ... این وضع در محلّ مخصوص مصلّا است نه در همه خاک آنجا، سیصد و شصت قریه در اصفهان وجود دارد، از آنجا علماء و پیشوایان بسیاری برخاسته است که در هر فنی از علوم استاد بوده اند که در هیچ شهری چنین نیست».

عمر و حیات اهلش طولانی است، برای شنیدن احادیث علاقه وافری دارند، دانشمندان معروف آنجا از زیادی به حساب در نمی آیند از آن جمله- ابو نعیم اصفهانی- است» (معجم البلدان/ یاقوت- ۱/ ۲۰۹).

«اصفهان مرکز مهمّ صنعتی و تجاری است و مردمانش بر تیمور لنگ شوریدند و مورد خشونت و غارت او واقع شدند، زیباترین بناهای دینی عالم در آنجا واقعست، افغانها و روسها در سالهای ۱۷۲۳ و ۹۱۶ میلادی بر آنجا تاختند، شهر اصفهان با داشتن معادن سنگهای قیمتی و صنایع در جهان مشهور است» (الموسوعه العربیه المیسره/ محمّد شفیق غربال ص ۱۶۸).

«خاقانی شاعر قرن ششم در هشتاد و یک بیت اصفهان را ستوده است، پس از پایتخت شدن که جمعیّت آنجا بسیار فزونی گرفت و بناهای تاریخ صفویه در آنجا احداث شد و در قرن هفدهم میلادی حدّ اقل بیش از نیم میلیون جمعیّت داشت، آنجا را در مثلی فارس- اصفهان نصف جهان- گفته اند». (دایره المعارف الاسلامیه- ۱/ ۲۶۱).

دانشمندان مشهور اصفهان قبل از راغب و موقعیّت تاریخی آنجا

شهر اصفهان با چنان آب و هوا و موقعیّت علمی صنعتی متأسّفانه همواره مردمانش در گذشته دستخوش ستیزه مذاهب مختلف بوده اند استعداد کار و فعّالیت آنها در فنون و علوم مختلف خود عواملی برای رشد اندیشه ها است، از

معاریف آنجا:

۱- حمزه بن حسن اصفهانی- نویسنده کتاب های معروف (تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء- الامثال- التّشبیهات- التّنبیه علی حروف المصحف- الخصائص و الموازنه- و رسائل) است.

این مورّخ می نویسد: در سال ۳۵۰ هجری در داخل شهر (جی اصفهان) قسمتی از قصری که بنام (سارویه) معروف است خراب شد، و پس از کاوش در قسمت زیرین آن که بصورت سردابی است حدود پنجاه عدل نوشته هائی که بر روی پوست خدنگ (پوست توز) به خطی که کسی به آن آشنائی نداشت بدست آمد، پس از تحقیق معلوم شد، ابو معشر بلخی در کتابی بنام اختلاف زیج از این مکان چنین یاد می کند:

«پیشینیان بخاطر توجّهی که به حفظ علوم و باقیماندن آن داشتند می ترسیدند حوادث طبیعی آنها را از بین ببرد و از پوست درخت خدنگ که به توز معروف است و امروز هندیان و چینیان از آن اقتباس کرده اند نوشتند و بهترین مکان برای نگهداری شهر اصفهان بود لذا آنها را در سردابی که به نام- سارویه- معروف است نهادند» (تاریخ سنی ۱۵۰ و ۱۵۱/ حمزه اصفهانی).

۲- ابو الفرج اصفهانی، علی بن حسین بن هیثم- نویسنده و مورّخ ادبی مشهور که در طبّ و نجوم هم تبحّر داشت، آثارش (آداب الغرباء- اخبار الطّفیلیین- اعیان الفرس- اشعار الاماء و الممالک- جمهره النّسب- دعوه الاطّباء- کتاب التّنزیل فی امور المؤمنین- مقاتل آل أبی طالب یا مقاتل الطّالبین- الاغانی ... وفاتش ۳۵۶ هجری.

(معجم الادباء- روضات الجنّات- وفیات الاعیان- مجالس المؤمنین قاضی شوشتری- الفهرست ...).

۳- ابو مسلم اصفهانی، محمّد بن بحر- نویسنده ای بلیغ و متکلّم و مفسّر که تاریخ وفاتش را حمزه اصفهانی در آخر سال ۳۲۲ ه و تولّدش را ۲۵۴ ه نوشته است، ابن ندیم و یاقوت او را عالمی کم نظیر در تفسیر و در انواع علوم نام می برند.

که مدّتی هم عامل و کارگزار فارس و اصفهان و متولّی امور دیوانی، و حکومتی بوده، کتابی در تفسیر داشته که متأسّفانه و هزاران افسوس بعد از حمله مغول این تفسیر هم مانند صدها هزار جلد آثار علمی و ادبی ما از بین رفته و غالب مفسّرین مشهور بعدی مانند:

صاحب مجمع البیان/ شیخ طبرسی- صاحب تفسیر الکبیر/ فخر رازی- نظرات او را بصورت- فصل الخطاب- ذکر نموده اند، نام کتابش که چهارده مجلّد بود: (جامع التّأویل لمحکم التّنزیل) است و همچنین کتابهای: (ناسخ و منسوخ- کتابی در نحو که حمزه آنرا- شرح التّأویل فی القرآن) نام برده، در وفاتش علی بن حمزه اصفهانی اشعاری این چنین سروده است.

به من گفتند برای محمّد بن بحر مرثیه ای نمی گویی- گفتم اوّل دل مرا به خودم از این غم باز گردانید و بشنوید چه می گویم، کسی که دلش از غم پرواز کرده کجا می تواند سخن گوید در حالیکه دلش جریحه دار از مصیبت است.

و من بان عنه الفه و خلیله فلیس له الا الی البعث مرجع و من کان اوفی الاوفیأ لمخلص و من خیر فی سر باله الفضل اجمع

کسیکه دوست و مورد محبّتش از او دور شده است راهی برای رسیدن به او جز بعث و قیامت نیست او کسی بود که باوفاترین باوفاها نسبت بدوستش بود و تمام فضل بزرگی در جامه اش فراهم بود و در خانه نویسندگی و دانش در اوج و قلّه آن بود.

(معجم الادباء ۶/ ۴۲۲- الفهرست- بغیه الوعاه ۱/ ۵۹).

مقدّماتی که به ترجمه مفردات انجامید

قبلا- بایستی خدایرا سپاس و ستایش کنم که در گذران صفحات پایان عمر با ترجمه و تحقیق کتاب مفردات الفاظ قرآن توفیقی و سعادتی این چنین نصیبم شده است، و نیز شکر گزار افاضه لطف و رحمتی که از کودکی گوش جان به ترنّم

دعاهای روحنواز شبانه و سحر گاهان پدر و دیدگان از خطوط پر محتوای عقل برانگیز قرآن و آثار بزرگان علم و ادب هماره بهره مند بوده و از مصاحبت و معاشرت دوستان صدیق و با ایمانی هر چند تعدادشان اندک امّا در حکم جمعی او امّتی صالح و نکونام و براستی در انجام اوامر شریعت و راه تقوی شکوهی و جلالی در دین که بمصداق آیه:

(وَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ أُولئِکَ هُمُ الصِّدِّیقُونَ وَ الشُّهَداءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَ نُورُهُمْ- ۱۸/ حدید) و در پیشگاه و رضوان خدای در زمره همان دوستانی بودند و هستند که مشمول پاداشی از نور و رحمت حقّند.

پس از آن توفیق چنان بود که چند سالی در شهر اراک از علم و تقوای استادی شایسته تقدیر، آیت اللّه سید کاظم گلپایگانی (که رحمت خدا بر او باد) دو بار تمام قرآن را با رجوع و توجّه به تفاسیر مختلف و احادیث و روایات مربوط مورد بحث و درس قرار دادیم و در همان شهر افتخار مجالست با دانشمندی متدیّن و سوخته جان بنام حاج ابو تراب هدائی را حاصل کردیم و درس و تفسیر ادامه داشتند ولی ایشان تمام اخبار را سر بسته و در بسته تبلیغ می نمودند.

در تهران نیز سالها با همان دوستان صدیق و فاضل در جلسات تفسیری که بیشتر جنبه بررسی و تحقیق داشت در حضور استاد مرحوم شریف زاده گلپایگانی که کتابخانه بسیار ذیقیمتی حاوی بیشتر کتب علمی، ادبی تفسیری، لغوی از خاصّه و عامّه بود داشتند از گذران ساعات عمرمان نتایج و بهره هائی نیکو گرفتیم.

ضمنا مدّتی قبل از این جلسات به یک یاد و جلسه ای می رفتیم که گردانندگان آنها- حسبنا کتاب اللّه می گفتند- و به گفته راغب با کوتاه بینی، جز ایجاد روح بد بینی نسبت به ایمان و عمل میلیونها مسلمان، و تلقین غرور کاذب چیزی مشاهده نمی شد هر چند که مطالبی جدید و جوان پسند در فحوای تفاسیرشان وجود داشت، امّا نارسائی و خود بزرگ بینی و فریفته شدن به آراء شخصی در آنها کاملا مشهود بود، نقطه مقابل اینها هم کسانی بودند که احتمال

یک تحریف در دهها هزار خبر را بخود نمی دادند لازم به تذکّر است که در خلال این مشکلات و دست اندازها بمصداق آیه: (یا أَیُّهَا الْإِنْسانُ إِنَّکَ کادِحٌ إِلی رَبِّکَ کَدْحاً فَمُلاقِیهِ- ۶/ انشقاق) را در زوایای فکر و آلام روحی که از اوضاع سیاسی متحولّ سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ ه. ش و از آن به بعد تا ۱۳۴۲ ه. ش و پس از آن به وجود آمده بود در کام و روح و اندیشه خود احساس می کردیم، چه شبها و روزها که با نیایش و تضرّع و زاری نجات و رهائی امّت اسلامی بخصوص کشور و ملّت عزیزمان را از زیر چنگال استکبار جهانی آزمند، آرزو می کردیم.

و براستی ساعاتی که در ماههای تیر و مرداد ۳۰ و ۳۲ (ه. ش) با چشمانی اشکبار در خیابانها می دویدیم هرگز فراموش نمی شود بیم داشتیم آمال و اهدافی که قرآن و اسلام برای رهائی از اسارت ها و نیز ایجاد سعادت برای انسانها ترسیم نموده و کم و بیش به آنها آگاه شده بودیم میسور نگردد و پامال می شود.

سالهای ۱۳۲۵ (ه. ش) که نخستین انجمن اسلامی دانشجویان در تهران تأسیس شد با همان دوستان و با دل و روحی سراسر اخلاق در جمع آنها که غالبا جوانهایی پاک و مؤمن بودند شرکت نمودیم در مادّه دوّم اساسنامه انجمن قید شده بود که هدف ما کوشش برای ایجاد حکومت اسلامی است و لذا پیوسته بانگ بر می داشتیم اگر چنین است بایستی خودمان در قدم اوّل «قرآن» را بشناسیم و با محتوای مقرّرات اسلامی آشنا شویم ما که یک بار هم تمام قرآن را با معانی و تفاسیرش نیاموخته ایم دیگران را به چه دعوت می کنیم و یا می خواهیم از انحراف بازشان داریم.!؟

آثار آن برداشتهای متأسّفانه پس از سی و دو سال که آن افراد غالبا در کارهای اجرائی حکومت اسلامی قرار گرفتند بخوبی روشن شد که بخاطر ناآگاهی به اسلام و دور بودنشان از متخصّصین و فقهاء و علماء و نیز داشتن نوعی اندیشه های اسلامی غرب پسندانه محصول کارهای آنها نه تنها جذب جوانان شیفته به اسلام و به راه حکومت و عدالت علی (ع) نبود بلکه خود پلی و نردبانی

برای عبور و گذراندن آن عزیزان جوان از اسلام، و فرو رفتن در گرداب افراط و تفریط اعتقادی آنها شد.

تصوّر می کردند اگر با لباس شیک و تمیز و کراوات محکم بسته شده و احیانا چند دانه موی بر چانه یا بکلّی صاف و قیافه ای همچون پروفسورهای غربی پشت میز خطابه ایستادیم و با خواندن چند آیه قرآن و احیانا در یک ساعت سخنرانی یک یاد و بار نام اسلام را بردیم دیگر کار تمام است و عرفان شرق را با تکنیک و تمدّن غرب بهم دوخته ایم و خود هم خیاطباشی آن هستیم و از فردای آن روز آئینی اروپائی اسلامی برقرار می شود.

غافل از اینکه اعراض غیر از جواهر، و اصلاح و رفورم خود جزئی از انقلاب است، پیامبر عظیم الشّأن اسلام (ص) دو امانت را که متمّم یکدیگر و دو ثقل که بر پا دارنده دو کفه عدل و میزان است برای ما و جهانیان باقی گذارده و آن «قرآن و، عترت و سنّت» است تفقّه در دین یا تسلّط کامل و اعلم شدن که گره گشای عقیدتی و عملی جامعه باشد کاری آنچنان سهل و ساده نیست و بایستی در عین جهد و اجتهاد سی و چهل ساله فرمان:

(أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ- ۵۹/ نساء).

را گردن نهاد، زیرا ابدال حقّ نه چنانند که ما قیاس می کنیم، اینک پس از ترجمه کتاب، الادب الکبیر و الادب الصّغیر عبد اللّه بن مقفّع- و ترجمه و تحقیق کتاب مشاهد القیامه سیّد قطب، سوّمین خدمت قلمی خود را باین امید که محتوایش را متفکّرین و مفسّرین همواره مورد استفاده قرار داده و می دهند نوشته شده راهنمائی به زبان شیرین پارسی باشد تقدیم نسل پر تلاش و شیفته قسط و حقّ و عدالت می نماید و ثواب و پاداش آنرا که محصول عمری رنج و زحمت توان فرسا است در صورت مقبول شدن آن از سوی خدای تعالی به ارواح پاک و مقدّس جانبازان و رزمندگان و مجاهدان راه اسلام که قلّه و شکوهش در چهره ملّت شهید پرورمان با پرچمداری روحانیون سازش ناپذیر و در پیشاپیش آنها «قلب تپنده امّت حزب اللّه حضرت آیه اللّه العظمی امام خمینی» آشکار است و در پهنه زمین افتخار

و سر بلندی صدر اسلام را تجدید نموده اند تقدیم می دارد.

بسا که هر روز از روز پیش بر عظمت اسلام و امّت اسلامی در راه نجات مستضعفین صالح و انسانهای در بند اسارت های مادّی و غریزی با بر افراشتن پرچم اللّه و قرآن افزوده شود.

پس از گذراندن دوران زبانهای خارجی و ادبیّات و فرهنگ عربی و علوم قرآنی با طلب خیر از خداوند و مشورت با دوست فاضل و عزیز و با تقوایم «دکتر سید جلال الدّین مجتبوی» باین کار پرداختم و در کار تحقیق و ترجمه کتاب مفردات راغب اصفهانی از هزاران کتاب و اثر ارزنده علمی مربوط به دانشمندانی از قرن اوّل هجری تاکنون اعمّ از کتب تفسیر، لغت ادبیّات، تاریخ، فلسفه، شعر اعمّ از عربی و فارسی و احیانا زبان خارجی دیگر که آنها را در دوران زندگی با درآمدی بسیار ناچیز و متکفّل بودن هزینه سنگین زندگی از حقوق «کارگری، کارمندی، تدریس» تهیّه شده بود استفاده نموده ام.

و براستی فقدان چنین مأخذ و منابعی یا عدم فرصتی برای استفاده از آنها باعث شده است که در طول نهصد سال اینچنین اثر گرانقدر و کم نظیری مثل (مفردات) و شاید بتوان گفت اثر بی نظیری، در حالیکه تمام علماء و نویسندگان واژه شناس یا قرآن شناس و ادیبان به آن نیازمند بوده و هستند از میدان ترجمه و تحقیق آن نخست با اشتیاقی وافر وارد شده و سپس بر کنار مانده اند.

امیدوارم این کار بسیار مشکل و عظیم را که جز باغور و غوص در ژرفای علوم زبانی و ادبی و مقارنه و تطابق با مآخذی که ذکر شده میسور نبوده و روزانه بیش از پانزده ساعت وقت صرف آن شده است، در پیشگاه خدای تعالی مقبول، در دیدگاه خرد بین علماء و دانشمندان مأمول، و برای نسل ارزشمند اسلامی انقلابی و شهید پرور حاضر و آینده مورد عمل و معمول باشد.

و نیز برای اینکه قدمی در راه آگاهی و آشنائی جوانان عزیز، و دانشجویان و دانش آموزان ما به آثار پر محتوای علمی مردانی که از کشورهای اسلامی خصوصا شهرهای دانشمند خیز ایران اسلامیمان برخاسته اند باشند، ناگزیر مقدّمه ای

مفصّل و ضروری عرضه شد تا روشن شود که پایه گزاران فرهنگ و تمدّن و علوم تکامل یافته کنونی همگی پس از ظهور اسلام و از مسلمین هستند.

در کتابت و نسخه برداری، و آماده نمودن مطالب برای چاپ جوانی شیفته قرآن و اسلام بنام محمّد تقی تسکین دوست زحمات فراوانی متحمّل شده اند و گاهی نیز انگیزه، و مشوق کار بیشتر بوده اند.

و نیز آقای فقیهی دانشجو و طلبه ای علاقمند که در کار ماشین نمودن اوراق کتاب نهایت کوشش و ظرافت را بکار برده اند که در خور سپاسگزاری است.

از خداوند می خواهم که برای تمام ملّت توفیق و حراست از دستآوردهای انقلاب و اسلام و احساس رسالت سنگین خدمتگزاری را انگیزه و پیشوا، تقوی را رهبر، و در تحصیل زاد و توشه آخرت موفّق گرداند، و چون کار بسیار بزرگ و سنگینی است که انجام شده قطعا نقائصی، و اشتباهاتی که امری اجتناب ناپذیر است وجود دارد که به گفته بشّار ابن برد:

و من ذا الّذی ترضی سجایاه کلّها کفی المرء نیلا ان تعدّ معایبه اذا انت لم تشرب مرارا علی القذی ظمئت و ای النّاس تصفو مشاربه

شخصیت دینی علمی راغب رحمه اللّه تعالی

هر گاه گفتار و آثار شخصیت هائی که قرنها در گذشته اند را ملاک و میزانی برای شناخت وجود علمی و اعتقادی آنها بدانیم، بخصوص اگر ببینیم هر قومی و عالمی او را بخاطر عظمت مقام علمی و دینیش بخود نسبت می دهد، قطعا در این موارد بایستی به آثار خود او توجّه نمود و عقیده او را دانست. مثلا:

باید بگوئیم «راغب اصفهانی» از همان کم نظیر افراد آن چنانی است، جلال الدّین سیوطی می نویسد:

«و قد کان فی ظنّی انّ الرّاغب معتزلی فانّ کثیرا من النّاس یظنّون انّه معتزلی».

یعنی: تحقیقا بگمان من راغب اصفهانی معتزلی است و بیشتر مردم هم او را به یقین معتزلی می دانند (بغیه الوعاه ۲/ ۲۹۷) فخر رازی اشعریش بحساب آورده و شیخ بهاء الدّین عاملی او را با نام امام و علّامه ای که لقب امیر المؤمنین را در تمام آثارش تنها در باره علی علیه السّلام بکار می برد، او را نه اشعری و نه معتزلی می داند، راغب در همین کتاب و سایر آثارش همواره از عمر و ابو بکر احادیثی را با عبارت (رضی اللّه عنه) نقل می کند و پیشوایان فرق مذهبی بخصوص مذاهب شافعی، و حنفی را با احترام نام می برد و از آنها روایت نقل می کند مگر آنجا که نقدی ادبی و علمی لازم بداند که در آن صورت با عفّت کلام و شهامت علمی اظهار نظر می کند.

سیوطی می گوید: در پشت کتابی از- قواعد صغری- تألیف عبد السّلام چنین دیدم که بدر الدّین زرکشی نوشته بود، امام فخر الدّین راغب را از ائمّه سنت و با غزالی قرین و همسنگ دانسته است و سپس عبارت فوق یعنی- فان کثیرا من النّاس یظنّون انّه معتزلی- را یاد آوری می کند (بغیه الوعاه/ سیوطی ۲/ ۲۹۷) اکنون ببینیم خود راغب چگونه معتقد است:

در ذیل واژه- جبر- می نویسد: گاهی می گویند واژه جبر در مطلق اصلاح بکار می رود، مثل سخن علی (رض): یا جابر کلّ کسیر و یا مسهّل کلّ عسیر ...

ای خدائی که اصلاح کننده دل و خاطر هر دل شکسته و آسان کننده هر دشواری هستی.

و گاهی واژه جبر در قهر مطلق گفته می شود که پیامبر علیه السّلام گفته است «لا جبر و لا تفویض» یعنی: در جهان خلقت و از سوی خدای، نه جبر و نه تفویض است (اصلی است که بارها از سوی امام صادق (ع) بیان شد و در کتاب کافی آمده است متمّم آن اینست- بل امر بین الامرین- یعنی در حیات بشر و اعمال او نه جبر و فشار مطلق و نه واگذاردن کارها بطور مطلق هست، بلکه در میان مرگ و حیات که بکلّی از اختیار انسان خارج است نوعی اختیار و آزادی هست که انسانها

می توانند یا راه خیر و یا طریق شرّ و بدی را برگزینند که گفت:

هو (الَّذِی خَلَقَ الْمَوْتَ وَ الْحَیاهَ لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا- ۲/ ملک) و در باره انسان باز گفت: (فَجَعَلْناهُ سَمِیعاً بَصِیراً- ۲/ دهر) (إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً- ۳/ دهر) راغب سپس در قسمت دیگری بعد از ذکر آیه: (الْعَزِیزُ الْجَبَّارُ الْمُتَکَبِّرُ- ۲۳/ حشر) ز نقل قول اشاعره و معتزله می نویسد:

«و انکر جماعه من المعتزله ذلک من حیث المعنی فقالوا تعالی اللّه عن ذلک»، و این امر قابل انکار نیست که اموری مانند مرگ و حیات و بیماری در بشر جبری و گریز ناپذیر است نه، چنانکه غلوّ کنندگان نادان می پندارد، یعنی قائلین به جبر.

اینان دو گروهند.

۱- یا کسی که به روش خویش در معارضه و تعارض با دیگران خشنود است و نمی خواهد آنرا با پذیرش حقّ تغییر دهد.

۲- و یا کسی که ناخشنود است ولی با وجود ناروا دانستن عقیده، و روش خویش باز خود را بزحمت می اندازد، گوئی که چاره ای و راه دیگری نیافته است، در باره آنها خدای تعالی فرمود:

(فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُراً کُلُّ حِزْبٍ بِما لَدَیْهِمْ فَرِحُونَ- ۵۳/ مؤمنون).

یعنی: خویشتن گروه گروه کرده و کار دین خود را نیز به تفرقه کشانده و هر گروهی به آنچه پیش انسان هست و معتقدند شاد مانند.

سپس می نویسد: قهر و چیرگی و غلبه خداوند جز بر مقتضای حکمت نیست از امیر المؤمنین (رضی اللّه عنه) روایت شده که گفته است.

«یا باری المسموکات و جبّار القلوب علی فطرتها شقیّها و سعیدها» ای آفریننده و نظام بخش آسمانها و سرشت آفرین دلها و موجودات چه نیک بخت و چه نگون بخت، فانّه جبر القلوب علی فطرتها من المعرفه فذکر لبعض ما دخل فی عموم ما تقدّم: پس خداوند دلها را از جهت معرفت و شناسائی بر فطرتشان

به صلاح آورده و آفریده است، این بود پاره ای از معانی و مفاهیمی که در کلّ و عموم موضوع مورد بحث که ذکر شد داخل است. سؤالی که پیش می آید اینست که چرا راغب در مسائل بسیار دقیق اعتقادی از سخنان علی (ع) استشهاد می کند؟ علّت اینست که در زمان حیات او نهج البلاغه از آثار پراکنده ادباء و تواریخ جمع آوری و توسّط شریف رضی تدوین شده بود لذا در آثار راغب از سخنان علی (ع) زیاد بچشم می خورد مگر نه اینست که راغب:

دانشمندی است که تعهّد اسلامی دارد؟ چگونه می تواند از گنجینه بنام نهج البلاغه استفاده نکند، بخصوص در مسائل توحیدی و اثبات صفات خدای تعالی؟ گذشته از آن تمام فرق مسلمین (حنبلی- شافعی- حنفی- مالکی) علی علیه السّلام را به خلافت حقّ و امامت و پیشوایی در علم و قضا و عدالت پذیرفته و با احترام نام می برند حتّی نام فرزندان خود را در عصور و قرون گذشته چنانکه در آثار و تراجم می بینیم از نام امامان تشیّع انتخاب می کرده اند. و لذا می بینیم راغب برای تقویت روح وحدت در آغاز همین کتاب در نخستین واژه یعنی- ابا- در صفحه اوّل کتابش می نویسد خدای تعالی فرمود:

(النَّبِیُّ أَوْلی بِالْمُؤْمِنِینَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ أَزْواجُهُ أُمَّهاتُهُمْ- ۶/ احزاب).

و فی بعض القراءات و هواب لهم و روی انّه قال لعلّی: «انا و انت ابوا هذه الامّه».

خدای تعالی فرمود: پیامبر از خودتان به شما سزاوارتر است، و همسرانش مادران شمایند و در بعض روایت، پیامبر پدر شما است.

و همچنین روایت شده است که: پیامبر (ص) به علی (ع) فرمود: من و تو پدران این امّتیم هر سببی و نسبی در قیامت منقطع می شود مگر سبب، و نسب من.

بنابراین شخصیّت راغب حمایت از چیزی است که آنرا حقّ یافته و هیچ بیمی از اظهار آن ندارد و هرگز شخصیت دیگری را اعمّ از مذهبی یا علمی تحقیر نمی کند. (البتّه بغیر از کسانی که قرآن آنها را مطرود دانسته).

در ذیل واژه اسف، روایتی از حضرت رضا (ع) نقل می کند که اگر آن روایت ذکر نمی شد بخوبی تأویل آن آیه روشن نبود و آوردن روایات را در ذیل آیات

مانند مینیاتوریست ها و متبّت کاران یا کسانی که دانه های مروارید را در قطعه ای می نشانند انجام می دهد.

و امید است از عصر ما به بعد دیگر افتخارات جاهلی که سرمایه شعراء جاهلی بوده و تعصّبـاتی که امّت را از دریافت حقایق اسلامی محروم می سازد در جامعه مسلمین بوجود نیاید و محو شود در آنجا می نویسد:

«فحزن کلّ اخی حزن اخو الغضب» و قوله تعالی: (فَلَمَّا آسَفُونا انْتَقَمْنا مِنْهُمْ- ۵۵/ زخرف) ای اغضبونا، قال ابو الحسن الرّضا انّ اللّه لا یأسف کاسفنا و لکن له اولیاء یأسفون و یرضون فجعل رضاهم رضاه و غضبهم غضبه، قال و علی ذلک، قال من اهان لی ولیا فقد بارزنی بالمحاربه و قال تعالی: (مَنْ یُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللَّهَ- ۸۰/ نساء).

یعنی: ابو الحسن رضا (ع) گفته است: «خداونـد مانند انسانها و ما محزون و خشـمگین نمی شود، امّا اولیائی دارد که خشـنودی آنهـا را خشـنود خود و غضب ایشـان را غضب و حزن خود قرار داده است از همین جهت است که خـدای تعالی فرموده است: کسـیکه ولیّ مرا اهـانت کنـد بـا من ستیزه، و محـاربه کرده است، چنـانکه در قرآن فرموده کسـیکه پیامبر را اطاعت کنـد همانا خدای را پیروی و اطاعت کرده است.

در ذیل واژه- باب- می نویسد:

«و منه یقال فی العلم باب کـذا ... و هـذا العلم باب الی علم کذا ای به یتوصّل الیه و قال علیه السّلام: انا مدینه العلم و علیّ بابها ای به یتوصّل».

یعنی: در بـاره علم هم گفته می شود در آن علم بـابی و مـدخلی هست و این علم راهی و بـابی است بسوی آن علم باین معنی که از راه آن و بوسـیله آن بسوی علم می توان رسـید، چنانکه پیامبر (ص) فرمود: من شهر علم و علی درب آن شهر علم، یعنی بوسیله او و از راه او به شهر علم می توان دسترسی پیدا کرد و رسید.

نـتیجه اینکه راغب نه اشـعری است و نه معـتزلی و نه وابسـته به هیـچ مکتب کلامـی دیگر، بلکه دانشـمندی است سترگ و کم نظیر، مؤمنی خالص و متّقی، مسلمانی عامل و پارسا، و در راه اسلام و قرآن و پیامبر و سنّت و عترت راسخ و

استوار، پیرو مذهب حقّ و دور از قال و قیل های تعصّب آمیز.

از همین جهت با اینکه مدّتها در بغداد و در زمره مفسّرین و ادیبان طراز اوّل بوده و کتابهای او به ویژه (محاضرات الادباء و مفردات) او نمونه زنده ای از مقام علمی او است به مدرسه نظامیّه بغداد که شرایطی یک سوی نگرانه برای استادانش قائل بودند وارد نشد امّا برای راهنمائی اساتید آنجا و همه دانشگاههای قرون بعد بهترین اثر ارشادی را تألیف نموده است.

آثار راغب اصفهانی

خوشبختانه یکی از دانشمندانی که کتابها و آثار علمی او از دستبرد حوادث و طوفانهای سهمگین غارتها و سوزاندن های (محمود غزنوی- سلجوقیان- مغولان- صلیبیان) در امان مانده است کتب راغب اصفهانی است و شاید یکی از عوامل باقیماندن آثارش آن خلوص و زهدی است که او در تدوین آثار خویش داشته است و در مقدّمه همین کتاب به حالت روحی خاصّ و توجّه مخصوص او به اللّه آشنا می شویم، می گوید:

«ففی اعتماد ما حرّرته من هذا النّحو استغناء فی بابه من المثبطات عن المسارعه فی سبیل الخیرات و عن المسابقه الی ما حثّنا علیه بقوله تعالی (سابِقُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ- ۲۱/ حدید) سهّل اللّه علینا الطّریق الیها «یعنی پس در اعتماد داشتن بر آنچه را که نوشته ام و بر این روش که انجام شده، برای اینکه از موانع پیشرفت و موانع سرعت در راه خیرات بی نیازی باشد و در راهی که خداوند ما را در سخن خویش بآن تشویق فرموده که: (سابِقُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ- ۲۱/ حدید).

یعنی: بسوی آمرزش پروردگارتان مسابقه بگذارید و پیشی گیرید از او می خواهیم که راه و حرکت بسوی نیکی ها و خیرات را بر ما آسان سازد».

دیگر از عوامل باقیماندن آثار راغب، مصون بودن تقریبی شهر اصفهان از

حوادث زیانبار تاریخی در حملات مغولان و چنگیزیان است و چنانکه گفتیم داشتن محیطهای امنی برای کتابها.

دیگر اینکه کتابهای او مانند (محاضرات- الذّریعه- مفردات) در حیات خود مؤلّف مثل آثار بسیاری از دانشمندان شهرت داشته و از آنها نسخه برداری می نمودند، بهر حال ما بترتیب نام و تأثیر کتابهای راغب را از متون سایر فحول علم و ادب و تفسیر ذکر می کنیم:

۱- در کتاب (البرهان فی علوم القرآن) اثر بدر الدّین محمّد بن عبد اللّه زرکشی متولّد ۷۴۵ ه که خود یکی از پایه گزاران تفسیر و تشریح علوم قرآنی در تفسیر و از بزرگان و پیشوایان فقه و حدیث و اصول دین است که آن را به ۴۷ علم تقسیم و در کتابش که چهار مجلّد است بیان داشته است.

در آغاز کتابش می نویسد: «بعضی از مردم به اینکه می گویند فلان کتاب را نوشتم و برای آن امر کتب دیگران را مطالعه نکردم بخود افتخار می کنند، و می پندارند که آن عمل فخر است و نمی دانند که چنین کاری نهایت نقص و نادانی است».

و سپس در بحث از مفردات قرآن و غرائب کلمات آن می نویسد:

«و هو معرفه المدلول، و قد صنف فیه جماعه منهم ابو عبیده کتاب (المجاز) و ابو عمر و غلام ثعلب (یاقوته الصّراط) و من اشهرها کتاب ابن عزیز و (الغریبین) للهروی و من احسنها کتاب (المفردات) للرّاغب.

یعنی: شناختن و معرفت به مفردات غریب قرآن شناسائی مدلول و مفاهیم دلالت شده آن است که گروهی در این باره کتاب نوشته اند، مثل ابو عبیده، ابو عمرو و مشهورترین آنها کتاب ابن عزیز و کتاب هروی، ولی در میان آنها نیکوترین شان کتاب مفردات راغب است.

زرکشی در موارد متعدّد، در بحث متشابهات، در معانی صحیح تفسیر و تأویل، و مفردات سخن راغب را با انتخاب احسن ذکر می کند و از سه کتاب او یعنی همین (مفردات) و کتاب تفسیر او که نسخه خطّی آن در کتاب خانه آستانه

رضوی موجود است و کتاب الذّریعه نام می برد.

خصوصا از مقدّمه ای که راغب در مورد تفسیر قرآن در همان یک مجلّد آورده است، کتاب البرهان فی علوم القرآن زرکشی بعدها برای جلال الّدین سیوطی مورد تبعیّت قرار گرفته است.

(البرهان فی علوم القرآن به تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم چاپ ۱۳۷۶ هجری در چهار مجلّد در مصر). «۱»

۲- در کتاب (الاتقان فی علوم القرآن) از جلال الدّین عبد الرّحمن سیوطی، یکی از علمای بزرگی که تولّد خود را در کتاب (حسن المحاضره) چنین می نویسد:

«کان مولدی بعد المغرب لیله الاحد مستهل رجب سنه تسع و اربعین و ثمانمائه».

یعنی: شب یکشنبه اوّل رجب سال ۸۴۹ ه متولّد شده ام سیوطی در کتاب (بغیه الوعاه فی طبقات اللّغویین و النّحاه) از سه کتاب راغب به نامهای (المفردات القرآن- افانین البلاغه- محاضرات) نام می برد و می گوید: این سه را مطالعه کرده ام (بغیه الوعاه ۲/ ۲۹۷).

و در مقدّمه (اتقان) هم می نویسد: «و هذه اسماء الکتب الّتی نظرتها علی هذا الکتاب ...» از اسامی کتابهائی که برای تدوین این کتاب به آنها نظر نموده ام:

فمن الکتب النّقلیه ...

از کتابهای نقلی: تفسیر ابن جریر و ابن ابی حاتم ...

و من کتب اللّغات و الغریب العربیه و الاعراب (مفردات القرآن للرّاغب) ... (غریب القرآن لابن قتیبه ...

و از کتابهای لغت و غریب و اعراب و عربیّت کتاب مفردات راغب ... (الاتقان ۱/ ۱۸).

---

(۱) اشتباهی که آقای محمّد ابو الفضل ابراهیم پژوهشگر کتاب البرهان نموده اینست که در معرّفی راغب در ذیل ص ۱۲۶ جلد ۱ می نویسد هو ابو القاسم الحسینی بن محمّد المعروف بالرّاغب الاصفهانی ...

توفّی سنه ۳۹۶ (و انظر بغیه الوعاه ۳۸۶) که در بغیه الوعاه جلد دوّم صفحه ۲۹۷ با صراحت نوشته: کان فی اوائل المأئه الخامسه- وفات او ۵۰۲ هجری است یعنی در قرن پنجم زیسته و در قرن ششم فوت کرده است. [...]

سیوطی در جلد چهارم- الاتقان- در فصل علومی که از قرآن استنباط می شود عینا نظر راغب را که در مقدّمه مفردات ذکر کرده می آورد، می نویسد:

و قال الرّاغب انّ اللّه تعالی کما جعل نبوّه النبیّین بنبیّنا محمّد (ص) جعل کتابه المنزل علیه متضمّنا لثمره کتبه الّتی اولاها اولئک کما نبه علیه بقوله (یَتْلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَهً فِیها کُتُبٌ قَیِّمَهٌ- ۲/ البینه).

یعنی: قرآن کتاب فرستاده شده خدای، تمام نتایج و بهره های کتب گذشته انبیاء را که برای پیشینیان فرستاده شده شامل است چنانکه آگاهی داد که «پیامبر صحیفه ها و کتابهای پاک شده از دروغ و غلط، و اختلاف را تلاوت می کند و در آنها نبشته ها و فرامین ارزشمند پایدار قرار داد» «یکی از معجزات این کتاب اینستکه با کمی حجم متضمّن معانی فراوان است بطوریکه خردها و اندیشه های بشر از شمارش آن فوائد و معانی قاصر است ...».

سیوطی ابتداء علوم قرآنی را در کتاب التحبیر فی علوم التّفسیر صد و دو علم و سپس در (اتقان) هشتاد علم بر می شمرد و در بسیاری موارد نظر راغب را بعنوان فصل الخطاب بازگو می نماید.

(الاتقان فی علوم القرآن للحافظ جلال الدّین عبد الرّحمن سیوطی به تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم ۴ مجلّد چاپ ۱۳۸۷ هجری در مصر و بغیه الوعاه ۲ جلد به تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم چاپ ۱۳۸۴ ه در مصر).

۳- در کتاب، مفتاح السّعاده و مصباح السّیاده- اثر معروف احمد بن مصطفی معروف به (طاش کبری زاده) از دانشمندان بزرگ ترک در قرن دهم هجری است.

در این کتاب مؤلف محترم، راغب اصفهانی را بعد از دوران صحابه و تابعین در ردیف طبقه سوّم قرار می دهد که در قرآن تفسیر نوشته اند و هفت (۷) کتاب او را نام می برد:

الف- مفردات القرآن.

ب- افانین البلاغه. مه

ج- محاضرات الادباء.

د- تفضیل النّشأتین و تحصیل السعادتین.

ه- الذّریعه فی محاسن الشّریعه.

و- کتاب الاخلاق.

ز- کتاب تفسیر.

در مورد کتاب تفضیل النشأتین- می نویسد: و هو کتاب لطیف لا یمکن احسن منه فی بابه و جامع للفوائد الشّریعه.

کتابی است لطیف که نیکوتر از آن در این باب کتابی نیست و فوائد شریفی در آن هست.

و سپس می گوید: و الکلّ بالغ نهایه الحسن بحیث لا یمکن لمادحها قضاء حقّها ...

تمام این کتابها در نهایت خوبی است بطوریکه برای ستایشگر و مدح کننده آنها ادای حقّشان ممکن نیست. (مفتاح السّعاده ج ۲/ ۸۰).

ولی در باره یک جلد تفسیری که زرکشی و سیوطی آن را دیده و از مطالبش نقل نموده اند، طاش کبری زاده می گوید: و له تفسیر سمعناه من بعض الثّقات.

یعنی: راغب تفسیری دارد که از بعضی افراد مورد اعتماد شنیده ام (مفتاح السّعاده ۱/ ۲۲۶).

و در جلد دوّم که سخن از تفسیر است، می نویسد: قال الاصفهانی فی تفسیره، اعلم انّ التفسیر فی عرف العلماء کشف معانی القرآن و بیان المراد اعمّ ... تا آخر که گویا از برهان زرکشی نقل و بازگو کرده است.

(مفتاح السّعاده ۲/ ۵۷۴) و در تحت عنوان- علم معرفه غریب القرآن- و ذکر کتب مربوطه (محکم ابن سیده، تهذیب ازهری و صحاح جوهری، جامع فرّاء، بارع فارابی و مجمع البحرین صاغانی و کتابهای ابو عبیده و ابو عمر الزّاهد و ابن درید و ابن انباری و عزیزی) می نویسند: و من احسنها (مفردات الرّاغب) از تمام کتب فوق نیکوترشان (مفردات راغب است. (مفتاح السّعاده ۲/ ۴۱۱).

و در جای دیگر عبارتی از مفردات که در ذیل واژه- برّ- آمده نقل می کند که واژه- بار- در صفت انسانها، جمعش- ابرار- است و در صفت فرشتگان جمعش- برره- (مفتاح السّعاده ۲/ ۴۲۹).

(مصباح السّعاده و مصباح السّیاده فی موضوعات العلوم تألیف احمد بن مصطفی مشهور به طاش کبری زاده مراجعه و تحقیق کامل کبری عبد الوهاب ابو النور- چاپ مصر ۱۳۸۷ ه) ۴- در کتاب، کشف الظّنون عن اسامی الکتب و الفنون- شیخ مصطفی افندی مشهور به کاتب چلبی از علمای بزرگ ترک در اوایل قرن ۱۱ هجری کتابهای راغب را بترتیب زیر نام می برد و معرّفی می نماید.

الف- کتاب اخلاق- (ج ۱/ ۳۶ کشف الظّنون).

ب- تحقیق البیان فی تأویل القرآن- (ج ۱/ ۳۷۷ کشف الظّنون) ج- افانین البلاغه- (ج ۱/ ۱۳۱ کشف الظّنون) د- تفسیر الرّاغب- هو الفاضل العلّامه ابو القاسم حسین بن محمّد بن مفضّل معروف به راغب اصفهانی و هو تفسیر معتبر فی مجلد اوّله- الحمد للّه علی آلائه ... که در آغازش مقدّمات سودمندی در تفسیر و روش تفسیری با شرح پاره ای از آیات بطور مفصّل آورده است.

و این کتاب راغب یکی از مآخذ تفسیر انوار التّنزیل قاضی بیضاوی است.

(کشف الظّنون ۱/ ۴۴۷).

نظر صاحب کشف الظّنون را دیگران نیز نقل کرده اند از آن جمله: محمّد حسین ذهبی در کتاب التّفسیر و المفسّرون- که می نویسد: و کذلک استمد البیضاوی تفسیر من تفسیر الکبیر المسمی بمفاتیح الغیب للفخر رازی و من تفسیر الرّاغب اصفهانی. (التّفسیر و المفسرون ۱/ ۲۹۸).

ه- تفضیل النّشأتین و تحصیل السّعادتین مختصر- آغازش الحمد للّه الّذی ارسل بالنّبوه عبده در ۳۳ فصل مربوط به نشأ و زندگی دنیا و آخرت (کشف الظّنون ۱/ ۴۶۲).

و- درّه التّأویل فی متشابه التّنزیل- اولش خطاب به نویسندگان است،

می گوید: اعلموا حمله الکتاب الکریم، و می گوید: این کتاب را بعد از کتاب معانی الاکبر تصنیف نموده. (کشف الظّنون ۱/ ۷۳۹).

ر- کتاب احتجاج القراء فی القراءه- که آنرا املاء نموده است. (کشف الظّنون ۱/ ۱۵).

ج- الذّریعه الی مکارم الشّریعه- اوّلش، نسأل اللّه تعالی جوده الّذی هو سبب الوجود نورا یهدینا الی الاقبال علیه ... از خدای تعالی بخششی وجودی که سبب وجود و پیدایش نوری که ما را به او متوجّه می کند، می خواهیم و در ۷ فصل است.

اوّل- در حالات انسان و فضیلت و قوای او.

دوّم- در عقل و علم و نطق.

سوّم- در قوای شهوانی.

چهارم- در قوای غضبی.

پنجم- در عدالت و ظلم.

ششم- در صناعات و فنون.

هفتم- در افعال.

و این همان کتابی است که بخاطر ارزش زیاد و نفیس بودنش غزالی آنرا از خود دور نمی کرده (کشف الظّنون ۱/ ۸۲۷).

ط- محاضرات الادباء و محاورات الشّعراء و البلغاء: اوّلش الحمد للّه الّذی تقصر الاقطاران تحویه در ۲۵ حدّ و فصل که بعدها محمود بن محمّد اردام آنرا در ۲۳ مقاله مختصر نمود. (کشف الظّنون ۲/ ۱۶۰۹).

و- مختصر آن در یک مجلّد چاپ شده و توسّط ابراهیم زیدان که تهذیب کننده آن است موجود می باشد.

ی- المعانی الاکبر- که راغب در- درّه التّأویل- آنرا ذکر نموده (کشف الظّنون ۲/ ۱۷۲۹).

ک- مفردات الفاظ القرآن- اوّلش الحمد للّه ربّ العالمین، و صلواته علی نبیّه محمّد و آله اجمعین و (کشف الظّنون ۲/ ۱۷۷۳).

۵- در کتاب، هدیه العارفین اسماء المؤلّفین و آثار المصنّفین از اسماعیل

پاشا بغداد چاپ ۱۳۷۱ هجری، علاوه بر یازده کتابی که حاجی خلیفه نام برده است.

کتاب- رساله فی فوائد القرآن- راهم نام می برد (هدیه العارفین ۱/ ۳۱۱) و این همان کتابی است که خود راغب در مفردات چند مورد آنرا بنام- رساله منبهه فی فوائد القرآن- یاد می کند.

۶- در کتاب کشکول- اثر معروف و ارزشمند شیخ محمّد بن حسین معروف به شیخ بهاء الدّین عاملی، متوفّی ۱۰۳۰ هجری.

این دانشمند نام راغب را با- الامام الرّاغب- یاد می کند و آثار راغب را کاملا مطالعه کرده و گلچین آنها در کشکول ذکر می کند بویژه از کتب (محاضرات- مفردات- الذّریعه- تفسیر راغب) که آنرا تفسیر کبیر نام می برد با اینکه یک مجلّد بوده می نویسد:

قال الرّاغب فی تفسیره الکبیر عند قوله تعالی «الحمد للّه ربّ العالمین ...» که معانی اللّه و ربّ العالمین و الرّحمن و الرّحیم و مالک یوم الدّین را عالمانه تفسیر می کند «۱» (کشکول ۲/ ۳۲۱).

و امّا در نمونه هائی که از محاضرات می نویسد: قال الرّاغب فی المحاضرات کان الامام علیّ بن موسی الرّضا (ع) عند المأمون فلمّا حضر وقت الصّلوه رای الخادم یاتونه بالماء و الطشت فقال الرّضا لو أتیت هذا بنفسک، فانّ اللّه تعالی یقول:

---

(۱) راغب در تفسیر کبیرش در باره (الحمد للّه ربّ العالمین ...) می نویسد: انّ الّذی یحمد و یمدح ...

الی آخر.

یعنی: کسیکه در دنیا با تعظیم و بزرگداشت نسبت به او حمد ستایش می شود، چهار جهت دارد:

۱- یا اینکه در ذات و صفاتش کامل است و از تمام کاستی ها و نقص و عیبها منزّه است، هر چند که احسانی از او بتو نرسیده باشد که او اللّه است.

۲- یا ستایش او برای اینست که به تو نیکی نموده و نعمت داده است که او- ربّ العالمین- است.

۳- یا اینکه تو امیدوار به احسان بیشتری از او در آینده هستی- که او- رحمن و رحیم است.

۴- و یا بخاطر این است که از قهر و شکوه و قدرت او بیم داری که او مالک یوم دین است.

(کشکول ۲/ ۳۲۱).

(فَمَنْ كانَ يَرْجُوا لِقاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صالِحاً وَ لا يُشْرِكْ بِعِبادَهِ رَبِّهِ أَحَداً ۱۱۰/ کهف).

یعنی: امام رضا نزد مأمون بود که وقت نماز خادمان آب و طشت برای وضوی مأمون آوردند سپس امام (ع) باو گفت کاش این کار را خودت انجام دهی زیرا خدای تعالی می گوید:

پس کسیکه امیدوار به لقای پروردگار خویش است بایستی کار صالح کند و در کار عبادت پروردگارش احدی را شریک نسازد و شرکت ندهد. (کشکول ۲/ ۱۶۵).

مثال از کتاب الذّریعه راغب- فی ذریعه الامام الرّاغب انّ القّوه المفکره مسکنها وسط الدّماغ ... الی آخر.

یعنی: نیروی اندیشه و تفکّر در میانه مغز است، نیروی خیال در جلو مغز، و حافظه در قسمت عقب مغز و قوّه ناطقه ترجمان آن است ... (کشکول ۲/ ۵۴۷) و نمونه های زیادی دیگر از مفردات.

۷- کتاب، تاریخ آداب اللّغه العربیّه- تألیف جرجی زیدان که متولّد اواخر قرن سیزدهم هجری است و بگفته مدرّس تبریزی صاحب ریحانه الادب علاقه مفرطی به قرآن مجید و نهج البلاغه داشته و قرآن را منشأ انتشار سیصد علم متنوّع می داند. (ریحانه الادب ۱/ ۲۶۵).

جرجی زیدان- در باره آثار راغب می نویسد: کان فقیها عالما فی اللّغه و الادب و له علم واسع ساعده فی تألیف الکتب النّافعه اهمّها.

راغب در لغت و ادبیّات علم وسیعی داشت و او فقیه و عالمی بوده است.

کتابهای مهمّ نافعش عبارتند از:

الف- محاضرات الادباء- که گنجینه ای است در ادبیّات و شعر و حکم و امثال و اجتماعیات و اخلاق و علم و جهل.

ب- مفردات الفاظ القرآن- که معجمی است بترتیب حروف تهجّی پر فایده و در واقع معجم آیات و احادیث است.

ج- تفسیر القرآن که نسخه آن در- ایاصوفیه- است.

د- حلّ متشابهات القرآن- نسخه آن در کتابخانه راغب پاشا در آستانه

ترکیه است.

(و این همان درّه التّأویل فی متشابه التّنزیل- است که صاحب- هدیه العارفین- نام برده است).

ه- تفضیل النّشأتین.

و- الّذریعه الی مکارم الشّریعه.

ز- کتاب الاخلاق. (آداب اللّغه ۳/ ۴۷).

۸- کتاب، الموسوعه العربیه المیسره، تألیف شفیق غربال.

می نویسد: ادیب لغوی و فقیه الّف عده کتب فی التّفسیر و الادب و البلاغه، مثل:

الف- حلّ متشابهات القرآن.

ب- الاخلاق.

ج- افانین البلاغه.

د- محاضرات الادباء.

ه- المفردات فی غریب القرآن- که در مفردات دوران تحوّل هر لفظی را در آیات قرآن تحقیق و بررسی می کند با شواهدی از حدیث و شعر و در مجاز و تشبیه آنها نیز گفتگو می کند، کتاب مفردات از مهمترین کتب تفسیری الفاظ قرآن است- فاصبح من اهم الکتب المفسّره لألفاظ القرآن (الموضوعه ۸۵۴).

۹- کتاب، دائره المعارف الاسلامیّه- که از زبانهای آلمانی انگلیسی و فرانسوی و عربی نقل شده می نویسد: راغب مطالعات و تحقیقات او در قرآن است که شاید همان رساله مقدّمه در تفسیر و کتاب منبهه فی فوائد القرآن- که موجود نیست باشد و آن مقدّمه تفسیر در سال ۱۳۲۹ در قاهره ذیل کتاب- تنزیه القرآن عن المطاعن- از قاضی عبد الجبّار چاپ شده است.

بعد از آن معجمی با ارزش بترتیب حروف الفبا به عنوان- مفردات الفاظ القرآن- تصنیف نموده که نسخه های خطّی آن در استانبول و بنکپور موجود است.

مفردات در حاشیه نهایه ابن اثیر در سال ۱۳۲۲ در قاهره به چاپ رسیده که

در مقدّمه آن راغب طرح نوشتن کتابی در مترادفات قرآن را ترسیم نموده است و شاید کتاب- تفسیر القرآن راغب که نسخه خطّی آن در (ایا صوفیه) موجود است با همان روشی باشد، و در کتاب (درّه التّأویل) اشاره به آیات قرآنی که در آن کتاب هست نموده است.

الذّریعه را قبل از مفردات- نوشته و همچنین کتاب حلّ متشابهات القرآن و کتاب الذّریعه الی مکارم الشّریعه و کتاب تفضیل النّشأتین- که در قاهره چاپ شده.

مشهورترین کتاب راغب (محاضرات الادباء) است که از هوش و عقل و کودنی آغاز می شود و به ذکر فرشتگان و جنّ و حیوان ختم می شود با نظم و نثر نوشته شده و نسخه های خطّی آن در (استانبول- دمشق- قاهره) موجود است.

این کتاب را اوّلین بار فلوگل آلمانی به اروپائیان شناساند که با حاشیه کتاب ثمرات الاوراق- از ابن حجه- چاپ بولاق در سال ۱۲۸۷ ه به چاپ رسید و در قاهره بدون حاشیه در سالهای ۱۳۱۰- ۱۳۲۴- ۱۳۲۶ هجری چاپ شده و ابراهیم زیدان مختصر آنرا در سال ۱۳۲۵ ه چاپ نموده است.

نسخه خطّی کتاب (تحقیق البیان) راغب که در لغت و نویسندگی و اخلاق و عقاید و فلسفه و علوم اوایل است در مشهد موجود است. (روضات الجنّات- بغیه الوعاه- طبقات المفسّرین- دائره المعارف الاسلامیّه ۹/ ۴۷۵).

۱۰- کتاب ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و الادب- از محمّد علی تبریزی معروف به مدّرس می نویسد: محمّد بن مفضّل بن محمّد معروف به راغب، در لغت و فنون ادبی و شعر و حدیث و کتابت و کلام، و حکمت و اخلاق یگانه و شهره آفاق است، مصنّفات بسیاری دارد:

الف- افانین البلاغه.

ب- الایمان و الکفر.

ج- تحقیق البیان فی تأویل القرآن.

د- تفسیر القرآن و به جامع التّفسیر معروف است.

ه- تفضیل النّشأتین.

و- الّذریعه الی مکارم الشّریعه.

ز- جامع التّفسیر که ذکر شد، در آداب و اخلاق و تصوّف و مواعظ نیکو و گاهی از کلیله و دمنه در آن نقل شده است و دو بار در قاهره بچاپ رسیده است.

ج- محاضرات الادباء.

ط- المفردات فی غریب القرآن.

ی- مقدّمه تفسیر که در مصر ذیل تنزیه القرآن قاضی عبد الجبّار چاپ شده.

کتاب- الذّریعه- راغب را به (اخلاق ناصری) ترجیح داده اند از اشعار آن کتاب است که می گوید:

ز صد هزار محمّد که در جهان آید یکی به منزله جاه مصطفی نشود اگر چه عرصه عالم پر از علی گردد یکی بعلم و سخاوت چو مرتضی نشود جهان اگر چه ز موسی و چوب خالی نیست یکی کلیم نگردد یکی عصا نشود

در معجم المطبوعات وفاتش را ۵۰۲ ه نوشته است ولی در (روضات الجنّات) ۵۶۵ ه که اشتباه است. (ریحانه الادب ۲/ ۶۶).

مأخذ جدید دیگر در باره آثار راغب:

۱۱- تاریخ الادب العربی تألیف کارل بروکلمان جزء چهارم.

۱۲- تاریخ ادبیات ذبیح اللّه صفا- که می نویسد: از میان کتب کلامی شیعه اثنی عشریّه در این عهد (قرن پنجم) آثار شیخ طوسی مانند اثبات الواجب و کتاب تلخیص الشافی که اصل آن را سید مرتضی در ایراد بر کتاب المغنی فی الامامه تألیف قاضی عبد الجبار معتزلی همدانی نوشت و شیخ طوسی آنرا تلخیص نموده و کتاب (الذّریعه الی مکارم الشّریعه) تألیف ابو القاسم حسین بن محمّد اصفهانی معروف به راغب متوفّی (۵۰۲ ه) که برخی او را از علماء شیعه دانسته اند. (تاریخ

ادبیّات در ایران/ صفا ۲/ ۲۶۶).

ذیل کتاب فصیح ثعلب- تألیف محمّد عبد المنعم خفاجی- می نویسد:

علمائی بنوشتن غریب القرآن- اهتمام زیادی نموده اند، و تألیفات فراوانی داشته اند که مشهورترین آنها:

الف- غریب القرآن و مجاز القرآن- ابو عبیده متوفّی ۲۰۹ هجری.

ب- غریب القرآن از ابو عمر و زاهد محمّد بن عبد الواحد غلام ثعلب (متوفّی ۳۴۵ ه).

ج- المفردات فی غریب القرآن- از راغب اصفهانی حسین بن محمّد (متوفّی ۵۰۲ ه).

د- اتحاف الاریب بما فی القرآن من الغریب از ابو حیّان اندلسی (متوفّی ۷۴۵ ه) و علمای جدید دیگر که در این باره کتابهائی نوشته اند و ذکرشان لازم نیست.

(ذیل فصیح ثعلب- خفاجی ص ۳).

در باره نام کتاب «الفاظ القرآن»

با اینکه راغب در مقدّمه کتاب دو بار نام کتاب حاضر را- مفردات الفاظ القرآن- ذکر می کند و می نویسد: قد استخرت اللّه تعالی فی املاء کتاب مستوفی فیه- مفردات الفاظ القرآن.

متأسّفانه نه تنها در نام کتاب تصرّفاتی شده است بلکه تحریفات، و خیانت های علمی و ادبی که بزرگترین خیانت ها محسوب می شود در حقّ کتاب حاضر انجام گرفته که پاره ای از روی بی توجّهی و سهو و قسمتی دیگر بخاطر انتحال و بخود نسبت دادن یا سرقت ادبی و علمی است.

کتابی اخیرا بنام (مجمع البیان الحدیث تفسیر مفردات الفاظ القرآن الکریم) از سوی سمیح عاطف الزّین- در دار الکتب اللبنانی و دار الکتب المصری- چاپ شده که آقای سمیح عاطف الزّین عینا کتاب مفردات را با حذف مقدّمه عالمانه و عابدانه راغب

و جایگزینی مقدّمه ای از سوی خود که بازی با اعداد است و همان مهملات عدد (۲۹) و (۱۹) را بنام اینکه کیف یجب ان یفسّر القرآن الکریم و خاصّه فی عصرنا: یعنی چگونه در عصر ما واجب است قرآن تفسیر شود، به چاپ رسانده، اینک نمونه هائی از این خیانت ادبی و علمی:

در واژه- ابی- دو جمله را از عبارت- وتیس ابی- الی آخر را حذف کرده است.

در واژه- ابق- مصراع شعر را انداخته.

در واژه- ابل- پس از آیه: (أَ فَلا یَنْظُرُونَ إِلَی الْإِبِلِ کَیْفَ خُلِقَتْ) دو سطر که معنی آیه است انداخته و از همین واژه دو سطر دیگر هم حذف کرده.

در واژه- اجل- مصراع شعر: من لم یمت غبطه یمت هرما- را حذف کرده.

و در بسیاری موارد آیات، و کلمات از آیات را بدون هلالین نوشته است.

در واژه- اذن- راغب اشاره می کند که- و لبسط هذا الکلام کتاب غیر هذا- این عبارت را هم حذف کرده که رسوائی او بالا نیاید و بگویند کدام کتاب؟ کجا است؟

این عمل را در هر واژه که راغب به کتابهای خود اشاره می کند انجام داده، مثلا: در پایان واژه- حرف- راغب می نویسد: و ذلک مذکور علی التّحقیق فی الرّساله المنبهه علی فوائد القرآن همین عبارت را- سمیح عاطف زین- حذف کرده.

در واژه- جبر- چهار سطر از وسط آن شامل روایتی از پیامبر (ص) است حذف کرده، و در پایان همین واژه راغب نوشته: و قد روی عن امیر المؤمنین رضی اللّه عنه ... آقای سمیح می نویسد: و قد روی عن علی بن أبی طالب رضی اللّه عنه.

از آخر واژه- خرق- بعد از روایت چهار سطر حذف کرده.

در واژه- سخت- راغب نوشته است: الا تری انّه اذن (ع) فی اعلافه النّاصح ...

ایشان برای اینکه پیروان و دوستداران آل پیامبر (ص) را که تمام مسلمین

هستند در نظر محقّقین و مستشرقین پژوهشگر بد نام کند پس از اذن علیه- عبارت و علی آله السّلام- را اضافه می کند تا بگوید کردار و رفتار اینچنین کسان همین دستبرد زدن به کتاب قدما و دیگران است.

در واژه- سحر- که راغب تفسیر آنرا سه قسمت نموده و قسمت ثالث «۱» را ایشان حذف کرده است و بالاخره پس از مثله نمودن چنین اثر گرانبهائی از دانشمندی پارسا و گرانقدر در پایان کتابش با مقداری اثر شامورتی بازی اعداد، آخرین جرّاحی را برای پوشاندن آثار جرمش انجام می دهد با کمال وقاحت می نویسد: «فقدتم بحمده تعالی طبع مجمع البیان الحدیث فی کتاب تفسیر مفردات القرآن الکریم و یلیه الاعراب فی غریب آیات القرآن الکریم ان شاء اللّه المعین».

معلوم نیست با چه وجدان و فطرتی نام خدا را بکار می برد و گویا می خواهد همین بلا را بر سر کتاب- ابن انباری- هم در بیاورد که وعده می دهد پس از این کتاب اعراب غریب القرآن- خواهد بود و بالاخره برای اینکه عذری در دادگاه وجدان داشته باشد می نویسد:

«مراجع الکتاب: القرآن الکریم- نهج البلاغه- مجمع البیان طبرسی- معجم الفاظ القرآن الکریم راغب- و لسان العرب- لقد اخذنا معظم تفسیرات مفردات الفاظ القرآن الکریم من کتاب معجم الفاظ القرآن الکریم للعلّامه الرّاغب الاصفهانی بعد ان وجدناها مطابقه لما جاء فی مجمع البیان و کان موافقا للسان العرب.

آیا کسی در بیروت و مصر به این سارق بی حیا نمی گوید تو به چه اجازه اینچنین کتابی که در تمام کشورهای مسلمین و اروپائی شهرت علمی و دینی دارد اینطور ناقص و مثله کرده ای، تو از کجا مفردات راغب را با مجمع البیان طبرسی

---

(۱) «الثّالث ما یذهب الیه الاغتام ...» سوّمین معنی سحر اینست که مرتاضین بسویش می روند و نظر می دهند که در این مورد- سحر- اسمی و افسونی است برای فعلی که می پندارند در اثر تداوم و نیروی آن صورتها و طبیعتها دگرگون می شود مثلا انسان را الاغی می کند در صورتی که از نظر محقّقین و کسانی که با پژوهش و از شستن و خالص کردن خاک معدن زر بدست می آوردند، هیچ حقیقتی برای عمل فوق و سحر و پندارهای آنان قائل نیستند.»

مطابقت داده ای؟ لسان العرب ابن منظور چه تناسبی با مفردات راغب دارد؟

عیّاران و دست برد زنندگان به آثار دانشمندان بخوانند و پند گیرند

اکنون ترس و بیمی که ابو الحسن علی بن حسین مسعودی از این عیّاران داشته است و در آغاز و پایان کتابش (مروج الذّهب) آورده نقل می شود تا شاید برای سایرین عبرتی باشد، می گوید:

«هر کس چیزی از معانی این کتاب را تحریف کند یا قسمتی از آن را تغییر دهد یا نکته ای از آن را محو کند یا چیزی از توضیحات آن را مشتبه یا دگرگون یا واژگون یا تباه یا مختصر کند یا به دیگری نسبت دهد یا بر آن بیفزاید، از هر ملّت و فرقه باشد غضب و انتقام و بلاهای سخت خدای چنان بر او فرود آید که صبرش ناچیز و فکرش حیران شود، خدایش انگشت نمای جهانیان و عبرت بینندگان و ضرب المثل اهل نظر کند و عطای خویش را از او بگیرد و خالق آسمانها و زمین که به همه چیز توانا است فرصتش ندهد از قوت و نعمتی که به او داده بهره مند شود، این تهدید را در آغاز و انجام کتاب خویش نهادم که مانع مردم هوسناک و شقاوت پیشه شود که خدای را بیاد آرند و از سر انجام خویش بیمناک شوند که عمر کوتاه است و راه دراز نیست و همه به پیشگاه حساب خدا می روند» (پایان و مقدّمه مروج الذّهب مسعودی).

و بگفته ملک الشّعرای بهار:

دزد قباله دزد همه کس شنیده است یاران حذر کنید ز دزد مقاله دزد

امّا در جامعه خودمان مردانی پارسا که فقط ترجمه ساده واژه های مفردات راغب را با ذکر مأخذ بدون تصرّف استفاده نموده و در کتاب خویش آورده اند خدمتی علمی دینی انجام داده اند (مثل نویسنده واژه های قرآن، آقای محمّد رضائی)

امّا کسانی هم هستند که تحت نامهای متشابه، مثل: (فرائد- یا قاموس قرآن) و غیره، غش و سمین و سره و ناسره یا راغب و خویشتن را با هوس خدمت ولی مشوب و بهم آمیخته، معجونی گیج کننده، شیرین و ترش و سپید و سیاه ساخته اند که امید است در جامعه ما هرگز امثال سمیح عاطف زین ها بوجود نیاید که نخواهد آمد.

زیرا مکتب حقّ و عدالت گستر اسلام که از آبشخور امامان امین و معصوم کسب فیض و علم می نمایند چنان افرادی بوجود نیاورده و نخواهد آورد، و چنین باد.

نام کتاب را سیوطی- مفردات القرآن- و در چاپ ۱۳۸۱ بتحقیق محمّد سید گیلانی- المفردات فی غریب القرآن- هست.

آقای ندیم مرعشلی هم آنرا بعدا- معجم مفردات الفاظ القرآن للعلّامه الراغب اصفهانی چاپ نموده که بحقّ نام معجم یا شرح و قاموس و تفسیر لغوی ادبی همگی توضیحی برای محتوای کتاب- مفردات الفاظ القرآن- است که خود راغب هم در توضیح نام کتابش می نویسد:

و من المعلوم اللفظیه تحقیق الالفاظ المفرده، فتحصیل معانی مفردات الفاظ القرآن- یعنی یکی از علوم لفظی پژوهش و تحقیق در الفاظ مفرد است و سپس کسب و درک معانی آنها.

و چون واژه معجم- در عصر ما بجای لغت نامه یا مجموعه بکار می رود، کتاب راغب چنانکه قبلا گفته شد پس از محتوای اصول کافی که امام (ع) در ذیل یک مفهوم مثلا مانند علم و عقل یا اولی الالباب تمام آیات مربوطه را بغیر از تکراریها ذکر می کند و هیچ مفسّری در طول تاریخ تفسیر چنین قدرتی نداشته ولی مؤلّف کتاب مفردات الفاظ القرآن- چنین مهارتی و استعدادی داشته که در ذیل یک واژه مثل «قوم» گاهی شصت و پنج (۶۵) آیه و در ذیل واژه- هدی- نود و هشت (۹۸) آیه بیان می کند و تمام کلمات کتاب بهمین ترتیب است و در حقیقت یکی از مآخذ معجم المفهرس (فؤاد عبد الباقی) یا کتاب نجوم الفرقان فی

اطراف القرآن تـألیف فلوگـل آلمانی و کتاب مفتاح کنوز القرآن و کتاب فتـح الرّحمن- همین فهرست هائی بوده که راغب از آیات ذکر کرده است.

و پس از راغب در قرنهـای هشـتم و نهم، زرکشـی صـاحب (البرهـان فی علـوم القرآن) و سـیوطی در (الفـاظ فی علوم القرآن) روش راغب را پی گرفته و کتابهایشان تقریبا از این حیث شایسته بهره مندی است.

روش و سبک راغب در کتاب مفردات الفاظ قرآن

نویسنده ای که در طول نهصد سال (۹۰۰) کتابش نخستین و بهترین مأخذ برای معانی مفردات و الفاظ قرآن بوده و روح تشنه پژوهشـگر را سـیراب و شـاداب سـاخته است کارش را و روشـش را از آنجا آغاز کرده است که در باره دیـدگاهش نسـبت به قرآن می گوید:

«قرآن را خداوند متضـمّن و حاوی ثمره کتابهای امّت های گذشته قرار داده و یکی از معجزات این کتاب آن است که با کمی حجم در بر گیرنده معانی فراوان است که خردها و عقلهای بشـری از شـمارش آن معانی قاصـر و ناتوان است. امّا محاسن انوار قرآن را نمی فهمنـد مگر دیـدگان روشن با بصـیرت و میوه های پاک بوسـتان آنرا نمی چینـد مگر دسـتان پاک و ناآلوده و به بهره مندی از شفا بخشی قرآن نمی رسد مگر جانهای منزّه».

پس روش عملی و زیر سـاز کـار علمی او از خود سـازی و پـاک نمودن خاطر و دل خویش، از خود بزرگ بینی یا کبر و دور شـدن از آزمندی و حرص است تا بگفته خود مشـمول آیه: (الطَّیِّباتُ لِلطَّیِّبِینَ ۲۶/ فصّـلت) گردد، زیرا می گوید (قُلْ هُوَ لِلَّذِینَ آمَنُوا هُدیً وَ شِفاءٌ ... ۴۴/ فصّلت) بگو قرآن برای کسانی که ایمان آورده اند هدایت و شفاء است.

سپس می گوید: یاد آور شدم که تحصـیل و پرداختن به علوم قرآنی از راه شـناسائی الفاظ آن آغاز می شود، پس الفاظ قرآن خلاصه و گزیده سخن عرب

است.

بنابراین روش راغب در این کتاب بیان مدلول و معانی مفردات، و الفاظ است بطوریکه هر مفسّری ناگزیر از فهم آنست و گر نه گامی در راه شناختن کتاب خدای بر نداشته است.

راغب برای آموختن بیان معنی درست الفاظ ابتداء قرآن را میزان قرار می دهد و اگر لازم باشد از اشعار شعراء و اصطلاحات و عبارات متداول زبان یاری می جوید.

معنی ریشه ای کلمات سر آغاز هر واژه ای است «۱» و بعد از آن عبارات مربوط به آن معنی اصلی را بترتیب تحوّل تدریجی تا جائیکه بمعنی اوّلین آیه مورد استشهاد برسد ذکر می کند، و گاهی بیست سطر در تغییر تدریجی واژه با ذکر اصطلاحات و تقسیم بندی معانی آنها می نویسد تا بمعنای زمان نزول وحی و آن آیه برسد، لغاتی که معنائی مختلف و متغیّر نیافته اند بلافاصله بعد از واژه ذکر می شوند.

مثال اوّل- در ذیل واژه- بیت- می گوید: اصل و ریشه واژه- بیت بمعنی پناهگاه شبانه انسان است، چنانکه می گویند- بات- یعنی اقام شب را گذارند و اقامت کرد همانطور که برای روز می گویند. ظلّ بالنّهار: روز را گذراند (در سایه) سپس به مسکن و جای سکونت بدون اعتبار و توجّه به شب- بیت- گفته شده.

خدای تعالی گوید: (فَتِلْکَ بُیُوتُهُمْ خاوِیَةً بِما ظَلَمُوا- ۵۲/ نمل). آن خانه هاشان بخاطر ستم هائی که کردند خالی مانده و ویران شده است.

مثال دوّم- در ذیل واژه- بور می گوید: البوار یعنی کسادی زیاد چون چنان

---

(۱) چنانکه قبلا یاد آوری شده در فن ریشه شناسی یا (فیلولوژی) ابن فارس، احمد بن حسین بن احمد بن زکریا و کتاب او بنام «مقائیس اللّغه» متوفّی ۳۹۵ ه- از مشهورترین مآخذ است، نظرات راغب در این مورد غالبا با آراء ابن فارس مطابقت دارد، مگر موارد اندکی که ابن فارس بطور مشبع و رسا بیان نکرده، همانطور که واژه نویسان بزرگی چون (ازهری ابن سیده- جوهری) هیچ کدام نخست ریشه اصلی لغات را نمی نویسند.

حالتی به فساد می انجامند، چنانکه گفته شده: کسد حتّی فسد- بنابراین واژه- بوار- به هلاکت و فساد تعبیر شده است و خدای عزّ و جلّ گوید:

(تِجارَةً لَنْ تَبُورَ- ۲۹/ فاطر) (وَ مَکْرُ أُولئِکَ هُوَ یَبُورُ ۱۰/ فاطر) پس سبک مؤلّف پس از ذکر هر واژه معنی ریشه ای و اصلی آن است، آنهم با استشهاد به عبارات و اصطلاحاتی که در زبان وجود دارد و همه کس از آن آگاه نیست، همینکه آنرا از متون و سخنان استخراج و یاد آوری می کند هر خواننده نسبت به آن معنی اطمینان حاصل می کند و بعد از ذکر آیه کاملا به مفهوم آن متوجّه می شود، امّا چرا گاهی بجای عبارت از اشعار مثال می آورد برای اینست که شعر از نظر ادبی و لغوی در میان هر قوم بازگو کننده و مبین تعابیر و اصطلاحات دقیق آن قوم و زبان است.

عکرمه از ابن عبّاس روایت کرده است که گفت: (هر گاه از معانی غریب لغات از من پرسش کردید آنرا از کلمات شعری بجوئید زیرا شعر دیوان عرب است» «۱» (بویژه اشعار تکامل بخشی که از جان شاعری انسان ساز و خدا جوی برخیزد مثل اشعار ناصر خسرو دعبل و فرزدق و ابو العتاهیه)

---

(۱) به ویژه شعرائی که ایمانشان، کلماتشان، افکارشان زمینه ساز انسان سازی و خدا جوئی است و اشعار را نردبان جاه طلبی و پیشه وری یا خود محوری قرار نمی دهند چه کسی است از ناصر خسرو اشعار زیر را بشنود و بسوی حقّ و علم نرود، دیوانش سرشار از حقایق حیات و انگیزه جامعه ای حقّ پرست و تلاشگر با اصطلاحات و واژه های ادبی و تاریخی و اجتماعی است می گوید:

از خاطر پر علم سخن ناید جز خوب از پاک سبو پاک برون آید آغاز

در شعر ز تکرار سخن باک نباشد زیرا که خوش آید سخن نغز بتکرار

مقهور بحکمت شود این خلق جهان پاک زیرا که حکیم است جهان داور قهّار

از گوهر زنده است و پذیرای علوم است زو زنده و گوینده شده این تن مردار

تو قیمت این روز ندانی مگر آنگاه کائی به یکی سخت از این روز گرفتار

و نیز شعر اشعار حکمت آمیز نظامی گنجوی و سنائی و سعدی و مولوی و در شعرای عرب (ابو العتاهیّه- لبید بن ربیعه- ابو الحسن تهامی- زهیر ابن ابی سلمی- فرزدق- دعبل- بشّار بن برد ...)

که اگر شعری حکمت آمیز باشد همان است که پیامبر (ص) فرمود: «ان من الشّعر لحکمه و انّ من البیان لسحرا ...».

وجه تسمیه و ریشه شناسی از دیدگاه وضع واژه ها

شاید تصوّر شود پیدایش واژه ها در میان انسانها و زبانها تصادفی و یا بی دلیل انجام گرفته و حال اینکه تمام واژه ها در میان همه انسانها سببی و دلیلی دارد، برای مثال واژه های ترکیبی را در زبان فارسی که بررسی کنیم در می یابیم که از ترکیب و مفهوم تناسب (اسم یا مصدر و صفت) که واجد آن دو مفهوم است ساخته شده.

خلف تبریزی می نویسد: ناهار بر وزن ناچار، بمعنی ناشتا باشد یعنی شخصی که از بامداد چیزی نخورده و معنی ترکیبی آن (ناآهار) است یعنی ناخورده، چه آهار بمعنی ناشتائی است (آهار زدن به پارچه هم از همین معنی است یعنی لباس را با افزودن مایعی اشباع و بارور می کنند).

«آسمان» هم معنی ترکیبی آن (آسیا مانند) است به اعتبار گردیدن، چه آسیا را، آس- نیز گویند که بمعنی- چرخ- است که می گردد، آسیاب: چرخ آبی، دستاس: چرخ دستی ... (برهان قاطع).

وجه تسمیه راهی است به روش استقراء و کاملا نتیجه بخش، برای مفاهیم و گستردگی فرهنگ یک امّت و آگاهی به متون و معارف آنها.

در کتاب حاضر اینچنین روشی برای درک درست و ریشه ای واژه ها در عبارات و اصطلاحات و همچنین آیات قرآنی از سوی راغب رحمه اللّه با دقّت عمل شده:

در ذیل واژه- دار- می گوید: دار- همان منزل است باعتبار اینکه دورش را دیوار احاطه نموده و اصلش- داره- است از این جهت شهر محلّه و دنیا را هم بخاطر اینکه اطرافی و دوران و حرکتی دارند- دار- گفته اند، مثل: دار دنیا- دار آخرت، که اشاره به محلّ قرار حیات دنیا و حیات آخرت دارد. (کتاب مفردات از این حیث راه علمی و دقیقی برای فهم صحیح آیات و زبان قرآن بدست می دهد).

و باز در ذیل واژه- دول و دوله- می نویسد: این واژه در ثروت، مال و جنگ و جاه و مقام بکار می رود، زیرا- دوله- اسمی است برای چیزی که عینا دست

بدست می گردد و سپس آیه قرآن را که می گوید:

(کَیْ لا یَکُونَ دُولَهً بَیْنَ الْأَغْنِیاءِ مِنْکُمْ- ۷/ حشر) یعنی: هر چه را که خدا از اموال مردم عاید پیامبر (ص) می کند ویژه خدای و پیامبر و ذی القربی و یتیمان و مسکینان و در راه مانده ها است، تا اموال و ثروتها میان توانگران و زر اندوزان دست بدست نگردد، هر چه پیامبر (ص) بشما داد بگیرید و از هر چه منعتان کند باز ایستید یا در آیه:

(تِلْکَ الْأَیَّامُ نُداوِلُها بَیْنَ النَّاسِ- ۱۴۰/ آل عمران) آن روزگاران را میان مردم دست بدست می گردانیم.

عبارات و افعال تکراری کتاب

در سراسر کتاب (متن عربی) افعال (قیل- یقال) زیاد تکرار شده است، قصد راغب این بوده که نظر خود را با اقوال دیگران در نیامیزد، و حفظ امانت ادبی و علمی کرده باشد و هم اینکه برای سایر نویسندگان چنین روشی سرمشق قرار گیرد و نیز بفهماند که از نظرات دیگران کاملا- غافل نبوده بلکه کاملا- به کتابها و آراء گذشتگان تا زمان خویش واقف بوده و اشراف داشته است، و شاید در ذیل یک واژه ده بار (قیل و یقال) بکار رفته باشد که برای تنوّع در معنی آنها را گاهی بصورت مجهول (گفته شده) و (گفته- می شود)- و زمانی بصورت- گفته اند، می گویند- که بفارسی اینچنین نقل شده تا ملال آور نباشد، ولی تکرار عبارات قوله تعالی یا قال تعالی یا قال عزّ و جلّ- که از اواسط کتاب بصورت- قوله یا قال- نوشته شده برای اینست که او در برابر کلام خدا و آیات او نهایت خشیت و خضوع را داشته و این حالت در سر آغاز کتابش و استدعایش از- اللّه- بخوبی روشن است.

در ما هم کم و بیش چنین حالتی هست که به سختی می توانیم نام خدا یا پیامبر و معصومین را ساده بگوئیم یا صرف نظر کنیم، زیرا بهر نسبت، که معرفت

انسان و هر کسی نسبت به مورد محبّت خویش بیشتر باشد خواه ناخواه چنان حالتی خواهد داشت.

علوم زبانی در کتاب مفردات الفاظ القرآن

چرا مفسّرین در تفاسیرشان و واژه شناسان و علمای صرف و نحو و معانی و بیان از تشبیهات و کنایات تعریضات و استعاره هائی که در سراسر قرآن بطور دقیق و با نیکوترین عبارات بکار رفته بحث نموده اند.

برای اینست که زبان ادب در میان بشر مؤثّرترین حالات تربیتی و رشد و کمال را ایجاد می کند در تمام زبانهای دنیا، آن زبانی که بیشتر و کامل تر از جنبه های ادبی برخوردار است تمدّن آن قوم در معارف انسانی، و اجتماعی ریشه دارتر است.

قبل از اسلام، هزینه بسیار گزافی صرف شد و کتاب کلیله و دمنه را که اثری ادبی، سیاسی اجتماعی و تربیتی است از هندوستان آوردند و از زبان سانسکریت به فارسی و در قرن دوّم هجری به عربی و در قرن ششم باز از عربی به فارسی کنونی نقل نمودند.

کتاب گرانقدر نهج البلاغه که از نظر عبارات و فصاحت و بلاغت پس از قرآن قرار دارد بخاطر اینست که علی علیه السّلام به تمام معنی شیوه های ادبی را در آن سخنان و خطبه ها و نامه ها و حکم بکار برده است.

لذا می بینیم اگر مفسّری کاملا بعلوم زبانی و ادبیّات زبان مسلّط نباشد هرگز قادر به تفسیر صحیح قرآن یا نهج البلاغه نخواهد بود، نمونه تفاسیر ناقص که از سوی ناآگاهان مدّعی علم از همان قرن اوّل تاکنون گرفتاریهای وحدت شکن و ایمان ستیز بوجود آوردند بخوبی تعیین کننده ارزش کار مفسّرین آگاه و از آن جمله راغب اصفهانی است، مثلا می نویسد:

سوره یعنی منزلت و مقام معنوی، چنانکه شاعر می گوید:

الم تر انّ اللّه اعطاک سوره تری کلّ ملک دونها یتذبذب

آیا ندیده ای که خداوند جاه و منزلتی به تو داده است که هر قدرتمندی را پائین تر و جز آن در حال اضطراب می بینی.

زرکشی در (البرهان) می نویسد: مردی از هذیل پیش ابن عبّاس آمد و ابن عبّاس از او احوال کسی را پرسید.

گفت: ترک اربعه من الولد و ثلاثه من الوراء، یعنی چهار فرزند و سه وراء از او بجا مانده.

و سپس آیه: (فَبَشَّرْناها بِإِسْحاقَ وَ مِنْ وَراءِ إِسْحاقَ یَعْقُوبَ- ۷۱/ هود) را خواند که واژه- وراء- در آیه یعنی فرزند فرزند. (البرهان فی علوم القرآن ۱/ ۲۹۳).

و باز می نویسد: ابن عبّاس گفت معنی واژه- فتح- در آیه: (رَبَّنَا افْتَحْ بَیْنَنا وَ بَیْنَ قَوْمِنا بِالْحَقِّ وَ أَنْتَ خَیْرُ الْفاتِحِینَ ۸۹/ اعراف) را نمی دانستم تا دیدم مردی حمیری- فتح- را بمعنی نوعی داوری به حقّ بکار برد سپس با درک معنی آن آرامش یافتم.

بنابراین تمام تعابیر و اصطلاحات ادبی قرآن همان عرف متداول ملّت های زمان نزول بخصوص اعرابی است که آن تعبیرات در زبانشان معروف بوده نازل شده، و اصطلاحاتی هم که از زبانهای فارسی- رومی عبرانی- حبشی در قرآن وجود دارد بخاطر اینست که برای اعراب ناشناخته نبوده و هر کدام را هم که نمی دانستند از خود پیامبر (ص) پرسش می کردند و لذا واژه های غیر عرب را هم راغب در این کتاب معرّفی می کند تسلّط کامل و قدرت بر صرف و نحو راغب را در ذیل واژه های (درا- ای) مطالعه فرمائید.

راغب و مسائل مورد اختلاف متکلّمین و فقها

در اواخر قرن پنجم که کار اختلاف مذهبی و کلامی و فلسفی و تصوّف مجدّدا آغاز شده بود و حتّی به جنگ و ستیز می انجامید، مؤلّف در کتابهایش در آنگونه

مسائل بصورت تعصّب آمیز وارد نمی شود، مثلا در باره (رویت خدا و تجلّی او) در ذیل واژه (جلوه و تجلّی) فقط می نویسد: یا به حکم خدای و یا به فعل او مربوط می شود مثل آیه:

(فَلَمَّا تَجَلَّی رَبُّهُ لِلْجَبَلِ- ۱۴۳/ اعراف) و دیگر بحث را و کیفیّت آنرا توضیح نمی دهد و حال اینکه اکثر مفسّرین صفحات زیادی را به این قضیّه که آیا رویت در دنیا یا آخرت و چگونه است اختصاص داده اند.

و در جای دیگر می نویسد: کما قال امیر المؤمنین رضی اللّه عنه:

«التّوحید ان لا تتوهّمه ... و کلّ ما ادرکته فهو غیره» توحید آنست که خدای را توهّم نکنی و هر چه را ادراک کنی خدای غیر از آن است.

(و اللّه اکبر من ذلک) قدرت فقهی او را در ذیل واژه- حدّ- و تسلّط کلامی او را در ذیل واژه- جعل- مطالعه فرمائید.

روش ارشادی راغب به سوی الگوها

یکی از مشخّصات کاملا روشن راغب در این کتاب اینست که غالبا در موارد مقتضی خواننده را پس از تفسیر و بیان واژه ای یا آیه ای از قرآن، به شخصیّت های نمونه و الگوئی توجّه می دهد و این کار را در اکثر موارد انجام داده است مثلا در ذیل واژه- بغی- از قول مجاهد می نویسد: غیر باغ و لا عاد در آیه یعنی- غیر باغ علی امام و لا عاد فی المعصیه طریق الحقّ- یعنی: حتّی در موقع اضطرار و ضرورت هم نبایستی نسبت به امام یا پیشوای مکتب نافرمانی نمود و نیز نبایستی با ارتکاب و تجاوز در معصیه از طریق حقّ روی گرداند.

که با انتخاب این تفسیر گوئی نظرات و ما فی الضّمیر خود را در زمانی که جور

و ستم خلفاء و سلاطین بنام نماینده پیامبر و اللّه فزونی داشت عرضه می کند.

در ذیل واژه- عقل- می نویسد: و لهذا قال امیر المؤمنین رضی اللّه عنه:

العقل عقلان مطبوع و مسموع و لا ینفع مسموع اذا لم یک مطبوع و لا ینفع ضوء الشّمس وضوء العین ممنوع

در ذیل واژه- بقر- می نویسد: باقر مثل بردارنده و بقیر همچون حکیم است، «و سمی محمّد بن علی رضی اللّه عنه باقرا لتوسعه فی دقایق العلوم و بقره بواطنها:

محمّد بن علی (رض) چون در دقایق علوم توانائی داشته و باطن علوم را می شکافته باقر نامیده شده.

پیداست که هدف مؤلّف سوق دادن اندیشه ها و محقّقین بسوی آثار و سخنان و کلماتی است که از امام باقر (ع) باقیمانده است در عین حال از آوردن روایات و احادیثی که از سایر شخصیّت ها و مفسّرین و خلفاء «۱» نقل شده، آبائی نداشته و هر جائی روایتی به فهم بیشتر آن آیه یا واژه کمک یاری جسته است.

عبارات کتاب مفردات الفاظ القرآن

عبارات مفردات در کمال فصاحت است و می شود گفت زائدی از نظر لفظ و واژه در نگارش جملات آن نمی بینیم، بلکه مؤلّف کتاب باندازه ای فصاحت بکار برده است که یک صفحه کتاب را بایستی چه در زبان عربی و چه در زبان فارسی با چهار صفحه توضیح داد.

---

(۱) تنها از خلیفه اوّل و دوّم چندین بار روایاتی بازگو کرده و نه از خلفای اموی و عبّاسی که آنها نه صحابی بوده اند و نه از تابعین و نه اهلیت تفسیری داشته اند بغیر از خلیفه عادل و حقّ جوی عمر بن عبد العزیز، که توانست با استدلال عالی و علمی خود سران خوارج و گروه زیادی از آنها را باز گرداند و به صراط مستقیم هدایت کند.

(الکامل فی التّاریخ- مروج الذّهب ۳/ ۱۹۰ تحت عنوان عمر و الخوارج- تاریخ طبری).

کلماتی روان و در عین حال ادبی و علمی بکار رفته و لذا می بینیم دانشمندانی مانند سیوطی و زرکشی و طریحی نظرات دقیق او را عینا نقل می کنند و همه واژه نویسان نمی توانند چیزی بر معانی واژه ای او بیفزایند.

اخیرا کتابی که سالها قبل در مجلّه- رساله الاسلام- نشریه دار التّقریب مطالبش چاپ می شد و بعدا بطور کامل در دو مجلّد بنام- معجم الفاظ القرآن الکریم- در مصر چاپ و منتشر شده و در تمام معانی واژه های آن عبارت مفردات را عینا و یا با تغییر یک یا دو کلمه استنساخ و بازگو نموده اند بخصوص واژه های غریب و مشکل قرآن را (برای نمونه به دو واژه- غول و عطف رجوع شود) ولی متأسّفانه نه در مقدّمه و نه در پایان کتاب این آقایان (مسئولین- مجمع اللّغه العربیه)- که از ده ها دکتر و استاد و شیوخ- تشکیل شده بود، هیچکدام از استفاده های سرشار خویش از مفردات راغب و بخود نسبت دادن (انتحال) از کتاب مؤلّف مفردات یادی ننموده اند (زهی بی انصافی).

برای تسلّط مؤلّف مفردات بر معانی و رفع اختلاف تفسیری و ارائه نیکوترین نظر، چنانکه صاحب البرهان فی علوم القرآن در حقّ راغب گفته است، خوانندگان عزیز را به ذیل واژه- شبه- مراجعه می دهیم باضافه مطالعه تمام کتاب از آغاز تا پایان و همچنین تفسیر استدلالی معنی هدایت و اهتداء و انواع آن در ذیل واژه- هدی- که اشکالات قرنها تأویل، و توجیه در دویست و نود (۲۹۰) آیه ای که مربوط به هدایت در قرآن است با کمال روشنی و عقل پسند بیان کرده است.

خصوصا اگر با تفاسیر گذشته و حال مقایسه شود حتّی اگر به تفسیرهائی که در همین زمان ما با تبلیغات زیاد چاپ شده است تطبیق دهیم با اینکه همه جا در لغات و تفاسیرشان- قال الرّاغب- گفته اند، خصوصا صاحب المیزان که خدایش رحمت کند با کمال انصاف همه جا از راغب بهره برده و نام برده است، ولی در پاره ای اصطلاحات سیاسی اجتماعی، همان توهّمات گذشته بازگو شده است و اجتهاد تفسیری با اشراف کامل و نظر داشتن به تمام آیاتی که در آن مورد آمده در این تفاسیر دیده نمی شود.

مثلا- راغب در ذیل واژه- ملک- می نویسد: در آیه: (إِذْ جَعَلَ فِیکُمْ أَنْبِیاءَ وَ جَعَلَکُمْ مُلُوکاً- ۲۰/ مائده) خداوند «نبوّت» را مخصوص گردانید و «ملک» را عمومیّت داده زیرا معنی ملک در این جا نیروئی است که برای سیاست و پیشبرد آن بکار می رود نه اینکه خداوند همه آنها را به تمامی عهده دار امر حکومت نموده باشد زیرا این عمل با حکمت الهی منافات دارد. «۱»

و همانطوریکه گفته شده: لا خیر فی کثره الرّوءساء: در بیشتر سرپرستان خیری نیست و بعضی از دانشمندان گفته اند «ملک» اسمی است برای هر کسی که یا در نفس و جان خویشتن بر خود مسلّط می شود و زمان نیروهای نفسانی را در دست می گیرد و خود را از آنها دور می کند و یا اینکه در غیر این معنی مساوی است چه عهده دار سیاست شود یا نشود.

ترتیب واژه ها، در مفردات

واژه های کتاب همانطور که مؤلّف در مقدّمه گفته است به ترتیب حروف الفباء از حروف اوّل و دوّم لغت تنظیم شده است.

در واژه های دو حرفی، مثل: حد- ربّ- فقط حرف دوّم بدون مشدّد بودن منظور شده است، بعد از- حد- حدب و بعد- حدث است و بعد از حر، حرب و بعد از حن، حنث، الی آخر ...

در اجوف ها ریشه لغت را در نظر داشته نه آنچه را که بیشتر گفته می شود و معمول است در این واژه ها حرف سوّم را بعد از حرف اوّل در نظر دارد مثل حیف- حاق- حول. (الف- و- ی- را در وسط کلمه در نظر نمی گیرد) واژه های حرف (ه) را هم مثل الفبای فارسی بعد از حرف (و) قرار داده و در این مورد توجّه به لغت نامه های غیر فارسی ننموده، چون خودش اصفهانی و ایرانی

---

(۱) لا انه جعلهم کلّهم متولّین الامر فذلک مناف للحکمه (مفردات عربی- ۴۷۲).

است و در زبـان فارسـی (م- ن- و- ه ی) است، ولی متأسـفانه دو نفر از کسانیکه قبلا ذکر خیرشان بود و مفردات را یکی بنام خود و دیگری بـا ضـمیمه نمودن فهرست هائی که قابل تقـدیر است چاپ نموده انـد، واژه های حرف (ه) را قبل از حرف (و) قرار داده، و چاپ کرده انـد و معلوم نیست چگونه به خویشـتن چنین اجازه ای داده انـد و یقینا چیزی جز تعصّب نبوده، چنانکه قاریـان قرآن هم در کشورهـای عربی از گفتن (صـدق اللّه العلّی العظیم) که: (هُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیمُ- ۲۵۵/ بقره) عینـا عبارت و آیه قرآن است تنها به گفتن (صدق اللّه العظیم) «۱» بسـنده می کنند که نکند وحدت حاصل شود. (دشمنان اسلام هم در کتابها و اعمال خودشان همین نکات مورد اختلاف را علنی می کنند).

خوشـبختانه با چاپ مفرداتی که توسّط محمّـد سـید گیلانی در بیست سال قبل و دوّمین چاپ مفردات است در اختیار بود و با چاپ صحیح آن چنین تصرّفاتی که دو نفر فوق الذّکر انجام داده اند واقف شدیم.

روش تحقیق و ترجمه کتاب مفردات

از صدر مشـروطیّت تاکنون قشـری ضرورتا در جامعه ما بنام مترجم بوجود آمد که آثار غربیان یا آثار دانشمندان اسلامی را به زبان پارسـی بر گرداندند و نقل نمودند که زحمات عدّه ای از آنان براستی شایان تقدیر است، مثل مترجم- تحفه ناصری- که در شناساندن آثار شعری بیشتر دانشمندان از دوره جاهلی تا زمان

---

(۱) و در بـاره همین اختلافـات که شایـد جزئی بنظر بیایـد و بگوئیم چه عیب دارد حرف (ه) قبـل از حرف (و) باشـد یا آنطور نگویند باید دانست که همین ریزه کاریها روزنه و دریچه ای از اختلافاتی است که دشمنان اسلام و انسانیت از آنها بهره جسته انـد و حتّی جرقّه ای را به شـعله ای مبـدّل کرده و می کنند و گر نه چرا بر خلاف آیات قرآن که این همه دسـتور امین بودن و تحریف نکردن آیات و قرآن و حتّی امین بودن و امانات بطور کلّی داده شـده دو نفر چاپ کننـده کتاب به چنین عملی دسـت بزننـد مگر در کشور مـا که هزاران کتـاب افست و چـاپ شـده در یـک مورد آنهـا می توان چنین تعصّبـاتی دیـد؟ امیـد اسـت اختلاف به اتّفاق مبدّل شود.

خویش و ترجمه اشعار آنها کاری بس ارزشمند انجام داده است آنهم با چاپهای سنگی و کار طاقت فرسا.

و دیگر کتاب نامه دانشوران- شرح حال ششصد تن از فحول علم و ادب و معرّفی آنها به جهانیان و جامعه ایران، و نیز کتاب هزار و پانصد صفحه ای چاپ سنگی با قطع بزرگ شرح قاموس اللّغه فیروزآبادی با ترجمان اللّغه.

شرح و ترجمه نهج البلاغه لاهیجی، چاپ تفسیر جلالین و صدها نمونه دیگر از آثار دینی تاریخی و ادبی که نتیجه وزارت راد مردانی همچون قائم مقام فراهانی و امیر کبیر بیگانه ستیز و دانش پرور است که جان خویش را در راه بر کندن جهل و فساد اخلاق خاندانها و کوتاه نمودن دست طمّاع و آزمند اجانب از ایران فدا کردند (روانشان شاد).

ولی بتدریج که غرب زدگان بر مسند امور قرار گرفتند امّت را از اسلام شناسی به آثاری همچون (سه تفنگدار، حاجی بابا، کنت دو مونت کریستو و ده ها کتاب تفریحی و تخدیر کننده و غرب گرایانه سوق دادند تا بتدریج در جامعه ای که هشتاد یا نود در صد مردمش خواندن و نوشتن نمی دانستند و از مقدّمات تکاملی علم چیزی نمی دانستند نظرات خانمان براند از (فروید) و اصالت دادن به غریزه جنسی و همچنین فرضیّه هائی از داروین که بنیادش بر حلقه های مفقوده و پندارهای خام که برای خود گوینده اش هنوز روشن نبود به عنوان آخرین احکام علمی و نیز پندارهای سراسر تناقض موریس مترلینگ که خود به دیوانگی مبتلا شد بازارشان آنچنان رواج یافت که گاهی کتابهای او را چند نفر با نسخه بدل نمودن در تیراژ وسیع بچاپ می رساندند.

تا اینکه در اثر جنگ جهانی دوّم و شکست حصارها، تحوّلی اسلامی در جامعه پدید آمد و ناگهان ترجمه کتابهای اسلامی و تاریخی و ترجمه تحت اللّفظی قرآن با ده ها قطع و فرم به چاپ رسید و کار کتاب جنبه سود طلبی و تجاری بخود گرفت.

کتابهای تمدّن عرب و تاریخ اسلام و عرب در جامعه ظاهر شد، تنها با

مراجعه به تاریخ مروج الذّهب مسعودی کافی است که شتابزدگی در کار را در سراسر کتاب که حتّی برای نمونه یک بار هم توضیحی یا شرحی در پاورقی ندارد مشاهده کنید.

با تمام این احوال دانشمندانی بودند که هدفشان از تألیف و ترجمه، تقویت عقل و ارشاد و راهنمائی بود، کافی است که شما ترجمه تاریخ یعقوبی که از سوی فقید فاضل دکتر محمّد ابراهیم آیتی که در سال ۱۳۴۲ چاپ شده است ببینید تا معلوم شود متعهّد خدمت به جامعه اسلامی بودن چگونه است، تمام صفحات کتاب و همینطور کتاب- البلدان- که باز از سوی همان مترجم چاپ شده مملو از زیر نویسی، توضیح و راهنمائی علمی است.

و همچنین ترجمه های محمّد پروین گنابادی که با فضل و علمش در ترجمه کتاب- مقدّمه ابن خلدون همچون مرحوم آیتی کتابش سرشار را فواید توضیحی در پاورقی ها است.

و یا مترجم و محقّق فاضل شیخ محمّد باقر بهبودی که عمق پژوهش، و تسلّطش بر مسائل در کتابهائی که تصحیح یا ترجمه نموده بخوبی پیداست.

و یا مترجم کتاب- تاریخ تمدّن اسلام و عرب گوستاولبون- آقای هاشم حسینی که در زیر نویسی ها راهنمائی او و نقد بر نویسنده نیز وجود دارد، بهر تقدیر:

با فوائدی که در کار ترجمه و تحقیق بصورت توضیح در پاورقی وجود دارد و در ترجمه کتاب- مشاهد القیامه- از سیّد قطب بنام- دور نمای رستاخیز در ادیان پیشین و قرآن- که محتوای کتاب است آن روش مفید واقع شد، لذا برای کار ترجمه و تحقیق- مفردات الفاظ قرآن- از راغب اصفهانی رحمه اللّه، از تمام امکانات گذشتگان، بخصوص از قرن دوّم تا زمان مؤلّف (قرن پنجم) و نیز آثار بعدی تا زمان حاضر در توضیح مطالب فشرده و فصیح کتاب استفاده شد.

کار ترجمه و تحقیق متون، بعد از تحوّلی انقلابی اسلامی که در فرهنگ جامعه بزرگ ما در جهان امروز بوجود آمده رسالت و مسئولیّت دست اندرکاران کتاب را که زیر ساز فرهنگ انقلابی اسلامی ما است بمراتب افزون ساخته است، هر چند بعد

از انقلاب هم متأسّفانه گروهی فرصت طلب از استقبالی که جوانان و جامعه ما از مطالعه کتاب نموده اند بکار سود جوئی یا احیانا تبلیغات بنفع آرمان خویش پرداخته اند و آثار افرادی سرشناس که شهرتی کسب کرده اند، مثله نموده و با قیچی کردن نوشته ها و نظرات آنها و پیوند دادن به افکار خود دهها و صدها کتاب و جزوه به چاپ رسانده اند که بحمد اللّه حوادث جهانی و داخلی و رشد روز افزون بیش از انتظار نوجوانان و جوانان و دانشجویان جامعه ما بر این مشکلات هم فائق آمده و قدرت تمیز و تشخیص آنها بخوبی سره را از ناسره، حقّ را از باطل، علم را از لعاب علمی، اسلام را از کفر، جدا نموده است.

(إِنَّ اللَّهَ لَهادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ- ۵۴/ حج) براستی و تحقیقا خداوند هادی کسانی که ایمان آورده اند بسوی راه مستقیم است.

توضیح مطالب فشرده کتاب در زیر نویسی بدین شرح است

۱- بیان بیشتری در معانی ریشه ای واژه ها از کتب مربوطه.

۲- توضیح عبارات ادبی که در متن به اشاره برگزار شده با استشهاد به اشعار پارسی گوی.

۳- شرح و وجه تسمیه، ضرب المثل ها و اصطلاحات تاریخی ادبی از کتب مربوطه.

۴- ترجمه روان و کامل و نوشتن آیاتی که در متن فقط به یک یا دو کلمه آنها اشاره شده.

۵- نوشتن ابیات شعری و نام شعری که گاهی در متن یک مصراع آن آمده.

۶- توضیح بیشتر در تفسیر کوتاهی که راغب نموده با مراجعه بتفاسیر قبل و بعد از مؤلّف با شواهد آنها.

۷- خلاصه و فهرستی از معانی یک واژه که بطور مفصّل بیان شده تا در ذهن

خواننده باقی بماند.

۸- اغلاط نسخه هائی که در اختیار بوده و صحیح آنها با اشاره به مراجع و مآخذ آنها.

۹- شرح مختصر و جامعی از اعلام و شخصیّت هائی که در متن ذکر شده.

۱۰- ذکر احادیثی که برای درک بیشتر مفهوم واژه یا آیه ای مورد نیاز بوده.

۱۱- توضیح مفاهیمی که برای نسل کنونی ما مطرح است و در متن اشاره شده.

۱۲- اشاره به مطالبی پیرامون آیات سیاسی اجتماعی که مورد استفاده واقع شده و راغب تفسیر کوتاه و صحیحی از آن نموده.

روش کار و سبک ترجمه کتاب

برای هر مترجم که پای بند تقوای علمی و ادبی باشد، کار ترجمه به مراتب از تألیف مشکل تر است، زیرا اگر تحت اللّفظی و واژه به واژه برگرداند چیزی نامفهوم و ثقیل در می آید و اگر آزاد ترجمه کند بیم آن می رود که از معنی اصلی خارج شود.

بنابراین بایستی در همان چهار چوب بتواند محصول اندیشه، و زحمات فکری دانشمندی را که غائب است عرضه کند که اگر زمان یک فصل را در جمله او تغییر دهد مسئولیّتی بعهده خواهد داشت و نیز در برابر افکار هزاران خواننده متعهّد است که کارش حتّی الامکان خالی از نقص باشد اینچنین محدودیّت هائی وجود دارد، خصوصا در مورد کتبی که پیرامون قرآن و تفسیر و توجیه واژه های قرآن باشد.

لذا حتّی الامکان کوشش شده است متن بسیار ادبی عربی قرن پنجم بصورت متنی قابل فهم فارسی در قرن چهاردهم در آید و عرضه شود بطوری که تمام نکات فوق در آن رعایت شود و اگر حمل بر توصیف نباشد در تاریخ ترجمه و

تحقیق شایـد ترجمه مفردات راغب بصورتی که عرضه می شود یکی از ناهنجارترین و صـعب ترین راهها بوده که انجام گرفته و قطعا خالی از سهو نیز نخواهد بود.

امیـد است بزرگـان علم و ادب و خواننـدگان عزیز آنرا بر عظمت و گرانبـاری کـار تعبیر فرماینـد که گاهی ده ساعت در دهها کتاب برای یافتن ریشه درست یک عبارت یا ضـرب المثل وقت صـرف شـده، باین امید که خدمتی در خور و شایسـته اندیشـه های رشد یابنده نسل عزیز میهن اسلامی مان باشد.

از کلمات ثقیل و دیر فهم خودداری شده و افراط در ساده نویسـی نیز نشده است، ترجمه آیات و توضـیحات مختصری اگر در متن لازم بوده در هلالین نوشـته شـده و اصولا- غیر از خود آیات تمام مطالبی که از آغاز کتاب (از کتاب الف تا پایان کتاب ی) در هلالین قرار دارد از مترجم است، شـماره آیات و نام سوره ها برای سـهولت کار خواننـدگان پس از ذکر هر آیه نوشـته شده، احادیث و روایات نیز در دو کمانک نوشته شده است.

شواهـد نظم و نثری که جداگانه ذکر شده است غالبا با عبارتی یا جمله ای عربی از اصل مصادر آنها همراه است و این کار در تحقیق ضـروری است، چون غالبا عادت بر این است که شواهـد را بیشتر از مأخـذ دست دوّم و سوّم در کتابها ذکر می کننـد و لازم بود آن چنان شواهدی هم روشن باشد و همچون آبی زلال و گوارا در ظرفی از سـر چشمه ای که جا و مکان و آدرسش هم روشن باشـد تقـدیم پژوهشـگران شود تـا هر که خواست بهمان آبشـخور و منشاء رجوع کنـد و از زلال معنوی دانشـمندان سیراب شود.

لـذا همه چیز عینا از مآخـذ اصـلی بازگو شـد با اینکه دو بار ماشـین شـده و اوراق کتاب با دقّت تصـحیح شـده باز امکان دارد اغلاطی چاپی داشته باشد که از دقّت دیدگان ردّ شده باشد، چرا که خطای حواس امری عادی و طبیعی است.

فهرست های اعلام و احادیث و اشـعار از نسخه ندیم مرعشلی است و با دو نسخه دیگر جمعا از سه نسخه استفاده شده هر چند که تمام اغلاط در هر سه نسخه بهمان صورت غلط. ذکر شده است.

ص: ۱۲۳

یک نمونه آن که در ذیل واژه- ثنی- نوشته شده: المثناه ما ثنی من طرف الزّمان- که صحیح آن- طرف الزّمام- است.

(اساس البلاغه/ زمخشری ۱۰۲- مقائیس اللّغه/ ابن فارس ۱/ ۳۹۲- جمهره اللّغه/ ابن درید ۲/ ۵۲ و ۳/ ۴۶۹- تهذیب/ ازهری ۱۵/ ۱۳۵- الزّائد- قاموس اللّغه/ فیروز آبادی).

و دهها از این قبیل عبارات و واژه ها که با توفیق الهی همه آنها بهمین ترتیب تحقیق شده و علّت وجود اغلاط در تمام چاپهای مفردات اینستکه تاکنون کسی حتّی در کشورهای عربی که بارها از چاپ این کتاب سود بردند در صدد این کار برنیامده اند، این ها بود شمّه ای از آنچه انجام شده که توفیق خدمات بیشتر از خدای تعالی است.

نام مصادر و مراجعی که در ترجمه و تحقیق از آنها استفاده شده

۱- قرآن مجید افست شده از روی چاپ فرانکفورت- انتشارات مکتبه الصّدر- تهران ناصر خسرو.

۲- نهج البلاغه پنج جلدی شرح ابن ابی الحدید- چاپ- بیروت ۱۳۸۲ ه- مکتبه الحیاه.

۳- نهج البلاغه دکتر صبحی صالح با مزایای فهارس متعدّد.

۴- نهج البلاغه فیض الاسلام.

۵- تفسیر غریب القرآن الکریم شیخ فخر الدّین طریحی، چاپ ۱۳۷۲ ه- در نجف به تحقیق محمّد کاظم ۶- تفسیر تبیان از شیخ طوسی (محمّد بن حسن) چاپ ۱۳۷۲ نجف با مقدّمه ای مفصّل از آغا بزرگ تهرانی.

۷- تفسیر مجمع البیان از ابو علی فضل بن حسن طبرسی چاپ افست ۱۳۷۹ ه- چاپ اسلامیه- در سه هزار صفحه- ۱۰ مجلّد.

۸- تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار معروف به تفسیر خواجه عبد اللّه انصاری تألیف رشید الدّین میبدی- چاپ ۱۳۳۱ ه ش، چاپ مجلس در ۱۰ مجلّد.

۹- تفسیر کشّاف از جار اللّه زمخشری (محمود بن عمر) چاپ بیروت- در چهار جلد- دار الکتاب العربی.

۱۰- تنویر المقایس من تفسیر ابن عبّاس در چاپخانه مشهد الحسین قاهره- به تصحیح عبد العزیز سید الاهل- ۱۳۸۴ ه.

۱۱- تفسیر المنار از شیخ محمّد عبده- چاپ مصر ۱۳۷۳ در ۱۲ مجلّد که ناقص است.

۱۲- تفسیر روح البیان از شیخ اسماعیل حقّی در ۱۰ مجلّد افست کتابفروشی جعفری تبریزی- ۱۳۳۰ ه ش.

۱۳- البیان فی غرایب اعراب القرآن ابو البرکات ابن انباری در دو مجلّد چاپ مصر به تحقیق طه عبد الحمید و مصطفی سقا ۱۳۹۰ هجری.

۱۴- تفسیر کبیر از فخر رازی در ۳۲ مجلّد، ۱۶ مجلّد چاپ مصر.

۱۵- معجم المفهرس از فؤاد عبد الباقی چاپ بیروت ۱۳۶۴.

۱۶- انوار التّنزیل و اسرار التّأویل قاضی بیضاوی- چاپ ترکیّه ۱۳۰۵- مطبعه عثمانیه.

۱۷- تأویل مشکل القرآن ابن قتیبه دینوری/ تحقیق سید احمد صقر چاپ دار الاحیاء مصر- ۱۳۷۳ ه.

۱۸- البرهان فی علوم القرآن بدر الدّین زرکشی- تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم- چاپ دار الاحیاء مصر- در چهار مجلّد ۱۳۷۶ ه.

۱۹- الاتقان فی علوم القرآن جلال الدّین عبد الرّحمن سیوطی، تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم چاپ قاهره- در چهار مجلّد- ۱۳۸۷.

۲۰- مقدّمتان فی علوم القرآن به تصحیح آرثر جعفری- چاپ مصر و بغداد- ۱۹۵۴ م.

۲۱- مجاز القرآن ابو عبیده معمر بن مثنی به تصحیح محمّد فؤاد سرگین-

چاپ مصر- ۱۳۷۴ هجری- در دو مجلّد.

۲۲- غرر الفوائد و درر القلائد معروف بامالی مرتضی از شریف مرتضی علوی- تحقیق محمّد ابو الفضل ابراهیم- چاپ دار الاحیاء- ۱۳۷۳ ه.

۲۳- تفسیر المیزان (عربی) از سید محمّد حسین طباطبائی چاپ آخوندی- ۱۳۹۴ تهران.

۲۴- معجم الفاظ القرآن الکریم از سوی مجمع اللّغه العربیّه چاپ مصر- ۱۳۹۰ در دو مجلّد.

۲۵- اصول کافی از ابو جعفر محمّد بن یعقوب بن اسحق کلینی با ترجمه محمّد باقر کمره ای و حاج سید جواد مصطفوی در ۴ مجلّد- ۱۳۸۸ هجری قمری، ۱۳۴۸ ه. ش.

۲۶- محاضرات الادباء از راغب اصفهانی به تهذیب ابراهیم زیدان- چاپ بیروت.

۲۷- الکامل ابو العبّاس مبرّد به تصحیح محمّد ابو الفضل ابراهیم- در ۴ مجلّد- چاپ مصر- بدون تاریخ چاپ.

۲۸- حیاه الحیوان دمیری از کمال الدّین محمّد موسی دمیری در دو مجلّد چاپ مصر- ۱۳۸۹ ه.

۲۹- النّوادر فی اللّغه ابو زید انصاری- چاپ بیروت ۱۹۶۷ و ۱۹۸۱- به تصحیح سعید خوری شرتونی و محمّد عبد القادر احمد.

۳۰- الفروق فی اللّغه ابو هلال عسکری چاپ قم ۱۳۵۳- مکتبه بصیرتی.

(فروق اللّغویّه).

۳۱- مقاییس اللّغه از ابو الحسن احمد بن فارس به تصحیح عبد السّلام محمّد هرون- در ۶ مجلّد ۱۳۸۸ ه.

۳۲- لسان العرب (لس یا لسان) از جمال الدّین مکرم معروف به ابن منظور در ۱۵ مجلّد چاپ بیروت ۱۳۸۸ ه.

۳۳- تهذیب اللّغه صبح یا صحاح یا تاج اللّغه و صحاح العربیّه از اسماعیل

بن حماد جوهری تحقیق احمد عبد الغفور عطّار- چاپ مصر در ۶ مجلّد- ۱۳۷۷ ه.

۳۵- المحکم و المحیط الاعظم از علیّ بن اسماعیل بن سیده (بن سیده) به تحقیق عبد السّتار احمد فراح چاپ مصر ۱۳۸۸ هجری تا ۶ مجلّد چاپ شده.

۳۶- المصباح المنیر از احمد بن محمّد فیومی در شرح کبیر رافعی چاپ ۱۳۴۷ ه- در دو مجلّد به تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید چاپ مصر.

۳۷- قاموس اللّغه (شرح قاموس به فارسی) از فیروزآبادی به ترجمه محمّد شفیع قزوینی در سال ۱۱۱۷ ه. که در ۱۲۷۸ ه چاپ سنگی شده است.

(قاموس المحیط) و (ترجمان اللّغه).

۳۸- ترتیب القاموس اصل کتاب از فیروز آبادی برگردانده شده به ترتیب اساس البلاغه از طاهر احمد زادی- چاپ بیروت در ۶ مجلّد ۱۳۹۹ هجری.

۳۹- جمهره اللّغه از ابو بکر محمّد بن حسن بن درید در چهار مجلّد چاپ حیدر آباد هند ۱۳۴۴ ه.

۴۰- مختار الصّحاح محمّد بن ابو بکر عبد القادر رازی که تلخیص صحاح جوهری است چاپ بیروت ۱۹۶۷ م.

۴۱- الرّائد از جبران مسعود چاپ دار العلم بیروت ۱۹۶۷ میلادی.

۴۲- کشاف اصطلاحات فنون از محمّد علی فاروقی قهانوی در دو مجلّد چاپ مصر ۱۳۸۲ ه.

۴۳- قاموس کتاب مقدّس تألیف جمیز هاکس چاپ طهوری ۱۳۴۹ ه ش و ۱۹۲۸ م- بیروت.

۴۴- المعرب فی کلام العرب از ابو منصور جوالیقی به تصحیح احمد شاکر افست تهران ۱۳۳۵ ه.

۴۵- غرائب اللّغه از رفائیل نخله یسوعی- چاپ بیروت ۱۹۵۹ میلادی.

۴۶- ریحانه الادب از محمّد علی مدرس تبریزی در ۶ مجلّد چاپ ۱۳۶۹ ه.

۴۷- مقدّمه الادب از جار اللّه زمخشری چاپ دانشگاه تهران ۱۳۴۳ ه ش در ۳ مجلّد.

۴۸- فقه اللّغه از ابو منصور ثعالبی چاپ مصر ۱۳۵۷ ه.

۴۹- مجمع الامثال از ابو الفضل احمد بن محمّد بن احمد بن ابراهیم نیشابوری میدانی تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید چاپ مصر ۲ مجلّد- ۱۳۹۳ هجری.

۵۰- معجم الادباء معروف به ارشاد الاریب الی معرفه الادیب از یاقوت حموی تصحیح مرجلیوث چاپ مصر ۱۹۳۳ م- در ۷ مجلّد.

۵۱- معجم البلدان ابو عبد اللّه یاقوت حموی در ۵ مجلّد دار صادر بیروت- ۱۳۸۸ ه.

۵۲- مروج الذّهب- از علیّ بن حسین مسعودی در چهار مجلّد و ۹ جلد با ترجمه فرانسه و ترجمه فارسی آن از سوی ابو القاسم پاینده.

۵۳- تاریخ یعقوبی از احمد بن ابی یعقوب. (ابن واضح) چاپ دار صادر بیروت ۱۳۷۹ ه و ترجمه مرحوم دکتر آیتی در دو مجلّد.

۵۴- الکامل فی التّاریخ از ابو الحسن شیبانی (ابن اثیر) چاپ نجف و قم و تهران در ۹ مجلّد و چاپ بیروت ۱۳۸۷ هجری.

۵۵- مقدّمه ابن خلدون بنام کتاب العبر و دیوان المبتداء و الخبر از عبد الرحمن ابن خلدون چاپ مصر و بیروت در یک مجلّد، و ترجمه فارسی آن در دو مجلّد از محمّد پروین گنابادی.

۵۶- مفتاح السّعاده از احمد بن مصطفی طاش کبری زاده در دو مجلّد به تصحیح کامل بکری چاپ مصر- ۱۹۶۸ م.

۵۷- هفت دفتر مثنوی از مولوی جلال الدّین چاپ کلاله خاور از نسخه نیکلسن چاپ ۱۳۲۰ ه. ش.

۵۸- کلیّات سعدی چاپ شوریده شیرازی در هند.

۵۹- دیوان سنائی از حکیم مجدود بن آدم سنائی عزنوی به تصحیح

مدّرس رضوی چاپ ابن سینا ۱۳۴۱ ه ش.

۶۰- دیوان لبید بن ربیعه تصحیح احسان عبّاس چاپ بیروت ۱۹۶۲ م.

۶۱- دیوان ابو العتاهیّه چاپ دار صادر بیروت ۱۳۸۴ ه.

۶۲- دیوان زهیر بن ابی سلمی به تصنیف ابو العبّاس ثعلب چاپ مصر با شرح اشعار- سال ۱۳۶۳ ه.

۶۳- دیوان نابغه ذبیانی چاپ بیروت دار صادر.

۶۴- شروح سقط الزّند از ابو العلاء معرّی شرح خوارزمی تبریزی بطلمیوس- در ۴ مجلّد چاپ ۱۳۶۴ ه.

۶۵- الفهرست از محمّد بن اسحق معروف به ابن ندیم چاپ قاهره و ترجمه فارسی آن بوسیله رضا تجدّد ۱۳۴۶ ه. ش.

۶۶- مجمع البحرین از شیخ فخر الدّین طریحی تحقیق سید احمد حسینی چاپ مرتضوی تهران ۱۳۹۵ ه در ۶ مجلّد.

۶۷- الملل و النّحل از ابو الفتح عبد الکریم شهرستانی تصحیح محمّد سید گیلانی چاپ قاهره دو مجلّد ۱۳۸۱ ه.

۶۸- وفیات الاعیان از ابو العبّاس شمس الدّین قاضی ابن خلکان به تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید در ۶ مجلّد چاپ قاهره، ۱۳۶۷ هجری.

۶۹- الحضاره الاسلامیّه فی القرن الرّابع الهجری از آدم متز، در دو مجلّد چاپ قاهره و بیروت ۱۳۸۷ ه.

۷۰- تمدّن اسلام و عرب از گوستاولوبون ترجمه سید هاشم حسین چاپ اسلامیه ۱۳۴۷ ه. ش.

۷۱- مغنی اللّبیب از جمال الدّین ابو محمّد معروف به ابن هشام به تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید چاپ مصر در دو مجلّد.

۷۲- امالی قالی ابو علی اسماعیل بن قاسم قالی در دو مجلّد چاپ دار الکتب مصر در تصحیح محمّد عبد الجواد اصمعی ۱۳۴۴ ه.

۷۳- فرهنگ مصطلحات تاریخی و جغرافیائی تألیف مترجم مفردات

راغب در دانشکده الهیّات و معارف اسلامی ۱۳۵۶ ه.

۷۴- ضحی الاسلام از احمد امین مصری در چهار مجلّد، چاپ مکتبه النّهضه المصریه- ۱۳۸۵ ه.

۷۵- هدیه الاحباب از حاج شیخ عبّاس قمّی- چاپ ۱۳۲۹ ه ش چاپ تهران.

۷۶- کشف الظّنون حاجی خلیفه کتاب چلبی- چاپ اسلامیّه در دو مجلّد ۱۳۸۷ هجری چاپ افست جعفری تبریزی.

۷۷- کشکول از شیخ محمّد بن حسینی بن عبد الصّمد عاملی مشهور به شیخ بهائی در ۴ مجلّد چاپ قم به تصحیح حاج میرزا محمّد صادق نصری ۱۳۷۸ ه.

۷۸- هدیه العارفین از اسماعیل پاشا بغداد در ۲ مجلّد چاپ افست جعفری تبریزی ۱۳۸۷ هجری (ذیل کشف الظّنون).

۷۹- الطّبقات الکبری از ابن سعد کاتب واقدی در ۹ مجلّد چاپ دار صادر- بیروت ۱۳۷۶ ه.

۸۰- تاریخ الادب العربی از شارل بروکلمان در چهار مجلّد چاپ دار المعارف مصر تصحیح دکتر عبد الحلیم نجّار ۱۹۶۸ م.

۸۱- تذکره اولو الالباب از داود بن عمر انطاکی در دو مجلّد با/ حاشیه الجامع للعجب العجاب- چاپ بیروت.

۸۲- طبقات الاطبّاء از ابن ابی اصیبعه تصحیح دکتر نزار رضا چاپ بیروت ۱۹۶۵ م.

۸۳- کتاب الرّجل احمد بن علی نجاشی از منشورات مصطفوی چاپ تهران.

۸۴- تنزیه القرآن عن المطاعن قاضی عبد الجبّار احمد چاپ دار النّهضه- بیروت.

۸۵- اختیار معرفه الرّجال ابو جعفر محمّد بن علی طوسی چاپ مصطفوی

به تحقیق استاد محترم حاج شیخ حسن مصطفوی چاپخانه دانشگاه مشهد- چاپ ۱۳۴۸.

۸۶- فی تاریخ مذاهب الفقهیّه از شیخ محمّد ابو زهره چاپ دار الفکر قاهره در دو مجلّد.

۸۷- التّفسیر و المفسّرون از محمّد حسین ذهبی- چاپ قاهره در سه مجلّد ۱۳۱۸ ه.

۸۸- الموسوعه العربیّه المیسره از محمّد شفیق غربال چاپ دار القلم ۱۹۵۹ م.

۸۹- دائره المعارف الاسلامیّه ترجمه از متن فرانسه، و انگلیسی و عربی و آلمانی- آغازش از سال ۱۹۳۳ م.

۹۰- القاموس العصری از الیاس انطون الیاس در دو مجلّد عربی، انگلیسی و انگلیسی عربی چاپ مصر ۱۹۵۴ م.

۹۱- آداب اللّغه العربیّه از جرجی زیدان- تصحیح دکتر شوقی ضیف چاپ ۱۹۵۷ قاهره- در ۴ مجلّد.

۹۲- برهان قاطع خلف تبریزی با مقدّمه جامع محمّد لوی عبّاسی ۱۳۴۴ ه. ش.

۹۳- اعراب ثلاثین سوره از ابو عبد اللّه معروف به ابن خالویه چاپ مصر، ۱۳۶۰ ه.

۹۴- التّنبیه و الاشراف از ابو الحسن علیّ بن حسین مسعودی به تصحیح اسماعیل صادمی چاپ مصر ۱۳۵۷ ه.

۹۵- المزهر از جلال الدّین سیوطی چاپ مصر به تحقیق جاد المولی و بجاوی و محمّد ابو الفضل ابراهیم در ۲ مجلّد- ۱۳۸۲ هجری.

۹۶- تاریخ مفصّل ایران از استیلای مغول از مرحوم عبّاس اقبال در ۴ مجلّد ۱۳۱۲ هجری شمسی چاپخانه مجلس تهران.

۹۷- مفاتیح العلوم از ابو عبد اللّه محمّد بن احمد بن یوسف کتاب

خوارزمی چاپ لیدن- وان لوتن ۱۸۹۵ م.

۹۸- شرح معلّقات سبعه از زوزنی چاپ دار صادر- بیروت، ۱۳۸۲ هجری.

۹۹- بغیه الوعاه فی طبقات النّحاه از جلال الدّین سیوطی در دو مجلّد.

۱۰۰- رسائل اخوان الصّفاء چاپ بیروت در چهار مجلّد ۱۳۷۶ هجری.

۱۰۱- معجم الشّعراء ابو عبد اللّه مرزبانی به تحقیق عبد السّتار احمد فراج چاپ بیروت ۱۳۷۹.

۱۰۲- معانی القرآن از ابو زکریاء فرّاء- به تصحیح محمّد علی نجّار در ۳ مجلّد چاپ مصر ۱۹۶۶ م.

۱۰۳- الفاظ الفارسیه المعربه از- ادی شیر- چاپ بیروت ۱۹۰۸ م.

۱۰۴- تاریخ خلفاء از جلال الدّین سیوطی به تصحیح محمّد محی الدّین عبد الحمید چاپ قاهره ۱۳۸۳ ه.

۱۰۵- اساس البلاغه از جار اللّه زمخشری چاپ بیروت ۱۹۶۰.

۱۰۶- تاریخ قرآن از ابو عبد اللّه زنجانی چاپ مکتبه الصّدر تهران- ۱۳۸۷ ه.

۱۰۷- فصیح ثعلب شرح محمّد عبد النّعم خفاجی چاپ مصر ۱۳۶۸ ه به ضمیمه اشتقاق ابن درید.

۱۰۸- اسلام و هیئت از سیّد هبه الدّین شهرستانی چاپ تبریز با ترجمه سید هادی خسرو شاهی و اسماعیل فراهانی ۱۳۸۳ ه.

۱۰۹- لب لباب مثنوی از جلال الدّین مولوی با تألیف ملا حسین کاشفی چاپ تهران ۱۳۱۹ هجری شمسی.

اللّهمّ انصر الاسلام و اهله و اخذل الکفر و اهله.

از خداوند می خواهیم امّت اسلام را عموما و ملّت کشور اسلامی ما را خصوصا در پرتو انوار هدایش از طریق آگاهی و عمل به قرآن و سنّت پیامبر (ص) که از روش عترتش و اصحاب با وفایش بما رسیده است همواره در جهان پیروز و

سر افراز دارد.

تهران- دکتر سید غلامرضا خسروی الحسینی ۴/ شهریور/ ۱۳۶۱ ه. ش ۶/ ذی القعده/ ۱۴۰۲ ه. ق ۲۶/ اوت/ ۱۹۸۲ میلادی

پایان

ص: ۱۳۳

بسم اللّه الرّحمن الرّحيم پيشگفتار مؤلّف:

سپاس و ستايش خداى جهانيان راست، و درودهاى او بر پيامبرش محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و تمام خاندانش.

از خداى تعالى مى خواهيم كه براى ما از انوارش نورى قرار دهد تا آن نور الهى نيك و بدى و خير و شرّ را با اشكال گوناگون شان بما بنمايانند، و حقّ و باطل را با تمام حقايقشان به ما بشناساند تا همچون كسانى باشيم كه نور وجودشان پيشاپيش آنها و در اطرافشان فروزان است، و هم از آنهائى باشيم كه خداى تعالى در وصفشان فرموده است: (هُوَ الَّذِى أَنْزَلَ السَّكِينَهَ فِى قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ- ۴/ فتح) (او كسى است كه آرامش را در دل هاى مؤمنين نازل كرده است) و همچنين مى فرمايد: (أُولئِكَ كَتَبَ فِى قُلُوبِهِمُ الْإِيمانَ وَ أَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ- ۲۲/ مجادله) (آنان كسانى هستند كه ايمان را در دلهايشان ثابت و با روح الهى خويش تأييدشان كرده است).

در رساله اى كه مبتنى بر فوائد قرآن تنظيم شده است يادآورى نمودم كه خداى تعالى همانطورى كه مقام پيامبرى را با نبوّت پيامبر ما ختم كرده است شريعتهاى پيامبران پيشين را نيز در شريعت پيامبر ما جمع و فراهم نموده است و آن شرايع را از جهات نسخ و تكميل و اتمام در دين او قرار داده چنانكه گفته است (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلامَ دِيناً- ۳/ مائده).

قرآن يعنى كتاب فرو فرستاده شده او نيز تمام نتايج و بهره هاى كتب گذشته انبياء را كه براى پيشينيان فرستاده شده است، شامل است چنانكه آگاهى داد و

فرمود: (يَتْلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَةً فِيها كُتُبٌ قَيِّمَةٌ ۳/ البيّنه) (پيامبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم صحيفه و كتابهاى پاك شده از دروغ و غلط و اختلاف را تلاوت مى كند و در آنها نبشته ها و فرامين ارزشمند پاينده قرار دارد).

يكى از معجزات اين كتاب اينست كه با كمى حجم، متضمّن و در بردارنده معانى فراوانى است، بطوريكه خردها و انديشه هاى بشرى از شمارش آن فوائد و معانى قاصر و دست افزارهاى نويسندگى دنيائى نيز در ادامى انجامش نارسا «۱» چنانكه خداى تعالى بر اين امر آگاهى مى دهد كه (وَ لَوْ أَنَّ ما فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلامٌ وَ الْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ ما نَفِدَتْ كَلِماتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ- ۲۷/ لقمان).

(هر گاه آنچه از درختان در زمين است قلم شود، و آب دريا را هفت دريای ديگر بصورت مركّب برای نوشتن كلمات خدای ياری رساند سخنان خدای را كه پايان ناپذير است نتوانند نوشت، كه همانا خدای، توانائی است دانا و حكيم).

در كتاب (الذّريعه الى مكارم الشريعه) اشاره كردم كه قرآن هر چند كه ناظرين سطحى نگر را نيز از نورى كه به آنها مى تاباند و سودى كه سزاوار آنست بهره مندشان خواهد ساخت، زيرا قرآن:

كالبدر من حيث التفتّ رأيته يهدى إلى عينيك نورا ثاقبا كالشّمس فى كبد السّماء و ضوؤها يغشى البلاد مشارقا و مغاربا

قرآن (همچون قمر در پانزدهم ماه است، زمانى كه به او بنگرى او را مى بينى كه نورى تابان به چشمانت مى رساند و همچون خورشيدى است كه در ميانه آسمان نورش شرق و غرب عالم را فرا مى گيرد).

ولى محاسن انوار قرآن را نمى فهمند مگر ديدگان روشن و با بصيرت، و ميوه های پاك بوستان آنرا نمى چيند مگر دستان پاك، و به بهره مندى از شفاء

---

(۱) به گفته سعدى رحمه اللّه:

نعمتت بار خدايا ز عدد بيرون است شكر أنعام تو هرگز نكند شكر گزار

تا قيامت سخن اندر كرم و رحمت او همه گويند و يكى گفته نيايد ز هزار

قرآن نمی رسد مگر جانهای ناآلوده و منزّه.

چنانکه خدای تعالی به این حقیقت تصریح می نماید و در توصیف بهره مندان از قرآن می گوید:

(إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتابٍ مَكْنُونٍ لا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ- ۷۹/ واقعه).

یعنی: (او قرآن کریمی است در کتابی مصون مانده از تغییر، که جز پاکان و پاکیزگان آنرا مس نمی کنند و دست نسایند).

و در توصیف شنوندگان آیات قرآن می گوید (قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدىً، وَ شِفاءٌ وَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ فِي آذانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى- ۴۴/ فصّلت).

(بگو قرآن برای کسانیکه ایمان آورده اند هدایت و شفاست و کسانیکه ایمان ندارند در گوشهاشان سنگینی است و قرآن بر آنها پوشیده است «۱».

در آن رساله که ذکر شد چگونگی اکتساب زاد و توشه ای که دارنده اش را به درجات معارف و رشد و تعالی می رساند بیان کردم تا از شناسائی و معارف قرآنی به آنچنان توانائی و قدرت فهم بشری برسد که احکام و حکمتهایش را به او بفهماند، سپس با شناسائی کتاب خدای آنچنان است و زمین برسد و آگاهی یابد و به تحقیق در می یابد که کلام خدای آنچنان است که در این آیه توصیفش کرده و گفته است که (ما فَرَّطْنا فِي الْكِتابِ مِنْ شَيْ ءٍ- ۳۸/ انعام).

(چیزی از لوازم رشد و تعالی را در آن کتاب فرو گزار نکرده ایم).

از خدا می خواهم که ما را از کسانی قرار دهد که هدایتش را شامل حالشان نموده تا آنها را باین منزلت برساند و فضل و بخشش الهی را در افکار و اندیشه ایشان قرار دهد، زیرا کسی را که خدای هدایت ننماید هرگز بشر او را هدایه نخواهد کرد، چنانکه به پیامبرش صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود: (إِنَّكَ لا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ- ۵۶- قصص).

---

(۱) سنائی رحمه اللّه در این باره گفته است:

عروس حضرت قرآن نقاب آنگه براندازد که دار الملك ایمان را مجرّد بیند از غوغا

عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز نقشی که از خورشید جز گرمی نبیند نقش نابینا

(ای پیامبر هر که را تو دوست داری هدایتش نتوانی ولی خدای کسی را که می خواهد هدایت می کند زیرا او به هدایت پذیرفتگان آگاهتر است) «۱».

(او به پنهانی های دل مؤمنین و باطن دو رویان و راستگویان آگاه است و إنّه یعلم ما فی الصّدور).

قبلا- یاد آور شدم همانطور که فرشتگان حامل برکات در خانه و جایگاهی که تصویری یا سگی در آنجا باشد داخل نمی شوند، همانطور هم آرامش دل که لازمه دریافت و فهم بیانات روشن الهی است در دلی که از خود بزرگ بینی و آزمندی و حرص، سرشار است وارد نمی شود زیرا خدای فرموده است:

(الْخَبِیثاتُ لِلْخَبِیثِینَ وَ الْخَبِیثُونَ لِلْخَبِیثاتِ وَ الطَّیِّباتُ لِلطَّیِّبِینَ، وَ الطَّیِّبُونَ لِلطَّیِّباتِ- ۲۶/ نور). «۲»

یاد آور شدم نخستین چیزی که از علوم مختلف برای درک و فهم قرآن نیاز داریم و بایستی به آن پرداخته شود علوم الفاظ است و بخشی از این علوم علم تحقیق در الفاظ مفرد و تک واژه ها است.

---

(۱) راغب اصفهانی رحمه اللّه (در پایان کتاب مفرداتش در حرف (ه) ذیل واژه هدایت معانی مختلف چهار گانه هدایت را که عبارت است از ۱- هدایت فطری ۲- هدایت عقلانی ۳- هدایت ایمانی و عملی ۴- هدایت الهی که همان وصول به مطلوب است با بیانی کم نظیر که در تفاسیر دیگر کمتر به آن توجّه شده شرح داده است و اشکال کلامی و فلسفی شکّاکان و بدبینان را به کلّی برطرف ساخته است، روش راغب در تفسیر احاطه نظری و عمیق به همه آیات است و توانسته است آیات قرآن را با یکدیگر و با کمک احادیث معتبر تفسیر کند یعنی (تفسیر تفصیلی) همان کاری که خاور شناسان معروف مانند ژول لابوم و ادوارد ونیته و فلوگل در زمان ما تدوین کرده و بنام (تفصیل الآیات القرآن الکریم) و (المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم) چاپ کرده که کتاب اوّل بفارسی ترجمه شده است و به راستی زحماتشان که دنباله روی آن مفّسرین عالیمقدار اسلام است قابل تقدیر است.

(۲) جلال الدّین مولوی رحمه اللّه در مثنوی می فرماید:

چشم چون بستی تو را جان کند نیست چشم را بر نور روزن صبر نیست

آن تقاضای دو چشم دل شناس کو همی جوید ضیاء بی قیاس

در جهان هر چیز چیزی جذب کرد گرم گرمی را کشید و سرد سرد

ناریان مر ناریان را طالبند نوریان مر نوریان را جاذبند

الخبیثات للخبیثین را بخوان روی و پشت این سخن را باز دان

تحصیل و به دست آوردن معانی مفردات الفاظ در حقیقت نخستین یاری کننده برای کسی است که می خواهد معانی قرآن را بفهمد و آنرا درک کند مانند بدست آوردن وسائل بنائی یا (آجر) است که برای معمار و سازنده ساختمان نیازهای اوّلیه او است و در این مرحله به آنها نیاز دارد.

این علم یعنی واژه شناسی و آگاهی مفردات قرآن نه تنها برای دانش قرآنی سودمند است بلکه هر علمی از علوم شرعی نیز مفید است و به آن نیاز هست، لغات و الفاظ قرآن عصاره و لبّ و برگزیده کلام عرب و واسطه و بخشنده مفاهیم آنست.

اعتماد فقها و حکما در احکامشان و حکمتهاشان بر آنهاست، شعراء و نویسندگان حاذق زبر دست و خطیبان و بلیغان در نظم و نثرشان از آن الفاظ یاری می جویند.

این مزایا به غیر از مزایای الفاظ فرعی و مشتقّاتی است که از کلمات اصلی جدا می شود و همانند پوستها و هسته هائی است که خود نسبت به میوه های معنوی دارای فوائد و بهره های سرشاری است. مانند برگ و ساقه کاه نسبت به مغزهای گندم و غلّات.

برای تألیف کتاب سودمندی در باره مفردات الفاظ قرآن نخست از خدای طلب خیر نمودم و به این کار آغاز کردم، ترتیب کار این کتاب این است که نخست از کلمات و مفرداتی که بترتیب حروف تهجّی و الفباء است یعنی الفاظی که حرف اوّلش (الف) و سپس حرف (ب) و به همین ترتیب به ترتیب الفبای معجم شروع می شود با در نظر گرفتن حروف اصلی بدون حروف زائده بر آنها.

ضمن معانی هر واژه به مناسبتهائی اگر بین الفاظ و استعاره های آنها و یا مشتقّاتشان بر حسب مجال، گسترش و شرحی بیشتر لازم بوده، در این کتاب اشاره ای نموده ام و برای راهنمائی بیشتر به قوانینی که بر تحقیق آن مناسبتها دلالت داشته است به رساله هائی که ویژه آن بخش نوشته ام ارجاع داده شد، پس در اعتماد بر این روش که انجام شده و برای اینکه از موانع پیشرفت و سرعت در

راه خیرات بی نیاز شوم و در راهی که خداوند ما را در سخن خویش بآن تشویق فرموده که: (سابِقُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکَمْ- ۲۱/ حدید).

از خدای تعالی می خواهیم که راه و حرکت بسوی نیکیها و خیرات را بر ما آسان سازد.

اگر اجل و مرگ تأخیر شود إن شاء اللّه پس از این کتاب، کتاب دیگری که از تحقیق در الفاظ هم معنی (مترادفات) و فرقهای دقیق و مشکل آنها گفتگو می کند تألیف خواهم کرد که با آن کتاب اختصاص و ویژگیهای معانی الفاظ و معنی هر چیزی به لفظ خود بدون در نظر گرفتن لغات مترادف شناخته شود مانند کلمه (قلب) در یک مورد و (فؤاد) در مورد دیگر و (صدر) در جای دیگر، یا همانطوریکه خدای تعالی در پی هر داستان و موضوعی می فرماید:

(إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ- ۷۹/ نحل).

و در جای دیگر (لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ- ۲۴/ یونس).

و باز (لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ- ۳۲/ اعراف).

و دیگر بار (لِقَوْمٍ یَفْقَهُونَ- ۹۸/ انعام).

و بار دیگر (لِأُولِی الْأَبْصارِ- ۱۳/ آل عمران).

و در مورد دیگر (لِذِی حِجْرٍ- ۵۸/ فجر).

و بالاخره (لِأُولِی النُّهی ۱۲۸/ طه).

و همانند اینها، از این قبیل موارد، امّا کسانیکه حقّ را اثبات نمی کنند و باطل و بیهوده را پوچ و سزاوار بطلان نمی دانند چنین می اندیشند که موارد فوق و تمام آن الفاظ از یک بابند و آنها را به یک معنی به حساب می آورند چنین کسانی می پندارند که اگر در تفسیر (الحمد للّه) بگویند الشّکر للّه و یا در معنی آیه (لا رَیْبَ فِیهِ- ۲/ بقره) بگویند (لا شکّ فیه) لابدّ آنان قرآن را تفسیر نموده و حقّ تبیان را اداء کرده اند.

از خدای تعالی می خواهیم که توفیق را رهبر و پیشوامان، و تقوا و پارسائی را روشمان، و انگیزه مان قرار دهد و ما را به آنچه که سزاواریم بهره و خیر رساند و

قرآن را برای ما در تحصیل توشه ای که ما را مأمور به کسب آن نموده است یار و یاور قرار دهد چنانکه فرمود: (وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوى ۱۹۷/ بقره) (برای راه ابدی تان توشه برگیرید که نیکوترین زاد و توشه تقوا و پارسائی است).

(ابو القاسم حسین بن محمّد بن فضل راغب اصفهانی (ره))

ص: ۱۴۰

باب الالف

(أبا) [أبا]:

پدر و والد، و هر کسیکه سبب پیدایش، اصلاح یا پیرایش و ظهور چیزی شود آنرا (أب) گویند.

از این جهت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله پدر مؤمنین نامیده شده چنانکه خدای تعالی فرموده است (النَّبِیُّ أَوْلی بِالْمُؤْمِنِینَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ أَزْواجُهُ أُمَّهاتُهُمْ- ۶/ احزاب).

و در بعضی قرائتها گفته شده که (و هو أب لهم).

در روایت چنین آمده که پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله به علی علیه السّلام فرمود: «أنا و أنت أبوا هذه الامّه».

این سخن اشاره است به این که فرموده «کلّ سبب و نسب منقطع یوم القیامه إلّا سببی و نسبی فأین المتّقون» «۱» أبو الأضیاف: مهماندار و میزبان که بنام پدر مهمانان بیان شده است برای اینکه همچون پدر رسیدگی و سرپرستی می کند.

أبو الحرب: به کسی گفته می شود که سربازان را به مبارزه ترغیب می نماید.

أبو عذرتها: همسر نخستین زن است، عمو با پدر، مادر با پدر و جدّ با پدر را هم در حالات جمع ابوین گویند.

---

(۱) در این حدیث اشاره ای که به پرهیزکاران شده است از این جهت است که هر خویشاوندی و نسبی که بر اساس تقوا باشد در حکم نسب و سبب پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است زیرا تبعیّت از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نموده و در حکم خویشاوند او است چنانکه خود در باره سلمان فارسی فرمود: «السّلمان منّا اهل البیت» سلمان چون عملا و ایمانا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله او را خویشاوند خود و از خود دانسته است و سلمان در این حدیث الگو و نمونه خویشاوند غیر نسبی است که در حکم خویشاوند سببی معرّفی شده است و تمام کسانیکه در راه سلمان و در نتیجه با پرهیزکاران و با ایمانی واقعی پیرو پیامبر صلّی اللّه علیه و آله باشند مشمول حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بوده و سببیت او منقطع نیست با توجّه به همین معناست که در پایان حدیث از متّقین دعوت و پرسش کرده است کنایه از اینکه تقوا پیشه کنید تا از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و خاندان او باشید.

خداوند در داستان یعقوب می فرماید: (ما تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِی، قالُوا نَعْبُدُ إِلهَکَ وَ إِلهَ آبائِکَ إِبْراهِیمَ وَ إِسْماعِیلَ وَ إِسْحاقَ إِلهاً واحِداً- ۱۳۳/ بقره).

(یعقوب از پسرانش سؤال می کند پس از من چه چیزی را پرستش خواهید کرد؟ می گویند: پروردگارت و پروردگار پدرانت ابراهیم و اسماعیل و اسحاق که خدای واحد است عبادت خواهیم کرد).

و حال اینکه اسماعیل عموی ایشان بود نه پدرشان، امّا او را هم در ردیف پدر خطاب کردند.

معلّم و استاد را نیز پدر گویند چنانکه قبلا- در باره پدر معنوی گفته شد و در این معنی آیه (وَجَدْنا آباءَنا عَلی أُمَّهٍ- ۲۲/ زخرف) را بر آن معنی حمل کرده اند یعنی علمائی که ما را با دانشها تربیت کردند.

به دلیل سخن خدای تعالی که (رَبَّنا إِنَّا أَطَعْنا سادَتَنا وَ کُبَراءَنا فَأَضَلُّونَا السَّبِیلَا- ۶۷/ احزاب).

و در همان معنی آیه (أَنِ اشْکُرْ لِی وَ لِوالِدَیْکَ- ۱۴/ لقمان) که هم در باره پدر و هم در باره معلّمی است که او را تعلیم داده است.

امّا آیه (ما کانَ مُحَمَّدٌ أَبا أَحَدٍ مِنْ رِجالِکُمْ- ۴۰/ احزاب) که نفی ولادت مردم از پیامبر نموده است برای این است که فرزند خوانده شدن و در ردیف فرزندان کسی قرار گرفتن از جهت راهنمائی و سرپرستی، غیر از فرزند نسبی و حقیقی است که از طریق همسری بوجود می آید.

جمع (أب) و أبوّت است مانند (بعوله و خؤوله) (همسران، و دائیها و خاله ها).

اصل کلمه (أب) بر وزن (فعل) یعنی (أب ب) است مانند (قفا) چنانکه در سخن این شاعر بکار رفته است:

إنّ أباها و أبا أباها و گفته اند که عبارت- أبوت القوم- یعنی برای ایشان پدر بودم. و فعل (یأبو) که از اسم (أب) ساخته شده است در عبارت زیر معنی تفقّد و رسیدگی و سرپرستی است چنانکه می گویند: فلان یأبو بهمه- یعنی همانند پدر از حالشان تفقّد و (آباء)

سرپرستی می کند و مشکلاتشان را برطرف می سازد.

در حالت نداء حرف (تاء) به (أب) اضافه می شود و می گویند (یا أبت).

عبارت- بأبأ الصّبیّ- همان بابا گفتن کودک است «۱».

(أَبی) [أَبی :

الإبـاء یعنی خودداری کردن و به شـدّت بـاز پس ایسـتادن، هر إبائی بمعنی امتناع است امّا هر إمتناعی إباء نیست. آیات زیر در همین معنی است.

(یَأْبَی اللَّهُ إِلَّا أَنْ یُتِمَّ نُورَهُ- ۳۲/ توبه) و (وَ تَأْبی قُلُوبُهُمْ- ۸/ توبه) و (أَبی وَ اسْتَکْبَرَ- ۳۴/ بقره) و (إِلَّا إِبْلِیسَ أَبی ۳۱/ حجر) (مگر ابلیس که خوداری کرد و باز ایستاد).

و همچنین در این حدیث که روایت شده «کلّهم فی الجنّه إلّا من أبی» در همین معنی است.

و عبارت- رجل أبیّ- او کسی است که زیر بار ظلم نمی رود، و از تحمّل ظلم و ستم امتناع می ورزد.

و- أبیت الضّیر- ضرر و زیان را دور کردی. و- تیس أبیّ- و- عنز أبواء- یعنی بز کوهی بر مادّه بزی که از خوردن آب آلوده به بول آهوان خودداری می کند نوعی بیماری است که او را از خوردن آب دور می سازد.

((أب) [أب :

خـدای تعـالی در این آیه فرموده (وَ فاکِهَهً وَ أَبًّا- ۳۱/ عبس) یعنی میوه و علفی که برای درو کردن و چرانـدن حیوانـات آماده می شود.

می گویند- أبّ لکذا- علوفه را آماده کرد که از فعل- أبّا و إبانه و إبابا ساخته شده.

و اصـطلاح ابّ إلی وطنه- در زمـانی بکـار می رود که کسـی برای وطنش- مشـتاق می شود و برای رفتن به سویش آماده، و- أبّ لسیفه- شمشیرش را برای

---

(۱) در تمـام زبانهـای دنیـا لغـات اوّلیه بشـری در مفهـوم مشترکـا بکـار می رود چنـانکه نـام خـدا در تمـام زبانهـای دنیـا و در فرهنگشـان وجود دارد. اللّه (سـامی) خـدا (فارسـی) خوتـا (فارسـی باسـتانی) خوآ (کردی) گـاد (انگلیسـی) باری (ترکی) ییبو (روسـی) یهوه (یهودی) پدر (مسیحی) توتم (بومی) زئوس (یونانی) نیروآنا (سانسکریت و هندو) که نام خدا چون زبان فطری همه انسانها است همراه نخستین کلمات یعنی بابا و ماما و آب تاریخچه شان همسان است.

کشیدن از غلاف آماده کرده و- إبّان «۱»- بر وزن فعلان اسم زمان است یعنی زمان آماده شدن و آمدن.

((أبد) [أبد]:

(پیوسته جاودان) خدای متعال می فرماید: (خالِدِینَ فِیها أَبَداً- ۵۷/ نساء).

کلمه أبـد، زمـانی است پیوسته و غیر گسسته بر خلاف واژه زمان که پیوسته نیست چنانچه می گوینـد زمان آن کار- و نمی گوینـد- أبـد آن کار- حقّ این است که (أبد) زمانی است که تثنیه و جمع ندارد، زیرا تصوّر ابدی دیگر که به أبد اوّل پیوسته باشد درست نیست. و گفته اند که (أبد) را به صورت (آباد) جمع بسته اند و این ویژگیها برای اسم جنس است که در بعضی اوقات جمع بسته می شود. از این روی گروهی معتقدنـد که جمع أبـد بصورت آباد از مولّدین «۲» یعنی اعراب نو خاسته و نو پرداز است که در زبان عرب اصیل نیست.

گفته شده- أبد، أبد و أبید- یعنی پیوسته و دائم که برای تأکید به کار می رود.

تأبّـد الشّـی ء: آن چیز پایـدار شـد و باقی مانـد، و در مورد چیزی بکار می رود که مـدّت درازی باقی بمانـد، و عبارت- الآبده البقره الوحشیّه و الأوابد الوحشیّات و تأبّد البعیر- یعنی گاوان وحشی دیر پای و سریع السّیر و گریز پای.

تأبّد البعیر- آن شتر هم وحشی شد و به صورت أوابد «۳»- یعنی وحوش، درآمد،

---

(۱) کلمه إبان که ظرف زمان است در زبان عربی معاصر نیز بکار می رود مانند ابان قیامه و ابّان ذهابه یعنی هنگام قیام و زمان رفتنش. [...]

(۲) در عرف ادبیّات عرب مانند ادبیات معاصـر فارسـی مولدّین یعنی نو پردازان کسانی بودند و هستند که در اصول و قواعد و اساس زبان و ادبیّات تصـرّف کرده و یا بخاطر مشـکل بودن فراگیری قواعد و اوزان شـعری و یا از روی روشـنفکر نمایی چنان شیوه های عامیانه را وضع کرده اند.

(۳) معنی زیبای أوابد را در شعر امرؤ القیس که سر آمد شعرای قبل از اسلام است می یابیم که به معنی حیوان وحشی و تندرو و گریز پای بکار برده است و اسب خود را در دویدن و سرعت گیرنده أوابد (وحشیان) می داند. می گوید:

و قد اغتدی و الطّیر فی وکناتها بمنجرد قید الا و ابد هیکل

یعنی: صبحگاهان در حالیکه پرندگان هنوز در آشیانه هاشان بودند، با مرکبی تندرو که وحشیان را می گرفت حرکت کردم.

و- أبد- به غضب هم تفسير شده است.

((أبق) [أبق :

خداى تعالى فرموده است (إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ

- ۱۴/ صافات) (يعنى زمانى كه به طرف كشتى پر از متاع گريختند).

عبارت- أبق العبد، يأبق إباقا و أبق يأبق- در زمان گريختن و فرار كردن بكار مى رود و- عبد آبق- بنده گريز پا است و جمعش أبّاق.

تأبّق الرجل: خود را پنهان كرد، كه به گريختن تشبيه شده است.

و امّا سخن اين شاعر كه مى گويد:

قد احكمت حكمات القّدّ و الأبقا (لجام و دهانه و افسارهاى چرمين و موئين او محكم شده است) گفته شده الأبق- در اين شعر بمعنى طناب محكم بافته شده است.

((ابل) [ابل :

به گفته خداى تعالى (وَ مِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ- ۱۴۲/ انعام).

واژه ابل براى شتران زياد بكار مى رود، واحد و مفرد ندارد يعنى از دو به بالا- است. و آيه (أَ فَلا- يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ- ۱۷/ غاشيه) كه گفته اند منظور از إبل، ابرهاست هر چند كه اين تعبير درست نيست امّا از نظر تشبيه نمودن حركت و جابجائى أبرها و شتران كه پيوسته جابجا مى شوند و قطار شتران از دور مانند سياهى ابر است ممكن است درست باشد.

از واژه إبل فعل- أبل، يأبل، أبولا و أبل، أبلا- كه در جمله- أبل الوحشىّ- و مشابه اين جملات بار مى رود ساخته شده كه حيوان وحشى به خاطر طاقت و پايدارى در نخوردن آب به شتر تشبيه شده است، يعنى در پايدارى و صبر كردن بر آب مانند شتران است.

تأبّل الرّجل عن امرأته: در دورى كردن مرد از همسرش بكار مى رود. أبل الرّجل- شترانش زياد شد. و- فلان لا يأبل- او در سوارى بر شتر چالاك و ثابت نيست- رجل آبل و أبل- آنمرد شترانش را خوب رسيدگى مى كند.

إبل مؤبّله- گلّه هاى شتران و- الإباله- كومه هاى هيزم كه به كوهان شتران تشبيه شده است.

سخن خدای تعالی در این آیه (وَ أَرْسَلَ عَلَیْهِمْ طَیْراً (أَبابِیلَ)- ۲/ فیل) یعنی پرندگان متفرق مانند قطار شتران. مفرد أبابیل (أبیل) است.

((أتی) [أتی :

الإتیان: به آسانی آمدن، و به سیلاب ریزان می گوید: أتیّ و أتاویّ، مرد غریب را هم به جهت همین شباهت معنی (أتاویّ) گویند که دائما در حرکت است و جائی برای اسکان ندارد. در مورد آمدن و وارد شدن شخص برای کار و تدبیر امور و همچنین در مورد آمدن برای انجام کار خیر و شرّ و همچنین در أعیان و أعراض «۱» اتیان بکار می رود خدای تعالی فرموده است (إِنْ أَتاکُمْ عَذابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْکُمُ السَّاعَهُ- ۴۰/ أنعام) و آیه (أَتی أَمْرُ اللَّهِ ۱/ نحل) (فَأَتَی اللَّهُ بُنْیانَهُمْ مِنَ الْقَواعِدِ- ۲۶/ نحل) تماما در معنی أمر و تدبیر است که خداوند تدبیر امور می کند مانند آیه (جاءَ رَبُّکَ- ۲۲/ فجر) که همان تدبیر امور است (پس آمدن یا- إتیان- و مجیء- در آیات فوق، و آیات مشابه آنها انجام دادن و پرداختن به امر است) مانند این شعر شاعر که می گوید:

أتیت المرؤه من بابها (جوانمردی را از راه و طریق خودش انجام دادی. (و به اصطلاح معروف فارسی از در وارد شدی که کنایه از درست انجام داده کار است).

و آیه (فَلَنَأْتِیَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لا قِبَلَ لَهُمْ بِها- ۳۷/ النّمل) و (لا یَأْتُونَ الصَّلاهَ إِلَّا وَ هُمْ کُسالی وَ لا یُنْفِقُونَ إِلَّا وَ هُمْ کارِهُونَ- ۵۴/ توبه) در این آیه پرداختن به نماز در حالی که دقّت و توجّه ندارد و کسالت دارند، اشاره شده است.

و در آیه (یَأْتِینَ الْفاحِشَهَ- ۱۵/ نساء) که در قرائت عبد اللّه- یأتی الفاحشه- است

---

(۱) أعیان و أعراض دو اصطلاح فلسفی است، اعیان یعنی خود شی ء و ذات هر چیز که آن را در پدیده های وجودی ثابت فرض می کنند (به استثنای ملّا صدرا رحمه اللّه که به حرکت جوهری و ذاتی قائل است) امّا اعراض که جمع عرض است یعنی صفات و ظواهر هر چیز که قابل دگرگونی است مانند رنگها، مزه ها، صفات، بوها و خواصّ هر شی ء که در وجود خود بموضع، و محلّ یا جوهر و جسم محتاج است زیرا عرض قائم به شی ء است، راغب اصفهانی رحمه اللّه واژه إتیان را در أعیان أعراض با استناد به چند آیه که پس از آن ذکر کرده است بکار می برد یعنی خدای تعالی مدبّر امور بهمه چیز از ظاهر و باطن اشیاء است.

به معنی پرداختن بکار نارواست به کار بردن واژه إتیان مانند به کار بردن واژه (مجئ) به معنی دست زدن بکار و تدبیر است چنانکه در آیه زیر می فرماید:

(لَقَدْ جِئْتِ شَیْئاً فَرِیًّا- ۲۷/ مریم) (به کار عجیبی دست زده ای و به کار ناروائی پرداخته ای). گفته اند- أتوته و أتیته و أتوّه مصدر به جای فاعل به کار می رود، چنانکه برای داروئی یا شیری که با حرکت شدید در ظرفی، کره یا کف بر رویش بیاید- أتوّه- بکار می برند که در حقیقت لازمه حرکت شیر در ظرف، همان آمدن کرده بر روی آن است و مصدر به جای فاعل بکار رفته.

به زمینی هم که محصول فراوان دارد می گویند: هذه أرض کثیره الإتاء و واژه- إتاء- که به معنی آمدن است، در اینجا بجای- ریع- که زیادی و فراوانی است استعمال شده یعنی از آن زمین محصول زیادی بدست می آید و پر بار است.

و ((مَأْتِیًّا)- ۶۱/ مریم) اسم مفعول از- أتینه- است. عدّه ای گفته اند معنایش- آتیا- است که اسم فاعل است، البته این معنی درست نیست بلکه گفته شده است که- أتیت الأمرو أتانی الامرو أتیته بکذا و آتیته کذا- مثل آیاتی است که خدای فرموده (وَ أُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً- ۲۵/ بقره) و (فَلَنَأْتِیَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لا قِبَلَ لَهُمْ بِها- ۳۷/ نمل) و (وَ آتَیْناهُمْ مُلْکاً عَظِیماً- ۵۴/ نساء) هر کجا در قرآن در وصف کتاب، آتینا- به کار رفته فصیحتر و بلیغ تر است زیرا أوتوا- در جائی بکار می رود که پذیرش و قبول طرف مقابل را نمی رساند.

امّا- آتینا- شایستگی و حالت پذیرش طرف مقابل را در بر دارد.

آیه ((آتُونِی) زُبَرَ الْحَدِیدِ- ۹۶/ کهف) «۱» در قرائت حمزه- جیئونی بزبر الحدید تعبیر و خوانده شده یعنی قطعات آهن را برایم بیاورید که حرف (ب) در آیه فوق حذف شده است، و به معنی آوردن قطعات آهن و کمک بدنی رساندن برای سدّ ذو القرنین. است نه به معنی دادن و پرداخت کردن کمک مالی.- ائتونی- از إتئان است نه از- إیتاء و إعطاء (إیتاء) و إعطاء یعنی بخشیدن، بیک معنی است، صدقه دادن در قرآن بالفظ ایتاء مخصوص شده است در آیات (أَقامُوا الصَّلاهَ وَ آتَوُا الزَّکاهَ- ۲۷۷/ بقره) و (إِقامَ الصَّلاهِ و

---

(۱) آیه مبارکه آتُونِی زُبَرَ الْحَدِیدِ- ۹۶/ کهف) را با آیات قبل از آن بایستی در نظر گرفت تا معنیش روشن شود، ذو القرنین برای بستن سدّ نخست به مردمی که در آن ناحیه زندگی می کردند و پیشنهاد کردند ما کمک مالی می کنیم تا سدّ را ببندی او می گوید نیازی بکمک مالی شما نیست که خداوند مرا از مال بی نیاز کرده است، شما با نیروهای بدنیتان بیائید و کمک و همراهی کنید، سپس آیه فوق ذکر می شود که به معنی آوردن تکّه های آهن است و به صورت ظاهر با آیه قبل که می گوید فَأَعِینُونِی بِقُوَّهٍ) یعنی با نیروهاتان مرا یاری کنید منافات دارد، امّا به گفته راغب و حمزه معنیش رساندن و آوردن است نه دادن و خرج کردن یا تحمّل هزینه مالی چون با نیروی بدنی و وسایل کمک کردن غیر از پرداختن و دادن و خرج کردن است.

إِيتاءَ الزَّكاهِ- ۷۳/ انبياء) و وَ لا يَحِلَّ لَكَمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئاً- ۲۲۹/ بقره) «۱» و وَ لَمْ يُؤْتَ سَعَهً مِنَ الْمالِ- ۲۴۷/ بقره) در همه آيات از مصدر إيتاء- يعنى دادن، فعلهائى بكار رفته است.

(أث) [أث :

أثاث و لوازم زياد منزل، كه اصلش از أثّ است يعنى فراوان شده، به تمام اموالى هم كه متراكم و انباشته شده است أثاث گويند، كلمه أثاث مفرد ندارد مثل متاع و ابزار. اصطلاح- نساء أثائث- يعنى زنان فربه و چاق كه گوئى اثاثى بر دوش دارند و عبارت- تأثّث فلان- يعنى به اموال و اثاث زيادى رسيد.

((أثر) [أثر]:

اثر هر شى ء حاصل كردن و دريافتن چيزى است كه ما را بوجود آنچيز دلالت و راهنمائى مى كند.- أثر و أثّر- هر دو درست است. جمع أثر آثار است.

خداى تعالى فرموده ثُمَّ قَفَّينا عَلى آثارِهِمْ بِرُسُلِنا- ۲۷/ حديد) و آيه آثاراً فِي الْأَرْضِ- ۸۲/ غافر) و فَانْظُرْ إِلى آثارِ رَحْمَتِ اللَّهِ- ۵۰/ روم) با توجّه به اين معنى به راهى هم كه بسوى آثار گذشتگان و به يك راه و روش هدايت مى كند آثار گويند مانند سخن خداى تعالى فَهُمْ عَلى آثارِهِمْ يُهْرَعُونَ- ۷۰/ صافّات).

و آيه هُمْ أُولاءِ عَلى أَثَرِي- ۸۴/ طه). (كه در همه آيات فوق آثار مادّى و معنوى

---

(۱) آيه ۲۲۹/ بقره كه در بالا اشاره شده است حاوى نكاتى انسانى و جاودانه، از آئين نجات بخش و همسان كننده حقوقى در برابر وظيفه زنان با مردان كه اسلام به حمايت از آنان برخاسته و در زمان جاهلى كه كمترين ارزشى براى زنان قائل نبودند حقوقشان را و مقامشان را اينچنين ارزش مى نهد و مى فرمايد (حلال نيست بر شما آنچه را كه به همسرانتان در طول زندگى داده ايد بستانيد و حتّى در جاى ديگر مى فرمايد جز بنيكى با آنان رفتار نكنيد وَ عاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ- ۱۹/ نساء) دنياى امروز بايستى عبرت گيرد كه زنان را استثمار و آنان را وسيله تبليغ و تفريح قرار مى دهد.

و تاریخی و آفرینش منظور نظر است).

عبارت- سمنت الإبل- یعنی شتران را اثری و نشانه ای از فربهی است. و- أثرت البعیر- در کف پای شتران اثری نهادم که در راه رفتن آن اثر، رفتن و بودن آنها را در آن مکان نشان می دهد.

بنابر این به آهنی که با آن کف پای شتران را داغ می کنند- مئثره- گویند و اصطلاح- أثر السّیف نشانه ای از خوبی و جوهر و جلای شمشیر است. چنانچه گویند:- سیف مأثور- و همینطور- أثرت العلم- یعنی آن علم را روایت کردم.

- آثره أثرا و (إثاره) و أثره- اثرش را دنبال کردم، و عبارت- أثاره من علم- که- أثره- هم خوانده شده، چیزی است که روایت یا بازگو و یا نوشته می شود و از آن اثری باقی می ماند- (المآثر)- هم چیزی است از مکارم و بزرگواری انسان که بازگو و روایت می شود، کلمه الأثر بطور استعاره برای فضل، و بزرگی و ایثار و از خود گذشتگی است و- آثرته- نیز به همان معنا است چنانکه در آیات زیر:

(وَ یُؤْثِرُونَ عَلی أَنْفُسِهِمْ- ۹/ حشر) و (تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَکَ اللَّهُ عَلَیْنا ۹۱/ یوسف) و (بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَیاهَ الدُّنْیا- ۱۶/ اعلی) و در حدیث «سیکون بعدی أثره» یعنی پس از مرگ من بعضی از شما خود را بر دیگری مقدّم خواهد داشت.

(الإستئثار:) چیزی را مخصوص به خود دانستن و دیگری را از آن بی بهره کردن. أستأثر اللّه بفلان- کنایه از مرگ اوست که در حقیقت یک نوع برگزیدگی و شرافت است که خدای تعالی او را بر می گزیند و به سوی خود می خواند.

- رجل أثر- او نیکی را بر یاران خویش ترجیح می دهد. لحیانی «۱» می گوید:

اصطلاحات آثرامّا- و- أثرامّا و- آثر- یعنی ذی أثیر- و به یک معنی است.

(أثل) [أثل :

خدای می فرماید (ذَواتَیْ أُکُلٍ خَمْطٍ وَ أَثْلٍ وَ شَیْ ءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِیلٍ «۲»- ۱۶/ سباء)

---

(۱) ابو الحسن علیّ بن مبارک لحیانی دانشمند نحوی و لغوی از شاگردان کسائیست که به غلام کسائی هم موصوف است، قاسم بن سلام از شاگردان اوست و کتاب (النّوادر) از تألیفات او، متوفّی در قرن سوّم هجری قمری است.

(۲) خمط درخت بدون خار، هر میوه تلخ، و تلخی هر چیز است، سدر- جمعش سدور، درختی است که میوه آنرا بنق و کنّار گویند مانند نخل بلند است. أثل، درختی است با چوب محکم که در کنار

أثل درختی است که ریشه محکم دارد و عبارت- شجر متأثّل- درختیست که ریشه اش ثابت و استوار است و- تأثّل کذا ریشه اش ثابت شد.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره صفت جانشین می فرماید: «غیر متأثّل مالا» یعنی جانشین و وصیّ او نبایستی شیفته و مفتون مال و ثروت باشد، نباید حبّ دنیا در جان او ریشه داشته و نیز نباید مال اندوز باشد.

واژه- تأثّل- بطور استعاره نیز به کار می رود چنانکه گویند- نحتّ أثلته او را غیبت کردی و به نرمی تضعیفش نمودی.

(أثم) [أثم:

الإثم و الأثام اسمی است برای افعالی که مانع رسیدن به ثواب و پاداش است.

و نیز در معنی تأخیر و درنگ کردن و ممانعت است، شاعر می گوید:

جمالیّه تغتلی بالرّوادف إذا کذب الآثمات الهجیرا

(وقتی که مادّه شتران به آهستگی بسوی آبشخور می روند و طناب آنها را می کشند، آنها آبشخور را دروغ می دانند و خود را از آب خوردن دور می کند).

و سخن خدای تعالی که در باره خمر و قمار می فرماید (فِیهِما إِثْمٌ کَبِیرٌ- ۲۱۹/ بقره) یعنی قمار و می و مسکرات مانع دریافت و رسیدن خیرات، و نیکی هاست- أثم، إثما، أثاما- اسم فاعلش- آثم و أثم و أثیم است.

تأثّم:»

از گناه خارج و دور شد مانند- تحوّب- که به معنی خارج شدن از سختی و وحشت و گناه است.

تسمیه إثم به دروغ برای این است که دروغ از جمله گناهان است همانطور که انسان را از آن جهت که از جمله جانداران است حیوان نامیده اند آیه (أَخَذَتْهُ الْعِزَّهُ بِالْإِثْمِ- ۲۰۶/ بقره) عزّتش او را به فعلی که گناه بود، کشانید «۲» آیه (وَ مَنْ یَفْعَلْ ذلِکَ

نهرها می روید (صح- اس)

(۱) بعضی أفعال به باب تفعّل که می روند معنی ضدّ معنی اصلی را در بر می گیرند، إثم یعنی گناه و دوری از خیرات، امّا تأثّم بیگناهی و دوری از گناه است، حوب، وحشت است اما تحوّب نترسیدن است حنث- گناه، امّا تحنّث عبادت و زهد و بی گناهی.

(۲) عزّه در این آیه حمیّت و غیرت است و إثم کفرو گناه، یعنی او را می گویند از خدا بترس،

ص: ۱۵۰

يَلْقَ (أَثاماً)- ۶۸/ فرقان).

أثاما، یعنی عـذاب، از این جهت عـذاب رای إثم نامیـده است که إثم از عذاب است چنانکه گیاه و چربی به ندی، یعنی آب و رطوبت نام گزاری شده زیرا هر دو یعنی (گیاه و چربی) از آب و رطوبت حاصل شده چنانکه در سـخن این شاعر: تعلّی النّدی فی متنه و تحدّرا (از متنش و داخلش آب، و چربی بالا و پائین می رفت).

در معنی (یَلْقَ أَثاماً- ۶۸/ فرقـان) گفته انـد، انجـام آن کارهـا آنها را به ارتکاب گناه بیشتر می کشانیـد و این عاقبت و فرجام، نتیجه این است که کارهای کوچک و گناهان کوچک، کارها و گناهان بزرگ را در پی دارد و به سوی آنها می خواند و می کشاند، و در سخن خدای تعالی که می فرماید:- (فَسَوْفَ یَلْقَوْنَ غَیًّا- ۵۹/ مریم).

(الآـثم:) گناهکاری است که تحمّل گناه و عواقب آنرا می نمایـد ماننـد آیه (آثِمٌ قَلْبُهُ ۲۸۳/ بقره) کـه واژه (إثم) در این آیه با کلمه (برّ) یعنی نیکی مقابـل هم قرار گرفته، در حـدیثی از پیامبر اکرم صـلّی اللّه علیه و آله آمـده است که «البرّ ما أطمأنّت إلیه النفس، و الإثم ما حاك فی صدرك» و کلمه برّ در برابر إثم به کار رفته است.

(یعنی نیکی آنست که جـان تو با آن آرامش می پـذیرد و مطمئن می شود، امّا إثم و گناه چیزی است که در دل تو رسوخ می کنـد و آنرا می آزارد) این حدیث تفسیر واژه های (إثم و برّ) نیست بلکه حکم و اثر آنهاست. و سـخن خدای تعالی که (مُعْتَدٍ (أَثِیم)- ۱۲/ قلم) یعنی گناهکار و آیه (یُسارِعُونَ فِی الْإِثْمِ وَ الْعُـدْوانِ- ۶۲/ مائـده) گفته شده اشاره به إثم در آیه فوق با توجّه باین آیه است که (وَ مَنْ لَمْ یَحْکُمْ بِما أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولئِکَ هُمُ الْکافِرُونَ- ۴۴/ مائده).

و اشـاره به (عـدوان) هم مربوط بـاین است که (وَ مَنْ لَمْ یَحْکُمْ بِمـا أَنْزَلَ اللَّهُ، فَأُولئِکَ هُمُ الظَّالِمُونَ- ۴۵/ مائده) بنابر این (إثم اعمّ از (عدوان) است (یعنی هر عدوانی اثم نیست ولی هر اثمی عدوان است خواه دشمنی با نفس خویش باشد و خواه

حمیّت جاهلیّت و قوّت کفر او را به فساد و معصیت می کشاند. (کشف الاسرار ج ۱- ص ۵۴۷)

در باره دیگری).

(أجّ) [أجّ:

(آتش شدّت گرفت و افروخته شد) خدای فرماید (هذا عَذْبٌ فُراتٌ وَ هذا مِلْحٌ أُجاجٌ- ۵۳/ فرقان) ملح أجاج یعنی بسیار شور و گرم.

(گفته اند- أجّ، یؤجّ، اجیجا- شدّت گرفتن است) چنانکه گفته اند أجیج النّار «۱» شدّت و لهیب آتش و- أجّتها و قد أجّت- آتش را بر افروختیم سپس افروخته شد.

ائتجّ النّهار- روز بشدّت گرم شد، یأجوج و مأجوج هم از همین ریشه است که به زبانه های آتش افروخته تشبیه شده اند، و- المیاه المتموّجه- برای آبهای خروشان و موّاج بکار می رود و- أجّ الظّلیم- موقعی است که شترمرغ به سرعت می دود که دویدنش به بالا رفتن و زبانه کشیدن دود و شعله آتش تشبیه شده است.

(أجر) [أجر]:

الأجر و الأجره، مزد و پاداشی است که به کار تعلّق می گیرد چه کار دنیوی و چه کار اخروی، چنانکه خدای تعالی فرماید (إِنْ أَجرِیَ إِلَّا عَلَی اللَّهِ- ۲۹/ هود) و (آتَیْناهُ أَجْرَهُ فِی الدُّنْیا وَ إِنَّهُ فِی الْآخِرَهِ لَمِنَ الصَّالِحِینَ ۲۷/ عنکبوت) و (لَأَجْرُ الْآخِرَهِ خَیْرٌ لِلَّذِینَ آمَنُوا- ۵۷/ یوسف) که در آیات فوق واژه (اجر) هم در پاداش دنیا و هم در پاداش آخرت بکار رفته است.

و ((الأجره)) فقط برای پاداش و مزد دنیوی است. جمع أجر، أجور است در آیه (فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ- ۲۴/ نساء) کنایه از مهریّه و کابین زنان است، أجر و أجرت در باره عقد پیمانهائی که جاری می شود بکار می رود و همواره برای سود و نفع است نه زیان و ضرر مثل آیه (لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۲۶۲/ بقره) و در آیه (فَأَجْرُهُ عَلَی اللَّهِ- ۴۰/ شوری) که اشاره به پاداش معنوی است ولی واژه (جزاء) برای بودن یا نبودن عقد

---

(۱) ابو منصور ثعالبی در کتاب فقه اللّغه باب ۳۰ می نویسد اگر از چیزی آتش برخاست می گویند:

(وری، یری) اگر چیزی بر آتش ریخته شود که آنرا حفظ کند می گویند (أذکی، یذکی) و اگر اشتعال آتش فزونی گرفت می گویند أجّجتها یعنی آتش را افروختم و اگر شدّتش بیشتر شد آنرا (جاجعه) گویند.

در مفاتیح الجنان محدّث قمّی رحمه اللّه، در دعاء شریف صباح حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام چنین آمده است: و انهرت المیاه من الصّمّ الصّیاخید عذبا و أجاجا) و از درون سنگ خارا چشمه های آب ناگوار و گوارا جاری نمودی.

و پیمان و همچنین در سود و زیان آور، هر دو بکار می رود چنانکه خدای می فرماید (وَ جَزاهُمْ بِما صَبَرُوا جَنَّةً وَ حَرِيراً- ۱۲/ انسان) و آیه (فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ- ۹۳/ نساء).

گفته اند- (أجر) زید عمرا یأجره أجرا- یعنی چیزی به او اعطاء کرد، و اجرتش را داد، چنانکه در آیه (عَلى أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمانِيَ حِجَجٍ «۱»- ۲۷/ قصص).

(یعنی: قرار داد این است که هشت سال برایم کار کنی). فرق میان آجر و أجرهم همینطور است که گفتیم- أجرته- کار از یک طرف است و پاداش از طرف مقابل، ولی- آجرته- پیمان کار دو جانبه است، امّا مزد و پاداش باز هم به عهده یک طرف قرار داد است و در نتیجه از جهت مزد- اجر و آجر به یک معنی برمی گردد چنانکه گفته اند: آجره اللّه و أجره اللّه.

أجیرهم بر وزن فعیل همان فاعل یا مفاعل است که کار باو تعلّق می گیرد، (استئجار) طلب چیزی است با مزد و اجرت، و سپس مانند استیجاب که برای پاسخ دادن است، استیجار هم برای پرداخت کردن مزد است و در این معنی آیه (اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ- ۲۶/ قصص) است.

(در برابر کارش پاداشش ده زیرا او بهترین کسی است که باو پاداش می دهی او نیرومند و أمین است).

(أجل) [أجل :

الأجل، مدّت معیّن برای چیزی است، خدای فرماید (لِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُسَمًّى- ۶۷/ غافر) و آیه (أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ- ۲۸/ قصص) که در هر دو آیه به زمان معیّنی اشاره شده است، چنانکه گویند- دینه مؤجّل- وامش مدّت دار است یا- و قد أجّلته- برایش مدّت قرار دادم.

زمان حیات هر انسانی را هم أجل گفته اند، و اگر بگویند- دنا أجله- به این

---

(۱) کلمات- سنه، عام و حجّه و حول به معنی سال است، فرقشان این است که عام در معنی جمع ایّام و روزهای سال است سنه جمع ماههای سال است و لذا عام الفیل که سال حمله ابرهه به مکّه است به عام معروف است و نمی گویند سنه فیل، امّا در تاریخ می گویند سنه ۲۴۵ فرق میان سنه و حجّه هم اینست که حجّه برای اینست که حج در آن سال انجام می شود و حجّ یا حجّه به معنی یکبار در سال است از این روی سال را هم حجّه گفته اند. طریحی می نویسد نامیدن حول برای سال از نظر دوران و تحوّلات آن است.

معنی است که مرگش سر رسیده و نزدیک شده است که در حقیقت اصلش دریافت أجل است یعنی مدّت زندگانی را گذارنده و دریافت کرده است و آیه (بَلَغْنا أَجَلَنَا الَّذِی أَجَّلْتَ لَنا- ۱۲۸/ انعام) یعنی به حدّ مرگ رسیدن و نیز گفته اند به حدّ پیری رسیدن که در واقع هر دو معنی یکی است.

و آیه (ثُمَّ قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ- ۲/ انعام) در این آیه أجل اوّل بقاء در دنیا است و عمر و أجل دوّم بقاء در آخرت و معاد، عدّه ای گفته اند اجل اوّل بقاء در دنیا و اجل دوّم مدّت میان مرگ و قیامت است، و این معنی از حسن «۱» نقل شده است، و باز گفته اند اجل اوّل در آن آیه خواب و دوّمی مرگ است با اشاره به این آیه (اللَّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِها وَ الَّتِی لَمْ تَمُتْ فِی مَنامِها- ۴۲/ زمر).

معنی سوّم در باره (دو أجل) که از آیه اخیر نقل شده است تعبیر آن از ابن عبّاس «۲» روایت شده.

و باز گفته اند: که- أجلان- در آیه فوق یعنی هر دو أجل برای موت است، منتهی بعضی از انسانها مرگشان با شمشیر یا سوختن و غرق شدن و یا هر چیزی که ناموافق باشد و غیر از اینها از اسباب و عللی که به قطع حیات منجرّ می شود هست (مرگ زودرس) و گروهی دیگر از آدمیان هستند که به مرگ طبیعی می میرند و این دو مرگ و دو گونه مردن را در عبارت زیر اشاره کرده اند که:

---

(۱) حسن بصری کنیه اش ابو سعید اهل بصره و یکی از سران آغازین معتزله است، و از مشاهیر تابعین، واصل بن عطا که پایه گزار مذهب معتزله است از شاگردان اوست. و چون مسلکی مخالف استادش برگزید حسن در باره اش گفت (قد اعتزل و اصل عنّا) بنا به نوشته مرحوم مدّرس تبریزی در (ریحانه- الادب) زهد اوریائی بوده و ابن خلکان هم می نویسد مادرش باو گفت (یا بنی انّک قد کبرت و خرفت) پسرم تو پیرو خرفت شده ای (ج ۱/ ۳۵۵- وفیات الاعیان). [...]

(۲) ابن عبّاس عموزاده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و از بزرگان صحابه است و نیز از شاگردان حضرت علی علیه السّلام و از دوست داران و مخلصین اوست، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در حقّش دعا نمود، که او فقیه در دین شود، در تفسیر و حدیث و فقه سر آمد دیگران شد به گفته سیوطی ابن عبّاس از طبقه اوّل مفسّرین بوده، تفسیری هم منسوب به او باقی مانده به نام (تنویر المقیاس من تفسیر ابن عبّاس) که ابو طاهر محمّد بن یعقوب فیروزآبادی شافعی صاحب قاموس اللّغه آنرا تنظیم و نقل نموده و بارها در مکّه معظّمه به چاپ رسیده است. وفاتش در سال ۶۸ هجری قمری است.

«من أخطأته سهم الرّزيّه لم تخطه سهم المنيّه» (یعنی کسی که تیر بلا باو اصابت نکرد و به خطایش گرفت و از او دور شد تیر مرگ بخطا نمی رود و به او اصابت خواهد کرد).

و نیز گفته اند: برای مردم دو اجل هست، اوّل أجل کسی که در جوانی و در حالت صحّت و ناگهانی می میرد، دوّم مدّت عمر و أجلی که خداوند، در طبیعت عالم بیشتر از آن قرار نداده است و حدّ اکثر عمر است می رسد و به آیه ذیل استناد کرده اند که خداوند فرموده:

(وَ مِنْکُمْ مَنْ یُتَوَفَّی وَ مِنْکُمْ مَنْ یُرَدُّ إِلی أَرْذَلِ الْعُمُرِ- ۵/ حج).

شاعری هم این هر دو معنای مردن را در شعرش آورده است که می گوید:

رأیت المنایا حبط عشواء من تصب تمته و من تخطئ یعمّر فیهرم

(مرگها را دیدم که بدون ملاحظه و ناگهانی همچون تیرهای پراکنده به کسانی می رسند و به هر کس رسید او را هلاک کرد. و به کسانیکه اصابت نکرد تا سر حدّ پیری و فرتوتی می زید).

و شاعری دیگر گوید:

من لم یمت عبطه یمت هرما ...

(کسیکه ناگهانی نمرد، به پیری و ضعف می رسد و خواهد مرد).

آجل در معنی ضدّ عاجل هم هست، و أجل به یک معنی جنایت است که از وقوعش و زمانش می ترسند و با این تعبیر هر أجلی جنایتی است امّا هر جنایتی اجل نیست.

واژه- (أجل)- که در عبارت- و من أجله- به کار می رود در معنی (به آن علّت، و به خاطر آن) است «۱» مثلا گفته می شود- فعلت کذا من أجله- (کار را

---

(۱) واژه- اجل- اجل هم خوانده شد یعنی بخاطر آن جنایت. تمام آیه چنین است (مِنْ أَجْلِ ذلِکَ کَتَبْنا عَلی بَنِی إِسْرائِیلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَیْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسادٍ فِی الْأَرْضِ فَکَأَنَّما قَتَلَ النَّاسَ جَمِیعاً- ۳۲/ مائده). که بخوبی، و روشنی مجازات فساد را معیّن کرده است تا بنی اسرائیل بدانند چنین حکمی در تورات هم هست که اگر بهر نام و با هر دلیل ایجاد فتنه و فساد و کشتار غیر حقّ بنماید مثل اینست که گروهی و جمعیتی کثیر را کشته اند.

بخاطرش انجام دادم) مثل آیه (مِنْ أَجْلِ ذلِکَ کَتَبْنا عَلی بَنِی إِسْرائِیلَ- ۳۲/ مائده).

امّا اگر این کلمه با کسره حرف اوّل خوانده شود به معنی جنایت است، (اجل)- من إجل ذلک «۱» و همینطور واژه- أجل- یعنی آری که پاسخی است مثبت در برابر تحقیق چیزیکه شنیده ای، مثلا- می پرسند فلان کار این چنین است؟ می گویند- (أجل)- یعنی آری و اصطلاح- بلوغ الأجل- در آیه (إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِکُوهُنَّ- ۲۳/ بقره) در این آیه بلوغ أجل- یعنی مدّت زمانی که بین طلاق و پایان رسیدن عدّه است و نیز آیه (وَ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا تَعْضُلُوهُنَّ ۲۳۴/ بقره) رسیدن بمدّت در این آیه اشاره است بزمان انقضای عدّه طلاق که می فرماید در آن زمان (لا جناح علیهنّ فی ما فعلن «۲» فی أنفسهنّ- ۲۳/ بقره).

(أحد) [أحد]:

واژه أحد به دو معنی به کار می رود یکی فقط در حالت نفی، و دوّم در اثبات، امّا موردی که فقط در نفی بکار می رود برای استغراق یعنی در برگرفتن تمام مفاهیم، معنی است خواه مفرد، جمع، مذکّر، مؤنّث و یا کم و زیاد باشد، چه در حالت اجتماع و چه در حالت افتراق

---

(۱) عبارت راغب اصفهانی رحمه اللّه که می گوید «هر أجلی جنایتی است امّا هر جنایتی اجل نیست» در بطلان ورد سخن کسانی است که غالبا می گویند: «اگر اجلش نبود کشته نمی شد» و می خواهند با اینگونه عبارات جنایات خود را توجیه کنند، آنها را پوچ می داند و می گوید هر جنایتی اجل نیست بلکه فعلی است، که باید مجازات دنیوی و اخروی در بر داشته باشد و ضمنا سخنان اشاعره، و معتقدین به جبر فلسفی و تاریخی معاصر را نیز ردّ می کند زیرا اینان می خواهند زیر بار مسئولیّت نروند امّا بگفته سعدی:

چو بد کردی مباش ایمن ز آفات بدی را جز بدی نبود مکافات

که در حقیقت ترجمه این آیه است (مَنْ یَعْمَلْ سُوءاً یُجْزَ بِهِ- ۱۲۳/ نساء) یعنی: هر کس گناهی و- عمل زشتی انجام دهد به مجازاتش می رسد.

(۲) از این دو آیه توجّه مخصوص خداوند و اسلام را به زنان که در حقیقت نیمی از جامعه بشری هستند دانسته و فهمیده می شود در آیه اوّل می فرماید اگر طلاقشان دادید (که خود طلاق در اسلام امر استثنائی است) و مدّت عدّه شان بسر رسید بایستی در کارشان از نظر انتخاب همسر آزاد باشند و در آیه دوّم می فرماید (فَلا تَعْضُلُوهُنَّ) یعنی در محظورشان قرار ندهید و در تنگی معیشت نگذارید چنانکه در آخرین خطبه ای که پیامبر اسلام در حجّه الوداع و پایان عمر مبارکش ایراد فرمود یکی از سفارشاتش این بود که فرمود (اوصیکم بالنّساء خیرا و إنّما هنّ عوان عندکم و إنّما أخذتموهنّ بأمانه اللّه و لکم علیهنّ حقّ و لهنّ علیکم حقّ) تاریخ یعقوبی ج ۲ ص ۱۱۱.

، مانند ما فی الدّار أحد «۱» یعنی حتّی یکی هم در خانه نیست که در این عبارت هیچ کس نبودن را در باره یک، دو، و بیشتر می رساند. (أی واحد) بنابر این در معنی فوق، بکار بردن أحد در إثبات درست نیست معنی فی الدّار احد- در خانه یکی هست، درست نیست (چون واژه أحد خاصّ خداوند است) زیرا نفی دو ضدّ صحیح است امّا اثباتشان ناصحیح ولی اگر به جای أحد در جمله مثبت (واحد) بکار رود و بگویند- فی الدّار واحد- هم وجود (واحد) یعنی یک فرد در خانه بیان شده و هم بیشتر از یک فرد و این موضوع بسیار روشن است.

برای در بر گرفتن بیش از یکی یا بیشتر کلمه أحد- در معنی واحد، این آیه قرآن است (فَما مِنْکُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حاجِزِینَ- ۴۷/ حاقّه). (یعنی هیچ یک از شما مدافع او نخواهید بود).

و امّا بکار بردن واژه احد به صورت مثبت بر سه وجه است:

اوّل- ضمیمه شدن احد به اعداد ده دهی مانند- أحد عشر- أحد و عشرون.

دوّم- اضافه شدن احد به ضمائر چه به صورت مضاف و یا مضاف الیه مانند آیه (أَمَّا أَحَدُکُما فَیَسْقِی رَبَّهُ خَمْراً- ۴۱/ یوسف) که احد در این آیه به ضمیر، کما- اضافه شده و به صورت- یوم الأحد- که احد، مضاف الیه است.

سوّم- احد بطور مطلق بصورت صفت بکار می رود که فقط مخصوص وصف خدای تعالی است (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ- ۲/ اخلاص).

واژه احد، اصولا برای همین معنی اخیر است و پایه اعداد که دو و سه و غیره باشد نیست، امّا (وحد) در غیر معنی أحد بکار می رود مانند این شعر

---

(۱) هاتف اصفهانی چه زیبا گفته است گوئی که آیه (فَأَیْنَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ- ۱۱۵/ بقره) را به نظم در آورده:

یا ربی پرده از در دیوار در تجلّی است یا اولی الأبصار

چو نکو بنگری همی بینی لیس فی الدّار غیره الدّیّار

جهان وجود و هستی همواره تجلّیگاه (أحد) یعنی حقیقتی است که هیچ رنگی جز رنگ خدائی ندارد که (صِبْغَةَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً ۱۳۸ بقره) تلاش انبیا نیز برای یادآوری آن حقیقت ازلی و زدودن رنگهای مادی و غیر خدائیست تا او را دریابیم و بسوی او بشتابیم و جز او نبینیم.

نابغه: «۱»

كانّ رجلی و قد زال النّهار بنا بذی الجلیل علی مستأنس وحد

(أخذ) [أخذ]:

حیازت کردن چیزی و تصرّف و بدست آوردن آنست، این واژه گاهی به معنی دستگیر کردن و گرفتن است مانند آیه مبارکه ای، که می فرماید: (مَعاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنا مَتاعَنا عِنْدَهُ- ۷۲/ یوسف).

(این آیه سخن حضرت یوسف (ع) به برادران خویش است که به وی گویند یکی از ما را گروگان بگیرند اما می بینیم که تو نیکو کاری، سپس یوسف که حاکم مصر شده است با یاد خدا می گوید پناه بر خدا اگر غیر از کسیکه متاع ما نزد او است دیگری را بگیریم زیرا در آن صورت یعنی نگهداشتن دیگری بجای فرد گناهکار، ستمکار خواهیم بود).

و گاهی واژه «أخذ» به معنی غلبه کردن و چیره شده است در این آیه (لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَوْمٌ لَهُ- ۲۵۵/ بقره) یعنی چرت و پینگی و خواب بر خدای تعالی غلبه نمی کند همانگونه که بر انسانها چیره می شود و بناچار تسلیم خواب می شود.

در مثل می گویند- أخذته الحمّی- یعنی تب بر او غلبه کرد، خدای تعالی در این معنی فرماید (أَخَذَ الَّذِینَ ظَلَمُوا الصَّیْحَهُ- ۶۷/ هود).

(بانگ عذاب و آوای مرگ ستمکاران را فرو گرفت و برایشان غلبه کرد) و آیه (فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَکالَ الْآخِرَهِ وَ الْأُولی ۲۵/ نازعات) (خداوند او را به عقاب و جزای دنیا و آخرت فرو گرفت) و آیه (وَ کَذلِکَ أَخْذُ رَبِّکَ إِذا أَخَذَ الْقُری ۱۰۲/ هود) فرو گرفتن و غلبه پروردگارت آن گونه است که ناگهانی شهرها و بادیه ها را فرو گیرد.

اسیرهای جنگی هم با کلمات- مأخوذ- و- أخیذ- تعبیر شده اند.

(اتّخاذ) که همان باب افتعال از اخذ است با دو مفهوم به کار می رود و متعدّی

---

(۱) نابغه ذبیانی یکی از شعرای قبل از اسلام است و بیتی که راغب رحمه اللّه از او نقل کرده مربوط به معلّقه معروف است. ذی الجلیل مکانی است نزدیک مکّه در این بیت نابغه سرعت شتر تندرو خود را به صفت دویدن گاو وحشی تشبیه کرده که در حرکت سریعش به چپ و راست خود می نگرد و خود را در دویدن تنها می بیند. و می گوید: (گوئی که در آن نیمه روز و شدّت گرما دویدن ناقه من در ذی الجلیل همانند سرعت و شدّت دویدگان گاو وحشی است) مطلع قصیده اش این است:

یا دارمیّه بالعلیاء فالسّند اقوت و طال علیها سالف الابد

می شود، مانند افعال قلوب که دو مفعول می گیرند و عمل می کنند، در آیات زیر:

(لا تَتَّخِذُوا الْیَهُودَ وَ النَّصاری أَوْلِیاءَ- ۵۱/ مائده) و آیه (وَ الَّذِینَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِیاءَ- ۶/ شوری) و (فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِیًّا- ۱۱۰/ مؤمنون)- و (أَ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِی وَ أُمِّی إِلهَیْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۱۱۶/ مائده) در تمام آیات فوق اتّخاذ با دو مفعول به کار رفته (و به معانی- قرار دادن- گردیدن- حاصل کردن و ساختن است) و آیه (وَ لَوْ (یُؤاخِذُ) اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ- ۶/ نحل). لفظ مؤاخذه در آیه هشداری است بر مجازات و معاقبه یا رو برو شدن مردم به نتیجه ناسپاسیشان، در برابر نعمتها و رحمتهائی که از خدای تعالی دریافت کرده اند.

در مثل گویند: (فلان مأخوذ) و به اخذه من الجّن- کنایه از بیماری سخت روانی است و و فلان یأخذ مأخذ فلان- یعنی راه او را می رود و چون او کار می کند. و رجل أخذ و به أخذ- کنایه از بیماری چشم و هلاکت است، الإخاذه و الاخاذ- زمینی است که کسی آن را برای خودش می گیرد و تصرّف می کند.

و نیز گفته اند- و من أخذ أخذهم- و- أخذهم- هر دو بکار می رود.

(اخ) [اخ:

برادر، این واژه در اصل (أخو) است و به کسیکه در ولادت از یک پدر و مادر یا یکی از آن دو یا همشیر بودن یعنی از یک پستان شیر خوردن با دیگری مشترک باشد او را برادر گویند، و به صورت استعاره به هر کسیکه با دیگری در قبیله یا در دین یا در کار و صنعت یا معامله و دوستی و در مناسبات دیگر مشارکت داشته باشد برادر گویند مانند این آیه قرآن (لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ کَفَرُوا وَ قالُوا لِإِخْوانِهِمْ- ۱۵۶/ آل عمران) یعنی بخاطر مشارکتشان در کفر إخوان نامیده شده اند.

و آیه (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ- ۱۰/ حجرات) و آیه (أَ یُحِبُّ أَحَدُکُمْ أَنْ یَأْکُلَ لَحْمَ أَخِیهِ مَیْتاً- ۱۲/ حجرات) (در چند آیه فوق لفظ برادر (اخ) در معنی مستعار خود بکار رفته است)، و همینطور آیه (فَإِنْ کانَ لَهُ إِخْوَةٌ- ۱۱/ نساء) یعنی برادران و خواهران (إخوان و أخوات).

و در آیه (إِخْواناً عَلی سُرُرٍ مُتَقابِلِینَ- ۴۷/ حجر) نشانه ای است از نفی مخالفت و ناهماهنگی در میان ایشان که در بهشت، همه برادرند.

کلمه (أخت) مؤنث (أخ) است یعنی خواهر، و حرف (ت) در آخر کلمه اخت

عوض حرف محذوف اصلی آن است و در آیه (یا أُخْتَ هارُونَ- ۲۸/ مریم) خطاب خواهر بودن مریم به هارون از جهت همسان بودن در صلاح، و شایستگی است نه در خواهر بودن نسبی. «۱» دارند آنها نیز بهمان علّت عاطفی برادر خطاب شده اند، هر چند که برادر نسبی نباشند و همین طور آیات زیر:

(وَ إِلی ثَمُودَ أَخاهُمْ- ۷۳/ اعراف) و (وَ إِلی عادٍ أَخاهُمْ- ۶۵/ اعراف) و (وَ إِلی مَدْیَنَ أَخاهُمْ- ۸۵/ اعراف) و امّا در آیه (وَ ما نُرِیهِمْ مِنْ آیَهٍ إِلَّا هِیَ أَکْبَرُ مِنْ أُخْتِها- ۴۸/ زخرف) از این جهت در آن آیه، آیات طبیعی به خواهر تشبیه شده اند که در صحّت و روشنی و صدق مشترکند. پس عبارت (أکبر من اختها) که قسمتی از آیه است ضمیر (ها) به آیات و آیه قبل بر می گردد. که گوئی همه آیات از یک اصلند و نامیدن (اخت) برای آیات از نظر شباهت در روشنی مفهوم آنهاست.

و همینطور در آیه (کُلَّما دَخَلَتْ أُمَّهٌ لَعَنَتْ أُخْتَها- ۳۸/ اعراف) هر قومی و امّتی که داخل دوزخ می شوند به پیشوایان و سران دنیائی خود که باعث گمراهیشان بوده اند نفرین می کنند زیرا در کفر و ظلم همانند بوده اند و این معنی در آیه (أَوْلِیاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ- ۳۵۷/ بقره) اشاره شده است.

تأخّیت، که به معنی تحرّیت، یعنی هماهنگ بودن و هم هدف بودن که به صورت استعاره به کار رفته و همان قصد و هدف مشترک برادر برای برادر دیگر است.

گاهی هم از واژه إخوه معنی ملازمت و همراهی نمودن استفاده می شود.

عبارت- أخیّه الدّایه- حلقه و ریسمانی است که حیوان را با آن به زمین می بندند.

---

(۱) هارون برادر حضرت موسی هزار سال قبل از حضرت مریم بوده لذا خطاب نمودن (یا اخت هارون) به مریم از جهت این است که در پاکی و شایستگی همسنگ اوست که به او می گویند تو با این پاکدامنی چگونه فرزنددار شده ای؟

آیات بعد مؤیّد این مطلب است.

).

((آخر) [آخر]:

در برابر اوّل و همچنین در مقابل واحد بکار می رود. قیامت و جهان پس از مرگ، به دار الآخره یعنی خانه آخرت که حیات ثانوی است تعبیر شده همانطور که حیات دنیوی و این جهان را به دار الدّنیا، تعبیر کرده اند مانند آیه (وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِیَ الْحَیَوانُ- ۴۶/ عنکبوت) (به راستی که حیات آخرت همان حیات حقیقی است که جاودانه، بدون زوال، و بدون إنقطاع و مرگ است).

گاهی هم لفظ (دار) حذف می شود مانند آیه (أُولئِکَ الَّذِینَ لَیْسَ لَهُمْ فِی الْآخِرَهِ إِلَّا النَّارُ- ۱۶/ هود) و زمانی هم لفظ دار، به آخرت توصیف می شود یعنی آخرت برای (دار) صفت می شود و گاهی هم مضاف الیه برای واژه دیگر که هر دو مورد در این آیه آمده است (وَ لَلدَّارُ الْآخِرَهُ خَیْرٌ لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ- ۳۲/ انعام) و آیه (لَأَجْرُ الْآخِرَهِ أَکْبَرُ لَوْ کانُوا یَعْلَمُونَ- ۴۱/ نحل).

تقدیر حالت اضافه- دار الحیاه الآخره- است که در واقع جایگاه، و حیات اخروی منظور است. واژه اخر، از قاعده کلماتی که (الف و لام) در تقدیر دارند و بر این وزن جمع بسته می شوند خارج است و در زبان عرب چنین کلمه ای در حالت جمع و بدون (الف و لام) نظیری ندارد، این چنین قاعده ای از دو حال خارج نیست یا قبل از آن کلمه حرف (من) لفظا یا تقدیرا ذکر می شود که در آن صورت تثنیه و جمع و مؤنّث نخواهد داشت «۱» و یا اینکه حرف (من) حذف می شود که در آن

حیات دنیا و آخرت را سنائی عارف گرانقدر اینطور توصیف کرده است:

تا کی از دار الغروری ساختن دار السّرور تا کی از دار الفراری ساخت دار القرار

ای خداوندان مال الاعتبار الاعتبار وی خداوند ان قال الاعتذار الاعتذار

پیش از آن کاین جان عذرآور فرو ماند ز نطق بیش از این کاین چشم عبرت بین فرو ماند ز کار

پند گیرید ای سیاهیتان گرفته جای پند عذر آرید ای سپیدیتان دمیده بر عذار دیوان سنائی

(۱) اخر جمع اخری است و غیر منصرف است یعنی تنوین و کسره نمی گیرد زیرا مفردش که اخری است غیر منصرف است و هر جمعی بر وزن- فعل- که مفردش غیر منصرف باشد کسره و تنوین نمی گیرد.

امّا اگر وزن- فعل- جمع فعله- باشد مانند: حفر- که جمع حفره است منصرف یعنی تنوین و کسره می گیرد، از طرفی- اخر- جمع اخری است و اخری مؤنّث آخر که در قرآن در آیه (فَعِدَّهٌ مِنْ أَیَّامٍ أُخَرَ- ۱۸۴/ بقره) بدون کسره و تنوین ذکر شده است زیرا وزن (أفعل) که با حرف (من) جاره همراه باشد در صورت نکره بودن جمع و تأنیث ندارد. مثلا می گوئیم: مررت برجل افضل منک و بامرأه افضل منک- امّا

صورت (الف و لام) دارد و تثنیه و جمع هم دارد، لفظ (آخر) در میان کلماتی شبیه بخود ذکرش بودن (الف و لام) جایز شده است.

(تأخیر:) در برابر تقدیم بکار می رود، مثل آیات (بِما قَدَّمَ وَ أَخَّرَ

- ۱۳۰/ قیامت) و آیه (إِنَّما يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصارُ- ۴۲/ ابراهیم) و آیه (رَبَّنا أَخِّرْنا إِلى أَجَلٍ قَرِيبٍ- ۴۴/ ابراهیم) می گویند: بعته بأخره- آنرا با تأخیر مدّت فروختم، و مثل کلمه- بنظره «۱» و همینطور در محاوره گویند- أبعد اللّه الأخر- یعنی خدای او را فضیلت و برتریی دور گرداند و یا او را از همراهی حقّ و رسیدن به حقّ دور دارد.

(إدّ) [إدّ]:

کار ناروا و پر غوغا و یا سخنی کفر آمیز و بس عجیب، در آیه (لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئاً إِدًّا- ۸۹/ مریم) یعنی کاری زشت که باعث سر و صدا است انجام داده ای.

عبارت- أدّت النّاقه تئدّ- فغان و ناله آن شتر شدّت گرفت.

الأديد: غوغا و سر و صدا گفته اند کلمه- ادّ- یا از- ودّ- یعنی دوستی و یا از همین ریشه (ادّ) سر و صدای ناروا گرفته شده است.

(أداء) [أداء]:

به حق وفا کردن و پرداختن به حقّ، مانند پرداخت خراج و جزیه و رد کردن امانت، چنانکه در آیات (فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمانَتَهُ- ۲۸۳/ بقره) و (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَماناتِ إِلى أَهْلِها- ۵۸/ نساء) و (وَ أَداءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسانٍ ۱۷۸/ بقره) اشاره شده است.

اصل کلمه- اداء- از- الأداه- گرفته شده یعنی وسیله و ابزار چنانکه می گویند: أدوت تفعل کذا- یعنی وسائلی که بایستی با آنها کار کنی تهیّه کردی و

اگر (الف و لام) بر سرش اضافه کنیم و یا به صورت اضافه باشد تأنیث دارد مانند- مررت بالرّجل الأفضل بالمرأه الفضلی و بالنّساء الفضلی امّا کلمه آخر بدون حرف (من) و بدون (الف و لام) و بدون حالت اضافه جمع بسته می شود و به صورت مؤنّث هم در می آید مانند- مررت برجل آخر و برجال و آخر و آخرین- اگر از این حالت خارج و به صورت صفت درآمد جمعی است که صرف نمی شود و مفرد و تثنیه هم ندارد.

(۱) نظره- در قرآن به معنی مهلت و مدّت و زمان داشتن بکار رفته است. در آیه (وَ إِنْ كانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلى مَيْسَرَةٍ- ۲۸۰/ بقره) یعنی اگر وامداری یا بدهکاری به ناتوانی و تنگدستی افتاد او را مهلت باید داد تا به توان خویش برسد و از عهده برآید

چنـانکه پیامبر (ص) فرمود: کسـیکه به مسـتمندی مقروض، ممهلت دهـد و یا از او در گـذرد و وامش را ببخشـد در قیامت در کنف رحمت حقّ خواهد بود و اگر بر او سخت گیرد خداوند گورش را بر او تنگ گرداند. (مجمع)

ص: ۱۶۲

گرفتی، و- استأدیت علی فلان- او را یاری کردم- استأدی، یا استعداء علیه- او را یاری کرد که هر دو به معنی یاری رساندن است.

(آدم) [آدم:

ابو البشر (پدر بشر)، گفته اند ۱- چون جسم آدم از خاک سطح زمین است و- أدیم الأرض- یعنی رویه و سطح زمین، بنابر این نام او از أدیم گرفته شده است.

۲- توجیه دیگر این است که گویند به خاطر گندمگون بودن پوستش آدم نامیده شده زیرا، رجل آدم- مثل- رجل أسمر- به معنی مرد گندم گون است.

۳- و باز گفته اند: وجه تسمیه آدم به خاطر این است که از عناصر گوناگون و نیروهای مختلف آفریده شده چنانکه خدای تعالی فرموده است (مِنْ نُطْفَهٍ أَمْشاجٍ نَبْتَلِیهِ- ۲/ دهر) یعنی از مواد مختلف زمین ترکیب شده.

۴- و باز گفته اند: از اصطلاح- جعلت فلانا أدمه أهلی- یعنی او را با خانواده ام آمیزش دادم و آشنا کردم گرفته شده چون آدم آمیزش پذیر است.

۵- نام آدم بخاطر این است که از روح پاک و عطرآگین خدائی بر او دمیده شده و آیه (وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ حجر) دلیل بر همین معنی است و از این جهت عقلی و فهم و دقّت در امور که باعث برتری و کرامت او بر سایر موجودات است در سرشت آدم وجود دارد و خدای تعالی فرموده (وَ فَضَّلْناهُمْ عَلی کَثِیرٍ مِمَّنْ خَلَقْنا تَفْضِیلًا- ۷۰/ اسراء) «۱».

و واژه إدام هم که به معنای بوی خوش غذاهاست بر معنای فوق دلالت دارد و در حدیث (لو نظرت الیها فإنّه أخری أن یؤدم بینکما)، یعنی شما رای الفت می دهد و پاک

---

(۱) از واژه کثیر در آیه فوق که کرامت و شرافت و برتری بنی آدم رای ذکر می کند فهمیده می شود که موجودات دیگری در جهان پهناور وجود دارد که انسان بر آنها برتری ندارد و آنها برتر از آدمیان اند و بدیهی است که آنها فرشتگان نیز نیستند زیرا آدم مسجود فرشتگان است و این مطلب یعنی وجود موجوداتی با فضیلت تر از انسان رای در کرات دیگر اثبات می کند آیه اینطور است (وَ لَقَدْ کَرَّمْنا بَنِی آدَمَ وَ حَمَلْناهُمْ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّیِّباتِ- وَ فَضَّلْناهُمْ عَلی کَثِیرٍ مِمَّنْ خَلَقْنا تَفْضِیلًا- ۷۰/ اسراء) خداوند کراممت به انسان داده او را بر دریا و خشکی مسلّط کرده، آدم مواد طبیعی عالم را بطور خام چون حیوانات نمی خورد بلکه آنها را با مخلوط کردن، تمیز کردن، پختن چاشنی زدن و بامزه کردن می خورد (طیّبات) و فقط انسان چنین تصرّفی در مواد زمین دارد امّا خدای تعالی با همه این کرامتها می فرماید (تو بر تمام موجودات عالم برتری نداری و هستند موجوداتی که فضیلتشان بیشتر است).

می گرداند، که معنی این حدیث نیز بهمان معنی پاک و شایسته بودن آدم دلالت دارد و از آن اخذ شده است.

(اذن) [اذن :

أذن- گوش و عضوی که در بدن انسان است و بخاطر شباهتش با حلقه ها و دسته های مدوّر دیگ باین نام تشبیه شده است که در دو طرف سر انسان قرار دارد و به طور استعاره در باره کسی که زیاد شنواست بکار می رود مانند آیه (وَ یَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُلْ أُذُنُ خَیْرٍ لَکُمْ «۱»- ۶۱/ توبه) یعنی بسیار شنیدن پیامبر برای این است که به خیر و صلاح شما است.

(وَ فِی آذانِهِمْ وَقْراً- ۲۵/ انعام) که به نادانی مخالفین اشاره می کند نه اینکه نمی شنوند و یا ناشنوا هستند، و- (اذن)- یعنی گوش فرا داد و منقاد و مطیع شد، مثل آیه (وَ أَذِنَتْ لِرَبِّها وَ حُقَّتْ- ۲/ انشقاق) یعنی پروردگارش را به شایستگی و حقیقت فرمان بر دو قدرتش را پذیرا شد، کلمه- إذن- به صورت فعل در این آیه (فَأْذَنُوا «۲» بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ- ۲۷۸/ بقره) به معنی آگاه کردن و یا آگاهی را بگوش دیگران رسانیدن بکار رفته است.

(إذن) و- أذان- چیزی است که شنیده شده و لذا به علم و آگاهی هم تعبیر شده است. زیرا غالبا علوم از راه گوش و شنیدن است و مبدء آنها است.

در آیات (ائْذَنْ لِی وَ لا تَفْتِنِّی- ۴۹/ توبه) و (وَ إِذْ تَأَذَّنَ رَبُّکَ- ۱۶۷/ اعراف) و عبارات- اذنته- و آذنته بکذا- به معنی اجازه دادن و آگاه کردن است و (مؤذّن)- کسی است که با ندا سر دادن چیزی را به دیگران اعلام می دارد.

---

(۱) این آیه مربوط به سخنی است که مشرکین در مورد پیامبر (ص) می گفتند زیرا پیامبر بسیار شنوا بود و ما می دانیم که این حالت در مردمان عادی، صفتی پسندیده است چه رسد به پیامبر (ص) و لذا خدا می فرماید بگو برای شما شنوایی نیکو هستم. سعدی می گوید:

دادند دو گوش و یک زبانت ز آغاز یعنی که دو بشنو و یکی بیش مگوی

(۲) آیه فوق در باره رباخواری است که می فرماید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا ما بَقِیَ مِنَ الرِّبا إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ- ۲۷۸/ بقره).

یعنی: ای مؤمنین پارسائی پیشه کنید و خدای را پروا نمائید از این تاریخ از گرفتن ربح و ربائی که دیگران باید بدهند در گذرید اگر به راستی مؤمنید، ولی اگر این کار را نمی کنید بگوش دیگران برسانید و آگاهشان کنید که شما با خدا و رسولش در جنگید تا مردم بدانند که شما علم جنگ با خدا برافراشته اید. [...]

معنی فوق را در آیات (ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيَّتُهَا الْعِيرُ- ۷۰/ یوسف) و آیه (فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ- ۴۴/ اعراف) و آیه (وَ أَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ- ۲۷/ حجّ) مشاهده می کنیم.

آذین: جائی است که بانگ ندا و اذان از آنجا می آید، و- (الإذن) فی الشّی ء- اجازه خواستن یا اعلام اجازه در آن چیز، مانند آیه (وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ/ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ- ۶۴/ نساء) پیامبری را نفرستادیم مگر اینکه به اراده و امر خدای مطیع شود.

و آیه (وَ ما أَصابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعانِ فَبِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۶۶/ عمران) و (وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰۲/ بقره) و (وَ لَيْسَ بِضارِّهِمْ شَيْئاً إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰/ مجادله).

که گفته شده واژه إذن در سه آیه فوق به معنی علم خداست، امّا میان علم و اجازه و إذن فرق است و واژه إذن أخصّ است و در جائی بکار می رود که مشیّت و خواست در آن باشد چه آن کار مورد رضایت باشد یا نباشد، پس در آیه (وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰۰/ یونس) معلوم است، که مشیّت و خواست و امر خدا در آن است امّا در آیه (وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰۲/ بقره) که از جهتی مشیّت خدا در آن است و آن چیزیکه خلافی در آن نیست این است که خداوند در وجود انسان نیروئی ایجاد کرده است که امکان احساس درد و ستم را از کسیکه باو ظلم می کند و زیان می رساند دارد، و خدای انسان را مانند سنگی که درد را احساس نمی کند نیافریده و قرار نداده است، و نیز همچنین در این مطلب خلافی نیست که ایجاد آن امکان معنی احساس درد ظلم و ستم هم در سرشت انسان از فعل خداست.

از این روی صحیح است که گفته شود چون خداوند انسان را طوری آفریده که توانائی احساس ظلم و دفع آن در سرشتش هست و می تواند آنرا درک نموده و از خود دور کند، پس صحیح است که گفته شود علم خداوند به ظلم و زیانی که از ناحیه ستمگران در طول تاریخ به انسانها می رسد علّت و انگیزه ایجاد احساس دفع ستم در آنها بوده است.

و انسانها را با سرشتی و فطرتی آفریده تا بتوانند درد را احساس و ستم را دفع کنند، برای بسط و گسترش تحقیق در این سخن کتاب دیگری غیر از این کتاب

لازم است. «۱»

(استئـذان:) طلب إذن (إِنَّما يَسْتَأْذِنُکَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ- ۴۵/ توبه) و آيه (فَإِذَا اسْتَأْذَنُوکَ- ۶۲/ نوح) (اين دو آيه در بـاره كسانى است كه از پيامبر براى نرفتن به جنگ اجازه مى خواستند كه شركت نكنند).

(إذن،) حرف جواب و جزاء در سـخن است به اين معنى كه بكار بردن اين كلمه اگر در صـدر جمله و آغاز كلام باشد و پس از آن فعل مضارع بيايد آنرا منصوب مى كند، مثل- إذن أخرج-.

إذن همواره در حـالت اقتضـاى پاسـخ دادن چه صـريح باشـد و چه در تقـدير بكار مى رود، عبارتى كه با (إذن) آغاز مى شود متضمّن مطالبى است كه در جواب و جزاى عبارت مربوط بآن پاسخ است و اگر كلماتى قبل از إذن بيان شود و فعل

---

(۱) متأسّـفانه كتابى كه راغب اصفهانى رحمه اللّه وعده اش را داده با كتابى كه در مقدّمه اين كتاب آرزوى نوشتنش را داشته به عمل نپيوسته. مطلب فوق را امام على (ع) بيان فرموده كه (لا تكن ظالما و لا تكن مظلوما) بايد دانست نيروئى را كه خداوند در سرشت انسان قرار داده و تجلّى آنرا بشر در طول تاريخ خويش به روشنى ديده است اين است كه ستمگرانى و بزهكاران و كافرانى پس از برخورد با پيامبران و يا حكيمان و عارفان حالت ستمكاريشان به دفع ستم و اجراى عدالت تبديل شده است (از حكما مانند برخورد خواجه نصير طوسـى با مغولان) ظلم و ستم امرى فطرى نيست، در حقيقت بكار بردن نيروهاى نفسانى در مسير انحرافى است، تنفر و انزجـار تمـام بشـر از زشتى و سـتم و تمايـل آنهـا به عـدالت و نيكى از همان فطرت پاك الهى سـر چشـمه مى گيرد و اصـل در خلقـت و آفرينش، در بشـر بر ايمـان و انجـام عـدل و نيكى اسـت (وَ مـا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ- ۵۶/ ذاريات) اگر ظلم و سـتم، خواست و اراده خـدا بود در آيات زير نمى فرمود كه (وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ- ۳۱/ غـافر) و (وَ مَا اللَّهُ يُرِيـدُ ظُلْماً لِلْعالَمِينَ- ۱۰۸/ آل عمران) اگر خـداى تعالى به مصـداق اين آيات براى بنـدگان و جهانيان اراده ظلم نمى كنـد و ظلم را از آنـان نمى خواهـد، پس ظلم ظالمان سركشـى از فرمان خـداى خارج از خواست پروردگار لطيف و رحيم است امّا پس از وقوع ظلم و عدل و اظهار ايمان و كفر از سوى آزمايش دهندگان يعنى (همه انسانها) يقينا آن اعمال در پيشـگاه عـدل و علم خـداى تـا زمـانى كه با توبه و ايمان، آثار انحراف محو نشـده باشـد وجود دارد كه (إِنَّ الْحَسَناتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئاتِ- ۱۱۴/ هـود) بنـابر اين امـورى ثـابت مبنى بر مشيّت و علم و اراده خـداى در جهـان وجـود دارد و آن امور فطرت، و آفرينش، ناموس خلل ناپذير الهى است كه: (لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) و (فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا- ۴۳/ فاطر) امّا امورى هم غير ثابت و در حال تغيير پيوسته از انسانها سر مى زند كه حقّش ثابت و باطلش با شرايطى كه گفته شده محو مى گردد.

رگ رگ است اين آب شيرين و آب شور بر خلايق مى رود تا نفخ صور

مضارع بعدش بیاید هم نصب و هم رفعش جایز است، مانند این عبارت- أنا إذن أخرج- یا- اخرج- که نصب و رفع هر دو درست است زیرا- إذن- اوّل جمله نیست، و اگر (إذن) بعد از فعل بیاید یا فعلی با او همراه نباشد عمل نمی کند مانند- أنا أخرج إذن- و در این آیه هم (إِنَّكُمْ إِذاً مِثْلُهُمْ- ۱۴۰/ نساء) و اذا در این آیه عمل نکرده است و (مثلهم) مرفوع است.

(أذی) [أذی:

اذیّت و آزاری است که به هر ذی روحی را نظر جسمی یا روحی با عواقبش می رسد چه دنیائی و چه اخروی، خدای فرماید (لا تُبْطِلُوا صَدَقاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذی ۲۶۴/ بقره) و همینطور آیه (فَآذُوهُما- ۱۶/ نساء) که اشاره باذیّت و زدن است مثل آیه (وَ مِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَ يَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ- ۶۱/ توبه) و آیه (لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسى وَ أُوذُوا حَتَّى أَتاهُمْ نَصْرُنا- ۶۹/ احزاب) و (لِمَ تُؤْذُونَنِي- ۵/ صف) و (يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذىً- ۲۲۲/ بقره). (وَ الَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ- ۶۱/ توبه).

که عوارض محیض را از نظر شرعی و باعتبار شرع (أذی) یعنی رنج و زحمت نامیده است و همینطور باعتبار پزشکی، چنانکه پزشکان این رشته ذکر کرده اند محیض نوعی درد و رنج است.

و گفته شده- آذیته، أوذیه، إیذاء، و أذیّه و أذی، اسم فاعلش الآذی است- یعنی موجی سخت و اذیّت کننده برای دریانوردان در موقع کشتی رانی.

(إذا) [إذا]:

که برای زمان آینده بکار می رود متضمّن معنی شرط نیز هست، و مانند حروف جازمه عمل می کند و بیشتر در شعر، امّا إذ تعبیر بزمان گذشته شود و حتما با (ما) بکار می رود و بدون حرف (ما) برای زمان گذشته جایز نیست مانند:

إذ ما أتیت علی الرّسول فقل له و بیشتر در حالت شعری است.

(أرب) [أرب:

نیاز شدیدی که با درک آنها اقتضای چاره جوئی برای دفعش بوجود می آید، پس هر أربی نیازی است امّا هر نیاز و حاجتی (أرب) نیست. بعدا این واژه گاهی در معنی نیاز تنها و گاهی نیاز و دفع نیاز بکار رفته، چنانکه می گویند- ذو أرب و أریب- یعنی کسیکه چاره جوئی می کند. أرب إلی کذا أربا و أربه و إربه و

مأربه- (چهار مصدر دارد)، خداوند در قرآن فرماید (وَ لِیَ فِیها مَآرِبُ أُخْری ۱۸/ طه) و جمله- و لا أرب لی فی کذا- یعنی نیاز شدیدی بآن ندارم و آیه (أُولِی الْإِرْبَهِ مِنَ الرِّجالِ- ۳۱/ نور) کنایه از احتیاج به نکاح و همسری است، و نشانه نیاز شدیدی است که چاره جوئی آنرا اقتضاء دارد.

اعضائی هم که شدیدا به آنها نیاز هست (آراب) گویند که مفردش (أرب) است اعضای بدن دو گونه است:

۱- اعضائی که مورد نیاز حیوان یا (هر ذی روحی است) مانند: دست پا، چشم، و ...

۲- نوع دیگر اعضائی که برای زیبائی است مانند ابرو، ریش، و ... اعضای مورد نیاز و حاجت هم دو دسته است، قسمتی که حاجت شدیدی به آن نیست و قسمتی که به شدّت مورد نیاز هست، در این گونه عضوها حتّی اگر توهّم شود که نباشند کار بدن اختلال عظیمی خواهد داشت و اینگونه اعضای رئیسه بدن را (آراب) نامیده اند در حدیثی از پیامبر آمده است که «إذا سجد العبد سجد معه سبعه آراب» یعنی صورتش، دو کف دستش، دو زانویش و دو پایش نیز در حال سجده است.

گفته اند: أرّب نصیبه- نصیب و بهره او را بزرگ کرد- و أرّب ماله- مالش را فزونی داد، و أربّت العقده- گره را محکم کرد- أرب- نصیبه- بدون تشدید حرف (ر) باندازه نیازش بهره اش را قرار داد.

(ارض) [ارض:

زمین یا جرم و جسمی که در مقابل آسمان قرار دارد جمع آن- أرضون- است و در قرآن بصورت جمع نیامده است. «۱»

پائین و زیر هر چیز را نیز به أرض تعبیر کرده اند، همانگونه که بالا و فوق هر

---

(۱) در قرآن کلمه (ارض) همان طوری که راغب رحمه اللّه گفته است بصورت جمع نیامده امّا در آیه (اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ سَبْعَ سَماواتٍ وَ مِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ- ۱۲/ طلاق) اشاره دارد که همانند زمین و کره خاکی ما با همین شرایط در جهان پهناور بسیار آفریده است، واژه مثلهنّ از (ارضون) معنایش وسیعتر، و مفهومش فراگیرتر است که در باره زمینهائی مانند زمین ما بکار رفته و این کلمه یعنی مثلهنّ یکی از معجزات قرآنی است که می فرماید حیات و زندگی تنها منحصر به همین زمین نیست. چون در آیه ۷۰

چیز را هم (سماء) نامیده اند، شاعری در وصف اسبش گوید:

و أحمر کالدّیباج أمّا سماؤها فریّا و أمّا أرضها فمحول

(اسبی است سرخ و زیبا چون پارچه دیبای رنگین که پشتش از شدّت حرکت مرطوب و زیر و پاهایش خشک). و سخن خدای تعالی (اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یُحْیِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها- ۱۷/ حدید).

لفظ ارض عبارت از هر پدیده ای است که در زمین بعد از تباهی، و فرسایش، حیات مجدّد می یابد و بعد از وجود تکوینی و خلقت مجدّدا به سوی حیات و رشد عودت می کند، از این روی بعضی از مفسّرین گفته اند مقصود از (یُحْیِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها- ۱۷/ حدید) نرم شدن دلها بعد از قساوت و سنگدلی است. و عبارت- أرض أریضه- یعنی زمینی که گیاهش نیکو است.

- تأرّض النّبت- آن گیاه در زمین ریشه گرفت و زیاد شد،- تأرّض الجدی- آن بزغاله چرید و- أرضه الدّوده- یعنی موریانه هائی که در چوب قرار می گیرند و آنرا می پوشانند- و أرضت الخشبه- که همان (ما روضه) است: چوبها، موریانه زده است.

(اریک) [اریک:

اریکه یا حجله روی تخت، جمعش (أرائک) است، نامیدن حجله و تخت به اریکه یا از این جهت است که ارائک در زمینی ساخته می شود که درخت (أراک) در آنجا می روید و از آن درخت ساخته می شود، و یا از این جهت که تخت و اریکه جای نشستن و اقامت است چنانکه گفته اند- أرک- بالمکان أروکا- و اصل أروک بمعنای اقامت و نشستن بر درخت اراک است. و سپس به اقامت در

---

۱ سوره اسراء هم در باره شرافت و کرامت انسان فرموده انسان با تمام فضیلتش بر تمام موجودات برتری ندارد بلکه (و فضّلناهم علی کثیر ممّن خلقنا تفضیلا).

واژه ارض در زبان انگلیسی هم با همین تلفّظ بکار می رود و اصولا صدها واژه مشترک از زبانهای فارسی و عربی در زبانهای لاتینی (انگلیسی آلمانی واژه زدائی برنیامده اند، امّا متأسّفانه در زمانهائی که ملّت و کشور عزیز ما در راه استثمار زدائی برداشته اند که جریان اصلی را منحرف سازند و نمونه این روش غیر انسانی و غیر ملّی را در سالهای اخیر بنام (پاک زبانی و پاک دینی) مشاهد کردیم که باید گفت خداوندا ملّت و کشور اسلامی ما را همواره از گزند بد اندیشان در امان بدار.

سایر مکانها نیز لفظ (اراک) «۱» طلاق شده است.

(ارم) [ارم:

نشانه ایست ساخته شده از سنگ که بر بلندی ها بنا می کنند جمع آن (آرام) و آن سنگ را هم (إرم) گویند.

همینطور انسان بسیار خشمگین و چهره برافروخته را به سنگ داغ که می سوزند تشبیه کرده اند- یحّرق الارّم- (از خشم سنگهای داغ را نیز می سوزاند) و آیه (إِرَمَ ذاتِ الْعِمادِ- ۷/ فجر) اشاره به ستونهای زرین و بلند و برافراشته است و جمله- ما بها أرم و أریم- احدی آنجا نیست و بیشتر به صورت منفی بکار می رود چنانکه می گوئی- ما بها دیّار- احدی در آنجا نیست که منظور ساکنین در آن خانه است.

(از) [از]:

در این آیه قرآن (تَؤُزُّهُمْ أَزًّا- ۸۳/ مریم) یعنی: (شیاطین) ایشان را به گناه و غرور می فریبند و آنچنان به گناهکاری وا می دارند که مانند دیگ جوشان به غلیان و شورش عمل می کنند.

روایتی در باره حالت پیامبر (ص) به هنگام عبادت آمده است که «یصلّی و لجوفه أزیر کأزیر المرجل» (یعنی پیامبر (ص) در حالت نماز اندامش چون هیجان و جوشش آب مرتعش می شد و خشیت خدای، او را لرزان و مضطرب می ساخت). «۲»

عبارت- أزّه- از کلمه هزّه- که آنهم به معنای ارتعاش است بلیغتر است.

(ازر) [ازر]:

أزر اصلش از إزار: به معنی لباس است، إزار و إزاره و مئزر از همین واژه است.

---

(۱) اراک درختی است که برگها و شاخه هایش بسیار متراکم، میوه اش مانند انگور خوشه ای و چوبش چون نی تو خالی است و از نظر نرم بودن از چوبش مسواک می سازند، شتران به خوردن شاخه و میوه اراک مشتاق اند که گاهی از خوردن زیاد آن مریض می شوند. شعرا در وصف درخت اراک اشعاری سروده اند (اس- نف).

(۲) خداوند در باره علماء می فرماید: (إِنَّما یَخْشَی اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ ۲۸/ فاطر) یعنی آنهایند که مجذوب شکوه و عظمت آفریدگار می شوند و حالت خشیت یعنی جذب عظمت خدا شدن بآنها دست می دهد در این صورت پیامبر (ص) به طریق اولی مشمول آیه فوق است. به ویژه در حال نماز که در حدیث بالا به آن اشاره شده، پیامبر (ص) و اولیای خدا در نماز که نزدیکترین عمل، و وسیله تقرّب خداست مسلّما با چنان حالتی در معراج عبادت قرار می گیرند.

به جان وزن هم بطور کنایه (إزار) گفته اند، شاعر گوید:

ألا بلّغ أبا حفص رسولا فدی لک من أخی ثقه ازاری

(فرستاده ای به سوی ابا حفص گسیل کن و پیام فدویت از برادری راستگو و مورد اعتماد را به او برسان).

وجه تسمیه زن به (إزار) یعنی لباس، از این آیه مبارکه قرآن که می فرماید (هُنَّ لِباسٌ لَکُمْ وَ أَنْتُمْ لِباسٌ لَهُنَّ- ۱۸۷/ بقره) گرفته شده است، و آیه (اشْدُدْ بِهِ (أَزْرِی)- ۳۱/ طه) یعنی تا بوسیله او تقویت شوم، الأزر- یعنی نیروی شدید و زیاد و- آزره- او را یاری و تقویت کرد، که اصلش از- شدّ الازار- بستن دامن و محکم کردن دامن گرفته شده.

خدای فرماید: (کَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ (فَآزَرَهُ) «۱»- ۲۹/ فتح) یعنی آنها همانند زراعتی

---

(۱) خداوند در این آیه که آخرین آیه سوره فتح است پیشگوئی و خبر از آینده با عظمت و پیشرفت اسلام می دهد، آیه مربوطه چنین است (مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِینَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَی الْکُفَّارِ رُحَماءُ بَیْنَهُمْ تَراهُمْ رُکَّعاً سُجَّداً، یَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْواناً سِیماهُمْ فِی وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذلِکَ مَثَلُهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ مَثَلُهُمْ فِی الْإِنْجِیلِ کَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوی عَلی سُوقِهِ یُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِیَغِیظَ بِهِمُ الْکُفَّارَ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَهً وَ أَجْراً عَظِیماً- ۲۹/ فتح).

سخن از صفات و رفتار و مبارزات و شوق پرستش اللّه در یاران پیامبر (ص) است که فضیلتی و رضوانی از حقّ است، آنان زاهدان شب و شیران پیکارگر روز با کفّارند، چنانکه در تورات ذکر شده سیمایشان و چهره شان روشنگر ایمان است که آغازگری بودند در ایمان و عمل و همچو نهالی جوان، عدّه شان اندک امّا با پایداری و گذشت زمان پر برگ و بار شدند و نیرو یافتند، استوار ماندنشان در ایمان آنچنان عظمت یافت که مایه شگفت گردید و گفته اند (هر که بر شکوفائی نهال اسلام و پیشرفت آن خشمگین شد کافری بیش نیست امّا مژده و وعده حقّ این است که یاران وفادار و نیکو کار پیامبر (ص) مشمول آمرزش حق، و پاداش عظیم اند).

خواجه عبد اللّه انصاری در ذیل این آیه پس از بر شمردن صفات نیک اصحاب پیامبر (ص) می نویسد «عن ابن عمر قال، قال رسول اللّه لعلّی: یا علیّ انت فی الجنّه و شیعتک فی الجّنه» (کشف الاسرار ج ۹ ص ۲۳۳). امّا بدیهی است ذرّه ذرّه اعمال یاران و مؤمنین چه در زمان حیات پیامبر و چه بعد از آن مورد حساب قرار می گیرد و این اصل کلّی است، و هیچ احدی در بست راهی رضوان خدای نخواهد شد چرا که (فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ، وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ) و آیه عامّ است، بنابر این شرایط بودن در راه پیامبر همان است که در آیه فوق فرموده (أَشِدَّاءُ عَلَی الْکُفَّارِ، رُحَماءُ بَیْنَهُمْ) و اگر کسی در طول تاریخ اسلام از آغاز حیات پیامبر (ص) و تاکنون به جای (اشدّاء علی الکفّار) و به جای (رحماء بینهم) (مبغوضون یا بغضاء بینهم) باشند یا بوده اند از شمول این آیه خارج اند و نمی توانند

هستند که با جوانه زدن پر بار می شوند و سپس با آن برگ و بار فراوان، زراعت را تقویت می کنند.

آزرته فتأزر: او را یاری کردم و تقویت شد، و- هو حسن الازره: یار نیکوئی است و- أزرت البناء و آزرته: پایه های بنا را محکم کردم و- تأزّر- النبات- آن گیاه بلند و قوی شد، و- ازرته و آزرته- وزیرش شدم، که اصلش با (واو) است و- فرس آزر- اسبی که سپیدی پاهایش تا زیر شکمش ادامه دارد.

و آیه (إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ لِأَبِيهِ (آزَرَ)- ۷۴/ انعام) گفته اسم پدرش (تارخ) است و به صورت (آزر) معرّب شده «۱» و باز گفته اند معنای آزر در زبانشان به معنی (گمراه) بوده است.

(ازف) [ازف:

در آیه (أَزِفَتِ الْآزِفَةُ- ۵۷/ نجم) یعنی قیامت نزدیک شد.

واژه های- ازف- و- افد- در معنی به هم نزدیکند، امّا ازف به کمی وقت و تنگی زمان تعبیر شده است، و- ازف الشّخوص و الازف به معنی تنگی وقت است برای اینکه گفته شده زمان قیامت نزدیک است، و لذا به (ساعه) تعبیر شده است.

خدای فرموده (أَتى أَمْرُ اللَّهِ- ۱/ نحل) از این جهت به لفظ ماضی (أتی) بیان شده است که نزدیکی زمانش را می رساند و زمان ماضی به زمان حال پیوسته است و در این باره آیه (وَ أَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ- ۱۸/ فاغر) بهمان معنی آمده است.

(اس) [اس:

(أسّس «۲» بنیانه: به جهت آن بنا پایه هائی که مانند ستونهاست قرار داد که

یار حقیقی پیامبر (ص) و مؤمنین باشند چه رسد به کسانیکه نسبت به ذرّیه پیامبر (ص) بغض ورزیده باشند، و در تاریخ اسلام، بوده اند کسانی چون معاویه که دستور (سبّ علی) را بر منابر داده اند و نیم قرن هم عملی شد تا اینکه خلیفه عادل عمر بن عبد العزیز آنرا لغو و دستور داد بجایش آیه ای از قرآن (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ وَ إِيتاءِ ذِي الْقُرْبى وَ يَنْهى عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ ...) خوانده شود.

(۱) در باره معرّب شدن (تارخ) از- آزر- که راغب اصفهانی بآن اشاره کرده است، جوالیقی و سایر معرب نویسان نیز معتقدند که کلمه (مورّخ) و تاریخ هم از کلمات (ماه روز) فارسی گرفته شده که البتّه در باره تاریخ اقوال دیگر هم ذکر کرده اند، کسانیکه مورّخ رای معرّب ماه روز می دانند:

ازهری در تهذیب اللّغه و خوارزمی در مفاتیح العلوم و ص ۸۹ المعرب من الکلام الاعجمی علی حروف المعجم از ابو منصور جوالیقی.

(۲) از این واژه سه آیه در قرآن ذکر شده که هر سه در باره تأسیس و پایه گذاری بناهای مادی و

بناها بر آن پایه ها قرار دارد، اسّ و أساس جمعش إساس- است- اسّ- س- جمع در جمع است، گفته انـد- كان ذلك على أسّ الدّهر- آن كار بر اساس و قانونمندی روزگار است- همانطور كه می گویند- على وجه الدّهر- بر چهره روزگار.

(اسف) [اسف :

یعنی حزن و غضب بـا هم، و هر كـدام از این معـانی گاهی به جای هم بكار می رونـد. حقیقت معنی اسف به جوش آمـدن یا تغییر حرارت و حركت خون در قلب است برای انتقـام گرفتن در حـالت خشم، اگر این حـالت در بـاره زیر دست باشـد گرمی خون در همه بـدن منتشـر می شود و به صورت خشم و غضب ظـاهر می گردد، و اگر این الت در بـاره بالاـ دست و قوی تر از خود باشـد خون منقبض می شود و در چهره رنگ پریـده به صورت حزن و انـدوه جلوه می كنـد، لـذا از ابن عبّاس رضـی اللّه عنه- در باره حزن و غضب پرسـیدند پاسخ داد مبدأشان هر دو یكی است امّا الفاظشان مختلف، پس كسـیكه با قوی تر از خود ستیزه می كند حزن و جزع بر او ظاهر می شود و چون با ضعیفتر از خود منازعه نماید غیظ و خشمش بر او نمایان می شوند، از این روی شاعری گفته است:

فحزن كلّ أخی حزن أخو الغضب اندوه هر برادر در برابر برادر خشمگین دیگری است.

معنوی است و راغب در ذیـل این واژه فقـط از یـك آیه دو كلمه آنرا ذكر كرده است آیـات آن چنین است (فَمَنْ أَسَّسَ بُنْيانَهُ عَلى تَقْوى مِنَ اللَّهِ وَ رِضْـوانٍ خَيْرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيـانَهُ عَلى شَـفا جُرُفٍ هـارٍ- ۱۰۹/ توبه) این آیه تشـبیهی است بـا مقـایسه دو شخصیّت و دو روح ۱- با تقوا و دیگری دنیا پرست، كسـیكه انگیزه تجسّم شخصـیّتش بر تقوا و رضای خدا است نیكوتر است یا كسیكه شخصیّتش مانند بنائی است كه بر پرتگاه لرزان و ریزانی بنا شده است.

و آیه دوّم كه مثال عینی آن است، در همین سوره اشاره به مسجدی است كه بر اساس تقوی و تقرّب به خدا بنا شده و خداوند پیامبر رای مأمور می كنـد كه در آنجا نماز بگـذارد، و دیگری مسـجد (ضـرار) كه بر اساس حسادت و نفاق ساخته شده بود و خداوند به پیغمبر می فرماید (لا تَقُمْ فِيهِ أَبَداً- ... لَمَسْـجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ- ۱۰۸/ توبه) كه این خود نمونه و سـنّتی است كه در هر زمـان امور خـالص بر پـایه تقوا را از مسـائلی كه بـا ریـا و خود نمائی یا از روی كینه و دنیا خواهی انجام می شود برای انسانها در تمام تاریخ سرمشق باشد.

و آیه (فَلَمَّا (آسَفُونا) انْتَقَمْنا مِنْهُمْ- ۵۵/ زخرف) یعنی خشمگینمان کنند ابو عبد اللّه الرّضا (ع) گفته است (انّ اللّه لا یأسف کأسفنا و لکن له أولیاء یأسفون و یرضون فجعل رضاهم رضاه و غضبهم غضبه) و سپس فرمود «من اهان لی ولیّا فقد بارزنی بالمحاربه و قال تعالی (مَنْ یُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللَّهَ- ۸۰/ نساء».

(حضرت رضا (ع) فرموده خداوند مانند انسانها محزون و خشمگین نمی شود امّا اولیائی دارد که خشنودی آنها را خشنودی خود و غضب اینان را غضب و حزن خود قرار داده است از همین جهت که خدای تعالی فرموده است کسیکه ولیّ مرا اهانت کند با من ستیزه و محاربه کرده است، چنانکه در قرآن فرموده کسیکه پیامبر را اطاعت کند همانا خدای را پیروی و اطاعت کرده است). «۱»

و آیه (غَضْبانَ (أَسِفاً)- ۱۵۰/ اعراف) أسف همان غضب آلود شدن است، این کلمه به صورت استعاره در باره خدمت گزاری که مسخّر و اسیر کسی است بکار رفته است چنانکه گوئی، نامیده شدن او باین کلمه (آسف) از اسیر شدن و تسخیر شدن او که باعث عصبانیّت و ناخشنودی اوست حکایت می کند.

(اسر) [اسر]:

بستن کسی با زنجیر و طناب چنانکه گویند- أسرت القتب یعنی زین و برگ را بر پشت مرکب بستم، اسیر را هم بهمین مناسبت اسیر نامیده اند و که مقیّد و محدود می شود و سپس به هر چیزی که گرفته شده و مقیّد است اسیر گفته اند،

---

(۱) این روایت در کتب احادیث و مجمع البحرین از حضرت صادق (ع) نقل شده است و به راستی واژه ها و عبارت روایات فوق از نظر فصاحت و بلاغت، کلام معصوم (ع) و در اوج معنی است، بخصوص در باره مقام ولایت و رهبری که هم سوی نبوت است و در راه آن، راغب اصفهانی رحمه اللّه احادیث نبوی و صحابه و روایات ائمّه (علیهم السّلام) را مانند میناتوریستها و متبّت کاران و جواهر نشانان در جای خود آنچنان منظّم و عالمانه بکار می برد و از ژرفنای تفسیر لغوی خود نشان می دهد تا کسانیکه ادّعای قرآنی دانی می کنند و مغرورانه خود را مفسّر قرآن می دانند بخصوص در عصر ما و به تفسیر رأی می پردازند، عبرت گیرند و با روش غیر اسلامی خود دیگران را باشتباه نیندازند و براستی جایگاه کسانیکه خویشتن و رأی خویش را شاخص و میزان دانستن و فهم قرآن قرار می دهند در دوزخ است چنانکه فرموده اند «من فسّر القرآن برأیه فلیتبوّء مقعده فی النّار» چه رسد به کسانیکه هنوز حتّی نام سوره های قرآن را درست نمی دانند و در معرض دید ۳۶ ملیون جمعیّت مسلمان ایران سوره روم را که در باره ملّت و نژاد روم قبل از اسلام است بنام سوره رم یعنی پایتخت ایتالیا نام می برند تو خود حدیث مفصل بخوان از این مجمل.

هر چند که با چیزی هم بسته نشود.

جمع اسیر- أساری و اساری و أسری- است و در آیه (وَ یَتِیماً وَ أَسِیراً- ۸/ انسان) بکار رفته است بعدا معنی اسیر گسترش یافته و در معانی (اسیر نعمت شدن) استعمال شده و همچنین در باره خانواده، که وسیله نیرومندی و تقویت مرد است و- أسره الرّجل.- یعنی خانواده مرد و در آیه (وَ شَدَدْنا أَسْرَهُمْ- ۲۸/ انسان) در باره آفرینش انسان است که خداوند بوسیله مفصلها اعضای پیکر او را به یکدیگر مربوط و محکم ساخته است، و بحکمت خدای تعالی در ترکیب طبیعت آدمی که مأمور به تأمّل و اندیشه و تدبّر در وجود خویش است اشاره شده است و سپس گوید (وَ فِی أَنْفُسِکُمْ أَ فَلا تُبْصِرُونَ- ۱۲/ ذاریات) یعنی در وجود خودتان چنین استحکامی هست آیا بصیرت نمی یابید و نمی نگرید.

و- الأسر- حسب ادرار و بول و- رجل مأسور- مردیست که به چنین بیماری دچار شده است گوئی که منفذ ادرارش بسته شده.

و الأسر- در بول، مانند- حصر- در مدفوع است که اسر و حصر هر دو بیماری مجاری بول و غایط است.

(اسن) [اسن :

گفته می شود- أسن الماء یأسن و أسن یأسن- آب بوئی ناخوشایند دارد و بویش تغییر کرده است، ماء آسن- چنانکه در آیه (مِنْ ماءٍ غَیْرِ آسِنٍ- ۱۵/ محمّد) آمده است در همان معنی است یعنی از آبی که پاک و نامتغیّر است، و- أسن الرّجل- آن مرد از بوی بد آب بیمار شده است و بحال اغماء در آمده است، شاعر گوید:

یمید فی الرّمح مید المائح الأسن- یعنی: آنچنان در خوردن نیزه و اصابت آن به خود لرزان شد که گوئی از آبی آلوده سست و مرتعش است.

و- تأسّن الرّجل- زمانی است که آن مرد علیل و بیمار شده است و بصورت تشبیه بکار رفته است.

(اسا) [اسا]:

اسوه و إسوه بر وزن قدوه و قدوه، در جائی بکار می رود که انسان در نیکی و بدی از دیگری تبعیّت و پیروی می کند چه در شادمانی یا در زیانمندی.

و در همین معنی خدای تعالی فرموده: (لَقَدْ کانَ لَکُمْ فِی رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ- ۲۱/ احزاب) و از این روی در آیه فوق اسوه و نمونه را خدای تعالی با واژه حسنه- یعنی صفت نیکو وصف کرده است. عبارت- تأسّیت به- یعنی باو تأسّی جستم و- اسی- یعنی حزن و اندوه، و حقیقتش اندوهگین شدن برای چیزی است که از دست رفته و فوت شده است، گفته می شود- أسیت علیه أسی- و أسیت له- یعنی بر او یا برای او افسوس خوردم و محزون شدم، آیه (فَلا تَأْسَ عَلَی الْقَوْمِ الْکافِرِینَ- ۲۶/ مائده) بر کافران افسوس مخور (که البتّه پس از إنذار و إتمام حجّت و ارائه آیات و دلائل است).

شاعر نیز گوید: أسیت لأخوالی ربیعه ... (برای دائی زادگان و خاله زادگانم، ربیعه، محزونم).

اصل لغت- اسی- با (واو) است چنانکه گویند- رجل أسوان- یعنی حزین.

أسو- بهبودی زخم است که اصلش از بین رفتن و ازاله درد و اندوه است مانند- کربت النّخل- یعنی شاخه های نخل را بریدم.

أسوته، اسؤه، اسوا: او را معالجه و درمان کردم و و چاره نمودم.

الاسّی- پزشک جرّاح است، و جمعش إساء و أساه- مجروح را نیز مأسیّ و أسیّ هر دو گویند و نیز بطور مجاز گفته اند- أسیت بین القوم- یعنی میانشان را اصلاح کردم و- آسیته- هم به همین معنی است.

شاعر گوید: آسی أخاه بنفسه- و دیگری گوید: فاسی و آذاه فکان کمن جنی- معنی عبارت اوّل این است که برادرش را با خویشتن برابر گرفت و عبارت دوّم یعنی- پس با او برابر کرد و بعد آزارش رساند، گوئی که جنّ زده و دیوانه بوده.

اسم فاعل این واژه (آسی) است یواسی هم بکار برده اند شاعر گوید: یکفون اثقال ثای المستأسی یعنی برای اصلاح و بهبودی سختیهای جراحتشان کافی اند.

کلمه مستاسی که در مصراع بالا آمده است باب استفعال آن واژه است.

و امّا- إساءه از این واژه نیست بلکه از- ساء- نقل شده است.

)

((اشر) [اشر]:

الاشر یعنی شدّت سر خوشی و سر مستی، فعل آن- أشر یأشر، أشرا- خدای تعالی فرماید: (سَیَعْلَمُونَ غَداً مَنِ الْکَذَّابُ الْأَشِرُ-؟ ۲۶/ قمر) (یعنی بزودی خواهند دانست که چه کسی متکبّر دروغ گوی و جاه طلب است).

أشر در معنی جاه طلب و سر خوش بلیغتر و رساتر از معنی واژه- بطر- است ولی- بطر- در مورد فرح و شادی رساتر است حالت- بطر- اگر بیشتر اوقات بر احوال انسان غلبه داشته باشد ناپسند است و آنرا به- فرح- تعبیر می کنند، چنانکه خدای تعالی فرماید: (إِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ الْفَرِحِینَ- ۷۶/ قصص) گاهی هم پسندیده و شایسته است هر گاه باندازه لازم و در جای خود باشد چنانکه خدای فرماید: (فَبِذلِکَ فَلْیَفْرَحُوا- ۵۸/ یونس) زیرا فرح در اینجا ناشی از:

سرور و شادی بر حسب حکم عقل است.

أشر- فرحی است که بر حسب فرمان هوی و هوس انجام می شود.

ناقه مئشیر- شتری با نشاط که بر طریق تشبیه گفته شده یا شتری لاغر اندام- چنانکه گفته اند- أشرت الخشبه- یعنی چوب را نازک کردم.

(اصر) [اصر]:

بستن چیزی و حبس کردن به قهر و زور، افعالش چنین است- اصرته فهو مأصور. المأصر و المأصر-: محل بستن کشتی (اسکله) و محبس کشتی است یعنی زندان. در آیه (وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ- ۵۷/ اعراف) اموری است که آنها را از خیرات و رسیدن به ثواب و پاداش باز می دارد، و در این معنی آیه (وَ لا تَحْمِلْ عَلَیْنا إِصْراً- ۲۸۶/ بقره) (گرانباری در فرمانبری و پیمان و موانع خیرات را بر ما منه).

(اصر:) در آیه فوق به معنی بار سنگین است و تحقیقش همان است که یاد آور شدم، الإصر یعنی عهد و پیمان مؤکّدی که آن تأکید، مانع شکستن و نقض آن را از ثواب و خیرات است، خدای فرماید (أَ أَقْرَرْتُمْ وَ أَخَذْتُمْ عَلی ذلِکُمْ إِصْرِی- ۸۱/ آل عمران) یعنی پیمان مؤکّد و استوار.

الإصار- طنابها و ریسمانهائی که ستونهای خانه «۱» را بر پای می دارد، و- ما

---

(۱) منظور همان طنابهای خیمه و چادرها و یا سراپرده هائی است که تقریبا خانه بیشتر مردم بوده و امروز عشایر و کوچ نشینان همانگونه خانه ها دارند که با طناب بر پا می شود.

يأصرنى عنك شى ء- چيزى مرا از تو باز نمى دارد و مانع نمى شود.

الأيصر: عبائى كه در آن پوشال مى ريزند و بر كوهان شتر مى نهند، تا سوارى و نشستن بر آن ممكن و آسان شود.

(اصبع) [اصبع :

الإصبع اسمى است براى تمامى انگشتان كه عبارت است از ناخنها، مفصلهاى دست، استخوانها و گوشت انگشتان با هم، و به صورت استعاره براى هر اثر حسّى بكار مى رود چنانكه مى گويند- لك على فلان أصبع همانطور كه مى گويند لك عليه يد- يعنى تو بر او حقّ نعمت و سرپرستى دارى.

(اصيل) [اصيل :

جمعش آصال، شامگاه و در آيه (بِالْغُدُوِّ وَ الْآصالِ- ۲۰۵/ اعراف) يعنى در بامداد و شامگاه، شب را نيز، أصيل و أصيله گويند، جمع أصيل- أصل و آصال است و جمع اصيله «۱»- أصايل.

در آيه (بُكْرَةً وَ أَصِيلًا «۲»- ۴۲/ احزاب) اشاره به اوّل وقت نماز صبح و نماز مغرب است. و اصل الشّى ء- ريشه و پايه هر چيزى است كه اگر آن پايه و ستون در حال بلندشدن و بلندى توهم شود نيروى خيال نمى تواند آنرا تصوّر كند، از اين روى خداى تعالى فرموده (أَصْلُها ثابِتٌ وَ فَرْعُها فِي السَّماءِ- ۲۴/ ابراهيم) كه تصوّر كرانه با عظمت و بلندى آسمان هرگز به انديشه، و تصوّر و تخيّل در نيايد.

و عبارت- و قد تأصّل كذا ريشه دار شد و- مجد أصيل- بزرگى واقعى و- لا أصل له و لا فصل- هم از اين معنى است، يعنى اصالت، و نسبى ندارد (يا حسب و نسبى).

(أف) [أف :

اصل أفّ بمعنى هر چركى و پليدى است، و ناخن چيده شده، و هر چيزى كه بخاطر آلودگى و پليديش ازاله و چيده شود و گفته اند به هر عملى و چيزى كه سبك و آلوده باشد أفّ گويند. مانند آيه:

(أُفٍّ لَكُمْ وَ لِما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۶۷/ انبياء) كه بخاطر ناروا بودن پرستش

---

(۱) اصيله به دو معنى است: ۱- مرگ و هلاكت ۲- اصل و ريشه هر چيزى.

(۲) در آيه (بُكْرَةً وَ أَصِيلًا- ۴۲/ احزاب) جمع بكره- بكر و جمع الجمع ابكار است (تفسير بيضاوى و مجمع البحرين) [...]

معبودانی غیر از خدا خوار شمرده شده اند یعنی خفّت و خواری بر شما باد و بر آنچه که غیر از خدا پرستش می کنید.

فعل واژه افّ هم بصورت- قد أفّفت لکذا- بکار رفته است و هر گاه چیزی را بخاطر پلیدیش و ناروائیش مورد انزجار قرار دهی، می گوئی- أفّف فلان-.

(افق) [افق :

خدای تعالی فرماید (سَنُرِیهِمْ آیاتِنا فِی الْآفاقِ- ۵۳/ فصّلت).

یعنی: در همه جا و همه نواحی. مفردش أفق و أفق «۱» و منصوب به آن را افقیّ گویند یعنی جهانی. جمله- و قد أفق فلان- زمانی است که کسی در آفاق سیر کند و الآفق کسی است که کرم و بخشندگی را به نهایت می رساند که از نظر وسعت بخشش او را به افقی که در جهان گسترده شده است تشبیه می کنند.

(افک) [افک :

هر چیزی که وجهه شایسته و نیکویش که بحقّ سزاوار آن است تغییر یافته از اینرو هر بادی و نسیمی که از مسیر اصلیش عدول کند (مؤتفکه) گویند، خدای تعالی فرماید:

(وَ الْمُؤْتَفِکاتُ بِالْخاطِئَهِ- ۹/ حاقّه) و (الْمُؤْتَفِکَهَ أَهْوی ۵۳/ نجم) که هر دو آیه اشاره بعذاب قوم لوط است که با بادهای ویران کننده عذاب شدند و سخن خدای تعالی (قاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّی یُؤْفَکُونَ- ۳۰/ توبه).

یعنی: در اعتقاد از ایمان و حقّ به باطل، و در سخن از صدق و راستی به دروغ، و در عمل از کار پسندیده به عمل زشت و قبیح روی گرداندند.

---

(۱) واژه افق: به ضرورت شعری به دهر هم تعبیر شده است، ابو العلاء معرّی در کتاب (سقط الزّند) قصیده نونیّه ای دارد با تشبیه ادبی، تاریخی مذهبی، می گویند:

و علی الافق من دماء الشّهید بن علیّ و نجله شاهدان

فهما فی اواخر اللّیل فجرا و فی اولیائه سفقان

جلد ۱ ص ۴۴۱ که در بعضی نسخ (و علی الدّهر) هم نوشته شده یعنی (دو گواه بر جبین جهان و روزگار از شهیدان تاریخ، علی و حسین (ع) پیوسته نمایان است و آن- سرخی رنگ شفق و فجر است که یاد آور خون پاک آن شهیدان تاریخ است).

و آیات (یُؤْفَکَ عَنْهُ مَنْ أفِکَ- ۹/ ذاریات) و (أَنَّی یُؤْفَکُونَ- ۳۰/ توبه) و (أَ جِئْتَنا لِتَأْفِکَنا عَنْ آلِهَتِنا- ۲۲/ احقاف) به معنی عدول کردن و روی برگرداندن از حقّ است، بکار بردن- افک در این آیات بنابر اعتقاد آنهاست که باطل را حقّ پنداشته اند و می گویند:

«آمده ای ما را از خدایانمان روی گردان کنی» چنانکه گفتیم افک در آیه اخیر در مورد دروغ بکار برده شده است (إِنَّ الَّذِینَ «۱» جاؤُ بِالْإِفْکِ عُصْبَهٌ «۲» مِنْکُمْ- ۲۲/ نور) و (لِکُلِّ أَفَّاکٍ أَثِیمٍ- ۷/ جاثیه) و (أَ (إِفْکاً) آلِهَهً دُونَ اللَّهِ تُرِیدُونَ- ۸۶/ صافات) تقدیر معنی صحیح افک در این آیات این است که گوئی می گویند- أ تریدون آلهه من الإفک- یعنی ابراهیم (ع) به عمو و قومش می گوید آیا خدایانی دروغین می خواهید و می خوانید که- افکا- مفعول تریدون است و- آلهه- بدل از افک است.- رجل مأفوک، یعنی مردی که از حقّ به باطل روی گردانده است، شاعر گوید:

فإن تک عن أحسن المرؤه مأفوکا ففی آخرین قد أفکوا

---

(۱) این آیه مربوط به آیه ۲۲/ نور است که اشاره به داستان (افک) و عواقب آن است که از آیه اوّل سوره نور تا آیه ۳۰، بهمین جریان مربوط می شود و در حقیقت بیان کننده یک جریان دائمی و اخلاقی میان بشر است که در قرآن بطور مشروح برای امور تربیتی جامعه انسانها و مسلمین بیان شده آنطوریکه همه مفسّرین نوشته اند آیه در شأن ابو بکر (رض) نازل شده، آیه چنین است: (وَ لا یَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْکُمْ وَ السَّعَهِ أَنْ یُؤْتُوا أُولِی الْقُرْبی وَ الْمَساکِینَ وَ الْمُهاجِرِینَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ لْیَعْفُوا وَ لْیَصْفَحُوا أَ لا تُحِبُّونَ أَنْ یَغْفِرَ اللَّهُ لَکُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ- ۲۲/ نور) (نباید صاحبان فضل و نعمت در باره خویشاوندان خود و از حقّ مسکینان و مهاجرین در راه خدا از بخشش خود داری کنند بلکه بایستی عفو کنند و در گذرند آیا نمی خواهید که خدا شما را مورد غفران و عفو و بخشش قرار دهد که او بخشنده و رحیم است).

داستان چنین است: مسطح که یکی از مهاجرین فقیر و پسر خاله ابو بکر است در داستان افک شرکت داشته و گواهی داده و سپس ابو بکر سوگند می خورد که دیگر باو کمک نکند، این آیه بمناسبت آن جریان یعنی افک و تهمت که در حقیقت جریانی رخ داد نی در میان بشر است، اشاره می کند و آیه به پیغمبر (ص) نازل می شود، چون این آیه نازل شد ابو بکر گفت بلی من دوست دارم که خدا مرا ببخشد «انا احب ان یغفر اللّه لی» و در آیه بعد می فرماید (إِنَّ الَّذِینَ یَرْمُونَ الْمُحْصَناتِ الْغافِلاتِ الْمُؤْمِناتِ لُعِنُوا فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ- ۲۳/ نور) (کسانی که زنان پاک و بی خبر از جریان و مؤمن را تهمت می زنند در دنیا و آخرت نفرین شده اند و عذابشان در قیامت بس عظیم است) امّا سعید ابن جبیر که از تابعین و مفسّرین معروف است می گوید این آیه فقط در باره افک و تهمت زدن به زنان پیامبر (ص) است و لعنت و نفرین برای سایرین نیست، و دیگران با توبه از (افک) بخشیده می شوند بنابر این داستان افک با این آیات و قید کلمات (محصنات) و (غافلات) و (مؤمنات) موضوعی بی اساس است.

(۲) عصبه یعنی گروهی که از ده نفر تا چهل نفر باشند جمعش عصابه است.

(اگر تو از بهترین جوانمردیها رو گردانی پس در میان دیگران متّهم، و روی گردانده هستی). أفک، یؤفک- یعنی عقل و خردش زایل شد و- رجل مأفوک العقل- مردی که عقلش از دست رفته است.

(أفل) [أفل :

الأفول یعنی پنهان شدن یا غروب کردن کرات نورانی آسمانی مانند خورشید و ماه و ستارگان، خدای فرماید (فَلَمَّا أَفَلَ قالَ لا أُحِبُّ الْآفِلِینَ «۱» ۷۶/ انعام) و آیه (فَلَمَّا أَفَلَتْ- ۷۸/ انعام)- أفال- نوزاد گوسفندان است و- أفیل- یعنی بچّه شتر و بچه گاو لاغر و ضعیف که از شیر بریده شده است.

(أکل) [أکل :

الأکل خوردن غذا و بصورت تشبیه گفته شده- أکلت النّار الحطب- آتش هیزم را خورد- أکل و أکل- بمعنی خوراکی، و ثمره و میوه قابل خوردن.

خدای فرماید: (أُکُلُها دائِمٌ- ۳۷/ رعد) (در باره بوستانها و درختان بهشتی است که ثمرات و سایه آن بوستانها دائمی و پیوسته است و خزانی در پی ندارد و این چنین عاقبت نیکو و بهره مندی ابدی از آن پرهیزکاران است) اکله یکبار خوردن، اکله بر وزن لقمه آنچه می خورند- أکیله الأسد- یعنی شکار شیر که آنرا می خورد

---

(۱) آیه فوق استدلال حضرت ابراهیم (ع) با ستاره پرستان معاصر خویش است که نخست برای همراهی با ایشان در باره ستارگان و ماه و خورشید می گوید: (هذا رَبِّی- ۷۷/ انعام) و (هذا أَکْبَرُ- ۷۸/ انعام) او که می دانست ماه و خورشید و ستارگان افول می کنند و برای آنها هم امری عادی بود امّا حضرت ابراهیم (ع) می خواهد از این امور عادّی به تفکّر و تدبّر و تعقّل وادارشان کند و با جمله (لا أُحِبُّ الْآفِلِینَ- ۷۶/ انعام) یعنی معبودانی که غروب می کنند دوست ندارم چون از ابتدا هم حالت پرستش نسبت به آنها نداشته است که بعد بگوید نمی پرستم بلکه آنها را نیز مشرک می داند و می گوید: (أَنِّی بَرِیءٌ مِمَّا تُشْرِکُونَ- ۵۴/ هود) من از مشرکان بیزارم.

این گونه دلائل و حجّت و روی آوردن به (فاطر السّموات و الارض) حاکی از آثار رشد و رفعت و درجه فکریست که از خدای علیم و حکیم دریافته است چنانکه در آیه بعد می فرماید: (الَّذِینَ آمَنُوا وَ لَمْ یَلْبِسُوا إِیمانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولئِکَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مُهْتَدُونَ- ۸۶/ انعام) بنابر این ابراهیم (ع) بت شکن از آغاز هم مشمول این آیه بود و گفتن (هذا ربّی-) به آنها برای همراهی لفظی و به بهت و تحیّر انداختن مشرکین بوده، چنانکه در آیات ۹۲ و ۹۱ و ۹۰/ صافات، ابراهیم (ع) به بتها می گوید: چرا نمی خورید؟

شما را چه شده که حرف نمی زنید، و آنها را با تبر در هم فرو ریخت.

و- الأكوله من الغنم- گوشتی از گوسفندان که خورده می شود و- الأكيل- پر خور مؤاكل- يعنی گول و کودن و کسی که سربار ديگران است که بطور استعاره بکار رفته است، و- فلان مؤكل و مطعم بصورت استعاره بهمان معناست- و ثوب ذو أكل- پارچه دست بافت، و ريز بافتی که تار و پودش از پشم و پنبه ريسيده شده باشد و- التّمر مأكله للفم (گوشت کباب چنچه يا خرمائی که برای خوردن آماده است).

خدای تعالی فرمايد: (ذَواتَیْ أُكُلٍ خَمْطٍ- ۱۶/ سبا) يعنی ميوه هايشان تلخ و نارس است که به بهره و نصيب نيز تعبير شده است، چنانکه می گويند- فلان ذو اكل من الدّنيا- يعنی او از دنيا نصيب و بهره مادی دارد و عبارت فلان استوفی أكله- کنايه از اينکه اجلش فرا رسيده و نصيبش را از عمر خويش برده است، و همچنين بطور کنايه می گويند:- أكل فلان فلانا- يعنی غيبتش کرد و گوشتش را خورد، چنانکه خدای تعالی فرمود: (أَ يُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتاً- ۱۲/ حجرات) که در همين معنی است، و گوشت مرده خوردن بصورت کنايه بيان شده شاعر گويد:

فإن كنت مأكولا فكن أنت آكلی «۱» و عبارت- و ما ذقت أكلا- يعنی خوراکی را نچشيده ام، گاهی- أكل به بخشيدن و انفاق مال تعبير شده است، زمانی که خوردن آن مال بزرگتر از چيز است که در آن نياز به مال باشد، مانند آيات (وَ لا تَأْكُلُوا أَمْوالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْباطِلِ- ۸۸/ بقره) و (إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوالَ الْيَتامی ظُلْماً- ۱۰/ نساء) منظور از خوردن مال به باطل، صرف آن مال در راهيست که با حقّ منافات دارد، و آيه (إِنَّما يَأْكُلُونَ فِی بُطُونِهِمْ ناراً- ۱۰/ نساء) تنبيه و اشاره است به باطل خوردن مال که ايشان را به سوی آتشی سوق

---

(۱) مصراع دوّم اين شعر که زمخشری آنرا در اساس البلاغه نقل کرده است اينست، نام شاعر ممزّق است که به نعمان می گويد: فان كنت مأكولا فكن خير آكل- و إلّا فادركنی و لا امزقی ...

(اگر بايستی بمن دست يابی و برايت مفيد باشم به نيکی عمل کردن و گر نه تا جدا نشده ام مرا نگاهدار).

که راغب، مصراع اوّل را فكن أنت آكلی ذکر کرده است.

می دهد گوئی که در دلهاشان آتش است.

أکول و (أکّال)- پرخور، خدای فرماید (أَکّالُونَ لِلسُّحْتِ- ۴۲/ مائده) (حرامخواران و رشوه خواران که رشوه می گرفتند تا نبوّت پیامبر (ص) را که در تورات و انجیل آمده است از عامّه پیروان خود پنهان کنند) و أکله، جمع آکل است مانند قتله جمع قاتل.

هم (اکله) رأس- یعنی ایشان، گروهی اند که کلّه ای «۱» ایشان را سیر می کند، و گاهی هم- أکل- به فساد تعبیر می شوند مانند آیه (کَعَصْفٍ، مَأْکُولٍ- ۵/ فیل) (مانند برگ درختان و زراعتی شدند که آفت و فساد در آنها افتاده باشد، و بطوری از بین رفته اند که خاشاک و کاهش باقی مانده است، اشاره به داستان اصحاب فیل است و از این عبارت فهمیده می شود که به آفت و تباهی دچار شدند).

تأکّل کذا- یعنی این چنین فاسد شد و- اصابه إکال فی رأسه و فی اسنانه- در سرش و دندانهایش فساد رسید و أکلنی رأسی: یعنی سرم، یا (مغزم) را خورد. «۲»

میکائیل هم عربی نیست و معرب است. «۳».

(إل) [إل :

الإل یعنی صورت آشکار و روشنی از پیمان نامه ها و دوستی، و سوگند،- تئلّ- یعنی بطوری درخشید که انکارش ممکن نیست، در آیه (لا یَرْقُبُونَ فِی مُؤْمِنٍ إِلًّا وَ لا ذِمَّهً- ۸/ توبه) یعنی یهود و مشرکین پیمان های عدم تجاوز و صلح را در باره مؤمن رعایت نمی کنند و آنان تجاوزگرند).

---

(۱) باین معنی است که یک رأس گوسفند برای خوراکشان کافی است زیرا در جنگها به تعداد ذبح گوسفندان و شتران، تعداد افراد سپاهی طرف مقابل را حساب می کردند.

(۲) این عبارت که در عربی هم بصورت ضرب المثل بکار رفته است، در (امثال) فارسی معمول است که در برابر پرچانگی و پرحرفی دیگری بکار می رود که سرم را بردی یا مغزم را خوردی، در عربی کتاب مجمع الامثال (میدانی) و در زبان شیرین فارسی کتاب معروف (امثال و حکم) مرحوم دهخدا در این باره تألیف شده است (امثال) عربی در حدود ۷ هزار و فارسی در حدود ۳۰ هزار است.

(۳) در قاموس کتاب مقدّس نوشته جیمز هاکس در باره میکائیل چنین آمده است که او رئیس ملائکه است که دانیال نسبت او را بقوم یهود واضح نموده گویند که وی پیشوای عساکر فرشتگان است.

در صحیفه سجّادیّه در باره مقام میکائیل آمده «و میکائیل ذو الجاه عندک و المکان الرّفیع من طاعتک» (و میکائل که نزد تو

صاحب جاه و از طاعت تو بلند جایگاه است- دعای سوّم)

ص: ۱۸۳

ألّ الفرس- آن اسب بسرعت دويد، و حقيقت معنيش اينست كه آن اسب ظاهر شد و درخشيد، در حالت استعاره بمعنى سرعت بكار مى رود مانند برق و طار- و- الأله- شمشير و حربه برّاق است، و- ألّ بها- يعنى زد، و گفته اند، إلّ و إيل «۱» نام خداى تعالى است و اين معنى درست، نيست، اذن مؤلّله- گوش دقيق و حسّاس، و- الإلال- دو طرف لبه چاقوست.

(ألف) [ألف :

از حروف تهجّى و الف باست و- إلف- يعنى اجتماع يا پيوستن به جمع با حالت التيام بخشى، چنانكه مى گويند- ألفت بينهم- و- الأ لفه هم از اين ريشه است،- إلف و آلف- در باره كسى يا چيزى كه مورد محبّت و الفت است بكار مى رود، خداى تعالى فرمايد: (إِذْ كُنْتُمْ أَعْداءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ «۲»- ۱۰۶/ آل عمران) و

---

(۱) معنى ناصحيحى كه راغب به آن اشاره مى كند و مى گويد إلّ به معنى اللّه، درست نيست، جوهرى در «صحاح» مى گويد: «الال بالكسر هو الله عزّ و جلّ و هو ايضا العهد و القرابه».

ايل: غالبا اين لفظ محض دلالت بر قوّه و اقتدار بر اسماء و كلمات عبرانى اضافه مى شود، لكن استعمال آن نه تنها مخصوص اللّه مى باشد بلكه براى خدايان بت پرستان نيز استعمال مى شود و لفظ ايل دلالت مى كند بر اينكه خدا قدرت بجا آوردن هر چيز را دارد چنانكه يعقوب را خلاصى داد و وى را اسرائيل نام نهاد و يهوديان را بهمين جهت كه نسبشان بحضرت يعقوب مى رسد بنى اسرائيل گويند (قاموس كتاب مقدّس- جيمز هاكس).

ايل كوهى است و ايليا بكسر اوّل و الياء همان شهر قدس است، ايله بفتح اوّل كوهى است ميان مكّه و مدينه نزديك ينبع و ايلول بفتح اوّل يكى از ماههاى رومى است (شرح قاموس اللّغه) در مجمع البحرين آمده است كه ايل بكسر همزه «اسم من اسمائه تعالى عبرانى او سريانى» و معناى جبرئيل و ميكائيل و اسرافيل مانند معانى عبد اللّه و صفت اللّه در عربى است (مجمع ج ۵- طريحى).

(۲) در اينجا در ذيل و تفسير عملى اين آيه، مناسبت دارد گفته شود كه بعد از ۱۴۰۰ سال از صدر اسلام، كشور و ملّت ما مصداق عملى اين آيه شريفه شده است و عينا مفهوم زمانى و عملى آنرا كه براى جهانيان بخوبى روشن شده است، از بيانات امام خمينى رهبر و بنيان گذار جمهورى اسلامى ايران نقل كنيم كه در جلسه ديدار با جنگ زدگان، جنگ تحميلى سال ۶۰- ۱۳۵۹- هجرى شمسى كه از طرف دولت بعثى كافر عراق به ميهن اسلامى ما تحميل شده است و رزمندگان اسلام در برابر اين تجاوز، سلحشورانه با ايمانى راسخ و استوار شكستشان داده اند نقل نمائيم و اينست تفسير آيه فوق الذّكر از زبان امام امّت «اين دست غيب است كه اين تحوّلات را در كشور ما (ايران) ايجاد كرده است. اگر شما گمان كنيد كه تمام بشر و تمام قواى انسانى جمع بشوند، و بتوانند يك قلب را تحويل و تحوّل بدهند هرگز نخواهد شد. اين خداست كه در يك شب خانه قلبهاى اين ملت را متحوّل كرد و تمام اين ملّت را در مقابل آن قدرتهاى بسيار عظيم شيطانى به ايستادگى واداشت و دست همه قدرتها را از كشورمان كوتاه كرد. و

یا آیه (لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً ما أَلَّفْتَ بَیْنَ قُلُوبِهِمْ- ۶۳/ انفال).

مؤلّف: چیزی است که از اجزاء مختلف بصورتی مرتّب و منّظم ترتیب یافته باشد، آنچنان نظم و ترتیبی که هر جزئی اگر بایستی اوّل قرار گیرد اوّل آن و هر جزئی اگر بایستی بعدا آورده شود بعدا و با همین ترتیب تقدّم و تأخّر تنظیم شده باشد.

در آیه ((لِإِیلافِ) قُرَیْشٍ- ۱/ قریش)- إیلاف- مصدری است از- الف و محبّت و آیه ((الْمُؤَلَّفَهِ) قُلُوبُهُمْ- ۶۰/ توبه) کسانی هستند که شایستگی آنرا دارند که بخاطر تفقّد و دلجوئی شان از یکدیگر از گروهی باشند که خداوند ایشان را در این آیه وصف کرده است که (لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً ما أَلَّفْتَ بَیْنَ قُلُوبِهِمْ- ۶۳/ انفال) (خطاب به پیامبر (ص) است که می فرماید اگر هر آنچه که در زمین است می بخشیدی نمی توانستی اینگونه میان دلهاشان محبّت و الفت برقرار کنی).

و عبارت أو الف الطّیر- کبوتران و مرغان خانگی است، و- (الألف)- عدد هزار است، و بخاطر اعدادی که در آن است و در هم جمعند (ألف) نامیده شد.

اعداد چهار گانه عبارتند از- یک ها- ده ها- صدها- و هزارها- و همینکه اعداد به هزار می رسند گوئی که بهم پیوسته اند و قبل از هزار اعداد مکرّر

این قدرت الهی است که به جنگ زدگان ما به عزیزان ما که آواره شده اند از محلّ خودشان، قدرت عنایت کرده است که در مقابل نارسائیها و در مقابل زحمت ها و کمبودها ایستادگی کنند- بلکه خودشان کمک کار باشند و این قدرت الهی است که شما جوانان را وادار می کند که در بنیاد مستضعفین بخدمت آنها باشید، این ملّت را خدای تبارک، و تعالی با دست عنایت خودش و با قدرت کامله خودش قدرتمند و متحوّل کرد به انسانهای الهی». تمام از آیه (لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِی الْأَرْضِ ...- ۶۳/ انفال) بخوبی روشن می شود که انقلاب و نهضت اسلام چه در زمان پیامبر (ص) و چه بعدها بر پایه اقتصاد و مادّیات یا جبر تاریخی و طبقاتی نبوده و برای رسیدن به مال و متاع و رفاه پی ریزی و گسترش نیافته است، بلکه همانگونه که قرآن بیان می کند تحوّل و انقلابات اجتماعی و سیاسی انبیاء بویژه دین اسلام با تأیید الهی، و از خواست و اتّحاد مردم با ایمان به خدای آغاز، و خداوند آنرا به پیروزی می رساند و تأییدشان می کند، زیرا بدون تأیید خدائی، تحوّل و انقلاب یک قوم و جامعه (نه طبقات مخصوص) امکان ناپذیر است چنانکه فرمود: (هُوَ الَّذِی أَیَّدَکَ بِنَصْرِهِ وَ بِالْمُؤْمِنِینَ- ۶۲/ انفال) و یا این آیه مبارکه که (إِنَّ اللَّهَ لا یُغَیِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتَّی یُغَیِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ- ۱۱/ رعد) که اراده ملّتها با رهبری الهی و تأییدی خدای، سه رکن اساسی و ضامن پیروزی است.

است.

عدّه ای گفته اند نامیدن (ألف) به عدد هزار برای اینست که سر آغاز تنظیم شدن اعداد است. و اگر گفته شود- آلفت الدّراهم- یعنی به صدهزار درهم رسیدم، مانند- مأیت- به صد درهم رسیدم و- آلفت- مانند- آمأت- است.

(الک) [الک:

الملائکه و ملک، اصلش از- مألک- است که این هم مقلوب از ملأک و- المألک و المألکه و الألوک- یعنی پیام و رسالت، و همینطور فعل الکنی- بمعنی پیغام مرا به او برسان و ابلاغ کن.

ملائکه- بر مفرد و جمع هر دو اطلاق می شود، خدای تعالی می فرماید: (اللَّهُ یَصْطَفِی مِنَ الْمَلائِکَهِ رُسُلًا- ۷۵/ حجّ) (از ملائکه رسولانی بر من گزینند) خلیل ابن احمد «۱» گفته است: «المألکه یعنی پیام و رسالت زیرا پیام شفاهی است با دهان انجام

---

(۱) ابو عبد الرّحمن خلیل ابن احمد پیشوای نویسندگان لغت نامه ها است که علم عروض و بحور شعری را تنظیم نمود، متولّد قرن اوّل هجری است، دانشمندی زاهد، فاضل، حکیم، ادیب، عابد و متواضع که بعد از- صحابه پیامبر (ص) و ائمّه اطهار (ع) و یاران راستینشان کسی متّقی تر از خلیل را سراغ ندارند.

یکی از شاگردانش می گوید: خلیل در بصره گاهی قدرت دو فلوس نداشت و شاگردان وی در اثر تعلیمات او در تنعّم می زیستند، در باره روحیّه قناعت و پارسائی او گویند روزی سلیمان بن علی حاکم اهواز کسی را نزد او فرستاد و تعلیم و تربیت اولاد خود را از وی درخواست نمود پس خلیل مقداری نان خشک پیش سلیمان فرستاد و پیغام داد که خداوند این مقدار روزی را می رساند و با شیوه قناعت حاجتی به سلیمان ندارم.

به تصریح ابن ابی داود و ابن ادریس، خلیل از اکابر مجتهدین امامیّه بوده است، او استاد سیبویه است، گویند در مکّه معظّمه دعا کرد و از درگاه خدای موفّقیت علمی را درخواست نمود که بیسابقه بوده و پیش از او کسی بر آن علم سبقت نگرفته باشد دعای او بهدف اجابت رسید و بعد از مراجعت از مکّه باب علم عروض بر او مفتوح گردید و این علم را اختراع کرد بطوریکه جامی شاعر معروف می گوید: خلیل اوّلین واضع تشدید و همزه و معمّا بوده و نیز اوّلین کسی است که لغت عرب را در کتابی بنام (العین) ضبط و تمامی الفاظ آن زبان و قواعد و احکام آنها را به ترتیب حروف تهجّی تدوین نمود لیکن اساس ترتیب الفباء را مطابق رویه هندوان در زبان سانسکریت باین ترتیب (ع- ح- ه- خ- غ- ق- ک- ج- ش- ص- ض- س- ر- ط- د- ت- ظ- ذ- ث- ز- ل- ن- ف- م- وا- ی) ذکر کرده است و نام کتابش را هم از حروف اوّل همین الفباء که (ع) است گرفته، امّا متأسّفانه این کتاب بی نظیر و گرانقدر مفقود الاثر است و خوشبختانه شیخ طوسی رحمه اللّه در تفسیر گرانقدرش (تبیان) اقوال خلیل و قسمت زیادی از لغات کتاب العین را در ذیل معانی لغات در تفسیرش نقل کرده

می شود» چنانکه گفته اند- فرس یألک اللّجام و یعلک- اسبی است که لگام و دهانه را در دهان می گیرد.

(الالم) [الالم:

درد شدید- ألم، یألم، ألما- که اسم فاعلش آلم است.

خدای فرماید: (فَإِنَّهُمْ یَأْلَمُونَ کَما تَأْلَمُونَ- ۱۰۴/ نساء)- ایشان همانند شما دردناک می شوند، و- آلمت فلانا بدردش آوردم، عذاب الیم یعنی عذابی درد آور.

و آیه (لَمْ یَأْتِکُمْ

- ۱۳۰/ انعام) الف استفهام است که بر سر (لم) در آمده است نه اینکه از ریشه ألم باشد.

(إله) [إله:

اللّه: گفته اند، اصل اللّه- إله است همزه اش حذف شده، و (الف- لازم) بر سر آن در آمده و مخصوص باریتعالی است:

مخصوص بودن واژه (اللّه) به باریتعالی، این آیه است که می فرماید:

(هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِیًّا- ۶۵/ مریم) یعنی آیا نامی برای او می دانی که با آن نام، نامیده شده باشد.

اله- نامی است که برای هر معبودی و ذاتی قرار داده اند و همینطور خورشید

است که گویا در زمان شیخ طوسی کتاب خلیل وجود داشته امید است که نسخه خطّی این کتاب بعدها یافت شود، در باره مقام حضرت علی (ع) از او پرسیدند گفت «چه گویم در حقّ مردی که دوستان از خوف و دشمنان از حسادت مناقب او را کتمان کردند با وجود این آنقدر از فضائلش ظاهر شد که شرق و غرب عالم را مملوّ گردانید» و باز از او پرسیدند چرا مردم علی (ع) را با آنهمه قرابت با حضرت رسالت (ص) و مقامات علمی بینهایت که داشته و زحمات فوق العاده ای که در اعلای کلمه حقّ متحمّل بوده ترک کرده به دیگران پیوستند، پاسخ داد «چون نور او بر نور دیگران غالب و صفوت او بر همه کس در هر مورد فائق بوده و مردم نیز بهم شکل و مجانس خودشان مایل تر هستند».

یاقوت می نویسد: او به سلیمان چنین نوشت- ابلغ سلیمان انّی عنه فی سعه- و فی غنی غیر انّی لست ذا مال، و الفقر فی النّفس لا فی المال تعرفه- و مثل ذاک الغنی فی النّفس لا المال.

پدرش احمد از اصحاب حضرت صادق (ع) بوده و او اوّلین کسی است که بعد از پیامبر (ص) بهمین اسم یعنی احمد موسوم شده است. وفاتش در حدود ۱۶۰ هجری است.

ترجمه شعر خلیل اینست:

به سلیمان حاکم اهواز بگو من از او بی نیازم فقط مال و ثروت نـدارم، فقر در نفس و شخصیّت فقرا است، نه در مال و ثروت بی نیازی من در نفس و روح من است نه در مال و ثروتم.

بغیه الوعاه سیوطی ج ۱/ ۵۶۱، ریحانه الادب مدّرس تبریزی ۵/ ۱۲۱، معجم الادباء یاقوت ۴/ ۱۸۲.

ص: ۱۸۷

را نیز آلهه نامیده اند، زیرا خورشید را نیز معبود خویش گرفته بودند و- أله فلان یا له- یعنی عبادت و پرستش کرد و گفته اند- تألّه- بهمین دلیل در باره پرستش معبود است.

و باز گفته شده (اللّه) از (أله) یعنی متحیّر و سرگردان شد، گرفته شده و این وجه تسمیه بمعنی تحیّر، از اشاره ای که امیر المؤمنین (ع) در صفات خداوند بیان کرده اخذ شده که گفته است «کلّ دون صفاته تحبیر الصّفات و ضلّ هناک تصاریف اللّغات» (شکوه و زیبائی هر صفاتی که مادون صفات خداوند است، از رسیدن به او سرگشته و ناتوان و در وصف صفاتش، کلمات و مشتّقات هر کلمه و زبان، ناقص و نارسا است).

زیرا بنده هر چه در صفات خدای بیندیشد، شکوه و عظمتش او را متحیّر می کند و لهذا روایت شده است: «تفکرّوا فی آلاء اللّه و لا تفکّروا فی اللّه».

یعنی در صفاتش اندیشه کنید و در ذاتش میندیشید. «۱»

گفته اند: اصل و ریشه (اللّه)- ولاه- است و سپس حرف (و) بهمزه تبدیل

---

(۱) همه شعراء و أدباء و حکماء در باره درک و فهم صفات خدای اندیشیده و حقایقی گفته اند از آن جمله شیخ سعدی علیه الرّحمه است که در دیباچه ۷۰ بیتی بوستانش می گوید:

جهان متّفق بر الهیّتش فرو مانده در کنه ماهیّتش

بشر ماوراء جلالش نیافت بصر منتهای کمالش نیافت

نه بر اوج ذاتش پرد مرغ و هم نه بر ذیل وصفش رسد دست فهم

در این ورطه کشتی فرو شد هزار که پیدا نشد تخته ای بر کنار

چه شبها نشستم در این فکر گم که دهشت گرفت آستینم که قم

محیط است علم ملک بر بسیط قیاس تو بر وی نگردد محیط

نه ادراک بر کنه ذاتش رسد نه فکرت به غور صفاتش رسد

توان در بلاغت به سبحان رسید نه در کنه بی چون سبحان رسید

که خاصان در این ره فرس راندند بلا احصی از تک فرو مانده اند

در این بحر جز مرد ساعی نرفت گم آن شد که دنبال راعی نرفت

کسانی از این راه برگشته اند برفتند و بسیار سرگشته اند

خلاف پیامبر کسی ره گزید که هرگز به منزل نخواهد رسید

مپندار سعدی که راه صفا توان رفت جز در پی مصطفی

باید دانست که آبشخور و سر چشمه اندیشه و تفکّر عرفاء و حکمای الهی قرآن، نهج البلاغه، احادیث نبوی و [...]

ص: ۱۸۸

شده است و تسمیه اش از- ولاه- به اللّه از اینجهت است که هر مخلوق و آفریده ای در راه او و اله پر شور است، یا فقط به تسخیر و مجذوب بودنشان، مانند جمادات و حیوانات و یا با تسخیر بودن و داشتن اراده مانند بعضی از مردم، و از اینجهت بعضی از حکماء گفته اند (خداوند محبوب تمام اشیاء است و همه مسخرّ اویند» و بر این سخن این آیه قرآن دلالت دارد که (وَ إِنْ مِنْ شَیْ ءٍ إِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لکِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ «۱»-

---

روایاتی است که از ائمّه اطهار (ع) نقل شده است، امیر المؤمنین علی (ع) در خطبه نخستین نهج البلاغه در مفهوم مطلب فوق چنین فرموده است «الحمد للّه الّذی لا یبلغ مدحته القائلون ...»

ترجمه و تفسیر جملاتی از خطبه: سپاس و ستایش خدائی را سزاست که سخنوران دریای سخنوری به ساحل حمد و ثنایش نرسیده و شمارشگران فضلش از عهده آمار نعمت های بی حسابش برنیامده اند و پویندگان راهش حقّ شناسائیش أدا ننموده.

آفریننده ای است که همّت های ژرفنگر از درکش عاجز و غوّاص اندیشه و فکرت از رسیدن به کنه وجودش ناتوان و قاصر، نه برای صفات لا یزالش حدّی است و نه زمان و مکان را امکان تعریف و توصیفش فراهم، موجودات پهنه گیتی را با قدرت خلّاقیت و إبداع بر فطرتشان آفرید و نسیم جانبخش حیات و هستی، را در سراسر آفرینش با بعدی به فراخنای بی نهایت بگسترانیده، صخره ها و کوههای عظیم و برافراشته را بر سطح زمین چون ستونهای با عظمت استوار گردانید.

حدّ و کمال معرفتش ایمان و تصدیق به اوست و شناسائیش سر آغاز شریعت و دین، عظمت و اوج ایمان به اللّه، اندیشه ای توحیدی است و رسیدن به قلّه پرشکوه توحید اخلاص و پاکدلی، تا تو بتوانی با چنین خلوص و صمیمیّتی با تمام وجودت او را بیابی.

(۱)- به گفته شیخ سعدی علیه الرّحمه:

تسبیح گوی او نه بنی آدمند و بس هر بلبلی که زمزمه بر شاخسار کرد

و یا گفته شاعر دیگر:

هر گیاهی که از زمین روید وحده لا اله هو گوید

امّا ترجمه و تفسیر (لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ- ۴۴/ اسراء) همان است که جلال الدّین مولوی علیه الرّحمه سروده است:

جمله ذرّات زمین و آسمان با تو می گویند روزان و شبان

ما سمیعیم و بصیریم و هشیم با شما نامحرمان ما خامشیم

از جمادی سوی جان جان شوید غلغل اجزای آنان بشنوید

تا شما سوی جمادی می روید محرم جان جمادات کی شوید

آری اگر حرکت و رشد آرام برگهای زیبای بنفشه ها، ترنّم بلبلان بر گلها زمزمه نسیم صبحگاهی، آوای غوکان در صحرا، آهنگ دلنشین ریزش بارانهای بهاری، سقوط ملایم دانه های پنبه گونه برفها، آواء و غوغای حرکت الکترونها در حال شکافته شدن اتمها، گوش دل فرا دهیم، خواهیم دید که یک حقیقت،

ص: ۱۸۹

و نیز گفته شده که اصل واژه (الله)- لاه، یلوه، لیاها- است یعنی از، نظرها پوشیده شد، و این معنی در آیه (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۳/ انعام) اشاره شده است. باطنی بودن اللّه را آیه (وَ الظَّاهِرُ وَ الْباطِنُ «۱»- ۳/ حدید) اشاره می کند.

حقیقت واژه (اله) در معنی اللّه- اینست که جمع بسته نمی شود، زیرا معبودی سوای او نیست، امّا باعتقاد اعراب معبودات دیگر نیز هستند و لذا این واژه به صورت (الآلهه) جمع بسته اند.

خدای تعالی فرماید: (أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنا- ۴۳/ انبیاء) و آیه (وَ یَذَرَکَ وَ آلِهَتَکَ- ۱۲۷/ اعراف) که- إلاهتک- نیز خوانده شده است، یعنی عبادت تو.

و جمله- الاه أنت- یعنی برای خدا که یک (لامش) حذف شده است در اصل و اللّه أنت- بوده است یعنی ترا بخدا سوگند.

- (اللّهُمَّ)- در باره این واژه گفته شده، معنایش- یا اللّه- است که بجای حرف (ی) اوّلش دو حرف (میم) به آخرش افزوده شده و- اللّهمّ مخصوص خواندن خدا است که تقدیر- اللّهمّ- جمله- یا اللّه أمّنا بخیر- است مانند ترکیب- حیهلا «۲» به معنی شتاب کن.

(الی) [الی:

حرفی است که برای نهایت و پایان جهات ششگانه (بالا- پائین- راست- چپ- جلو- عقب) بکار می رود و از کلمه (إلی) ترکیب ألوت فی الأمر- یعنی در آن کار کوتاهی کردم، بکار رفته است گوئی که پایان کار را دیده است.

یک نیرو، یک ناموس و قانون و یک هستی و یک نور جانفزا در سراسر گیتی جریان دارد تو گوئی باین تسبیح مشغولند:

که یکی هست و هیچ نیست جز او وحده لا اله الّا هو

(۴۴/ اسراء).

(۱) در همین کتاب در ذیل واژه (بطن) معانی مختلف و روایات مربوط به آن به تفصیل بیان شده است.

(۲) این کلمه از واژه های (حی) یعنی شتاب کن و (هلا) کلمه تحریض ترکیب شده است و اسم فعلی است (در معنی- به سویم بیا و بشتاب- مانند (حیّ علی خیر العمل) که به معنی بسوی نماز که نیکوترین عمل است شتاب کن کلمه (حیهلا) برای مفرد و جمع و مذکّر و مؤنّث بهمین شکل بکار می رود- حیهل- هم نام درختی است که میوه اش ترش است.

و- ألوت فلانا- در باره فلانی کوتاهی کردم، مانند- کسبته- یعنی- أولیته کسبا- در کسب و کار کوتاهی کردم، و عبارت- ما الوته جهدا- در سعی و کوشش کوتاهی نکردم و تقصیر مرتکب نشدم، و- ما الوته نصحا- از نصیحت و اندرز به او دریغ نداشتم.

در این آیه (لا- یَأْلُونَکُمْ خَبالًا- ۱۱۸/ آل عمران) «۱» او همان ریشه و معنی است یعنی در جلب تباهی و فساد نسبت به شما کوتاهی نمی کنند، و آیه (وَ (لا- یَأْتَلِ) أُولُوا الْفَضْلِ مِنْکُمْ- ۲۲/ نور) که گفته شده- یأتل- باب افتعال از ألوت- است و باز گفته اند از- آلیت یعنی پیمان و سوگند خوردم، و نیز گفته اند این آیه در باره ابو بکر نازل شده است که سوگند خورده بود دیگر به مسطح- یکی از پسر خاله های فقیرش بخشش و کمک نکند (تفصیل این مطلب از تفاسیر مختلف در ذیل واژه افک و در زیر نویسی آن بیان شده).

عدّه ای گفته اند که- باب افتعال- کمتر از باب افعال ساخته می شود- بلکه از فعل- ساخته می شود، مانند- کسبت و اکتسبت- صنعت و اصطنعت رأیت و ارتأیت.

روایت شده «لا دریت و لا ائتلیت» یعنی نتوانسته ای.

حقیقت معنی إیلاء- و- الألیّه- سوگندی است برای کاری که در آن کوتاهی می شود از این روی در شرع- إیلاء- سوگندی است که مانع همبستری شدن با همسر است، کیفیّت و احکام آن مخصوص کتب فقهی است.

و آیه (فَاذْکُرُوا (آلاءَ) اللَّهِ- ۶۹/ اعراف) یعنی نعمت های خدای را به یاد آورید.

---

(۱) قسمتی از آیه ۱۱۸ سوره آل عمران است، که می فرماید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطانَهً مِنْ دُونِکُمْ لا یَأْلُونَکُمْ خَبالًا وَدُّوا ما عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضاءُ مِنْ أَفْواهِهِمْ وَ ما تُخْفِی صُدُورُهُمْ أَکْبَرُ، قَدْ بَیَّنَّا لَکُمُ الْآیاتِ إِنْ کُنْتُمْ تَعْقِلُونَ).

در این آیه دستور مصونیّت آور حکومتی و اجتماعی و سیاسی برای مؤمنین به اللّه و مسلمین است که می فرماید: (در کارهای اصولی و محرمانه به غیر از خودتان کسی را محرم ندانید و بیاری نطلبید زیرا آنان از تباهی و فساد نسبت بشما کوتاهی نمی کنند و دوست دارند شما را به رنج و زحمت بیندازند مگر نمی بینید بغض و کینه و عداوتشان از بس فزون است که نمی توانند اظهار نکنند یا پنهان دارند امّا آنچه را که در دلهاشان نهفته است خطرناک و بزرگتر است، ما آیات را برای شما به روشنی بیان کردیم که تعقّل کنید و بیندیشید.

مفرد آلاء- ألا و إلی است، مانند- أنا و إنی- که مفرد- آناء است بعضی گفته اند: در آیه (وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ- ۲۳/ قیامه) معنایش نگریستن به نعمت های پروردگار منعم است که در انتظارشان است البتّه در این معنی از نظر بلاغت اشکال هست. حرف (ألا-)- هم برای آغاز جمله است و- إلّا- برای استثناء ولی- (أولاء)- در آیه (ها أَنْتُمْ أُولاءِ تُحِبُّونَهُمْ- ۱۱۹/ آل عمران) و أولئک- که اسم مبهمی است برای موضوع مورد اشاره و در جمع و مذّکر و مؤنّث بکار می رود و از همان ریشه است که گاهی حرف همزه از آخر آن می افتد، چنانکه اعشی گوید:

هؤلا ثمّ هؤلاء کلّا أعطیت نوالا محذوّه بمثال

(آنها و آنهایی که به تمامشان بخشش و عطا کردی به نمونه ای و مثالی مقدّر شده اند).

(امّ) [امّ:

الأمّ یعنی، مادر، برابر (أب) یعنی پدر.

ام- به مادر واقعی و نسبی و همینطور به مادر بزرگ ها در گذشته دور هم اطلاق می شود از اینروی به- حوّاء- اگر چه بین ما و او قرنهای دور فاصله است، او را به (مادر ما) خطاب می کنند و همچنین به هر چه که اصل و ریشه چیزی باشد یا او را ترتیب و اصلاح کرده باشد یا مبدأ و سر آغاز چیزی باشد ام- گویند.

خلیل بن احمد گوید: به هر چیزی که ضمائم و پیوسته های بعدی، و آینده اش به او مربوط باشد و به آن منضمّ شود- امّ- گویند.

خدای تعالی فرماید: (وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ- ۴/ زخرف) یعنی لوح محفوظ برای اینکه تمام علوم به آن منسوب می شود، از آن تولید شده و از ان سر چشمه می گیرد.

شهر مکّه معظّمه را هم- امّ القری- گفته اند بنابر این روایت که «أنّ الدّنیا دحیت «۱» من تحتها» (دنیا (زمین) بعد از اینکه برای سکونت بسط یافته و آماده شده است حیات و دنیای توحیدی از نخستین خانه پرستش یعنی (مکّه یا امّ القری) آغاز شده است و ادامه یافته است).

---

(۱) این حدیث در مجمع البحرین به صورت «یوم دحو الارض» آمده یعنی هنگامیکه زمین از جانب کعبه بسط یافته است که منظور آمادگی شرایط زندگی است و در قرآن هم آمده است که کعبه نخستین خانه پرستش اللّه بر روی زمین است.

خدای فرماید: (لِتُنْذِرَ أَمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها- ۹۲/ انعام) که در همان معنی روایت فوق است. امّ النّجوم- کهکشان است، در این مصراع حیث اهتدت أمّ النّجوم الشّوابک. (و آنجائی که ستارگان درهم و متراکم کهکشان راه می نماید).

به میزبان هم- امّ الأضیاف- و- امّ المساکین- گویند، همانطور که أبو الأضیاف- به سرپرستان سپاه و رؤسای لشگر گفته می شود، مثل گفته این شاعر که:

و امّ عیال قد شهدت نفوسهم (من نفوسشان را در شهر- امّ عیال- در عربستان شاهد بودم).

به سوره فاتحه الکتاب هم (امّ الکتاب) «۱» گویند، زیرا مبدأ و سر آغاز قرآن است و آیه ((فَأُمُّهُ) هاوِیَةٌ- ۹/ قارعه) یعنی جایگاهش آتش است که برایش در حکم- امّ- یعنی جایگاه و محلّ است، چنانکه در این آیه هم فرمود: (وَ مَأْواکُمُ النَّارُ- ۲۵/ عنکبوت) اشاره بهمان جایگاه است که در آیه قبل ذکر شد.

خدای تعالی، همسران پیامبر (ص) را مادران مؤمنین نامیده است و فرموده:

(وَ أَزْواجُهُ (أُمَّهاتُهُمْ)- ۶/ احزاب) که در تفسیر واژه اب وجه تسمیه آن ذکر شده است. و گفت: (بْنَ أُمَ

- ۹۴/ طه) و همچنین عبارت- ویل امّه- هوت أمّه- (ای پسر مادرم، آی مادرش، و ای مادرش).

گفته شده است که اصل واژه- الامّ- کلمه- أمّهه- است، چون که جمع- امّ- (امّهات و و تصغیرش امیهه است).

امّا عدّه ای از علماء گفته اند اصلش- أمّات و أمیمه- با مضاعف شدن حرف (م) است، بیشتر علماء هم گفته اند- أمّات- در باره چهار پایان و أمّهات در باره

---

(۱) در قرآن مجید آیه ۵ سوره آل عمران (امّ الکتاب) را مجموع سوره ها و آیات محکم قرآن می داند که متشابه و قابل تأویل نیستند و در معانی محکمات چنانکه پاره ای از محقّقین گفته اند یعنی هر آیه ایکه معنایش واضح باشد و هر آشنا به لغت و زبان عرب آن را بفهمد. معنی دوّم محکمات، آیاتی است که از نسخ و تخصیص مصون و محفوظ باشد یا آیاتی که نظم و ترتیبش خالی از خلل و اشکال ادبی باشد و باز محکمات، آیاتی است که یک وجه بیشتر ندارد، پس محکم خلاف متشابه است. و در ذیل واژه- شبه- با تفسیری بی نظیر تمام وجوه آن را شرح داده است.

انسان بکار می رود، و- (الأمّه)- به تمام گروهها و جماعاتی که بخاطر کاری و هدفی مجتمع می شوند اطلاق می گردد خواه آنکار دین واحد یا زمان و مکان واحد باشد، اجباری باشد یا اختیاری، بهر صورت آن گروه واحد (امّه) و جمعش را- امم- گویند، سخن خدای تعالی در آیه (وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثالُکُمْ «۱»- ۳۸/ انعام) یعنی هر نوعی از جنبندگان در زمین و بر طریقی که خداوند آنها را تسخیر نموده بر آن روش و سرشت و طبیعتشان قرار داده است مانند، بافنده ها (عنکبوتان) و معماران و سازندگان (موریانه ها و ذخیره کنندگان موادّ غذایی (مورچگان) که به ذخیره غذایی خود اعتماد دارند یا مانند گنجشکان و کبوتران و غیر از آن از طبیعتهای مختلفی که ویژه هر نوعی از آنهاست.

و سخن خدای در این آیه (کانَ النَّاسُ أُمَّهً واحِدَهً- ۲۱۳/ بقره) مردم همواره، صنفی واحد و بر روشی واحدند، در ضلالت یا در کفر، و آیه (وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّهً واحِدَهً- ۱۱۸/ هود) یعنی در ایمان، و آیه (وَ لْتَکُنْ مِنْکُمْ أُمَّهٌ یَدْعُونَ إِلَی الْخَیْرِ- ۱۰۴/ آل عمران): گروهی که علم و عمل صالح را بر می گزینند و برای سایرین الگو و اسوه هستند، و آیه (إِنَّا وَجَدْنا آباءَنا عَلی أُمَّهٍ- ۲۲/ زخرف) یعنی بر کیش و آئینی جمع کننده.

شاعر گوید:

---

(۱) به گفته یکی از اساتید نحوی و ادبی معاصر استاد مرحوم عبد الحمید بدیع الزّمانی رحمه اللّه، که می گوید: «در علوم دینی و علوم ادبی بایستی قرآن و آیات آنرا اصل قرار دهیم» هیچکس حق ندارد قرآن را بر عقاید خود و با قوانین ادبی خود ساخته خویش تطبیق دهد، ما باید بکوشیم قرآن را با همین ترتیب که هست قرائت کنیم، قواعدش و ترکیب کلماتش و آیاتش اصل و اساس همه قواعد ادبی است و محتوایش صراط مستقیم و دین قیّم است، ایشان می گفت ما (حنفی ها) از میان همه خلفاء اموی و عبّاسی فقط عمر بن عبد العزیز را به عدالت قبول داریم. در ماه مبارک رمضان اشعار فرزدق را که در مدح حضرت سجّاد (ع) است، و زیباترین شعر عربی است برای دانشجویانش تفسیر و تدریس می کرد، و از تدریس سایر اشعار خود داری می کرد.

بنابر این در آیه فوق (إِلَّا أُمَمٌ أَمْثالُکُمْ- ۳۸/ انعام) یعنی همه جنبدگان در زمین و پرندگان امّتهائی همانند شمایند بایستی دلیل تشابه و اشتراک در شباهت را از خود قرآن و فرمایشات ائمّه اطهار بدست آورد، بنا به گفته راغب، منظور همان سرشت و طبیعت اجباری یا اختیاری مشابهی است که آنها نیز مانند انسانها با واژه امّت و امام شناسانده شده اند.

و هل یأتمن ذو امّه و هو طائع یعنی (آیا به گروهی همکیش اعتماد می کند در حالی که با اجبار بآنها گردن نهاده است) و آیه (وَ ادَّکَرَ بَعْدَ أُمَّهٍ- ۴۵/ یوسف) أمّه- در این آیه، زمان و مدّت است، و نیز- بعد امه- یعنی بعد از فراموشی هم خوانده شده است، و حقیقت معنی این آیه، بعد از انقضاء مردم یک عصر یا اهل یک دین منظور است.

و آیه (إِنَّ إِبْراهِیمَ کانَ أُمَّهً قانِتاً لِلَّهِ- ۱۲۰/ نحل) یعنی بجای امّتی و جماعتی در پرستش خداوند زیرا او به تنهائی در آن عصر قیام کننده در عبادت خدا بود، چنانکه می گویند: فلان فی نفسه قبیله- او در واقع خودش برابر ملّتی و قبیله ای است.

روایت شده است که زید بن عمرو بن نفیل «۱» در قیامت خودش تنهایی در حکم

---

(۱) زید بن عمرو بن نفیل، یکی از کسانی است که مانند سلمان فارسی و ابو ذر غفّاری در جستجو و دستیابی به نجات دهنده بشریّت از کفر و شرک و ستم، به شهرها مسافرت می کرده، کاتب واقدی یعنی محمّد بن سعد در کتاب گرانقدر الطّبقات الکبری در ذیل عنوان (ذکر علامات النّبوه فی رسول اللّه قبل ان یوحی الیه) می نویسد «عامر بن ربیعه گفت شنیدم که زید بن عمرو بن نفیل می گفت من منتظر پیامبری از فرزندان اسماعیل در فرزندان عبد المطّلب بودم بطوری که همواره خود را به او نزدیک و مؤمن به او می دیدم گوئی که تصدیق و شهادت به پیامبری او درک می کنم ای عامر اگر مدت زندگی تو طولانی شد و او را دیدی سلام مرا برسان، من صفات او را برایت می گویم تا شناسائیش بر تو پوشیده نباشد او مردی متوسّط القامه نه کم موی و نه پر موی، مهر نبوّت بر کتف اوست و نامش احمد است و این شهر محلّ تولّد و بعثت اوست سپس در اثر ناراحتی از قومش به یثرب هجرت می کند و در آنجا امر نبوّتش آشکار می شود، نکند تو باو توجّه نکنی من همه کشورها و شهرها را برای یافتن دین ابراهیم در نوردیدم و از یهودیان، و نصاری و مجوس که پرستش می کردم می گفتند دین ابراهیم پیشاروی تو است، و گفتند غیر از او پیامبری دیگر نمانده است و همینطور که من او را وصف کردم آنها نیز او را توصیف کردند، عامر می گوید: همینکه مسلمان شدم و پیامبر (ص) را درک کردم، سلام زید بن عمرو بن نفیل را باو رساندم پیامبر با درود بر او فرمود گوئی او را می بینم که دامن کشان بسوی بهشت می رود، و باز عبد الرّحمن بن زید می گوید: زید بن عمرو بن نفیل گفت: من دین یهود و نصرانیّت را تحقیق کردم و در صومعه ای در شام با راهبی ملاقات کردم و تنفّر خود را از فساد مردم و قوم خود و تنفّرم را از بت پرستی و یهودیّت و نصرانیّت اظهار داشتم او گفت: آیا دین ابراهیم را می خواهی ای برادر مکّی، دین ابراهیم و دین پدرانت، دین حنیف است نه یهودیّت و نه نصرانیّت، او یعنی پیامبر خاتم (ص) بسوی کعبه که در شهر تو است نماز خواهد خواند بشهر خود باز گرد که او در همانجا مبعوث می شود و او گرامی ترین خلق خدا بر خدا است یکی دیگر از کسانی که در جستجوی دین حنیف بوده ابو قیس ابن اسلت از اهالی یثرب است که

امّتی محشور می شود. آیه (لَیْسُوا سَواءً مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ أُمَّةٌ قائِمَةٌ- ۱۱۳/ آل عمران) (امّیت در این آیه در معنی پیروان اهل کتاب است که می گویند همه یکنواخت و مساوی نیستند).

زجّاج «۱» معنی مساوی نبودن اهل کتاب را:

که در آیه فوق آمده، استقامت معنی کرده است و می گوید: تقدیرش اینست که اهل کتاب در طریق واحدی مستقیم نیستند و راهشان مختلف است و- (الامّی)- کسی است که نمی تواند کتابی را بخواند و نه می تواند بنویسد و آیه زیر بر این معنی حمل شده است که (هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولًا مِنْهُمْ- ۲/ جمعه).

قطرب «۲» می گوید: امّیّه- بمعنی غفلت و جهالت است و- أمّی- در آیه از

می گوید به شهرهای مختلف سفر می کردم و در جستجوی نجات دهنده ای بودم تا در شهر مکّه به زید بن عمرو بن نفیل برخورد کردم داستان رفتن به شام خود را به او گفتم، و گفتم راهب ها بمن گفتند آخرین پیامبر از شهر مکّه است.

او هم گفت: من هم به شام رفتم و دینشان را باطل یافتم و دین راستین دین ابراهیم است که بخدا شرک نمی ورزد همه چیز را بنام خدا می خواند.

ابو قیس گفت: فقط من و زید بن عمرو بر دین ابراهیم بودیم و ابو قیس اشعاری در مدح پیامبر دارد. (الطّبقات الکبری ج ۱/ ۱۶۱ و ۱۶۲ ج ۲/ ۳۴)

(۱) ابراهیم بن سری معروف به ابن اسحق زجاج، خطیبی معروف، و اهل دیانت و فضل و تقوای، از شاگردان مبرّد نحوی معروف، که در آغاز جوانی کسب و کارش بلور تراشی و عایدیش روزی ۱/۵ درهم بوده که سپس به کسب علوم می پردازد و سر آمد اساتید آن عصر می شود و یک چند به کار معلّمی می پردازد که ماهی ۳۰ درهم درآمد داشته می گوید روزی یک درهم به مبرّد می دادم تا زمان وفاتش، از آثارش کتابهای (معانی القرآن اشتقاق، خلق الانسان، النّوادر، تفسیر جامع المنطق و مختصر النّحو و کتاب فعلت و افتعلت) وفاتش در سال ۳۱۱ ه.

(۲) ابو علی ملّقب و معروف به قطرب از مشهورترین علماء نحو و أدبیّات عرب است که در تفسیر، دستی توانا داشته و فنون أدبیه را از سیبویه و بزرگان دانش بصره فرا گرفته.

تألیفات بسیاری هم داشته است، مانند (الاصوات و الاضداد)- و (اعراب القرآن) و (الردّ علی الملحدین) و (غریب الحدیث) و (مجازات القرآن) و (المثلّثات) کتاب مثلّثات او منظومه ای است مشتمل بر ۶۵- بیت حاوی لغاتی است که حرف اوّل آنها با سه حرکت بوده و معانی آن کلمات نیز با اختلاف حرکات، مختلف می باشد چند نسخه از آن کتاب در کتابخانه های لیدن و پاریس و اسکوریا، و خدیویّه مصر بوده و لاتینی نیز ترجمه شده است لفظ قطرب بر وزن بلبل، جانوری است که تمام طول شب در جنبش است و نمی آساید چون ابو علی هم صبح زود به درس سیبویه می رفت این لقب از استادش گرفت، وفاتش

در ۲۶۰ ه، (ریحانه الادب ج ۳).

ص: ۱۹۶

همین ریشه است که بمعنی قلّت معرفت است، چنانکه در این آیه قرآن آمده است که (وَ مِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لا يَعْلَمُونَ الْكِتابَ إِلَّا أَمانِيَّ- ۷۸/ بقره) یعنی گروهی از امیّون هستند که کتاب خواندن نمی دانند مگر اینکه بر ایشان خوانده شود.

فرّاء «۱» می گوید: امیّون در این آیه، اعرابی بودن که کتابی نداشتند و در معنی آیه (النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوباً عِنْدَهُمْ فِي التَّوْراةِ وَ الْإِنْجِيلِ- ۱۵۷/ اعراف).

گفته اند- امّی- منسوب به امّتی است که عادتا نمی توانستند بنویسند و نمی توانستند بخوانند چنانکه لفظ عامی به کسی گفته می شود که بر روش عامّه مردم باشد.

و نیز گفته شده از این جهت به امیّون- خطاب شده اند که اگر چه خواندن و نوشتن کتابی را نمی دانستند و نمی توانستند امّا ندانستن و نتوانستن نوشتن و خواندن را برای خود فضیلتی می دانستند زیرا که حفظ می کردند و بی نیاز از نوشتن و خواندن از روی کتاب بودند.

این صفت برای پیامبر (ص) هم فضیلتی بوده و بر آیه ای از قرآن که ضمانت حفظ و فراموش نکردن آیات قرآن است اعتماد داشته که فرموده (سَنُقْرِئُكَ فَلا تَنْسى ۶/ اعلی) و باز گفته شده- امیّون و امّی- به خاطر منسوب بودن به- امّ القری یعنی شهر مکّه است.

---

(۱) یحیی بن زیاد معروف به فرّاء مکنّی به ابو زکریّا از بزرگان نحو و لغت و در تفسیر و فقه و حدیث و طبّ و تاریخ و نجوم و ادبیّات سر آمد بوده، از شاگردان کسائی نحوی است، ثعلب گوید: اگر فرّاء نبودی علوم عربیّه از کار افتادی و ابن انباری نیز همین نظر را در باره کسائی و فرّاء دارد، مورد عنایت مأمون عبّاسی بوده و سمت معلّمی ادب و تربیت پسران مأمون را داشته و آنها در پیش گذاشتن کفشهای فرّاء به همدیگر سبقت می گرفتند و عاقبت قرار شد هر لنگه کفش را یکی از پسران مأمون جلوی پای استاد بگذارد، وفاتش ۲۰۸ ه در راه مکّه در سنّ ۶۰ و چند سالگی، امامی مذهب بودن او از ریاض العلماء منقول است، آثارش: ۱- آله الکتاب ۲- الایام و اللّیالی و الشّهور ۳- فعل و افعل ۴- لغات القرآن ۵- مجاز القرآن ۶- المذّکر و المؤنّث ۷- المصادر فی القرآن ۸- معانی القرآن ۹- النّوادر ۱۰- المقصور و الممدود ۱۱- الوقف و الابتداء فی القرآن. سیوطی می نویسد فرّاء بسیار متدیّن و با ورع و پارسا بود. (ریحانه الادب ج ۳- ابن خلکان ج ۵- تاریخ بغداد ج ۳ ص ۲۹۸- قاموس الاعلام ج ۵- الفهرست ص ۷۸). [...]

(امـام:) کسـی است که به پیشوایی او در قول و فعـل اقتـدی می شود و یا کتابی و چیزی است، چه بر حقّ باشـد و چه بر باطل، جمع امـام- ائمّه- است- در آیه (یَوْمَ نَـدْعُوا کُلَّ أُناسٍ بِإِمامِهِمْ- ۷۱/ اسـراء) یعنی به کسـی که به او اقتدی می کردند، و گفته شده به إمامهم یعنی به کتابشان.

آیه (وَ اجْعَلْنا لِلْمُتَّقِینَ إِماماً «۱»- ۷۴/ فرقان) ابو الحسن «۲» می گوید امام در آیه جمع

---

(۱) در حـدیث ابو بصـیر که یکی از اصـحاب با وفای حضـرت صادق (ع) است چنین نقل شده که پس از قرائت آیه (وَ اجْعَلْنا لِلْمُتَّقِینَ إِماماً- ۷۴/ فرقـان) امـام فرمود «سالت ربّک عظیما انّما هی، و اجعل لنا من المتّقین اماما» معنی این درخواست عظیم از خدای تعالی اینستکه از او می خواهیم، برای راهنمائی بسوی او از گروه متّقین برای ما امام و پیشوا قرار دهد.

(۲) ابو الحسن علیّ بن اسـماعیل اشـعری، از پیشوایان مـذهب جبر که ابتدا معتزلی مذهب بوده سـپس از سـخن در باره عدالت خدای و خلق قرآن عدول می کند و در بصره در مسجد جامع بانگ بر می دارد که:

«هر کسی مرا نمی شناسد، بشناسد من فلانیم اوّل به خلق قرآن و اینکه خدا با چشمان دیده نمی شود و کارهای بد و گناه را ما مرتکب می شویم معتقد بودم و اکنون از آن عقاید بر می گردم».

ابو الحسن اشـعری در بـاره ایمـان می گویـد «الایمـان هو التّصـدیق بالجنـان و امّا القول باللّسان و العمل الأرکان ففروعه» یعنی ایمـان تصـدیق و بـاور قلبی است و امّـا اقرار بزبان و عمل بار کان از فروع آن است کسـی که با قلب، و دل به یگانگی خـدای تعالی تصدیق کرد و پیامبران را تصدیق نمود که از جانب خدا هستند، ایمانش صحیح است حتّی اگر در همانحال بمیرد نجات یـافته است و از ایمـان خـارج نشـده است، و مرتکب گناهـان کـبیره وقتی از دنیـا بـدون توبه بمیرد حکمش بـا خـداست که با رحمتش او را بیامرزد یا پیامبر (ص) شفیعش شود».

ملاـحظه می شود که انتشار چنین افکاری چقـدر با اسـلامیکه در صـد آیه قرآن همواره ایمان را با عمل صالـح همراه می داند متفاوت است بخصوص با توجیهی که علی (ع) در نهج البلاغه فرموده است:

الایمـان معرفه بـالقلب، اقرار باللّسـان ابو الحسن اشـعری چگونه مرتکـبین گنـاه کبیره مثـل (زنـا، قمـار، می خوارگی، جنـایت، خیـانت، تهمت، کشـتن اولیاء، اسارت خانـدان پیامبر (ص) و ایجاد جنگهای صـفّین و نهروان) و تمام جنایاتی که در تاریـخ از سوی خلفای اموی و مروانی و عبّاسـی بغیر از عمر بن عبد العزیز و گاهی بعضـی از خلفا سـرزده است همه را توجیه می کند و آنها را امیدوار به بخشـش یا شـفاعت پیامبر (ص) می کند همین افکار باعث شد که حتّی خلفای جور و سـتم عبّاسی پیشوایان اهـل تسـنّن را نیز به محـاکمه بکشـند و بـا فشـار آنهـا را به قضـاوت و فتوی وادار سازنـد و آنگـاه اشـعری کتابی بنام- مقالات الاسلامیّین و اختلاف المصلّین یعنی سخنان اسلامیون و اختلاف نماز گزاران می نویسد، در حالیکه خود بزرگترین اختلاف را بوجود آورد و بزرگـترین ضـربه را به نمـاز گزاران وارد سـاخت. و آثـارش (ایضـاح البرهـان) و کتـاب التّبیین و مهمترین آنها مقالات اسلامیّین است.

در سال ۳۳۰ فوت نموده و جهـان اسـلام را در مجادلات فکری جبری مسـلکان گرفتار ساخت، الملل و النّحل ۱/ ۱۰۱- وفیات الاعیان ابن خلکان ۲/ ۴۰۲ مقالات الاسلامیّین.

ص: ۱۹۸

است، معنی این آیه اینست که ما را برای پرهیزکاران گروهی پیشوا و امامان قرار ده، دانشمند دیگری گفته است واژه امام- در آیه فوق از باب- درع دلاص- و دروع دلاص- است یعنی امام در آیه فوق در معنی جمع است ولی بصورت مفرد، و جمع هر دو صحیح است. (دلاص نوعی تن پوش پشمینه ای نرم و برّاق است که به جای زره بکار می رفته).

و در آیات (وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً- ۵/ قصص) و (وَ جَعَلْناهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ- ۴۱/ قصص) ائمّه جمع امام است.

و آیه (وَ كُلَّ شَيْ ءٍ أَحْصَيْناهُ فِي إِمامٍ مُبِينٍ- ۱۲/ یس) گفته اند که- امام مبین- اشاره به لوح محفوظ است.

(الأَمّ)- یعنی قصد و هدف مستقیم که همان توجّه به مقصود است.

و آیه (آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرامَ- ۲/ مائده) یعنی قصد کنندگان خانه خدا (آم- اسم فاعل از- امّ، یومّ- امّا است و جمع آنها- آم، آمون، آمین است).

و واژه- أمّه- در معنی شجّه است یعنی سرش را شکست و مجروح کرد و در حقیقت به مغز سرش یا دماغش جراحت وارد ساخته است، زیرا اعراب برای هر عضوی که مجروح شود از نام همان عضو، فعلی بر وزن- فعلت برایش ساخته اند.

مثلا می گویند (رأسته- رجلته- کبدته- بطنته) این جملات در موقعی بکار می رود که آن اعضاء یعنی (سر، یا، کبد، شکم) مجروح شده یا بدرد آمده باشد.

(أمْ)- اگر در جملاتی که آغازشان حرف استفهام (أ) باشد و بعد از آن در جمله حرف (أم) بکار رود بمعنی (یا) است، مثلا می گویند: (أزید فی الدّار أم عمرو) آیا زید در خانه است یا عمر و یا کدام یک؟ امّا اگر بدون الف استفهام بکار رود:

ام- به معنی- بل- یا به فارسی (بلکه) است، مانند آیه (أَمْ زاغَتْ عَنْهُمُ الْأَبْصارُ- ۱۰/ احزاب) (بلکه چشمانشان از سرخی از حدقه در آمده است).

(أَمَّا)- حرفی است که در باره دو چیز و دو بار با هم در کلام بکار می رود مانند آیه (أَمَّا أَحَدُكُما فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْراً وَ أَمَّا الْآخَرُ فَيُصْلَبُ- ۴۱/ یوسف) (ولی یکی از شما ساقی اربابش می شود و دیگری بدار آویخته می شود که پرندگان مغز سر او را

می خورند) غالبا در سخنی که ابتداء آغاز می شود، می گویند- أمّا بعد فإنّه کذا «۱»- یعنی با- أمّا بعد- آغاز می شود.

امـد: خدای فرماید: (تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَیْنَها وَ بَیْنَهُ أَمَداً بَعِیداً- ۳۰/ آل عمران). یعنی دوست دارد که میان او و آنها زمان دوری فاصله می بود.

(أَمَد) [أَمَد]:

و- أبـد از نظر معنی بهم نزدیکند، ولی- أبد- مدّت زمانی است که حدّ معیّنی نداشته باشد و مقیّد نمی شود و در چنین معنی، أبد کذا- بکار نمی رود، و غلط است، امّا- أمد- مدّت زمان است که اگر مقیّد نشود حدّ مجهولی دارد و زمانش نامعیّن است امّا غالبا منحصر می شود مانند- أمد کذا- چنانکه می گویند:

زمان کذا.

---

(۱) چون واژه (ام) و مشتقات آن در معانی مختلف بتفصیل ذکر شده خلاصه آنرا بطوریکه مؤلّف رحمه اللّه در متن یاد آوری نموده است می نویسیم:

امّ: مادر- اصل هر چیز- ترتیب دهنده- اصلاح کننده- جایگاه امّ الکتاب: لوح محفوظ.

ام القری: مکّه.

امّ النجوم: کهکشان.

امّ الاضیاف: و امّ المساکین: میزبان و مهماندار مساکینن.

امّ الجیش: رئیس سپاه.

امّه: گروهی که بوسیله دینی واحد، در زمان و مکان واحد جمعند.

امّ الکتاب: سوره فاتحه.

امّه: جامعه.

امّه: گروهی با ایمان و علم و عمل صالح که الگو می شوند.

امّه: زمان- فراموشی- یک نفر در حکم جمع از نظر شخصیّت اجتماعی.

امّی: ناخوانده و نانوشته- حافظین علوم که خواندن، و نوشتن نمی دانند- با فضیلت.

إمام: کسی که از سخن و فعل او پیروی می کنند، کتاب قابل پیروی، لوح محفوظ.

امّ: قصد و هدف مستقیم- توجّه به مقصود- درد و جراحت سر.

أم: یا- بل- بلکه.

دو ترکیب دیگر از این واژه در قرآن هست که راغب، آنها را ذکر نکرده که یاد آوری می شود:

أمام: پیش روی، در آیه (بَلْ یُرِیدُ الْإِنْسانُ لِیَفْجُرَ أَمامَهُ- ۵/ قیامه) یعنی این مردم می خواهند که همه گناه فرا پیش دارند و توبه را تأخیر می نهند.

إمّا: یا، در آیه (إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً- ۲/ انسان).

فرق میان (زمان) و (أمـد) اینستکه- أمـد- را به اعتبار پایان مـدّت بکار می برنـد، امّا (زمان) برای آغاز و انجام مـدّت است و عمومیّت دارد یعنی برای زمان گذشته و حال و آینـده یا آغاز و انجام، ولی (أمد) تنها برای زمان آینده است از این روی عدّه ای از علماء گفته اند (مدی) و (أمد) در معنی بهم نزدیکند.

(امر) [امر]:

شأن و کار و جمعش امور است، أمر- مصـدر است و فعلش را ماننـد (أمرته) زمانی بکار می برند که او را مکلّف کرده باشـی چیزی را انجام دهد، أمر- لفظی است عام برای همه أفعال و أقوال، و در این معنی سخن خدای تعالی است که (إِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ- ۱۲۳/ هود) و آیه (قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ ما لا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْ ءٌ وَ أَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ- ۱۵۴/ آل عمران).

(این آیه در بـاره منـافقون است که می فرمایـد: همه کارهـا از سـروری و قضا و قـدر، از خـداست اینان آنچه که در دل پنهان داشته اند بتو اظهار نمی کنند و می گویند ایکاش برای ما هم سهمی و کاری در این امر می بود).

إبـداع و سـر آغاز کار آفرینش را نیز (أمر) گفته انـد که مخصوص خدای تعالی است و آیه (أَلا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ- ۵۴/ اعراف) نیز بهمین معنی و مفهوم حمل شده است.

و آیه (وَ أَوْحى فِي كُلِّ سَماءٍ أَمْرَها- ۱۲/ فصّلت) (إبداع و آغاز کار آفرینش هر آسمانی را وحی نموده).

حکماء نیز- امر- را در آیه (قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي- ۸۵/ اسراء) از إبداع «۱»

---

(۱) ابداع یعنی بدون سابقه از چیزی، چیزی را آفریدن و در حقیقت سـر آغاز و ایجاد چیزی بدون پیشداشت است، آیه (قُلْ ما كُنْتُ بِدْعاً مِنَ الرُّسُلِ- ۹/ احقـاف) در همین معنی است، که به پیـامبر می گویـد: بگـو من نخسـتین پیـامبر نیسـتم پیش از من پیامبرانی بوده انـد و آیه (بَدِيعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ ۱۱۷/ بقره) واژه بـدیع- از نامهای خـدای تعالی است. بـدیع الحکمه هم به معنی غرائب و شـگفتی هـای حکمتی است که سـابقه نـدارد امّا بـدعت هم که از همین ریشه است یعنی نو پردازی و چیزی از سـوی خـود بـدون سـابقه در دین و سـنّت رسـول اکرم (ص) جعـل کردن و بر حقـایق افزودن به منظـور لوث کردن حقیقت و انحراف دیگران. بـدعت از گاهی به سـنّت تعبیر کرده انـد مثلا در حدیث «من توضا ثلاثا فقد ابدع» یعنی خلاف سـنّت که در زمان پیامبر (ص) نبوده، عمل کرده، بعضی از شارحین حدیث بدعت، را دو گونه تقسیم کرده اند.

۱- بدعت هدایت کننده.

خداوند دانسته اند (یعنی روح از آفریده ای بیسابقه خدائی است).

و آیه (إِنَّما قَوْلُنا لِشَیْ ءٍ إِذا أَرَدْناهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ- ۴۰/ نحل) که اشاره به إبداع خداوند است و با واژه- أمر- که از نظر بلاـغت و کمی حروف در آنچه را که قبلاـ در معنی انجام چیزی تعبیر کردیم، بلیغ تر است، و نیز این معنی در آیه (وَ ما أَمْرُنا إِلَّا واحِدَةٌ- ۵-/ قمر) به سرعت ایجاد که وهم و خیال ما آنرا درک نمی کند تعبیر شده است.

(أمر): تقدّم و پیش داشتن چیزی است خواه بصورت و معنای فعل امر حاضر بر وزن- افعل- یعنی انجام بده، باشد، و یا- امر غائب بر وزن. و لیفعل- باید انجام بدهد.

و یا با لفظ خبر بیان می شود، مثل (وَ الْمُطَلَّقاتُ یَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ- ۲۲۸/ بقره) که به لفظ خبر بیان شده، امّا در حقیقت امری است که زنان را مختار می کند، یا- أمر- بصورت اشاره بیان می شود، مثلا آنچه را که حضرت ابراهیم (ع) در باره قربانی کردن فرزندش دیده بود بصورت- أمر- جلوه کرد آنجایی که گفت: (إِنِّی أَری فِی الْمَنامِ أَنِّی أَذْبَحُکَ فَانْظُرْ ما ذا تَری قالَ یا أَبَتِ افْعَلْ ما تُؤْمَرُ- ۱۰۲/ صافات) یعنی آنچه را که در باره ذبح فرزندش در خواب دیده بود- امر- نامیده شده و آیه (وَ ما أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِیدٍ- ۹۷/ هود) که کلمه أمر- در این آیه بطور عموم تمام أفعال و سخنان فرعون را در بر می گیرد.

و آیه (أَتی أَمْرُ اللَّهِ- ۱/ نحل) اشاره به قیامت است که با عمومی ترین لفظ یعنی- أمر- آن را یاد آوری نموده و آیه (بَلْ سَوَّلَتْ لَکُمْ أَنْفُسُکُمْ أَمْراً «۱»- ۱۸/ یوسف) امر در این

۲- بدعت گمراه کننده

(۱) این مطلب قسمتی از آیه ۱۸/ یوسف است که برادران یوسف پس از توطئه در باره او به نزد پدر می آیند (وَ جاؤُ عَلی قَمِیصِهِ بِدَمٍ کَذِبٍ قالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَکُمْ أَنْفُسُکُمْ أَمْراً فَصَبْرٌ جَمِیلٌ وَ اللَّهُ الْمُسْتَعانُ عَلی ما تَصِفُونَ- ۱۸/ یوسف) حضرت یعقوب پس از دیدن پیراهن خون آلود یوسف که آغشته به خونی دروغین بود می گوید:

اینطور نیست که شما می گوئید، حقیقت اینست که نفسهای امّاره شما، که همواره به زشتی فرمان می دهد کار و سخن دروغ و زشت را در نظرتان آسان و کوچک جلوه داده است لذا چنین دروغی می گوئید، من نیز به نیکوئی صبر می کنم و خدای بر آنچه را که شم به دروغ توصیف می کنید یاری کننده

آیه هم به همه آنچه را که نفس امّاره به سوء و زشتی امر می کند اشاره دارد.

گفته اند، جمله- أمر القوم- یعنی آن قوم زیاد شدند، زیرا وقتی گروهی تعدادشان افزون شد دارای امیر و سرپرست می شوند چرا که ناگزیرند سیاست مداری داشته باشند تا آنها را اداره کند، از این روی شاعر گوید:

لا یصلح النّاس فوضی لا سراه لهم «۱» (مردمی که سرپرستی نداشته باشند سرگردانی و هرج و مرج و خود سری مردم را اصلاح نمی کند).

سخن خدای در این آیه که می فرماید (أَمَرْنا مُتْرَفِیها

- ۱۶/ اسراء) یعنی ایشان را به طاعت و پرستش حقّ امر کردیم و گفته اند معنایش- کثّرناهم یعنی فزونیشان دادیم است.

أبو عمرو «۲» گوید: أمرت- بدون تشدید در معنی زیاد کردم نیست در معنی

است.

(۱) مصرع دوّم شعر که راغب اصفهانی رحمه اللّه ذکر کرده این است:

لا یصلح النّاس فوضی لا سراه لهم و لا سراه اذا جهالهم سادوا

مردمی که سرپرستی ندارند هرج و مرج و سرگردانی آنها را اصلاح نمی کند و اگر نادانها و جاهلین نیز بآنها ریاست کنند مثل اینست که سرپرستی ندارند.

عبد اللّه بن مقفّع در اثر تاریخش بنام- رساله الصّحابه که به منصور دوانیقی خلیفه ستمگر عبّاسی نوشته است، شعر فوق را ذکر کرده که به منصور بفهماند با قساوت قلب و سرپرستی دادن جهّال، زحمت ها ایجاد شده است.

ابن مقفّع با شهامت تمام حدیثی از پیامبر (ص) را که می فرماید: (لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق) ذکر کرده و می نویسد، طاعت مخلوق در عصیان به آفریننده پذیرفته نمی شود، خداوند واجبات و فرائض معیّن کرده که اگر خلیفه امر به ترک آنها نماید نباید امر او را اطاعت کرد، مردم می گویند ما نظیر این گروه که نزد خلیفه مقرّب هستند ندیده و نشنیده ایم زیرا هیچیک از آنها دارای ادب و فهم و معرفت و خرد نمی باشند از این گذشته تمام آنها نزد جامعه به فسق و فجور معروف و به پستی مشهورند، اگر خلیفه خودش پاک و باصلاح و تقوا باشد رعیّت اصلاح می شود مگر آنکه إمام آنها پاک و پرهیزگار باشد تا اصلاح شود، و گفته است نیاز. دانایان به امام و پیشوائی که نیکو رهبریشان کند همچون نیاز همه مردم به دانشمندان است که بوسیله امام، اندیشه و کارشان استوار و دشمنانشان پریشان و جایگاهشان در گیتی بسی والاست (این حدیث در کتب معتبر احادیث آمده است) پرتو اسلام ج ۲ ص ۲۶۰ به بعد (آئین رهروی و رهبری ص ۷۷).

(۲) ابو عمرو بن علاء مازنی یکی از هفت قاری مشهور قرآن است که در باره اسمش ۲۱ نام ذکر

فزونی و زیادی- أمّرت و آمرت است.

ابو عبیده «۱» می گوید: أمرت بدون تشدید حرف (م) درست است مانند- خیر

کرده اند در نحو و لغت و قرائات، پیشوای زمان خود در بصره بود و شاگرد سعید بن جبیر رحمه اللّه است.

ابو عبیده که از شاگردان اوست در باره اش می گوید: ابو عمرو به زبان عرب و حوادث تاریخی و شعر و ادب اعلم مردم است. خانه عمر تا سقف پر از کتاب بود و چون مخلوط با اشعار جاهلی بود در موقع سفر حجّ و در اثر زهد، و عبادت و پارسائی آنها را سوزاند. فرزدق او را مدح کرده، نقش انگشترش که در آثارش دیده شده است شعر بود که:

و ان امراء دنیاه اکبر همّه لمستمسک منها بحبل غرور

یعنی: اگر تمام همّت و هدف انسان دنیا باشد او از دنیا به ریسمانی از غرور چنگ زده است.

اصمعی هم از شاگردان اوست، سفیان بن عیینه گوید: پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را در خواب دیدم و در باره اختلاف قرائات از او یاری جستم که مرا راهنمائی فرماید، پیامبر (ص) فرمود به قرائت ابو عمرو بن علاء قرآن را بخوان.

سیوطی در طبقات النّحاه می نویسد اسناد من در شرح حال ابو عمرو از کتاب طبقات الکبری کاتب واقدی است و در جمع الجوامع نیز ذکر او هست. اصمعی می گوید هزار مسئله ادبی و نحوی از او پرسیدم با هزار دلیل جواب شنیدم.

ابو عمر در شرح حال خود می گوید: آیه شریفه (مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً- ۲۴۹/ بقره) را به فتحه (غین) خوانده و در پی شاهدی برای این قرائت بودم تا اینکه حجّاج بن یوسف امر باحضار پدرم داد من هم با پدرم به یمن فرار کردیم در صحرای یمن بکسی برخورد نمودم که شعری را با این عبارت می خواند:

اصبر النّفس عند کلّ مهم ان فی الصّبر حیله المحتال

ربّما تجزع النّفوس من الا مرله فرجه کحل العقال

درم علّت خواندن این شعر را پرسید گفت چون حجّاج مرده است.

ابو عمرو می گوید: پدرم گفت از شنیدن این شعر که کلمه (فرجه) را با فتحه (ف) که شاهدی بر غرفه در آیه قرآن است بیش از خبر مرگ حجّاج مسرور شدم ولادتش در ۷۰ هجری در مکّه و وفاتش در سال ۱۵۹ هجری در کوفه است. (خدایشان رحمت کند که با چنین ایمانی و تلاشی، علم و ادب قرآنی را بعد از ائمّه اطهار (ع) اینان بدست ما رساندند). (فهرست ابن ندیم ص ۴۲ ابن خلکان ج ۲ ص ۲۳۱- بغیه الوعاه ج ۲ ص ۲۳۱- ریحانه الادب ج ۵ ص ۱۳۹- معجم الادباء ج ۱۱- آداب اللّغه العربّیه ج ۲ ص ۱۵۶.

(۱) ابو عبیده معمّر بن مثنی از مشاهیر ادبا و شعرای قرن دوّم و سوّم هجری و از شاگردان مازنی و ابو حاتم سجستانی و قاسم بن سلام و ابو عمرو بن علاء است. او نخستین کسی است که در غرائب القرآن، کتاب تألیف نموده و کتاب مجاز القرآن او در مصر چاپ شده و در دسترس هست امّا مطابق فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی، ابان بن تغلب نخستین کسی است که در غرائب القرآن کتاب نوشته، از آثار ابو عبیده (اعراب القرآن- طبقات الشّعراء- غریب الحدیث- غریب القرآن- مجاز القرآن) است، وفاتش در سال ۲۰۷ هجری یا چند سال پس و پیش است و چون مایل به هجو بوده و کسی

المال مهره مأموره و سکّه مابوره- که فعلش أمرت- است یعنی (بهترین ثروت، مرکب و استر جوان و خوشرو و گاو آهن زمین زراعتی است).

در عبارت (أَمَرْنا مُتْرَفِيها

- ۱۶/ اسراء) که آیه آن قبلا اشاره شده با وجه- أمّرنا- هم خوانده شده یعنی آنها را- أمراء- قرار دادیم و در همین معنی بآیه زیر اشاره شده است (وَ كَذلِكَ جَعَلْنا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكابِرَ مُجْرِميها- ۲۳/ انعام) که در معنی- أمّرنا مترفیها- است یعنی بزرگان و امرائشان مجرم بودند که بر آنها سیادت می کردند و مستوجب عذاب شدند.

کلمه- أمّرنا- در معنی أکثرنا- یعنی فزونی شان دادیم نیز آمده و خوانده شده است.

(ائْتِمار): یعنی قبول و پذیرش امر و کار- تشاور- نیز در معنی ائتمار است زیرا در شور و مشورت عدّه ای امر و نظر عدّه دیگر را می پذیرند چنانکه گفتیم:

آیه (إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ- ۲۰/ قصص) در معنی تشاور و مشورت است، شاعر گوید:

و امرت نفسی أیّ أمر أفعل (با خودم مشورت کردم و گفتم که چه کاری انجام دهم).

آیه (لَقَدْ جِئْتَ شَيْئاً (إِمْراً)- ۷۱/ کهف) یعنی کار زشتی انجام داده ای أمر الأمر- بمعنی بزرگ و زیاد شد، مانند- استفحل الأمر- یعنی کار سخت و بزرگ شد. خدای فرماید: (وَ (أُولِي) الْأَمْرِ مِنْكُمْ- ۵۹/ نساء) گفتند مقصود از اولی الأمر- در اینجا أمراء زمان پیامبر (ص) هستند.

و باز گفته شده منظور از- اولی الأمر- الائمّه من أهل البیت- و همچنین آمرین بمعروف.

از شرّ زبان او ایمن نبود و به خوارج متمایل و در دین او را طعن و لعن می کردند لذا کسی به جنازه اش در بصره حاضر نشد به نوشته سیوطی خودش می گوید پدرم گفت: که پدرش یهودی بوده و ۱۱۲ سال عمر کرده است. آداب اللّغه ۲/ ۱۰۰- ابن خلکان ۲/ ۲۲۵- الفهرست ۷۹- معجم الادباء ۲/ نامه دانشوران ۱۰/ ۳۲۲.

ابن عبّاس «۱» رضی اللّه عنه گفته است- اولی الأمر- همان فقها و دیندارانی است که مطیع خدا هستند.

تمام معانی فوق صحیح است باین دلیل که- اولی الأمر- یعنی کسانی که مردم به وسیله آنها از افتاده در گردابها و مشکلات باز می ایستد و آسایش می یابند که اینگونه کسان چهار گروهند:

۱- پیامبران خدای که احکامشان بر ظاهر و باطن عموم مردم جاری است.

۲- والیان و حکّام که احکامشان تنها بر ظاهر مردم نافذ است.

۳- حکماء و دانشمندان که حکمشان بر باطن و اندیشه های خواصّ مردم مؤثّر است.

۴- وعاظ که حکمشان بر باطن عامّه مردم نفوذ دارد غیر از ظاهرشان «۲».

(امن) [امن :

معنی این است- در اصل آرامش خاطر و آرامش نفس و از بین رفتن بیم و هراس است.

واژه های- امن، أمانه- امان- هر سه مصدر هستند.

---

(۱) ابن عبّاس، مکنّی بابو العبّاس و موصوف به ابو الخلفاء و ابن سید النّاس، جدّ خلفای بنی عبّاس، و لفظ ابن عبّاس در صورت اطلاق و نبودن قرینه، به او بر می گردد و در نتیجه أدعیه صادره از زبان مبارک رسول اکرم (ص) آن ترجمان وحی الهی به درک فیوضات حضور حضرت امیر المؤمنین (ع) موفّق و در اثر تعلیمات آن حضرت رموز و دقائق قرآنی را واقف و به علوم بسیاری عارف و از کثرت علوم متنوّعه خصوصا علوم قرآنیّه به- بحر و حبر الامّه و ترجمان القرآن، ملّقب و به نشر حدیث و تفسیر و قسمتهای اعظم علوم اسلامیّه موفّق گردیده و در حلّ مشکلات متنوّعه مرجع استفاده افاضل بوده، و اینکه بعد از صحابه اهل مکّه، نسبت به تفسیر قرآن اعلم تمامی مردم بوده اند همانا بجهت تلمّذ امّ الفضل لبابه کبری است خواهر پدری و مادری حرم مطهّر حضرت رسالت (ص) و گویند اوّلین زنی است که بعد از خدیجه کبری به شرف اسلام مشرّف شده و آن حضرت به دیدن او می رفته.

(ریحانه الادب/ مدّرس تبریزی ج ۶)

(۲) راغب اصفهانی، توجیهی بسیار عالی با توجّه به واژه ها و تفسیر آیات قرآنی بیان داشته است، منظور اینست که نفوذ انبیاء در ظاهر زندگی و باطن زندگی یا ظاهر و باطن عموم مردم از خاصّ و عام جریان دارد امّا حکّام بر مغزها و اندیشه های مردم هرگز حکومت نداشته اند تنها مردم به خاطر رعایت قانون حکومتی تبعیّت ظاهری داشته اند، امّا حکماء و دانشمندان که نظرات و آرائشان برای عدّه ای که متخصّص در آن علم هستند اثر دارد ولی واعظان یا عرفاء نفوذشان بر عامّه از مردم و در اندیشه آنها بوده است. [...]

امّا واژه- امان- گاهی اسم است و برای حالتی که بر انسان در امنیّت حاصل می شود بکار می رود، گاهی بچیزی که باعث امنیّت می شود نیز امان- گویند مانند سخن خدای تعالی که فرمود: (وَ تَخُونُوا أَماناتِكُمْ- ۲۷/ انفال)- یعنی به چیزهایی که بر آنها ایمن بودید خیانت کردید.

و در آیه (إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَةَ عَلَى السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۷۲/ احزاب) گفته شده- أمانه- در این آیه، توحید و عدالت و حروف تهجّی و عقل است، امّا- أمانه- در این آیه به معنی عقل صحیح است زیرا عقل همان چیزی است که با داشتن آن، توحید و یکتا پرستی و شناخت توحیدی حاصل «۱» می شود، و عدالت جاری می گردد، حروف تهجّی (که همان اساس و مبادی آموزش هر زبانی است) هم با عقل و خرد آموخته می شود.

تمام علومی که لازمه مقام انسانی است با عقل فراهم آید و همه کارهایی که شایسته بشر است نیز به وسیله عقل انجام می پذیرد و انسان با داشتن عقل و خرد، فضیلت و برتریش بر بسیاری از مخلوقات و آفریده ها به انجام می رسد و اثبات می شود.

آیه (وَ مَنْ دَخَلَهُ كانَ آمِناً- ۹۷/ آل عمران) یعنی ایمنی و مصونیت از عذاب آتش.

و گفته اند: ایمن از بلاهای دنیائی به اشخاصی که در باره آنها در آیه (إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِها فِي الْحَياةِ الدُّنْيا- ۵۵/ توبه) اشاره شده است و نیز گفته اند آیه (وَ مَنْ دَخَلَهُ كانَ آمِناً- ۹۷/ آل عمران) لفظش خبر است و معنایش امر، ایمن می شوند از برکنده شدن و نیز ایمن در حکم خدا چنانکه می گوئی هذا حلال، و هذا حرام- یعنی

---

(۱) در حدیثی از پیامبر (ص) روایت شده است که فرمود: عقل آن حقیقتی است که انگیزه پرستش خدای رحمان وسیله بدست آوردن پاداش و فرجام و بهشت جاویدان است.

العقل ما عبد به الرّحمن و اکتسب به الجنان.

حضرت امام صادق (ع) فصل رسایی در ماهیّت و حقیقت عقل با استناد به تمام آیات قرآن و مشابهت و تمایز واژه های (عقل، لب، حجر و نهی) بیان فرموده است و در جلد اوّل اصول کافی تمام روایات نقل شده است که براستی باید از دانشمند کم نظیری مانند ابو جعفر محمّد بن یعقوب اسحق کلینی رازی به خیر یاد کرد که چنین اثر گرانبهایی را بیادگار گذاشته است.

حلال و حرام در حکم خدای و معنی آیه (وَ مَنْ دَخَلَهُ کانَ آمِناً- ۹۷/ ال عمران) اینست که در خانه خدای از کسی قصاص نمی شود و کسی در آنجا نباید کشته شود «۱»- تا از آنجا (کعبه) خارج شود و بر این وجه در آیه (أَ وَ لَمْ یَرَوْا أَنَّا جَعَلْنا حَرَماً آمِناً- ۶۷/ عنکبوت) و آیه (وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَیْتَ مَثابَةً لِلنَّاسِ وَ أَمْناً- ۱۲۵/ بقره) به همان معنی بالا اشاره می کند. و آیه ((أَمَنَةً) نُعاساً- ۱۵۴/ آل عمران) یعنی (أمنا) و گفته شده (أمنه) جمع است مانند کتبه.

در حدیث نزول حضرت عیسی (ظهور آن حضرت در آخر الزّمان) وارد شده است که امنیت در زمین واقع خواهد شد.

آیه (ثُمَّ أَبْلِغْهُ (مَأْمَنَهُ)- ۶/ توبه) یعنی منزلی که در آنجا برایش امنیت باشد، گفته اند واژه- (آمَنَ)- دو وجه دارد، یکی متعدّی به خود بدون حروف اضافه، مانند- آمنته- برایش امنیّت ایجاد کردم، و للّه- مؤمن- نیز اسم فاعل از- آمن- است و در همان معنی است یعنی خدای امنیّت می دهد.

وجه دوّم متعدّی نیست و لازم است و- آمن- در معنی فعل لازم است، یعنی امنیّت یافت. واژه (ایمان)- گاهی اسم دین و شریعتی است که پیامبر (ص) آورده است و بر این معنی، آیه (الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا، وَ الصَّابِئُونَ- ۶۹/ مائده) اشاره دارد و تمام کسانی که شریعت او را می پذیرند و به- اللّه- و پیامبری او اقرار و اعتراف می کنند، شامل می شود.

و آیه (وَ ما یُؤْمِنُ أَکْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِکُونَ- ۱۰۶/ یوسف)- در معنی بالا است.

گاهی هم واژه- ایمان- بر روش مدح و ستایش بکار می رود که مراد پذیرفتن و گردن نهادن نفس به حقّ است با تصدیق بآن و این موضوع یعنی ایمان

---

(۱) قصاص نکردن و کشته نشدن در خانه و حرم خدا به موجب آیه ۱۹۱ بقره، استثنایی بیان شده که می فرماید: (وَ لا تُقاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ حَتَّی یُقاتِلُوکُمْ فِیهِ) یعنی آنها را در مسجد الحرام نکشید مگر اینکه با شما مقاتله کنند که بایستی با آنها مقاتله کرد، این استثناء به راستی از نظر سیاسی و اجتماعی إکمال دین و اتمام نعمت خدای بر مؤمنین است.

در این وجه با جمع شدن سه حالت حاصل می شود:

۱- شناسائی یا تحقیق با اندیشه و دل.

۲- اقرار بزبان و بیان کردن آن.

۳- عمل کردن با اعضاء و جوارح.

[عینا این معنا از مطلبی است که امیر المؤمنین (ع) فرموده:

سئل عن الإیمان فقال: الأیمان معرفه بالقلب، و اقرار باللّسان و عمل بالأرکان- حکم ۲۲۷/ نهج البلاغه و این معنی خدای فرماید: (وَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ أُولئِکَ هُمُ الصِّدِّیقُونَ- ۱۹/ حدید) و به هر یک از اعتقاد، صدق گفتار و عمل صالح، ایمان می گویند.

آیه (وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُضِیعَ إِیمانَکُمْ- ۱۴۳/ بقره) یعنی نمازهایتان را.

(آیه فوق بعد از آیه تغییر قبله است که می فرماید، آن نمازهاتان را که به قبله اوّل گزارده اید خدای تباه نمی کند) عفّت و حیاء و دوری و خود داری از آزار و اذیّت دیگران را نیز از ایمان قرار داده است.

خدای فرماید: (وَ ما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا وَ لَوْ کُنَّا صادِقِینَ- ۱۷/ یوسف) گفته اند عبارت- بمؤمن لنا- یعنی ما را تصدیق نمی کنی جز اینکه همیشه ایمان تصدیقی است که همراهش امنیّت خاطر است، در این سخن خدای تعالی (أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ أُوتُوا نَصِیباً مِنَ الْکِتابِ یُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَ الطَّاغُوتِ- ۵۱/ نساء) واژه یؤمنون- بصورت مذمّت و سرزنش برایشان بیان شده است زیرا امنیّت خاطری که نسبت به جبت و طاغوت حاصل کرده اند در حقیقت امنیت فطری و حقیقی نیست زیرا در شأن دل و قلب انسان نیست که به چیزی که مطبوع طبع و مطابق فطرت و سرشت نیست و باطل است اطمینان خاطر پیدا کند زیرا دل بباطل مطمئنّ نمی شود، چنانکه خدای فرمود: (مَنْ شَرَحَ بِالْکُفْرِ صَدْراً فَعَلَیْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ- ۱۰۶/ نحل) معنی این آیه مثل اینست که گفته می شود- ایمانش کفر است و درود و تحیّتش کتک زدن، از این روی پیامبر (ص) إیمان- را بنابر خبر معروف جبرئیل، که از او پرسید- ایمان چیست و خبر معروف «۱» آنرا بر شش چیز قرار داده است.

---

(۱) حدیثی که راغب رحمه اللّه از آن نام می برد و آنرا ذکر نمی کند در نهج البلاغه/ صبحی

رجل أمنه و أمنه- کسی است که به هر کسی اعتماد دارد، و- أمین، و امان- یعنی مورد اعتماد و ایمان، و- أمون- شتری که سستی و لغزش، یا به روی افتادن ندارد.

(آمین) [آمین:

- که با حرف (مدّ) یا بدون (مدّ) هم خوانده شده، اسم فعل است مانند- صه- (یعنی ساکت شو، برای مذکّر و مؤنّث و مفرد و جمع بکار می رود) و- مه- (یعنی صبر کن) حسن (حسن بصر یکی از سران معتزله) گفته است «آمین یعنی اجابت کن و- أمّن فلان یعنی آمین گفت».

گفته اند- آمین نامی از نامهای خدای تعالی است.

ابو علی فسوی (منظور ابو علی فارسی اهل فساء شیراز است) گفته است «کسی که آمین می گوید در این لفظش ضمیری برای خدای تعالی است زیرا معنایش- اجابت کن- است».

الصّالح، حکم ۳۱ چنین آمده است «سئل عن الایمان فقال ...» ایمان بر چهار اصل و پایه استوار است:

۱- پایداری در دین.

۲- یقین.

۳- عدل.

۴- جهاد. کسی که به بهشت مشتاق است از شهوات دوری می کند و آنکه مراقب مرگ است، بسوی خیرات و نیکیها می شتابد. کمترین حدّی که ایمان را در انسانها نشان می دهد شهادت به توحید و پیامبر (ص) و شناختن امام عصر و زمان خویش است و کمترین حدّ خروج از ایمان، نظر و رأی کسی است که مخالف حقّ است و بر مخالفتش در برابر حقّ قیام می کند و می ایستد.

شیخ فخر الدّین طریحی، در کتاب مجمع البحرین ذیل واژه امن- در ذیل آیه (وَ ما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا- ۱۷/ یوسف) اینچنین آورده است که ایمان:

۱- نخست تصدیق به خدای و صفات است.

۲- تصدیق به پیامبرانش که در پیامبریشان صادقند.

۳- تصدیق به کتابهاشان که کلام خداست و محتوای آن کتاب ها حقّست.

۴- تصدیق به معاد و برانگیخته شدن پس از مرگ و باور داشتن صراط و میزان.

۵- تصدیق به بهشت و دوزخ و پاداش و مکافات.

۶- تصدیق به وجود فرشتگان که موجوداتی با کرامتند و معصیت خدای نمی کنند اوامر او را انجام می دهند و شب و روز به تسبیح او مشغولند و از انواع شهوات و أکل و شرب پاکند و از توالد و تناسل مبرّی هستند و همانند مردان و زنان آدمیان نیستند بلکه آفرینششان از نور است و رسولانی هستند از جانب پروردگار بسوی بندگانش.

ص: ۲۱۰

در آیه (أَمَّنْ هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّيْلِ- ۹/ زمر) تقدیرش- أم من است که امن- هم خوانده شده است، از باب (امن و آمن و ایمان امان) نیست.

(إنّ، أنّ) [إنّ، أنّ:

در جملات اسمیّه، اسم را منصوب و خبر را مرفوع می کنند فرق شان با یکدیگر این است که بعد از إنّ- جمله مستقلّ است و امّا بعد از- أنّ کلمات در حکم کلمه مفرد است که گاهی موقعیّت رفع و نصب و جرّ پیدا می کنند مانند أعجبنی أنّک تخرج- و- علمت أنّک تخرج- و- تعجّبت من أنّک تخرج (که در این سه عبارت بعد از أنّ کلمات در حکم مصدر است و به یک کلمه تعبیر می شود که آن کلمه یعنی (رفتن) یا خارج شدن است) و هر گاه حرف (ما) بر آن وارد شود، مثل- إنّما- عمل لفظ- إنّ- باطل می شود و جمله بعد از آن به حکم خود باقی است یعنی- اعرابشان تغییر می کند، مثل آیه (إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ- ۲۸/ توبه) که لفظ- إنّما- به ما چنین می فهمانند که نجاست کامل مخصوص شرک است و از آن حاصل می شود.

و آیه (إِنَّما حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَ ...- ۱۷۳/ بقره) یعنی حرام نیست مگر اینها، گوئی که هشدار می دهد به اینکه بزرگترین خوراکیهای حرام در اصل اینهایند که ذکر می شوند.

(انْ) [انْ:

بر چهار وجه است: اوّل بر فعل ماضی و مستقبل که فاعلشان غائب است داخل می شود. و ما بعد خود را به تقدیر مصدر می برد و فعل مستقبل را منصوب می کند مانند- أعجبنی أن تخرج و ان خرجت- یعنی از خارج شدنت در آینده و گذشته در شگفتم.

دوّم- أن مخفّفه از مثقّله (یعنی لفظ أن- بدون تشدید (نون) که در اصل از- أنّ- با تشدید (نون) است) مانند- أعجبنی أن زیدا منطلق سوّم- أن مؤکّده که بعد از- لمّا- می آید مانند آیه (فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِيرُ- ۹۶/ یوسف).

چهارم- أن مفسّره، که جمله بعدش را به معنی گرفته و قول تفسیر می کنند مانند آیه (وَ انْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنِ امْشُوا وَ اصْبِرُوا- ۶/ ص) یعنی گفتند بروید و پایدار

باشید که لفظ (أنْ) به معنی گفتن است. لفظ إن هم مثل أن بر چهار وجه بکار می رود، اوّل- برای شرط مثل آیه (إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبادُکَ «۱» ۱۱۸/ مائده) (اگر عذابشان کنی، بندگان تواند).

دوم- إن مخففه از مثقله که لازمه آن در جملات، حرف (ل) بر سر فعل بعد از آن است مانند آیه (إِنْ کادَ لَیُضِلُّنا- ۴۲/ فرقان).

سوّم- إن نافیه که بیشتر در جملات با- إلّا- همراه است مانند آیه (إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا- ۳۲/ جائیه) یا آیه (إِنْ هذا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ- ۲۵/ مدّثر) و آیه (إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَراکَ بَعْضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ «۲»- ۵۴/ هود).

---

(۱) قسمتی از آیه ۱۲۸/ مائده است که با توجّه به آیات قبل و بعد می بینیم که سخن حضرت عیسی (ع) به خداوند است، می گوید (هر گاه عذابشان کنی آنها بنده تواند و اگر آنها را مورد غفران قرار دهی به راستی که تو عزیز و حکیمی) آیه بعد پاسخ جمله شرطیّه این آیه است که می فرماید: (هذا یَوْمُ یَنْفَعُ الصَّادِقِینَ صِدْقُهُمْ، لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدِینَ فِیها أَبَداً رَضِیَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ ذلِکَ الْفَوْزُ الْعَظِیمُ- ۱۱۹/ مائده) یعنی این هنگامه ای است که راستگویان در ایمان به پاداش صدقشان می رسند، و آن بهشت هائی است با نهرهای جاری آب که در آنجا پیوسته جاودانند در حالیکه پاداش معنوی ایشان خوشنودی خدای و خوشنودی ایشان از اوست و آن رستگاری بس بزرگ است.

(۲) آیه (إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَراکَ بَعْضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ- ۵۴/ هود) جمله بعض آلهتنا بسوء- مفعول نقول- است تمام آیه با توجّه به معانی آیات قبل و بعدش اینست که می گویند (إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَراکَ بَعْضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ قالَ إِنِّی أُشْهِدُ اللَّهَ وَ اشْهَدُوا أَنِّی بَرِیءٌ مِمَّا تُشْرِکُونَ مِنْ دُونِهِ فَکِیدُونِی جَمِیعاً ثُمَّ لا تُنْظِرُونِ إِنِّی تَوَکَّلْتُ عَلَی اللَّهِ رَبِّی وَ رَبِّکُمْ- ۵۵/ ۵۴/ هود) داستان برخورد هود پیامبر (ع) با قوم عاد است که بآنها می گوید ای مردم خدای یکتا را بپرستید و افتراء به اللّه نبندید، ای مردم من أجر و مزدی در برابر رهائی شما از پرستش بت ها نمی خواهم پاداش کار من با خدا است همان خدایی که مرا بر سرشتم آفرید، آیا نمی اندیشید، ای مردم توبه کنید و به خدای باز گردید خدائی که با ریزش فراوان بارانها شما را در زندگیتان تقویت می کند مجرم و گناهکار نباشید در پاسخش می گویند تو برای ما دلیل نیاوردی و ما هم با سخن تو ترک بت پرستی نمی کنیم و به تو مؤمن نمی شویم ما چیزی نمی گوئیم مگر اینکه یکبار بت های ما به تو هجوم برده و گزندی رسانده است هود در پاسخشان با شهامتی بی نظیر که معجزه معنوی اوست می گوید: (به کید و مکر دست بیازید و منتظر هم نمانید درنگ هم نکنید بخدائیکه پروردگار من و شما است توکّل دارم) پاسخی که هود پیامبر (ع) به سخن حماقت بار آنان می دهد و شجاعت، و شهامت بی نظیر و توکّل به اللّه او که در اوج شکوه است و آنها را با تمام قدرت شان در برابر خود به کیدشان می خواند و می گوید در کید و مکرتان درنگ هم نکنید آنچنان وحشتی در دلهای آنها ایجاد می کند که یقین می کنند بت هاشان اگر بدی و ناروائی باو رسانده بود او اینگونه سخن نمی گفت، قطعا بت هاشان سنگهای بی جان هستند از اینروی گروه زیادی که بگفته مفّسرین حدود ۴۰۰۰ نفر بودند به هود ایمان

(که هر گاه لفظ- إن- و إلّا- از جمله برداشته شود جمله ای مثبت و بر خلاف جمله منفی اوّل حاصل می شود).

چهارم- إن مؤکّده، برای نفی فعل جمله مانند- ما إن یخرج زید (یعنی بطور قطع زید خارج نشده است).

(انثْ) [انثْ:

الأنثی یعنی مؤنّث، خلاف مذکّر، نامگذاری مذکّر و مؤنّث در اصل بخاطر عورات همسری و ازدواج میان آنهاست.

خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ مَنْ یَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ مِنْ ذَکَرٍ أَوْ أُنْثی ۱۲۴/ نساء).

(و هر کس از شما که شایسته عمل کند چه مرد و چه زن در پاداش مساویند ...) «۱».

و چون در تمام حیوانات توانائی جنس مؤنّث از مذکّر ضعیف تر می شود «۲»

می آورند و از عذاب الهی مصون می مانند و همین امر معجزه هود پیامبر (ع) بوده است. (تبیان، تفسیر کبیر، مجمع البیان).

(۱) در جهانی که اسلام ظهور کرد، اوج اختلافات طبقاتی و محروم نمودن نیمی از انسانها به نام زنان، از حقوق اوّلیه خود و همچنین تحقیر زنان بقدری شدّت گرفته بود که دختران را زنده زنده بگور می سپردند و کسانی چون خسرو پرویز و قیصر روم به خود حقّ می دادند که برای شهوت رانی و هرزگی خویش صدها زن را بصورت حرمسراء در بند و اسیر کنند (اخبار الطّوال جلد ۱) حقارت زنان بحدّی رواج داشت و در حقیقت تحقیر انسانها مانند دنیای امروز ما، که تبعیض نژادی سفید و سیاه و طبقه گرایی یا حکومت یک طبقه بر ۲۰۰ و یا ۹۰۰ ملیون انسان در بعضی کشورها آنهم بنام حقوق بشر و عدالت گستری، چهره انسانیّت متمدّن را سیاه و آشفته و لکّه دار کرده بود، ناگهان از افق حجاز و غار حرا، جبریل امین پیام الهی را بر بنده امین و صدیقش محمّد مصطفی (ص) رسانید و با ندای برابری زن و مرد و همه انسانها در آئین فطری بیان کرد و حتّی با آیه (وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً- ۲۳/ اسراء) پس از پرستش خدای، احسان به پدر و مادر را وظیفه انسانها قرار می دهد و باز بمردان طبقه گرای و خشن آن زمان یا انسان های غرب و شرق زده امروز که زنان را صرفا برای تولید دلار و روبل بسخترین کارها وا میدارند و زنان را برای ارضاء امیال و هرزگی های خویش در تمام فیلمها بازیچه هوسهای مردم قرار می دهند، نهیب می زند، قرآن خروش برمی دارد که: ای انسان ها همه شما را از یک نفس واحد و یک حقیقت آفریده ایم، تنها ملاک عزّت و شرف، پارسایی و تقواست نه برتری مادّی و قدرت داشتن و در آیات مختلف با تأکید زیاد شخصیّت زنان و حقوق آنها را مورد تأکید قرار می دهد پیامبر اسلام (ص) نیز در آخرین خطبه (حجّه الوداع) می فرماید: زنان امانتهای خدایند، و در امر طلاق او در اختیار کردن همسر آزاد می گذارد تا جایی که بهشت را در زیر قدمهای مادران می داند حتّی شیر دادن به کودک را به عاطفه و اختیار او وا می گذارد، می فرماید اگر زنان شما آب به دست شما دادند دیگر بار حقّ ندارید با امر و فرمان از او آب بخواهید، وای انسانها نخستین مشاور و طرف مشورت شما در کانون گرم خانواده و در مورد تربیت فرزندان بایستی زنانتان باشند و آیه (وَ أَمْرُهُمْ شُوری بَیْنَهُمْ- ۳۸/ شوری) و یک سوره از قرآن بنام سوره زنان

(نساء) و یک سوره بنام شوری، نام گزاری شده، بی جهت نبود که در آن لجن زار دنیای جاهلیّت نخستین گرونده به اسلام یک بانو بود و در نخستین شهید راه مکتب و نجات مستضعفین نیز یک بانو به نام سمیّه و بهترین خطیب زنان یک بانو به نام زینب کبری است، در آیه فوق (وَ مَنْ یَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ مِنْ ذَکَرٍ أَوْ أُنْثی ۱۲۴/ نساء) می فرماید: زنان و مردان در صالحات، همسنگند و همطراز و هم پاداش.

(۲) اشاره به ضعیف شدن جنس مؤنّث از مذکّر در طبیعت محسوس است که ضعف و سستی

ضعف او مورد اعتبار قرار می گیرد و هر چیزی که در طبیعت کارش و عملش سست و ضعیف می شود می گویند- أنثی- مثل این شعر شاعر:

و عندی جراز لا أفل و لا أنث.

(شمشیری دارم که نه کند است و نه سست و ضعیف).

در این مصراع حدید و شمشیر آهنی به- أنیث- معرّفی شده است، زمین سست و خاک نرم را نیز که همانند زنان نرم هستند- أرض أنیث- گویند و یا از جهت خوبی گیاه، آنجا را به أنثی و زنی تشبیه کرده اند که (کودکان خوب و زیبا می زاید).

و لذا می گویند- أرض حرّه و لوده- یعنی زمین گرم و پر بار و با برکت است.

هر گاه در لفظ و سخن بعضی از اشیاء را به مذکّر و مؤنّث تشبیه می کنند بخاطر احکام آنهاست، مانند ید- أذن، شاعر گوید:

و ما ذکر و إن یسمن فأنثی منظور شاعر حشره ای است به نام- قراد- که از گروه پرندگان و چهار پایان، هر دو است یعنی (کنه)، می گوید: آن حشره کوچکی که به نظر مذّکر می آید آثار پستانش ظاهر شده و فربه گشته، لذا مؤنّث است و مذّکر نیست. و در سخن خدای تعالی که: (إِنْ یَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِناثاً- ۱۱۷/ نساء) بعضی مفسّرین در تفسیر این آیه گفته اند، حکم آیه به همان اشاره لفظی است زیرا نام معبودانشان به صیغه مؤنّث لفظی بوده، به دلیل واژه های (لات- عزّی- مناه الثّالثه) که نام بت هاشان بوده،

بخاطر توالد و تناسل و مراقبت و شیر دادن فرزند بوجود می آید و این حالت کاملا طبیعی است و از این روی طبیعت وظائف سنگین، و طاقت فرسای را بر دوش طبیعت جنس مذکّر قرار داده است مثل جنگ ها، و تحمّل سختیها و غیره.

بعضی دیگر که نظرشان صحیح تر است- إلّا إناثا- را به اعتبار معنی تفسیر کرده اند باین دلیل که در زبان عرب به هر چیز منفعلی، أنیث- می گویند زیرا آن چیز تأثیر پذیر است چنانکه آهن نرم را أنیث- گفته اند.

و نیز می گویند: همه موجودات در حالت اضافه شدن بعضی به بعض دیگر سه گونه اند:

۱- موجوداتی که فاعل هستند و در دیگران تأثیر می گذارند و تأثیر پذیر نیستند (نامنفعل) مانند خدای تعالی و عزّ و جلّ.

۲- پاره ای موجودات تأثیر پذیر و منفعل اند مانند جمادات که فاعل نیستند.

۳- موجوداتی که از یک جهت منفعل و تأثیر پذیرند مانند ملائکه و انسان و پریان که در برابر ذات باریتعالی منفعلند و با مصنوعات و دست ساخته های خود، فاعلند و تأثیر گذار، پس زمانی که معبودات و بت هایی که از جمادات ساخته اند، تأثیر پذیرند و غیر مؤثّر از اینروی خداوند آنها را با واژه اناث- در آیات قرآن ذکر کرده است و آنها را باطل معرّفی می کند و بر نادانی ایشان در چنین اعتقادی یعنی بت پرستی، تنبّه و هشدارشان می دهد تا بدانند که خدایان سنگی و چوبی شان (آلهه) نه می شنوند و نه تعقّل دارند و نه می بینند بلکه به هیچ روی کوچکترین فعلی و عملی از آنان سر نمی زند و بر این معنی سخن حضرت ابراهیم (ع) دلالت دارد که می گوید (یا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ ما لا یَسْمَعُ وَ لا یُبْصِرُ وَ لا یُغْنِی عَنْکَ شَیْئاً

- ۴۲/ مریم) یعنی (چرا چیزی را که نه می شنود و نه می بیند و نه ترا در نیازهایت بی نیاز می کند می پرستی؟) و امّا آیه (وَ جَعَلُوا الْمَلائِکَهَ الَّذِینَ هُمْ عِبادُ الرَّحْمنِ إِناثاً- ۱۹/ زخرف) نقل قول آنهایی است که به زعم باطلشان و گمانشان ملائکه ها (فرشتگان) دختران خدایند.

(انس) [انس:

موجودی است خلاف پری، إنس- به معنی ألفت و محبّت خلاف تنفّر و بی محبّتی است، إنسیّ- منسوب به إنس است، واژه إنسیّ در جایی بکار می رود که انس و محبّت در آن زیاد باشد و به هر چیزی که مورد محبّت قرار گیرد نیز (إنسّ) گویند از اینجهت حیوانی که به دنبال راکبش و صاحبش می دود و میرود را

(انسیّ) گویند.

و- إنسیّ القوس- به کمانی گفته می شود که مقابل کماندارش قرار گرفته است، و بالاخره بهر چیزی که بسوی انسان می آید و از جانب دیگر دور می شود إنسی گویند، جمع إنس، اناس و (أناسِی) است، خدای تعالی فرماید: (وَ أَناسِیَّ کَثِیراً ۴۹/ فرقان) (تمام آیه چنین است- (وَ هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ الرِّیاحَ «۱» بُشْراً بَیْنَ یَدَیْ رَحْمَتِهِ وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً طَهُوراً، لِنُحْیِیَ بِهِ بَلْدَةً مَیْتاً وَ نُسْقِیَهُ مِمَّا خَلَقْنا أَنْعاماً وَ أَناسِیَّ کَثِیراً- ۴۸ و ۴۹/ فرقان)، یعنی او خدایی است که بادهای بشارت دهنده را که حامل رحمتند می فرستد و در نتیجه از آسمان آبی پاک فرو فرستیم برای اینکه زمینهای خشک و شهرهای کم آب و مرده را زنده کنیم و چهار پایان و انسانها را که آفریده ایم سیراب سازیم).

به نفس هم- ابن إنسک- گفته اند (چون نفس هر کسی مورد محبّت اوست) پس در حقیقت فرزند اوست که به او دل می بندد. «۲»

سخن خدای تعالی که فرماید: (فَإِنْ (آنَسْتُمْ) مِنْهُمْ رُشْداً- ۶/ نساء)

---

(۱) عارف مشهور، خواجه عبد اللّه انصاری، تعبیری عارفانه در این آیات دارد که ذکرش بی مناسبت نیست.

می گوید: اشاره این آیه به باد و ریاحی است که از وزیدنگاه عنایت وزد بر دلهای مؤمنان تا هر چه خاشاک مخالفت بود و انواع کدورت از آن دلها پاک بروند و شایسته قبول کرامات و ارادات حقّ گرداند. بنده چون نسیم روح نواز از آن ریاح به سینه وی رسد عنایات بیشتر جوید، ربّ العزّه به مهربانی، و لطف خویش چهار در بر روی گشاید در احسان، در نعمت، در طاعت و در محبّت، امّا بنده به حکم (إِنَّ الْإِنْسانَ لِرَبِّهِ لَکَنُودٌ- ۶/ عادیات) آن در احسان بر خود ببندد و حقّ تعالی رسول کرامت فرستد با کلید عفو، درب نعمت بر بنده گشاید (وَ هُوَ الَّذِی یَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبادِهِ وَ یَعْفُوا عَنِ السَّیِّئاتِ ۲۵/ شوری) بنده بکفران پیش آید که (إِنَّ الْإِنْسانَ لَکَفُورٌ مُبِینٌ- ۱۵/ زخرف) و آن در نیز بر خود ببندد یعنی در شکر، حقّ جلّ جلاله رسول فضل فرستد و گوید (قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ- ۵۸/ یونس).

(۲) واژه انسان اسم جنس است که بر مذکّر و مؤنّث و واحد و جمع واقع می شود و به علّت ظاهر بودنش که لباس طبیعی خلقت بر تن دارد انسان نامیده شده و خلافش پری (جنّ) است که ناپیداست، إنسی- هم خلافت وحشی است و اناس همان ناس و مردم است انسان از چهار صفت ترکیب شده است:

۱- صفت حیوانی ۲- صفت درندگی ۳- صفت شیطانی ۴- صفت ربّانی، آثار حیوانی، شهوت و حرص،- آثار درّنده خویی، غضب و حسد و دشمنی و کینه- آثار شیطانی، مکر و حیله، و خدعه، و آثار صفات ربّانی در انسان، عزّت و کبر و ستایش، این چهار صفت در سرشت انسان آمیخته است و فقط با نور و

یعنی: اگر در یتیمان رشدی یافتید و با محبّت و انس به آنها نگریسته اند اموالشان را بآنها بدهید مانند آیه (آنَسْتُ ناراً- ۱۰/ طه) آتشی دیدم و با دیدگانم آنرا یافتم، آیه (حَتَّی (تَسْتَأْنِسُوا)- ۲۷/ نور) تا اینکه ببینید و احساس کنید- إیناس و استیناس یعنی رؤیت و علم و احساس گفته شده واژه (انسان) به بشر و بنی آدم از این روی اطلاق می شود که وجودش و خلقتش تنها با محبّت بیکدیگر قوام و ثبات خواهد داشت، و لذا گفته اند- انسانها فطرتا اجتماعی هستند زیرا اقوامشان و دوام وجودشان بیکدیگر پیوسته است و ممکن نیست، انسان خودش بتنهائی بتواند تمام نیازها و اسباب زندگی خود را فراهم نماید و نه می تواند به تنهایی برای تهیّه آنها قیام کند.

و نیز گفته اند: اطلاق نام انسان بر او بخاطر اینستکه او بهر چیزی که به او پیوسته و همراه است الفت- دارد و- أنس- می گیرد و از نظر لفظی گفته اند اصلش- إنسیان بر وزن افعلال است.

(انف) [انف :

اصل أنف- همان بینی و عضو مخصوص تنفّس و بویایی حیوان و انسان است سپس معنی آن به جوانب و اطراف بلند هر چیزی اطلاق شده است، مانند- أنف الجبل- یعنی لبه پرتگاه کوه، و أنف اللّحیه- یعنی انتهای بلند ریش.

نیروی ایمان می تواند به آن صفات جهت بدهد بطوریکه از زیانهایش دور و آن صفات را در مسیر صحیح هدایت کند. نور ایمان نیز از عقل و شرع سر چشمه می گیرد، دوران کودکی مکر و خدعه و سپس صفات ربّانی که آثار عقل و ایمان است بخوبی ظاهر می شود، مراحل پنجگانه نفس آنطوریکه از آیات قرآنی مستفاد می شود عبارتند از ۱- بشریّت با نفس امّاره- (إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ- ۵۳/ یوسف). ۲-

انسانیّت با نفس ملهمه (وَ نَفْسٍ وَ ما سَوَّاها فَأَلْهَمَها فُجُورَها وَ تَقْواها ۷/ الشّمس) که خداوند در این مرحله از نفس ملهمه به چنین نفس و عوامل تربیتی و ایجاد کننده آن سوگند می خورد. ۳- بنی آدم بودن با نفس لوّامه- (لا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيامَهِ وَ لا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَهِ- ۱ و ۲/ قیامه). ۴- اولی الالباب با نفس مطمئنّه که در آیه (یا أَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّهُ- ۲۷/ فجر) خداوند باین نفس اشاره به پاداش و لطفش می کند. ۵- عباد الرّحمن با نفس راضیه و مرضیّه (ارْجِعِی إِلی رَبِّکِ راضِیَهً مَرْضِیَّهً فَادْخُلِی فِی عِبادِی وَ ادْخُلِی جَنَّتِی ۲۹/ فجر) اینها بود دوران رشد حیات نفسانی از صفر تا بی نهایت که همان پیشگاه با عظمت و لطف بی کران خدای است. جلال الدّین مولوی صاحب مثنوی که هدف افکارش و کتابش معرّفی انسان کامل در جلوه علی علیه السّلام است این مراحل فوق را با زیبائی تفصیل داده است.

حمیت (مردانگی) و عزّت و ذلّت را نیز به- أنف- منسوب می کنند.

شاعر می گوید:

إذا غضبت تلك الأنوف لم أرضها و لم أطلب العتبی و لکن أزیدها

(هر گاه آن با حمیّت ها و دماغهای تکبّر آمیز خشمگین می شوند، خشنودشان نمی کنیم و رضایتشان را هم نمی خواهم بلکه خشمشان را فزون می سازم).

به انسان متکبّر هم می گویند- شمخ فلان بأنفه- و به آدم ذلیل و خوار هم ترب أنفه- گویند، و عبارت- أنف فلان من کذا- و از آن کار استنکاف و خودداری نمود، و- أنفته- یعنی به بینی اش زدم، الأنفه- هم حمیّت و غیرت است، و- (اسْتَأْنَفْتُ) الشّی ء-: از اوّلش آغاز کردم و آیه (ما ذا قالَ آنِفاً- ۱۶/ محمّد) در معنی آغاز و اوّل است.

(أنْمُل) [أنْمُل:

خدای می فرماید: (عَضُّوا عَلَیْکُمُ الْأَنامِلَ مِنَ الْغَیْظِ- ۱۱۹/ آل عمران) (دشمنانتان انگشتان خود را از خشم بر شما به دهان بردند و گاز گرفتند) أنامل- جمع- أنمله- یعنی سر انگشتان، که ناخن ها بر آن می روید عبارت- فلان مؤنمل الأصابع- یعنی سر انگشتانش در اثر کوتاهی خشن و قوی است.

همزه- أنمله- زاید است زیرا این عبارت را انمل الأصابع- نیز گفته اند:.

(أنّی) [أنّی:

در زمان تحقیق و پرسش از حال و مکان بکار می رود و لذا گفته اند أنّی- به معنی، أین- یعنی کجا و کیف- بمعنی چگونه است برای اینکه هر دو معنی (کجا و چگونه) را در بر دارد، خدای فرماید: (أَنَّی لَکِ هذا- ۳۷/ آل عمران) یعنی از کجا و چگونه؟.

(أنَا) [أنَا]:

ضمیر مفردی است که از خود خبر می دهد و گاهی الف آن در هنگام وصل به کلمه یا حرف دیگر حذف می شود و گاهی باقی می ماند، چنانکه در این آیه (لکِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّی- ۳۸/ کهف) که گفته اند تقدیرش اینستکه- أنا هو اللّه ربّی- همزه اش در پیوسته شدن به- لکنّ- حذف شده است و حرف (ن) أنا با حرف (ن) لکنّ ادغام شده است و- لکنّ- هم خوانده می شود لکنّ هو اللّه ربّی- که در اینجا هم حرف الف از آخر لکنّا- حذف شده. عبارت- أنّیه الشّی ء- و- أنّیته-

یعنی ذات او و- أنانیّت او، توجّه دادن به ذات انسان و سایر حیوانات، اشاره به وجودشان دارد.

این لفظ در سخن پیشینیان عرب نبوده و محدث است.

(آناءُ) اللّیل- یعنی ساعات شب، که مفردش- أنی- و- أنی- و أناء- است، خدای فرماید: (یَتْلُونَ آیاتِ اللَّهِ آناءَ اللَّیْلِ- ۱۱۳/ آل عمران) و (وَ مِنْ آناءِ اللَّیْلِ فَسَبِّحْ- ۱۳/ طه) و (غَیْرَ ناظِرِینَ إِناهُ)- ۵۳/ احزاب) یعنی وقت و زمانش.

الإنا اگر حرف اوّلش مکسور باشد مقصور است و اگر فتحه داده شود ممدود است مانند این شعر حطیئه:

و آنیت العشاء إلی سهیل «۱» أو الشّعری «۲» فطال بی الإناء

(شب را با حرکت بسوی ستاره سهیل و شعری کوتاه کردم امّا وقت و زمان بر من طولانی شد).

(أنی:) آن الشّی ء- یعنی زمانش نزدیک شده، و در آیه (حَمِیمٍ آنٍ- ۴۴/ رحمن) زمانش در شدّت گرما فرا رسید و سخن خدای تعالی (مِنْ عَیْنٍ آنِیَهٍ- ۵/ غاشیه) و (أَ لَمْ یَأْنِ لِلَّذِینَ آمَنُوا- ۱۶/ حدید) یعنی: آیا وقتش برای کسانیکه ایمان آورده اند نرسیده است.

و- آنیت الشّی ء إیناء- او را از وقتش عقب انداختم.

و تأنّیت یعنی- تأخّرت. الأناه: درنگ کردن و آهستگی، و تأنّی فلان تأنّیا- و- أنی- یأنی- که اسم فاعلش، (آن) است، یعنی با وقار و آرام.

استأنیته- باب استفعال از همان کلمه یعنی منتظر وقتش شدم که در معنی- استبطأته- من او را معطّل کردم، نیز هست.

---

(۱)- سهیل و شعری نام دو ستاره ای که در تابستان، و شدّت گرما در اوائل شب با نور زیاد ظاهر می شوند و در آسمان دو شعری هست، یکی شعرای یمانی و دیگری شعرای شامی به (عمیصا) معروف است.

شعرای شامی را خواهر سهیل گویند و روشنایی آن کم است، گویا از خواهرش دور افتاده و بر او می گرید و چشمش چرک آلود شده است. [...]

(۲) سهیل و شعری نام دو ستاره ای که در تابستان، و شدّت گرما در اوائل شب با نور زیاد ظاهر می شوند و در آسمان دو شعری هست، یکی شعرای یمانی و دیگری شعرای شامی به (عمیصا) معروف است.

شعرای شامی را خواهر سهیل گویند و روشنایی آن کم است، گویا از خواهرش دور افتاده و بر او می گرید و چشمش چرک آلود شده است.

استأنیت الطّعام- منتظر طعام شدم.

إناء- ظرفی که در آن چیزی قرار داده می شود و جمعش- آنیه- است و- أوانی جمع الجمع آن است. مثل کساء و أکسیه.

(اهل) [اهل :

اهل الرّجل- یعنی کسانی که نسبی یا دینی یا چیزی همانند آنها مثل خانه ای و شهر و بنایی آنها را با یکدیگر جمع و مربوط می کند و آنها را اهل و خانواده آن شخص گویند، پس- أهل الرّجل- در اصل کسانی هستند که مسکن و خانه ای واحد، آنها را در یک جا جمع و فراهم می آورد.

سپس این معنی توسعه یافته و گفته اند- أهل بیت- یعنی کسانی که نسب خانوادگی وسیله جمع آنهاست و بعدا اصطلاح- أهل بیت- بطور مطلق به خاندان پیامبر (ص) اطلاق شده است و آنها با این اصطلاح شناخته شده اند چنانکه در این آیه قرآن آمده است (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ- ۲۳/ احزاب).

أهل الرّجل- به همسر مرد نیز تعبیر شده است و أهل الاءسلام- کسانی هستند که دین اسلام آنها را تحت این اصطلاح جمع می کند در حالی که شریعت و دین به برداشتن حکم نسبی در خانواده و در بیشتر احکام میان مسلمان و کافر حکم کرده است، مانند آیه (إِنَّهُ لَیْسَ مِنْ أَهْلِکَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَیْرُ صالِحٍ- ۴۶/ هود) (که در باره پسر نوح است به علّت نافرمانی از پدرش در تبعیّت نکردن از دین، گویی از نسبیّت خارج شده و خداوند او را بعنوان عمل غیر شایسته معرّفی می نماید) و همینطور آیه (وَ أَهْلَکَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَیْهِ الْقَوْلُ- ۴۰/ هود).

صیغه های ماضی و مضارع و مصدر این کلمه چنین است- أهل الرّجل یأهل أهولا- و مکان- مأهول- همان محلّ و منزل خانواده است که در آنجا ساکن اند.

أهل به- در موقعی بکار می رود که کسی دارای اهل و خانواده شود.

به هر جنبنده ای هم که بجایی و مکانی انس می گیرد- أهل و أهلیّ می گویند.

تأهل: ازدواج کرد، و- أهّلک اللّه فی الجنّه- یعنی خداوند ترا در بهشت با همسرت قرین و شایسته کند و جمعتان نماید.

فلان أهل لکذا- یعنی او شایستگی آن را دارد.

أهلاـو مرحبـا- درود تحيّت و خوشآمـد گفتن به كسـى است كه به منزلت وارد مى شود، و به اين معنى است كه تو و خانواده ات در نزد ما آسايش و مكان داريد و محبّت خواهيد ديد.

جمع أهل- أهلون و أهال و أهلات- است.

(أوْب) [أوْب:

بمعنى نـوعى بازگشـتن است، اين بـازگشت يعنى- أوب- فقـط در بـاره موجـودى است كه بـا اراده است، امّـا رجـوع در بـاره موجود با اراده و بى اراده هر دو اطلاق مى شود.

گفته مى شود- آب، أوبـا، إيابـا، و مآبا، خـداى فرمايـد: (إِنَّ إِلَيْنا إِيابَهُمْ- ۲۵/ غاشـيه) يعنى بازگشـتشان بسوى ما است، و آيه (فَمَنْ شاءَ اتَّخَذَ إِلى رَبِّهِ (مَآباً)- ۳۹/ نبأ) كه مآب- اسم مكان، اسم زمان و مصـدر از- أوب- است، خداى فرمايد: (وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ- ۱۴/ آل عمران) يعنى توبه و بازگشتن نيكو به پيشگاه خداى تعالى است.

(أوّاب) مانند- توّاب- كسى است كه بخداى تعالى بازگشت مى كند چنانكه فرمايد: (أَوَّابٍ حَفِيظٍ «۱»- ۳۲/ ق) و (إِنَّهُ أَوَّابٌ- ۱۷/ ص) كه در باره داود و سليمان هر دو آمده است (صيغه مبالغه، زياد بازگشت كننده).

گفته اند توبه- همان- أوبه- است و تأويب- هم يعنى سير، و مسافرت در روز، شاعر گويد:

آبت يد الرّامى إلى السّهم (دست تير انداز بسوى تير برگشت).

كه در حقيقت اين كار فعل تيرانداز است هر چند كه به دست او نسـبت داده شده و اين تعبير آن معنى را كه ما قبلا گفتيم كه به معنى- بازگشت با اراده و اختيار است نقض نمى كند.

---

(۱) آيه ۳۲/ ق كه فرمايد: (هذا ما تُوعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ) در باره كسانى است كه نفس خويشتن از گناهان حفظ مى كند و پيوسـته مراقب و نگهـدار اوقات عمر خويشـند كه به گناه نگـذرد و همواره مانند داود نبى در تسبيح و توحيد خداوندند و با اين ارتباط دائمى، گويى كه هر لحظه بخداى باز مى گردند و بوعده هاى او كه رضوان و بهشت جاويد است مى رسد و بآنها گفته مى شود كه (هذا ما تُوعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ).

اختیار است نقض نمی کند.

همچنین عبارت- ناقه أووب- یعنی شتری تندرو که دستانش بسرعت تا می شود و برمی گردد.

(أَید) [أَید]:

خدای فرماید: (أَیَّدْتُکَ بِرُوحِ الْقُدُسِ- ۱۱۰/ مائده) که وزن- فعّلت- از- الأید- است، یعنی نیروی شدید، و آیه (وَ اللَّهُ (یُؤَیِّدُ) بِنَصْرِهِ مَنْ یَشاءُ- ۱۳/ آل عمران) یعنی تأییدش رای فزونی می دهد. صیغه های ماضی و مضارع و مصدرش چنین است:

إدته، أئیده، آیدا- مثل- بعته، أبیعه، بیعا و صیغه أیّدته، هم برای زیادتی و فزونی بکار می رود، آیه (وَ السَّماءَ بَنَیْناها بِأَیْدٍ- ۴۷/ ذاریات) آسمان را با نیرو و قدرت بنا کرده ایم، گفته می شود:

له آد- یعنی او نیرومند است، کار بزرگ را هم، مؤیّد- گویند.

إیاد الشّی ء- یعنی چیزی که آن را نگاه می دارد، از این اسم- أیدتک بر وزن- أفعلت- نیز ساخته می شود. زجاج رحمه اللّه می گوید: جایز است که وزن آن- آیدت- باشد مانند- فاعلت- همچون- عاونت، نه- أفعلت که در بالا گفته شد و آیه قرآن (وَ (لا یَؤُدُهُ) حِفْظُهُما- ۲۵۵/ بقره) (یعنی حفظ آسمانها و زمین خدای را دشوار و سنگین نیست).

اصل این واژه از- الأود و آد، یئود، أودا و إیادا- است یعنی آن را سنگین کرد بر وزن- قال، یقول، قولا.

و- أدت، مثل، قلت است که بر متکلّم وحده بکار می رود معنی حقیقی آده، عوّجه است یعنی در اثر سنگینی آنرا کج کرد و از جای کند.

(ایک) [ایک :

درخت پر شاخ و برگ و متراکم، آیه (وَ إِنْ کانَ أَصْحابُ الْأَیْکَهِ «۱»- ۷۸/ حجر) کسانی

---

(۱) بنا بنوشته ابو عبد اللّه یاقوت حموی در معجم البلدان: ایکه، تبوک است، یعنی همانجائیکه آخرین غزوه اتّفاق افتاده است، اهل تبوک می گویند: ایکه- محلّ رسالت شعیب پیامبر (ص) است که بسویشان آمد، امّا خود یاقوت می گوید در کتب تفسیر ندیدم که شعیب بر اهالی- ایکه- فرستاده شده باشد و نیز می گویند- اینکه جنگل پر درخت و درهم است که جمعش ایک، است و مراد از اصحاب الایکه اهل مدین است چرا که مدین و تبوک مجاور یکدیگرند. (ج ۱ ص ۲۹۱).

بودند که در جنگلها زندگی می کردند، و نیز گفته اند- أیک- اسم شهری است.

(آل) [آل:

این واژه مقلوب لفظی- أهل- و تصغیرش- أهیل است.

فرق میان (آل) و (أهل) اینست که واژه (آل) مخصوص اعلام و معروفین است، و از این روی به ناشناخته ها و زمانها و مکانها اضافه نمی شود مثلا- می گویند- آل فلان- و نمی گویند- آل رجل- و نه- آل زمان یا مکان، و نمی گویند- آل الخیّاط- بلکه واژه آل به شریفتر و با فضیلت ترها اضافه می شود مانند: آل اللّه- و- آل النّبی و آل السّلطان، امّا واژه- أهل، اضافه شدنش کلّی و عمومی است مانند أهل اللّه- و- أهل الخیاط، چنانکه می گویند اهل آن زمان و اهل آن مکان.

گویند واژه- آل- در اصل اسمی استکه تصغیرش- أُوَیْل است- و در باره چیزی و کسی که مخصوص انسان است و به او تعلّق دارد اطلاق می شود یا تعلّق ذاتی یا به قرابت و خویشاوندی نزدیک یا به دوستی، چنانکه خدای فرماید: (وَ آلَ إِبْراهِیمَ وَ آلَ عِمْرانَ- ۳۳/ آل عمران) و (أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذابِ- ۴۶/ غافر).

گفته شده- آل نبی (ص) خویشاوندان پیامبر هستند و نیز گفته اند، آل نبی- مخصوص کسانی است که از جهت علم و دانش به پیامبر اختصاص دارند (علمشان از ناحیه پیامبر (ص) آغاز شده و به او پیوسته است از اینروی آل نبی ایشانند).

زیرا دینداران و اهل دین دو گونه اند: عدّه ای و گروهی که متخصّص به علم متقن و یقینی و عمل استوار و پایدار و محکم هستند که، آنها را- آل نبی- و امّت نبی گویند و گروهی دیگر مخصوص بعلم تبعی و پیروی از گروه اوّل هستند، که آنها را امّت محمّد (ص) گویند و آل پیامبر (ص) نیستند.

به جعفر بن محمّد الصّادق (ع) گفته شد، مردم می گویند همه مسلمانان آل نبی (ع) هستند فرمود «هم راست گفته اند و هم دروغ» پرسیدند معنی این سخن چیست فرمود: «دروغ گفته اند در اینکه می گویند همه امّت آل پیامبرند، و راست گفته اند در اینکه اگر شرایط شریعت پیامبر را بر پای دارند و برای آن قیام کنند آل پیامبرند» حدیث چنین است:

«و قیل لجعفر الصّادق رضی اللّه عنه: النّاس یقولون المسلمون کلّهم آل النّبیّ علیه الصّلوه و السّلام، فقال کذبوا و صدقوا، فقیل له ما معنی ذلک فقال: کذبوا فی أنّ الأمّه کافّتهم آله و صدقوا فی أنّهم إذا قاموا بشرائط شریعته، آله».

خدای فرماید: (رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ- ۲۸/ غافر) یعنی مردی از میان خاصّان و کسانی که به شریعت او بودند و نسبت دادن او به آل فرعون از جهت نسب و خویشاوندی و مسکن است نه از اینجهت که آن قوم او را از خود و از پیروان راه فرعون می دانستند.

در باره نام جبرائیل و میکائیل گفته اند: که- إیل- نام خدای تعالی است این نظر بر حسب قواعد عرب صحیح نیست زیرا اقتضاء می کند که اگر- إیل مضاف الیه شد مجرور شود و بگویند- جبرئیل- و حال اینکه چنین نیست.

آل الشّی ء- چیزی است که در حال تردد رفت و آمد است، شاعر گوید:

و لم یبق إلّا آل خیم منضّد (چیزی باقی نمانده بود مگر جوهر و جلای زیبای شمشیر که در حرکت بود) و- الآل- انگیزه و حالتی است که در نتیجه کار کسی به او می رسد.

شاعر گوید:

سأحمل نفسی علی آله فإمّا علیها و إمّا لها

(نتیجه کارم را چه بر زیانم و چه بر سودم، بخودم می قبولانم).

آثار و دور نمای آبگونه سراب را که از دور ظاهر می شود نیز- آل- گویند و همینطور به شخصی که منظرش از دور ظاهر می شود هر چند که منظر وی دروغین باشد (یعنی شبحی یا تصویری).

و همچنین وزش باد و خیزش آب دریا هم از همین ریشه- آل، یئول- است.

آل اللّبن یئول- یعنی شیر زیاد جوشید و کم شد چنانکه به هر چیز ناقص نیز می گویند کم شده و برگشته است.

(أوّل) [أوّل :

واژه التّأویل از- أول- است یعنی رجوع و بازگشت به اصل و- المؤئل- مکان و جای بازگشت است، تأویل:- ردّ کردن چیزی به سوی غایت و

مقصودی است که اراده شده چه از راه علم و چه از راه عمل.

تأویل از راه و طریق علم مانند آیه (وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ- ۷/ آل عمران) امّا باز گرداندن عملی تأویل به سوی مقصود و مراد، مانند سخن این شاعر که می گوید:

و للنّوی قبل یوم البین تأویل (برای دوری و هجران قبل از روز جدایی مقصودی و تأویلی هست).

سخن خدای تعالی (هَلْ یَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِیلَهُ یَوْمَ یَأْتِی تَأْوِیلُهُ- ۵۳/ اعراف) یعنی انتظار تأویل آیات را دارند روزی که بیان و مقصود نهایی، و عملی آن آیات می آید.

و آیه (ذلِکَ خَیْرٌ وَ أَحْسَنُ «۱» تَأْوِیلًا- ۵۹/ نساء) گفته شده- أحسن، از نظر معنی، که سر انجام نیکوتر و ترجمه و تفسیر آن است.

و نیز گفته اند- أحسن تأویل- نیکوترین ثواب و پاداش در آخرت.

الأوّل- یعنی سیاست و روشی اصلاح طلبانه که رعایت مآل و پایان آن بشود (سیاستی دور اندیشانه) أول لنا و أیل علینا- (یعنی سیاستی خوش فرجام داشتیم و بر ما هم، چنان سیاستی انجام شد).

(أَوَّلْ:) خلیل بن احمد می گوید ریشه اش (همزه- واو- لام) است اوّل مانند فعّل است و بعضی گفته اند: اصلش (دو واو و لام) است بر وزن أفعل (أوول) امّا نظر خلیل صحیح تر و فصیح تر است بخاطر کمی حرف (و) که حرف عین الفعلش یکی است- بنابر نظر خلیل، واژه- اوّل- از- آل، یئول- و اصلش- آول- است که حرف مدّ در آن ادغام شده، و در حقیقت واژه- أوّل- صفت است و مؤنّثش- اولی- مثل- أخری است.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ، فَإِنْ تَنازَعْتُمْ فِی شَیْ ءٍ فَرُدُّوهُ إِلَی اللَّهِ وَ الرَّسُولِ إِنْ کُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ، ذلِکَ خَیْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْوِیلًا) که با توجّه به آیات بعدش که شرحی است بر کیفیّت عملی این آیه در باره منافقین است که می گوید: (وَ إِذا قِیلَ لَهُمْ تَعالَوْا إِلی ما أَنْزَلَ اللَّهُ وَ إِلَی الرَّسُولِ رَأَیْتَ الْمُنافِقِینَ یَصُدُّونَ عَنْکَ صُدُوداً) پس بازگشت و رجوع دادن موارد اختلاف به قرآن و رسول که امر و سنّت رسیده از پیامبر بوسیله راهبران و امامان که وارث علم او هستند، و نیز قرآن نیکوترین سر انجام است.

اوّل- کلمه ای است که بر پایه آن سایر اعداد مرتّب می شوند و بر چند وجه بکار رفته است:

۱- به معنی زمان پیشین و جلوتر مثل اینکه می گویی اوّل خلافت عبد الملک که از منصور جلوتر و پیشتر است.

۲- در معنی ریاستی که دیگران از آن پیروی می کنند مثل اینکه می گوئی اول امیر و سپس وزیر.

۳- بمعنی وضعیّت مکانی و نسبیّت مانند بیان موقعیّت کسی که از عراق خارج می شود و می گوید اوّل قادسیّه و سپس- فید، امّا کسی که از مکّه بسوی عراق می آید می گوید اوّل- فید «۱»- و سپس قادسیّه. «۲»

۴- معنی چهارم- واژه اوّل- مسائل اوّلیه صنعت و ساختمان است که

---

(۱) فید- شهرکی است در راه مکّه، که حدود نصف راه مکّه و کوفه است و بگفته یاقوت حموی در قرن هفتم بسیار آباد بوده و حاجیان زاد و توشه و پولهای اضافه خود را در آن شهر به امانت می سپردند و یا برای هزینه زاد و توشه، متاع خود را در آنجا می فروختند و غالبا در بازگشت مقداری از امانات خود را به امانت داران فیدی می بخشیدند، این شهر مرکز علوفه و غذاها برای حجّاج و مراکبشان بوده و میان فید و وادی القری شش شب راه بوده و غیر از شهر فید در آن مسیر برای رفتن به شام (سوریّه کنونی) راه دیگری نبوده است دانشمندان بزرگی نیز از فید برخاسته اند (معجم البلدان جلد ۴).

(۲) قادس در لغت یعنی کشتی بسیار بزرگ و در اصطلاح شهری است که از آنجا تا کوفه ۱۵ فرسخ راه بوده، بگفته مدائنی نام قادسیّه در اصل قدیسا بوده و می گویند حضرت ابراهیم (ع) بر آنجا می گذشت طراوت و زیبائی آنجا را دید. پیر زنی را دید که در چشمه سار آنجا سرش را می شست حضرت ابراهیم (ع) به او گفت (قدست من ارض) یعنی از این خاک پاک شدی، سپس آنجا به قادسیّه معروف شد. در سال ۱۶ هجری در خلافت خلیفه دوّم، جنگ معروف قادسیّه میان مسلمین و ایرانیان رخ داده است که شعراء اشعار زیادی در باره آن، سروده اند پس از گذشت ۱۴۰۰ سال اینک نور اسلام و حقیقت مکتب پیامبر (ص) از ایران اسلامی که وعده خدایی است و در آیه ۵۷/ مائده فرموده است تحقّق یافته که (فَسَوْفَ یَأْتِی اللَّهُ بِقَوْمٍ یُحِبُّهُمْ وَ یُحِبُّونَهُ أَذِلَّهٍ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ، أَعِزَّهٍ عَلَی الْکافِرِینَ یُجاهِدُونَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ لا یَخافُونَ لَوْمَهَ لائِمٍ ذلِکَ فَضْلُ اللَّهِ یُؤْتِیهِ مَنْ یَشاءُ وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ). و بگفته تمام مفسّرین پس از این آیه پیامبر (ص) دستش رای روی شانه سلمان فارسی نهاد و فرمود آن قوم (هذا و ذووه) یعنی آن قوم در آینده از تبار این مرد و منسوب او یعنی از ایرانیان خواهند بود خدای رای سپاس که این پیشگوئی قرآن اکنون بحقیقت پیوسته که نیروی معنوی و مادی مسلمین ایران با اتّکال بخدای و رهبری امام خمینی نیروهای وابسته بشرق و غرب بعثیون یعنی غیر مکتبی های عراق رای منکوب و قادسیّه اسلام یعنی صدور اسلام و ندای رهائی بخش قرآن برای مستضعفین جهان از ایران بسایر کشورها گسترده خواهد شد زیرا

می گویند اوّل پایه ها و سپس بن و ساختمان. اگر در باره صفات خدای تعالی واژه- اول- بکار رود معنایش اینست که چیزی در عالم وجود بر اللّه پیشی نگرفته است، و بر اساس همین معنی، سخن گوینده ای است که می گوید:

«خدای تعالی کسی است که نیاز به غیر ندارد» کسی که در باره خدا می گوید او بنفسه مستغنی و بی نیاز است، در آیات (وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ- ۱۶۳/ انعام) و آیه (وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ- ۱۴۳/ اعراف) معنایش اینست که من نخستین کس در اسلام و ایمان هستم که مورد تبعیّت و پیروی قرار می گیریم چنانکه خداوند فرماید: (وَ لا- تَكُونُوا أَوَّلَ كافِرٍ بِهِ- ۴۱/ بقره) یعنی از کسانی نباشید که در کفر و شرک مورد پیروی قرار گیرند.

واژه- أوّل- از نظر دستور زبان عرب بصورت ظرف زمان بکار می رود که در آن صورت- مبنی بر ضمّه است، یعنی أوّل- مانند عبارت- جئتک أوّل- و گاهی- أوّل- بمعنی قدیم است، مانند عبارت- جئتک أوّلا، و آخرا- یعنی قدیم و جدید، امّا در این آیه ((أَوْلى لَكَ فَأَوْلى ۳۴/ قیامه) کلمه تهدید و بیم دهنده ای است به کسی که به هلاکت نزدیک است و به دور شدن از هلاـکت وادار می شود یا اینکه کسی را که با ذلت و خواری از هلاـکت نجات یافته است مورد خطاب قرار می دهند تا دوباره به چنین سرنوشتی مبتلا نشود.

بیشتر آیاتی که واژه- اولی- یا- أوّل- در آنها تکرار شده است برای این است که گوئی تشویقی و ترغیبی است بر اندیشیدن در باره نتیجه کاری که به انسان می رسد و بایستی از آن خود داری کند.

(ایم) [ایم:

الأیامی، جمع أیم است یعنی زنی که بی شوهر است و گفته اند مردی را هم که بدون همسر است، شامل می شود البّته معنی دوّم به صورت تشبیه نمودن به زنی که بی شوهر است بکار رفته و مرد بی همسر را نیز شامل آن معنی نموده اند، چون مرد بی همسر هم در حقیقت بی نیاز از همسر نیست نه اینکه تحقیقا چنان

(إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ- ۵۵/ یونس).

باشد زیرا (أیامی) ویژه زنان بی شوهر است.

مصدر أیم (أیمه) است، گونه های فعل و صرف افعال این واژه چنین است، آم الرّجل- آمت المرأه و تأیّم و تأیّمت، و امرأه أیمه و رجل أیّم- که همه در همان معنی همسر نداشتن است.

و عبارت- الحر مأیمه- یعنی جنگ، میان همسران جدایی می اندازد و با کشته شدنشان بی همسر می شوید.

أیّم- بمعنی مار است.

(أیْن) [أیْن :

لفظی است که با آن از مکانی تحقیق و پرسش می شود، یعنی کجا؟

چنانکه واژه- متی- برای پرسش از زمان است یعنی چه وقت؟

و امّا واژه- الآن- شامل هر زمانی است که میان گذشته و آینده را معیّن می کند، مثل عبارت- أنا الآن أفعل کذا- یعنی الآن آنرا انجام می دهم.

واژه الآن- همواره با (الف- لام) معرفه همراه است و عبارت و افعل کذا آونه- یعنی آنرا در اوقات پیاپی انجام ده که همان معنی الآن- را می رساند.

عبارت- هذا أوان ذلک- یعنی زمانی که مربوط به آن کار است.

سیبویه رحمه اللّه می گوید «الآن آنک- یعنی زمان، زمان تو است» ماضی و مضارع این واژه- آن، یئون- است.

ابو العبّاس مبرّد رحمه اللّه گوید «آن، یئون- از واژه الآن نیست بلکه فعلی جداگانه است».

و- الأین- یعنی رنج و مشقّت زیاد کشیدن، افعال این واژه- آن، یئین، أینا- و- أنی، یأنی، أنیا- بمعنی زمان هلاکت است.

و امّا- بلغ إناه- گفته اند مقلوب- أنی است که قبلا گفته شد.

ابو العبّاس مبرّد گوید: عدّه ای گفته اند که، آن، یئین، أینا حروف همزه در این فعل مقلوب از حرف (ح) است و اصلش- حن، یحین حینا است و اصل کلمه از حین، یعنی وقت و زمان است.

(أوّه) [أوّه :

الأوّاه، یعنی کسی که زیاد- آه- می کشد، أوّه (فارسی این کلمه آوخ که

مختصرش آخ و آه است) و هر سخنی که دلالت بر حزن و أندوه کند آنرا أالتّأوّه- گویند یعنی آه کشیدن، و آن شخص را- أوّاه- گویند و این بیان و حالت کسی است که خشیت و جذبه حقّ تعالی را در وجود و زبان خود جاری می کند، خدای فرماید: (أَوَّاهٌ مُنِيبٌ- ۷۵/ هود) یعنی مؤمنی است خداجوی و خدا خوان که اصلش و ریشه لغتش در همان معنی است که قبلا گفته شد. (أوّاه منیب، قسمتی از این آیه است که- (إِنَّ إِبْراهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ- ۷۵/ هود)، که به زبان حال وجودی حضرت ابراهیم است).

ابو العبّاس مبرّد رحمه اللّه گوید- إیها- از همین ریشه است و زمانی بکار می رود که بخواهی کسی را ساکت نمایی و او را از سخن گفتن باز داری و- ویها- برای وقتی است که کسی را بکار خوبی واداری و تشویق کنی و- واها- زمانی گفته می شود که از کار و سخن کسی بشگفت آمده ای.

(ای) [ای:

این واژه برای خبر خواستن و اطّلاع یافتن از جنس و نوع و تعیین چیزی برای بحث و تحقیق وضع شده است و بیشتر در خبر و جزاء آن بکار می رود مانند آیه (أَيًّا ما تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْماءُ الْحُسْنى ۱۱۰/ اسراء) (أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلا عُدْوانَ عَلَيَّ- ۲۸/ قصص) (یعنی هر کدام از آن دو زمان را بگذارنم دیگر برای گرفتن مزد و پاداش بر من گناهی نخواهد بود، این آیه مربوط به شرایط خدمت کردن حضرت موسی برای شعیب نبی (ع) است) و (الآيَةُ)- یعنی علامت ظاهر و آشکار، و حقیقت معنی آیه برای چیز. ظاهری است که ملازم چیز دیگری است که ظاهر نیست و آیه و علامت و اثرش آن را روشن و معیّن می کند، پس وقتی درک کننده یا مدرکی، ظاهر یکی از آنها را (ظاهر شی ء و لوازم آن شی ء) را دانست و درک کرد. ذات و چیز دیگری را که درک نکرده بود به وسیله آن آیه و اثر درک می کند زیرا حکم هر دو مساوی است و این موضوع در محسوسات و معقولات بخوبی روشن است، پس کسیکه علّت ملازمه نشانی و علامت را برای راهیابی در جایی یا چیزی شناخت و دانست که آن نشانه یعنی علامت و علم برای چیزی است و سپس نشانی را یافت، می فهمد که بوسیله آن علامت و راهنما راه پیدا می شود، و

همینطور اگر دست افزار یا مصنوعی را یافت می داند که برای آن شی ء مصنوع بناچار بایستی سازنده و صانعی باشد.

اشتقاق آیه یا از أیّ است که در آن صورت آیه همان چیزی است که مفهوم- أیّا- را بیان می کند، و صحیح اینست که- آیه- مشتق از- یأیّی یعنی درنگ کردن و استوار ماندن بر چیزی و یا از تأیّ- یعنی مدارا کن. گرفته شده، و یا از- أوی- یعنی بر او وارد شد و به او پناه برد. بساختمان و بنای مرتفع نیز- آیه- گویند مانند (أَ تَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ «۱»- ۱۲۸/ شعراء) (یعنی آیا بر بلندیها، بناهای مرتفع برای لهو و لعب می سازید) و بهر جمله از قرآن که دلالت بر حکمی داشته باشد- آیه- گویند خواه فصلی یا فصولی از سوره قرآن باشد و یا هر کلامی از قرآن که فصلی را از فصل دیگر لفظا جدا کند، بنابر این سور قرآن به اعتبار آیاتی است که در آن سوره ها در نظر گرفته شده، خدای فرماید: (إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً

---

(۱) این آیه مربوط به داستان هود پیامبر (ص) با مردمی است که بر آنها مبعوث شده است، با توجّه به آیات بعد که بیانگر اخلاق استکباری و غرور و تکاثر ایشان است دانسته می شود که در لفظ- آیه- تا چه اندازه از نظر فصاحت و بلاغت و نکات ادبی ظرافت بکار رفته است.

تفاسیری که در باره اطلاق عبث بودن و پوچ بودن اعمال و اخلاق ناپسندشان شده است بازگو می کنیم:

۱- ساختن قصرهای عظیم و مناظر رفیع از سنگهای مرمر و استخرها برای تفریح، چون آیه بعد اشاره به استخرها (مصانع) دارد آنهم نه عمومی بلکه اشراف منشا نه و خصوصی.

۲- بناهائی آنچنانی سنگی و مرمرین می ساختند تا بخیال خود از مکاره زمان و مرگ و هلاکت و پیری مصون بمانند.

۳- می خواستند با آن بناها به دیگران فخر بفروشند و با آن نشانه ها تفاخر و ثروت اندوزی خود را به رخ دیگران بکشند.

۴- می خواستند به ستارههای آسمانی نزدیکتر باشند کنایه از اینکه این منزل فلانی و آن قصر فلانی است که سرش بآسمان رسیده است!! (مانند آسمانخراشها و کاخ های ابر قدرت های امروز) ۵- آیه بعد می فرماید (وَ إِذا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ- ۱۳۰/ شعراء) یعنی شما با این قدرت نمایی و تفاخر چون جبّاران و ستمگران دست به کشتن و خونریزی می زنید پس آن عیّاشی نتیجه اش اینگونه خونریزی هاست (فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُونِ- ۵۰/ آل عمران) ای جبّاران، خدای را پروا کنید و فرمانبردار او باشید تنها این راه است که شما را جاودانه خواهد ساخت نه قصرهای آنچنانی و مکانهای عیش و عشرت.

لِلْمُؤْمِنِينَ این آیات که خداوند در این آیه ذکر می فرماید از آیات عقل انگیز و عقلانی است که معرفت و شناسائی آنها بر حسب درجات علمی مردم است.

و همینطور آیه (بَلْ هُوَ آیاتٌ بَیِّناتٌ فِی صُدُورِ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَ ما یَجْحَدُ بِآیاتِنا إِلَّا الظَّالِمُونَ- ۴۹/ عنکبوت) و (وَ کَأَیِّنْ مِنْ آیَهٍ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ،- ۱۵/ یوسف) که در بعضی، لفظ آیه و در بعضی لفظ آیات ذکر شده است، و این نکته معنی خاصّی و ویژه ای دارد که در این کتاب جای ذکرش نیست «۱» و در آیه (وَ جَعَلْنَا ابْنَ مَرْیَمَ وَ أُمَّهُ آیَهً- ۵۰/ مؤمنون)- آیتین یعنی حضرت مریم و فرزندش حضرت عیسی، زیرا هر کدام آنها خود بتنهایی نسبت بدیگری آیتی بودند و سخن خدای عزّ و جلّ که:

(وَ ما نُرْسِلُ بِالْآیاتِ إِلَّا تَخْوِیفاً- ۵۹/ اسراء) که گفته شده لفظ آیات اینجا اشاره به

---

(۱) چقدر جای تأسّف است که بعضی اوقات راغب اصفهانی که رحمت خدای بر او باد، مطالبی را به آینده موکول می کند، کتاب تفسیر او نیز که تکمیلش نکرده در دست نیست فقط قاضی بیضاوی خلاصه ای از آن را در تفسیرش که به نام- انوار التّنزیل و اسرار التّأویل- است بازگو کرده که این نکات دقیق علمی و تفسیری را مجال بسط سخن برایش نبوده است. در قرآن ۸۴ بار لفظ آیه بصورت مفرد و ۳۰۰ بار بصورت جمع در باره آیات خلقت و آیات قرآنی آمده است، نکته قابل توجّه و دقّت این است که بطور کلّی به آثار و پدیده های طبیعی در خلقت و معجزات انبیاء آیات اطلاق شده است، و غالبا پایان آنها اینچنین است (إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ، یَذْکُرُونَ یَسْمَعُونَ، یَعْقِلُونَ، لِلْعالَمِینَ، لِلنَّاسِ، لِلْمُؤْمِنِینَ، لِأُولِی الْأَلْبابِ) امّا در یاد آوری آیات بصورت جمع که یکی از معانیش بطور قطع آیات قرآن است، چنانکه فرمود: (هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ عَلَیْکَ الْکِتابَ مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ- ۵/ آل عمران) غالبا پایان آنها چنین است (قَدْ بَیَّنَّا الْآیاتِ لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ، یَعْقِلُونَ، یَتَفَکَّرُونَ، إِنْ کُنْتُمْ تَعْقِلُونَ، یَفْقَهُونَ، یُؤْمِنُونَ، یَذَّکَّرُونَ، یَعْلَمُونَ، یَشْکُرُونَ، یَتَّقُونَ، یُوقِنُونَ، لِأُولِی النُّهی ...) بنابر این می بینیم که لفظ آیه برای آیات خلقت و معجزات انبیاء بخصوص آنچه رای که انسانها با چشم ظاهر می بینند و بایستی از راه علم و تجربه به آنها مؤمن شوند دعوت به علم و تفکّر و شنیدن و تعقّل و بالآخره ادراک و دریافت حقایق جهان می نماید، شب و روز، ماه و خورشید- نور و ظلمت- باد و باران- مرگ، و حیات- تسخیر دریاها و تسلّط بر زمین، آثار عبرت انگیز گذشتگان- خزان و بهار درختان- وجود همسران از جنس انسانها- وجود موّدت و محبّت در آدمی- دیدار برق و آثار نیک دیگر از این قبیل که هر کدام آنها تفکّر انگیز و راهنما شده است و هر گاه چند اثر با هم بیان شده بصورت جمع و هر کجا سخن از قوانین حیات بخش اجتماعی، سیاسی، عبادی، خانوادگی و انسانی است واژه آیات بکار رفته زیرا از پی جویی و اندیشه در نظام آفرینش و خلقت، به یک مبدأ و لو از دریچه های مختلف خواهیم رسید امّا در مسائل جمعی نتایج گوناگون و موارد و جهات مختلف بنظر خواهد رسید و آیات قرآنی به گفته امیر المؤمنین (ع) ذو وجوه است نتیجه ایکه آیه بیشتر به معجزه انبیاء اشاره دارد، ولی آیات هم آیات قرآن و هم کتاب تکوین و جهان آفرینش است.

حیوانی از قبیل ملخ، قورباغه و کنه است که بر مردمان گذشته زیانهایی داشته و این آفات که رسیدن آنها به بعض مردمان بصورت اخافه و بیم بوده، از ناچیزترین درجات عذاب برای آنها بوده زیرا انگیزه و قصد انسان در کار خیر از سه چیز است:

۱- یا بخاطر رغبت و میل و ترس است که این عامل ترس خود برای انجام کار خیر پائین ترین درجه است. و ایمان مبتنی بر ترس رای اسلام ردّ می کند.

۲- یا انسان از جهت پسندیدن و ستایش نیکی آنها آنرا انجام می دهد.

۳- یا اینکه از جهت فضیلت و شرافت کار نیک آنرا دنبال می کند و به سویش می رود زیرا آن عمل در نفسش ارزشمند است این مرحله و این انگیزه شریفترین عوامل کارهای شایسته و نیکو است. و چون امه به مصداق آیه (كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ- ۱۱۰/ آل عمران) نیکوترین امّت ها هستند کمترین مراتب عذاب را هم از آنها برداشته هر چند که نادانها و جهّال به پیامبر می گفتند (فَأَمْطِرْ عَلَيْنا حِجارَةً مِنَ السَّماءِ أَوِ ائْتِنا بِعَذابٍ أَلِيمٍ ۳۲/ انفال) (می گفتند از آسمان بر ما سنگ بباران یا به عذابی دردناک دچارمان ساز).

و گفته شده آیات فوق اشاره به دلایل و براهین دارد، گویی که به آنها آگاهی می دهد که در اثبات نبوّت برای آنها به دلالت بسنده می کند و از عذابی که شتابزده در طلبش هستند مصونند، چنانکه فرمود (يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذابِ- ۴۷/ حجّ) از نظر ساختمان لفظی و ریشه واژه- آیه- سه قول هست.

اوّل- آیه بر وزن- فعله، حقّ اینستکه اینگونه کلمات لام الفعلشان معتل باشد نه عین الفعلشان، مثل کلمات حیاه، نواه امّا در لفظ آیه لامش حرف صحیح است نه معتل بخاطر اینکه قبل از آن حرف (ی) است مثل (رایه).

نظر دوّم- اینستکه آیه بر وزن فعله است جز اینکه بخاطر تضعیف مقلوب شده است مثل طائیّ در واژه طیّ ء.

نظر سوّم- اینکه گفته اند آیه اسم فاعل مؤنّث است و اصلش- آییه- است که مخفف شده اگر آیه وزن فاعله بود بایستی تصغیرش- أویّه- باشد.

)

((ایّان) [ایّان :

یعنی چه وقت و کی و یکی از ادوات استفهام و پرسش از وقت چیزی است، معنیش هم نزدیک به معنی- متی است. خدای فرماید (أَیَّانَ مُرْساها- ۴۲/ نازعات) و (وَ ما یَشْعُرُونَ أَیَّانَ یُبْعَثُونَ- ۶۵/ نمل) و آیه (أَیَّانَ یَوْمُ الدِّینِ- ۱۲/ ذاریات) (در این سه آیه از زمان وقوع و استقرار قیامت سؤال می کنند که پاسخشان در قرآن این است که- عِلْمُها عِنْدَ رَبِّی- ۱۸۷/ اعراف)، (عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَهِ- ۳۴/ لقمان) گفته اند اصل أیّان- أیّ أوان یا أیّ وقت- است که الف آن حذف شده و حرف (و) آن به حرف (ی) تبدیل شده و سپس دو (ی) درهم ادغام شده بصورت أیّان در آمده است.

و-.

(إیّا) [إیّا]:

- لفظی است که برای پیوستن به ضمیر منصوب (ک) و در حالتی که ضمیر مفعولی بر فعل مقدّم می شود وضع شده است مانند (إِیَّاکَ نَعْبُدُ- ۵/ حمد).

و گاهی با حرف عطف (واو) یا با حرف- إلّا- بکار می رود و مانند (نَرْزُقُهُمْ وَ إِیَّاکُمْ- ۳۱/ اسراء) و آیه (وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ- ۲۳/ اسراء).

و-.

(أی) [أی :

- هم کلمه ای که برای درست بودن و شایسته بودن با تصدیق به کلام و سخنی که قبلا بیان شده است بکار می رود مانند عبارت- ای و ربّی إنّه لحق: آری، به خدایم سوگند که او حقّ و درست است.

کلمات- أی- أیا- آ- از حروف (نداء است مانند أی زید- أیا زید- آزید.

و-.

(أی) [أی :

- هم کلمه ای است مبتنی بر اینکه مطالب بعد از آن شرح و تفسیری است برای سخنان قبلی (چنانکه می گویند- ای- و در فارسی به معنی «یعنی» است).

(اوی) [اوی :

المأوی- مصدری است از فعل- أوی، یأوی، أویّا، مأوی.

می گویی- أوی إلی کـذا- به او پیوست و به او پناه برد، باب افعال آن آواه غیره، یؤویه إیواء است که برای پناه دادن بکار می رود.

خـدای عزّ و جلّ فرماید: (إِذْ أَوَی الْفِتْیَهُ إِلَی الْکَهْفِ- ۲۰/ کهف) و (تُؤْوِی إِلَیْکَ مَنْ تَشاءُ ۵۱/ احزاب) و (فَصِیلَتِهِ الَّتِی تُؤْوِیهِ- ۱۳/ معارج).

ولی سخن خدای تعالی در آیه (جَنَّهُ الْمَأْوی ۱۵/ نجم) مثل- (دارُ الْخُلْدِ-

۲۸/ فصلت) است که واژه دار به- خلد- که مصدر است اضافه شده است و (مَأْواهُمْ جَهَنَّمُ- ۱۹۷/ آل عمران) جهنّم اسمی است برای مکانی، که جایگاه و پناه آنهاست.

عبارت- (أویْتُ) له- یعنی او را مورد رحمت قرار دادم در پناهش گرفتم و با دل و جانم به او رجوع کردم.- اویا- إیّه، مأویه، مأواه، مصادر این واژه است و آیه (آوی إِلَیْهِ أَخاهُ او را بخود ملحق و پیوسته کرد و- آواه و أواه- هر دو در آن معنی درست است.

و مأویّه- در شعر حاتم طائی که می گوید:

أماویّ إنّ المال غاد و رائح «۱» ماویّه- همسر حاتم است، گفته اند،- ماویّه- یعنی زن و همسر حاتم،

---

(۱) این مصراع از قصیده است که حاتم طائی همسر خود را مورد خطاب قرار می دهد و همسرش (ماویه) است گویند زنی بسیار فاضل و با شخصیّت بوده که حاتم در مسابقه فضیلت که رسمی جاهلی بوده و در حضور زنی که می خواستند آن زن یک نفر را برای همسری انتخاب کند از افتخارات و سجایای اخلاقی خود برای او بر می شمردند و او یکی را برمی گزید، این رسم پسندیده در اسلام هم باقی ماند و تأیید شد. همسر حاتم صاحب دو فرزند به نام عدی و دختری فاضل به نام (سفاء) شد که آثاری علمی و اسلامی از او در تاریخ ثبت است سفاء واسطه اسلام آوردن برادرش عدی بن حاتم شد و پس از شرفیابی به حضور پیامبر اکرم (ص) گفت «فکسانی النّبی، و اعطانی نفقه ...» عدی پس از اسلام آوردن از طرف پیامبر به سرپرستی صدقات قبیله (طی) مأمور شد و پسر همین عدی (حجر بن عدی) است که یکی از یاران با وفای مولاـ علی (ع) است که بدست معاویه، مظلومانه همراه یارانش شهید شد رحمه اللّه، چند بیت از قصیده حاتم که مصراعش در متن آمده چنین است:

۱-

اماوی قد طال التجنب و الهجر و قد عذرتنی فی طلابکم العذر ۲-

اماوی ان المال غاد و رائح و یبقی من المال الاحادیث و الذکر ۳-

آماوی انی لا اقول لسائل اذا جاء یوما حلّ فی مالنا النّذر ۴-

اماوی ما ینی الثّراء عن الفتی اذا حشرجت یوما و ضاق بها الصّدر

۱- ای مأویّه دوران هجرت و دوری طولانی شد و من از این بابت معذورم.

۲- ای ماویه مال و ثروت می رود می آید و از مال چیزی و گفتگویی خواهد ماند.

۳- ای ماویه به کسی که روزی از من چیزی بخواهد هرگز نمی گویم چیزی ندارم و چیز کمی دارم و یا کاستی در مالمان

وارد شده است.

۴- ای ماویه ثروت مال هرگز انسان جوانمرد را در موقع تنگی نفس از مرگ بی نیاز خواهد کرد.

و در قصیده دیگر با اینکه شاعر دوران جاهلی است، امّا به اللّه سوگند می خورد و می گوید:

ص: ۲۳۴

بخاطر زیبا روئیش چنین نامیده شد.

و نیز گفته اند: مأویّه- منسوب به (ماء) است که اصلش مائیّه- است که همزه بجای حرف (و) آمده است.

(الالفات) [الالفات :

الف هایی که بر کلمات داخل می شوند سه نوعند:

۱- الفی که در آغاز سخن و کلمات بکار می رود.

۲- الفی که در وسط کلمات قرار می گیرد.

۳- الفی که در آخر کلمات است.

نوع اوّل: الفی که در آغاز واژه هاست خود بر چند قسم است:

۱- الف استفهام: که اگر الف استخبار بگوئیم از استفهام سزاوارتر است زیرا تعمیم بیشتری دارد که پرسش، إنکار، سرزنش، نفی و برابری را در برمی گیرد.

الف استفهام یا استخبار مانند آیه (أَ تَجْعَلُ فِیها مَنْ یُفْسِدُ فِیها؟- ۲۹/ بقره).

امّا- الف سرزنش و ملامت و توبیخ، مانند آیات زیر: (أَذْهَبْتُمْ طَیِّباتِکُمْ؟- ۲۰/ احقاف).

و (أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْداً؟- ۸۰/ بقره) و (أَ فَإِنْ ماتَ أَوْ قُتِلَ؟- ۱۴۴/ آل عمران) و (آلْآنَ وَ قَدْ عَصَیْتَ قَبْلُ- ۹۱/ یونس).

و (أَ فَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخالِدُونَ؟!- ۳۴/ انبیاء) و (أَ کانَ لِلنَّاسِ عَجَباً- ۲/ یونس).

و (آلذَّکَرَیْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَیَیْنِ؟!- ۱۴۳/ انعام).

اف- تسویه و برابری، در مفهوم مانند آیات (سَواءٌ عَلَیْنا أَ جَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا- ۲۱/ ابراهیم) و (سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا یُؤْمِنُونَ- ۶/ بقره).

الف تسویه اگر بر جملات مثبت در آید آنرا به معنی نفی می برد مانند: عبارت- أخرج هذا اللفظ- که نفی خارج شدن می کند، بنابر این از اثبات آن پرسش

اللّه یعلم انّی ذو محافظه ما لم یخنی خلیلی یبتغی بدلا

خدا می داند که من در صورتی که دوستم بمن خیانت نکند حرکت دوستی نگه خواهم داشت.

(دیوان حاتم طائی و طبقات الکبری ج ۱ ص ۳۲۲).

ص: ۲۳۵

می شود و اگر بر جملات منفی داخل شود آنرا مثبت می کنـد زیرا نفی در نفی مثبت می شود مانند آیه (أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ- ۱۷۲/ اعراف) و (أَ لَیْسَ اللَّهُ بِأَحْکَمِ الْحاکِمِینَ- ۸/ تین) و (أَ وَ لَمْ یَرَوْا أَنَّا نَأْتِی الْأَرْضَ- ۴۱/ رعـد) و (أَ وَ لَمْ تَأْتِهِمْ بَیِّنَهُ- ۱۳۳/ طه) و (أَ وَ لا یَرَوْنَ- ۱۲۶/ توبه) و (أَ وَ لَمْ نُعَمِّرْکُمْ- ۳۷/ فاطر).

۲- الف متکلّم وحده- مانند، أسمع و أبصر.

۳- الف امر- خواه در حالت ترکیب، قطع باشـد یا وصل (الف قطع و الف وصل (ماننـد آیه (أَنْزِلْ عَلَیْنا مائِدَهً مِنَ السَّماءِ- ۸۴/ آل عمران) و (ابْنِ لِی عِنْدَکَ بَیْتاً فِی الْجَنَّهِ- ۱۱/ مریم) و مانند اینها.

۴- الفی که بالام تعریف همراه است مانند- العالمین.

۵- الف نداء، مثل- أزید- یعنی ای زید.

نوع دوّم- الفی که در وسط کلمات هست مانند- الف تثنیه و الف پاره ای از جمع ها مثل- مسلمات و مساکین.

نوع سوّم- الف تأنیث که در آخر کلماتی مانند- حبلی و بیضاء می آید.

الف ضمیر در تثنیه افعال- اذهبا- و همچنین الفی که در آخر آیات مثل الف آخر ابیات شعری است. «۱»

(وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا- ۱۰/ احزاب) و (فَأَضَلُّونَا السَّبِیلَا- ۶۷/ احزاب) ولی اینگونه الف ها، معنایی را اثبات نمی کنـد فقط برای اصلاح لفظ است.

---

(۱) الف آخر ابیـات شـعری را (الف اطلاـق) می گوینـد که گوئی قـافیه شـعر بـا آن الف تعیین می شود، شـعراء ایران و غرب نمونه های زیادی از بکار بردن الف اطلاق دارند که نمونه ای از آنها ذکر می شود.

شیخ سعدی می گوید:

صید بیان سر از کمند بپیچید ما همه پیچیده در کمند تو عمدا

گربه شکر خنده آستین بفشانی هر مگسی طوطیی شوند شکر خوا

که در این دو قافیه دو بیت بالا، بایستی الف اولی با تنوین و الف دوّمی بعدش حرف باشد.

حکیم سنائی گوید:

اگر دینت همی باید ز دنیا دارد دل بگسل که وقتش با تو هر ساعت بود بی حرف و بی آوا

راه دین توان آمد بصحرای نیاز ارتی به معنی کی رسد مردم، گذر ناکرده بر اسما

شاعر می گوید:

و لا رایت الود لیس بنافعی و ان کان یوما ذا کواکب مظلما

وجوه عدوّ و الصّدور حدیثه بود فاودی کل ودّ فانعما

ص: ۲۳۶

کتاب «ب»

((بتک) [بتک:

البتک یعنی بریـدن و قطع کردن، معنای این واژه با معنی کلمه- البتّ- نزدیک است با این تفاوت که- بتک- در بریـدن موی و اعضاء بدن بکار می رود، چنانکه می گویند:

بتک شعره و أذنه- یعنی موی و گوشش را برید.

خـدای تعالی فرمایـد: (فَلَيُبَتِّكُنَّ آذانَ الْأَنْعامِ- ۱۱۹/ نسـاء) (مشـرکین و کفّـار بـا اغواء شـیطان نفس، گوش شتران را چاک می دادند تا ناقص و حرام شود).

و عبارت- سـیف باتک- شمشـیر تیز و برنده اعضاء و- بتّکت الشّعر- مقداری از مویش را بریدم، و- البتکه- تکّه ربوده شده و کنـده شـده، که جمعش- بتـک- است، شـاعر گویـد: طـارت و فی یـدها من ریشـها بتـک (پرواز کرد در حـالیکه مقـداری از پرهایش در بالهایش بود).

امّا واژه- البتّ- در بریدن ریسمان و مفصل و پیوستگی بکار می رود.

گفته اند: طلّقت المرأه بتّه و بتله (پیوستگی و وصلت آن را قطع کردم و طلاقش دادم) «۱».

و بتّ الحکم بینهمـا- میانشـان حکم و داوری را فیصـله دادم و قطع کردم، در حـدیثی از پیامبر (ص) روایت شـده است که «لا صیام لمن لم یبتّ الصّوم من اللّیل» (کسی که از شب قبل روزه گرفتن خود را با نیّت و قصد قطعی نکند روزه ای برای

---

(۱) البت- همـان کلمه- البته- است که در فارسـی بکـار می رود و معنی عبـارت فوق، طلاـق بائن است و آن طلاقی است که مرد دیگر نمی توانـد طلاق را رجوع کند مگر اینکه با شـرایطی که در فقه گفته شده مجدّدا او را عقد کند ذکر این مسـئله در احادیث تکرار و بیان شده است.

او نیست).

کلمه- بشک- هم مثل- بتک- است که در بریدن لباس و پارچه و همینطور در باره شتر تندرو بکار می رود، ناقه بشکی- شتری که بسرعت می دود و حرکت دستان و پاهای او را به دستان کسی که پارچه ها را تند تند می دوزد، تشبیه کرده اند، مثل سخن این شاعر که می گوید:

فعل السّریعه بادرت حدّادها قبل المسأتهمّ بالإسراع

(پیش از شامگاه که قصد سرعت داشتی، حرکت سریع دست و پای تیز تک سریع السّیر از هدفش گذشت و بر آن پیشی گرفت).

(بتر) [بتر]:

البتر- معنایش نزدیک به معنای واژه قبلی (بریدن و قطع کردن) است ولی- بتر- در بریدن دم بکار می رود سپس به کسانی که فرزند از آنان باقی نمی ماند- أبتر- گویند زیرا که عقبی و فرزندی ندارد که جای او باقی باشد.

(یکی از اصول حکومت اریستو کراسی است که پیغمبر را فاقد آن می دانستند).

رجل أبتر و أباتر- یعنی یاد خیر از او منقطع است و به نیکی یادش نکنند.

رجل أباتر- کسی است که رحمش قطع و بریده شده (پیوند خانوادگی وصله رحم ندارد). و بصورت تشبیه به خطبه هایی که ذکر و یاد خدای تعالی در آن نباشد- خطبه بتراء گویند، چنانکه پیامبر (ص) فرمود (و کلّ امر لا یبدأ فیه بذکر اللّه فهو أبتر) و آیه (إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الْأَبْتَرُ- ۳/ کوثر) یعنی ملامتگر تو تذکّر و یاد خیرش بریده و مقطوع است. این آیه پیشگوئی در باره پندار غلط و گمان باطل دشمنان پیامبر است (ص) که می گفتند پیامبر (ص) در پایان عمرش به خاطر نداشتن نسل و فرزند تذکّر و یادش هم منقطع می شود، و در آیه فوق خدای تعالی خبر می دهد و آگاهشان می سازد و می فرماید: کسی که ذکرش و یاد خیرش منقطع خواهد شد همان کسی است که پیامبر (ص) را ملامت و سرزنش می کند.

امّا آینده شخصیّت پیامبر (ص) همان است که خدای تعالی در آیه زیر توصیفش نموده که (وَ رَفَعْنا لَکَ ذِکْرَکَ- ۴/ انشراح) رفعت و بزرگی نام پیامبر (ص) این است که او را پدر مؤمنین قرار داد و چنان منزلتی و پایان خیری را هم برای

کسانی که پیامبر (ص) و دین او را تبعیّت و مراعات کردند که امیر المؤمنین علی رضی اللّه عنه فرمود «العلماء باقون ما بقی الدّهر- أعیانهم مفقوده، و آثارهم فی القلوب موجوده «۱»-» (دانشمندان تا زمانی که دهر و روزگار باقی است جاودانند هر چند بدنهاشان در خاک هست و در میان نیست ولی آثارشان در خاطره ها و دلها موجود و پایدار است).

این سخن امیر المؤمنین (ع) در باره علمائی است که پیروان پیامبر علیه الصّلوه و السّلام هستند چه رسد بخود پیامبر که ذکرش و نام و یادش را خدای عزّ و جل رفعت داده و او را خاتم پیامبران قرار داده است، بر او و تمامشان بهترین درود و سلام نثار باد.

(بتل) [بتل :

(انقطاع و بریدن).

خدای تعالی فرماید: (وَ تَبَتَّلْ إِلَیْهِ تَبْتِیلًا- ۸/ مزمّل) یعنی در پرستش آنچنان از غیر خدای بگسل که عبادت و خلوص نیّت را یکسره مخصوص او گردانی و بر این معنی خدای عزّ و جل اشاره می کند که (قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ- ۹۱/ انعام) این موضوع یعنی (انقطاع از غیر خدا) منافاتی با سخن پیامبر (ص) علیه الصّلوه و السّلام ندارد که فرموده است:

«لا رهبانیّه و لا تبتّل فی الإسلام» (بنام زهد و عبادت از جامعه جدا شدن و همچنین إنقطاع از امّت در اسلام نیست یعنی (اندیوید و آلیستی) به خود پرداختن و فرد گرایی و در لاک خود فرو رفتن) زیرا واژه- تبتّل- در آن حدیث که می فرماید «رهبانیّت و از نکاح بریدن در اسلام نیست» منظور از تبتّل- إنقطاع

---

(۱) در نهج البلاغه های بدون شرح عبارت (و امثالهم فی القلوب موجوده) آمده است که راغب (ره) آنرا (و آثارهم فی القلوب موجوده) که صحیح تر است ذکر کرده، زیرا ابن ابی الحدید (ره) در شرح این عبارت می نویسد (امثالهم ای آثارهم) متأسّفانه در ترجمه ای که از نهج البلاغه شده است اینطور ترجمه شده (وجودشان گم شده و صورتهاشان در دلها برقرار است» معلوم نیست صورت ابو ذر یا مالک اشتر و عمّار و شیخ مفید (ره) چگونه در دلها ثابت و برقرار است. ترجمه های تحت اللّفظی و لو با شرح باشد عبارات را از معنای واقعی دور می سازد بایستی ترجمه با توجّه بمفاهیم واقعی که بر کلمات حاکمست انجام شود. [...]

و بریدن از ازدواج و نکاح است و بهمین جهت حضرت مریم (س) را- بتول عذراء- گفته اند یعنی از مردان منقطع بود.

بریدن از نکاح یا بی میلی نسبت به آن ممنوع است، چنانکه خدای فرموده:

(وَ أَنْكِحُوا الْأَيامى مِنْكُمْ- ۳۲/ نور) و سخن پیامبر (ص) که فرمود:

«تناكحوا تكثروا و إنّى أباهى بكم الأمم يوم القيمه» (ازدواج و نکاح کنید تا فزونی یابید، من در قیامت از کثرت شما بر سایر امّت ها مباهات می کنم).

نخله مبتل- وقتی پا جوش «۱» درخت خرما از آن جدا شود.

(بثّ) [بثّ:

اصل معنی این واژه، تفریق و جدایی و زیر و رو کردن چیزی است مانند زیر و رو شدن خاک به وسیله باد.

بثّ النّفس- رسیدن و فرا گرفتن غم و اندوه بر نفس و جان آدمی است گفته اند بثثته و انبثّ- یعنی پراکندمش و پراکنده شد.

خدای تعالی فرماید: (فَكانَتْ هَباءً مُنْبَثًّا- ۶/ واقعه) (پس خوار و تباه و پراکنده شد).

و آیه (وَ بَثَّ فِيها مِنْ كُلِّ دَابَّهٍ- ۶۴/ بقره) اشاره به آفریدن و ایجاد کردن موجوداتی است که موجود نبوده اند و خدای تعالی آنها را پدیدار و ظاهر کرده است و آیه (كَالْفَراشِ (الْمَبْثُوثِ)- ۶/ قارعه) یعنی همانند پروانه گانی که بعد از سکون و پنهانی ناگهان به پرواز و خیزش در می آیند.

و آیه (ّما أَشْكُوا (بَثِّى) وَ حُزْنِى

- ۸۴/ یوسف) اندوه و غم را که بعد از پوشیده بودن آشکار شود، بازگو می کنیم، در این آیه، بثّ- مصدر است و در تقدیر مفعول بکار رفته است یا به معنی غمی است که فکر مرا پریشان کرده است مانند- توزّعنی الفکر (فکر و اندیشه مرا پریشان کرده است). که در معنی فاعل است.

---

(۱) پاجوش اصلاحی است فارسی یعنی نهالهای کوچکی که از هر درختی در پای آن درخت از خاک برمی آید و می روید که با مختصر ریشه ای که دارد آنرا برای تکثیر درخت از پای آن جدا می کنند و در جای دیگر می کارند.

).

((بجس) [بجس :

(خارج شدن چیزی در حال انفجار و ناگهانی) چنانکه می گویند: بجس الماء و انبجس- یعنی آب از زمین با فشار خارج شد، ولی- إنبجاس بیشتر در باره خارج شدن چیزی از جای تنگ و سخت، و- إنفجار- برای شکافته شدن و خارج شدن از جای تنگ و وسیع، هر دو بکار می رود.

و در همین معنی خدای عزّ و جلّ فرماید: (فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتا عَشْرَهَ عَیْناً- ۱۶۰/ اعراف) و در آیه دیگر (فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتا عَشْرَهَ عَیْناً- ۶۰/ بقره) که در این دو آیه إنبجاس و انفجار هر دو برای خارج شدن از جای تنگ بکار رفته است، یعنی خارج شدن ۱۲ چشمه آب از مکانی سخت و تنگ و باز در آیه (وَ فَجَّرْنا خِلالَهُما نَهَراً- ۳۳/ کهف) و (وَ فَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُیُوناً- ۱۲/ قمر) که در این دو مورد- فجّرنا- آمده است نه- بجسنا (در معانی فوق که گفته شد إنبجاس برای خروج چیزی از مکانی سخت امّا انفجار خروج از هر دو مکان وسیع و تنگ است که با آیات قرآن روشن شده است).

(بحث) [بحث :

کشف کردن و طلب کردن یا خواستن است، چنانکه گویند- بحثت عن الأمر و بحثت کذا- خدای تعالی فرماید: (فَبَعَثَ اللَّهُ غُراباً یَبْحَثُ فِی الْأَرْضِ- ۳۱/ مائده) (در باره پسران آدم است، که پس از کشته شدن یکی از آنها بدست دیگری، کلاغی بنابر قانون غریزی و خدایی زمین را با چنگالش زیر و رو کرد که چیزی بیابد و آنجا را گود کرد، دیدن این عمل انگیزه حفر کردن و دفن کردن برادرش شد).

در عبارت- بحثت النّاقه الأرض برجلها فی السّیر- در موقعی بکار می رود که پاهای شتر در راه رفتن بر زمین فرو می رود و اثر می گذارد و این تشبیهی از کندن زمین است.

(بحر) [بحر]:

معنی اصلی بحر، هر مکان وسیعی است که آب زیادی را در خود جمع کرده است و این معنی وضعی و ریشه ای بحر است سپس با دیدن وسعت و فرخنای دریا تشبیها گفته می شود بحرت کذا مثل دریا وسعش دادم و همچنین بحرت البعیر- یعنی گوش آن شتر را وسیعا شکافتم.

(بحیره)- نیز از همین معنی گرفته شده، در آیه (ما جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِیرَهٍ- ۱۰۳/ مائده)

- بحیره- شتری است که ده بچّه زائیده و بهمین خاطر گوشش را می شکافند که نشانه زائیده ده بچّه است این نامگزاری بجهت این است که دیگر بر آن شتر سوار نمی شوند و بار نمی نهند، و سپس هر چیز وسیع، و فراخی را- بحر- نامیده اند تا آنجا که به اسبی که در حال دویدن، پاها و دستانش از یکدیگر زیاد فاصله می گیرند- فرس بحر- گفته اند.

پیامبر (ص) این نام را در باره اسبی که سوار می شد بکار برده و فرموده «- وجدته بحرا» و در باره کسی که علم و دانش زیاد دارد از واژه- بحر- بکار می برند و می گویند- (تبحّر)- یعنی در علم و دانش دریا گونه است و- تبحّر- در علم، گستردگی و وسعت هر چه بیشتر آن علم است.

گاهی مزه شوری دریا را با این واژه بیان کرده اند و گویند- ماء بحرانی آبی شور و أبحر الماء- آب شور شد، شاعر گوید:

و قد عاد ماء الأرض بحرا فزادنی إلی مرضی أن أبحر المشرب العذب

(آب زمین شور شد و بیماری من شدّت گرفت برای اینکه شوری آب زمین، آب گوارای آبشخور ناگوار و شور نمود).

عدّه ای از علماء گفته اند اصولا واژه- بحر- بآب شوری گفته می شود که گوارا نیست، خدای فرماید: (الْبَحْرَیْنِ هذا عَذْبٌ فُراتٌ وَ هذا مِلْحٌ أُجاجٌ- ۵۳/ فرقان) آب دریا در این آیه، از این روی- عذب و گوارا- نامیده شده که ملح و نمک با آن آمیخته شده چنانکه شمس و قمر را- قمران- گویند (زیرا در نور مشترکند) او ابرهای پر آب و باران ریز را بخاطر فزونی آبشان- بنات بحر- گویند، یعنی چنین ابرهایی دختران دریا هستند.

و آیه (ظَهَرَ الْفَسادُ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ- ۴۱/ روم) گفته شده منظور از فساد در دریا و خشکی، فساد داخل آب دریا نیست بلکه سرزمینهای مسکونی و بادیه ها و همچنین زمینهای زراعی و باغات پر نعمت است (که در اثر عدم رعایت حقّ و عدل فساد و تباهی در آنجا ظاهر و گسترده شده است گویی که سراسر زمین از

دریا و خشکی آلوده به فساد است).

و- لقیته صحره بحره- او را چون صحرا و دریا عریان دیدم و ساختمانی که او را پوشیده دارد آنجا نبود.

(بخل) [بخل :

البخل: إمساک و نگهداشتن و حبس کردن اموالی است که حقّ نیست نگهداشته شود، نقطه مقابل این حالت، جود و بخشندگی است.

باخل- همان بخل کننده است و امّا- بخیل- کسی است که صفت بخل در او زیادتر باشد مثل رحیم- که از- راحم- است.

بخل- دو گونه است یکی بخل داشتن در اموال خویش و دیگری بخل ورزیدن به اموال غیر که اینگونه بخل، ناپسندتر و مذمومتر است، دلیل بر این قول، سخن خدای تعالی است که (الَّذِینَ یَبْخَلُونَ وَ یَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ- ۳۷/ نساء) (کسانی که خود بخیل اند و دیگران را نیز به بخل ورزیدن أمر و سفارش می کنند).

(بخس) [بخس :

البخس، کم کردن و کم شدن چیزی بطریق ظلم و ستم. خدای فرماید:

(وَ هُمْ فِیها لا یُبْخَسُونَ- ۱۵/ هود) و باز در آیه: (وَ لا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْیاءَهُمْ «۱»- ۸۹/ اعراف)

---

(۱) یعنی به ستم، اشیاء مردم را کم نکنید و از حقّشان نکاهید که واژه أشیاء، هم شامل متاع و داد و ستد می شود و هم به ستم گرفتن حقوق مردم، واژه أشیاء در این آیه که همه مادیات و معنویات را در برمی گیرد یکی از عالیترین شیوه های فصاحت و بلاغت و اعجاز قرآنی است، تحدّی قرآن که می گوید (فَأْتُوا بِسُورَهٍ مِنْ مِثْلِهِ- ۲۳/ بقره) نه اینکه منظور تنها جملات و کلمات است بلکه بکار رفتن این چنین مفاهیمی مانند- أشیاء هم هست که به فراخنای تمام زوایای رفتن این چنین مفاهیمی مانند- أشیاء هم هست که به فراخنای تمام زوایای حیات انسانی است و در قالب کمترین واژه ها که به راستی عقل هر خردمندی را حیران و جان و روان هر ذی روحی را به خود مجذوب می سازد اشاره شده، واژه- أشیاء- در این آیه که می فرماید: از آن کوتاهی و کم نکنید- در قرآن به معانی زیر است که انسانهای متعهّد و اجتماعی را موظّف به رعایت آنها نموده است. ۱- بخشش و جوانمردی ۲- توجّه به مبدأ ۳- عوامل روحی ۴- تقوا ۵- دریافت حقایق جهان ۶- سود و منفعت ۷- خیر و نیکی ۸- اموال مورد انفال ۹- امور اداری کشور ۱۰- حکومت ۱۱- فضل و بزرگی ۱۲- بهره و نصیب ۱۳- داوری و نزاع ۱۴- پیامبری و رسالت ۱۵- محتوای قرآن ۱۶- وحی ۱۷- امور روزانه ۱۸- ابزار و وسایل صنعتی ۱۹- غرایز و سرشت ۲۰- موجودات زنده ۲۱- آثار قیامت ۲۲- آگاهی به زبانها ۲۳- هر چیز ناپایدار ۲۴- عوامل حیاتی ۲۵- نهفته های اندیشه و دل ۲۶- قدرتهای مادّی ۲۷- جنبه های الهی و ملکوتی موجودات ۲۸- خاطرات و اندیشه ها ۲۹- بسط رزق ۳۰- هدایت ۳۱- علم و دانش ... و بالاخره تمام آفریده ها و پدیده ها در زبان قرآن اشیاء نامیده شده اند، اینها است حقایق اموری که در قرآن با

واژه های شی ء و اشیاء ذکر

ص: ۲۴۴

البخس و الباخس چیز کم و اندک و آنکه از حقّ مردم و کار مردم کم می گزارد.

و آیه (وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ- ۲۰/ یوسف) گفته اند- بخس- در اینجا یعنی- باخس- و- ناقص- و بمعنی کم و اندک است- و آنکه ارزش و قیمت چیزی را کم کند (در این آیه به ارزش حضرت یوسف در عمل آنها و به ستمی که در حقّ او روا داشته اند اشاره شده است).

مبخوس یا منقوص- هر دو یکی است یعنی- کم شده.

باب تفاعل بخس هم- تباخسوا یعنی تناقصوا و تغابنوا- که انجام فعل دو جانبه است یعنی بعضی دیگر را مغبون کردند و از حقّشان کم گزاردند.

(بخع) [بخع :

البخع یعنی خود را با غم و اندوه تلف کردن، خدای فرماید: (فَلَعَلَّکَ باخِعٌ نَفْسَکَ- ۶/ کهف) که نوعی ترغیب و تشویق بر تأسّف نخوردن و ترک حزن و اندوه است مانند آیه (فَلا تَذْهَبْ نَفْسُکَ عَلَیْهِمْ حَسَراتٍ- ۸ فاطر) خویشتن را بر اندوهشان تلف مکن.

شاعر گوید:

ألا أیّهذا الباخع الوجد نفسه (ای کسی که با خود خوری و حزن و اندوه وجود خود را هلاک و تلف می کنی).

بخع فلان بالطّاعه و بما علیه من الحقّ- او حقّ را پذیرفت و با أذعان و اقرار حقّ را گردن نهاد، با اینکه کراهت زیادی نسبت به حقّ داشت امّا آنرا پذیرفت، و این معنی از فعل- بخع- که در جمله بکار رفته است، روشن است، مثل عبارت- بخع نفسه فی شدّته- یعنی محزون و غمگین ساختن خویشتن و خود خوری در شدّت غصّه و أندوه.

شده که رعایت آنها لازمه ایمان و اسلام و انسانیّت است و هیچکس حقّ ندارد در موارد فوق نسبت بسایر مردم از آن اشیاء محرومشان سازد و یا از حقّشان کم گزارد امّا جنبه های منفی، و زیانبخش که اشیاء عبارتند از انسان قبل از پیدایش، بتها، ظنّ و گمان کفر و شرک که اصولا قابل ذکر نیستند و بآنها اشیاء خطاب نمی شود.

).

((بدر) [بدر]:

پیشی گرفتن و سرعت، خدای فرماید: (وَ لا تَأْكُلُوها إِسْرافاً وَ بِداراً- ۶/ نساء) با زیاده روی و شتاب و سرعت أموال یتیمان را نخورید.

چنانکه گویند: بدرت إلیه و بادرت- یعنی باو پیشی جستم، لغزش و خطائی هم که با شدّت و خشم واقع می شود- بادرفه- تعبیر می شود که جمعش بوادر- است.

کانت من فلان بوادر فی هذ الأمر- در این کار خطاها و شتابزدگی داشت.

به قرص ماه در نیمه هر ماه بدر- می گیرند برای اینکه در آن شب، در طلوع کردن بر غروب خورشید پیشی می گیرد، و نیز گفته اند نام بدر- برای قرص ماه بخاطر این است که در آن شب به- بدره- شباهت دارد (بدره کیسه ای چهار گوش و چرمی است که پر از پول می کنند و به شکل کره ای در می آید).

بهر حال و با هر تعبیر که گفته شده- بدر- مصدری است در معنی فاعل و به عقیده من بهتر است که- بدر- ریشه لغت باشد و سپس معانی مختلف از آن ظاهر شود، گاهی می گویند، بدر کذا: مانند طلوع قمر در نیمه ماه ظاهر و نمایان شد و گاهی تمام بودن قرص ماه را به کیسه پر پول تعبیر کرده اند.

بیدر-: مکانی است که برای خرمن خرمن کردن گندم آماده می شود و مدوّر بودن ماه را به کومه های گندم و سایر غلات تعبیر و تشبیه کرده اند، خدای فرماید:

(وَ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ (بِبَدْرٍ)- ۱۲۳/ آل عمران) بدر «۱» مکانی است معروف و مخصوص میان مکّه و مدینه.

(بدع) [بدع :

إبداع، همان إنشاء و آفریدن است که بدون نمونه قبلی ایجاد و انجام شود، رکیه بدیع- یعنی حفره و چاه جدید و از همان واژه است، هر گاه کلمه بدیع- در باره خدای تعالی بکار رود به معنی ایجاد و آفرینش چیزی است بدون مادّه و ابزار و بدون زمان و مکان، اینگونه آفرینش و إبداع خاصّ خداوند است.

واژه (بدیع)- به مبدع- یعنی ایجاد کننده گفته می شود، مثل آیه

---

(۱) یاقوت می نویسد- بدر- چاه آب مشهوری است میان مکّه و مدینه که تا ساحل دریا یک شب راه است، و در کنار این چاه جنگ معروف بدر که باعث پیروزی و غلبه اسلام و جدایی میان حقّ و باطل شد اتّفاق افتاد در ماه رمضان سال دوّم هجری (معجم البلدان جلد ۱).

(بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۱۷/ بقره) اسم مفعول آنهم مبدع است مثل حفره و چاه جدید یا- رکیه بدیع- (البدع)- برای اسم فاعل و مفعول هر دو بکار می رود، در آیه (قُلْ ما کُنْتُ بِدْعاً مِنَ الرُّسُلِ- ۹/ احقاف) که گفته اند، معنایش، مبدع- و اسم مفعول است یعنی اوّلین رسولی نیستم که خداوند فرستاده است و سابقه چنین امر بدیعی نیز نداشته ام، عده ای گفته اند واژه- بدعا- در این آیه اسم فاعل است یعنی من در آنچه می گویم نخستین رسول نیستم.

معنی- (بدعت)- در مذهب، وارد کردن سخنی است که گوینده اش و عمل کننده اش بر روش و سیره صاحب شریعت، و کتاب و سنّت و همچنین بر اصول محکم و استوار و نمونه های با خیر و صلاح دین نباشد.

روایت شده است که: «کلّ محدثه بدعه و کلّ بدعه ضلاله و کلّ ضلاله فی النّار «۱».

الإبداع بالرّجل- یعنی پیاده رفتن در وقتی که در مرکب سواری آثار خستگی و ضعف ظاهر شده است.

---

(۱) یعنی هر سخن و عمل خود ساخته ای بدعت است و هر بدعتی گمراهی و هر گمراهی در آتش است، با توجّه به نمونه ای از بدعت که در قرآن در باره (رهبانیّت) یعنی ترک همسری و زندگی نمودن عدّه از نصاری در سوره حدید بیان شده است معلوم می شود که هر چیزی که در کتاب و سنّت و عمل پیامبر (ص) و پیروان راستینش، اصل و سابقه ای نداشته باشد، بدعت است شارحین این حدیث شریف گفته اند، بدعت یا سخن جدید دو گونه است:

۱- بدعت هدایت کننده.

۲- بدعت گمراه کننده.

آنچه را که بر خلاف امر خدای و پیامبرش باشد مورد مذمّت و إنکار است و آنچه که تحت قاعده عمومی است و خداوند بسوی آنها انسانها را فرا خوانده است، خدا و پیامبر (ص) آنها را تشویق نموده اند در تحت شرایط بدعت هدایت کننده است، و قابل مدح و ستایش، امّا مطالبی که مانند انواع جود و سخاوت و کارهای نیک و پسندیده است که مخالفتی هم با اصول شریعت ندارد پیامبر (ص) آنها را نیکو شمرده و حتّی پاداش هم در برابر آنها ذکر کرده است و فرموده: «من سن سنه حسنه کان له اجرها و اجر من عمل بها» امّا در باره بدعتهای بی سابقه در دین نو خود ساخته که مغایر با روح دین است فرموده:

«و من سنّ سنّه سیّئه کان علیه وزرها و وزر من عمل بها» یعنی هر کس خلاف امر خدای و رسولش سنّتی زشت و ناپسند ایجاد کند و بنا نهد گناه آن عمل و کسانی که بآن عمل کنند بر عهده اوست.

(بدل) [بدل:

الإبدال و التّبديل و الّتبدّل و الأستبدال- يعنى قرار دادن چيزى بجاى چيز ديگر اين معنى از معنى واژه- عوض- عامتر است زيرا عوض كردن يعنى دادن چيزى بجاى چيز اوّل با بخشيدن چيز ثانى و دوّمى بجاى اوّلى، امّا (تبديل) در حقيقت تغيير دادن بطور مطلق است هر چند كه بدل او و يا چيز ديگر را در جاى آن نگذاريم فقط تغييرش دهيم.

خداى تعالى فرمايد: (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِى قِيلَ لَهُمْ- ۵۹/ بقره) و (وَ لَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْناً- ۵۵/ نور) و (فَأُوْلئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ- ۷۰/ فرقان) در معنى آيه اخير يعنى تبديل كردن خداوند بديها را به خوبيها گفته شده، اعمال صالح و شايسته اى انجام مى دهند كه كارهاى سوء گذشته شان را باطل مى كند و نيز گفته شد كه خداى تعالى كارها يعنى سيّئاتشان را محو نموده تا بحساب- حسناتشان شمرده شود. خداى فرمايد: (فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ ما سَمِعَهُ- ۱۸۱/ بقره) و (وَ إِذا بَدَّلْنا آيَةً مَكانَ آيَةٍ- ۱۰۱/ نحل) و (بَدَّلْناهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ- ۱۶/ سباء) و (ثُمَّ بَدَّلْنا مَكانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ- ۹۵/ اعراف) و (يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ- ۴۸/ ابراهيم) كه در همه اين آيات تبديل در معنى تغيير و دگرگونى حال است نه چيزى جاى چيزى را گرفتن.

و همچنين آيات (أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ- ۲۶/ غافر) و (وَ مَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمانِ- ۱۰۸/ بقره) و (وَ إِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْماً غَيْرَكُمْ- ۳۸/ محمّد).

و امّا در آيه (ما يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ- ۲۹/ ق) يعنى تغييرى در آنچه را كه در لوح محفوظ است داده نمى شود، اشاره و آگاهى دادن به اينستكه آنچه را كه خداوند مى داند و در آينده واقع مى شود همان است كه به تحقيق مى داند كه تغييرى نخواهد كرد، و گفته اند تعبير آيه اينستكه در سخن خداوند خلاف واقع نمى شود و اين تعبير را بدو دليل گفته اند:

اوّل- آيه (تَبْدِيلَ لِكَلِماتِ اللَّهِ

- ۶۴/ يونس) و دوم آيه (لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) گفته اند معناى (لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) أمر و دستور يعنى از تغيير دادن آفريده (خصاء) «۱» خود دارى كنيد.

امّا معنى ابدال و جايگزين كردن امّت شايسته كه خداوند ايشانرا جانشين

---

(۱) منظور نهى از أخته كردن غلامان و خواجگان است كه در دوران بردگى در كشورهاى

امّت های گذشته دیگر قرار می دهد در حقیقت همان کسانی هستند که اخلاق ناپسند خود را تغییر داده و متحوّل گشته اند و حالاتشان بصفات حمیده و متعالی بدل شده و همین ها هستند که خداوند در آیه (فَأُوْلئِکَ یُبَدِّلُ اللَّهُ سَیِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ- ۷۰/ فرقان) به آنها اشاره می کند.

البادله- به عضوی از بدن که میان گردن و جناغ سینه قرار دارد گفته می شود که جمعش- بآدل- است، شاعر گوید:

و لا رهل لبّاته و بآدله (سر و گردن و سینه اش حرکتی نداشت).

(بدن) [بدن:

البدن، به معنی جسد است، نامیدن جسم به بدن بخاطر بزرگی جثّه است امّا نامیدن جسد به اعتبار رنگ بدن است چنانکه، در عبارت- ثوب مجسد- یعنی لباس رنگی که از ریشه- جسد- است.

إمرأه بادن و بدین-: زنی تنومند و بزرگ، شتر را هم به خاطر پر گوشت بودنش- بدنه نامیده اند.

بدن- و بدّن-: فربه و چاق شد، و گفته اند- بدّن- یعنی پیر شد، مصراع زیر در همین معنی است:

و کنت خلت الشّیب و التّبدین (پیری و مسن شدن را پنداشته و تصور کرده بودم.

غیر اسلامی و بعدها هم غرب پرستان و بیگانه روشان حاکم عیّاش برای آنکه خواجه محرم در حرمسراهای خود داشته باشد آنها را اخته می کردند و از نسل و مردی می انداختند این عمل ننگین و ناپسند را اسلام در ۱۴۰۰ سال قبل قدغن کرده است و به نصّ آیه (یا أَیُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْناکُمْ مِنْ ذَکَرٍ وَ أُنْثی ۱۳/ حجرات) حکم جهان شمول برابری نژادی را صادر کرد و باز فرمود:

(مَنْ عَمِلَ صالِحاً مِنْ ذَکَرٍ أَوْ أُنْثی وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْیِیَنَّهُ حَیاهً طَیِّبَهً- ۹۷/ نحل) و باز فرمود: (مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَیْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسادٍ فِی الْأَرْضِ فَکَأَنَّما قَتَلَ النَّاسَ جَمِیعاً- ۳۲/ مائده و باعتابی ملالت بار و انسان ساز فرمود (وَ إِذَا الْمَوْؤُدَهُ سُئِلَتْ بِأَیِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ- ۹/ تکویر) ای انسانهای جنایتکار به چه گناه هزاران نسل انسانی را منقطع النّسل کردید و از بین بردید مسلّما بایستی پاسخ دهید قطعا تمام عواملی که جهانخواران امروز در باره از بین بردن نسل انسان انجام می دهند مسئول، و مشمول و مورد خطاب این آیات هستند.

و بر این معنی، حدیثی است که از پیامبر (ص) روایت شده «لا تبادرونی بالرّکوع و السّجود فإنّی قد بدّنت» در رکوع و سجود بر من پیشی نگیرید زیرا بزرگسال و مسن شده ام.

ولی آیه (فَالْیَوْمَ نُنَجِّیکَ (بِبَدَنِکَ)- ۹۲/ یونس) (یعنی با جسدت، و گفته اند- بدن- در این آیه به معنی زره است «۱».

درع و زره را هم- بدنه- نامیده اند زیرا بر بدن قرار می گیرد چنانکه آستین پیراهن را هم دست پیراهن و لباس نامیده اند و جای پشت و شکم را هم ظهور و بطن، آیه (وَ (الْبُدْنَ) جَعَلْناها لَکُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ- ۳۶/ حجّ) واژه- بدن- در این آیه جمع- بدنه، یعنی شتر قربانی.

(بدا) [بدا]:

بدا الشّی ء، بدوا و بداء، کاملا روشن و آشکار شد، خدای فرماید: (وَ بَدا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ ما لَمْ یَکُونُوا یَحْتَسِبُونَ- ۴۷/ زمر) و (وَ بَدا لَهُمْ سَیِّئاتُ ما کَسَبُوا- ۴۸/ زمر) و (فَبَدَتْ لَهُما سَوْآتُهُما- ۱۲۱/ طه) (که هر سه آیه فوق در همان معنی ظهور کامل و به خوبی آشکار شدن است).

(بدو)- به معنی روستانشینی در مقابل- حضر: شهر نشینی، است، آیه (وَ جاءَ بِکُمْ مِنَ الْبَدْوِ- ۱۰۰/ یوسف) یعنی بادیه و بیابان و هر جائیکه در سفر از دور پیدا می شود و مقصد است.

---

(۱) بدن- بدون تاء تأنیث، زره کوتاهی است که از طلا و پشم بافته می شود در مصر لباسی می سازند که در تار و پودش فقط ده- اوقیه- پشم بکار رفته و بقیّه از طلاست بطوریکه به دوختن احتیاجی ندارد و قیمتش هزار دینار است این زره ها نیم تنه بافته می شود، اوقیه، وزن و پیمانه ای است برابر ۱۲ درهم و یک دوازدهم رطل، ابن اعرابی می گوید، در آیه:

(نُنَجِّیکَ بِبَدَنِکَ- ۹۲/ یونس) ای- ننجّیک بدرعک- یهودیان در باره غرق شدن فرعون شک کردند تا اینکه جنازه اش با همان زره ای که بر تن داشت در ساحل پیدا شد فهمیدند که غرق شده است چون داعیه خدایی داشت نباید غرق می شد، بر سطح آب آمدنش با همان زره که مخصوص فرعون بود نشانه ای بر نبوّت موسی علیه السّلام بود.

خواجه عبد اللّه انصاری می نویسد: امروز تو را بر سر آب آریم با این زره. (ابن سیده- مقریزی ج ۱ ص ۱۷۷- خطط- آدم متزج ۱ ص ۳۵۲ فخر رازی ج ۱۷ ص ۱۵۷ تفسیر کبیر- أزهری/ تهذیب ج ۱۴- تنویر المقیاس بیضاوی).

به ساکن بادیه هم- (باد)- گویند، مانند آیه (سَواءً الْعاکِفُ فِیهِ وَ الْبادِ «۱»- ۲۵/ حجّ) و آیه (لَوْ أَنَّهُمْ بادُونَ فِی الْأَعْرابِ- ۲۰/ احزاب) (که- باد و بادون- در هر دو آیه اشاره به ساکنین روستاهاست).

(بدأ) [بدأ]:

آغاز کردن- بدأت بکذا- و- أبدأت و ابتدأت- یعنی پیش داشتم و از قبل انجام دادم، بدء و إبداء- مقدّم داشتن چیزی بر غیر آن که خود نوعی پیش داشتن و تقدیم است، خدای فرماید: (وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسانِ مِنْ طِینٍ- ۳۴/ یونس) و (کَما بَدَأَکُمْ تَعُودُونَ- ۲۹/ اعراف) همه در معنی فوق است.

مبدأ الشّی ء- آغاز هر چیزی که اشیاء دیگر از آن ترکیب می شود و بوجود می آید، پس حروف مبدأ سخن و کلام است و چوب مبدأ و سر آغاز، تخت و کرسی و درب است و هسته خرما مبدأ نخل، و به بزرگ مردی که هر گاه بخواهند بزرگان را بشمارند از او آغاز می کنند- بدء- گویند و خدای آغاز کننده و پایان دهنده آفرینش است یعنی او سبب مبدأ و نهایت است.

می گویند- رجع عوده علی بدئه: آخرش به اوّلش برگشت.

و- فعل ذلک عائدا و بادئا و معیدا و مبدئا- آنکار را در حالی که پایان دهنده

---

(۱) آیه فوق در باره پاسخ عمل غرور آمیز کفّار است که نمی گزارند همه مردم در مسجد الحرام بمانند، بودن در خانه خدای را برای خود با روح کفر آمیزشان مایه تفاخر می گرفتند در این آیه هم خداوند همان عدم برتری نژادی، و طبقاتی و اصطلاحات کفر گونه طبقه گرایی را محکوم می کند و می گوید همه در خانه خدا و پیشگاه خداوند مساویند چه ساکنین آنجا و چه روستائیان و بادیه نشینان، همه برابرند و در پایان آیه می فرماید و هر کسی روش إلحادی و ظلم را پیشه کند، و بخواهد ستم کند مجازاتش عذاب دردناک است (وَ مَنْ یُرِدْ فِیهِ بِإِلْحادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذابٍ أَلِیمٍ- ۲۵/ حجّ) یعنی تقسیم کنندگان انسانها از روی تفاخر و ستم و ممانعت از طریق اللّه را کفر و الحاد می داند مگر نه اینست که در موسم حجّ میلیونها انسان را که در شهرهای خویش برای خود به منظور لذّات و مقام مادّی و معنوی فخری قائل بودند. همه را بیک جامه سپید رنگ وارد می کند تا شاید عبرتی باشد برای آنها و سایرین، لذا می بینیم که صدها هزار سیاه پوست، و سپید پوست در حجّ احساس برادری می کنند هر ساله هزاران سیاه پوست به دین رهائی بخش اسلام می گروند پیروان نوح هم از طرف همان مستکبرین تاریخ به بادی الرّأی- تعبیر می شوند یعنی روستائیان ساده لوح و حال اینکه خداوند می فرماید شما کفّار کم خرد، بی شعور و بد عاقبت هستید.

و شروع کننده بود انجام داد.

أبدأت من أرض کذا: برای خروج و سفر از آن سرزمین آغاز کردم.

(بادئ الرّأی)- ناپخته رأی و پاک ضمیر (ساده لوح).

بادی الرّأی- بدون همزه حرف (ی) هم خوانده شده یعنی کسیکه چیزی اظهار می کند ولی در آن تفکّر اندیشه نکرده.

بدئ- مانند- بدیع- یعنی ایجاد شدن چیزی که در قبل معمول نبوده و شناخته نشده.

بدأه- نصیب و بهره نخستین که هر تکه بزرگ گوشت را هم- بدء گویند.

(بذر) [بذر]:

التّبذیر، یعنی تفریق و پخش کردن چیزی، اصلش از ریختن و پاشیدن بذر است که بطور استعاره در باره کسی که مال خود را بیهوده پخش و توزیع می کند، بکار رفته است تبذیر البذر:- بصورت ظاهر از نظر کسی که از پایان آن بذر پاشی بی اطّلاع است، ضایع شدن و دور ریختن بذر به نظر می آید امّا اینکار تبذیر به معنای هدر دادن نیست، و آیه (إِنَّ الْمُبَذِّرِینَ کانُوا إِخْوانَ الشَّیاطِینِ- ۲۷/ اسراء) و (وَ لا تُبَذِّرْ تَبْذِیراً- ۲۶/ اسراء) (که در این دو آیه ضایع کردن هر چیزی به بیهودگی و بدون در نظر گرفتن نتیجه آن پیروی از شیطان و برادری شیطان است).

(بر) [بر]:

برّ نقطه مقابل- بحر- یعنی خشکی است، در واژه بحر تصوّر گستردگی و وسعت می رود، و- برّ- یعنی خشکی از آن مشتّق شده است.

برّ- فزونی و وسعت در خیر و نیکی است و گاهی این صفت به خدای تعالی نسبت یافته است، مانند آیه (إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِیمُ- ۲۸/ طور) و همینطور در باره بندگان خدا که گفته می شود- برّ العبد ربّه- یعنی اطاعت و پرستش او نسبت بخدای، وسیع و گسترده است.

پس برّ- از طرف خدای ببندگانش، زیادی ثواب و پاداش است و از جانب بندگان پرستش و طاعت، که این طاعت و پرستش خود دو گونه است:

نوعی طاعت در عقیده (اطاعت) و نوع دیگر طاعت در اعمال و کارها.

و آیه زیر را خداوند شامل تمام معانی- برّ- نموده است که (لَیْسَ الْبِرَّ أَنْ

تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ- ۱۷۷/ بقره) تا آخر آیه ...

و بر این اساس حدیثی از پیامبر (ص) روایت شده که از او در باره برّ- می پرسند در جواب این آیه را تلاوت می فرمایند، زیرا این آیه متضمّن، و در برگیرنده اعتقاد، فرایض، اعمال و نوافل «۱» است (ایمان، عمل صالح و واجبات عبادی و مستحبّات).

و- برّ الوالدین- نیکی کردن به بهترین وجه به پدر و مادر است که ضدّ آن- عقوق- است، خدای تعالی فرماید: (لا یَنْهاکُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِینَ لَمْ یُقاتِلُوکُمْ فِی الدِّینِ وَ لَمْ یُخْرِجُوکُمْ مِنْ دِیارِکُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ- ۸/ ممتحنه).

(خداوند شما را از نیکی کردن به کسانی که با شما نجنگیدند و از شهر و دیارتان بیرونتان نکرده اند، نهی نمی کند و باز نمی دارد).

برّ- در راستگوئی هم بکار رفته است زیرا در راستگوئی خیر زیاد هست.

برّ- در سوگند خوردن نیز بکار می رود یعنی در سوگندش و سخنش راست، می گوید.

شاعر گوید: أکون مکان البرّ منه (من بجای سوگند درست و صحیح او، ضامنم).

گفته اند منظور از- برّ- در شعر فوق دل است ولی چنین نیست بلکه در همان معنی است که قبلا گفتیم، یعنی چون سوگندش درست است، پس براستی مرا دوست دارد و این را چون سوگند می داند.

---

(۱) چون راغب (ره) در تقسیم بندی و معانی متعالی اجتماعی آیه فوق با اشاره بحدیث نبوی حقّ مطلب را اداء نموده، حیف است که همه آیه یادآوری نشود. (لَیْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَکُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ لکِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ وَ الْمَلائِکَهِ وَ الْکِتابِ وَ النَّبِیِّینَ وَ آتَی الْمالَ عَلی حُبِّهِ ذَوِی الْقُرْبی وَ الْیَتامی وَ الْمَساکِینَ وَ ابْنَ السَّبِیلِ وَ السَّائِلِینَ وَ فِی الرِّقابِ وَ أَقامَ الصَّلاهَ وَ آتَی الزَّکاهَ وَ الْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذا عاهَدُوا وَ الصَّابِرِینَ فِی الْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِینَ الْبَأْسِ أُولئِکَ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُتَّقُونَ- ۱۷۷/ بقره). که شامل موارد پنج گانه ایمان به (خداوند، نبوّت، معاد، کتاب و فرشتگان) و در مورد اقتصادی و مالی و اجتماعی، یک مورد عبادتی (نماز) و دو مورد اخلاقی (وفای بعهد و پایداری و رشادتها و سختیها) است.

برّ أباه- به پدرش نیکی کرد که اسم فاعلش- بارّ و برّ- است مانند- صائف و صیف و- طائف و طیف- و بر این معنی است آیه (وَ بَرًّا بِوالِدَیْهِ

- ۱۴/ مریم) و (وَ بَرًّا بِوالِدَتِی- ۳۲/ مریم).

برّ فی یمینه فهو بارّ- (در سوگندش راست گفت و راستگوست).

افعال دیگر این واژه- أبررته- و- برّت یمینی- و- حجّ مبرور- یعنی حجّی مقبول و پذیرفته شده، جمع بارّ- (أبرار) و برره- است. خدای فرماید: (إِنَّ الْأَبْرارَ لَفِی نَعِیمٍ- ۱۳/ انفطار) و (کَلَّا إِنَّ کِتابَ الْأَبْرارِ لَفِی عِلِّیِّینَ- ۱۸/ مطفّفین)، و در صفت فرشتگان گوید: (کِرامٍ (بَرَرَةٍ)- ۱۶/ عبس) واژه- برره- در قرآن ویژه ملائکه است زیرا معنی آن از- أبرار- بلیغ تر و رساتر است و- برره- جمع- برّ- است.

و امّا- أبرار جمع بارّ است، و برّ- از بارّ در معنی بلیغ تر است چنانکه واژه عدل از عادل بلیغ تر است.

(بُرّ)- گندم است و نامگزاریش به- برّ- از این جهت است که گندم بالاترین چیزی است که مورد نیاز است و مصرف غذایی دارد.

بریر- میوه درخت اراک است که از آن مسواک می سازند.

در مثل گویند- لا یعرف الهرّ من البرّ «۱» این اصطلاح حکایت صدا و بازگو کردن صوت واژه ها است امّا معنی صحیحش این است که او دوست و دشمن را نمی شناسد و کسی را که به او نیکی می کند از کسی که به او بدی می کند تشخیص نمی دهد.

بربره- پر گویی در کلام و سخن است که از آهنگ- بربر- کردن گرفته شده است.

(برج) [برج:

البروج، قصرها و کاخ ها که مفردش- برج- است- بروج النّجوم- موقعیّت مخصوص ستارگان، خدای تعالی گوید (وَ السَّماءِ ذاتِ الْبُرُوجِ- ۱/ بروج) و

---

(۱) در فارسی هم این اصطلاح بکار می رود، بابا طاهر می گوید:

خوشا آنان که هرّاز برّ ندانند نه حرفی وا نویسند و نه خوانند

که منظور بابا طاهر افراد درس ناخوانده است نه نادان.

(الَّذِی جَعَلَ فِی السَّماءِ بُرُوجاً- ۶۱/ فرقان) و (وَ لَوْ کُنْتُمْ فِی بُرُوجٍ مُشَیَّدَهٍ- ۷۸/ نساء).

بروج مشیّده- در آیه اخیر قصرهای زمینی است و اگر منظور- بروج النّجم- یعنی مکان فلکی و موقعیّت ستارگان باشد لفظ مشیّده- بطور استعاره بکار رفته است و اشاره به معنی آن یعنی همان چیزی است که زهیر «۱» در شعرش بر آن اشاره نموده و می گوید:

و من هاب اسباب المنایا ینلنه و لو نال اسباب السّماء بسلّم

(کسی که از جنگ و رسیدن مرگ بخویشتن می ترسد هر گاه با وسایلی به آسمان رود که بخواهد بگریزد باز مرگها او را در می یابند).

و اگر منظور برجها و قصرهای زمینی باشد، شاعر دیگری بآنها چنین اشاره می کند که:

و لو کنت فی غمدان یحرس بابه أراجیل أحبوش و أسود آلف إذا لأتتنی حیث کنت منیّتی یحثّ بها هاد لاء ثری قائف

(اگر در قصر معروف صنعاء باشم و مردانی دلاور و هزاران سپاه قهرمان درگاه آنرا محافظت کنند، ناگهان در همان جا که هستم مرگم فرا می رسد و راهنما و بیابانگرد، مرگ را بسویم هدایت خواهد کرد).

ثوب (مبرّج)- پارچه ای که بر آن شکل برج ها نقّاشی شده و به اعتبار زیبائیش چنین نامیده اند.

و گفته شده:

تبرّجت المرأه- یعنی در اظهار نیکی ها به او تشبیه و همانندی پیدا کرد.

---

(۱) زهیر بن ابی سلمی از شعرای مشهور قبل از اسلام و صاحب یکی از معلّقات سبعه است که قبل از اسلام در خانه کعبه بخاطر فصاحت و بلاغت آن را آویخته بودند و بعد از نزول قرآن و شنیدن آیاتش آنها را برچیدند. زهیر در میان آن شعراء به استحکام لفظ و دوستی حقّ معروف است و در شعرش حقّ دوستی بخوبی روشن است بگفته ابن قتیبه دینوری عزّت و احترامی داشته است که او را حکیم شعراء گفته اند زیرا شعرش با حکمت در آمیخته و از سلاست و روانی خاصّی برخوردار است، بیتی که راغب (ره) از او نقل کرده است اختلافی در مصراع دوّم با شعری که دیوان اوست دارد و آن فرق چنین است که بجای- و لو نال- و ان یرق اسباب السّماء بسلم- است.

ظهرت من برجها- از قصرش ظاهر شد، و آیه زیر به صورت نهی بهمین معنی دلالت دارد (وَ قَرْنَ فِی بُیُوتِکُنَّ وَ لا تَبَرَّجْنَ، تَبَرُّجَ الْجاهِلِیَّهِ الْأُولی ۳۳/ احزاب) و. (غَیْرَ مُتَبَرِّجاتٍ- ۶۰/ نور) نیز بهمان اعتبار است.

البرج- بزرگی و زیبائی چشم است که بدو معنی که در باره برج و قصر گفتیم تشبیه شده است.

(برح) [برح:

البراح، مکان وسیع و فراخی که نه بناء و ساختمان در آن هست و نه درختی، گاهی روشن بودن آن مکان با این کلمه تعبیر می شود، و می گویند- فعل کذا براحا- یعنی با صراحت و روشنی که چیزی آنرا پنهان نمی کند و- برح الخفاء- ظاهر و آشکار شد، گویی که در حال رفتن است و دیده می شود.

براح الدار: حیاط و فضاء خانه.

برح- بجای وسیعی رفت.

بارح: باد شدید، و نیز بارح- آهو و پرنده را گویند، ولی استعمال لفظ- بارح خصوص حیوانی است که از تیررس تیرانداز منحرف می شود به طوری که ممکن نیست تیر به او برسد، اینچنین حیوانی و این واژه یعنی بارح را شوم دانسته اند و بآن تشاؤم می نمایند یعنی (فال بد زدن) که جمعش بوارح- است نقطه مقابل این حیوان شوم و گریز پا- سانح- است، یعنی حیوانی که بسوی تیرانداز می آید و امکان تیر زدنش هست. باین حیوان، یعنی سانح فال نیک می زنند (تفاؤل).

بارحه: شب قبل و شب گذشته.

(برح)- در دور شدن و رفتن ثابت و استوار شد، آیه (لا أَبْرَحُ- ۶۰/ کهف) مثل- لا أزال است یعنی ثابت ماندن، برح اقتضای معنی نفی دارد، زیرا برح و زال- اگر حرف نفی (لا) بر سرشان در آید نفی در نفی مثبت می شود، پس لا أبرح و لا أزال- یعنی پیوسته و همیشه خواهم بود.

خدای عزّ و جل فرماید: (لَنْ نَبْرَحَ عَلَیْهِ عاکِفِینَ- ۹۱/ طه) (همیشه در آنجا مقیم خواهیم بود) و (لا أَبْرَحُ حَتَّی أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَیْنِ- ۶۰/ کهف) (پیوسته می روم تا به

محلّ تلاقی دو دریا برسم).

و چون یکی از معانی بارح- تشاؤم و بدبینی و فال بد زدن است- واژه های- تبریح و تباریح- از همان معنی مشتّق شده است می گویند- برّح بی الأمر- کار بر من دشوار شد.

برّح بی فلان- که در موقع اقامه دعوی بکار می رود.

ضربه ضربا مبرّحا: او را بسختی زد.

جاء فلان بالبرح: به مبارزه آمد.

أبرحت ربّا و أبرحت جارا: بزرگش داشتم و إکرامش کردم.

برحی، مرحی- تیر نزدن و تیر زدن به نشانه است (برحی در سلامت، مرحی در تشویق) برحین و برحاء- شدائد و سختی ها.

برحا- نیز- تب شدید است.

(برد) [برد]:

اصل برد خلاف حرّ (گرما) است یعنی سرما، گاهی از لفظ سرما معنی ذاتی آن تعبیر می شود و می گویند- برد کذا- یعنی کاملا سردش شد و برد الماء کذا- آب اینچنین سرد شد، مانند ستبرد أکبادا و تبکی بواکیا.

(بزودی دلهاشان سرد و دیدگانشان اشک آلوده خواهد شد).

برّده- هم بهمان معنی است، عبارت- قد جاء أبرد- صحیح نیست.

برّاده- چیزی است که آب را سرد و خنک می کند.

عبارت- برد کذا- زمانی بکار می رود که میزان سردی در چیزی ثابت باشد مثل اختصاص دادن حرکت بگرما پس- برد کذا- یعنی سرما در او ثابت شد (نه خنک شد) چنانکه گفته می شود.

برد علیه دین- قرض و دین بر او ثابت است (شاعر گوید) الیوم یوم بارد سمومه (امروز روزی است که باد گرمش هم سرد و خنک کننده است).

دیگری گوید:

قد برد الموت علی مصطلاه

(مرگ سرد بر مرکز جان گرمش رخنه کرد و ثابت شد).

لم یبرد بیدی شی ء: چیزی در دستم نماند.

برد الإنسان- مرد.

برده: او را کشت.

سیوف البوارد- شمشیرهای سرد و کشنده که متعرّض پیکرها می شود که با کشتن و بی جان کردن، سردی و سکون آنها را نشان می دهد.

خواب را هم- (برد)- گویند یا از جهت اینکه ظاهر بدن سرد است و یا اینکه از حرکت بسکون می رسد و آنطوریکه فهمیده شده- نوم و خواب هم، از جنس مردن است، خدای فرماید (اللَّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِها وَ الَّتِی لَمْ تَمُتْ فِی مَنامِها- ۴۲/ زمر) و (لا یَذُوقُونَ فِیها بَرْداً وَ لا شَراباً- ۴۲/ نباء) یعنی خواب «۱» (در آیه اوّل از مرگ و دوّم از خواب- نام برده شده که هر دو اشتراک بی اثری و منفی دارند و ساکنند و سرد).

عیش بارد زندگی خوب و پاک، باین اعتبار که انسان در هوای گرم از سردی و سرما لذّت می برد یا اینکه سکون و آرامش می یابد.

أبردان- یعنی پگاه و شامگاه، زیرا این اوقات روز خنک تر است.

(برد:) برف یا بارانی که در اثر هوای سرد منجمد می شود.

برد السّحاب- مخصوص به هوای سرد و ابری است.

سحاب أبرد و برد: ابری که بسیار سرما زاست.

خدای تعالی فرماید: (وَ یُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ مِنْ جِبالٍ فِیها مِنْ بَرَدٍ- ۴۳/ نور)، (یعنی

---

(۱) وجه مشترک نوم و برد یا خواب و سرما که بیکدیگر تشبیه شده اند اینستکه هر انسانی در موقع خواب نیاز به روپوش و روی انداز دارد چه در تابستان و چه در زمستان یا در هر مکانی و حال اینکه درجه حرارت بدن همان ۳۷ است علّت این است که همانطوریکه در آیه اشاره شده خواب نوعی مرگ است زیرا تعلّق روح و تسلّط و کارفرمایی روح در هر دو حالت متوقّف است و رویای صادق یعنی فعّالیت روح بدون تعلّق به جسم، چون در جسم حواس ظاهر فعّالیت احساسیش تعطیل می شود لذا پیامبر (ص) در باره رویای صادق باین معنی فرموده:

نگر خواب را بیهده ننگری یکی بهره دانش ز پیغمبری

ص: ۲۵۸

ریزش برف از ابرهای متراکم چون کوهها).

(البردیّ)- گل یخ یا گیاهی که در برف و سرما می روید.

البرده- تخمه یا (رو دل) که گویند سر منشأ بیماریهاست، نامیدن تخمه یا رو دل به- البرده، از اینجهت است که هضم نشدن غذا در اثر خامی و سردی طبیعی است که دستگاه گوارش در آن حالت نمی تواند غذاها را پخته و آماده هضم کند.

البرود- وسیله خنک کننده و خنک شده که گاهی بر وزن- فعول- در معنی فاعل است و گاهی در معنی مفعول مانند- ماء برود- یعنی آب سرد.

ثغر برود- دهان و دندان خنک، یا درّه کوهستانی سرد.

کحل برود- دوای خنک کننده چشم درد.

بردت الحدید- آهن را سائیدم و سمباده زدم.

بردته- او را کشتم، البراده- ریزه های آهن، المبرد- سوهان و هر چیز سرد کننده، البرد- جمع برید یعنی چاپارها و پیک های نامه رسان در راه ها و شهرها که فاصله به فاصله با سرعت در منازل و چاپار خانه ها، امانات و نامه ها را به یکدیگر می رسانند و بجای هم قرار می گیرند. و سپس بهر چیزی که سرعت دارد برید- گویند.

بالهای پرندگان را نیز- بریداه- یعنی بالهایش گویند، به این اعتبار که کار چاپارها را انجام می دهند و پرندگان نامه بر هم در میان مردم و در همان راه و مقصود بکار می روند، اینگونه نامگزاری فرعی است بر معین فرعی که از اصل ریشه واژه اشتقاق می شود و در اصل اشتقاق بیان می شود.

(برز) [برز]:

البراز صحراء و فضای خالی و باز- برز- رسیدن بچنان فضائی، براز- یا چیزی است که بذات خود آشکار و روشن است مانند بیابان، در این آیه (وَ تَرَی الْأَرْضَ بارِزَةً- ۴۷/ کهف) یعنی در آن سرزمین ساختمان و بناء و ساکنی نیست.

واژه- (مبارزه)- از همین ریشه است که برای جنگیدن بکار می رود و هر جنگجو در صف جنگ ظاهر می شود مثل معنی آیات (لَبَرَزَ الَّذِینَ کُتِبَ عَلَیْهِمُ الْقَتْلُ- ۱۵۴/ آل عمران) و (وَ لَمَّا بَرَزُوا لِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ- ۲۵۰/ بقره) و یا اینکه- برز- و-

بارز- در معنی روشن بودن بخاطر فضل و بزرگی یا پیشی گرفتن در کار نیک و پسندیده یعنی (مشخّص بودن است) که آن کار یا صفات و اندیشه های درونی و پوشیده شخصیّت او را آشکار و بارز می کند، در این معنی سخن خدای تعالی است که می فرماید: (وَ بَرَزُوا لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ- ۴۸/ ابراهیم) و (بَرَزُوا لِلَّهِ جَمِیعاً- ۲۱/ ابراهیم) و (یَوْمَ هُمْ بارِزُونَ- ۱۶/ غافر) یعنی همه چیز در پیشگاه خدا ظاهر و روشن است و آیه (بُرِّزَتِ الْجَحِیمُ لِلْغاوِینَ- ۹۱/ شعراء) هشدار و تنبیهی است بر اینکه در قیامت دوزخ مقابل و پیش روی گمراهان و کفّار قرار می گیرد.

- تبرّز فلان- کنایه از تغوّط یعنی قضای حاجت کردن در فضای گود و چاله است.

إمرأه برزه- زن عفیف و پاکدامن که ارزش و برتریش از عفّت است «۱» نه اینکه واژه- برزه- اقتضای چنین معنی داشته باشد.

(برزخ) [برزخ:

البرزخ: حدّ و مرز و مانع میان دو چیز، می گویند، اصلش برزه- است که معرب شده «۲» در آیه (بَیْنَهُما بَرْزَخٌ لا یَبْغِیانِ- ۲۰/ الرّحمن) برزخ در قیامت حائلی میان انسان و رسیدن بمقامات عالی اخروی است و این اشاره ای است به رویداد مذکور در آیه (فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَهَ- ۱۱/ بلد) و (وَ مِنْ وَرائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلی یَوْمِ یُبْعَثُونَ- ۱۰۰/ مؤمنون) این رویدادها، و عقبه ها، موانعی است از حالات مختلفی که بآنها نمی رسند مگر انسانهای شایسته و صالح، و گفته اند برزخ- میان مرگ یا قیامت است.

(برص) [برص:

(۱) واژه- برز- و- برزه- در زبان کردی هم بمعنای بلندی کوه، و جایگاهی مرتفع است، ادّیشیر می نویسد- البرز- یعنی مرد و زنی که بخاطر عقل و اندیشه و عفّت و پاکدامنی مورد اعتمادند- برز- واژه ای است فارسی و معنایش بزرگی و حسن و برتری است. (الالفاظ الفارسیّه المعربه- ص ۱۹) واژه- برزه- در معنی جمال و زیبائی و در ردیف لغات فارسی که معرب شده آمده است. (غرائب اللّغه العربیّه ص- ۲۱۸). [...]

(۲) واژه- برزخ- که راغب رحمه اللّه می گوید «آنرا معرّب می دانند»- معنی آن در کتاب الالفاظ الفارسیّه المعربه ص ۱۹ چنین آمده است، برزخ معرب است؟- که معنیش زاری و گریه است یا جایگاه تأثّر و زاری است که در عربی حدّ میان دو چیز و میان دنیا و آخرت از زمان مرگ تا برانگیخته شدن بعث و قیامت است.

«۱» البرص، لکّه های سپید روی پوست بدن (پیسی) که معروف است، ماه را هم بخاطر لکّه هائی که بر سطح آن دیده می شود، أبرص گویند.

سامّ أبرص- نوعی سوسمار خالخالی (مخطّط) و خاکستری رنگ زهردار است.

بریص- چیزی است که می درخشد و برق می زند که آنرا- بصیص- هم می گویند.

بصّ یبصّ: برق زد و درخشید.

برق: البرق، درخشش تولید شده از برخورد ابرهاست، خدای فرماید (فِیهِ ظُلُماتٌ وَ رَعْدٌ وَ بَرْقٌ- ۱۹/ بقره)- برق، أبرق، برّق- در باره هر چیزی که بدرخشد و بتابد گفته می شود مانند: سیف بارق- شمشیری برّاق و درخشنده.

(برق) [برق:

و برق- یکی است و در باره چشم به گاه بیم و اضطراب که مردمک دیده حرکت می کند و می نگرد بکار می رود، خدای فرماید: (فَإِذا بَرِقَ الْبَصَرُ- ۷/ قیامه) که برق هم خوانده شده.

از واژه- برق- گاهی معنی اختلاف رنگ متصوّر می شود چنانکه می گویند البرقه الأرض- زمینی که سنگهای رنگارنگ دارد.

الأبرق- کوهی که سیاه و سپید بنظر می آید. و چشم را هم بهمین علّت یعنی سپیدی و سیاهیش- برقاء- گویند.

ناقه بروق- شتری که دمش را بخاطر آبستن بودن بلند می کند و نشان می دهد و آبستن نباشد.

البروقه- درختی که در هوای أبری، سبزتر می نماید و در مثل می گویند.

أشکر من بروقه- شادابتر از درخت سبز «۲»، برق طعامه بزیته- وقتی است که در طعام کمی روغن می ریزند و مشخص می شود.

البارقه و الابریق برای درخشش شمشیر بکار می رود.

---

(۱) مؤلّف کتاب، در ذیل واژه برص، شاهدی از قرآن مجید برای واژه نیاورده است، ولی دو بار در قرآن آمده است (وَ أُبْرِئُ الْأَکْمَهَ وَ الْأَبْرَصَ وَ أُحْیِ الْمَوْتی بِإِذْنِ اللَّهِ- ۴۹/ آل عمران) و (تُبْرِئُ الْأَکْمَهَ وَ الْأَبْرَصَ بِإِذْنِی- ۱۱۰/ مائده) مربوط باعجاز حضرت عیسی (ع) است که کور مادر زاد و بیماران مبتلا به پیسی را شفاء داد تا حجّتی و دلیلی بر نبوّتش باشد.

(۲) آن ضرب المثل بدرختی گفته می شود که بدون باران سبز است و با بودن ابر در فضا رشد می کند و سبز می شود-

مجمع الامثال میدانی ۱/ ۳۸۸.

ص: ۲۶۱

البراق- مرکب سواری پیامبر (ص) به گاه معراج.

و اللّه اعلم بکیفیته (الابریق) «۱» معروف است، از واژه- برق- تصوّر حالات درونی که با صدا و کلمات و برافروختگی چهره ظاهر می شود نیز هست چنانکه می گویند:

برق فلان و رعد و أبرق و أرعد- در موقعی که کسی دیگری را با پرخاش، و خروش تهدید می کند.

(برک) [برک:

اصل واژه- برک- سینه شتر است هر چند که در معانی دیگر نیز بکار رفته است، می گویند- له برکه دارای سینه ای فراخ است و- برک البعیر- شتر زانو بزمین نهاد. از واژه- برک- معنی همراهی و پایداری و ملازمت نیز فهمیده می شود.

ابترکوا فی الحرب- آوردگاه و رزمگاه پهلوان جنگی در میدان جنگ.

ابترکت الدّابّه- فرو خفتن حیوان و آمادگی برای فحل و آبستن شدن.

برکه- آبگیر و استخر.

(برکه)- خیر و فزونی بخشش الهی در چیزی است.

خدای فرماید: (لَفَتَحْنا عَلَیْهِمْ بَرَکاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ- ۹۶/ اعراف) نامیدن برکات بر بخشایش الهی مانند باقی بودن آب در آبگیر و استخر است که ثابت است و به فراوانی یافت می شود.

(مبارک)- چیزی است که در آن خیر و برکت باشد، بر این معنی آیه (هذا ذِکْرٌ مُبارَکٌ أَنْزَلْناهُ- ۵۰/ انبیاء) و (کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ مُبارَکٌ- ۲۹/ ص) و (وَ جَعَلَنِی مُبارَکاً- ۳۱/ مریم):

مرا منشاء خیرات و نعمتهای الهی قرار ده، و آیه (إِنَّا أَنْزَلْناهُ فِی لَیْلَهٍ مُبارَکَهٍ- ۳/ دخان) و (رَبِّ أَنْزِلْنِی مُنْزَلًا مُبارَکاً- ۲۹/ مؤمنون): مرا بجائیکه خیر الهی در آن است فرود آر، و آیه (وَ نَزَّلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً مُبارَکاً- ۹/ ق).

---

(۱) همه معرّب نویسان از- ازهری تا جوالیقی و ایشیر و ثعالبی- واژه إبریق که بمعنی آفتاب است معرب از- آبریز- فارسی می داند و معانی دیگر آن، کوزه، شمشیر تیز و کمان سیاه و سپید است، سعدی در گلستان می گوید:

(آن حرامی ابریق رفیق را برداشت که به حاجت می روم به غارت می رفت).

برکت آب باران همان است که در آیه دیگر فرمایـد که (أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَسَلَکَهُ یَنابِیعَ فِی الْأَرْضِ ثُمَّ یُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً مُخْتَلِفاً أَلْوانُهُ- ۲۱/ زمر) (آیا نمی بینیـد که چگونه خداونـد بنابر سـنن آفرینش در طبیعت، آبی را فرو ریزاند و پس از آن چشـمه سارها جریان می یابـد و سـپس از جریان و ریزش آب که تداوم بخش حیات طبیعی است انواع نباتات و زراعتهای رنگارنگ از زمین می روید).

و آیه (وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ فَأَسْکَنَّاهُ فِی الْأَرْضِ- ۱۸/ مؤمنون).

(یعنی نزول بـاران را بانـدازه ای فرو ریزانیم که در زمین ذخیره شود و برای چـاه ها و قنات ها و چشـمه سارها سـرمایه باشـد). چون خیرات و بخشـایش الهی از جـایی که محسوس نیست صادر می شود و بروجهی بر بنـدگان می رسـد که حـدّ و حصـری نـدارد، بنابر این به هر چیزی که فزونی و زیادتی غیر محسوس در آن مشاهـده شود، می گوینـد: با برکت و مبارک است، و بر این اسـاس، یعنی افزونی در خیرات، روایت شـده است که «لا ینقص مال من صـدقه» نه اینکه به نقصان و کم شـدن محسوس مـال اشـاره می کنـد چنـانکه زیانکـاران پندارنـد و در اینگونه موارد می گوینـد: میـان من و تو در کم و زیاد شـدن مال میزان داوری می کنـد، بلکه کم نشـدن مـال که در حـدیث آمـده اشـاره به برکـات و خیرات الهی است که با بخشـش و جوانمردی حاصل می شود.

خـدای فرمایـد ((تَبـارَکَ) الَّذِی جَعَلَ فِی السَّماءِ بُرُوجاً- ۶۱/ فرقـان) که هشـداری است بر برکت الهی و مبـارک بودن نعمت های خدای بر بندگان و توجّه دادن به افاضه بخشش ها و ایجاد نعمت های او به وسیله کرات آسمانی و ستارگان نورانی است که در آیات زیر به آنها اشاره شـده است، در آیات (فَتَبارَکَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخالِقِینَ- ۱۴/ مؤمنون) و (تَبارَکَ الَّذِی نَزَّلَ الْفُرْقانَ- ۱/ فرقـان) و (تَبـارَکَ الَّذِی إِنْ شـاءَ جَعَـلَ لَکَ خَیْراً مِنْ ذلِکَ جَنَّاتٍ- ۱۰/ فرقـان) و (فَتَبـارَکَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِینَ- ۶۴/ غافر) و (تَبارَکَ الَّذِی بِیَدِهِ الْمُلْکُ- ۱/ ملک) که در تمام این آیات، آگاه نمودن و توجّه دادن انسانها به ویژه گیها و گونه گون بودن خیرات الهی است که با لفظ- تبارک- آنها را یاد آوری می نماید.

(برم) [برم:

الإبرام: استوار نمودن حکم و کار، خدای فرماید: (أَمْ أَبْرَمُوا أَمْراً فَإِنَّا مُبْرِمُونَ-

۷۹/ زخرف) که اصلش از محکم نمودن طناب و تابیدن ریسمان است.

شاعر گوید:

علی کلّ حال من سحیل و مبرم (بهر حال از ریسمانی ناتافته و تافته).

بریم- طنابی محکم تافته شده.

أبرمته فبرم: آن را تافتم و تابیده شد.

برم: بآدم بخیلی که در مسابقات تیراندازی شرکت نمی کند گویند.

چنانکه اصطلاح- معلول الید به خیل و کف بسته، گفته می شود.

مبرم- کسی است که در کار اصرار دارد و سخت می گیرد، این نام تشبیهی است به تابیده شدن سخت و پیچ خوردن طناب.

برم- در همان معنی است و نیز به کسیکه خرماها را دو تا دو تا و پشت سر هم می خورد- برم- گفته اند.

بریم- ریسمانی بهم تافته و رنگارنگ است و هر شی ء رنگین مثلا سپاهیانی را که افرادش سیاه و سپید و مخلوط هستند نیز بریم- نامیده اند، و همینطور افسار ستوران بهم بافته و رنگین.

برمه- هم در اصل دیگ سنگین و جمعش- برام- است که وزن لفظش مانند حضره و حضار است که بر مبنا و شکل مفعول می باشد مثل ضحکه و هزأه.

(بره) [بره:

البرهان، سخنی است برای حجّت و دلیل، وزن آن فعلان مانند رجحان است، بعضی گفته اند مصدر فعل- بره، یبره- است که در موقع سپید شدن چیزی بکار می رود. رجل أبره و إمرأه برهاء و قوم بره و برهرهه در معنی دختر جوان سپید چهره بکار می رود.

برهه- هم مدتی از زمان را می گویند.

برهان- مؤکدترین ادلّه است و چیزی است که بناچار اقتضای صدق و راستی همیشگی دارد، زیرا دلایل پنج گونه اند:

۱- برهان و دلالتی که پیوسته صادق و صحیح است و اقتضای درستی دارد.

۲- دلالتی که اقتضایش همواره کذب و دروغ است.

۳- دلالتی که به صدق و راستی نزدیکتر است.

۴- دلالتی که به کذب و دروغ نزدیکتر است.

۵- دلالتی که صدق و کذب هر دو در آن مساوی است.

خدای فرماید: (قُلْ هاتُوا بُرْهانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ- ۱۱۱/ بقره) و (قُلْ هاتُوا بُرْهانَكُمْ هذا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ- ۲۴/ انبیاء) و (قَدْ جاءَكُمْ بُرْهانٌ مِنْ رَبِّكُمْ- ۱۷۴/ نساء)/

(برا) [برا]:

اصل برء و براء و تبرّی- ناراحت شدن از چیزی است که مجاورت، و همیاری با آن ناپسند و مکروه و گلوگیر است، و لذا می گویند:

برات من المرض- برأت من فلان- تبرّأت و أبرأته من کذا و برأته و- رجل برئ و- قوم برآء و بریئون.

که در آیات زیر افعال مختلف آن در معنی بیزاری و إنزجار و تنفّر بکار رفته است، خدای عزّ و جلّ فرماید: (بَراءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ- ۱/ توبه) و (أَنَّ اللَّهَ بَرِی ءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ- ۳/ توبه) و (أَنْتُمْ بَرِيئُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَ أَنَا بَرِی ءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ- ۴۱/ یونس)، (إِنَّا بُرَآؤُا مِنْكُمْ وَ مِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۴/ ممتحنه) و (وَ إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ لِأَبِيهِ وَ قَوْمِهِ إِنَّنِي بَراءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ- ۲۶/ زخرف) و (فَبَرَّأَهُ اللَّهُ مِمَّا قالُوا- ۶۹/ احزاب) و (الباری)- در معنی ایجاد و (إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا- ۱۶۶/ بقره) که تماما در معنی بیزاری است کننده، در وصف پروردگار بکار می رود و خاصّ اوست مانند آیات (الْبارِئُ الْمُصَوِّرُ- ۲۴/ حشر) و (فَتُوبُوا إِلى بارِئِكُمْ- ۵۴/ بقره).

(برّیه) «۱» یعنی آفریده و مخلوق، گفته اند اصل واژه- برّیه- همزه است که حذف

---

(۱) استدلالی که راغب رحمه اللّه از قرآن در باره ریشه (برّیه) یعنی مخلوق می کند و آنرا از (البری) یعنی خاک می داند، ابن منظور هم می نویسد: البری: التّراب، بری- همان خاک است چنانکه در دعا برای انسان می گویند- بفیه البری- مثل بفیه التّراب- در حدیثی از علیّ بن حسین (ع) آمده است که «اللّهمّ صلّ علی محمّد عدد الثری و الوری و البری».

البری: التّراب، البری و الوری واحد، می گویند، هو خیر الوری و البری یعنی خیر البرّیه، البّریه:

المخلوق و کسیکه، بریه، را از برئیه- یعنی با همزه می داند آنرا از- بر اللّه الخلق یبرؤهم- یعنی آنها را آفریده امّا- ابن اثیر می گویند با همزه استعمال نمی شود (لسان العرب ج ۱۴- لابن منظور)

شده است مانند- بریت العود: چوب را تراشیدم، نامیده شدن مخلوق به- بریّه- برای این است که اصلش- مبریّه- یعنی اسم مفعول از- بری- است که به معنی خاک است، چنانکه خدای فرماید (خَلَقَكُمْ مِنْ تُرابٍ- ۲۰/ روم) و (أُولئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ- ۷/ بینه) و (شَرُّ الْبَرِيَّةِ- ۶/ بینه).

(بزغ) [بزغ:

طلوع کرد و برآمد، خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بازِغَةً- ۷۸/ انعام) و (فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بازِغاً- ۷۷/ انعام) یعنی بر آمده و طلوع کننده در حال گسترش نور و روشنائی.

بزغ النّاب: دندان بر آمد و ظاهر شد که تشبیهی به بر آمدن و طلوع ستارگان است و اصلش از- بزغ البیطار الدّابّه یعنی دامپزشک با نشترزدن خون حیوان را جاری و روان کرده است پس- بزغ- یعنی روان و جاری شد.

(بس) [بس:

(ریز ریز شدن، راندن، آمیختن، زجر کردن و زدن، رها کردن و شکافتن).

خدای فرماید: (وَ بُسَّتِ الْجِبالُ بَسًّا- ۵/ واقعه) یعنی کوهها از جای خویش بصورت خاکی پراکنده در می آید. بسست الحنطه و السّویق بالماء- گندم را آرد کردم و آن را با آب در آمیختم، مثل:

فتته به: آرد را با شیر و روغن آمیختم (بسیسه).

و گفته اند معنای- بسست- به سرعت خوردن نوشیدنی است. چنانکه- إنبسّت الحیّات- یعنی مارها بسرعت حرکت کردند.

و آیه (بُسَّتِ الْجِبالُ بَسًّا- ۵/ واقعه) به معنی آیه (وَ يَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبالَ- ۴۷/ کهف) و (وَ تَرَى الْجِبالَ تَحْسَبُها جامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحابِ- ۸۸/ نمل) است.

و- بسست الإبل: شتران را به سرعت راندم و زدم.

أبسست بها عند الحلب: در موقع دوشیدن شتران به آرامی بس بس گفتم تا دوشیده شوند. ناقه بسوس- شتری که جز با گفتن بس بس شیرش دوشیده نمی شود.

و در حدیث (جاء أهل الیمن یبسّون عیالهم» «۱» یعنی یمنی ها در حالی که با خانواده شان همراه بودند به آرامی سر رسیدند و شتران خود را با بس بس گفتن

---

(۱) این حدیث را جوهری و أزهری اینطور نقل کرده اند «یخرج قوم من المدینه الی الیمن و الشّام و

می راندند.

(بسر) [بسر]:

البسر: خواستن چیزی عجولانه قبل از موعد آن است.

بسر الرّجل الحاجه: نابهنگام آنرا مطالبه کرد.

بسر الفحل النّاقه: شتر نر، ناقه را قبل از وقت لقاح آزرد و اذیّت کرد.

ماء بسر: آب خنکی که از دیگری قبل از ساکن شدنش گرفته شود.

بسر: جراحت و زخمی است که قبل از موعدش شکافته شود.

(بسر): خرمای زرد ناپخته، سخن خدای عزّ و جلّ (ثُمَّ عَبَسَ وَ بَسَرَ- ۲۲/ مدّثر) یعنی قبل از وقت عذابش روی ترش کرد و اگر گفته شود، در آیه (وَ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ باسِرَةٌ- ۲۴/ قیامه) آنها که قبل از وقت در دنیا چهره شان را گرفته و تلخ نمی کنند و تو گفتی- بسر و باسره- حالتی گرفته و دردناک قبل از موعد است، گفته شده، اشاره آیه به حالتی است که قبل از رسیدن عذاب به آنها دارند. و واژه- بسر- خبر دادن و آگاهی قبلی از حال آنها است پیش از آنکه به آن عذاب دردناک برسند و این اعلام و آگاهی از دور و قبل از موعد که بیان می شود نوعی هشدار و تنبیه است، آیه زیر هم بآن معنی دلالت دارد که می فرماید: (تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِها فاقِرَةٌ- ۲۵/ قیامه) (به یقین خواهد دانست که مصیبتی کمر شکن و عذابی خرد کننده باو می رسد و با او آنچنان عمل می شود).

(بسط) [بسط]:

بسط الشّی ء: آن را گسترش داد و پخش کرد که گاهی هر دو معنی- یعنی- نشر و توسعه از آن فهمیده می شود و زمانی یکی از آن معانی، مثلا:

بسط الثّوب: جامه و لباس را پهن کرد و گسترد.

بساط- در باره هر چیزی که گسترده شود، بکار می رود.

العراق یبّسون و المدینه خیر لهم لو کانوا یعلمون» گروهی در حال راندن شتران از مدینه بسوی یمن و شام خارج، شدند در حالیکه اگر می دانستند مدینه برای آنها بهتر بود. حرب بسوس- هم جنگ معروفی بوده قبل از اسلام که ۴۰ سال به درازا کشیده و در اثر کشته های فراوان این اصطلاح بفال بدو شوم نام برده می شود و می گویند- اشام من البسوس- یعنی شوم تر از جنگ بسوس (مجمع الامثال میدانی ۱/ ۳۷۴).

خدای تعالی فرماید (وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِساطاً- ۱۹/ نوح)- بساط زمین و بسط آن یعنی وسعت و گستردگی زمین.

بسیط الأرض: گسترده شده و پهنه زمین.

عدّه ای از علماء واژه- بسط- را برای هر چیزی که در آن نظم و پیوستگی و ترکیبی نباشد بطور استعاره بکار برده اند.

خدای فرماید: (وَ اللَّهُ يَقْبِضُ وَ يَبْصُطُ- ۲۴۵/ بقره) و (وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبادِهِ- ۲۷/ شوری) یعنی هر گاه خدای وسعت و فراخی دهد، عدّه ای گفته اند: در آیه (وَ زادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ)- عبارت بسطه فی العلم: علمی است که کسی خودش از آن علم بهره مند می شود و به دیگران نیز سود علمی می رساند یعنی هم بخود و هم بدیگران که این حالت بصورت جود و بخشش در آمده است.

(بسط الید): دراز کردن دست، و در این معنی خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ كَلْبُهُمْ باسِطٌ ذِراعَيْهِ بِالْوَصِيدِ- ۱۸/ کهف) (در باره سگ اصحاب کهف است که می فرماید سگشان در حالتی خوابیده بود که دستانش را بر درگاه غار دراز کرده بود).

بسط الکفّ: دراز کردن دست برای خواستن و مطالبه، مثلا در آیه (كَباسِطِ كَفَّيْهِ إِلَى الْماءِ لِيَبْلُغَ فاهُ وَ ما هُوَ بِبالِغِهِ- ۱۴/ رعد). (دستش را به سوی آب برد که به دهانش برساند و نرساند).

و گاهی برای گرفتن، مانند آیه (وَ الْمَلائِكَةُ باسِطُوا أَيْدِيهِمْ- ۹۳/ انعام).

و گاهی برای زدن و حمله، مانند (وَ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ- ۲/ ممتحنه) و موقعی هم برای بخشش و اعطاء، مانند آیه (بَلْ يَداهُ مَبْسُوطَتانِ- ۶۴/ مائده).

البسط: شتری است که با بچّه اش رها می شود که در معنی مفعول بکار رفته است مانند نکث- و- نقض- در معنی- منکوث و منقوض.

(بسق) [بسق:

خدای عزّ و جل فرماید: (وَ النَّخْلَ باسِقاتٍ لَها طَلْعٌ نَضِيدٌ- ۸۰/ ق) باسقات یعنی درختان خرمای بلند و طویل.

باسق: نخل بالنده و بلند که ارتفاعش زیاد است.

بسق فلان علی أصحابه: او بر دوستانش و یارانش برتری یافت.

بسق و بصق- اصلشان- بزق- است (یعنی آب دهان انداختن، روشن شدن، بذر پاشاندن بر زمین).

بسقت النّاقه- شیرش کم شد، تشبیهی است به آب دهان و کمی آن که گویی شتری شیرده نیست.

(بسل) [بسل:

البسل، پیوستن و ضمیمه شدن چیزی و منع از چیزی است، در معنی پیوستن بصورت استعاره برای روی درهم کشیدن از شجاعت و ابرو گره کردن بکار رفته است. می گویند- هو باسل و مبتسل الوجه- (او شجاعی است با ابّهت و صلابت که از خشم گره بر ابرو دارد).

امّا بسل- در معنی بازداشتن در باره هر شخص محروم و هر کسی که در گرو چیزی قرار گرفته بکار می رود.

در آیه (وَ ذَكِّرْ بِهِ أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِما كَسَبَتْ- ۶/ معارج) (یادآوریش کن که خود را از ثواب محروم نسازد و خود را در گرو ارتکاب گناه و کسب زشتی قرار ندهد). یعنی از ثواب محروم نشود. «۱»

فرق میان (حرام) و (بسل) اینستکه حرام و محرومیّت فراگیری و عمومیّت یافتن حتمی و قهری در هر چیزی است که حکم ممنوعیّت و تحریم دارد امّا بسل- ممنوعیّت در حکم نیست بلکه قهری است، خدای عزّ و جلّ فرماید: (أُولئِكَ الَّذِينَ (أُبْسِلُوا) بِما كَسَبُوا- ۷۰/ انعام) یعنی محرومیّت از ثواب، و به معنی در گرو عمل خویش بودن نیز تفسیر شده است مانند آیه (كُلُّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ رَهِينَةٌ- ۳۸/ مدّثر).

شاعر گوید: و إبسالی بنّی بغیر جرم (بدون گناهی در گرو کار فرزندانم هستم). و دیگری گوید:

فإن تقویا منهم فإنّهم بسل (پس اگر شجاعی و دلاوری از ایشان نباشد و میدان

---

(۱) بگفته بابا طاهر:

مکن کاری که بر پا سنگت آیو جهان با این بزرگی تنگت آیو

چو فردا نامه خوانان نامه خوانند تو از اعمال زشتت شرمت، آیو

خالی باشد همانا آنها پهلوانند و مانع بروز شجاعت دیگران هستند.

أقوی المکان- یعنی خالی شدن مکان که گفته اند برای شجاعت، و عصبانیّت است، یا در مورد دلاوری که از نظر خشم چهره اش با این واژه وصف شود، یا با اطمینان بقدرت و غلبه کردنش بر سایر شجاعان و یا اینکه در معنی باز داشتن افراد زیر دستش از رو برو شدن با دشمنان است، که آن مکان، و میدان جنگ از خشم و شجاعت او خالی است.

أبسلت المکان: آنجا را حفظ کردم و آنجا را در برابر دیگران قرقگاه نمودم.

بسله- یعنی مرد افسونگر، و این معنی از لفظی که افسونگران به کار می بردند و می گویند: فلانی را سحر کردم و به آن کار واداشتم و از- أبسلت فلانا- مشتق شده است باین معنی که با افسون و سحر او را تشجیع کردم تا بر دفع شیطان و مارها و گزندگان توانا شد، و یا اینکه از گزندشان او را مصونیّت دادم و باز داشتم و لذا اجرت و مزد افسونگر بسله است.

بسلت الحنظل- حنظل تلخ را پاک و خوشبو کردم، اگر این معنی صحیح باشد، تعبیرش اینست که شدّت و محروم بودن از خوردن آنرا که در اثر تلخی بوده از آن زایل کردم زیرا تلخی شدید حنظل دیگران را از خوردنش محروم می کند.

بسل- یعنی آری همانطور که می گوئی (اجل) و بس.

(بشر) [بشر]:

البشره یعنی ظاهر پوست بدن- و- الأدمه- زیر پوست و باطن پوست است و این سخن عموم ادیبان است ولی ابو زید انصاری «۱» به عکس این گفته

---

(۱) سعید بن اوس مکّنی به ابو زید انصاری، جدّش ثابت بن بشیر که جنگ احد و حضور پیغمبر را دریافته است و یکی از شش نفری است که قرآن را در زمان پیامبر (ص) جمع کرده است. از پیشوایان و بزرگان ادبیات عرب خصوصا در لغت و در حفظ غرائب و نوادر لغات بی نظیر، و کلمات او در میان اهل فنّ مشهور و محلّ اعتماد است و در نقل و روایات خود مورد اعتماد و وثوق. سیوطی می گوید أصمعی که از شاگردان ابو زید بوده در حوزه درسش ابو زید را می بوسید، و پیش روی او می نشست و می گفت تو از پنجاه سال قبل رئیس و پیشوای ما هستی، گویند که أصمعی یک ثلث لغات و خلیل بن احمد نصف لغات، و مکتوبش (لغات القرآن، التّثلیث، القوس، التّرس، خلق الانسان، و ده ها کتابهای دیگر) از کتب مشهور او که بارها در خارج و داخل بلاد اسلامی چاپ و نشر شده کتاب- النّوادر فی اللّغه- است. وفاتش در سال ۲۱۵ ه. ق در سن ۹۵ سالگی در بصره واقع شد، خدایش رحمت کند. بغیه الوعاه، (سیوطی به نقل از

است و ابو العبّاس مبرّد هم ناصحیح گفته و در مورد این واژه به خطا رفته چه او و چه کسانی که در این مورد با او هم نظرند.

جمع بشره، بشروا أبشار، است انسان هم بخاطر همین معنی یعنی پوست بدنش به- بشر- تعبیر شده است بر خلاف حیوانات که بدنشان از پشم و کرک پوشیده است. واژه- بشر- در جمع و مفرد هر دو بکار می رود امّا بصورت تثنیه هم هست خدای تعالی فرماید (أَ نُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ- ۴۷/ مؤمنون).

هر کجا در قرآن وجود انسان بخاطر جثّه ظاهرش تعبیر شده به لفظ- بشر- مخصوص شده است، مانند آیات (وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ مِنَ الْماءِ بَشَراً- ۵۴/ فرقان) و (إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِنْ طِینٍ- ۷۱/ ص).

هر زمانی که کفّار خواستند ارزش نبوّت انبیاء را کم کنند، آنها را به لفظ بشر تعبیر کرده اند و گفته اند:

(إِنْ هذا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ- ۲۵/ مدّثر) و خدای تعالی از قول آنها- فرموده: (أَ بَشَراً مِنَّا واحِداً نَتَّبِعُهُ- ۲۴/ قمر (و (ما أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنا- ۱۵/ یس) و (أَ نُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنا- ۴۷/ مؤمنون) و (فَقالُوا أَ بَشَرٌ یَهْدُونَنا- ۶/ تغابن).

و بر این اساس به پیامبر (ص) فرمود بآنها بگو (إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثْلُکُمْ یُوحی إِلَیَّ- ۱۰/ کهف) که تنبیه و هشداری است بر اینکه همه مردم در بشر بودن یکسانند و تنها انسانهائی با معارف، والا، و ارزشمند و متعالی، با اعمال صالح دارای امتیازند، و لذا با جمله یوحی إلیّ- مزّیت او را اظهار کرد که آری او هم بشر است امّا با وحی مزیّتش دادم.

لذا بعد از آن فرمود: (یُوحی إِلَیَّ- ۱۱۰/ کهف) یعنی عامل وحی است که مرا امتیاز داده «۱»

الطّبقات الکبری ابن سعد و جمع الجوامع).

(۱) یکی از مشکلات بزرگ اجتماعی که مانع رشد و کمال اکثریّت جامعه بوده و هست اینستکه در برابر راد مردان و امامان و انبیاء و اولیاء بشرهایی قد علم کرده و خود را همسنگ آنها دانستند که این موضوع ستم بزرگی در راه تعالی انسانها است، جلال الدّین محمّد مولوی رحمه اللّه در کتاب ارزشمند کسانیکه داعیه همسری و همسنگی با امامان و اولیاء خدا را داشته اند بر ملأ می سازد و چهره جاهلانه و

و آیه (لَمْ یَمْسَسْنِی بَشَرٌ- ۴۷/ آل عمران) معنی و حکم واژه- بشر- در این آیه مشخّص می شود، و آیه (فَتَمَثَّلَ لَها بَشَراً سَوِیًّا - ۱۷/ مریم) که عبارت از ملائکه است و از دیدن شخصی که بصورت بشری نمایان شده خبر می دهد.

و آیه (ما هذا بَشَراً- ۳۱/ یوسف) برای بزرگواری و جلال او گفته شده که او (یعنی فرشته) بشر نیست و او شریف تر و گرامی تر است از اینکه جوهره ذاتش، جوهره بشر باشد.

خود بزرگ بینی آنها را آشکار می کند، می گوید: بقّالی طوطی داشت روزی به منزل رفت، طوطی جای او نشست، گربه ای در دکان برای موش جستن کرد طوطی پرید و شیشه های روغن بادام بر جای بقّال ریخت، پس از آمدن بقّال و دیدن آن منظره به سر طوطی زد و سرش را زخمی و بی مو کرد، امّا پشیمان شد و نذر و نیاز کرد که دوباره طوطی به سخن در آید تا روزی مرد کچلی می گذشت ناگهان طوطی بصدا در آمد:

طوطی اندر گفت آمد آن زمان بانگ بر درویش برزد کی فلان

از چه ای کل با کلان آمیختی تو مگر از شیشه روغن ریختی؟

از قیاسش خنده آمد خلق را کوچه خود پنداشت صاحب دلق را

کار پاکان را قیاس از خود مگیر گر چه باشد در نوشتن شیر شیر

جمله عالم زین سبب گمراه شد کم کسی ز ابدال حقّ آگاه شد

اشقیاء را دیده بینا نبود نیک و بد در دیده شان یکسان نمود

همسری با انبیاء برداشتند اولیاء را همچو خود پنداشتند

گفته اینک ما بشر ایشان بشر ما و ایشان بسته خوابیم و خور

این نوانستند ایشان از عمی هست فرقی در میان بی منتهی

هر دو گون زنبور خوردند از محلّ لیک شد ز آن نیش و ز آن دیگر عسل

هر دو گون آهو گیاه خوردند و آب زین یکی سرگین شد و زان مشک ناب

این خورد گردد پلیدی زو جدا و آن خورد گردد همه نور خدا

آن منافق با موافق در نماز از پی استیزه آید نی نیاز

مؤمنان را برد باشد عاقبت بر منافق مات اندر آخرت

چون بسی ابلیس آدم روی هست پس به هر دستی نشاید داد دست

کار مردان روشنی و گرمی است کار دو نان حیله و بی شرمی است

در این دو سه سال اخیر که از انقلاب مقدّس اسلامی برهبری امام خمینی گذشته، بودند افرادی که خود را همسنگ و همطراز اولیاء و روحانیون صالح و جانفدا می دانستند و به ادّعای آشنایی با قرآن حتّی نام سوره های قرآن را هم به غلط ادا می کردند، غافل از اینکه (إِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ- ۱۲۰/ توبه).

بشرت الأديم- يعنى به بدنش زدم يا باو رسيدم، مانند- أنفت و رجلت- يعنى به بينى و پايش زدم.

بشر الجراد الأرض- يعنى ملخ ها زمين را خوردند (كنايه از زراعت زمين است چنانكه در (وَ سْئَلِ الْقَرْيَهَ- ۸۲/ يوسف) منظور اهل قريه است).

فلان مؤدم مبشر- اصلش از جمله دعائيّه- أبشره اللّه و آدمه گرفته شده يعنى خداوند چهره اش را نيكو و شايسته گرداند، سپس از اين لفظ و معنى به شخص كاملى كه داراى دو فضيلت ظاهرى و باطنى است تعبير شده است و گفته اند منظور از- مبشر- كسى است كه با نرمى ظاهريش، باطنا خشن است.

أبشرت الرّجل و بشّرته و بشرته- يعنى او را به موضوعى مسّرت بخش خبر دادم و سيمايش باز و شادمان شد، زيرا نفس آدمى زمانى كه مسرور، و شاد مى شود، خون در بدنش همانند جريان آب در درخت منتشر مى شود.

ميان اين واژه ها كه قبلا- ذكر شده فرقهايى هست مثلا معنى- بشرته- عامّ و كلّى است، ولى- أبشرته و بشّرته- بر زيادى و افزونى دلالت دارد.

فعل- أبشر- هم لازم است و هم متعدّى است چنانكه مى گويند: بشرته مژده اش دادم و شادمان شد، و امّا- أبشرته- در معنى استبشار و إبشار يعنى شادمان شدن است.

يبشّرك و يبشرك و يبشرك- هر سه واژه به يكى معنى است و در آيات زير بكار رفته است: (قالُوا لا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلامٍ عَلِيمٍ، قالَ أَ بَشَّرْتُمُونِي عَلى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ، قالُوا بَشَّرْناكَ بِالْحَقِّ- ۵۵ و ۵۴ و ۵۳/ حجر) (گفتند نترس و بيمناك نباش ما تو را به فرزندى عليم مژده مى دهيم گفت با اينكه پير هستم مژده ام مى دهيد به چه چيز مژده ام مى دهيد و شادم مى كنيد گفتند به حقّ بشارتت مى دهيم).

(استبشار)- يعنى شادمان شدن به شنيدن خبر و راهگشايى در امور و كارها، خداى فرمايد: (وَ يَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ- «۱»- ۱۷۰/ آل عمران) و (يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَهٍ مِنَ اللَّهِ وَ فَضْلٍ-

---

(۱) آيه (يَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ- ۱۷۰/ آل عمران) از آياتى است كه آينده اسلام را پيشگوئى نموده است يعنى در پى ايثارگران و مؤمنين اوليّه و امتّهائى كه بعدا خواهند آمد، مثل

۱۷۱/ آل عمران) و (وَ جاءَ أَهْلُ الْمَدِينَهِ یَسْتَبْشِرُونَ- ۶۷/ حجر).

خبر مسّرت بخش را نیز- (بشارت)- یا بشری- گویند، خدای فرماید (لُمُ الْبُشْری فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ فِی الْآخِرَهِ

- ۶۴/ یونس) و (لا بُشْری یَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِینَ- ۲۲/ فرقان) و (وَ لَمَّا جاءَتْ رُسُلُنا إِبْراهِیمَ بِالْبُشْری ۶۹/ هود) و (یا بُشْری هذا غُلامٌ- ۱۹/ یوسف) و (وَ ما جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْری لَکُمْ- ۱۲۶/ آل عمران).

(بشیر)- همان مبشّر و بشارت دهنده است، در آیات (فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِیرُ أَلْقاهُ عَلی وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِیراً- ۹۶/ یوسف) و (فَبَشِّرْ عِبادِ ... ۱۷/ زمر) و (و هو الّذی یُرْسِلَ الرِّیاحَ مُبَشِّراتٍ- ۴۶/ روم) که آمدن باران را بشارت می دهد، پیامبر (ص) فرمود: «انقطع الوحی و لم یبق إلّا المبشّرات و هی الرّؤیا الصّالحه الّتی یراها المؤمن أو تری له».

(وحی منقطع شد و رؤیاهای صادقه و صالح باقی هستند که مؤمن آنها را می بیند یا به او نشان می دهد). خدای فرماید: (فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَهٍ- ۱۱/ یس) و (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِیمٍ- ۲۱/ آل عمران) و (بَشِّرِ الْمُنافِقِینَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذاباً أَلِیماً- ۳۸/ نساء) و (وَ بَشِّرِ الَّذِینَ کَفَرُوا بِعَذابٍ أَلِیمٍ- ۳/ توبه) در این آیات، بشارت به عذاب در مورد کفّار و منافقین بصورت استعاره بکار رفته است چون چیزی که باید شادشان کند بصورت خبر عذاب در می آید مثل سخن این شاعر:

تحیّه بینهم ضرب وجیع (درود و سلامشان ضربت دردناکی بود).

و بر این معنی این سخن خدای تعالی بصورت استعاره، و صحیح است (قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِیرَکُمْ إِلَی النَّارِ- ۳۰/ ابراهیم) (بگو از راه شهوات و بت پرستی در زندگی دنیا بهره گرفتید بدانید که زوال پذیر است و بزودی بازگشت شان دوزخ است).

و آیه (وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِما ضَرَبَ لِلرَّحْمنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ کَظِیمٌ- ۱۷/ زخرف) (و چون یکی از ایشان را بشارت فرزند دختر که در باره خدای قائلند داده شود

این است که به گذشتگان ملحق شده اند چون در همان راه ایمان و اسلام گام می نهند در سوره مبارکه جمع هم با صراحت بیشتر می فرماید (وَ آخَرِینَ مِنْهُمْ لَمَّا یَلْحَقُوا بِهِمْ- ۳/ جمعه) که اشاره به برافراشته شدن پرچم اللّه در جهان و میان ملّتها بعد از صدر اسلام است و کلمه (لمّا) یعنی هنوز نیامده اند اشاره به همان حقیقت است. [...]

چهره شان سیاه و پر از اندوه می گردد.

(أبشر)- یعنی بشارت یافت، مثل- أبقل و أمحلف یعنی (سبز شد و خشک شد زمین) و در آیه (وَ أَبْشِرُوا بِالْجَنَّهِ الَّتِی کُنْتُمْ تُوعَدُونَ- ۳۰/ فصّلت).

أبشرت الأرض- یعنی گیاهان آن زمین نیکو روئیده، و در این معنی- سخن ابن مسعود «۱» رضی اللّه عنه است که «من أحبّ القرآن فلیشر» یعنی کسیکه آن را دوست

---

(۱) عبد اللّه بن مسعود صحابی، مکنّی به ابو عبد الرّحمن از قدماء اصحاب حضرت رسول (ص) و بسیار قانع و متّقی و سلیم و حافظ قرآن کریم، و جلیل القدر، و به دو هجرت و نماز در قبلتین موفّق، ششمین کسی است که به شرف اسلام مشرّف و در مجالس حضرت رسول (ص) و نیز در غزوات بدر واحد و خندق و دیگر غزوات شرکت داشته و در نماز و در فن حضرت صدّیقه طاهره (س) و در تجهیز و تدفین ابو ذر غفّاری حاضر بود، او نخستین کسی است که در مکّه معظّمه قرآن مجید را آشکارا خوانده و کسی متعرض او نمی شد و وزارت عمار بن یاسر را در کوفه داشته، ابن عبّاس و جماعت دیگری از اصحاب و تابعین از ابن مسعود روایت حدیث می نمایند وفاتش در سال ۳۱ هجری در مدینه واقع شده گویند: او قاتل ابو جهل است و از اصحاب صفّه بوده است.

گفته ها و احادیثی در باره ابن مسعود به نقل از الغدیر/ ج ۹ کتب عامّه:

۱- پیامبر فرمود: هر کس را خوش آید که قرآن را تازه و شاداب بخواند و آنگونه که فرود آمده است، همانند ابن مسعود قرائت کند.

۲- پیامبر فرمود: برای امّتم آنچه را که خداوند و ابن مسعود بپسندند می پسندم و از آنچه که خدا و ابن مسعود از آن خشمناک و ناخشنود شوند، خشمناک و بیزارم.

۳- علی (ع) فرمود: ابن مسعود در قیامت، هنگام سنجش در میزان از کوه احد سنگین تر است.

۴- پیامبر فرمود: به عهد و پیمان عمّار چنگ زنید و آنچه را که ابن مسعود گفت تصدیق کنید.

۵- پیامبر در حالی وفات کرد که ابن مسعود و عمّار یاسر را دوست می داشت.

۶- پیامبر وفات کرد در حالیکه از ابن مسعود راضی بود.

۷- ابن مسعود گفته است: من هفتاد سوره را از دهان پیامبر گرفتم در حالی که زید بن ثابت هنوز کودکی بود و به بازی مشغول بود.

۸- ابن مسعود، رازدار پیامبر بود.

۹- شبیه ترین مردم به پیامبر در روش و خضوع و وقار و طمأنینه، ابن مسعود بود.

۱۰- اصحاب محمّد (ص) می دانستند که عبد اللّه بن مسعود در روز قیامت از مقرّب ترین بندگان بدرگاه خداوند است.

۱۱- تمیم بن حزام گفته است: من با اصحاب رسولخدا همنشینی کردم. در این میان ابن مسعود از همه بیرغبت تر نسبت بدنیا و مشتاقتر بآخرت بود و بیشتر دوست داشتم که در صلاح و نیکی مثل او باشم.

دارد خوشحال و مسرور می شود.

فرّاء می گوید اگر- یبشّر- با تشدید خوانده شود از- بشارت- است و امّا اگر- یبشر- بدون تشدید خوانده شود از سرور و خوشحالی است مانند بشرته فبشر چون- جبرته فجبر سیبویه می گوید- بشرته أبشرت- باید گفت، امّا ابن قتیبه دینوری می گوید واژه بشارت از- بشرت الأدیم- است یعنی زمانی که خاک زمین را کوبیده و نرم می کنی معنای- بشرته- هم اینستکه دل او را نرم کردی.

چنانکه روایت شده است «إنّ وراء ناعقبه لا یقطعها إلّا الضّمّر من الرّجال» (در پیشارویمان رویداد و عقبه ای است که مردان نرمدل و با عطوفت از آن در می گذرند).

در معنی سخن اوّل یعنی مسرور شدن، در شعر این شاعر است که می گوید:

فأعنهم و ابشر بما بشّروا به و إذا هم نزلوا بضنک فانزل

(یاریشان کن و مژده ای که شادشان کند به ایشان برسان و غفلتا از سختی و تنگی زمین دور می شوند).

تباشیر الوجه- و بشره- اظهار سرور و شادی در چهره.

تباشیر الصّبح- طلوع فجر و پگاه سرد و خنک.

بشری و بشارت- هم همان مژده و خبر مسرّت بخش است.

(بصر) [بصر]:

البصر، نوعی که می بیند (چشم و دیده) در این آیه (کَلَمْحِ الْبَصَرِ- ۷۷/ نحل) (مانند یک چشم بهم زدن) و آیه (وَ إِذْ زاغَتِ الْأَبْصارُ- ۱۰/ احزاب) زمانی که دیدگان خیره شوند.

بصیره- و بصر- نیروی بینائی چشم و قدرت ادراک دل است، مانند آیه (فَکَشَفْنا عَنْکَ غِطاءَکَ فَبَصَرُکَ الْیَوْمَ حَدِیدٌ- ۲۲/ ق) (یعنی تیز بینی، و نیروی بینائی) و آیه (ما زاغَ الْبَصَرُ وَ ما طَغی «۱»- ۱۷/ نجم) دل و دیده خیره و منحرف از درک و دیدن نشد.

---

(۱) این آیه ۱۷/ نجم در باره حدیث رؤیت کردن و دیدن خداوند است که می فرماید دیدگان پیامبر (ص) از دیدن حامل وحی که باو نزدیک شده منحرف نشده بلکه او را مشاهده کرد و با چشم دل چنانکه راغب رحمه اللّه در معنی- بصر- بیان کرد (ما کَذَبَ الْفُؤادُ ما رَأی ۱۱/ نجم) دیده دل او هم کار دیده

جمع بصر- (أبصار) است و جمع بصیره- بصائر است، خدای تعالی گوید (فَما أَغْنی عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَ لا أَبْصارُهُمْ» - ۲۶/ احقاف).

سرش را تصدیق کرد و آیاتی که باو رسیده است همان است که فرمود: (إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْیٌ یُوحی ۴/ نجم) و حامل وحی نیز همانطور که در آیات سایر سوره ها بیان شده جبرئیل امین است (نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِینُ عَلی قَلْبِکَ- ۱۹۳/ شعراء) و باز فرمود (قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّکَ بِالْحَقِّ- ۱۰۲/ نحل) و دیگر بار فرمود (وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا- ۱۲/ شوری) و در باره دیدن خدای با چشم سر به صراحت فرموده است (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۱۰۳/ انعام (او را دیدگان سر درک نمی کنند او دیدگان انسانها را درک می کند) با تمام این آیات و استدلال عقلی و بدیهی که هرگز محاط بر محیط نمی تواند راه یابد و سلطه و اقتدار آفریدگار نه در مکان و نه در زمان محدود است بلکه در سراسر پهنه آفرینش است و آیه (وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ، وَ الْأَرْضَ- ۲۵۵/ بقره) بهترین شاهد قدرت و وجود پروردگار در سراسر فراخنای آفرینش است و هرگز در مکان و زمان محدود نمی گنجد و چیزی هم شبیه او نیست که دیده شود چون فرمود (لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ- ۱۱/ شوری) متأسّفانه در طول تاریخ اسلام در تعبیر پاره ای آیات بطور مجرّد و بدن توجّه بسایر آیات که تمام قرآن را در آن مسائل مورد توجّه قرار دهند از معانی بدیهی آنها چشم پوشی شده و مانند خواجه عبد اللّه گفته اند (و المذهب الصّحیح انّه رأی ربّه عزّ و جلّ بعین رأسه- کشف الاسرار ج ۹ ص ۳۵۹) و حال اینکه به گفته فرید و جدی صاحب دایره المعارف «این بحث را نمی توان و نباید یک بحث جدّی تلقّی کرد و اصرار بر آن ورزید و وقوع آن در میان علماء را جز بر تفنّن حمل نتوان کرد» و به راستی عدول از همین اصول بدیهی و تفنّن گرایی قرنها به تنها باعث نشناختن دشمنان مسلمین گردید بلکه دوستانمان را هم نشناختیم تا جایی که دیدیم در غروب آفتاب اندلس چگونه دشمن اسلام با رخنه در اخلاق جوانان مسلمان از راه عیّاشی و هرزگی بنیان و اساس استقلال و شکوه و عظمت مسلمین را تضعیف کردند و از بین بردند و راغب اصفهانی مؤلّف بسیار محترم و دانشمند کم نظیر کتاب بخوبی به این واقف بوده و در سراسر تألیفاتش راه حقّ و بیان حقیقت را برگزیده است. چنانکه در ذیل واژه- بطن- از قول حضرت علی (ع) نقل می کند که در باره آیه (هُوَ الْأَوَّلُ وَ الْآخِرُ وَ الظَّاهِرُ وَ الْباطِنُ- ۳/ حدید) فرموده است تجلّی لعباده من غیر ان راه و أریهم نفسه من غیر ان تجلّی لهم» که در شرح این سخن امیر المؤمنین (ع) می گویند معرفت به این حقیقت نیاز به فهم دقیق و عقل سرشار و اندیشه مویشکافنده دارد امید است این شیوه، پس از هزار و چهار صد سال که مسلمین بیدار شده اند مورد تأسّی سایرین قرار گیرد و همتّمان در پرداختن به مسائل ضروری تر باشد.

اللّهمّ وفّقنا.

(۱) آیه ۲۶/ احقاف که قبل و بعدش اینست: (قوم عاد مردمانی بسیار قوی و هنرمند و جنگجو بودند) و به خاطر همین عوامل مادّی (مانند ابر قدرتهای امروز) خود را فنا ناپذیر می پنداشتند، آیات خدای و پیامبرانش را استهزاء می کردند، با اینکه با قانون تساوی بخش فطرت الهی از گوش و چشم و دل و اندیشه بخوبی برخوردار بودند ولی بخاطر برگزیدن راه لجاجت و انکار در آیات خداوند چشم و گوش و دل و اندیشه شان، آنها را از سرنوشت ذلّت بار حتمی بی نیاز نرکد و همان عواقب

غرور و خود بزرگ بینی آنها را در میان گرفت، و احاطه شان کرد و پایان نکبت بار خود را بمصداق آیه (وَ لِكَلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذا جاءَ

امّا پیوسته در باره چشم- بصیرت- بکار برده انـد، در دیـدن چشم سر گفته اند- أبصـرت. در مورد دیدن دل و اندیشه گفته اند- أبصرته و بصرت به- و کمتر در باره احساس دیدن که با دیدن دل و فکر همراه نباشد- بصرت بکار برده اند.

خدای تعالی در باره- أبصار- فرماید: (لِمَ تَعْبُدُ ما لا یَسْمَعُ وَ لا یُبْصِرُ

- ۴۲/ مریم) و (رَبَّنا أَبْصَرْنا وَ سَمِعْنا- ۱۲/ سجده) و (وَ لَوْ کانُوا لا یُبْصِرُونَ- ۴۳/ یونس) و (وَ أَبْصِرْ فَسَوْفَ یُبْصِرُونَ- ۱۷۹/ صافات) و (بَصُرْتُ بِما لَمْ یَبْصُرُوا بِهِ- (أَدْعُوا إِلَی اللَّهِ عَلی بَصِیرَهٍ أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنِی- ۱۰۸/ یوسف) یعنی من و پیروانم با معرفت و تحقیق به خداوند دعوت می کنیم.

و آیه (بَلِ الْإِنْسانُ عَلی نَفْسِهِ (بَصِیرَهٌ)

- ۱۴/ قیامه) یعنی انسان کاملا- خود آگاهی به نفس خویش دارد و نفس او نیز به سود او گواهی می دهد، امّا اعضایش که مرتکب کارها شده اند به زیان او گواهی می دهند.

بصیره یعنی تبصره- به معنی شناسا بودن نفس است که در قیامت به سود و زیان انسان است، چنانکه خدای فرماید: (تَشْهَدُ عَلَیْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَ أَیْدِیهِمْ- ۲۴/ نور).

به نابینا یعنی (ضریر) هم بطور معکوس- بصیر- گفته اند امّا تعبیر شایسته و سزاوار اینستکه این نام گزاری بخاطر روشنایی دیده دل او است که چنین گفته اند اینکه به عکس گفته باشند و لذا آنها را- مبصر و باصر- نگفته اند که به چشم ظاهر دلالت نکند.

خدای عزّ و جل گوید: (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۱۳۰/ انعام) که بسیاری از مسلمین آنرا به چشم سر حمل و تعبیر کرده اند و نیز گفته اند لا- تدرکه الأبصار- اشاره به اوهام و أفهام است همانطور که امیر المؤمنین رضی اللّه عنه گفته است که «التّوحید أن لا تتوهّمه ...» و باز فرمود «کلّ ما أدرکته فهو غیره» (و به گفته سعدی در ترجمه کلام مولی: قیاس تو بر وی نگردد محیط) باصره- هم همان چشم بیننده است، گفته می شود- رأیته لمحا باصرا یعنی با

أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَهً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ- ۳۴/ اعراف) آنچنان به طوفان عذاب الهی و سرنوشت خویش دچار شدند که از همه قدرت و نیرو جز سنگ های بناها و قصرهایی که در آنجا عیّاشی می کردند از قوم عاد چیزی باقی نماند و به هلاکت رسیدند.

حدقه چشم دیدمش.

خدای فرماید: (فَلَمَّا جاءَتْهُمْ آیاتُنا (مُبْصِرَةً)- ۱۳/ نمل) و (وَ جَعَلْنا آیَةَ النَّهارِ مُبْصِرَةً- ۱۳/ اسراء) یعنی روز، روشنی بخش دیدگانتان است و در آیه (وَ آتَیْنا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً- ۵۹/ اسراء) گفته شده معنایش اینست که آن قوم به روشنی می دیدند و ناظر آیه روشن خدایی بودند (که شتری است استثنایی) و این امر بر آنها روشن و مسلّم شده بود، چنانکه می گویند- رجل مخبث و مضعف- یعنی اهلش و خاندانش خبیثان و ضعیفان اند.

و آیه (وَ لَقَدْ آتَیْنا مُوسَی الْکِتابَ مِنْ بَعْدِ ما أَهْلَکْنَا الْقُرُونَ الْأُولی بَصائِرَ لِلنَّاسِ- ۴۳/ قصص) یعنی هلاکت گذشتگان را بر آنها عبرتی ساختیم.

و آیه (وَ أَبْصِرْ فَسَوْفَ یُبْصِرُونَ- ۱۷۵/ صافات): منتظر باش تا ببینی و ببینند.

و آیه (وَ کانُوا (مُسْتَبْصِرِینَ)- ۳۸/ عنکبوت) یعنی خواستار بصیرت بودند. و اگر بطور استعاره- استبصار- به معنی أبصار بکار رود صحیح است مانند بکار بردن استجابت بجای- إجابت- (استجابت جواب دادن، و جواب خواستن است ولی اجابت پاسخ دادن) و آیه (وَ أَنْبَتْنا فِیها مِنْ کُلِّ زَوْجٍ بَهِیجٍ (تَبْصِرَةً)- ۸/ ق) یعنی روشن و آشکار. بصّرته، تبصیرا، تبصره- مانند قدّمته- تقدیما، تقدیمه- مانند- ذکرته، تذکیرا و تذکره (اینگونه افعال دارای دو مصدر تفعیل و تفعله هستند که هر دو از یک باب هستند، مثل تکمیل و تکلمه).

و خدای فرماید (وَ لا یَسْئَلُ حَمِیمٌ حَمِیماً یُبَصَّرُونَهُمْ- ۱۱/ معارج) یعنی دوستان از دوستان و نزدیکان از نزدیکان چیزی نمی پرسند و نمی خواهند تا به آثارشان و گذشته آنها آگاه شوند.

(بَصَّرَ) الجرو- یعنی بچّه آن حیوان چشم گشود و شروع به دیدن کرد.

البصره- سنگ نرم و سپید که از دور می درخشد گویی می بیند یا به دلیل اینکه از دور می درخشد و دیده می شود و آنرا- بصر- گفته اند.

البصیره- تکّه ای از خون که نمایان است و برق می زند (کنایه از وجود شکاری که خونش ریخته شده)، یا سپر چرمین و آهنی و یا قرص خورشید که

بخوبی نمایان و روشن است. البصر: ناحیه ای است البصیره- چیزی که ما بین دو تکّه پارچه برای بریدن و اندازه گرفتن قرار می دهند و آنجا را خط می کشند (وسیله متر کردن پارچه و ساختمان یعنی طراز) و- بصرت الثّوب و الأدیم- پارچه و زمین را خط کشیدم.

(بصل) [بصل :

البصل، یعنی پیاز که معروف است، و در آیه (وَ عَدَسِها وَ بَصَلِها- ۶۱/ بقره) آمده است، و گلوله آهنی را هم که شباهت به پیاز دارد- بصل- گویند، شاعر می گوید: وتر کالبصل (زه دایره ای کمان).

(بضع) [بضع :

البضاعه، مقدار فراوانی از مال که برای تجارت کردن و ذخیره کردن فراهم می شود، در صرف افعالش گویند- أبضع، بضاعه و ابتعها خدای فرماید: (هذِهِ بِضاعَتُنا رُدَّتْ إِلَیْنا- ۶۵/ یوسف) و (بِبِضاعَهٍ مُزْجاهٍ- ۸۸/ یوسف) اصل و ریشه واژه- بضاعه از- بضع- یعنی تکّه ای از گوشت بریده شده، مشتقّ شده است، وجوه دیگر افعالش- بضعته و بضّعته فابتضع و تبضّع است مانند- قطعته، قطّعته، فانقطع و تقطع.

مبضع هم کارد و چاقوی گوشت بری است.

بضع- هم به کنایه در باره عورات بکار می رود، چنانکه می گویند- ملکت بضعها- یعنی به ازدواجش در آوری و- باضعها بضاعا- مباشرت و همسری کردن است، فلان حسن البضع و البضیع و البضعه و البضاعه- عبارت است از فربهی و چاقی.

بضیع- هم جزیره ای است که از خشکی بریده شده باشد.

فلان بضعه منّی- یعنی او همسایه نزدیک من و در حکم پاره تن من است.

باضعه- شکستگی سر و گونه و پیشانی است که گوشتش جدا شده باشد.

(بِضْعُ)- با کسره حرف اوّل اعداد از ده کمتر یعنی از ۳ تا ۹ را گویند و گفتند از ۵ تا ۹- خدای تعالی فرماید: (بِضْعِ سِنِینَ- ۴/ روم) (یعنی اندی یا چند سالی کمتر از ده).

(بطر) [بطر]:

البطر، حیرت و کم خردی که انسان را در طغیان و ناسپاسی نعمت خدای و تن آسانی در وفای به حق و سستی در أدای حقّ فرا می گیرد و نعمت را در غیر موردش صرف می کند.

خدای فرماید (بَطَراً وَ رِئاءَ النَّاسِ- ۴۷/ انفال) [تمام آیه اینست (وَ لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ خَرَجُوا مِنْ دِیارِهِمْ بَطَراً وَ رِئاءَ النَّاسِ (یعنی مانند کسانی که دیارشان (مکّه) را در حال طغیان و ناسپاسی نعمت با جلوه دادن غرور ترک نمودند، نباشید زیرا آنان می خواهند دیگران را از راه خدا باز گردانند، امّا خدای به آنچه می کنید محیط و آگاه است.]

و آیه (بَطِرَتْ مَعِیشَتَها- ۵۸/ قصص) که اصلش- بطرت معیشته است که فعل- بطرت از عمل واژه- معیشت- که فاعل جمله است برگشته، و معیشت منصوب شده است معنی بطربه معنی- طرب- نزدیک است زیرا- طرب- هم نوعی سبک سری است که بیشتر از غلبه و فرا گرفتن فرح و شادی زیاد بر انسان رخ می دهد که این معنی را در- ترح- نیز گفته اند یعنی بشدّت اندوهگین شدن.

یبطره- معالجه و مداوای ستوران و چهار پایان است.

(بطش) [بطش:

البطش حمله کردن و چیزی را با حمله بدست آوردن، خدای تعالی فرماید: (وَ إِذا بَطَشْتُمْ، بَطَشْتُمْ جَبَّارِینَ- ۱۳۰/ شعراء) (چون ستمگران ستیزه و حمله می کنید.

و آیه (وَ لَقَدْ أَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنا- ۳۶/ قمر) (لوط پیامبر (ع) قومش را از گرفتن خشم و غضب و مبتلا- شد به آن ترسانید) و آیه (إِنَّ بَطْشَ رَبِّکَ لَشَدِیدٌ- ۱۲/ بروج) (فرو گرفتن و عذاب پروردگارت سخت گرانبار است). گفته اند- ید باطشه- (دست و سر پنجه کوبنده و قوی).

(بطل) [بطل:

الباطل نقیض و مقابل حقّ است، یعنی چیزی که به هنگام بحث و تحقیق حقیقتی و ثباتی ندارد.

خدای تعالی فرماید: (ذلِکَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَ أَنَّ ما یَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْباطِلُ- ۶۲/ حج) باطل بودن و باطل شدن را در گفتار و کردار هر دو بکار می برند.

می گویند- بطل بطولا- بطلا و بطلانا، أبطله غیره- چنانکه در آیه (وَ بَطَلَ ما کانُوا یَعْمَلُونَ- ۱۱۸/ اعراف) (که بطلان و پوچ شدن عمل است) و آیه (لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْباطِلِ- ۴۲/ بقره) (اشاره به بطلان فکری است) و به چیزی هم که به سود دنیوی و اخروی نرسد و منجرّ نشود- بطّال و ذو بطاله گویند (بیهوده و پوچ و بی معنی).

بطل دمه- در وقتی که کسی کشته شود و دیه و خونبهائی از آن حاصل نشود،

بکار می رود.

بطل: به شجاع و دلاوری هم که به پیشباز مرگ می رود- بطل- گویند یعنی خون خود را برایگان می دهد، چنانکه شاعر گوید:

فقلت لها لا تنکحیه فإنّه لأوّل بطل أن یلاقی مجمعا

(به او گفتم ازدواج و همسری او را نپذیر زیرا او نخستین پهلوانی است که در آوردگاه به دیدار پهلوانان می رود و کشته می شود).

که واژه بطل در شعر- جمع بطل و در معنی اسم مفعول است یا باین معنی که او اوّلین کسی است که خون همرزمش را بشدّت بر زمین می ریزد، ولی تعبیر اوّل یعنی اسم مفعول بودن به صواب نزدیکتر است.

بطل الرّجل بطوله- پهلوان شد.

بطال: منصوب به بطالت و تنبلی است.

ذهب دمه بطلا- یعنی خونش هدر رفت.

(إبطال): فاسد کردن یا نابود کردن چیزی است به حقّ یا باطل.

خدای تعالی فرماید: (لِیُحِقَّ الْحَقَّ وَ یُبْطِلَ الْباطِلَ- ۸/ انفال)- (تا حقّ ثابت و باطل پوچ و بیهوده شود) و گاهی واژه- باطل- را در سخن کسی که سخن وی حقیقت ندارد بکار می برند، مانند آیه (وَ لَئِنْ جِئْتَهُمْ بِآیَةٍ لَیَقُولَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ- ۵۸/ روم). (و اگر آیه ای بر ایشان بیاوری چون به آن آیه هدایت نشده اند و صحّت آنرا در نیافته یا حقیقت رسالت و دین را نشناخته اند لذا به باطل داوری می کنند و بیهوده می گویند، که شما جز باطل نمی گوئید). و آیه (وَ خَسِرَ هُنالِکَ الْمُبْطِلُونَ- ۷۸/ غافر) یعنی کسانیکه حقّ را باطل می کنند زیانکارند.

(این آیه مکمّل معنی و تفسیر آیه قبل است).

(بطن) [بطن:

اصل بطن، عضوی از بدن (شکم) و جمع آن- بطون است خدای تعالی فرماید: (وَ إِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِی بُطُونِ أُمَّهاتِکُمْ- ۳۲/ نجم).

(زمانی که در رحم مادرانتان پوشیده و ناپیدا بودید).

و قد بطّنته: به شکمش زدم (یا محرمش شدم).

بطن- نقطه مقابل پشت است یعنی پیش و جلوی هر چیز، به پائین هر چیزی- بطن- و به بالا و فوق آن- ظهر- گویند و- بطن الأمر- یعنی باطن کار.

بطن البوادی- قسمت پائین درّه و کوه که تشبیهی است از معنی اوّلیّه بطن.

البطن من العرب- باین اعتبار که همه قبائل را مثل شخص واحدی در نظر گرفته اند که هر بطن مانند عضوی از آن شخص (یعنی عضوی از همه قبائل است).

اسامی- بطن، فخذ و کاهل «۱» نیز در باره قسمتی از قبیله، عشیره و إیل- به همان اعتبار است.

شاعر گوید:

النّاس جسم و إمام الهدی رأس و أنت العین فی الرّأس

(مردمان جسمند و امام، هادی و رهنما و در حکم سر آن جسم و تو برای امام چون چشمی). می گویند برای هر موضوع مشکل و پیچیده ای بطنی هست. و برای

---

(۱) زمخشری در ذیل و تفسیر آیه ۱۲/ حجرات، که به ملّتها و قبائل صرفا بخاطر آشنائی آنها به نژاد پرستی، اشاره می کند، می نویسد با توجّه به این آیه دیگر وجهی و راهی برای برتری نژادی باقی نمی ماند تقسیم بندی جامعه کهن تازی و معانی اصطلاحات آنها را، ابو العبّاس قلقشندی به ترتیب زیر بیان می کند.

۱- شعب- طبقه اوّل و بزرگ طبقات ششگانه جامعه است زیرا که در شعب یعنی (ملّت) همه گروه ها گرد آمده اند.

۲- قبیله- و این کلمه از این جهت اصطلاح شده که خانواده ها را در کنار هم جای می دهد و نگاه می دارد.

۳- عماره- که جمعش- عمارات- و- عمائر است زیرا به آبادی می پردازند و دارای مساکن ثابتی هستند.

۴- بطن- جمعش بطون- که عمق و اساس جامعه را نشان می دهد یعنی (روستائیان) که مولّد تغذیه و تأمین کننده شعب و ملّتند که از قبیله کوچکتر است.

۵- فخذ- جمع آن افخاذ- که آخرین طبقه اجتماعی است.

۶- فصیله- جمعش فصائل- که گروهای کوچک هستند (اقوام و خویشان هم نسب). امّا راغب اصفهانی رحمه اللّه- کاهل- را که به معنی کتف و شانه است اضافه کرده که در حقیقت همان تولید کنندگان و کارگران صنعتی جامعه هستند که بار زندگی بیشتر بر دوش آنهاست. (قلقشندی سبائک الذهب من نهایه الارب ج ۷- زمخشری/ تفسیر کشّاف ج ۴ ص ۳۷۴-

مسعودی/ مروج الذّهب ج ۱ ص ۱۵۵- ماوردی/ احکام السلطانیّه).

ص: ۲۸۳

هر چیز ظاهر و آشکاری ظهری و پشتی. بطنان القدر و ظهرانها- توی دیگ و پشت دیگ.

هر چیزی که با حواس درک شود، ظاهر و هر چیزی که از حواس پوشیده باشد (باطن) گویند.

خدای عزّ و جل گوید: (وَ ذَرُوا ظاهِرَ الْإِثْمِ وَ باطِنَهُ- ۱۲۰/ انعام) و (ما ظَهَرَ مِنْها وَ ما بَطَنَ- ۱۵۱/ انعام) (گناه ظاهری و پنهانی را ترک کنید) (و هر چه از گناهان چه آشکار و چه پنهان).

بطین: شکم بر آمده و بزرگ.

بطن- پر خور و اکول.

مبطان- کسیکه در خوردن زیاده روی می کند و شکمش بزرگ می شود و همّ و غمش شکمبارگی است.

بطنه- زیاد خوردن.

البطنه تذهب الفطنه- (شکمبارگی و پر خوری، هوش و زیرکی را از بین می برد).

بطن الرّجل بطنا- زمانی بکار می رود که کسی از شکمبارگی سبک سر و مست و بی خود می شود.

بطن الرّجل- شکمش بزرگ شد، مبطن- مرد شکم باریک و کوچک.

بطن الإنسان- شکمش درد گرفت.

رجل مبطون- مرد علیل شکم.

(بِطانَه)- بر خلاف ظهاره- یعنی آستر هر چیز.

بطّنت ثوبی بآخر- آنرا با دیگر لباسم آستر کردم و پوشاندم- و قد بطن فلان بفلان بطونا- در کارش وارد و محرم شد.

بطانه- بصورت استعاره برای کسی که از باطن کار تو با اطّلاع است.

خدای فرماید: (لا تَتَّخِذُوا بِطانَةً مِنْ دُونِكُمْ- ۱۸/ آل عمران) یعنی آنها را محرم خود نگیرید که به باطن امورتان پی ببرند و این معنی از آستر لباس- بطانه الثّوب-

استعاره شده است، بدلیل اینکه می گویند لبست فلانا- یا- فلان شعاری و دثار (او مانند لباس زیر و لباس روی من شعار- و- دثار- که لباس زیرین و روی تن است و همچنین واژه لباس- را در باره شخص محرم بصورت استعاره بکار می برند.

از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که «ما بعث اللّه من نبیّ و لا استخلف من خلیفه إلّا کانت له بطانتان، بطانه تأمر بالخیر و تحضّه علیه، و بطانه تأمره بالشّرّ و تحثّه علیه».

(هیچ پیامبری را خدا مبعوث نکرد و جانشینی برای او نگزارد مگر اینکه دو گونه اصحاب و محرم داشته اند:

۱- بطانه و یار و محرمی که او را به خیر ترغیب می نماید.

۲- بطانه و یار و محرم که بر شر و بدی تشویق می نماید.

(البِطان)- شکم بند چرمین ستوران که در زیر شکمشان محکم بسته می شود که جمعش أبطنه و بطن است.

أبطنان- دو رگی که بر شکم عبور می کنند.

بطین- ستاره ای که در میان ستاره حمل «۱» قرار دارد.

تبطّن- وارد شدن به باطن امور.

و آیه (الظَّاهِرُ وَ الْباطِنُ- ۳/ حدید) در صفات خدای تعالی است که همواره دو به دو مانند- اوّل- و- آخر- بکار می روند.

امّا در باره معنی واژه- ظاهر گفته اند که اشاره بمعرفت شناختهای بدیهیّات ماست.

---

(۱) حمل بمعنی نوزاد گوسفند (بره) است و نام برج اوّل از دوازده برج است که ستاره شناسان در هیئت بطلمیوس در آسمان تصوّر می کردند که چون آفتاب در آن برج قرار می گیرد اوّل بهار و عید نوروز است، نام سایر برجها چنین است:

۱- حمل ۲- ثور ۳- جوزاء ۴- سرطان ۵- أسد ۶- سنبله ۷- میزان ۸- عقرب ۹- قوس ۱۰- جدی ۱۱- دلو ۱۲- حوت.

براستی که فطرت و سرشت آدمی حکم می کند به هر چیزی که انسان نظر می کند وجود خدای متعال را در می یابد (وَ هُوَ الَّذِی فِی السَّماءِ إِلهٌ وَ فِی الْأَرْضِ إِلهٌ- ۸۴/ زخرف) و از این روی بعضی از حکماء گفته اند، مثل جوینده و خواهنده معرفت خدای، مانند جهانگردی است که در آفاق می گردد و سیر می کند و چیزی را که در خود او و با خود اوست می طلبد. «۱»

ولی واژه- باطن- در آیه (وَ الظَّاهِرُ وَ الْباطِنُ- ۳/ حدید) اشاره ای است بمعرفت و شناخت حقیقی اللّه و همانست که ابو بکر رضی اللّه عنه اشاره کرده و گفته است:

«یا من غایه معرفته القصور عن معرفته».

(ای کسی که نهایت معرفتش قصور و کوتاهی از معرفتش است) و گفته اند ظاهر- و باطن- در آیه فوق یعنی خداوند با آیاتش ظاهر است و با ذاتش باطن- در آیه فوق یعنی خداوند با آیاتش ظاهر است و با ذاتش باطن است.

و نیز گفته اند: خدای ظاهر است برای اینکه او بر أشیاء و پدیده ها محیط است و ادراک کننده آنها است و از جهت اینکه چیزی به او احاطه ندارد باطن- است همانطور که فرمود: (لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۱۳۰/ انعام).

از امیر المؤمنین رضی اللّه عنه سخنی که بر تفسیر این دو لفظ دلالت می کند روایت شده است، آنجا که می گوید: «تجلّی لعباده من غیر أن رأوه و أراهم نفسه من غیر أن تجلّی لهم».

معرفت و شناسائی فهم این سخن امیر المؤمنین (ع) نیاز به فهم دقیق و عقل

---

(۱) مفهوم عبارت راغب اصفهانی رحمه اللّه در باره جهانگردی که می گردد و خویشتن خود را می طلبد و حال اینکه خودش با اوست مانند گفته این شاعر است که در باره معرفت خدای می گوید:

یار در خانه و ما گرد جهان می گردیم آب در کوزه و ما تشنه لبان می گردیم

براستی آنکه از خود و شناخت خود بیگانه است چگونه خدای شناسد، و آنکه خود را شناخته است به حقیقت، خدای را دریافته است، حدیث «من عرف نفسه فقد عرف ربّه» در همین خویشتن شناسی است.

ای عزیز تا از إسارت نفس امّاره رهائی نیابیم او را نیابیم.

سرشاری دارد.

و سخن خدای تعالی (وَ أَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظاهِرَةً وَ باطِنَةً- ۲۰/ لقمان) که گفته اند واژه- ظاهره- در این آیه نعمت نبوّت و پیامبری است و- باطنه نعمت عقل آدمی است، و نیز گفته اند- ظاهره- یعنی محسوسات و باطنه یعنی معقولات (نعمت های محسوس و نعمت های معنوی و عقلانی) و همچنین نعمت ظاهره- را نصرت و پیروزی پیامبر و مردم بر دشمنان و- نعمت باطنه نصرت و پیروزی به کمک ملائکه دانسته اند و همه این معانی در عموم آیه داخل و وارد است.

(بطوء) [بطوء]:

البطء، یعنی درنگ کردن و تأخیر در حرکت.

گفته اند ترکیب فعلش- بطؤ و تباطأ و استبطأ و أبطأ- است.

پس- بطؤ- زمانی بکار می رود که به عمد و خصوصا تأخیر شود.

تباطا- یعنی به تأخیر واداشته شده، استبطأ- به تأخیر خواستن کاری است.

أبطأ- درنگ کردن و تأخیر انداختن که حالت طبیعی کسی است، و عمدی در کارش نیست. گفته اند- بطّأه و أبطأه- هر دو در معنی یکی است.

خدای فرماید: (وَ إِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ- ۷۲/ نساء) یعنی دیگری را با اصرار و شدّت از انجام کار و جنگ با کفّار باز می دارد.

و گفته اند- یکثر هو التّثبط فی نفسه (در جان و دلش روحیّه ممانعت دیگران از جنگ و تأخیر در کار را افزونی می دهد).

مقصود از- إنّ منکم- در آیه فوق کسی است که خود بسیار تأخیر می کند و دیگری را به تأخیر زیاد وا می دارد، یعنی حالت سستی و تأخیر و باز داشتن دیگران را از ایمان و عمل در نفس خویش افزون می سازد.

(بَطر) [بَطر]:

در بعضی از قرائتها آیه زیر را (وَ اللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهاتِكُمْ- ۷۸/ نحل) خوانده اند، بجای بطون، بظور هم گفته اند، بظور جمع بظاره است، یعنی پاره گوشت آویخته از پستان گوسفند و گوشت قسمت زبرین محلّ خروج طفل از رحم مادر که به- بضع- هم تعبیر شده است.

(بعث) [بعث:

اصل بعث- برانگیختن یا روانه کردن چیزی است، گفته می شود: بعثته فانبعث- او را برانگیختم و به حرکت در آمد.

معنی واژه- بعث- بر حسب هدف و موردی که به آن تعلّق می گیرد فرق می کند، پس- بعثت البعیر- شتر را راندم و برانگیختم.

بعث- در آیه (وَ الْمَوْتی یَبْعَثُهُمُ اللَّهُ- ۳۶/ انعام) به معنی بیرون آوردن و برانگیختن و سیر دادن انسان به سوی قیامت است.

و در آیات (یَوْمَ یَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِیعاً- ۶/ مجادله) و (زَعَمَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنْ لَنْ یُبْعَثُوا قُلْ بَلی وَ رَبِّی لَتُبْعَثُنَّ- ۷/ تغابن) و (ما خَلْقُکُمْ وَ لا بَعْثُکُمْ إِلَّا کَنَفْسٍ واحِدَهٍ- ۲۸/ لقمان)- بعث دو گونه است:

۱- بعث بشری یا از ناحیه انسان برانگیختن کسی و انسان دیگری را یا چیز دیگری را، مانند حرکت و برانگیختن شتران و وادار کردن انسانی برای نیاز و حاجتی.

۲- بعث الهی که این بعث خود دو گونه است:

اوّل- بعث بمعنی ایجاد کردن مواد و پدیده ها و أجناس و انواع آنها از نیستی به هستی که ویژه باریتعالی است و هیچ احدی یا دیگری قدرت چنین بعثی را ندارد.

دوّم- بعث به معنی زنده کردن مردگان که خداوند بعضی از اولیاء خود را مانند عیسی صلّی اللّه علیه و سلّم و امثال او را به این کار مخصوص گردانید.

و سخن خدای عزّ و جل که (فَهذا یَوْمُ الْبَعْثِ- ۵۶/ روم) یعنی روز حشر و قیامت.

و (فَبَعَثَ اللَّهُ غُراباً یَبْحَثُ فِی الْأَرْضِ- ۳۱/ مائده) یعنی خاک زمین را گود می کرد و می افشاند.

و (وَ لَقَدْ بَعَثْنا فِی کُلِّ أُمَّهٍ رَسُولًا- ۳۶/ نحل) معنی بعث در این آیه مثل آیه (أَرْسَلْنا رُسُلَنا- ۴۴/ مؤمنون) است یعنی رسالت دادن به پیامبران و نیز آیه (ثُمَّ بَعَثْناهُمْ لِنَعْلَمَ أَیُّ الْحِزْبَیْنِ أَحْصی لِما لَبِثُوا أَمَداً- ۱۳/ کهف) یعنی برانگیختن، بدون فرستادن بجائی.

و آیات (وَ یَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ کُلِّ أُمَّهٍ شَهِیداً- ۶۵/ انعام) و (فَأَماتَهُ اللَّهُ مِائَهَ عامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ- ۲۵۹/ بقره)

که در این معنی خدای عزّ و جل فرماید: (وَ هُوَ الَّذِی یَتَوَفَّاکُمْ بِاللَّیْلِ وَ یَعْلَمُ ما جَرَحْتُمْ بِالنَّهارِ ثُمَّ یَبْعَثُکُمْ فِیهِ- ۶۰/ انعام).

عبارت- یتوفّاکم باللّیل- برای این است که خواب از جنس مرگ است و برانگیختن را برای برخاستن از وفات یا خواب مساوی قرار داده.

و آیه (وَ لکِنْ کَرِهَ اللَّهُ انْبِعاثَهُمْ- ۴۶/ توبه) یعنی و رفتنشان را خدای ناروا می شمارد (آیه فوق می گوید که گروهی با ریب و ریا و دروغگوئی نخست از پیامبر (ص) اجازه خواستند که همراه مسلمین برای جنگ خارج نشوند امّا کسانی که به خدا و رسول و قیامت ایمان داشتند چنین اجازه ای نمی خواستند و لذا می گوید دروغگویان اگر هم اراده خروج می کردند چون از راه دروغ و ریاء بود خدای را ناپسند می آید).

(بعثر) [بعثر]:

خدای تعالی گوید: (وَ إِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ- ۴/ انفطار) یعنی خاکش زیر و رو شد و هر چه داشت بیرون ریخت.

کسانی که ترکیب بعضی از واژه های چهار حرفی و پنج حرفی را از سه حرفی ها یا عبارات مربوط به خود واژه ها صحیح می دانند، مانند- تهلّل- از لا إله إلّا اللّه- و- بسمل- از بسم اللّه.

می گویند- بعثر- هم از دو کلمه- بعث و أثیر- ترکیب شده است و این تعبیر و توجیه در این واژه چندان هم بعید نیست زیرا- بعثره- معنی- بعث و- أثیر را در بر دارد.

(بعد) [بعد]:

البعد، ضدّ نزدیکی، یعنی دوری است، و حدّ معین و محدود ندارد و بر حسب موقعیّت مکان نسبت به کسی که با آنجا فاصله دارد تعیین می شود این معنی در امور محسوس و نزدیکی و دوری پدیده های مادّی است که بیشتر بکار می رود.

امّا دوری یا نزدیکی در امور عقلانی مانند آیه (ضَلُّوا ضَلالًا بَعِیداً- ۱۶۷/ انبیاء).

(تمام این آیه چنین است- انّ الّذین کفروا و صدّوا عن سبیل اللّه قد ضلّوا ضلالا بعیدا، آنانکه کافر شدند مردم را از راه اللّه برگردانند که تحقیقا از راه حقّ به دوری رسیدند و در ژرفنای عمیق گمراهی افتادند).

و آیه (أُولئِکَ یُنادَوْنَ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ- ۳۴/ فصّلت) گفته انـد واژه بعید از بعد و تباعد است. (این آیه در باره کسانی است که آیات خدا و آثار او را نه گوش می کنند و نه می خواهند ببینند و لذا قرآن و آیاتش نسبت بآنها مثل این است که ایشان را از جایی بس دور صدا زنند و بخوانند که هرگز نه می شـنوند و نه صاحب صدا را می بینند تمام آن آیه چنین است- (وَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ فِی آذانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَیْهِمْ عَمًی أُولئِکَ یُنادَوْنَ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ- ۴۴/ فصّلت).

و آیه (وَ ما هِیَ مِنَ الظَّالِمِینَ بِبَعِیدٍ- ۸۳/ هود) (آن آثار و نکبات عـذاب قوم لوط از سـتمگران چندان دور نیست). بعد- یعنی مرد و هلاک شد.

واژه- بعد- بیشتر در هلاکت و مردن گفته می شود مانند (بَعِدَتْ ثَمُودُ- ۹۵/ هود) (قوم ثمود هلاک شد).

نابغه ذبیانی گوید: «فی الأدنی و فی البعد» «۱» بعد- و بعد- هر دو گفته شده که بمعنی دوری و مرگ است.

خـدای فرمایـد: (فَبُعْداً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِینَ- ۴۱/ مؤمنـون) و (فَبُعْداً لِقَوْمٍ لا یُؤْمِنُونَ- ۴۴/ مؤمنـون) یعنی از رحمـت حقّ دورنـد، ستمکاران و غیر مؤمنین هلاک می شوند.

و آیه (بَلِ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ فِی الْعَذابِ وَ الضَّلالِ الْبَعِیدِ- ۸/ سباء) یعنی آنگـونه ضـلالت و گمراهی که بازگشـت بهـدایت را مشـکل می کنـد تشبیهی است به کسـی که از راه و روش هـدایت دور افتاده و گمراه شـده است، آنچنان دوری و گمراهی که دیگر امیدی به بازگشت بسوی هدایت در او نیست.

خدای فرماید: (وَ ما قَوْمُ لُوطٍ مِنْکُمْ بِبَعِیدٍ- ۸۹/ هود).

یعنی در گمراهی به آنها نزدیک می شود و دور نیست همان عذابی که به آنها رسیده است بشما نیز برسد.

---

(۱) راغب این عبارت را از یک بیت معلّقه معروف نابغه شاهد مثال آورده است نابغه می گوید:

فتلک تبلّغنی النّعمان، ان له فضلا علی النّاس فی الادنی و فی البعد

خطـاب شـاعر به اسب خویش است، آن اسب مرا به نعمان می رسانـد که بر دور و نزدیک برتری دارد فی البعـد که در کتاب است نابغه در دیوان شعرش فی البعد- آورده که هر دو درست است.

بعد: بعد در برابر قبل است که در ذیل واژه- قبل بطور کامل در باره انواع معانی آنها سخن خواهیم گفت إن شاء اللّه تعالی.

(بعر) [بعر]:

خدای فرماید: (وَ لِمَنْ جاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ- ۷۲/ یوسف).

بعیر یعنی شتر که معروف است و مانند واژه- إنسان- به مذکّر، و مؤنّث هر دو واقع می شود و جمعش- أبعره و أبا عرو بعران- است.

البعر- مدفوع و فضله آن است، أبعر- یعنی آغل و جایگاه گوسفندان در کوه و بیابان و نیز مکان و جای بعیر مبعار- شتری که پشگل و فضله اش زیاد است (در مثل گویند- البعره تدلّ علی البعیر- یعنی هر جا که پشگل شتری بود دلالت بر رفتن شتر و نیز وجود اوست).

(بعض) [بعض :

بعض الشّی ء، اندک و جزئی از چیزی، جزء هم در برابر کلّ قرار داد، از این روی واژه- بعض- در برابر کلّ قرار می گیرد می گویند- بعضه و کلّه- جمعش- أبعاض- است.

خدای عزّ و جلّ فرماید: (بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ- ۳۶/ بقره) و (وَ كَذلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضاً- ۱۲۹) و (وَ يَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضاً- ۲۵/ عنکبوت).

و عبارت- و قد بعّضت کذا- یعنی آنها را تکّه تکّه کردم مانند جزء جزء نمودن چیزی.

ابو عبیده می گوید: در آیه (وَ لِأُبَيِّنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ- ۶۳/ زخرف) بعض الّذی، در آیه یعنی کلّ الّذی است، یعنی برای شما آنچه را که مورد اختلافتان هست بیان خواهد کرد، مثل گفته شاعر: «أو یرتبط بعض النّفوس حمامها».

(یا اینکه مرگشان بتمام نفوس می رسد و پیوسته بآنها می شود).

در تعبیری که ابو عبیده از آیه فوق نموده و پنداشته است- بعض الّذی- بایستی کلّ الّذی باشد ناشی از کوتاه بینی و کوتاه نظری او است «۱» زیرا اتمام أشیاء قابل ذکر که خداوند بآن اشاره می کند، چهار گونه است:

---

(۱) تفسیر غلطی که ابو عبیده در آیه فوق دارد و راغب باو ایراد گرفته در کتاب (تأویل مشکل

۱- نوعی از مسائل که بیان آنها مفسده انگیز است و بر صاحب شریعت جایز نیست که آن را بیان کند مانند- وقت و زمان قیامت و وقت مردن.

۲- نوعی از سخنان معقول و خرد یاب که خود مردم ممکن است بدان پیامبر آنرا بفهمند و درک کنند مانند شناختن خدای و دریافتن او در آفرینش آسمانها و زمین و صاحب شریعت لازم نمی بیند که آنرا بیان کند، آیا نمی بینی که چگونه معرفت آنرا بعقول واگذارده است در آیات (قُلِ انْظُرُوا ما ذا فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۰۱/ یونس) و (أَ وَ لَمْ یَتَفَکَّرُوا- ۱۸۴/ اعراف) و آیات دیگر از این قبیل است.

۳- چیزهائی که بیان آنها بر صاحب شریعت واجب می شود مانند اصول و موازین شریعتی که به شرع و دین او مخصوص می شود.

۴- نوعی از مطالب که آگاهی بر آنها با بیانی که صاحب شریعت می نماید ممکن می شود مانند فروع احکام دین، زمانی که مردم در امری غیر از آن چیزی که مخصوص پیامبر است اختلاف کردند او مختار است که آنها را بر حسب اجتهاد و حکمتش که اقتضاء می کند بیان کند یا نکند.

بنابراین در سخن خدای تعالی که می فرماید: (لِأُبَیِّنَ لَکُمْ بَعْضَ الَّذِی تَخْتَلِفُونَ فِیهِ- ۶۳/ زخرف) موارد چهار گانه فوق منظور نیست و نخواسته است که آنها را بگوید و بیان کند، و این مطلب برای کسیکه عصبیّت و جزمیت را از جان و نفس خود دور کند ظاهر و روشن است.

و امّا سخن شاعر که می گوید: أو یرتبط بعض النّفوس حمامها مقصود شاعر نفس خویش است که می گوید: چاره ای نیست جز اینکه مرگ مرا دریابد ولی این مطلب را بطور تعریض و کنایه بیان کرده و تصریح نمی کند به موجب اینکه همه انسانها بر چنین حالتی هستند که از یاد و ذکر مرگ در باره

القرآن) ابو عبیده است که می نویسد «جعلت بعض بمعنی کلّ لأنّ الشّی ء یکون کلّه بعض الشیی ء» و به حقّ با بیانی که راغب از چهار گونه اشیاء نموده است اشتباه ابو عبیده روشن می شود. ص ۱۴۴ تاویل مشکل القرآن چاپ مصر ۱۳۷۳- هجری، قمری.

خویش دوری می کنند.

شاعر هم می گوید: «مرگشان را بعض مردم را در می یابد نه خویشتن را» خلیل می گوید: رأیت غربانا تبتعض یعنی کلاغهایی را دیدم که یکدیگر را در می یافتند و بهم می رسیدند.

لفظ- (بعوض)- برای مگس از کلمه بعض که به معنی جزء کوچک از چیزی است گرفته شده و بخاطر کوچکی جسمش نسبت به سایر حیوانات که جزء بسیار کوچکی از آنها است آنرا بعوضه و بعوض، گویند.

(بعل) [بعل :

البعل یعنی شوهر و در آیه زیر گوید: (وَ هذا بَعْلِی شَیْخاً- ۷۲/ هود) جمعش بعوله مثل فحل و فحوله و در آیه (وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ- ۲۲۸/ بقره).

هر گاه معنی چیرگی از این واژه تصوّر شود آنرا در معنی سرپرست و قیام کننده بر حفظ و حمایت زن قرار می دهد و عبارت (فجعل سائسها و القائم علیها) (یعنی اداره کننده و بر پا دارنده کانون خانواده) چنانکه خدای تعالی فرماید:

(الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَی النِّساءِ «۱»- ۱۳۴/ نساء).

و به هر کسی که خواستار بزرگی بر دیگری باشد و نیز معبودهای خود را که بوسیله آنها می خواستند بخداوند تقرّب جویند و اعتقادشان در باره آنها چنین بود- بعل- می گویند و این معنی از این آیه است (أَ تَدْعُونَ بَعْلًا وَ تَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخالِقِینَ- ۱۲۵/ صافات).

(آیا به عوض خداوند که بهترین خالق است- بعل- را می خوانید و می پرستید)

---

(۱) قائم و قوّام: یعنی کسیکه حالت محافظت و اصلاح و همراهی نسبت به بر پاداشتن اساس خانواده دارد، ابن منظور می گوید کسی مشمول این آیه است که پیوسته بر ملازمت و محافظت و اصلاح قیام کند و قیام بمعنی آگاهی، و پایداری است «و قد یجی ء القیام بمعنی المحافظه و الاصلاح و قائما ای ملازما محافظا و یجی ء القیام بمعنی الوقوف و الثّبات» آیات ۸/ مائده و ۱۳۵/ نساء نیز مکمّل و مؤیّد این موضوع مهمّ اجتماعی است که می فرماید (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا قَوَّامِینَ بِالْقِسْطِ شُهَداءَ لِلَّهِ- ۱۳۵/ نساء) و (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا قَوَّامِینَ لِلَّهِ شُهَداءَ بِالْقِسْطِ وَ لا یَجْرِمَنَّکُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلی أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوی ۸/ مائده) که مسئولیّت و اداره ملازمت و یا در کوتاه سخن مودّت، و رحمتی که خداوند بر اساس آن همسر را سمت همسری داده است بر پا دارند، همراهی و همسری واقعی با مراعات اصل مشورت و سیاست خانوادگی است.

واژه بعل برای حیوان مذکّر و نرینه نیز بکار رفته است که نیرومندتر از مادینه و بر او چیره است. به زمینی هم که از زمینهای اطرافش مرتفع تر باشد- بعل گویند.

و همینطور بصورت تشبیه در باره زنبورهای نر نیز بکار می رود و آنرا- بعل- گفته اند.

به نخل ها و زراعتهایی هم که با ریشه های خود در زمین فقط از آب بارانهای ذخیره در زمین آب می خورند- بعل- می گویند برای اینکه ریشه های آنها در عمق زمین فرو می رود و در حقیقت بر زمین استعلاء و تسلّط دارند.

در حدیثی از پیامبر (ص) روایت شده که «فیما سقی بعلا العشر» اشاره به زکات درختان و زراعتهای دیم است اصبح فلان بعلا علی اهله در وقتی بکار می رود که کسی با چیرگی بر زیر دستش یا با اصول همسری بر زوجه اش سیطره و تسلّط داشته باشد و این عمل در جان و روح چون بار سنگینی است مثل گام نهادن بر روی دیگری که سنگینی اش بخوبی احساس می شود.

از لفظ- بعل- افعال- مباعله و بعال- که کنایه از- مقاربت، و معاشرت- است ساخته شده، بعل الرّجل یبعل بعوله و استبعل- که اسم فاعلش- مستبعل و بعل- است یعنی او داماد شد و زن اختیار کرد.

و استبعل النّخل- درخت خرما بزرگ شده و به حدّ تصوّر بعل بودن و با بارور ساختن درختان رسید چون میوه نخلها با لقاح و گرد افشانی از نخلها و بار افشانی بنخل های بارده انجام می شود، بدست می آید «۱».

بعل فلان بأمره- یعنی او در کارش و در مقامش مانند نخل تنومند، ثابت و استوار است چنانکه در مثل گویند او مانند درختی است، یعنی ثابت و پا برجا است.

---

(۱) اگر نخلستانها و زراعتها، آبی نباشد یعنی از آب جاری یا چاه، و قنوات آبیاری نشوند و از آب باران آب خورند آنها را- العذی- گویند، امّا زراعتهای دیم که به آب باران هم نیاز ندارند و فقط از رطوبت زیر خاک استفاده می کنند آنها را بعل- می گویند این نظر ازهری و اصمعی است و نیز بعل- نام بتی است که در زمان الیاس پیامبر (ص) مردم آنرا می پرستیدند (لس- مجمع البحرین).

.)

((بغت) [بغت :

البغت یعنی رخ دادن چیزی ناگهانی از جائیکه به حساب نمی آمد و تصوّر نمی شد، خدای تعالی فرمود: (لا تَأْتِیکُمْ إِلَّا بَغْتَةً- ۱۸۷/ اعراف) (قیامت ناگهان بر شما سر می رسد و گفت: (بَلْ تَأْتِیهِمْ بَغْتَةً- ۴۰/ انبیاء) و (أتتهم السّاعه بغته).

می گویند:- بغت کذا- که اسم فاعلش- باغت- است.

شاعر گوید:

إذا بعثت أشیاء قد کان مثلها قدیما فلا تعتدّها بغتات

(اگر چیزهایی برانگیخته و ظاهر شد که نمونه اش در قدیم بوده است آنها را ظهور و ایجاد ناگهانی بحساب نیاور)

(بغض) [بغض :

البغض یعنی تنفّر و إنزجار نفسانی و روحی از چیزی که به بی میلی و دوری از آن می انجامد، بغض ضدّ دوستی است زیرا دوستی، و محبّت تمایل و کشش نفس به چیزی است که به آن راغب می شود و- بغض- خلاف آن است.

در صرف افعالش، می گویند- بغض الشّی ء، بغضا و بغضته بغضاء (از آن متنفّر شدم).

خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ أَلْقَیْنا بَیْنَهُمُ الْعَداوَةَ وَ الْبَغْضاءَ- ۶۴/ مائده) و گفت (إِنَّما یُرِیدُ الشَّیْطانُ أَنْ یُوقِعَ بَیْنَکُمُ الْعَداوَةَ وَ الْبَغْضاءَ- ۹۱/ مائده) و سخن پیامبر علیه السّلام که «إنّ اللّه تعالی یبغض الفاحش المتفحّش» یاد آوری بغض و إنزجار خداوند از ناسزاگوی آگاه و ناآگاه، در حقیقت تنبیهی، و هشداری است بر اینکه سلب توفیق انجام نیکی و عدم بخشش الهی در باره او همان مبغوض داشتن اوست. «۱».

(بغل) [بغل :

خدای فرماید: (وَ الْخَیْلَ وَ الْبِغالَ وَ الْحَمِیرَ- ۸/ نحل) بغل استر و حیوانی

---

(۱) اصول کافی جلد ۴ کتاب الایمان و الکفر (باب البذاء) محمّد بن یحیی عن ابی جعفر قال: «انّ اللّه یبغض الفاحش المتفّحش» خداوند کسیرا که به زشتی گفتار و کردارش اهمّیت نمی دهد که چه می گوید و چه می کند و ناسزاگو است با کسی که عمدا ناسزا می گوید دشمن می دارد. و در مجمع البحرین ج ۴ ص ۱۴۸ طریحی می نویسد «اوصافی که خداوند با آنها وصف می شود، به اعتبار نتایج و پیامدهای آنهاست نه از نظر مبادی و اساس» باین معنی که صفات بغض و ناخشنودی خداوند از ناسزاگوی بزه کار همان نتایج اعمال آنهاست که خواه ناخواه چنان سرنوشتی به آنها می رسد و خود خواسته اند چنانکه رضوان، و خشنودی و دوستی خدا پاداش و نعمت های مادّی و معنوی است که بر وفق سنّت الهی و [...]

است که از آمیزش و لقاح اسب و الاغ متولّد می شود. (قاطر) تبغّل البعیر- شتری که به استر شبیه است و مانند استران با فاصله زیاد پا و دست راه می رود و این تصوّر از جهت شدّت حرکت و چموشی و پلیدی استر است چنانکه بهر کسی که فرومایه و پست است. بغل- یا استر گویند.

(بغی) [بغی:

البغی یعنی اراده کردن و قصد تجاوز نمودن یا در گذشتن از میانه روی چه عملا تجاوز کند یا نکند، گاهی بغی و تجاوز در کمیّت و ارزش مادّی است و گاهی بغی و تجاوز در وصف کیفیّت تعبیر و بیان می شود. «۱»

بغیت الشّی ء و ابتغیت- یعنی تجاوز کردی و بغی نمودی، این فعل در موقعی بکار می رود که تو بیش از اندازه چیزی که واجب است طلب کنی و بخواهی، خدای عزّ و جل فرماید: (لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَهَ مِنْ قَبْلُ- ۴۸/ توبه) و گفت (یَبْغُونَکُمُ الْفِتْنَهَ- ۴۷/ توبه).

بغی دو گونه است.

اوّل- بغی پسندیده یعنی در گذشتن از عدل بإحسان و از امور واجب به انجام نوافل و مستحبّات.

دوّم- بغی و تجاوز ناپسند و ناروا یعنی از حقّ به باطل و به شک و شبهه رفتن، چنانکه پیامبر علیه الصّلوه و السّلام فرماید: «الحقّ بیّن و الباطل بیّن و بین ذلک أمور مشتبهات و من رتع حول الحمی أوشک أن یقع فیه» (حقّ و باطل آشکار است و در میان این دو اموری از مشتبهات و تردید برانگیز هست کسی که در کنار قرقگاه دور بزند و آنجا را با سرعت بپیماید افتادنش در آنجا قطعی و نزدیک است.

و چون بغی بر دو گونه پسندیده و ناپسند تقسیم می شود بنابراین: در باره

میزان اعمال بانسانهای مؤمن صالح می رسد زیرا (لَیسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی وَ أَنَّ سَعْیَهُ سَوْفَ یُری ۴۰/ نجم) و باز فرمود: (وَ مَنْ یَفْعَلْ ذلِکَ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِیهِ أَجْراً عَظِیماً- ۱۱۴/ نساء).

(۱) سعدی با مقایسه انسانهای آلوده و پلید و غیر مفید به حال جامعه با حیوانات بخصوص حیوان بارکش مفید یعنی الاغ می گوید:

مسکین خر اگر چه بی تمیز است چون بار همی برد عزیز است

گاوان و خران بار بردار به ز آدمیان مردم آزار

معنی بغی محمود و پسندیده و بغی تجاوز ناپسند، خدای تعالی فرماید: (إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ- ۴۲/ شوری) که عقوبت ستم را به تجاوز و باغی بغیر حقّ مخصوص کرده است.

أبغیتک- یعنی ترا برخواست و مطالبه آن یاری کردم.

بغی الجرح- آن جراحت بیش از اندازه عفونی و فاسد شد.

بغت المرأه بغاء- آن زن، گناه و فجور مرتکب شد زیرا از شأن خویش که پاکی است تجاوز کرده، خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ لا تُكْرِهُوا فَتَياتِكُمْ عَلَى الْبِغاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّناً- ۳۳/ نور).

(هر گاه جوانانتان اراده عفّت و پاکی نمودند به بغی و فجور وادارشان نکنید).

بغت السّماء: بیش از اندازه نیاز باران بارید.

بغی: تکبّر ورزید و این تعبیر بخاطر این است که کسی از مقام و منزلت انسانیش به چیزی و حالتی که شایسته اش نیست تجاوز کند و برسد، و در باره هر امر و کاری هم بکار می رود مانند آیات زیر: (يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ- ۴۲/ شوری) و (إِنَّما بَغْيُكُمْ عَلى أَنْفُسِكُمْ- ۲۳/ یونس) و (ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللَّهُ- ۶۰/ حجّ) و (إِنَّ قارُونَ كانَ مِنْ قَوْمِ مُوسى فَبَغى عَلَيْهِمْ- ۷۶/ قصص) و (فَإِنْ بَغَتْ إِحْداهُما عَلَى الْأُخْرى فَقاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي- ۹/ حجرات) واژه- بغی- در بیشتر مواقع مذموم و ناپسند است، در آیه (غَيْرَ باغٍ وَ لا عادٍ- ۷۳/ بقره) یعنی خواستار چیزی که شایسته خواستن نیست، و تجاوز از چیزی که در حقّتان نباشد.

حسن گوید: معنی آیه این است که- أکل میته- را برای لذّتش نخورید یعنی از سد جوع و رفع گرسنگی تجاوز و زیاده روی نکنید.

مجاهد رحمه اللّه می گوید تفسیر آیه این است که «غیر باغ علی إمام و لا عاد فی المعصیه طریق الحقّ» (بر امام حقّ، باغی و تجاوزگر نباشید و از طریق حقّ به معصیت بر نگردید و از حقّ در نگذرید، که- بغاه در معنی (و هم الخارجون علی امام المعصوم کما فی الجمل و صفّین (لسان ۱۴، مجمع البحرین ۱).

و امّا- (إبْتَغاء)- کوشش و اجتهاد در طلب و خواستن است که اگر چیز نیکی و شایسته ای طلب شود آن خواستن و اجتهاد قابل ستایش و پسندیده است مانند آیه (ابْتِغاءَ رَحْمَهٍ مِنْ رَبِّکَ- ۲۸/ اسراء) و (ابْتِغاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلی ۲۰/ اللّیل).

گفته اند- (یَنْبَغی)- به معنی شایسته و سزاوار و فعل مطاوعه بغی است، پس زمانی که می گویند- ینبغی أن یکون کذا- دو وجه دارد:

اوّل- اینکه از فعل جمله تبعیّت می کند و عمل و فعل را مشخّص می نماید، مانند- النّار ینبغی- در معنی آغاز و شروع چیزی است، مانند- فلان ینبغی أن یعطی لکرمه. و در آیه (وَ ما عَلَّمْناهُ الشِّعْرَ وَ ما یَنْبَغِی لَهُ- ۶۹/ یس) بر وجه اوّل یعنی او را شعر نیاموختیم و او را نسزد و میسورش نیست، مگر نمی بینید که زبانش در مسیر و جریان شعر گفتن نیست و شعر بر زبانش جاری نشده است.

و در آیه (وَ هَبْ لِی مُلْکاً لا یَنْبَغِی لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِی- ۳۵/ ص) (این آیه درخواست حضرت سلیمان از خداوند است که می گوید- ربّ اغفر لی وهب لی- نخست آمرزش می طلبد، گویی که قبل از تقاضای خود به ناچیز بودن خواستش متوجّه است که می گوید، به من ملکی که پس از من سزاوار أحدی نباشد عطا کن و این تقاضا را معجزه خویش قرار داده است نه از روی حسادت و رقابت که بعدا تسخیر ریاح و تسخیر شیاطین می کند).

(بقر) [بقر]:

البقر، مفردش بقره است یعنی گاو، خدای تعالی گوید:

(إِنَّ الْبَقَرَ تَشابَهَ عَلَیْنا- ۷۰/ بقره) و (بَقَرَهٌ لا فارِضٌ وَ لا بِکْرٌ- ۶۸/ بقره) (گاوی نه پیر و نه جوان) و (بَقَرَهٌ صَفْراءُ فاقِعٌ لَوْنُها- ۶۹/ بقره) (گاوی زرد رنگ و روشن).

گفته اند جمعش- باقر- و- بقیر- و- بیقور- است، مثل- حامل و حلیم.

و نیز گفته شده گاو نر را- ثور- گویند، مثل جمل و ناقه و رجل و إمرأه.

از واژه بقر- فعل- بقر الأرض- مشتقّ شده است یعنی زمین را شکافت و اگر شکافتن و دریدن چیزی وسیع و فراخ باشد در هر موردی بکار می رود.

بقرت بطنه- زیاد دریدن شکم منظور است.

محمّد بن علی «۱» رضی اللّه عنه بخاطر پژوهشگری و مو شکافیش در باطن و حقایق علوم و نیز وسعت و گستردگی دقّتش در دانشها، او را- باقر نامیده اند.

بیقر الرّجل فی المال و فی غیره- یعنی در مال توسعه و فزونی دارد.

بیقرنی سفره- یعنی از سرزمینی به سرزمین دیگر می رود و سیر و سفرش را توسعه می دهد، شاعر گوید:

ألا هل أتاها و الحوادث جمّه بأنّ امرأ القیس یهلک بیقرا

(در حالی که حوادث فراوانی رخ می داد آیا پیام را باو رساندی که امرأ القیس بیابانها را طیّ می کند و خود را بهلاکت می اندازد).

بقّر الصّبیان بالبقیری «۲» کودکان با هم (کوهاموی) بازی کردند که در این بازی اطرافشان حفره هایی هست.

بیقران- هم گیاهی است که با ریشه های آبکش، زمین را می شکافد و در آن جای می گیرد و خارج می شود.

(بقل) [بقل :

خدای فرماید: (بَقْلِها وَ قِثَّائِها- ۶۱/ بقره) بقل یعنی سبزی که در زمستان ریشه و ساقه اش رشد نمی کند و نمی روید و از این واژه فعل- بقل یعنی روئید و- بقل وجه الصّبیّ- (چهره بچّه شاداب شد) که تشبیهی از رشد و طراوت گیاهان است، ساخته شده.

بقل ناب البعیر- دندان شتر روئید، که این تعبیر از ابن سکّیت است «۳» بقلت

---

(۱) کمتر تفسیری و کمتر مفسّری یافت می شود که در ذیل هر واژه، حقایقی را با صراحت یاد آوری کند امّا مؤلّف کتاب رحمه اللّه آن اندازه صراحت و شهامت دارد که می خواهد انسانها را به الگو و سنّت هایی که هدف دین و قرآن است، آشنا کند و گر نه چه انگیزه ای باعث می شود که تنها او در ذیل این واژه از ابو جعفر حضرت باقر (ع) اینچنین منصفانه و خداجویانه یاد کند به راستی در شمار بی نظیر نویسندگانی است که از منبع وحی و الهام امامان و خوان گسترده دانششان خود بهره مند شده و دیگران را نیز بهره مند می سازد.

(۲) بقیری نوعی بازی است که در فارسی به لهجه کردی (کوهاموی) گویندگان و آن بازی اینستکه ابتداء خاک را کومه کنند و موئی در میان آن پنهان سازند سپس آب بر آن می ریزند تا گل شود آنگاه شرط می بندند و بر دور کومه گل می نشینند تا آن موئی را پیدا کنند هر که اوّل یافت شرط و گرو را می برد (برهان قاطع).

(۳) یعقوب بن اسحق معروف به ابن سکیت از دانشمندان نامی کوفه در علوم قرآنی و شعر و ادب

البقل- سبزی را چیدم، مبقله- زمین صیفی کاری است.

(بقی) [بقی:

البقاء، ثبات و استواری چیزی است بر حال طبیعی و اولیّه اش که ضدّش- فناء- است، فعلش- بقی، یبقی، بقاء- و در ماضی آن به جای- بقی، بقی- نیز گویند و در حدیث «بقینا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم» یعنی منتظر پیامبر ماندیم و مدّت زیادی مترصّد و چشم به راهش ماندیم.

باقی دو گونه است.

۱- باقی بالذّات که بقایش مدّت ندارد و بی زمان است یعنی ابدی و ازلی که خدای باریتعالی است و فناء در باره او صحیح نیست.

۲- باقی و پایدار به غیر که غیر از خداوند، همه پدیده ها چنین هستند و فنا پذیرند، باقی بودن به حکم خدا هم بر گونه است:

اوّل- باقی بودن به شخص و وجود خویش تا زمانی، که خداوند بخواهد و آنرا فانی کند مانند بقاء کرات آسمانی.

دوّم- موجودی که ادامه حیاتش به غیر از شخص خودش بوجود نوع و

است که او را یکی از قاریان ده گانه می دانند و بعد از ابن اعرابی کسی همسنگ و همتای او نیست. ثعلب می گوید: ابن سکیت در انواع علوم متصرّف و در فنّ لغت کسی را چون او سراغ نداریم. سیوطی می نویسد عبد اللّه بن عبد العزیز گفت ابن سکیت را برای تربیت و استادی پسران متوکّل احضار کردند با من مشورت کرد و او را از رفتن به دربار متوکّل منع کردم ولی نپذیرفت، گویند بعضی از روزها که دو فرزند متوکّل یعنی المعتز، و المؤیّد در حضورش بودند گفت یا یعقوب پسران من را بیشتر دوست داری یا فرزندان علی، یعنی حسن و حسین را، ابن سکیت با ناراحت گفت: قنبر خادم علی از دو پسر تو بهتر است (و اللّه ان قنبرا خادم علیّ خیر منک و من ابنیک و اثنی علی الحسن و الحسین بما هما اهله» پس از این سخن متوکّل دستور داد زبانش را بریدند و پس از یک روز وفات یافت خدایش رحمت کند که با چنان ارزشی که در برابر جبّار و خونریزی همچون متوکّل، علم و عالم حقیقت را بس گرانبها و گرانقدر به جهانیان معرّفی کرده است که در متن تاریخ و روزگار آن چنان با شهامت و صراحت لهجه از جان خود در برابر حقیقت گذشته است، آری:

دانش و آزادگی و دین و مروّت این همه را بنده درم نتوان کرد

(بغیه الوعاه ۲/ ۳۴۹- روضات الجّنات ۷۷۴- تاریخ ابن خلکان ۲/ ۴۶۹- معجم الادباء ۷/ ۳۰۰- فهرست ابن ندیم ۱۰۷ شعر از ابن یمین).

جنس خویش نیز پیوسته است مانند انسان و حیوان.

و همچنین در آخرت نیز موجوداتی به شخصه باقی هستند مثل بهشتیان که نه برای مدّتی بلکه برای ابد پایدار و باقی اند، چنانکه خدای عزّ و جلّ فرمود (خالِدِینَ فِیها- ۵۷/ نساء).

نوعی دیگر که حیات و بقائشان به نوع و جنسشان بستگی دارد، چنانکه از پیامبر (ص) روایت شده که «أنّ أثمار أهل الجنّه یقطفها أهلها و یأکلونها ثمّ تخلف مکانها مثلها» (میوه های بهشتیان را، اهل بهشت می چینند، و می خورند سپس جای آنها پر می شود).

در باره چیزهائی که در آخرت دائم و باقی اند، خدای فرماید: (وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَیْرٌ وَ أَبْقی ۶/ قصص) و (وَ (الْباقِیاتُ) الصَّالِحاتُ- ۴۶/ کهف) یعنی چیزی از اعمال که ثوابش برای انسانها باقی می ماند، که آن اعمال به نمازهای پنجگانه تفسیر شده است و گفته اند آنها- سبحان اللّه و الحمد للّه هستند، امّا صحیحش اینست هر عبادتی که به قصد توجّه بخدای تعالی انجام شود- باقیات و صالحات- است و بر این معنی آیه (بَقِیَّتُ اللَّهِ خَیْرٌ لَکُمْ- ۸۶/ هود) که پایداریش به وجود حقّ تعالی پیوسته و اضافه شده.

و آیه (فَهَلْ تَری لَهُمْ مِنْ (باقِیَهٍ)- ۸/ حاقّه) یعنی گروهی باقی و پایدار یا فعل و عملی که برای ایشان باقی می ماند که گفته اند- باقیه- معنایش- بقیّه- است که از مصادر فعل بقی و یبقی است که یا فاعل است و یا بر بنای مفعول امّا معنی اوّل یعنی همان باقیه- (گروه باقی) صحیح است.

(بکت) [بکت :

بکّه، همان مکّه است و این معنی از مجاهد است که می گوید مانند جمله: سبد رأسه و سمده است یعنی سرش را از تکبّر بالا گرفت (گردن فرازی) که حرف (ب) به (م) تبدیل شده است و همینطور در (لازب)- و (لازم) که هر دو به معنی ثابت و لازم است که می گویند- ضربه لازم و لازب- این است: ضربتی که پس از بهبودی هنوز جایش باقی و ملازم آن عضو است.

خدای تعالی فرماید: (إِنَّ أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّهَ مُبارَکاً- ۹۶/ آل عمران)

گفته شده- بکّه- بطن و داخل مکّه است و نیز آنرا نام مسجد الحرام دانسته اند و همینطور خود کعبه و خانه و آنجایی که طواف می کنند.

نام بکّه، از- تباکّ- یعنی إزدحام، مشتق شده است زیرا مردم در طواف ازدحام می کنند و متراکم می شوند، در نامیدن- مکّه- به- بکّه- گفته اند از اینجهت است که در آنجا- تبکّ أعناق الجبابره- یعنی گردنهای جبّاران و ستمگران را که ملحدند می کوبد و خورد می کند.

(بکر) [بکر]:

اصل واژه- بکره- است که به معنی پگاه و اوّل روز است و از این لفظ فعل- بکر، یبکر، بکورا- یعنی صبح خیزی و خارج شدن در صبحگاهان است که از واژه- بکره- مشتقّ شده است.

بکور- هم صیغه مبالغه- بکور است و افعال دیگر- بکّر فی حاجه و ابتکر و باکر مباکره- است که معنی تعجیل و شتاب از آن تصوّر می شود زیرا بر سایر کارها و اوقات روزانه پیشی دارد و لذا به هر عجول و شتابنده در کاری بکر- گویند، شتاب کرد.

شاعر گوید:

بکرت تلومک بعدوهن فی النّدی بسل علیک ملامتی و عتابی

(پس از سستی در محبّت و بخشش سرزنشت آغاز شد، به راستی که ملامت و عتابم بر تو سخت و ناگوارا بود) نخستین فرزند و نیز پدر و مادر چنین فرزندی را بخاطر تعظیم و بزرگداشتش- بکر- نامیده اند مثل بیت اللّه- گفته اند- اشاره به ثوابی است که برای بندگان صالحش فراهم نموده که فنا و نیستی باو نمی رسد و این معنی اشاره باین آیه قرآن است که (وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِیَ الْحَیَوانُ- ۶۴/ عنکبوت).

شاعر گوید: یا بکر بکرین و یا خلب الکبد (ای نخستین نوزاد دو همزاد وای رباینده دل).

معنی- (بِکْر)- در سخن خدای تعالی که (لا فارِضٌ وَ لا بِکْرٌ- ۶۸/ بقره) گاوی است که نوزادی نزاده است و دندانهایش هم نسوده است (پیر نباشد و زیاد هم جوان نباشد).

دوشیزه را هم باعتبار اینکه شوهر نکرده و نسبت بزنانی که شوهر دارند متفاوت است- بکر- نامیده اند، جمعش- أبکار- است، خدای فرماید (إِنَّا أَنْشَأْناهُنَّ إِنْشاءً فَجَعَلْناهُنَّ أَبْکاراً- ۳۶/ واقعه) (ایشان را آراسته و رسیده و دوشیزگان آفریدیم).

بکره- چرخ کوچک آبکشی است که بر سر چاه بسرعت می چرخد.

(بکم) [بکم:

خدای عزّ و جلّ گوید: (صُمٌّ بُکْمٌ- ۱۸/ بقره) یعنی کران، و لالان، بکم جمع- أبکم- است یعنی گنگ و لال و کسیکه أخرس یا گنگ و لال متولّد می شود، پس هر أبکمی، أخرس است و هر أخرسی، أبکم نیست خدای تعالی گوید: (وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَیْنِ أَحَدُهُما أَبْکَمُ لا یَقْدِرُ عَلی شَیْ ءٍ- ۷۶/ نحل) یعنی قدرت تکلّم ندارد.

بکم عن الکلام- در وقتی بکار می رود که کسی در اثر ضعف عقل در سخن گفتن ضعیف و مانند گنگ و لال است.

(بکی) [بکی:

فعلش بکی، یبکی، بکا و بکاء- یعنی ریزش اشک در اثر حزن و مصیبت و نیز در وقتی که در اندوهی و غمی صدا و ناله بیشتر باشد مثل- رغاء- بانگ شتر و ثغاء- بانگ زائیدن گوسفند.

واژه هائی که برای اصوات هست بر همین وزنند، امّا اگر حزن و اندوه بیشتر از نالیدن باشد بر وزن- بکی- گفته می شود نه- بکاء- با حرف (مد).

جمع- باکی- باکون و (بکیّ) است- خدای تعالی فرماید: (خَرُّوا سُجَّداً وَ بُکِیًّا- ۵۸/ مریم) که اصل بکّی- بر وزن فعول مثل- ساجد و سجود و راکع و رکوع و قاعد و قعود- است که حرف (و) به حرف (ی) تبدیل شده، و پس از ادغام در حرف (ی) خود کلمه، مثل جاث و جثیّ یعنی بزانو در آمده عات و عتیّ (یعنی خم شده) است.

بکی- در حزن و ریزش اشک که با هم باشد گفته می شود و هم بطور منفرد، که در حزن و گریه هم بکار می رود، خدای عزّ و جلّ فرماید: (فَلْیَضْحَکُوا قَلِیلًا وَ (لْیَبْکُوا) کَثِیراً- ۸۲/ توبه) که اشاره به- فرح و ترح- بمعنی شادی و غم است

هر چند که با خنده، قهقهه و با اندوه، ریزش اشک همراه نباشد، چنانکه خدای تعالی گوید: (فَما بَکَتْ عَلَیْهِمُ السَّماءُ وَ الْأَرْضُ- ۲۹/ دخان) که گفتند این تعبیر بر حقیقت استوار است و این سخن کسی است که برای آسمان و زمین بکت را بطریق مجاز می داند، تقدیرش این است که اهل آسمان بر آنها گریه نکردند و اندوهگین نشدند.

(بل) [بل :

به معنی بلکه، که برای ربط چیزی به چیز دیگر بکار می رود و بر دو گونه است:

گفتن بل باین منظور که عبارت و موضوع ما قبل آن، ما بعدش را نقض می کند.

۱- و چه بسا مقصود از گفتن- بل- تصحیح حکم بعدش و إبطال حکم قبلش باشد.

۲- و بسا که مقصود تصحیح مطلب قبل و إبطال مطلب بعدی است.

امّا در مورد اینکه بکار بردن واژه- بل- تصحیح مطلب دوّم و إبطال- مطلب اوّل یا قبل از- بل- است، آیات (إِذا تُتْلی عَلَیْهِ آیاتُنا قالَ أَساطِیرُ الْأَوَّلِینَ- ۱۵/ قلم) و (کَلَّا بَلْ رانَ عَلی قُلُوبِهِمْ ما کانُوا یَکْسِبُونَ- ۱۴/ مطفّفین) یعنی مطلب از قراری نیست که آنها می گویند بلکه معاصی و گناهان بر دلهاشان غلبه دارد و نفهمیده اند، سپس عبارت- ران علی قلوبهم- را بر نادانیشان ذکر می کند که جهل و گناه و بر دلهاشان و اندیشه شان مستولی است که حقایق را أساطیر می گویند، و بر این منوال آیه ای است که در داستان حضرت ابراهیم (ع) است که (قالُوا أَ أَنْتَ فَعَلْتَ هذا بِآلِهَتِنا یا إِبْراهِیمُ قالَ بَلْ فَعَلَهُ کَبِیرُهُمْ هذا، فَسْئَلُوهُمْ إِنْ کانُوا یَنْطِقُونَ- ۶۲ و ۶۳/ انبیاء). امّا جائی که با گفتن- بل- مقصود و منظور تصحیح سخن اوّل در آیه است و باطل نمودن موضوع بعد از واژه- بل:

آیات (فَأَمَّا الْإِنْسانُ إِذا مَا ابْتَلاهُ رَبُّهُ فَأَکْرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ فَیَقُولُ رَبِّی أَکْرَمَنِ وَ أَمَّا إِذا مَا ابْتَلاهُ فَقَدَرَ عَلَیْهِ رِزْقَهُ فَیَقُولُ رَبِّی أَهانَنِ کَلَّا بَلْ لا تُکْرِمُونَ الْیَتِیمَ- ۱۷/ و ۱۶ و ۱۵/ فجر).

یعنی اگر مالی بآنها برسد مال از إکرام و بزرگداشتشان نیست و نه اینکه

محروم شدن از مال یا بخشش و نعمت خدا از إهانت است ولی ندانستند و نفهمیدند و مال را در جای غیر خودش قرار داده اند، یعنی (تصوّرشان از اینکه بودن یا نبودن مال و متاع را دلیل اکرام و عطاء خداوند می دانند از جهالت و نادانی آنهاست و آن را در غیر موضع خودش بحساب می آورند).

و بر این معنی سخن خدای تعالی در این آیه است که (ص وَ الْقُرْآنِ ذِی الذِّکْرِ بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی عِزَّهٍ وَ شِقاقٍ «۱»- ۱/ ص)، که عبارت- و القرآن ذی الذّکر- دلیل بر همان است که قرآن جایگاه ذکر و برای تذکّر است و اگر کفّار از شنیدن آن امتناع و خود داری می ورزند دلیل بر این نیست که قرآن در مقام ذکر و تذکّر نیست بلکه نشنیدن آنها از جهت شدّت کینه ورزی و گردنکشی و حمیّت و برگشتن از راه صواب است از این جهت فرموده: (ق وَ الْقُرْآنِ الْمَجِیدِ بَلْ عَجِبُوا- ۱/ ق) یعنی امتناعشان از ایمان و شنیدن قرآن، نه اینست که قرآن را مجدی و عظمتی نیست بلکه در اثر جهل و غرور نادانیهای آنها است که چنانند و عبارت- بل عجبوا- آگاهی و تنبیهی است بر نادانی آنها زیرا تعجّب کردن از چیزی دلیل جهالت و ندانستن سبب و انگیزه آن است.

و بر این مبنی خدای تعالی فرمود: (ما غَرَّکَ بِرَبِّکَ الْکَرِیمِ الَّذِی خَلَقَکَ فَسَوَّاکَ فَعَدَلَکَ فِی أَیِّ صُورَهٍ ما شاءَ رَکَّبَکَ کَلَّا بَلْ تُکَذِّبُونَ بِالدِّینِ- ۹ و ۸ و ۷ و ۶/ انفطار) گویی که گفته می شود موردی نیست و اقتضاء هم ندارد که خدای تعالی به سبب آفرینش و بخشیدن حیات، مغرورت کند و لکن دروغ پنداشتن دین، آنها را به چنین غروری که مرتکب آن می شوند، کشانده است.

گونه دوّم از معنی و عمل واژه بل- اینست که در دو حکم و دو مطلب، اوّلی را تبیین می کند و دوّمی را که بعد از- بل گفته می شود به مطلب اوّل می افزاید

---

(۱) فی عزّه و شقاق یعنی در تکبّری که او را از انقیاد و اطاعت حق باز می دارد (عزّت کاذب و خود ساخته) شقاق هم یعنی دشمنی و خلافکاری، عصیان و گناه را نیز شقّ العصا گفته اند در حدیثی از پیامبر (ص) آمده که فرمود «اعوذ بک من الشّقاق و النّفاق» شقاق یعنی مخالفت و در راهی غیر از راه حقّ رفتن و دو پاره شدن (مجمع البیان- ق- مجمع- کشف- بیضاوی).

مانند (بَلْ قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ بَلِ افْتَراهُ بَلْ هُوَ شاعِرٌ- ۵/ انبیاء) که در این آیه هم خداوند آگاهی می دهد که اگر آنها می گویند، آیات قرآن- أضغاث أحلام یعنی خواب های پریشان است، بل افتراه- با گفتن- بل- چیزی بر ادّعای اوّلشان که گفتند- أضغاث أحلام- است، می افزایند و آن این است که می گویند کسی که قرآن را آورده مفتری است باز هم بر آن می افزایند و ادعاء می کنند که او دروغگو است، زیرا واژه شاعر در قرآن که به پیامبر (ص) نسبت می دهند تعبیر به دروغگوی فطری و طبیعی است و بر این معنی سخن خدای تعالی است که: (لَوْ یَعْلَمُ الَّذِینَ کَفَرُوا حِینَ لا- یَکُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَ لا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَ لا- هُمْ یُنْصَرُونَ بَلْ تَأْتِیهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ- ۴۰ و ۳۹/ انبیاء) یعنی هر گاه می دانستند که فرجام کفرشان چیست و چگونه عواقبی است، که بعد از واژه بل بیان شده است بر عقوبات قبلیشان اضافه می شود که بسی بزرگتر از آن است.

تمام آیات قرآن که لفظ- بل- در آنها بکار رفته است از دو معنی که قبلا بیان شد خارج نیست هر چند که معنی بعضی از آنها بسیار دقیق و ژرف است.

(بلد) [بلد]:

بلد مکانی است خط کشی شده، محدود و انس و الفت دهنده ساکنین آنجا و اقامت و سکنی دادن آنها در آنجاست که جمعش- بلاد، و بلدان- است.

خدای فرماید: (لا أُقْسِمُ بِهذَا الْبَلَدِ- ۱/ بلد) گفته اند مقصود مکّه است و آیات (رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِناً- ۳۵/ ابراهیم) و (بَلْدَةٌ طَیِّبَةٌ- ۱۵/ سباء) و (فَأَنْشَرْنا بِهِ بَلْدَةً مَیْتاً- ۱۱/ زخرف) و (فَسُقْناهُ إِلی بَلَدٍ مَیِّتٍ- ۹/ فاطر) و خدای عزّ و جلّ گفت (رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَداً آمِناً- ۳۵/ ابراهیم) یعنی مکّه، امّا چرا واژه- بلده- در یک مورد بصورت معرفه با صفت مخصوص ذکر شده و در جای دیگر نکرده آمده است، بحثش در جایی غیر از این کتاب است.

بیابان را هم- بلد نامیده اند زیرا جای زندگی وحوش است و همینطور مقبره و آرامگاه را- بلد- گفته اند زیرا جایگاه أموات و مردگان است.

بلده- یکی از منازل قمر است، و همچنین فاصله میان ابروها و سینه شتران و ستوران را نیز بلده- گویند که بطور استعاره نسبت به سینه انسانست و یا باعتبار

اثر آن است که پوست شتر را هم- بلد- یعنی اثر و نشانه شتر، گفته اند و جمعش- أبلاد- است.

شاعر گوید:

«و فی النّجوم کلوم ذات أبلاد» (در پیکر ستارگان جراحاتی است که آثارش پیداست). أبلد الرّجل- آن مرد شهروند شد، مثل- أنجد و أتهم یعنی (در نجد و بیابان سکنی گزید).

بلد- یعنی در بلد و شهری ساکن شد و اگر کسی از وطنش دور و سرگردان باشد و در بلدی دیگر ساکن شود می گویند- بلد فی أمره- و أبلد و تبلّد.

شاعر گوید:

«لابدّ للمحزون أن یتبلّدا. (هر محزون و غمباری ناگزیر است جایی ساکن شود).

بخاطر زیاد بودن بلادت و کودنی در کسی که سبکسر و سبک مایه، و خودسر است او را- رجل أبلد، یعنی مرد خرفت و کودن، گویند که فقط درشت هیکل و عظیم جثّه است.

آیه (وَ الْبَلَدُ الطَّیِّبُ یَخْرُجُ نَباتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَ الَّذِی خَبُثَ لا یَخْرُجُ إِلَّا نَکِداً- ۵۸/ اعراف). کنایه از دو نفس و دو جان پاک و نجس است که در این آیه زنان خوب به زمینهای بارور و زنان بد، به زمینهای بی ثمر تمثیل آورده است. (نکد، یعنی زشت و بدخو).

(بلس) [بلس:

الإبلاس اندوه و غمی که در اثر شدّت و سختی به انسان روی می آورد، فعلش- أبلس- است که واژه- إبلیس- از آن مشتق شده است، خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ یَوْمَ تَقُومُ السَّاعَهُ یُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ- ۱۲/ روم) (در قیام قیامت و دنیای باز پسین، مجرمین و بزه کاران بسختی اندوهگین و مأیوسند).

و آیات (أَخَذْناهُمْ بَغْتَهً فَإِذا هُمْ مُبْلِسُونَ- ۴۴/ انعام) و (وَ إِنْ کانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ یُنَزَّلَ عَلَیْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِینَ- ۴۹/ روم) مبلسون در این آیات بمعنی ناامید است، چون کسی که غمزده و گرفتار است بیشتر سکوت دارد تا آنجا که قصد و هدف خود را

نیز فراموش می نماید و مأیوس می شود لذا: می گویند- أبلس فلان- او دیگر ساکت است و بیان و حجّتش منقطع شده.

أبلست النّاقه فهی مبلاس- زمانی است که شتر مادّه ای شتر نری همراه ندارد و از احساس تنهایی نمی چرد.

امّا واژه بلاس «۱» برای مسح و روی انداز فارسی و معرّب است.

(بلع) [بلع :

فرو بردن و بلعیدن، خدای فرماید: (یا أَرْضُ ابْلَعِی ماءَکِ- ۴۴/ هود) گویند:

بلعت الشّیئ و ابتلعته- آنرا بلعیدم و فرو دادم.

بلّوعه- چاهک حیاط خانه و دستشویی، سعد بلع- ستاره ای است بزرگ.

بلّع الشّیب فی رأسه- آغاز بر آمدن موی سپید بر سر (که در اصطلاح دیگر می گویند- اشتعل الرّأس شیبا پرتو سپیدی بر سر ظاهر شد).

(بلغ) [بلغ :

البلوغ و البلاغ- به انتهای هدف و مقصد رسیدن و یا انجام دادن کاری در پایان زمان و مکانی معیّن و بسا گاهی مقصود از بلوغ یعنی به پایان رسیدن، تسلّط یافتن و اشراف داشتن به چیزی، تعبیر شود هر چند که به انتهایش نرسیده باشند.

یکی از معانی انتها و بپایان رسیدن- بلغ أشدّه- است یا- بلغ أربعین سنه، خدای عزّ و جلّ فرماید: (فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا تَعْضُلُوهُنَّ- ۲۳۲/ بقره) و (ما هُمْ بِبالِغِیهِ-

---

(۱) اکثر لغت نویسان و صاحبان کتب معرّبات از قول ابو عبیده نقل کردند «ممّا دخل فی کلام العرب من کلام فارسی المسح تسمیه العرب البلاس، و اهل المدینه یسمّون المسح بلاسا و هو فارسی معرب» از کلماتی که از زبان فارسی و عربی است واژه مسح- است که عربها آن را بلاس نامند و اهالی مدینه نیز مسح را بلاس گویند که فارسی و معرب است سپس جوالیقی اضافه می کند که فروشنده بلاس را- بلّاس- گویند و شعری هم از راجز می آورد، ابن منظور از قول ابو اسحق صابی نقل می کند که بلاس صرف نمی شود زیرا عربی نیست و معرفه است، ثعالبی هم ابلیس را در ردیف نامهائیکه عربی است و فارسی بودن بیشتر آنها مشکل است ذکر می کند، ابن درید می گوید: اعراب از قدیم بکار می بردند، فیروز آبادی می نویسد بلاس بر وزن سحاب، گلیم را گویند جمعش بلوس و فروشنده اش را- بلّاس- بر وزن شدّاد گویند این واژه معرب پلاس است، جوهری می گوید- ابلیس- یعنی از رحمت خدای مأیوس شد و از این فعل نام ابلیس که نام اصلیش عزازیل است مشتّق شده. (لس ۲/ ۲۹- المعرب ص ۴۶- ق فیروز آبادی- جمهره ۱/ ۲۸۸- فقه اللّغه ص ۴۸۲- مجمع ج ۴- صحاح جوهری).

۵۶/ غـافر) و (فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْیَ- ۱۰۲/ صافّات) و (لَعَلِّی أَبْلُغُ الْأَسْبابَ- ۳۶/ زمر) و (أَیْمانٌ عَلَیْنا بالِغَةٌ- ۳۹/ قلم) یعنی پیمان و عهد استوار و محکم.

(بَلاـغ)- در معنی- تبلیغ نیز هست مثـل سـخن خـدای عزّ و جـلّ (هـذا بَلاغٌ لِلنَّاسِ- ۵۲/ ابراهیم) و (بَلاـغٌ فَهَـلْ یُهْلَکُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفاسِقُونَ- ۳۵/ احقاف) و (وَ ما عَلَیْنا إِلَّا الْبَلاغُ الْمُبِینُ- ۱۷/ یس) و (فَإِنَّما عَلَیْکَ الْبَلاغُ وَ عَلَیْنَا الْحِسابُ- ۴۰/ رعد). همچنین:

بلاـغ- در معنی کفایت و کافی بودن هم هست مثل این آیات (إِنَّ فِی هـذا لَبَلاغاً لِقَوْمٍ عابِدِینَ- ۱۰۶/ انبیـاء) و (وَ إِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَما بَلَّغْتَ رِسالَتَهُ- ۶۷/ مائـده) یعنی اگر این را نرسـانی یـا چیزی را که به عهـده داری تبلیغ نکنی در حکم این خواهی بود که گویی چیزی را از رسالتش نرسانـده ای، این تأکید برای این است که حکم پیامبران و تکالیفشان مشـکلتر و سـخت تر است، و حکمشان ماننـد سایر مردم که از زیر بار آن شانه خالی می کنند نیست که گاهی کار شایسته و صالح را با کار سوئی مخلوط می کنند.

و امّـا سـخن خـدای عزّ و جلّ که: (فَإِذا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِـکُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ- ۲/ طلاق) یعنی به نیکی نگهداشـتن زنانی که عـدّه شـان سپری شـده، کـه تنهـا از جهـت بزرگـواری و فخر و شـرف اسـت زیرا اگر زنـان عـدّه ای را به پایـان رساندنـد رجـوع و نگهداشتن آنها صحیح نیست.

بلّغته الخبر و أبلغته- هر دو یکی است، بـا این تفـاوت که معنی و مفهـوم- بلّغته- بیشـتر است، (در آیه ذیـل حضـرت نوح (ع) بقومش) می گویـد: (أُبَلِّغُکُمْ رِسالاـتِ رَبِّی- ۶۲/ اعراف) و (یـا أَیُّهَـا الرَّسُولُ بَلِّغْ مـا أُنْزِلَ إِلَیْـکَ مِنْ رَبِّکَ- ۶۷/ مائـده) و (فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُکُمْ ما أُرْسِـلْتُ بِهِ إِلَیْکُمْ- ۵۷/ هود) و (بَلَغَنِیَ الْکِبَرُ وَ امْرَأَتِی عـاقِرٌ- ۴۰/ آل عمران) و در همیـن معنی آیه (وَ قَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْکِبَرِ عِتِیًّا- ۸/ مریم) مثل این است که می گوئی:

أدرکنی الجهد و أدرکت الجهد- یعنی جهد و سختی به من رسید یا من به سختی رسیدم.

امّا- بلغنی المکان و أدرکنی- صحیح نیست، زیرا مکان به کسی نمی رسد و کسی مکان را در نمی یابد.

(بَلاغت) (منظور بلاغت در سخن است که صنعتی است ادبی) بر دو گونه است:

اوّل- اینکه چیزی به ذات خود بلیغ باشد که باید دارای سه وصف و حالت باشد:

۱- از نظر زبان و لغت، صواب و نیکو باشد.

۲- مطابقت با معنی مورد نظر و مقصد داشته باشد.

۳- سخن در واقع راست و مطابق حقیقت باشد.

و اگر هر یک از این سه شرط در آن نباشد از نظر بلاغت آن سخن ناقص است.

دوّم- سخن به اعتبار گوینده و شنونده و مفهوم بلیغ و رسا باشد، یعنی گوینده مقصودی و امری را در نظر داشته باشد و با وجهی نیکو و شایسته آن را ایراد کند بطوریکه مورد قبول و پذیرش طرف سخن یا وافی بهدف سخن باشد.

ولی در این آیه که خدای تعالی گوید: (وَ قُلْ لَهُمْ فِی أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِیغاً «۱»- ۶۳/ نساء) تعبیر و حمل آن با دو معنی صحیح است اوّل- این معنی است که می گوید: به ایشان بگوی اگر آنچه را که در دلهاتان دارید آشکار کنید کشته می شوید و تعبیر دیگر می گوید آنها را به عواقب زیانباری که بایشان می رسد آگاهشان کن و بیمشان ده که اشاره ای است به بعضی از آنچه عموم لفظ و کلّی آیه اقتضای آن را دارد.

بلغه- رزق و روزی و آنچه از زندگی به انسان می رسد (بهره مادّی و معنوی عمر).

(بلی) [بلی:

کهنه شد، می گویند: بلی الثّوب بلی و بلاء «۲» یعنی آن جامه و لباس کهنه شد،

---

(۱) مفسّرین در باره این آیه که راغب رحمه اللّه دو معنی برای آن در نظر گرفته است می گویند: در لفظ آیه تقدّم و تأخّری هست، یعنی آیه به بیان دیگر- و قل لهم قولا بلیغا فی انفسهم- یعنی سخنی بایشان بگوی که آن سخن در دلهاشان اثر کند و بجایی رسد و سخن بلیغ و با تهدید به ایشان بگوی.

(۲)- اصل واژه- بلاء، یبلو، بلاء- محبّت کردن و دوستی و تفضّل است که گاهی این محبّت در نظر انسان بلیه ای نیکو و گاهی مکروه است و آیه (وَ نَبْلُوکُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَیْرِ فِتْنَهً) اشاره بهمان معناست،

بکسی که سفر کرده است می گویند- بلاه سفر- یعنی مسافرت او را خسته و فرسوده کرد. (یعنی ابلاه السّفر).

و بلوته- او را آزمودم، مثل اینست که از زیادی آزمایش خسته اش کردم و آیه بعد اینطور خوانده شده (هُنالِکَ تَبْلُوا کُلُّ نَفْسٍ ما أَسْلَفَتْ- ۳۰/ یونس) یعنی حقیقت کار هر نفسی و هر کسی را می شناسیم و لذا گفته می شود- أبلیت فلانا- یعنی- اختبرته- او را آزمودم و با آزمایش باو آگاهی یافتم و گفته می شود غم و اندوه نیز- بلاء- نامیده شده، از آن جهت که جسم را فرسایش می دهد، خدای تعالی گوید:

(وَ فِی ذلِکُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّکُمْ عَظِیمٌ- ۴۹/ بقره) و (وَ لَنَبْلُوَنَّکُمْ بِشَیْ ءٍ مِنَ الْخَوْفِ- ۱۵۵/ بقره) و إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِینُ- ۱۰۶/ صافات). تکلیف هم از جهاتی به- بلاء- تعبیر شده است:

اوّل- اینکه تمام تکالیف به گونه ای برای تن و جسم سخت و مشکل است از اینجهت نوعی- بلاء هستند.

دوّم- اینکه تکلیف، آزمونهائی است و لذا خدای عزّ و جلّ فرمود: (

زیرا تقاضاها و خواست ها و تمایلاتی که ما بسویشان توجّه داریم و آنها رای هدف قرار می دهیم و در راه رسیدن بآنها تلاش می کنیم و مورد محبّت ما هستند پس از ابتلاء به آن می فهمیم که پاره ای از آنها بحال ما مفید و قسمتی زیانبار شد. لذا در این ابتلاء و آزمایش یا به نیکوتر می رسیم و یا به مکروهاتی که خود خواسته ایم، دچار می شویم بنابراین جهان و همه پدیده هایش آرایش و زینتی است که برای ما میدان آزمایش است که همواره خود رای در معرض آنها قرار می دهیم و به گفته حافظ:

صالح و طالح متاع خویش نمودند تا چه قبول افتد و چه در نظر آید

نتیجه اینکه به ثواب و پاداش خدائی که جز از طرف او نیست خواهیم رسید، پس وصول بمطلوب و دریافت پاداش احسن عملا- یا- اخسرین- اعمالا- تنها از جانب اوست و در حدیث «اعوذ بک من الذّنوب التی تنزل البلاء» که حضرت سجّاد (ع) می فرماید گناهانی است که نتیجه اش ترک اعانت مظلوم، ترک اعانت ستمدیده و ترک امر بمعروف و نهی از منکر است و نیز در «الحمد للّه علی ما ابلانا» یعنی سپاس خدایی رای که بر ما احسان نمود و تفضّل و بخشش خویش رای بر ما ارزانی داشت.

گر مراقب باشی و بیدار خود بینی هر دم پاسخ کردار خود

این بلا از کودنی آمد ترا که نکردی فهم رمز نکته را

گر چه دیوار افکند سایه دراز باز گردد سوی او آن سایه باز

این جهان کوه است و فعل ما ندا سوی ما آید نداها رای صدا

چون که بد کردی بترس ایمن مباش زان که تخم است و برویاند خداش

ص: ۳۱۱

إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِينُ- ۱۰۶/ صافات). تکلیف، هم از جهاتی به- بلاء- تعبیر شده است:

اوّل- اینکه تمام تکالیف به گونه ای برای تن و جسم سخت و مشکل است از اینجهت نوعی- بلاء هستند.

دوّم- اینکه تکلیف، آزمونهائی است و لذا خدای عزّ و جلّ فرمود: (وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ- ۳۱/ محمّد) (ناپایداران و کوشندگانتان را در آزمایشات و ابتلائات باز شناسیم).

سوّم- اینکه آزمون خدای تعالی از بندگان گاهی با مسرّت و سرورست تا سپاس گزارند و شکر کننده و گاهی نیز با ضررها و زیان هاست تا پایداری و صبر پیشه کنند «۱» پس محنت و منحت یعنی زحمت و رحمت، یا کوشش با رنج و کشش با بخشش، همگی آزمون و بلاء است.

پس رنج و محنت صبر، افزون تر از بخشش شکر آفرین است ولی قیام کردن بر حقّ شکر گزاری و از اینروی در آسایش بودن و نعمت داشتن بلائی و آزمایشی است بس بزرگتر، لذا عمر گفت «بلینا بالضّرّاء فصبرنا و بلینا بالسّرّاء فلم نصبر» (به سختی ها مبتلا شدیم صبر کردیم ولی با شادیها آزمایش شدیم پایدار نبودیم و صبر نکردیم).

و لذا امیر المؤمنین (ع) می فرماید: (من وسّع علیه دنیاه فلم یعلم أنّه قد مکربه

---

(۱) صاحب کتاب ریاض العلماء داستانی را که میان خاصّ و عامّ شهرت داشته نقل می کند به این که شیخ طبرسی رحمه اللّه صاحب تفسیر مجمع البیان به بیماری سکته مبتلا می شود و می پندارد که فوت کرده است او را غسل داده و کفن می کنند و در قبر می نهند که پس از چند لحظه ای بهوش می آید و خود را مدفون می بیند در همان حال نذر می کند که اگر خلاص شد کتابی در تفسیر قرآن بنویسد، از قضای روزگار یکی از نبّاشین که شبانه مردگان تازه را به خاطر دزدیدن کفنشان نبش قبر می کردند به سر شیخ طبرسی نیز می آیند و در همان حال متوجّه می شوند که او زنده است بشدّت می ترسند ولی شیخ نمی گزارد وحشت زده شوند جریان را بآنها می گوید آنها او را بدوش گرفته و بمنزلش می برند و در عوض مقداری پول به نبّاش می دهند و بدست شیخ توبه می کنند و مال فراوانی نصیبشان می شود، شیخ نیز به عهد خود وفا می کند و تفسیر مجمع البیان را می نویسد (به نقل از شرح حال مؤلّف تفسیر مجمع البیان بقلم محسن حسینی عاملی جلد اوّل مجمع البیان).

فهو مخدوع عن عقله) (کسی که دنیایش بر او فراخ و پر نعمت شد، و نفهمید که آنها او را می فریبند او بخدعه و فریب عقلش دچار شده است).

و خدای فرموده: (وَ نَبْلُوکُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَیْرِ فِتْنَهً- ۳۵/ انبیاء) و (وَ لِیُبْلِیَ الْمُؤْمِنِینَ مِنْهُ بَلاءً حَسَناً- ۱۷/ انفال) و خدای عزّ و جلّ فرمود: (وَ فِی ذلِکُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّکُمْ عَظِیمٌ- ۴۹/ بقره) (در باره بنی اسرائیل است) و این معنی در آیه اخیر بد و امر بر می گردد یا بسوی محنت و سختی که گفت (یُذَبِّحُونَ أَبْناءَکُمْ وَ یَسْتَحْیُونَ نِساءَکُمْ- ۴۹/ بقره) و یا به نعمت و لطفی که باعث نجاتشان شده، و همچنین فرمود (وَ آتَیْناهُمْ مِنَ الْآیاتِ ما فِیهِ بَلؤُا مُبِینٌ- ۳۳/ دخان) که به هر دو امر اشاره می کند، چنانکه قرآنش را وصف کرد و گفت (قُلْ هُوَ لِلَّذِینَ آمَنُوا هُدیً وَ شِفاءٌ- ۴۴/ فصّلت).

وقتی که گفته می شود- (إبْتَلی) فلان کذا و أبلاه- این ابتلاء متضمّن دو امر است:

اوّل- اینکه شناختن حال او بخودش و آگاهی بر آنچه را که نمی داند و برایش مجهول است.

دوّم- ظهور و نمایاندن خوبی یا بدی و یا نیکوکاری و زشتکاریش. چه بسا که در آزمایش یکی از این دو موضوع یا تنها یکی از آنها مورد نظر باشد پس اگر در باره آزمون خدای گفته شود- بلاه کذا أو أبلاه- او را آزمایش کرد یا مبتلا کرد، مقصود از آن چیزی نیست مگر ظهور و نمایان شدن نیکی و زشتی او بدون اینکه شناختن حال یا آگاهی به نادانسته های کارش در میان باشد، زیرا خداوند علّام الغیوب است.

و بر این معنی فرماید: (وَ إِذِ ابْتَلی إِبْراهِیمَ رَبُّهُ بِکَلِماتٍ فَأَتَمَّهُنَّ- ۱۲۴/ بقره) (خداوند ابراهیم (ع) را با سخنانی و فرمانی چند بیازمود و آن را فرو نگذاشت و به إتمام رساند و گفت من ترا برای مردم پیشوای در دین قرار دادم او گفت آیا از فرزندان من هم، خداوند گفت عهد من در دین به ستمکاران نمی رسد که- أتمّهنّ- در آیه امامت ابراهیم (ع) پس از پیامبری است).

أبلیت فلانا یمینا- در وقتی بکار می رود که کسی را با سوگند بیازمائی و او را

در معرض آن قرار دهی.

(بلی) [بلی:

بلی، پاسخی است برای ردّ کردن سخن منفی، مانند آیه (وَ قالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ- ۸۰/ بقره) (بَلی مَنْ کَسَبَ سَیِّئَةً- ۸۱/ بقره) (یعنی آری، کسیکه گناه می کند، و گناهش بر او چیره شود دوزخی است.

یا اینکه بلی در جواب سؤال و پرسشی است که در معنی نزدیک به سخن منفی است مثل آیه (أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ؟ قالُوا بَلی ۱۷۲/ اعراف) یعنی (بلی پروردگار مائی) نبودن را ردّ می کند ولی واژه- نعم- در پاسخ استفهام مثبت و مجرّد است مانند (فَهَلْ وَجَدْتُمْ ما وَعَدَ رَبُّکُمْ حَقًّا؟ قالُوا نَعَمْ- ۲۸/ نحل) (آیا وعده خدایتان را حقّ یافتید، گفتند آری) که در این مورد گفتن- بلی- صحیح نیست.

امّا اگر گفته شود ما عندی شی ء- و تو بگویی- بلی- در آن صورت سخن او را رد کرده ای یعنی چیزی نزد تو هست، امّا اگر بگوئی- نعم- سخن او را اقرار و تأکید کرده ای، یعنی که نیست.

خدای تعالی گوید: (فَأَلْقَوُا السَّلَمَ ما کُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ، بَلی إِنَّ اللَّهَ عَلِیمٌ بِما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۲۸/ نحل) و (قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لا تَأْتِینَا السَّاعَةُ قُلْ بَلی وَ رَبِّی لَتَأْتِیَنَّکُمْ- ۳/ سباء) و (وَ قالَ لَهُمْ خَزَنَتُها أَ لَمْ یَأْتِکُمْ رُسُلٌ مِنْکُمْ یَتْلُونَ عَلَیْکُمْ آیاتِ رَبِّکُمْ وَ یُنْذِرُونَکُمْ لِقاءَ یَوْمِکُمْ هذا قالُوا بَلی ۷۱/ زمر) و (قالُوا أَ وَ لَمْ تَکُ تَأْتِیکُمْ رُسُلُکُمْ بِالْبَیِّناتِ قالُوا بَلی ۵۰/ غافر).

(بن) [بن:

البنان یعنی انگشتان، نامیدن انگشتان به بنان از اینجهت است که بوسیله آنها امکان خوب بودن و ثابت بودن حالات زندگی انسان فراهم می شود، و بر آنها زندگی استوار می گردد و هر گاه ساکن شدن و ماندن در جایی پایداری و ثبوت چیزی در آن منظور باشد می گویند- أبنّ بالمکان یبنّ و از اینجهت خدای تعالی- بنان- را در آیه (بَلی قادِرِینَ عَلی أَنْ نُسَوِّیَ بَنانَهُ- ۴/ قیامه) بآن حقیقت مخصوص کرده است «۱» و آیه (وَ اضْرِبُوا مِنْهُمْ کُلَّ بَنانٍ- ۱۲/ انفال) زدن کفّار را به زدن

---

(۱) هویّت و شخصیّت طبیعی انسانها با خطوط سر انگشتان آنهاست و بر آنها استوار و ثابت می شود، قبل از علم انگشت نگاری و سر انگشت شناسی، چنین مطلبی باور نکردنی می نمود امّا پس از ۱۴۰۰ سال با پیشرفت دانش، بشریّت فهمید هویّت ظاهری انسانی فقط به خطوط سر انگشتان او بستگی

انگشتانشان مخصوص کرده است، برای اینکه با دست می جنگند و دفاع می کنند (و دست در حقیقت همانطور که شخصیّت و هویّت هر کسی بآنها مربوط است جنگ و دفاع و تغذیه و کار انسان هم که تداوم بخش حیات اوست با بودن دست و انگشتان میّسر است).

البنّه- بوی و رایحه ای که از چیز بو داری استشمام می شود و بآن تعلّق دارد.

(بنی) [بنی :

افعالش- بنیت، أبنی، بناء، بنیه، بنیا، است، یعنی ساختن عمارت و بناء، خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ بَنَیْنا فَوْقَکُمْ سَبْعاً شِداداً- ۱۲/ نباء).

(بِناء)- اسمی است برای آنچه را که ساخته می شود، خدای تعالی گوید: (لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِها غُرَفٌ مَبْنِیَّةٌ- ۲۰/ زمر).

واژه (بَنِیه)- هم به بیت اللّه یعنی کعبه تعبیر شده است، خدای تعالی گوید: (وَ السَّماءَ بَنَیْناها بِأَیْدٍ- ۴۷/ ذاریات) و (وَ السَّماءِ وَ ما بَناها- ۵/ شمس).

(بُنْیان)-: واژه ای مفرد است و جمع ندارد به مصداق آیات (لا یَزالُ بُنْیانُهُمُ الَّذِی بَنَوْا رِیبَةً فِی قُلُوبِهِمْ- ۱۱/ توبه) و (کَأَنَّهُمْ بُنْیانٌ مَرْصُوصٌ- ۴/ صفّ) و (قالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْیاناً- ۹۷/ صافّات).

بعضی گفته اند بنیان- جمع- بنیانه- است، مانند شعیر و شعیره- و- تمر و تمره- نخل و نخله- اینگونه جمع ها تذکیر و تأنیثش صحیح است.

(إِبْنٌ)- اصلش- بنو- است که جمعش- أبنا- و تصغیرش- بنیّ- است، خدای تعالی گوید: (یا بُنَیَّ لا تَقْصُصْ رُؤْیاکَ عَلی إِخْوَتِکَ- ۵/ یوسف) و (یا بُنَیَّ إِنِّی أَری فِی الْمَنامِ أَنِّی أَذْبَحُکَ- ۱۰/ صافّات) و (یا بُنَیَّ لا تُشْرِکْ بِاللَّهِ- ۱۳/ لقمان) و (یا بَنِی آدَمَ أَنْ لا تَعْبُدُوا الشَّیْطانَ- ۶۰/ یس).

دارد حتّی اگر ملیونها انسان را مورد آزمایش قرار دهند، از اینجا می فهمیم که اشاره قرآن از تمام اعضاء وجودیش به سر انگشتان او چه حکمتی و چه معجزه الهی است، بخصوص که در سوره قیامت و آیه مورد نظر، پاسخ انسانهایی است که به قیامت و زنده شدن و تشکیل مجدّد ساختمان وجود خود ایمان ندارند، لذا خدای فرماید (أَ یَحْسَبُ الْإِنْسانُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظامَهُ بَلی قادِرِینَ عَلی أَنْ نُسَوِّیَ بَنانَهُ- ۴/ قیامه) آیا انسان حساب می کند و می پندارد که استخوانهای او را دوباره جمع نمی کنیم و فراهم نمی آوریم، چرا حتّی سر انگشتان او را که در هر کس مخصوص باوست دوباره بحالت اوّل بر می گردانیم. [...]

اینگونه نامگزاری یعنی نامیدن فرزند به- ابن- از اینجهت است که پدرش او را ساخته و خداوند پدر را برای فرزند در حکم بنّاء و سازنده قرار داده است و هر آنچه که از راه تربیت، سرپرستی یا خدمت زیاد برای فرزند، یا قیام و اقدام برای کاری که نتیجه اش باو می رسد بدست می آید آنرا فرزند، که همان محصول آن است گویند، مانند:

فلان ابن حرب- یعنی زاده جنگ، در مورد جنگجویی که برای جنگیدن و پرداختن زیاد به فنون آن، چنان نامیده شده و از جنگ به جنگجویی رسیده است.

فلان ابن السّبیل- یعنی زاده سفر، نامی است در مورد کسی که همیشه در سفر است و از سفر تجربه اندوخته. و ابن اللیل: دزد.

ابن العلم- یعنی زاده علم و دانش، شاعر گوید:

أولاک بنو خیر و شرّ کلیهما (آنها هر دو فرزندان خیر و شرّند) فلان ابن بطنه و ابن فرجه- در باره کسی که همّتش و فکرش همواره خوردن و شهوترانی است.

ابن یومه- کسی که در اندیشه فردایش نیست، خدای تعالی گوید: (وَ قالَتِ الْیَهُودُ عُزَیْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَ قالَتِ النَّصاری الْمَسِیحُ ابْنُ اللَّهِ- ۳۰/ توبه) و (إِنَّ ابْنِی مِنْ أَهْلِی- ۴۵/ هود) و (إِنَّ ابْنَکَ سَرَقَ- ۸۱/ یوسف).

جمع ابن- أبناؤ و بنون- است، خدای تعالی فرماید:

(وَ جَعَلَ لَکُمْ مِنْ أَزْواجِکُمْ بَنِینَ وَ حَفَدَةً- ۷۲/ نمل) و (یا بَنِیَّ لا تَدْخُلُوا مِنْ بابٍ واحِدٍ- ۶۷/ یوسف).

و (یا بَنِی آدَمَ خُذُوا زِینَتَکُمْ «۱» عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ- ۳۱/ اعراف) و (یا بَنِی آدَمَ لا یَفْتِنَنَّکُمُ الشَّیْطانُ- ۲۷/ اعراف) مؤنّث ابن- (إبْنَه و بِنْت)- است جمعش بنات.

---

(۱) در جاهلیّت زنان و مردان بدون پوشش طواف می کردند و از خوردن گوشت و چربی و شیر، خودداری می کردند در این آیه پوشیدن جامه، و پوشاندن عورت تاکید شده تا در طواف و نماز برهنه نباشند و بعد می گوید (وَ کُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُسْرِفِینَ- ۳۱/ اعراف) بکلّی پرهیز یا به کلّی زیاده روی نکنید که خداوند گزاف کاران و زیاده روان را دوست ندارد.

خدای تعالی گوید: (هؤُلاءِ بَناتِی هُنَّ أَطْهَرُ لَکُمْ- ۷۸/ هود) و (لَقَدْ عَلِمْتَ ما لَنا فِی بَناتِکَ مِنْ حَقٍّ «۱»- ۷۹/ هود) که گفته شده واژه- بناتک در آیه اخیر مورد خطاب بزرگان آن قومند، که دخترانش را برای همسری به آنها نمایانده است نه اینکه بر همه اهل شهرش، زیرا سخنی محال و ناممکن است که دخترانی اندک را در برابر گروهی کثیر و افزون بنمایاند تا به همسری برگزینند و باز گفته اند اشاره به- بناتک- در آیه زنان امت او هستند که دختران او نامیده شدند زیرا هر پیامبری در حکم- پدر امت- خویش است بلکه بزرگتر و شریفتر از پدر و مادر برای ایشان، چنانکه در ذیل واژه- أب- بیان شده است.

و آیه (وَ یَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَناتِ- ۵۷/ نحل) بازگو کردن سخن مشرکین در باره این موضوع است که می گفتند ملائکه و فرشتگان دختران خدایند.

(بهت) [بهت:

(سراسیمه و دهشت زده شد)، خدای عزّ و جلّ فرماید: (فَبُهِتَ الَّذِی کَفَرَ- ۲۵۸/ بقره) یعنی متحیّر و مدهوش شد و- قد بهته- یعنی سراسیمه اش کرد.

و آیه (هذا بُهْتانٌ عَظِیمٌ- ۱۶/ نور) یعنی دروغی که شنونده اش را مبهوت و متحیّر می کند.

(بُهْتان) از- بهت- است خدای تعالی فرماید: (یَأْتِینَ بِبُهْتانٍ یَفْتَرِینَهُ بَیْنَ أَیْدِیهِنَّ وَ أَرْجُلِهِنَّ- ۱۲/ ممتحنه)

---

(۱) معنی این آیه با توجّه بآیات قبل و بعدش روشنتر می شود، پس از تذکّرات و انذار پیاپی حضرت لوط پیامبر (ع) به مردمی که زشت ترین ننگین ترین روشهای جنسی رای که چندی قبل، کشور باصطلاح متمّدن و کهنه استعمار یعنی انگلستان در پارلمان خود آنرا رسمی نموده، قوم لوط نیز دست از آن بر نمی داشتند تا اینکه فرشتگان مأمور عذاب الهی بر پیامبرشان آمدند و او از این همه عطوفت او آن مردم بسوی او و فرستادگان با سوء نیّت می شتافتند، به آنها گفت اینک دختران من رای برای همسری برگزینید و از آنان همسر گیرید که برایتان پاک ترند، از خداوند پروا کنید مرا در باره مهمانانم محزون مسازید آیا در میان شما مردی رشید و آگاهی نیست؟ آنها پاسخ دادند ما به دختران تو حقّی نداریم می دانی که ما چه می خواهیم؟ گفت کاش نیروئی داشتم و یا شما آدمی رشید می داشتید، سپس فرشتگان او رای با پیروان و خانواده اش غیر از همسرش از شهر خارج کردند و صبحگاهان که نزدیک بود یعنی در فردای آن شب، شهرشان با تمام مفاسد و آلودگیهایشان زیر و رو شد و باران سنگهای شهر و عماراتشان بر سرشان باریدن گرفت این آثار و نشانه ها باقی است، و چنین سرنوشتی از ستمکاران دور نیست. (وَ ما هِیَ مِنَ الظَّالِمِینَ بِبَعِیدٍ- ۸۳/ هود).

کنایه از بهتان زنا زدن به زنان پاک است و گفته اند بلکه انجام هر کار شنیعی با دست و پا است، یعنی گرفتن چیزی که جایز نیست آنرا با دست گرفت و رفتن به جایی که قبیح و ناروا است با پای بآن جا رفت.

گفته شده- جاء بالبهیّه- یعنی دروغ.

(بهج) [بهج :

البهجه یعنی خوشرنگی و ظهور سرور و شادی، خدای عزّ و جلّ گوید:

(حَدائِقَ ذاتَ بَهْجَهٍ- ۶۰/ نمل) (باغهای سرور افزا و زیبا) و قد بهج- که اسم فاعلش- بهیج- است یعنی شادمان و مسرور شد، و آیه (وَ أَنْبَتْنا فِیها مِنْ کُلِّ زَوْجٍ بَهِیجٍ- ۷/ ق) (و در آن از هر زوجی شکوفا رویاندیم). که بهج- هم گفته شد، مثل سخن این شاعر:

ذات خلق بهج (دارای خلقتی و آفرینشی شادمان و مسرور).

امّا کلمه- بهوج- از این واژه نیامده است.

ابتهج بکذا- بوسیله آن، شادمانی و اثر مسرّت در چهره اش آشکار شد و همینطور است- أبهجه کذا: شادش کرد.

(بهل) [بهل :

اصل- بهل- بی سرپرست بودن و بدون ناظر بودن چیزی است.

الباهل- شتر رها شده از بند است یا از نشانه اش، یا شتری که پستان بندش باز شده.

زنی که می گوید- أتیتک باهلا- یعنی بدون سرپرست هستم و شوهری نکرده ام، هر چه دارم بر تو مباح است و به دیگری داده نشده است.

أبهلت فلانا- او را در مرادش آزاد گزاردم که در این معنی به شتر رها شده تشبیه شده است.

البهل و الإبتهال فی الدّعاء- درخواستی است که با بسط سخن و زاری و تضرّع همراه باشد چنانکه در این آیه (ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَی الْکاذِبِینَ- ۶۱/ آل عمران) (با تضرّع دعا می کنیم و لعنت خدای را شامل دروغگویان گردانیم).

کسی که- ابتهال- را به لعنت تفسیر کرده از اینجهت است که آزاد بودن در دعاء را در معنی این واژه به خاطر لعن و نفرین می داند.

شاعر گوید:

نظر الدّهر إلیهم فابتهل (یعنی روزگار با فراخی فرصت، نابودشان کرد).

(بهم) [بهم :

البهمه یعنی سنگ سخت، آدم شجاع را نیز از نظر تشبیه سنگ سخت- بهمه- گویند و به هر چیز محسوسی که به سختی احساس شود، و هر چیز قابل تعقّلی که برای فهم و عقل، درکش مشکل باشد آنها را نیز مبهم گویند.

أبهمت الباب- درب را طوری بستم که برای باز کردنش راهی نیست.

(بهیمه)- هر چیزی است که نطق و سخن ندارد و در صدایش گنگی، و ابهام هست امّا در عرف، پرندگان و وحوش را هم بهیمه- گویند و خدای تعالی فرموده:

(أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعامِ- ۱/ مائده) (از میان وحوش ستوران چرنده اش بر شما حلال شده است یعنی شتران و گوسفندان و آنچه را که در قرآن بیان شده).

لیل بهیم- که- بهیم- بر وزن فعیل در معنی- مفعل- است یعنی شبی که تاریک شده و بخاطر ظلمتش همچون کاری مبهم است یا لیل بهیم- که بهیم در معنی مفعل است، زیرا هر چیز ظاهری در آن شب پوشیده و مبهم می شود، پیدا نیست و فهمیده و دانسته نمی شود.

فرس بهیم- اسبی که بدنش یکرنگ است و چشم از دور به خوبی آن را تمیز نمی دهد در این معنی روایت شده است که: «أنّه یحشر النّاس یوم القیامه بهما».

(روز قیامت طوری مردم یکرنگ محشور می شوند که از یکدیگر باز شناخته نمی شوند).

یعنی عاری از لباسهای رنگانگ دنیایی که بوسیله آنها هم مزّین بودند و هم مجزّا از یکدیگر. و اللّه أعلم البهم: گوسفندان کوچک، و- البهمی: گیاهان خاردار خود روی ناشناخته در کنار نهرها، أبهمت الأرض- زمینی که گیاهان خود رویش زیاد است، مثل:

أعشبت و أبقلت- یعنی گیاهان تر و مفید و سبزی آن زمین زیاد شد.

(باب) [باب :

الباب یعنی محلّ داخل شدن در چیزی و اصلش راه ورودی یا مدخل مکانها است مثل درب شهرها و خانه ها، جمعش- أبواب- است، خدای تعالی

گوید: (وَ اسْتَبَقَا الْبابَ وَ قَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَ أَلْفَيا سَيِّدَها لَدَى الْبابِ- ۲۵/ یوسف) (یعنی با دویدن به درگاه خانه رسیدند و پیراهنش را از پشت دریده بود، آقایش را در آستانه درب یافتند).

و (لا تَدْخُلُوا مِنْ بابٍ واحِدٍ وَ ادْخُلُوا مِنْ أَبْوابٍ مُتَفَرِّقَهٍ- ۶۷/ یوسف) یعنی: دروازه ها، برای ورود در علم و دانش هم این واژه بکار می رود می گویند:

فی العلم باب کذا- و- هذا العلم باب إلی علم کذا- یعنی در آن علم بخشی است و این علم دری است بسوی آن دانش، یعنی از راه آن قسمت آن دانش بدست می آید.

پیامبر (ص) فرمود «أنا مدینه العلم و علیّ بابها» «۱» یعنی بوسیله علی (ع) وصول به علم میسور و ممکن است.

شاعر گوید:

أتیت المرؤه من بابها (مروّت و جوانمردی را از راه خودش وارد شدم).

خدای تعالی فرموده: (فَتَحْنا عَلَيْهِمْ أَبْوابَ كُلِّ شَيْ ءٍ- ۴۴/ انعام) و (بابٌ باطِنُهُ فِيهِ

---

(۱) این حدیث را ابن عساکر عالم بزرگ شافعی در تاریخ معروفش (تاریخ ابن عساکر یا تاریخ مدینه دمشق) با اسناد معتبر بدو صورت دیگر یعنی (انا دار الحکمه و علیّ بابها) و (انا مدینه الجنّه و علیّ بابها کذب من زعم انّه یدخل الجّنه من غیر بابها) و (انا مدینه العلم و علیّ بابها فمن اراد العلم فلیأتها من بابها) در چهل روایت نقل کرده است، یکی از آنها چنین است (عن مجاهد، عن ابن عبّاس قال: قال رسول اللّه (ص) انا مدینه العلم و علیّ بابها فمن اراد العلم فلیأت الباب) اکثر مفسّرین و محدّثین، و اجماع امّت از اهل تسنّن و تشیّع با ابن عساکر همداستانند، گذشت زمان و آثار علمی و عملی امام علی (ع) صحت حدیث فوق را تأیید نموده است و شارح بزرگوار نهج البلاغه یعنی ابن ابی الحدید که خود معتزلی و از اهل سنّت و از برادران دینی ماست در سراسر شرحش، عظمت علمی مولی را با بیانی خاصّ ارائه داده و امروز در برابر جهان غرب و شرق که هر کدام با ایدئولوژیهای شکست خورده شان متحیّرند راهی برای نجات مستضعفین تشنه عدالت و رهائی از ستم و بت ها جز راه علی (ع) و صحابه صدیق و خاندان گرامی و پیروان راستین آنها نیست علم و عدل علی است که حتّی ببرادرش دیناری از بیت المال افزون ندهد چه رسد به خویشاوندان و دوستانش، راه ابو تراب که پدر خاک بود و سر بر خشت می نهاد و جامه نو بتن نکرد و از شدّت عدالتخواهی مرد نامتناهی تاریخ شد و پرچم عدل و حقّ برافراشت می تواند به گفته راغب رحمه اللّه راهش و علم و عملش وسیله وصول به علم پیامبری باشد و نجات دهنده انسانها از جهل و ستم و بتها. (ج ۲ از صفحه ۴۵۷ تا ۴۹۹ از تاریخ ابن عساکر، بخش امام علیّ بن أبی طالب).

الرَّحْمَهُ- ۱۳/ حدید).

گفته اند- أبواب الجنّه و أبواب جهنّم- در باره اشیائی بکار می رود که وصول به آنها انسانها را به بهشت و دوزخ می رساند، خدای تعالی فرمود: (ادْخُلُوا أَبْوابَ جَهَنَّمَ- ۷۲/ زمر) و (حَتَّی إِذا جاؤُها وَ فُتِحَتْ أَبْوابُها وَ قالَ لَهُمْ خَزَنَتُها سَلامٌ عَلَیْکُمْ- ۷۳/ زمر).

چه بسا اگر گفته شود- هذا من باب کذا- یعنی چیزی است که شایسته و مناسب اوست، جمعش بابات است.

خلیل بن احمد می گوید: بابه فی الحدود و بوّبت بابا- یعنی در آن حدود عمل کردم و- أبواب مبوّبه حدود معیّن کاری است و- البوّاب- دربان و حافظ خانه و- تبوّبت بابا- گرفتمش و آنرا اتّخاذ کردم، اصل باب- بوب است.

(بیت) [بیت :

اصل بیت، جایگاه و پناهگاه انسان در شب است زیرا می گویند بات- یعنی در شب اقامت گزید و ساکن شد همانطور که برای روز می گویند ظلّ بالنّهار، یعنی در پناه روز و روشنی روز قرار گرفت سپس به مسکن و خانه، بدون در نظر گرفتن تعبیر شب- بیت- گفته اند که جمعش- أبیات و بیوت- است ولی واژه بیوت مخصوص خانه هاست و أبیات برای شعر و اشعار، خدای عزّ و جلّ فرماید:

(فَتِلْکَ بُیُوتُهُمْ خاوِیَهً بِما ظَلَمُوا- ۵۲/ نمل) و (وَ اجْعَلُوا بُیُوتَکُمْ قِبْلَهً- ۸۷/ یونس) و (لا تَدْخُلُوا بُیُوتاً غَیْرَ بُیُوتِکُمْ- ۲۷/ نور) که معنای- بیت- در آیات فوق، شامل خانه هائی است که از سنگ، گل و گچ، یا پشم کرک ساخته می شود (خانه های شهری و عشایری) تسمیه شعر و اشعار هم تشبیهی است از همان خانه ها، مکان و جایگاه هر چیزی هم به- بیت- تعبیر شده است زیرا جای آن چیز است.

عبارت- أهل البیت هم در باره آل پیامبر علیه الصّلوه و السّلام است و با این عبارت شناخته شده اند و پیامبر با سخنش که «سلمان منّا أهل البیت» آگاهی و تنبّه می دهد به این که مولی «۱» و وابسته و دوست هر قومی را می توان منسوب بآن قوم

---

(۱) واژه های- مولی- ولی- و أولیاء- در زبان دین، معانی ویژه ای دارد در بین عرفاء، جلال الدّین محمّد بلخی در کتاب کم نظیرش، مثنوی که قصدش از سرودن و بیان آن اشعار معرّفی نمونه انسان کامل است و آنرا در دفتر ششم در چهره علی (ع) مجسّم می کند در بیان معنی مولی چنین می گوید:

دانست.

چنانکه فرمود: «مولی القوم منهم و ابنه من أنفسهم».

(مولی و دوست هر امّتی از آنها و فرزندش نیز در شمار تن و جان و از خود آنهاست).

بیت اللّه و بیت العتیق- مکّه است، خدای فرماید:

(وَ لْیَطَّوَّفُوا بِالْبَیْتِ الْعَتِیقِ- ۲۹/ حج) و (إِنَّ أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّهَ- ۹۶/ آل عمران) و (وَ إِذْ یَرْفَعُ إِبْراهِیمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَیْتِ- ۱۲۷/ بقره) یعنی کعبه و خانه خدا. (وَ لَیْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُیُوتَ مِنْ ظُهُورِها وَ لکِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقی ۱۸۹/ بقره) (بروّ نیکی آن نیست که از پشت خانه وارد خانه شوید، نیکو کار کسی است که تقوا پیشه کند) این آیه در باره قومی است که از وارد شدن در خانه هاشان بعد از احرامشان از رو برو خودداری می کردند، خدای هشدار می دهد که این عمل با برّ و نیکی منافات دارد.

و آیه (وَ الْمَلائِکَهُ یَدْخُلُونَ عَلَیْهِمْ مِنْ کُلِّ بابٍ سَلامٌ- ۲۳/ رعد) معنایش این است که فرشتگان با انواع حالات مسرّت بخش بر آنها باسلام و درود وارد می شوند.

سخن خدای تعالی که فرماید: (فِی بُیُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ- ۳۶/ نور) که گفته اند منظور بیوت پیامبر (ص) است، مانند آیه (لا تَدْخُلُوا بُیُوتَ النَّبِیِّ إِلَّا أَنْ یُؤْذَنَ لَکُمْ- ۵۳/ احزاب) که گفته اند اشاره آیه، به خانه های اهل بیت و قوم پیامبر (ص) است.

و نیز گفته اند به قلب اشاره شده است، بعضی از حکماء در سخن پیامبر (ص) که گفته است «لا تدخل الملائکه بیتا فیه کلب و لا صوره».

گفته اند در این حدیث منظور از بیت- قلب و از- کلب- حرص و آز، اراده شده است به دلیل اینکه زمانی گفته می شود:

زین سبب پیغمبر با اجتهاد نام خود وان علی مولی نهاد

گفت هر کورا منم مولی و دوست ابن عمّ من علی مولای اوست

کیست مولی آنکه آزادت کند بند رقّیت ز پایت بر کند

چون بآزادی نبّوت هادیست مؤمنان راز انبیاء آزادی است

ای گروه مؤمنان شادی کنید همچو سر و سوسن آزادی کنید

کلب فلان- که کسی در حرص و آز افراط می کند. و یا اینکه:

هو أحرص من کلب- او از سگ حریصتر است، بر همان معنی و اساس است.

خدای تعالی گوید: (وَ إِذْ بَوَّأْنا لِإِبْراهِیمَ مَکانَ الْبَیْتِ- ۲۶/ حج) مقصود مکّه است.

و آیه (قالَتْ رَبِّ ابْنِ لِی عِنْدَکَ بَیْتاً فِی الْجَنَّهِ- ۱۱/ تحریم) یعنی مقام و جایگاهی در بهشت برایم آسان و فراهم گردان.

و آیات (وَ أَوْحَیْنا إِلی مُوسی وَ أَخِیهِ أَنْ تَبَوَّءا لِقَوْمِکُما بِمِصْرَ بُیُوتاً- ۱۷/ یونس) و (وَ اجْعَلُوا بُیُوتَکُمْ قِبْلَهً- ۸۷/ یونس) یعنی مسجد اقصی.

و آیه (فَما وَجَدْنا فِیها غَیْرَ بَیْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِینَ- ۳۶/ ذاریات) که گفته شده در این آیه منظور بیتی از مسلمین- اشاره به ساکنین خانه هاست که آنها را بیت- گفته اند مانند نامیدن اهالی قریه به قریه.

(بیات)- و تبییت- یعنی شبیخون زدن شبانه به دشمن و آهنگ دشمن کردن در شب، خدای تعالی گوید: (أَ فَأَمِنَ أَهْلُ الْقُری أَنْ یَأْتِیَهُمْ بَأْسُنا بَیاتاً وَ هُمْ نائِمُونَ- ۹۷/ اعراف) و (بَیاتاً أَوْ هُمْ قائِلُونَ- ۴/ اعراف) (بیوت)- کاری است که در شب انجام می شود، خدای تعالی فرماید: (بَیَّتَ طائِفَهٌ مِنْهُمْ- ۸۱/ نساء) و (إِذْ یُبَیِّتُونَ ما لا یَرْضی مِنَ الْقَوْلِ

- ۱۰۸/ نساء).

و لذا پیامبر (ص) فرمود: «لا صیام لمن لم یبیّت الصّیام من اللّیل» (کسی که در شب تدبیر و نیّت روزه نکند و تدارک آن ننماید، روزه ندارد).

بات فلان یفعل کذا- عبارتیست برای کاری که بایستی در شب انجام شود، همانطور که ظلّ- برای کار روزانه است و هر دو از باب عبادت است. (یعنی کارهای عبادتی).

(بید) [بید]:

خدای عزّ و جل در آن گوید: (ما أَظُنُّ أَنْ تَبِیدَ هذِهِ أَبَداً- ۳۵/ کهف) (گمان نکنم که همیشه اینجا نباشد و ویران شود، (سخن کافر باغ دار است).

بصاد الشّی ء یبید، بیادا- در بیابان متفرّق و پراکنده شد، جمع بیداء بید- است. أتان بیدانه- استری است بیابانی.

(بور) [بور]:

البوار یعنی کساد و ناروایی زیاد و چون زیادی کساد به فساد منجرّ

می شود لذا می گویند- کسد حتّی فسد بوار، به هلاکت هم تعبیر شده است.

افعالش عبارت از- بار الشّی ء یبور، بورا، بؤرا- خدای تعالی گوید:

(تِجارَةً لَنْ تَبُورَ- ۲۹/ فاطر) (داد و ستدی کساد ناپذیر) و (وَ مَکْرُ أُولئِکَ هُوَ یَبُورُ- ۱۰۰/ فاطر) و روایت شده که «نعوذ باللّه من بوار الأیم». (از افزون شدن گناه به خدا پناه می بریم) و آیه (وَ أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دارَ الْبَوارِ- ۲۸/ ابراهیم) (ملّت خویش را در خانه فساد و هلاکت فرود آوردند).

رجل حائر بائر- و- قوم حور و (بور)- یعنی مردی و قومی سرگشته و هلاک شده، خدای تعالی گوید: (حَتَّی نَسُوا الذِّکْرَ وَ کانُوا قَوْماً بُوراً- ۱۸/ فرقان) یعنی هلاک شدگان. بور- جمع- بائر است و گفته اند- بور- مصدر است که در مفرد و جمع هر دو بکار می رود مثل رجل بور و قوم بور- شاعر گوید:

یا رسول المليك إنّ لسانی راتق ما فتقت إذ أنا بور

(ای پیامبر و رسول خدای زبانم از تکلّم بسته است زیرا در هلاکتم).

بار الفحل النّاقه- شتر فحل، ناقه را بوئیده که پاکی او را استشمام کند. سپس این معنی بطور استعاره در باره آزمون بکار رفته است، گفته اند:

برت کذا- یعنی او را آزمودم.

(بئر) [بئر]:

(یعنی چاه و حفره)، خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ بِئْرٍ مُعَطَّلَهٍ وَ قَصْرٍ مَشِیدٍ «۱»-

---

(۱) خداوند در چند مورد علّت عذاب و هلاکت رسوا کننده قوم عاد را بیان کرده است از قصری و کاخی که بر بلندی کوه ساخته بودند و آنجا مرکز عیاشیّ، و هرزگی شان بوده، می فرماید: (أَ تَبْنُونَ بِکُلِّ رِیعٍ آیَهً تَعْبَثُونَ!؟- ۱۲۸/ شعراء) که از آن بالا مردم رهگذر را به باد مسخره می گرفتند «یجتمعون الیها للعبث بمن یمرّ فی الطّریق» عمل زشت و ننگین دیگرشان در آب و چاه انداختن افراد بی خبر بوده که سر چاه را می پوشاندند تا رهگذران غفلتا در آن بیفتند تا آنها بخندند و لذّت ببرند و ده ها عمل دور از انسانیت دیگر که متأسّفانه در دوران اخیر بخصوص در زمان قاجار چنین عادات زشتی بصورت داشتن دلقک ها، و انداختن افرادی در استخرها رایج بوده و عدّه ای انسان ضعیف امّا در انسان بودن همطراز خویش را وسیله عیش و عشرت خود قرار می دادند، انسانی که باید در اثر کارهای اجتماعی و داشتن روح خداپرستی با تمام نیرو و در برابر مشکلات بایستد و همانطور که پیامبر (ص) فرموده است حتّی اظهار عجز هم نکنند در فرهنگ مستکبرین عیّاش سر و صورت خود را سیاه می کند و با هزاران اداهای مضحک آلت و ابزار خنده و عیاشی دیگران می شوند که با کمال تأسّف هنوز هم ریشه های

آن فرهنگ غیر انسانی باقی است امید است آن روش ناپسند یعنی سیاه بازی و دلقک شدن که بعد از انقلاب هم یکبار

۴۵/ حجّ) (مربوط به هلاکت قوم نیرومند عاد است، پس از هلاکتشان که در اثر ستمگری و تفاخر و گردنکشی بود چاهشان ویران و قصرشان با همه گچ بری و زینت خالی ماند).

اصل- بیر- با همزه است، گویند- بأرت بیرا و بأرت بؤره- یعنی چاه و قناتی حفر کردم، از این واژه- مئبر- مشتقّ شده که به معنی حفره ای است که سر آن را می پوشاندند تا کسانی که از آنجا عبور می کنند در چاه بیفتند و آن چاه را- المغواه- گفته اند که تعبیری است از فسادی که دیگران را در بلیّه و سختی می اندازد و جمع- مئبر- مآبر- است.

(بؤس) [بؤس:

البؤس و البأس و البأساء- شدّت سختی و زشتی و ناروائی است جز اینکه واژه- بؤس- بیشتر در فقر و جنگ بکار می رود.

البأس و البأساء- در کشتن دشمن و مجروح کردن بکار می رود، مثل آیه (وَ اللَّهُ أَشَدُّ بَأْساً وَ أَشَدُّ تَنْكِيلًا- ۸۴/ نساء) و (فَأَخَذْناهُمْ بِالْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ- ۴۲/ انعام) و (وَ الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ- ۱۷۷/ بقره) و (بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ- ۱۴/ حشر) فعل این واژه- بؤس، یبؤس است.

عذاب (بئیس)- وزن فعیل از- بأس- است، یا از- بؤس- باب افتعال آن هم مثل فلا تبتئس- یعنی غمگین و محزون نباش در خبر است، که در باره پیامبر (ص) آمده است که «کان یکره الؤس و التّباؤس و التّبوّس» یعنی برای فقرا (مستضعفین) زاری و سستی را زشت و ناروا می دانست.

(نمی خواست آنها اظهار خواری و ناتوانی و فقر کنند) یا اینکه خود را ذلیل کنند و همه آن رنجها را بر خود قرار دهند.

(بیس)- کلمه ای است که در باره تمام ناپسندی ها و زشتی بکار رفته است، همانطور که- نعم- در همه کارهای پسندیده استعمال می شود و کلماتی که در جملات بعد از- بئس یا نعم- قرار می گیرند چه معرفه با (الف- لام) باشند و یا

در صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران عید نوروز ۵۹ به نمایش گذاشته شده به کلّی از فرهنگ اسلامی و انقلابی ما ریشه کن شود. دلقک بازی در شأن انسان عصر امروز نیست.

اینکه اضافه باسم دیگری شود.

در هر دو صورت بئس و نعم- آنها را مرفوع می کننـد، ماننـد- بیس الرّجل زیـد- یا- بئس غلام الرّجل زید- و نکره را نصـب می دهند، مانند- بئس رجلا و بئس ما کانوا یفعلون.

خـدای تعالی گویـد: (وَ بِئْسَ الْقَرارُ- ۲۹/ ابراهیم) و (فَبِئْسَ مَثْوَی الْمُتَکَبِّرِینَ- ۷۲/ زمر) و (بِئْسَ لِلظَّالِمِینَ بَدَلًا- ۵/ کهف) و (لَبِئْسَ ما کانُوا یَصْنَعُونَ- ۶۳/ مائده).

اصل واژه- بئیس- بئس- است که آن هم از- بؤس- مشتّق شده.

(بیض) [بیض :

البیاض یعنی سپیدی که در میان رنگها ضدّ سیاهی است. فعلش:

ابیضّ، ابیضاضا و بیاضا، و اسمش- مبیضّ، أبیض- است.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یَوْمَ تَبْیَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ وَ أَمَّا الَّذِینَ ابْیَضَّتْ وُجُوهُهُمْ- ۱۰۷ و ۱۰۶/ آل عمران).

الأبیض- رگی است که بخاطر سپید بودنش اینچنین نامیده شده، چون رنگ سپید را بهترین و با فضیلت ترین رنگها می دانند، چنانکه گفته اند رنگ سپید بهتر، سیاه هول انگیزتر، سرخ زیباتر و رنگ زرد خوشنمودتر است.

از این جهت فضـل و کرم را برنـگ سپیـد و یـا- بیـاض- تعبیر کرده انـد حتّی به کسـی که عاری از عیب و گناه است و آلوده نشده است، أبیض الوجه، یعنی سپید روی گویند (رو سفید، کنایه از بی گناهی است).

خدای تعالی گوید: (یَوْمَ تَبْیَضُّ وُجُوهٌ- ۱۰۶/ آل عمران) یعنی چهره ها پاک و از گناه عادی است.

ابیضاض الوجوه- عبارت از شادی و مسرّت است. اسوداد الوجوه- غم و اندوه چهره ها است.

و بر این اساس آیه (وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثی ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا- ۵۸/ نحل) است.

مثال سپیدی چهره ها آیات (وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ- ۲۲/ قیامه) و (وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ، ضاحِکَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ- ۳۸/ عبس) است.

عبارت- أمّک بیضاء من قضاعه- (قضاعه- پدر قبیله ای از اعراب یمن است

که سپید پوست بوده اند) و بر این اساس خدای تعالی فرماید: (بَیْضاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِینَ- ۴۶/ صافّات).

تخم مرغ و تخم پرندگان هم بخاطر سپیدی رنگشان، بیض و مفردش- بیضه- است، زن را هم بخاطر شباهت رنگش به سپیدی و اینکه تحت کنف و حمایت مرد مصونیت دارد بطور کنایه، سپید یا بیضه گفته اند.

در حالت مدح و ذمّ، شهر و بلد را هم- بیضه البلد- گفته اند، امّا در حالت مدح بخاطر مصون بودن مردمی است که در آن شهر سرپرست و رئیس هم دارند اطلاق شده است، چنانکه شاعر گوید:

کانت قریش بیضه فتفلّقت فالمحّ خالصه لعبد مناف

(قوم قریش گروهی شایسته بودند و خورشیدشان عبد مناف است که از افق ظاهر شد همانطور که زردی تخم پرنده در مرکز آن قرار دارد).

امّا بکار بردن واژه بیضه بگونه ذمّ و ناروا، در باره گروهی است که خوار و ذلیل اند و مورد کنایه و نیشخند دیگران قرار می گیرند مانند تخم شتر مرغی که در میان بیابان دور افتاده و رها شده.

بیضتا الرّجل- یعنی دو بیضه مرد بخاطر شباهت به تخم مرغ از نظر شکل و سپیدی است که در مردان هم آنطور نامیده شده.

باضت الدّجاجه و باض کذا- یعنی مرغ برای تخم گذاردن در جایش قرار گرفت و تخم گذارد.

شاعر گوید:

بدا من ذوات الضّغن یأوی صدورهم فعشّش ثمّ باض

(بغض کینه توزانی که دلهاشان آنها را پنهان کرده بود، پس از در دل گرفتن، کینه هاشان آشکار شد).

باض الحرّ: گرما شدّت گرفت- باضت ید المرأه: دست آن زن ورم کرد. دجاجه بیوض- و- دجاج، هر دو بکار می رود یعنی مرغ و مرغان تخم گذار.

(بیع) [بیع:

البیع یعنی دادن چیزی با ارزش و گرفتن قیمت آن (داد و ستد و مبادله

متاع و پول).

الشّراء- پرداختن قیمت و گرفتن جسم قیمت شده است، فروختن و خریدن را بیع و شراء گفته اند که هر دو بجای هم بکار می رود برای تصوّری که از جنس و متاع و بهاء آن به نظر می رسد و بر این معنی خدای عزّ و جلّ گوید:

(وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ- ۲۰/ یوسف) (که واژه شراء- در این آیه بجای فروختن یا (بیع) بکار رفته است و پیامبر علیه السّلام فرمود: (لا یبیعنّ أحدکم علی بیع أخیه» یعنی خریدار چیزیکه برادرت می خرد نشوید. (رو دست خرید او نروید که گرانی پیش آید).

أبعت الشّی ء- آنرا برای فروش عرضه کردم، چنانکه شاعر گوید:

فرسا فلیس جواده بمباع (اسبی که وفاء خوبیهایش عرضه و فروخته نشده است).

باب مفاعله این واژه ها- مبایعه و مشاراه است، خدای تعالی گوید: (وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَیْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا- ۲۷۵/ بقره) و (لا بَیْعٌ فِیهِ وَ لا خُلَّهٌ- ۲۵۴/ بقره).

عبارت- بایع السّلطان «۱»- اطاعت او را در برابر عطای اندکش پذیرفت.

خدای عزّ و جلّ گوید: (فَاسْتَبْشِرُوا بِبَیْعِکُمُ الَّذِی بایَعْتُمْ بِهِ- ۱۱۱/ توبه) که اشاره به بیعت رضوان است (یعنی بیعت مؤمنین با پیامبر (ص) که در آیه بعد اشاره می کند و می فرماید: (لَقَدْ رَضِیَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِینَ إِذْ یُبایِعُونَکَ تَحْتَ الشَّجَرَهِ- ۱۸/ فتح) و همچنین بمطلبی که در آیه دیگر فرماید: (إِنَّ اللَّهَ اشْتَری مِنَ الْمُؤْمِنِینَ أَنْفُسَهُمْ- ۱۱۱/ توبه).

و امّا واژه- الباع- یعنی فاصله میان دو دست که بطرفین باز می شود از باع، یبوع، است نه از- باع یبیع- به دلالت اینکه گویند:

باع فی السّرّ یبوع: وقتی که دستش را دراز کرد.

(بال) [بال:

البال، حالتی است که در اثر آن حالت، توجّه و اهمّیت دادن حاصل می شود و یا از آن پروا می شود- ما بالیت بکذا باله- یعنی از او پروا نداشتم و به آن

---

(۱) تاریخچه این واژه که از قرن چهارم هجری ببعد در باره نامداران به کار رفته و از طرف چه کسی نخستین بار بکار رفت در تفسیر واژه (سلط) مفصّلا ذکر خواهد شد.

توجّه نکردم در آیه (کَفَّرَ عَنْهُمْ سَیِّئاتِهِمْ وَ أَصْلَحَ بالَهُمْ- ۲/ محمّد) و (فَما بالُ الْقُرُونِ الْأُولی ۵۱/ طه) یعنی حالشان و خبرشان، معنی واژه بال به حالتی که انسان پیدا می کند و آنرا در بر می گیرد، تعبیر شده است، چنانکه می گویند: خطر کذا ببالی- یعنی چنان حالتی بر من گذشت و در ذهنم، خطور کرد.

(بین) [بین:

واژه برای حدّ فاصل میان دو چیز یا وسط آنها وضع شده است، خدای تعالی گوید: (وَ جَعَلْنا بَیْنَهُما زَرْعاً- ۳۲/ کهف).

بان کذا- یعنی جدا شد، و هر چه از او پنهان بود ظاهر شد و چون معنی جدا شدن و آشکار شدن دارد در مورد هر چیزی که جدا و منفرد است به کار می رود.

بیون- به چاه آبی که عمقش زیاد است یعنی از لب چاه تا ته چاه فاصله زیاد است گویند، و این واژه باعتبار فاصله طنابی که در دست آبکش است تا آب ته چاه بکار رفته است.

بان الصّبح- صبح ظاهر شد، سخن خدای تعالی که: (لَقَدْ تَقَطَّعَ بَیْنَکُمْ- ۹۴/ انعام) یعنی پیوندتان بریده و جدا شد که در حقیقت عوامل پیوستگی یعنی اموال و خویشاوند و اعمالی که به آنها در اجتماعتان اعتماد داشتید ضایع شد و از بین رفت و اشاره به معنی این آیه است که:

(یَوْمَ لا یَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ- ۸۸/ شعراء) همچنین آیه (لَقَدْ جِئْتُمُونا فُرادی ۹۴/ انعام) از نظر قواعد زبان عرب، واژه بین گاهی اسم است و گاهی ظرف.

کسی که در آیه فوق (۹۴/ انعام)- بینکم-، با ضمّه نون بخواند آن را اسم قرار داده و اگر- بینکم- را با فتحه (ن) بخواند آنرا ظرف قرار داده است.

ظرف بودن واژه- بین- در آیات (لا تُقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیِ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ- ۱/ حجرات) و (فَقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْواکُمْ صَدَقَةً- ۱۲/ مجادله) و (فَاحْکُمْ بَیْنَنا بِالْحَقِّ- ۲۲/ ص) و (فَلَمَّا بَلَغا مَجْمَعَ بَیْنِهِما- ۶۱/ کهف) (که در آیات فوق کلمه بین- طرف مکان یعنی در حضور و در میان، که مفتوح است). جایز است که واژه- بین- در معنی مصدر به جای اسم مفعول بکار رود، در آیه (وَ إِنْ کانَ مِنْ قَوْمٍ بَیْنَکُمْ وَ بَیْنَهُمْ مِیثاقٌ- ۹۲/ نساء) و در این مورد بکار نمی رود مگر در چیزی که مسافتی فاصله داشته باشد مانند- بین

البلدین- یا در چیزی که عددی داشته باشد از دو یا بیشتر مثل- بین الرّجلین- و بین القوم.

واژه- بین به چیزی که معنی وحدت و فرد داشته باشد اضافه نمی شود مگر اینکه تکرار شود، مانند آیات (وَ مِنْ بَیْنِنا وَ بَیْنِکَ حِجابٌ- ۵/ فصّلت) و (فَاجْعَلْ بَیْنَنا وَ بَیْنَکَ مَوْعِداً- ۵۸/ طه) که در هر دو آیه تکرار شده است.

گفته اند- هذا الشّی ء (بین یدیک)- یعنی بر تو نزدیک است، و بر این معنی سخن خداوند است که (وَ جَعَلْنا مِنْ بَیْنِ أَیْدِیهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا- ۹/ یس) و (وَ مُصَدِّقاً لِما بَیْنَ یَدَیَّ مِنَ التَّوْراهِ- ۵۰/ آل عمران) و (أَ أُنْزِلَ عَلَیْهِ الذِّکْرُ مِنْ بَیْنِنا- ۸/ ص).

عبارت- من بیننا- در آیه اخیر یعنی از میان همه ما بر او نازل شده است و سخن خدای در آیه: (قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهذَا الْقُرْآنِ وَ لا بِالَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ- ۳۱/ سباء) یعنی بچیزی که در انجیل بیشتر از قرآن آمده است.

و در آیه (فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَصْلِحُوا ذاتَ بَیْنِکُمْ- ۱/ انفال) یعنی رعایت حالات خویشاوندی، وصلت و محبّتی که شما را گرد آورده است بنمائید. به آخر کلمه بین گاهی حرف (ما) و گاهی (الف) افزوده می شود بمنزله زمان و موقع است، مانند بینما زید یفعل کذا- و- بینا یفعل کذا- یعنی وقتی که زید آن کار را می کند، شاعر گوید:

بینا یعنّفه الکماه و روعه یوما أتیح له جری ء سلفح

(زمانی که دلاوران و رعب و وحشت او را هراسناک و سرزنش می کرد همچون دلاور مردی فراخ سینه و توانا شد).

(بان) [بان:

بان یعنی ظاهر و روشن شد، افعالش- بان، استبان تبیّن است، و بیّنته یعنی بیان و آشکار نمودم، خدای سبحان گوید: (وَ قَدْ تَبَیَّنَ لَکُمْ مِنْ مَساکِنِهِمْ- ۳۸/ عنکبوت) (وَ تَبَیَّنَ لَکُمْ کَیْفَ فَعَلْنا بِهِمْ- ۴۵/ ابراهیم) و (وَ لِتَسْتَبِینَ سَبِیلُ الْمُجْرِمِینَ- ۵۵/ انعام) و (قَدْ تَبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ- ۲۵۶/ بقره) و (قَدْ بَیَّنَّا لَکُمُ الْآیاتِ- ۱۱۸/ آل عمران) و (وَ لِأُبَیِّنَ لَکُمْ بَعْضَ الَّذِی تَخْتَلِفُونَ فِیهِ- ۶۳/ زخرف).

و (وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکَ الذِّکْرَ لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ- ۴۴/ نحل) و (لِیُبَیِّنَ لَهُمُ الَّذِی

يَخْتَلِفُونَ فِيهِ- ۳۹/ نحل) و (فِيهِ آياتٌ بَيِّناتٌ- ۹۷/ آل عمران) و (شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدیً لِلنَّاسِ وَ بَيِّناتٍ- ۱۸۵/ بقره).

گفته اند- آيه مبيّنه- به اعتبار کسی است که آنها را بيان کرده است و- آيه مبيّنه- و آيات مبيّنات و مبيّنات- نيز در معنی آيات روشن کننده است.

(البيّنه)- يعنی دلالت روشن عقلی يا محسوس، گواهان را نيز در دعاوی بيّنه ناميده اند به جهت سخن پيامبر (ص) که فرمود: «البيّنه للمدّعی و اليمين علی من أنکر» (آوردن دو شاهد بر عهده کسی است که اقامه دعوی می کند و سوگند بر عهده انکار کننده دعوا است) و سخن خدای سبحان که: (أَ فَمَنْ کانَ عَلی بَيِّنَهٍ مِنْ رَبِّهِ- ۱۷/ هود) و (لِيَهْلِکَ مَنْ هَلَکَ عَنْ بَيِّنَهٍ وَ يَحْيی مَنْ حَیَّ عَنْ بَيِّنَهٍ- ۴۲/ انفال) و (جاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّناتِ- ۱۰۱/ اعراف).

(البيان)- کشف و آشکار شدن چيزی است و معنی آن اعمّ از نطق است که ويژه انسان است، وسيله تبيين و روشن کردن چيزی را نيز- بيان ناميده اند، عدّه ای از علماء گفته اند بيان بر دو گونه است:

اوّل- خبر دادن واضح و آشکار و روشن در پديده ها و اشيائی که در حالی از حالات بآثار صنع خداوند دلالت دارند.

دوّم- بيان در معنی خبر خواستن و کشف از چيزی با پرسش کردن، و خبر گرفتن از آن يا با سخن گفتن يا نوشتن يا اشاره کردن.

امّا معنی بيان در حال ظاهر شدن و روشن بودن، در آيه (وَ لا يَصُدَّنَّکُمُ الشَّيْطانُ إِنَّهُ لَکُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ- ۶۲/ زخرف) يعنی روشن بودن حال دشمنی شيطان در وجودش و آيه: (تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونا عَمَّا کانَ يَعْبُدُ آباؤُنا فَأْتُونا بِسُلْطانٍ مُبِينٍ- ۱۰/ ابراهيم).

امّا معنی دوّم- بيان- پرسيدن برای روشن شدن موضوع، در آيات (فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّکْرِ إِنْ کُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ بِالْبَيِّناتِ وَ الزُّبُرِ- ۴۴/ نحل) و (وَ أَنْزَلْنا إِلَيْکَ الذِّکْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَيْهِمْ- ۴۴/ نحل) کلام و سخن هم برای اينکه معانی مورد نظر و هدفش را روشن و آشکار می کند- بيان- ناميده شده- مانند آيه (هذا بَيانٌ لِلنَّاسِ- ۳۸/ آل عمران).

چیزی هم که بوسیله آن معانی مجمل و مبهم کلام تشریح و روشن می شود بیان است، مثل سخن خدای تعالی: (ثُمَّ إِنَّ عَلَیْنا بَیانَهُ- ۱۹/ قیامه).

افعال- (بیّنته) و أبنته- در موقعی بکار می رود که بیان را وسیله کشف و اظهار چیزی قرار می دهی، مثل (لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ- ۴۴/ نحل) و (نَذِیرٌ مُبِینٌ- ۱۸۴/ اعراف) و (إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِینُ- ۱۰۶/ صافّات) و (وَ لا یَکادُ یُبِینُ- ۵۲/ زخرف) یعنی- یبیّن- و آیه (وَ هُوَ فِی الْخِصامِ غَیْرُ مُبِینٍ- ۱۸/ زخرف).

(بواء) [بواء]:

اصل بواء، برابری و مساوات اجزاء در یک نقطه است بر خلاف نبوه که منافات داشتن و گونه گون بودن اجزاء چیزی از یکدیگر است.

مکان بواء- جایی که برای وارد شدن و منزل گزیدن دور نیست.

بوّأت له مکانا سوّیته فتبوّأ- هم خون و یا با او مساوی و برابر شد، خدای تعالی فرماید: (وَ أَوْحَیْنا إِلی مُوسی وَ أَخِیهِ أَنْ تَبَوَّءا لِقَوْمِکُما بِمِصْرَ بُیُوتاً- ۸۷/ یونس) و (وَ لَقَدْ بَوَّأْنا بَنِی إِسْرائِیلَ مُبَوَّأَ صِدْقٍ- ۹۳/ یونس) و (تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِینَ مَقاعِدَ لِلْقِتالِ- ۱۲۱/ آل عمران) و «یتبوّأ لبوله کما یتبوّأ لمنزله».

(پیامبر (ص) به گاه قضای حاجت همانطور می نشست که در منزلش).

بوّأت الرّمح- جایی برای نیزه آماده کردم، سپس قصد انداختنش نمودم، پیامبر (ص) فرمود: «من کذب علیّ متعمّدا فلیتبوّأ مقعده من النّار».

(کسی که عمدا دروغی به من نسبت دهد جایگاهش از آتش است).

شتربانی در وصف شترش گوید:

لها أمرها حتّی إذا ما تبوّأت بأخفافها مأوی تبوّأ مضجعا

شتر چران، شترش را رها می کند تا جایی موافق چریدن می یابد که آنجا را شتربان برای آسایش و نشستن خود می خواست.

تبوّأ فلان- کنایه از ازدواج کردن است، همانطور که به بناء و ساختمان نیز تعبیر است و می گویند- بنی بأهله.

واژه- البواء- در قصاص و مکافات و هدیه و پاداش دامادی بکار می رود.

فلان بواء لفلان- با او مساوات و برابری کرد.

و (باء) بغضب من اللّه- یعنی در جایی قرار گرفتند و به حالتی برگشتند که غضب و عقوبت خداوند با ایشان بود و در عبارت- باء بغضب من اللّه- کلمه بغضب در موضع حال است مانند- خرج بسیفه- یعنی برگشت و در حال خشم با شمشیر آمد ولی در حالت مفعولی نیست مانند- مرّ بزید: سودائی شد بکار بردن حرف (ب) بر سر غضب در آیه برای تنبّه و آگاهی دادن به این است که آن حالت و جا و مکانی که آن را موافق خود می داند با خشم و غضب خداوند همراه است چه رسد به سایر مکانها که عواقب آنها در حدّی است، که در سخن خدای چنین بیان شده (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ- ۲۱/ آل عمران) و (إِنِّی أُرِیدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِی وَ إِثْمِکَ- ۲۹/ مائده) یعنی در این حال اقامت کنی، و بمانی (سخن فرزند صالح حضرت آدم است به برادرش، می گوید من به سوی تو دست دراز نمی کنم تا در حالتی که گناه من و خودت را بر عهده داری قرار گیری (فتکون من اصحاب النّار و ذلک جزاء الظّالمین) و تا اهل آتش شوی که جزاء ستمگران همان است).

گفته اند- أنکرت باطلها و بؤت بحقّها (باطلش را انکار کردم و تو حقّش را ثابت کردی و باقی گزاردی). کسی که می گوید- أقررت بحقّها- تفسیرش به مقتضای گفتن و معنی لفظیش بلکه باید عملا اقرار کند و حقّ را اثبات نماید. و- باءه- کنایه از هم بستر شدن با همسر و مقاربت است.

از خلف بن احمر «۱» حکایت شده که گفته است «حیّاک اللّه و بیّاک» (یعنی خداوند زنده و پایدارت بدارد) اصل واژه بیّاک- بوّأک منزلا- است (یعنی تو را در جایی ثابت بدارد).

---

(۱) خلف احمر یا ابو محرز بن حیّان از راویان مورد اعتماد و از دانشمندان سترگ عصر خویش است که در ادبیّات و زبان عرب بر راه و روش اصمعی است به طوری که گفته اند، اصمعی شاگرد او بود.

اخفش می گوید کسی را داناتر به شعر از- خلف احمر و اصمعی نیافتم متنبّی شاعر معروف گفته است، خلف احمر از خودش شعر می ساخت و بعرب ها نسبت می داد، امّا بعدا راه زهد و پرهیزکاری پیش گرفت و شب ها به ختم کردن، و خواندن قرآن می پرداخت بطوریکه بعضی از ملوک مال و پول زیادی به او می دادند که شعر بسراید امّا از این کار ابا می کرد، خلف حدود سال ۱۸۰ هجری وفات یافت، بغیه الوعاه/ سیوطی ج ۱ ص ۵۵۴- ریحانه الادب مدّرس تبریزی.

سپس- بوّأك- بخاطر جناس لفظی و کثرت استعمال با واژه حیّاك به- بیّاك- تغییر کرده است، همانطور که می گویند:

أتیته الغدایا و العشایا- (پگاه و شامگاه بر او وارد شدم، که غدایا و عشایا جناس لفظی است).

(الباء) [الباء]:

حرف (ب) یا به فعل ظاهر که با او همراه است تعلّق می گیرد یا به مضمر.

تعلّق حرف (ب) به فعل هم بر دو گونه است:

اوّل- برای متعدّی نمودن فعل لازم است مثل داخل شدن (الف تعدیه) در باب- أفعل- مثل- ذهبت به و أذهبته- خدای گوید: (وَ إِذا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا کِراماً- ۷۲/ فرقان).

دوّم- اضافه شدن حرف (ب) بر سر اسامی ابزار و آلات مانند قطعه بالسکین:

با کارد بریدش. امّا پیوستن حرف (ب) به مضمر این است که در موضع حال واقع می شود مانند- خرج- بسلاحه یعنی در حالی که سلاحش همراهش بود خارج شد.

و چه بسا که گویند حرف (ب) در این مورد زاید است مانند آیه (وَ ما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا- ۱۷/ یوسف) که میان این عبارت و عبارت- ما أنت مؤمنا لنا، فرقی است و آن فرق اینست که گاهی از کلامی و سخنی در حالت نصب و در معنی حال، واحدی یا شخصی را مجرّد از سایرین تصوّر می کنیم.

مثلا- بگوئیم- زید خارج- امّا تصوّری دیگر که از عبارت- ما أنت بمؤمن لنا- با افزودن حرف (ب) بر سر واژه مؤمن حاصل می شود، دو چیز و دو ذات است، چنانکه می گویی:

لقیت بزید رجلا فاضلا- هر چند که منظور از دو کلمه- رجلا فاضلا- فقط زید است، امّا در تصوّر ما مفهوم آن دو کلمه از زید خارج می شود و انسان دیگر نیز که اصل است متصوّر می شود مثل این است که بگوید با چشمم برای تو شخص دیگری و شخصیّت دیگری هم دیدم و او مردی فاضل بود، و بر این منوال عبارت،

رأیت بک حاتما فی السّخاء- است و سخن خدای تعالی: (وَ ما أَنَا بِطارِدِ الْمُؤْمِنِینَ- ۱۱۴/ شعراء) و (أَ لَیْسَ اللَّهُ بِکافٍ عَبْدَهُ- ۳۶/ زمر) شیخ گفت «۱» در این مقوله که بیان شد نظری هست:

در سخن خدای که (تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ- ۲۰/ مؤمن) گفته شد معنایش می شود بلکه با افزودن حرف (ب) بر سر واژه- دهن- مقصود این می شود که گیاهی روغندار روئیده می شود که روغن در آن گیاه خبر می دهد تا بر وجود نعمتهایی که خداوند بر بندگانش ارزانی داشته است آگاهی دهد، و آنها را در بدست آوردن آن با عصاره گیری و روغن کشی و استنباط و استخراج آن هدایت کند.

گفته شده که حرف (ب) در اینجا برای (حال) است یعنی حال وجودی و طبیعی آن گیاه اینست که دارای روغن است سببش اینست که حرف همزه و حرف (ب) که برای متعدی ساختن بکار می روند با هم در یک واژه جمع نمی شوند.

و در آیه (وَ کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً- ۶/ نساء) گفته شده- یعنی- کفی اللّه شهیدا- است، مثل آیه (وَ کَفَی اللَّهُ الْمُؤْمِنِینَ الْقِتالَ- ۲۵/ احزاب) که حرف (ب) زاید است اگر آنطوری که گفته شده باشد پس- کفی باللّه المؤمنین القتال- هم صحیح است که البتّه نارسا هم هست زیرا چنانکه گفته می شود در آنصورت همانطوریکه ذکر شد کلمه بعدش منصوب و بایستی در موضع حال باشد ولی سخن درست اینست که فعل- کفی- در این آیه در معنی کافی بودن- است، چنانکه گویند- أحسن بزید- که در جای- ما احسن است، پس معنی آیه،- اکتف باللّه شهیدا- می شود یعنی بگو به گواهی و شاهدی بودن خدای بسنده می کنم. و بر این معنی است آیات (وَ کَفی بِرَبِّکَ هادِیاً وَ نَصِیراً- ۳۱/ فرقان) و (وَ کَفی بِاللَّهِ وَلِیًّا- ۴۵/ نساء) و (أَ وَ لَمْ یَکْفِ بِرَبِّکَ أَنَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ شَهِیدٌ- ۵۳/ فصّلت).

و نیز بر این سیاق است عبارت- حبّ إلیّ بفلان: چقدر او را دوست دارم.

در چیزهایی که ادّعا شده است، حرف (ب) زاید است، آیه (وَ لا تُلْقُوا بِأَیْدِیکُمْ

---

(۱) منظور راغب از شیخ استاد اوست که گاهی نامش را ابو الحسن ذکر می کند که در پیشگفتار کتاب در آن باره بحث شده است.

إِلَى التَّهْلُكَهِ- ۱۵۹/ بقره) می باشد که گفته شده تقدیرش- لا تلقوا أیدیکم- است، امّا سخن صحیح این است که معنایش- لا تلقوا أنفسکم بأیدیکم إلی التّهلکه- باشد جز اینکه- أنفسکم- که مفعول جمله است، از جهت روشن بودن و عدم نیاز به گفتن آن در جمله حذف شده است تا إفاده عموم کند زیرا جایز نیست که کسانی خودشان را و دیگران را به دست خویش به تهلکه بیندازند.

عدّه ای از ایشان (علماء) گفته اند حرف (ب) به معنی- من- است چنانکه در آیه (عَیْناً یَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ- ۲۸/ مطفّفین) و (عَیْناً یَشْرَبُ بِها عِبادُ اللَّهِ- ۶/ انسان) یعنی- یشرب منها (یعنی چشمه ای که مقرّبین و بندگان خدا از آن می نوشند) گفته شده- عینا یشربها- است زیرا ذکر منها پس از- عینا- برگرداندن توجّه بخود آن مکان است و عینا- در این جا اشاره به مکانی است که آب از آنجا می جوشد نه اینکه- عینا- راهی بطرف آب باشد مانند جمله ای که می گویی- نزلت بعین- یعنی به چشمه ای فرود آمدم البتّه مقصود مکانی است که آنجا آب می نوشند و بر این معنی سخن خدای است که: (فَلا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفازَهٍ مِنَ الْعَذابِ- ۱۸۸/ آل عمران) یعنی جاری رستگاری، یعنی (مپندار که ایشان در موقعیت و جای رستگاری و رها شدن از عذابند).

)

کتاب (ت)

((التّب) [التّب :

و التّبات: پیوسته در خسران و زیانکاری بودن، و افعالش، تبّا له و تبّ له و تبّته است و در حالتی بکار می رود که به کسی خطاب کنی و بگوئی خسرانت با دو در معنی استمرار می گویند، استتبّ لفلان کذا- یعنی خسرانش ادامه یافت.

آیه (تَبَّتْ یَدا أَبِی لَهَبٍ «۱»- ۱/ مسد) یعنی دستش و نفسش پیاپی در زیانکاری است مثل آیه (ذلِکَ هُوَ الْخُسْرانُ الْمُبِینُ- ۱۵/ زمر) و (وَ ما زادُوهُمْ غَیْرَ تَتْبِیبٍ- ۱۰۱/ هود) یعنی ضرر زدن و خسارت و (وَ ما کَیْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِی تَبابٍ- ۳۷/ غافر) (تباب در این آیه یعنی زیان و هلاکت).

(تابوت) [تابوت :

التّابوت که میان ما معروف است، وسیله انتقال اموات بآرامگاه شان است و آیه (أَنْ یَأْتِیَکُمُ التَّابُوتُ- ۲۴۸/ بقره) گفته شده، تابوت- مخصوصی بوده که از چوب تراشیده شده و در آن حکمتی بوده و نیز گفته شده که منظور از- تابوت- در این آیه تعبیری است از قلب انسان و آرامش دل و دانشی که در دل است.

---

(۱) در تفسیر واژه- تب و تبّت- همانگونه که راغب رحمه اللّه بیان داشته در حالت نفرین و دعا- تبّا له و تبّ له- است ولی در آیه (تَبَّتْ یَدا أَبِی لَهَبٍ- ۱/ مسد) فاعل فعل تبّت، یدان- است که به ابی لهب اضافه شده و حرف (ن) آن حذف شده که بایستی لفظ آنرا بصورت (دستان ابو لهب پیوسته زیانکار است) معنی کرد، امّا در معنی تقدیری مراد از اسناد فعل به دست همان جان و روح آدمی است و در زبان عرب چنین روشی معمول است که کل چیزی را به بعضی از آنچیز تعبیر می کنند، چنانکه در آیات قرآن مثل آیه (بِما قَدَّمَتْ أَیْدِیهِمْ- ۹۵/ بقره) که مال و قدرت و عمل به- دست- تعبیر شده است امّا واژه تبّ- که بعد از آیه اوّل آمده است، همان لغت یا بریده باد است که مقدّمه لعنت را خود ابی لهب فراهم ساخته و همواره به خسران خویش یعنی نافرمانی از خدا و رسول و به کفر خویش ادامه داده و مستوجب لعن، و نفرین ابدی گشته، آیه سوّم هم که به مال او و آنچه به دست آورده اشاره می کند تأیید بر تفسیر صحیح ید- به مال و قدرت است که او را بی نیاز از عذاب و عقوباتش نمی کند و نیز گفته اند که اضافه شدن لعنت به دستان ابو لهب برای این است که با دستانش بسوی پیامبر (ص) سنگ پرتاب کرده و عبارت و ما کسب،- هم بفرزندانش تعبیر شده است که آنها را برای خود نوعی نیرو و قدرت می دانسته در حدیثی هم آمده است «ولد الرجل من کسبه» فرزند آدمی هم دستاورد اوست.

قلب را هم سبد و گنجینه علم، خانه حکمت، تابوت و ظرف و صندوق علم «۱» نیز نامیده اند از این روی می گویند اسرار خود را در ظرفی نافرسودنی یعنی قلب قرار ده، در تسمیه قلب به تابوت، سخن عمر به ابن مسعود رضی اللّه عنهما است که گفت «کنیف ملی ء علما» یعنی قلبش توشه دانی است که از علم پر است.

(تبع) [تبع:

تبعه و اتّبعه، یعنی اثرش را دنبال کرد که گاهی در معنی پیروی از راه و روش و فرمانبری است، به مصداق آیات (فَمَنْ تَبِعَ هُدایَ فَلا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ- ۳۸/ بقره) و (قالَ یا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِینَ اتَّبِعُوا مَنْ لا یَسْئَلُکُمْ أَجْراً- ۲۱ و ۲۰/ یس) و (فَمَنِ اتَّبَعَ هُدایَ- ۱۲۳/ طه) و (اتَّبِعُوا ما أُنْزِلَ إِلَیْکُمْ مِنْ رَبِّکُمْ- ۳/ اعراف) و (وَ اتَّبَعَکَ الْأَرْذَلُونَ- ۱۱۱/ شعراء) واژه ارذلون، (سخن نامردمان و نااهلان قوم نوح است که بصورت جسارت به مؤمنین و پیروان نوح گفته اند). و آیات (وَ اتَّبَعْتُ مِلَّهَ آبائِی- ۳۸/ یوسف) و (ثُمَّ جَعَلْناکَ عَلی شَرِیعَهٍ مِنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْها وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ- ۱۸/ جاثیه)، (وَ اتَّبَعُوا ما تَتْلُوا الشَّیاطِینُ- ۱۰۲/ بقره) و (وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ- ۱۶۸/ بقره) و (وَ لا تَتَّبِعِ الْهَوی فَیُضِلَّکَ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ- ۲۶/ ص).

(در آیه اخیر هوی، یهوی و أهوی، سقوط از مقام انسانی است چنانکه پرنده پس از مجروح شدن سقوط می کند) و آیات (هَلْ أَتَّبِعُکَ عَلی أَنْ تُعَلِّمَنِ- ۶۶/ کهف) و (وَ اتَّبِعْ سَبِیلَ مَنْ أَنابَ- ۱۵/ لقمان) (أتبعه)- یعنی باو رسید، خدای سبحان گوید: (وَ أَتْبَعْناهُمْ فِی هذِهِ الدُّنْیا لَعْنَهً- ۴۲/ قصص) و (فَأَتْبَعْنا بَعْضَهُمْ بَعْضاً- ۴۴/ مؤمنون).

أتبعت علیه یعنی بر او وارد شدم.

---

(۱) شیخ سعدی علیه الرّحمه که بیشتر الهامات شعریش از قرآن و احادیث است چه زیبا سروده که:

شبی تأمّل ایام گذشته می کردم و بر عمر تلف شده تلهّف می خوردم و سنگ سراچه دل به الماس آبدیده می سفتم و این بیت ها مناسب حال خود می گفتم:

هر دم از عمر می رود نفسی چون نگه می کنم نمانده بسی

ای که پنجاه رفته در خوابی مگر این پنج روزه دریابی

عمر برف است و آفتاب تموز اندکی مانده خواجه غرّه هنوز

أتبع فلان بمال- مال به او رسید.

التّبیع- بچّه گاوی است که مادرش را دنبال می کند.

التّبع- یعنی پای جنبدگان، چنین نامگزاری برای پای حیوانات مثل سخن این شاعر است که می گوید:

کأنّما الرّجلان و الیدان طالبتا و تسروهما ربّتان

(گوئی که پاها و دستانش لرزان بدنبال صاحبشان هستند و در پی او حرکت می کنند و آنها را لرزان می بینی.

المتبع- حیوانی که بچّه اش به دنبالش می رود.

(تبّع)- رؤسایی بودند که به خاطر پیروی بعضیشان از بعض دیگر در ریاست و سیاست اینچنین نامیده شده اند و نیز گفته شده:

تبّع- فرمانروا و ملکی که قومش از او پیروی می کند و جمعش- تبابعه است و در آیه (أَ هُمْ خَیْرٌ أَمْ قَوْمُ تُبَّعٍ- ۳۷/ دخان).

(اینان بهترند یا پیروان تبع که بخاطر مجرم بودنشان، او هم هلاک شد، و خود تبّع مردی نیکوکار بود).

و نیز تبّع بمعنی سایه است، زیرا سایه تابع آفتاب است:.

(تبر) [تبر]:

التبر یعنی بزرگ، و هلاکت و شکستن، که فعلش- تبره و تبّره است.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ هؤُلاءِ مُتَبَّرٌ ما هُمْ فِیهِ- ۱۳۹/ اعراف).

(آن قوم و آنچه که از بت ها در میانشان بود نابود و تباه گشت).

و آیات (وَ کُلًّا تَبَّرْنا تَتْبِیراً- ۳۹/ فرقان) و (وَ لِیُتَبِّرُوا ما عَلَوْا تَتْبِیراً- ۷/ اسراء) و (وَ لا تَزِدِ الظَّالِمِینَ إِلَّا تَباراً- ۲۸/ نوح) بر ستمگران جز هلاک، و تباهی نخواهد افزود.

(تری) [تری:

تری بر وزن فعلی- در معنی تواتر و پیاپی بودن و پیروی کردن تک تک و اندک اندک است که اصلش با حرف (و) است یعنی- وتر- مثل واژه های تراث و تجاه- که اصلشان از- ورث و وجه- است.

کسی که واژه تری را منصرف بداند، الف آخر آن را زاید می داند، نه بخاطر تأنیث امّا آنکه تری را غیر منصرف بداند الف آنرا علامت تأنیث می داند در آیه (ثُمَّ

أَرْسَلْنا رُسُلَنا تَتْرا

- ۴۴/ مؤمنون) یعنی پیاپی و متواتر.

فرّاء می گوید: واژه تتری- در حال رفع و نصب و جرّ، الفش بدل از تنوین آن است، ولی ثعلب «۱» واژه تتری- را بر وزن تفعل می داند امّا ابو علی غبور «۲» سخن ثعلب را غلط می داند و می گوید در صفات و صفی که بر وزن تفعل باشد نیست

(تجاره) [تجاره]:

تجارت یعنی تصرّف در سرمایه برای سود و منفعت.

افعال و مشتقّاتش- تجر، یتجر و تاجر و تجر- است مثل- صاحب و صحب- در زبان عرب واژه ای که بعد از حرف (ت) حرف (ج) باشد نیست مگر همین لفظ، امّا واژه- تجاه- اصلش- وجاه- است و حرف (ت) در- تجوب- برای مضارع بودن آن است.

در سخن خدای تعالی که (هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلى تِجارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذابٍ أَلِيمٍ- ۱۰/ صف) این تجارت به ایمان تفسیر شده است، زیرا بعدش می گوید: (تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ ... تا آخر- ۱۱۰/ آل عمران) و (اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدى فَما رَبِحَتْ تِجارَتُهُمْ- ۱۶/ بقره) و (إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجارَةً عَنْ تَراضٍ مِنْكُمْ- ۲۹/ نساء) و (تِجارَةً حاضِرَةً تُدِيرُونَها بَيْنَكُمْ- ۲۸۲/ بقره).

---

(۱) ابو العبّاس احمد بن یحیی ملقّب به ثعلب ادیب لغوی و از مشاهیر نحو و لغت و پیشوای کوفیّین بوده که سخنانش در کتب ادبی مذکور است علاوه بر نحو و لغت با صدق لهجه و حفظ اشعار قدیمه و در حل مشکلات ادبی مرجع ادباء بوده، ثعلب از شاگردان ابن اعرابی است. از آثار او کتب زیادی است از آن جمله، اعراب القرآن- اختلاف النّحویّین- غریب القرآن- و مشهورترین آثار او- کتاب الفصیح است که محمّد بن علی استرآبادی بعلّت مطالعه و تدریس بسیار زیاد کتاب الفصیح ثعلب او را فصیحی گویند با اینکه حجم کتاب کوچک است ولی پر فایده و چندین بار چاپ شده است. ثعلب در آخر عمر بعلّت پیری به ناشنوائی مبتلا شد و حتّی در اثنای راه رفتن هم بمطالعه کتاب می پرداخت که در یکی از اوقات اسبی بروی خورد به گودالی افتاد و اختلال حواس پیدا کرد و بفاصله یک روز درگذشت، یازده تن از خلفای عبّاسی از مأمون تا مکتفی را درک کرده و در سال ۲۹۱ در سن ۹۹ سالگی به جوار رحمت حقّ پیوست.

(۲) احمد بن محمّد بن قاسم رودباری از بزرگان و دانشمندان زمان خویش است فقه را از ابو العبّاس بن سریج و ادبیّات را از ثعلب و حدیث را از ابراهیم حربی فرا گرفته و در علم شریعت و طریقت و حقیقت جامع کمالات بوده و از کلمات او است می گوید:

و حقّک لا نظرت لک سواکا بعین موده حتّی اراکا

شایسته توست که جز بتو ننگرم و بچشم محبّتی تا ترا ببینم

وفاتش در سال ۳۲۲ هجری است. [...]

ص: ۳۴۰

ابن اعرابی «۱» می گویـد: («فلان تاجر بکذا» یعنی او در آنکار حاذق است و مهارت دارد و به راه و روش آن کسب آشـنایی دارد.

(تحت) [تحت :

تحـت یعنی پـائین در برابر فـوق کـه به معنی بالاـ است، آیه (لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ «۲»- ۹۶/ مائـده) و (جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ- ۲۵/ بقره) و (فَناداها مِنْ تَحْتِها- ۲۴/ مریم).

واژه تحت در معنی پائینی است که جـدا و بریـده از- فوق- باشد و امّا واژه- اسـفل- پائینی است که بفوق متّصل است چنانکه می گویند- المال تحته- یعنی مال در تصرّف و اختیار اوست.

أسفله أغلظ من أعلاه- قسمت پائین او از بالایش ستبرتر و استوارترست.

و در حـدیث «لاـ تقوم السّاعه حتّی یظهر التّحوت» تحوت- یعنی أراذل مردم (قیـامت بر پـا نمی شود تا اینکه اراذل مردم ظاهر شوند یعنی حکومت کنند)

---

(۱) محمّد بن زیاد کوفی مکنّی به ابن اعرابی شاعری است ماهر، نحوی فاضل و لغوی، راوی اشـعار قبائل، در کوفه از بزرگان و پیشوایان لغت و از شاگردان کسائی، که ابن سـکیت و ثعلب و جمعی از اکابر وقت که قریب ۱۰۰ نفر بوده اند فنون ادبی را از وی اخذ کرده اند، ثعلب گوید ده و چند سالی در درس او حاضـر بودم و کتابی در دستش ندیدم و او مشکلات علوم زمان را بدون کتاب املاء و تدریس می کرد ولادتش در سال ۱۵۰ هجری و وفاتش ۲۳۱ هجری است، شعری زیبا در وصف کتاب دارد می گوید:

۱-

لنا جلساء ما نمل حدیثهم البّاء مأمونون غیبا و مشهدا ۲-

یفیدوننا من علمهم علم ما مضی و عقلا و تأدیبا و رایا مسددا ۳-

فان قلت اموات فلست بکاذب و ان قلت احیاء فلست مفندا

۱- یاران و همنشینی داریم که از دیدارشان و سخنانشان ملول و آزرده نمی شویم که در حضور و غیاب امینند.

۲- فایده می رسانند و از علم گذشته گفتگو می کنند و هم از عقل و ادب و رای استوار گذشتگان.

۳- اگر بگویی مردگانند دروغ نگفته اند و اگر بگویی زندگانند نابودشان نکرده ای.

(۲) می فرماید اگر یهودیان تورات، و مسیحیان انجیل و هر دو گروه قرآن را که از جانب پروردگارشان بر آنها نازل شده است عمل کنند از برکات آسمانی و زمین که بالای سرشان و زیر پایشان قرار دارد بهره ور می شوند چنانکه در آیات دیگر فرمود: (وَ أَنْ لَوِ اسْتَقامُوا عَلَى الطَّرِيقَهِ لَأَسْقَيْناهُمْ ماءً غَدَقاً- ۱۶/ جنّ) «وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً وَ يَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لا يَحْتَسِبُ- ۳/ طلاق) که خداوند ایمان و تقوا و اطاعت از او را اسباب توسعه رزق قرار داده است و در جای دیگر فرمود (لَفَتَحْنا عَلَيْهِمْ بَرَكاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ- ۹۶/ اعراف) مجمع البیان ج ۲ ص ۲۲۲.

و گفته اند: بلکه اشاره به آیه ای که خدای سبحان فرموده:

(وَ إِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ وَ أَلْقَتْ ما فِيها وَ تَخَلَّتْ- ۳/ انشقاق).

(روزی که زمین هموار شود و از آنچه در آن است تهی گردد و آنها را بیرون اندازد).

(تخذ) [تخذ]:

تخذ بمعنی أخذ- است یعنی گرفت، شاعر گوید:

و قد تخذت رجلی الی جنب غرزها فحوص القطاه المطوق

(پایم رکاب اسب آراسته ام را که تنگ و زینش محکم بود به سختی در میان گرفت).

اتّخذ- وزن افتعل- است و آیات (أَ فَتَتَّخِذُونَهُ وَ ذُرِّيَّتَهُ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِي- ۵۰/ کهف) و (قُلْ أَتَّخَذْتُمْ؟ عِنْدَ اللَّهِ عَهْداً- ۸۰ بقره) و (وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِيمَ مُصَلًّى- ۱۲۵/ بقره) و (لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُمْ أَوْلِياءَ- ۱/ ممتحنه) و (لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ «۱» أَجْراً- ۷۷/ کهف) (که در همه آیات فوق اتّخاذ یعنی خواستن و گرفتن است).

ترات: بازمانده و میراث، آیه (وَ تَأْكُلُونَ التُّراثَ- ۱۹/ فجر) که اصلش وراث است که در ردیف کلمات واوی است.

(مؤلّف محترم واژه هایی که ریشه اصلی آنها را نام می برد، مثل همین واژه مجدّدا تحت واژه های اصلی در جای خود آنها را آورده است مثلا همین لغت را در حرف (و) و- ورث- به تفصیل شرح داده است).

(تفث) [تفث:

(چرکین و ژولیده موی شد)، آیه (ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ- ۲۹/ حج) تا پلیدی و ژولیدگی را از خویش پاک کنند و از بین ببرند (اشاره به مناسک، و اعمالی است که حاجیان پس از بیرون آمدن از احرام انجام می دهند، مانند چیدن ناخنها، رمی جمره، قربانی کردن، شتران و کوتاه کردن موی سر و سبیل).

---

(۱) تخذ، یتّخذ، تخذا- فعلی جداگانه ولی در معنی- اخذ، یأخذ اخذا- است یعنی خواستن و گرفتن و کسب، و در فارسی به- پسندیدن، و برگزیدن و پذیرفتن معنی شده است که آیه فوق (لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْراً- ۷۷/ کهف) نیز خوانده شده که قرائت ابن عبّاس، مجاهد و ابو عمرو بن علاء است که در مجمع البیان و سایر تفاسیر بآن اشاره شده است.

قضی الشّی ء یقضی- که در آیه فوق بکار رفته بمعنی آن را برید و از بین برد.

التّفث- چرک ناخن و سایر آلودگیهای جسمی است که لازم است از بدن پاک و دور شود عرب اصیل و قح گفت- ما أتفثک و أدرنک (چقدر ناتمیز و چرکینی).

(تراب) [تراب:

خاک، خدای تعالی گوید: (خَلَقَکُمْ مِنْ تُرابٍ- ۲۰/ روم) و (لَیْتَنِی کُنْتُ تُراباً

- ۴۰/ نباء).

(ترب)- یعنی آنچنان نیازمند و فقیر شد که گویی بخاک متّصل شده و بر خاک نشسته است و آیه (أَوْ مِسْکِیناً ذا مَتْرَبَهٍ- ۱۶/ بلد) یعنی از فقر و تنگدستی بر خاک نشسته است.

أترب- طوری بی نیاز شد که گویی به اندازه خاک زمین مال حاصل کرده است.

التّراب- خود زمین است.

تیرب- مفرد- تیارب و تورب و توراب، منظور همان تراب و خاک است.

ریح تربه: بادی خاک افشان و خاک بیز.

سخن پیامبر (ص) که گفته است «علیک بذات الدّین تربت یداک» هشداری است بر اینکه عمل به دین و واقعیّت آنرا از دست ندهی که نتیجتا مقصود دین را در نیابی و حاصل نکنی و در اثر ناآگاهیت محتاج و نیازمند شوی.

بارح (ترب): استخوانها و دنده های سینه که مفردش- ترب- است خدای گفت (یَخْرُجُ مِنْ بَیْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرائِبِ- ۶/ طارق) «۱».

امّا آیات (أَبْکاراً عُرُباً أَتْراباً- ۳۷/ واقعه) و (وَ کَواعِبَ أَتْراباً- ۳۳/ نباء) و (وَ عِنْدَهُمْ

---

(۱) در معنی علمی این آیه که مربوط به انعقاد نطفه و خروج انسان از رحم مادر و بازگشت او به قیامت است، تاکنون در کتب تفاسیر اشاره صحیحی نشده است آیه چنین است (فَلْیَنْظُرِ الْإِنْسانُ مِمَّ خُلِقَ، خُلِقَ مِنْ ماءٍ دافِقٍ، یَخْرُجُ مِنْ بَیْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرائِبِ- ۶/ طاق) (انسان باید بنگرد که از چه آفریده شده از آبی جهنده، از میان پشت و دنده ها خارج می شود) اشکال اینست که اگر ضمیر (یخرج) به (ماء دافق) یعنی آب برگردد، آب نطفه از میان صلب و ترائب خارج نمی شود و غالبا ضمیر را به همان (ماء) برگردانده و سخن را به درازا کشاندند و حال آنکه یکی از هزاران اعجاز لفظی و ادبی قرآن برگشت همین

قاصِراتُ الطَّرْفِ أَتْرابٌ- ۵۲/ ص).

آیات فوق واژه- أتراب- یعنی دو نوزادی که با هم بزرگ می شونـد و تشبیهی از تساوی و همانندی آنها به اسـتخوانها و دنده های سـینه است که ردیف شـده و یکنواختند و یا برای اینکه آن دو نوزاد با هم بر خاک افتاده اند و زائیده شده اند و همچنین گفته اند از اینجهت آنها را- أتراب- یعنی هم بازی، گفته اند که در کودکی هم هر دو با هم با خاک بازی می کنند.

(ترفه) [ترفه :

التّرفّه، فراخی و وسـعت در نعمت است گفته انـد- أترف فلانـ است یعنی او مترف یـا نعمت زده است در آیـات (أَتْرَفْناهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۳۳/ مؤمنـون) و (وَ اتَّبَعَ الَّذِینَ ظَلَمُوا مـا أُتْرِفُوا فِیهِ- ۱۱۶/ هود) و (ارْجِعُوا إِلی مـا أُتْرِفْتُمْ فِیهِ- ۱۳/ انبیاء) و (أَخَذْنا مُتْرَفِیهِمْ بِالْعَذابِ- ۶۴/ مؤمنون) و (أَمَرْنا مُتْرَفِیها

- ۱۶/ اسراء).

وصف مترفین در این آیات همان است که در آیه دیگر خدای سبحان فرمود (فَأَمَّا الْإِنْسانُ إِذا مَا ابْتَلاهُ رَبُّهُ فَأَکْرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ «۱»- ۱۵/ فجر) (امّا انسان را پروردگارش با

ضمـائر بمرجع اصـلی آنهـاست اگر منظور خروج (ماء) بود بایستی باصـله موصول (الّـذی) بیایـد امّا سـخن از انسان است یعنی آغاز انسان و جایگیری او در رحم مادر و سـپس خروج انسان نه خروج (ماء دافق) از رحم مادر که در میان اسـتخوانهای پشت و استخوانهای سینه است.

آیه مورد بحث یکی از آیات رسـتاخیز سوره طارق است و ضمیر فاعلی در (یخرج) انسان است چنانکه در همین سوره در آیه (إِنَّهُ عَلی رَجْعِهِ لَقـادِرٌ نیز ضـمیرش انسـان است یعنی شـروع پیـدایش انسـان و خروج و رجوعش بهم پیوسـته است و همگی با ناموس و قانون ابدی آفریدگار انجام شدنی است.

اگر تفکر و انـدیشه ای که در قرآن، فرمان آن بمردم داده شده است، با پاکدلی و ایمان و تقوا و با زبان دانی و توجّه به آیات و قرینه های لفظی و معنوی و الهام از فرمایشاتی که از ائمّه اطهار (ع) رسـیده همراه باشـد یقینا قرآن (یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ- ۹/ اسراء) اسـتوارترین راهها را نشان می دهـد و لزومی ندارد که تفسیر برأی برای معانی نابجا و بیمورد واژه ها مانند گفتن آب، بجای خون باشد، واژه ها باید در معانی وضعی یا مجازی خود باشد و بس.

(۱) مترف شدن یعنی بیماری مال پرستی و نعمت زدگی که انسان جاهل آن را دلیلی بر اکرام و انعام خویش از طرف خدا می داند، و حال اینکه خداوند بلافاصله بعد از این آیه پاسخ می دهد که- کلّا- یعنی حاشا چنان باشد که می پندارند هرگز اکرام و اهانت به زیادی و کمی ثروت نیست بلکه در طاعت و گناه است سپس می فرماید- کلّا- شما یتیمان را نواختید و در اجرای اطعـام مسـکینان و رفع سـتم از آنـان نکوشـیدید و بر رفع مسـکنتشان تشویق نکردیـد بلکه در عوض میراث خوارشان بودیـد و

(تُحِبُّونَ الْمالَ حُبًّا جَمًّا- ۲۰/ فجر) شما به شدّت زر اندوزی و مال پرستی نمودید این بود که ثروتمند شدید نه بخشش و اکرام الهی، اگر اکرام الهی بود خداوند با تهدید نمی فرمود

ص: ۳۴۴

بی نیاز کردن و نعمت دادنش بیازماید).

(ترقوه) [ترقوه:

استخوان پیوندی میان گلوگاه و گردن، خدای تعالی فرماید: (كَلَّا إِذا بَلَغَتِ التَّراقِيَ- ۲۶/ قیامه) و تراقی جمع- ترقوه است.

(ترک) [ترک:

ترک الشّی ء، رد کردن چیزی از روی قصد و اختیار یا فشار و اضطرار.

در معنی اوّل، آیه (وَ تَرَكْنا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ- ۹۹/ کهف).

(این آیه بعد از آیه ای است که ذو القرنین سدّ معروف را می سازد، واژه یموج کثرت نفوس نژاد زرد را می رساند که در روز شکستن یا ساختن سدّ بر روی زمین موج می زنند).

و آیه (وَ اتْرُكِ الْبَحْرَ رَهْواً- ۲۴/ دخان).

امّا در معنی دوّم یعنی ترک کردن چیزی با فشار و ناچاری، آیه (كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ- ۲۵/ دخان) است.

(که اشاره به میراث و بازمانده های فرعونیان در زمین است، از باغات و چشمه سارها و زراعت ها و کاخ ها و مکانهای استوار و نعمت هایی که از آنها بهره مند بودند، و سپس می فرماید: کذلک و اورثناها قوما آخرین- اینچنین همه آنها باقی ماند و بدست قومی دیگر رسید).

ترکه فلان- یعنی باز مانده و میراث کسی که از دنیا می رود و هر کاری که به پایان خودش می رسد.

ما ترکته کذا- یعنی آنطور که قرارش دادم جریان می یابد، مثل: ترکت فلانا وحیدا- یعنی تنهایش گذاردم.

تریکه- تخم شتر مرغی که در بیابان رها شده و کلاه خود آهنی هم به همین شباهت،- بیضه الحدید- نامیده شد.

وَ الَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لا يُنْفِقُونَها فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِيمٍ- ۳۴/ توبه) اکرام خدای در این است که فرمود (وَ لَقَدْ كَرَّمْنا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْناهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّيِّباتِ- ۷۰/ اسراء) در بهره مندی از طیّبات نه حرام و ناروا و شبهات و کم فروشی و احتکار و ظلم و جنایت پس طیّبات و پاکیهاست که إکرام خداوند است نه خبائث و ناپاکیها.

همین شباهت،- بیضه الحدید- نامیده شد.

(تسعه) [تسعه :

عدد ۹ که معروف است که همینطور تسعون یعنی ۹۰، در آیه: (تِسْعَهُ رَهْطٍ- ۴۸/ نمل) یعنی ۹ گروه از قوم صالح.

و آیات (تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ نَعْجَهً- ۲۳/ ص) و (عَلَیْها تِسْعَهَ عَشَرَ- ۳۰/ مدّثر) و (ثَلاثَ مِائَهٍ سِنِینَ وَ ازْدَادُوا تِسْعاً- ۲۵/ کهف).

التّسع من أظماء الإبل (آب دادن نوبتی ۹ روز در میان به شتران).

تسع- یک نهم است.

تسع «۱»- نام شب های هفتم و هشتم و نهم هر ماه است.

تسعت القوم- یک نهم اموالشان را گرفتن یا نهمین نفر آن قوم بودم.

(تعس) [تعس :

التّعس یعنی از لغزش و نگونساری برنخاستن و همچنین شکسته شدن و افتادن در ذلّت و پستی که فعلش- تعس، تعسا، تعسه- است.

خدای فرماید: (فَتَعْساً لَهُمْ- ۸/ محمّد) یعنی (کفّار را نگونساری و هلاکت باد- و (الَّذِینَ کَفَرُوا فَتَعْساً لَهُمْ- ۸/ محمّد).

(تقوی) [تقوی :

حرف (ت) در تقوی، مقلوب از حرف (و) است که در باب خودش ذکر شده است.

(متکا) [متکا]:

المتکا: تکیه گاه- مخدّه- هم همان بالش و متّکا است، در آیه (وَ أَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّکَأً- ۳۱/ یوسف) برای آنها بالش ها یا ترنج هایی آماده کرد که گفته شده، طعامی بر ایشان فراهم کرد، چنانکه می گویی:

اتّکأ علی کذا فأکله (طعام و غذا را متّکاء گویند چون در گذشته غذا را در حال تکیه دادن می خوردند و اسلام آنرا نهی کرده است) «۲».

در آیات (قالَ هِیَ عَصایَ أَتَوَکَّؤُا عَلَیْها- ۱۸/ طه) و (مُتَّکِئِینَ عَلی سُرُرٍ مَصْفُوفَهٍ- ۲۰/ طور) و (عَلَی الْأَرائِکِ مُتَّکِؤُنَ- ۵۶/ یس) و (مُتَّکِئِینَ عَلَیْها مُتَقابِلِینَ- ۱۶/ واقعه) (که در

(۱) ازهری می نویسد: اعراب سه شب اوّل هر ماه را- غرر- و سه شب دوّم را- نفل- و سه شب سوّم را که بشب نهم ختم می شود تسع می گویند (تهذیب اللّغه).

(۲) قال رسول اللّه (ص): لا آکل متکاء اکل الملوک (طبقات- ۱/ ۳۸۰).

چهار آیه فوق، اعتماد داشتن و تکیه دادن منظور است).

(تل) [تل :

اصل تل- جای بلند و مرتفع است و- تلیل- یعنی از گردن به سر در آمد و زمین خورد یا گردن فراز و آیه (وَ تَلَّهُ لِلْجَبِينِ- ۱۰۳/ صافّات) یعنی پیشانیش را بر زمین نهاد، مثل، ترّبه- یعنی بر خاک انداختش، و همینطور أسقطه علی تلیله- با بلندیش او را بر زمین زد.

المتلّ- نیزه مستقیم و استوار که دشمن را بر زمین می اندازد.

(تلی) [تلی :

یعنی بطوری از او پیروی کرد که میانشان چیز دیگری حائل نبود (پیروی و متابعت بدون حائل و واسطه) اینگونه پیروی، گاهی متابعت جسمی است و گاه با اقتداء و فرمانبری در حکم، که مصدرش- تلوّ و تلو «۱»- است و گاهی نیز پیروی و پیاپی خواندن و تدبّر و اندیشه است که مصدرش تلاوه- است.

و در آیه (وَ الْقَمَرِ إِذا تَلاها- ۲/ الشّمس) که در اینجا- تلیها- یعنی اتّباع و از پی رفتن به گونه اقتداء و پیروی مرتبه پائین تر از مرتبه و درجه بالاتر است، زیرا گفته شده که ماه نورش را از خورشید اقتباس می کند و خورشید برای ماه بمنزله خلیفه است، از این روی خداوند در آیه (جَعَلَ الشَّمْسَ ضِياءً وَ الْقَمَرَ نُوراً- ۵/ یونس) خبر می دهد که ارزش و قدرت نور در واژه (ضیاء) به مراتب بالاتر از مفهوم واژه- نور- است زیرا هر ضیائی نور است ولی هر نوری (ضیاء) نیست.

و آیه (وَ يَتْلُوهُ شاهِدٌ مِنْهُ- ۱۷/ هود) یعنی از او تبعیّت می کند و بموجب گفتارش عمل می نماید، و آیه (يَتْلُونَ آياتِ اللَّهِ- ۱۱۳/ آل عمران) واژه (تلاوت)- مخصوص پیروی کردن نازل شده الهی است که گاهی با قرائت آنها و زمانی با فرمانبرداری از محتویات آنها است مانند امروز نهی و ترغیب و باز ایستادن یا هر چیز که از معانی

---

(۱) فعل- تلا یتلو، تلوّا، تلوا- همان است که در متن آمده، و مصدرهای آن بیان شده عبارت، تلاه- دنبال کرد، تلاعنه- رهایش کرد امّا- تلا یتلو، تلاوه- مثل تلا الکتاب- کتاب را خواند، تلا الدّین از دین پیروی کرد، تلا الخبر- خبر داد، تلا بعده- آنرا به تأخیر انداخت- تلی، یتلی، تلیا، نیز در معنی پیروی کردن است که در قسمت اخیر یعنی تفسیر واژه (تلی) راغب می گوید- لا ادری و لا اتلی- یا- لا تلیت- از تلا یتلو- است که بایستی- لا تلوت- باشد، نه- لا تلیت- مگر اینکه بخاطر جناس لفظی- لا دریت و لا تلیت- گفته شود.

این احکام بیان شود زیرا تلاوت و پیروی اخصّ از قرائت و خواندن آنهاست پس هر تلاوتی، قرائت است و هر خواند و قرائتی تلاوت نیست. مثلا در خواندن نامه نمی گویند- تلوت رفعتک- ولی در قرآن چیزی را که قرائت می کنی پیروی از آن واجب است.

آیات (هُنالِکَ تَبْلُوا کُلُّ نَفْسٍ ما أَسْلَفَتْ- ۳۰/ یونس) و (وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِمْ آیاتُنا- ۳۱/ انفال) و (أَ وَ لَمْ یَکْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ یُتْلی عَلَیْهِمْ- ۵۱/ عنکبوت) و (قُلْ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما تَلَوْتُهُ عَلَیْکُمْ- ۱۶/ یونس) و (وَ إِذا تُلِیَتْ عَلَیْهِمْ آیاتُهُ زادَتْهُمْ إِیماناً- ۲/ انفال).

که تلاوت در آیات فوق در معنی قرائت و خواندن است.

و همچنین آیات (وَ اتْلُ ما أُوحِیَ إِلَیْکَ مِنْ کِتابِ رَبِّکَ- ۲۷/ کهف) و (وَ اتْلُ عَلَیْهِمْ نَبَأَ ابْنَیْ آدَمَ بِالْحَقِّ- ۲۷/ مائده) و (فَالتَّالِیاتِ ذِکْراً- ۳/ صافّات).

امّا در آیه (یَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ- ۱۲۱/ بقره) پیروی کردن با علم و عمل است.

و آیه (ذلِکَ نَتْلُوهُ عَلَیْکَ مِنَ الْآیاتِ وَ الذِّکْرِ الْحَکِیمِ- ۵۸/ آل عمران- یعنی آنرا بر تو فرو فرستادیم، و آیه (وَ اتَّبَعُوا ما تَتْلُوا الشَّیاطِینُ- ۱۰۲/ بقره) که واژه- تلاوت- بر این اساس بکار رفته که شیاطین می پنداشتند آنچه را که- تلاوت- می کنند از کتاب خداست.

التّلاوه و التلیّه- باقی مانده و تتمه وامی است که باید پرداخت شود.

(أتلیته)- یعنی او را باقی گزاردم در حالی که قدرت پرداخت آنرا داشتم به تأخیرش انداختم، أتلیت فلانا علی فلان بحقّ- یعنی حقّ او را به او واگذاردم. گفته می شود:

فلان یتلوا علی فلان او علیه- یعنی به او دروغ می گوید، خدای گوید: (وَ یَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ الْکَذِبَ- ۷۵/ آل عمران).

لا- أدری و لا- أتلی و لا- دریت و لا- تلیت- را برای جناس لفظی بکار می برند و اصلشان- لا- تلوت- است چنانکه عبارت «مأزورات غیر مأجورات» که اصلش موزورات است. (یعنی گناهکاران غیر از نیکوکاران و پاداش گیرندگانند).

(تمام) [تمام:

تمام الشّی ء یعنی تمام بودن آنچیز یا به پایان رسیدنش به حدّی که

دیگر نیازی به افزودن چیز دیگری بر آن نباشد.

و ناقص- یعنی چیزی که بچیز دیگری غیر از خود نیاز دارد تا تمام شود.

واژه تمام- در اعداد و هر چیز قابل لمس بکار می رود، چنانکه می گویند- عدد تامّ- و- لیل تامّ- مثلا در آیات (وَ تَمَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ- ۱۱۵/ انعام)- و (وَ اللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ- ۸/ صفّ) و (وَ أَتْمَمْناها بِعَشْرٍ- ۱۴۲/ اعراف) و (فَتَمَّ مِیقاتُ رَبِّهِ- ۱۴۲/ اعراف) همه در معنی فوق است.

(توراه) [توراه]:

در واژه توراه «۱» حرف (ت) مقلوب از حرف (و) است، و اصلش از الوری- است، آنطوریکه علماء کوفی معتقدند در اصل- ووراه بر وزن تفعفله است و عدّه ای نیز آنرا بر وزن- تفعل- می دانند مانند- تتفل فوعل مثل حوقل می دانند، خدای تعالی گوید: (إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْراهَ فِیها هُدیً وَ نُورٌ- ۴۴/ مائده) و (ذلِکَ مَثَلُهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ مَثَلُهُمْ فِی الْإِنْجِیلِ- ۲۹/ فتح).

(تاره) [تاره:

(نُخْرِجُکُمْ تارَهً- ۵۵/ طه) یعنی بار دیگر و دفعه دیگر، گفته شده عبارت تار الجرح- یعنی زخم بهبود یافت که فعل تار از واژه (تار) است.

(تین) [تین:

در آیه (وَ التِّینِ وَ الزَّیْتُونِ «۲»- ۱/ تین) گفته اند نام دو کوه و نام دو خوراکی

---

(۱) صاحب کتاب (غرائب اللّغه العربیّه) می نویسد: توراه به معنی شریعت و تعلیم است که از زبان عبرانی وارد زبان عربی شده و در قاموسهای عربی از لغات عبرانی کمتر ذکری بمیان آمده است (ص ۲۱۱) زمخشری صاحب تفسیر کشّاف می گوید تورات و انجیل دو اسم عربی است. فخر رازی می گوید:

توراه و انجیل یکبارگی بحضرت موسی و حضرت عیسی نازل شده است و حال اینکه قرآن در مدّت ۲۳ سال بتدریج نازل شده است. فرّاء می گوید معنی توراه ضیاء و نور است همانگونه که اعراب معتقدند و در قرآن هم آیه (وَ لَقَدْ آتَیْنا مُوسی وَ هارُونَ الْفُرْقانَ وَ ضِیاءً- ۴۸/ انبیاء) دلیل بر سخن فراء است. شیخ طریحی نیز همین نظر را دارد. خلیل ابن احمد می گوید: اصل کلمه تورات از توریه است بر وزن فعله زبان عرب زیاد است مثل- تجاه و تراث و تکلان و تخمه. (فخر رازی/ تفسیر کبیر ج ۷/ ص ۱۶۹). مجمع البیان ج ۱/ ذیل آیه ۳/ آل عمران: گفته شده که توراه روز ششم ماه رمضان و انجیل دوازدهم و زبور هیجدهم و قرآن در لیله القدر همان ماه نازل شده است. مجمع البحرین ج ۱ ص ۴۳۵.

(۲) یاقوت در معجم البلدان ج ۲ می نویسد- التّین و الزّیتون- دو کوه در شام است و نیز گفته اند کوه زیتون در شام و کوه

تین در بین النّهرین و نیز مسجد نوح را التّین و بیت المقدّس را الزّیتون گفته اند و همچنین مسجد دمشق را تین و شعب مکّه که سیلان است تین نامیده اند که- براق التّین- منسوب بهمین کوه است.

ص: ۳۴۹

است، تحقیق در این سخنان که در این مورد وارد شده است، و مربوط به آنهاست به بعد از این کتاب موکول می شود.

(توب) [توب:

التّوب یعنی ترک گناه به بهترین وجه، واژه- توبه، از جهاتی از اعتذار رساتر است زیرا اعتذار و عذرخواهی بر سه وجه است «۱»:

۱- اینکه عذر خواهنده می گوید نکرده ام. ۲- یا باین دلیل گناه کردم. ۳- یا اینکه گناه کردم بد کرده ام و دیگر تکرار نمی کنم.

که این معانی وجه چهارم ندارد و قسمت اخیر یعنی معنی سوّم همان توبه است.

توبه در شرع یعنی ۱- ترک کردم گناه بخاطر زشتی آن ۲- پشیمانی از انجام آن ۳- قصد و اراده و عزم بر ترک بازگشت به گناه ۴- و همچنین تدارک نمودن زمینه ممکن برای جلوگیری از اعاده آن، هر گاه این چهار شرط فراهم شود شرایط توبه و عدم بازگشت به گناه کامل گشته است.

و تاب الی اللّه- یعنی آنچه را که بازگشت بخدا لازم است بخاطر آورد مانند:

---

(۱) طریحی می نویسد: التّین و الزّیتون دو کوه در شام است و در معنی آیه (وَ التِّینِ وَ الزَّیْتُونِ وَ طُورِ سِینِینَ وَ هذَا الْبَلَدِ الْأَمِینِ- ۳/ بلد) می گوید: منظور از تین (مدینه) و زیتون (بیت المقدّس) و طور سینین (کوفه) و هذا البلد الامین (مکّه) است که خداوند این چهار مکان را در قرآن برگزیده و نام برده است (ج ۲ ص ۲۲۲) جیمز هاکس می گوید: در کتب مقدّسه (عهد عتیق و جدید)- وصف زیتون چنین آمده که از دور همچون پرده نقره ای است و شکوفه اش سفید رنگ، میوه اش از مأکولات، لکن اهمیّتش روغنش می باشد و بوسیله تکاندن آن را می چینند و اسرائیلیان مأمور بودند بقایای میوه را بر درخت برای فقرا بگذارند. قاموس کتاب مقدّس ص ۴۵۳.

۱- علی (ع) در نهج البلاغه برای استغفار شش شرط را بیان می دارد:

۱- پشیمانی بر کار گذشته.

۲- قصد بر انجام واجباتی که ترک شده است.

۳- قصد و عزم بر بازنگشتن به گناه.

۴- ادای حقوق انسانهائی که بر عهده توست.

۵- قصد و تمرین برای از دست دادن گوشتی که در اثر گناه بر توست.

۶- چشاندن زحمات طاعت و عبادت بخودت که شیرینی گناه را بر آن چشانده ای سپس می توان از خداوند آمرزش بخواهی و استغفار کنی.

ص: ۳۵۰

آیات (وَ تُوبُوا إِلَی اللَّهِ جَمِیعاً- ۳۱/ نور) و (أَ فَلا یَتُوبُونَ إِلَی اللَّهِ- ۷۴/ مائده) و (وَ تابَ اللَّهُ عَلَیْکُمْ- ۱۳/ مجادله) یعنی توبه اش را از او پذیرفت و آیات (لَقَدْ تابَ اللَّهُ عَلَی النَّبِیِّ وَ الْمُهاجِرِینَ- ۱۱۷/ توبه) و (ثُمَّ تابَ عَلَیْهِمْ لِیَتُوبُوا- ۱۱۸/ توبه) و (فَتابَ عَلَیْکُمْ وَ عَفا عَنْکُمْ- ۱۸۷/ بقره).

واژه- (التّائب)- در باره توبه پذیر و توبه کننده هر دو بکار می رود، پس بنده، تائبی بسوی خداست و خداوند هم تائب بر بنده خویش است.

(التّوّاب)- هم زیاد توبه کننده است یعنی هر زمانی از پاره ای از گناهان بترتیب توبه می کند تا اینکه همه آنها را ترک کند و همین واژه یعنی توّاب در باره خداوند نیز بکار می رود زیرا خدای نیز در هر حالی بعد از حال دیگر پذیرنده توبه زیاد و پیاپی بندگان است.

و آیه (وَ مَنْ تابَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَإِنَّهُ یَتُوبُ إِلَی اللَّهِ مَتاباً- ۷۱/ فرقان).

یعنی: توبه تام و کامل که جمع میان ترک زشتی و قصد و اراده خوبی است.

و آیات (عَلَیْهِ تَوَکَّلْتُ وَ إِلَیْهِ مَتابِ- ۳۰/ رعد) و (إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِیمُ- ۳۷/ بقره) (متاب مصدر فعل است یعنی بر او توکّل است و بسوی او بازگشت از گناه است و او توبه پذیر و بخشایشگر است).

(التیه) [التیه:

تاه- یتیه- یعنی حیران و سرگردان شد- تاه، یتوه- نیز از همین واژه است در داستان بنی اسرائیل آمده است که چهل سال در زمین سرگردان بودند.

(یَتِیهُونَ فِی الْأَرْضِ- ۲۶/ مائده).

توهّه و یتّهه- او را سرگردان کرد و دورش افکند.

وقع فی التّیه و التّوه- در حیرتگاه افتاد.

مفازه تیهاء- بیابانی که در آنجا بیابانگردانش متحیّر و سرگردانند.

(التّاءات) [التّاءات:

۱- حرف (ت) در اوّل کلمه برای سوگند است مانند (تَاللَّهِ لَأَکِیدَنَّ أَصْنامَکُمْ- ۵۷/ انبیاء.

۲- حرف (ت) برای مخاطب در فعل مستقبل مثل آیه (تُکْرِهُ النَّاسَ- ۹۹/ یونس).

۳- و نیز برای تأنیث، مثل آیه (تَتَنَزَّلُ عَلَیْهِمُ الْمَلائِکَهُ- ۳۰/ فصّلت) ۴- و همچنین حرف (ت) در آخر کلمات که یا زاید است

مثل (تاء تأنیث) در

ص: ۳۵۱

کلماتی مانند- قائمه که در وقف بصورت (ه) خوانده می شود و یا اینکه در وقف و وصل ثابت است مانند- أخت، بنت.

۵- و حرف (ت) که در جمع سالم با الف همراه است مانند- مسلمات و مؤمنات.

۶- حرف (ت) در آخر فعل ماضی برای ضمیر متکلّم که مضموم است مانند آیه:

(وَ جَعَلْتُ لَهُ مالًا مَمْدُوداً- ۱۲/ مدّثر).

۷- حرف (ت) برای مخاطبی که مفتوح است مثل آیه (أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ- ۷/ فاتحه).

۸- و برای ضمیر مخاطب مکسور مانند آیه (لَقَدْ جِئْتِ شَيْئاً فَرِيًّا- ۲۷/ مریم) و خدای داناتر است.

و اللّه اعلم.

)

کتاب (ث)

((ثبت) [ثبت:

الثبات یعنی پایداری «۱» و ضدّ نابودی و زوال، افعالش- ثبت، یثبت، ثباتا- خدای تعالی گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا لَقِیتُمْ فِئَهً فَاثْبُتُوا- ۴۵/ انفال). رجل ثبت و ثبیت فی الحرب- در جنگ پایدار، و مقاوم است.

أثبت السّهم تیر را راست و مستقیم پرتاب کرد.

واژه- ثابت- در باره موجوداتی که با چشم یا دیده دل درک می شوند بکار می رود مثلا می گویند، فلان ثابت عندی یعنی او را بخوبی درک می کنم و یا- و نبوّه النّبیّ صلّی اللّه علیه و سلّم ثابته (نبوّت پیامبر (ص) درک شدنی است).

اثبات و تثبیت- گاهی در باره کار و فعل بکار می رود مثلا به چیزی که از عدم بوجود آمده است گفته می شود- أثبت اللّه کذا- و گاهی نیز در باره چیزی که با حکم و دلیل ثابت می شود مانند- أثبت الحکام علی فلان کذا و ثبته- (آنرا با دلیل علیه او ثابت کرد).

و گاهی نیز در باره قول و سخن چه راست باشد یا دروغ:

سخن راست، مانند- أثبت التّوحید و صدق النّبوّه- (توحید و یگانه پرستی و صدق پیامبر را اثبات کرد). و اثبات سخن دروغ، مانند- فلان أثبت مع اللّه إلها آخر- در آیه (لِیُثْبِتُوکَ أَوْ یَقْتُلُوکَ- ۳۰/ انفال) یعنی مانع تو می شوند و سرگردانت می کنند.

---

(۱) واژه پایداری گاهی در سخنان یا نوشته ها مترادف پایمردی بکار می رود، یعنی پایمردی که در معنی شفاعت و پا در میان کردن یا میانجیگیری است بخاطر جناس لفظی بجای پایداری بیان می شود که امید است در جای خود بکار رود زیرا هر چیزی بجای خویش نیکو است، بخصوص واژه های قرآنی و معنی فارسی آنها. [...]

و آیه (يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا- ۲۷/ ابراهیم) یعنی خداوند مؤمنین را با دلایل و سخنان قوی در زندگی تقویت و نیرومندشان می سازد.

و آیه (وَ لَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا ما يُوعَظُونَ بِهِ لَكانَ خَيْراً لَهُمْ وَ أَشَدَّ تَثْبِيتاً- ۶۶/ نساء) یعنی اگر آنچه را که اندرز داده می شوند عمل کنند برای تحصیل علم و دانششان بسی استوارتر و نیکوتر است و گفته اند: یعنی عمل به آن پند و اندرزها برای اعمال و کردارشان و بهره مندی از ثمره کارشان، بسی ثابت تر است.

ولی هر گاه به خلاف آنچه که در باره شان گفته شده باشند مشمول آیه ذیل هستند (وَ قَدِمْنا إِلى ما عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْناهُ هَباءً مَنْثُوراً- ۲۳/ فرقان).

(که در آن صورت کارها و کردار ناپسندشان را چون گرد و غباری بپراکنیم) ثبتته- یعنی نیرومندش کردم، خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ لا أَنْ ثَبَّتْناكَ- ۴۷/ اسراء) و (فَثَبِّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا- ۱۲/ انفال) و (وَ تَثْبِيتاً مِنْ أَنْفُسِهِمْ- ۲۶۵/ بقره) و (وَ ثَبِّتْ أَقْدامَنا- ۲۵۰/ بقره) (که در این چند آیه نیرومندی، و پایداری پیامبری (ص) و مؤمنین منظور است).

(ثبر) [ثبر]:

الثّبور: هلاکت و فساد و یا مرگ و تباهی.

المثابر علی الإتیان- یعنی مواظب و هوشیار.

ثابرت- مواظب کردم، خدای تعالی گوید: (دَعَوْا هُنالِكَ ثُبُوراً، لا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُوراً واحِداً وَ ادْعُوا ثُبُوراً كَثِيراً- ۱۳/ فرقان) یعنی:

(در روز جزا فرشتگان به مجرمان می گویند امروز یکبار مردن نطلبید که هلاک و مرگ، فراوان خواهید).

و آیه (وَ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يا فِرْعَوْنُ مَثْبُوراً- ۱۰۲/ اسراء) ابن عبّاس رضی اللّه عنه در تفسیر این آیه می گوید- مثبور- یعنی ناقص عقل و کم خرد، زیرا نقصان عقل بزرگترین هلاکت و تباهی است.

ثبیر- کوهی است در مکّه. (که گفته اند ثبیر همان غار معروفی است که پیامبر بعد از خارج شدن از مکّه به اتّفاق ابو بکر به آن غار رفتند و خداوند با سپاهیانی که دیده نمی شدند آنها را از گزند کفّار مصون داشت- (وَ أَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ

تَرَوْها

- ۴۰/ توبه).

(ثبط) [ثبط]:

مانع شد و بازداشت، خدای تعالی گوید (فَثَبَّطَهُمْ- ۴۶/ توبه) یعنی حبسشان کرد و بازشان داشت.

ثبطه المرض و أثبطه- زمانی گفته می شود که بیماری از کسی دور نشود گویی که مرض در بدنش زندانی و بازداشت است.

(ثبات) [ثبات :

ثبات جمع ثبه است یعنی گروههای متفرّق و پراکنده، خدای تعالی گوید: (فَانْفِرُوا ثُباتٍ أَوِ انْفِرُوا جَمِيعاً- ۷۱/ نساء) (این آیه در باره جنگ است که می گوید: ای مؤمنین از غفلت ورزیدن از دشمن حذر کنید دسته دسته برای جنگ بیرون روید یا همگی با هم خارج شوید- (يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ...).

شاعر گوید: و قد أغدوا علی ثبه کرام.

(پگاهان بر گروههای متفرّق و بزرگواری وارد شدم).

ثبت علی فلان- نیکوئیها و محاسن گوناگون او را بر شمردم، تصغیر این واژه- ثبیّه- است و جمعش- ثبات و ثبین- است و حرف (ی) آن اصلی نیست و امّا:

ثبه الحوض- میانه و گودی وسط حوض که آب در آنجا جمع می شود.

یثوب إلیه الماء- اصلش- یثّب- است که عین الفعلش محذوف است نه لام الفعلش، زیرا از ثوب نیست.

(ثجّ) [ثجّ :

روان و ریزان شد.

ثجّ الماء و أتی الوادی بثجیجه- آب جاری شد و سیلابش به درّه رسید خدای تعالی گوید: (وَ أَنْزَلْنا مِنَ الْمُعْصِراتِ ماءً ثَجَّاجاً- ۱۴/ نباء) در ابرهای پر بار، آبی ریزان و سیل آسا فرو ریزانیم، و در حدیث (أفضل الحجّ العجّ، و الثّجّ) یعنی بهترین حج آن است که لبّیک ها را با بانگ بلند و رسا گویند، و شتران قربان کنند.

(ثخن) [ثخن :

سفت و غلیظ شد.

ثخن الشّی ء فهو ثخین- یعنی طوری غلیظ شد که جاری نمی شود و روان نیست، این واژه بطور استعاره در شکل أثخنته ضربا و استخفافا- بکار می رود یعنی بطور توهین آمیزی او را زدم، خدای تعالی گوید:

ص: ۳۵۵

(ما كانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكونَ لَهُ أَسْرى حَتَّى يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ- ۶۷/ انفال) و (حَتَّى إِذا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثاقَ (ما كانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرى حَتَّى يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ- ۶۷/ انفال) و (حَتَّى إِذا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثاقَ «۱» ۴/ محمّد).

(ثرب) [ثرب:

تثريب، يعنى سرزنش كردن بر گناه و نكوهيدن، خداى تعالى گويد: (لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ- ۹۲/ يوسف) (نقل قول از سخن حضرت يوسف (ع) به برادران خويش است كه آنها را بر گناهشان سرزنش و نكوهش نمى كند و به سوى پدرش يعقوب روانه شان مى سازد).

روايت شده است كه (إذا زنت أمه أحدكم فليجلدها و لا يثرّبها). (كنيز زانيه را سرزنش نكنيد، حدّش را جارى كنيد).

از واژه- تثريب- لفظ- الثّرب- يعنى چربى و پيه نازك اطراف روده و شكمبه، شناخته شده.

آيه (يا أَهْلَ (يَثْرِبَ) «۲»- ۱۳/ احزاب) يعنى اى اهل مدينه، و اگر ريشه و اصل لغتش از

---

(۱) دو آيه فوق از سوره هاى انفال و محمّد (ص) است در باره كارزار مؤمنين در جنگ بدر كه مى گويد هم پيامبر (ص) و هم شما مؤمنين بايستى با صلابت بجنگيد و در زمانى كه اندكيد فديه نستانيد تا اينكه با شكست، و كشتار كفّار، اسراء را در بند آريد و نگهداريد، در مورد فديه گرفتن و آزادى اسراء سودى نطلبيد كه خداوند پايان موفقّيت آميزتان را مى خواهد. عموم مفسرين مى نويسند پس از اينكه در جنگ بدر هفتاد نفر از سران قريش كشته و هفتاد نفر اسير شدند پيامبر (ص) با ابو بكر مشورت كرد او گفت اينان اقوام و اهل توانند از ايشان فديه بگير و آزادشان كن، امّا عمر گفت «و اللّه ما ارى ما راى» من با ابو بكر هم رأى نيستم هر كدام از اسيران را بايستى به دست كسانشان سپرد تا آنها را بكشند سپس آيه فوق بر پيامبر (ص) نازل شد كه هيچ پيامبرى را سزا نبود كه اسير در بند فديه گيرد كه اين عمل هيبت و حشمت را از بين مى برد.

ابن عبّاس مى گويد اين حكم در جنگ بدر بود كه مسلمين اندك بودند و اسلام هنوز قوى نگشته بود ولى همينكه مسلمانان بسيار شدند و كارشان بالا گرفت در كار اسيران اين آيه آمد كه: (فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَ إِمَّا فِداءً- ۴/ محمّد) يا منّت بر ايشان گزاريد و آزادشان كنيد و يا با فديه آزاد كنيد.

يا منّت بر آنها گزاريد و بدون فديه و عوض رهاشان كنيد و يا با فديه.

(۲) ابو عبد اللّه ياقوت حموى مى نويسد- يثرب- مدينه پيامبر (ص) است نامى است كه قبل از اسلام داشته و منصوب به يثرب بن قانيه يكى از عمالقه است كه پيامبر (ص) پس از نزولش از آن شهر در سال اوّل هجرى آن نام را به خاطر مشتّق بودنش از واژه- تثريب- كه بمعنى زدن و سرزنش است نيكو

واژه- الثرب- باشد درست است و حرف (ی) در اوّل آن زاید است.

(ثعب) [ثعب:

یعنی روان ساخت و به جریان انداخت، خدای تعالی گوید: (فَإِذا هِیَ ثُعْبانٌ مُبِینٌ- ۱۰۷/ اعراف) نامیدن- ثعبان- جایز است که از عبارت- ثعبت الماء فانثعب- یعنی آب را به جریان انداختم و جاری شد مشتقّ شده باشد (زیرا ثعبان نیز چون آب می خزد و می رود) و نیز از همین واژه است- ثعب المطر- یعنی ریزش باران.

الثعبه «۱»- نوعی سوسمار زهری است و جمعش- ثعب- است که چون در شکل و هیئت شباهتی به ثعبان دارد، از آن واژه مشتق شده است.

ثعبه- مختصر شده لفظی- ثعبان- است چون اندامش از ثعبان کوچکتر است.

(ثقب) [ثقب:

یعنی نفوذ کرد و سوراخ نمود، ثاقب به آنگونه معنی اطلاق می شود که نورش از هر آنچه بر آن قرار گیرد در گذرد و نفوذ کند و آنرا روشن سازد، خدای تعالی گوید:

(فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ- ۱۰/ صافّات) (نوری نافذ و درخشان در پی او می رود. و آیه (وَ السَّماءِ وَ الطَّارِقِ وَ ما أَدْراکَ مَا الطَّارِقُ النَّجْمُ الثَّاقِبُ- ۳/ طارق) که اصلش از- ثقبه- یعنی منفذ و سوراخ است.

مثقب- راه طبیعی یا غار طبیعی در کوه که گویی کنده و سوراخ شده، ابو عمرو می گوید صحیح این واژه مثقب- است و- ثقّبت النّار «۲» یعنی آتش را

ندانست و نام یثرب را به- طیّبه و طاب- یعنی شهر پاکیزه و نیکو تبدیل نمود و مدینه الرّسول نیز نامیده شده، ابن عبّاس می گوید: هر کس به عوض مدینه یثرب بگوید بایستی سه بار از خدا طلب آمرزش کند- (معجم البلدان ج ۵ ص ۴۳۰- مجمع البحرین ج ۲ ص ۱۷۵).

(۱) ثعبه را بفارسی- چلپاسه- و- وزغ- گویند، خلف تبریزی در ذیل آن می نویسد چلپاسه با (باء) فارسی، نوعی از ضبّ است که سوسمار باشد و آنرا- وزغه نیز گویند و آن کوچکترین اجناس سوسمار است و بعضی گویند (حرباء) عبارت است از اوست تکه عقرب را درسته فرو می برد، گوشت ثعبه هم سمّ قاتل است: (برهان قاطع).

(۲) ثقاب کبریت و آتش زنه- است و صناعه اعواد الثّقاب- در- ادبیّات امروز زبان عرب یعنی صنعت کبریت سازی.

برافروختم و مشتعل کردم.

(ثقف) [ثقف :

الثقف، تیز هوشی و زیرکی در ادراک و فهم اشیاء، فعلی که از این واژه استعاره شده است مثاقفه- است.

رمح مثقّف- نیزه راست و محکم.

الثّقّاف- استاد کار در ساختن نیزه های خوب و وسیله ساخت آنها است.

ثقفت کذا- در وقتی گفته می شود که با دیدن دقیق و درست، چیزی را درک کنی و بعدا برای ادراک فکری و اندیشه نیز- ثقافه «۱» بکار برده اند هر چند که معنی اخیر یعنی دقّت نظر در آن نیست.

خدای تعالی گوید: (وَ اقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ- ۱۹۱/ بقره) و (فَإِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِي الْحَرْبِ- ۵۷/ انفال) (که در هر دو آیه در معنی دست یافتن به کفّار است).

و سخن خدای عزّ و جلّ که: (مَلْعُونِينَ أَيْنَما ثُقِفُوا أُخِذُوا وَ قُتِّلُوا تَقْتِيلًا- ۶۱/ احزاب) (آنان رانده شدگان از ایمان و رحمتند که هر کجا یافت شوند گرفتار و کشته شوند).

(ثقل) [ثقل :

الثّقل و الخفّه- که دو واژه متقابلند یعنی سنگینی و سبکی.

ثقیل- هر چیزی که بهنگام وزن کردن یا اندازه گیری، وزن و اندازه اش بر کفه مقابلش می چربد و برتری می یابد که البتّه این معنی در اصل برای اجسام و اجرام است و سپس در معانی و مفاهیم نیز بکار رفته است مثل:

(أثقله) الغرم و الوزر- وام و خسارت و بار گناه او را سنگین کرد، خدای تعالی گوید:

(أَمْ تَسْئَلُهُمْ أَجْراً فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ- ۴۰/ طور).

---

(۱) در فرهنگ امروز ادبیّات عرب، واژه ثقافه بمعنی عامّ فرهنگ بکار می رود و واژه وزاره الثّقافه یعنی وزارت فرهنگ و معارف، در سخن علی (ع) در نهج البلاغه «و اما و الله لیسلّطن علیکم غلام ثقیف، الذّیال المیال» (خطبه- ۱۱۶ ص ۱۷۴- نهج- صبحی الصّالح) بعضی از شارحین نهج البلاغه منظور از اشاره به- غلام ثقیف- را حجّاج بن یوسف دانسته اند چونکه صفت تکبّر، حرص و جنون شدید (سادیسم) خونخواری در او بوده، بطوریکه نقل کرده اند گفته است: از این کار لذّت می برم. مسجد ثقیف- یکی از مساجد نفرین شده کوفه است.

(آیا از ایشان مزدی و پاداشی خواسته ای که از پرداخت و تاوانش گرانبار هستند). واژه ثقیل در باره انسان گاهی بصورت سرزنش بکار می رود که البتّه بیشتر چنین نیست و گاهی هم در مدح، مانند این شاعر که می گوید:

۱-

تخفّ الأرض إذ مازلت عنها و تبقی ما بقیت بها ثقیلا ۲- حللت بمستقرّ العزّ منها فتمنع جا نبیها أن تمیلا

در مدح ممدوحش با غلو و زیاده روی می گوید:

(۱- آنگاه که از مکان و زمین دور می شوی زمین سبک می شود و زمانی که بر آن باقی هستی سنگین است، کنایه از شجاعت و بخشندگی است).

۲- تو در مرکز جایگاه عزّت زمین قرار داری و لذا طرفین آن کج و راست نمی شود).

فی أذنه ثقل- گوشش سنگین است و نمی شنود که نقطه مقابلش عبارت فی أذنه خفّه، است یعنی تیز گوش است.

سنگینی گوش باین معنی است که گویی از پذیرش و شنیدن آنچه را که به او القاء می شود خود داری می کند و امتناع می ورزد.

(ثقل) القول- در وقتی بکار می رود که شنیدن سخنی روا نباشد، لذا در وصف روز قیامت گفته است، (ثَقُلَتْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۸۷/ اعراف).

(یعنی آگاهی و دانستن موعد و زمان قیامت برای اهل آسمانها و زمین گرانبها است- ابو علی فارسی می گوید یعنی ساعت و روز قیامت از آنها پوشیده است زیرا چیزی که از تو پوشیده باشد برایت سنگین است- و الشّی ء اذا خفیت علیک ثقل).

و آیه (وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ (أَثْقالَها)- ۱۹۹- انعام) گفته اند- أثقال، یعنی نهفته ها و گنجهای زمین یا اینکه زمین در بعث و قیامت آنچه را که از اجساد بشر در دل خود دارد بیرون می ریزد.

و آیه (وَ تَحْمِلُ أَثْقالَکُمْ إِلی بَلَدٍ- ۳/ رعد) یعنی بارهای سنگینشان.

و (وَ لَیَحْمِلُنَّ «۱» أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالًا مَعَ أَثْقالِهِمْ- ۳۴/ کهف) یعنی بار گناهانی که بر

---

(۱) حرف (ل) بر سر- لیحملن- لام پایان و مآل است یعنی سر انجام اعمال و عذابشان که با

دوششان سنگینی می کند و نمی گذارد به ثواب و پاداش نیکو برسند مثل مفهوم (لِيَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ كامِلَةً يَوْمَ الْقِيامَةِ وَ مِنْ أَوْزارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلا ساءَ ما يَزِرُونَ- ۲۵/ نحل).

و آیه (انْفِرُوا خِفافاً وَ ثِقالًا- ۴۱/ توبه) که در معنی قسمتی از این آیه اقوالی ذکر شده است، خفافا و ثقالا یعنی جوانان و پیران، فقرا و اغنیاء، غربیان و شهروندان، زرنگها و با نشاطها و تنبلها، که تمام این معانی در آیه وارد است زیرا هدف و قصد از حکم در آیه تشویق و برانگیختن بر کوچ کردن و حرکت بسوی جنگ است چه در حال سختی یا آسایش.

(مثقال)- چیزی است که با آن می سنجند و وزن می کنند و از واژه- ثقل گرفته شده و لذا مثقال اسمی است برای همه وزنه ها و هر چه با آن می سنجند.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ كانَ مِثْقالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنا بِها وَ كَفى بِنا حاسِبِينَ- ۴۷/ انبیاء) و (فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ راضِيَةٍ- ۶/ قارعه) و (وَ أَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوازِينُهُ-

---

سرپیچی از فرمان خدای و اینکه آیات روشن الهی را اسطوره ها و اساطیر الاوّلین یعنی سخنان کهن و قدیمی می دانستند و در نتیجه به کفر گرائیدند، اینستکه عاقبت و سر انجام بار گران کفر خود بر می دارند که دیگر با توبه و حسنات چیزی از گناهانشان کاسته نمی شود و همینطور بار گناهان کسانی را که از ناآگاهیشان سوء استفاده کرده و گمراهشان نموده اند نیز بر دوش آنها خواهد بود بدون اینکه از بار گناه دنباله روان آنها چیزی کاسته شود زیرا پس روها و مطیعان کور کورانه سران کفر سخن پیشروان خود را بدون حجّت و دلیل گردن نهادند و به باطل گرویدند. در پیرامون این آیه برای رفع اشکال تعارض آن با آیه (وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى ۱۸/ فاطر) پیامبر (ص) فرموده است، (ایّما داع دعا الی ضلاله فاتّبع فانّ علیه مثل اوزاره من اتبعه من غیر ان ینقص من اوزارهم شی ء و ایما داع الی هدی فاتبع فله مثل اجورهم من غیر ان ینقص من اجورهم شی ء) یعنی دعوت کننده گمراهی که به ضلالت می خواند و مؤثّر واقع می شود گناه پیروان گمراهش را هم بر عهده دارد بدون اینکه از گناه دیگران چیزی کم شود، و هر دعوت کننده به هدایت و ایمان و خیر که مؤثّر شود پاداشی افزون بر عمل خود دارد بدون اینکه از خسارت و پاداش پیروانشان کاسته شود. این حدیث در تمام تفاسیر نقل شده و فخر رازی در ذیل این حدیث اضافه می کند پیشوایی که سنت قبیحی را وضع می کند مجازات و عقابش آنقدر بزرگ است که مساوی با گناه همه پیروان خویش است، واحدی می گوید حرف (من) بر سر- اوزارهم- در آیه برای جنس است نه تبعیض یعنی گناهان پیشوایان ضلالت از جنس تمام گناهان پیروان خویش (کشف الاسرار ۵/ ۳۶۴- تبیان ۶/ ۳۷- تفسیر کبیر ۲۰/ ۱۸).

۸/ قارعه) آیه (۶/ قارعه) اشاره به افزونی و کثرت در خیرات و نیکی هاست، امّا آیه (۸/ قارعه) اشاره به کمی و کاستی خیرات است، باید دانست که واژه های- (ثقیل) و خفیف- به دو صورت بکار می رود:

اوّل- به روش سنجش و مقابله یعنی در ابتدا به چیزی ثقیل و خفیف گفته نمی شود مگر اینکه با چیز دیگری سنجیده شده و در نظر گرفته شود و لذا اگر به چیزی تنها و بدون مقابله با چیز دیگر سنگین یا سبک گفته شود باعتبار چیز دیگری است که از آن سنگین تر یا سبک تر است که آنطور می گویند و دو آیه اخیر ثقلت موازینه- و- خفّت موازینه گفته اند به همان اعتبار است که گفته شد.

دوّم- اینکه واژه ثقیل به اجسامی که از بالا- بپائین می افتند اطلاق می شود مثل سنگ و کلوخ، و خفیف یا سبک آنهایی هستند که از پایین به بالا می روند مثل آتش و دود، و فعل اثقل- یثقل- اثّقالا- از معنی اخیر ثقیل است که در آیه (اثَّاقَلْتُمْ إِلَی الْأَرْضِ «۱»- ۳۸/ توبه) یعنی سر سنگینی و گران خیزی می کنید در معنی دوّم- ثقیل آمده است.

---

(۱) معنی آیه در باره مؤمنین است و می فرماید: چرا نمی خواهید کمال یابید و صعود کنید (ما لَکُمْ إِذا قِیلَ لَکُمُ انْفِرُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَی الْأَرْضِ أَ رَضِیتُمْ بِالْحَیاهِ الدُّنْیا مِنَ الْآخِرَهِ فَما مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا فِی الْآخِرَهِ إِلَّا قَلِیلٌ- ۳۸/ توبه) بطور وضوح مؤمنین را مخاطب ساخته می گوید و با استفهام انکاری که عدم تحرّک و رشد آنها را با واژه پر آهنگ- اثّاقلتم- یعنی گران خیزی، ناروا می شمرد یعنی عدم فعّالیت و سر سنگینی در عمل دور از شأن مؤمنین است، سپس معنویت و روح این واژه را بلافاصله بیان می نماید که آیا به حیات زود گذر دنیا و متاع فناپذیرش بسنده کردید و راضی شدید مگر نه این است که برخوداری از این جهان نسبت به آخرت متاعی و بهره ای اندک است، به گفته شاعر:

ترا از کنگره عرش می زنند صفیر بحیرتم که در این دامگه چه افتاده است

به گفته اقبال لاهوری:

این نکته گشاینده اسرار نهان است ملک است تن خاکی و دین روح روانست

تن زنده و جان زنده ز ربط تن و جانست با خرقه و سجّاده و شمشیر سنان خیز

از خواب گران، خواب گران خواب گران خیز، از خواب گران خیز

فریاد زا فرنگ و دلاویزی افرنگ فریاد ز شیرینی و پرویزی افرنگ

عالم همه ویرانه ز چنگیزی افرنگ معمار حرم باز به تعمیر جهان خیز

از خواب گران خواب گران خواب گران خیز، از خواب گران خیز

(ثلث) [ثلث :

اعداد ثلاثه، ثلاثون (۳۰) ثلاث (۳) ثلاثمائه (۳۰۰) ثلاثه آلاف (۳۰۰۰)، ثلث و ثلثان (سه یک).

خدا عزّ و جلّ گوید: (فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ- ۱۱۱/ نساء) یعنی یکی از اجزاء سه گانه اش که جمع آن اثلاث است و آیات (وَ واعَدْنا مُوسی ثَلاثِینَ لَیْلَهً- ۱۴۲/ اعراف) و (ما یَکُونُ مِنْ نَجْوی ثَلاثَهٍ إِلَّا هُوَ رابِعُهُمْ- ۷/ مجادله) (یعنی هیچ سه راز گوی و سه نجوی کننده ای بهم بر نیایند مگر اینکه خداوند با آگاهی به رازشان، چهارم ایشان است).

و (ثَلاثُ عَوْراتٍ «۱» لَکُمْ- ۵۷/ نور) یعنی در سه فراغت و ظاهر بودن عوراتتان که جامه و لباس از تن بر گرفته اید، و آیات (وَ لَبِثُوا فِی کَهْفِهِمْ ثَلاثَ مِائَهٍ سِنِینَ- ۳۵/ کهف) و (بِثَلاثَهِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِکَهِ مُنْزَلِینَ- ۱۲۴/ مزّمل) (إِنَّ رَبَّکَ یَعْلَمُ أَنَّکَ تَقُومُ أَدْنی مِنْ ثُلُثَیِ اللَّیْلِ وَ نِصْفَهُ- ۲۰/ مزمّل) (خدای می داند که تو برای نماز شب در ساعاتی کمتر از ۳/ ۲ و نصف ۲/ ۱ شب را برمی خیزی) و آیه (مَثْنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ- ۳/ نساء) یعنی دو دو سه سه و چهار چهار.

ثلّثت الشّی ء- یعنی آنرا سه به سه تجزیه کردم.

ثلّثت القوم- یک سوّم اموالشان را گرفتم.

أثلثتهم- سوّمین آنها یا ۳/ ۱ آنها شدم.

أثلثت الدّراهم فأثلثت هی و أثلث القوم- آن پولها و آن مردم سه برابر شدند حبل مثلوث- ریسمان تابیده و سه لایه شده.

رجل مثلوث- مردیکه ۳/ ۱ مالش گرفته شده.

ثلّث الفرس و ربّع- آن اسب در مسابقه سوّم و چهارم شد.

أ ثلاثه و ثلاثون عندک أو ثلاث و ثلاثون- آیا ۳۳ تا داری، که خطاب زنان و

---

(۱) در سه هنگام یعنی ۱- قبل از نماز صبح ۲- نیمروز ۳- بعد از نماز عشا که در حال استراحتید و جامه از تن بر گرفته اید حتّی اطفال نابالغ که تمیز اعضاء و امور جنسی می دهند ولی نابالغند و همچنین خدمتکارانتان بایستی بی خبر بر شما در نیایند در غیر این سه وقت در ورودشان بر شما و ایشان گناهی نیست.

مردان هر دو است.

جاءوا ثلاث و مثلث- یعنی سه نفر سه نفر آمدند.

ناقه ثلوث- شتری که سه ظرف شیر می دهد (یا سه پستان از چهار پستان خشک شده).

الثّلاثاؤ و الأربعاء- سه شنبه و چهار شنبه، که حرف الف در آنها بجای حرف (ه) است، مثل- حسنه و حسناء- و- ثلّثت الشّی ء تثلیثا- آن را سه بخش کردم.

ثلّث البسر- یک سوّم خرما رسیده یا- ثلّث العنب- یک سوّم انگور رسید.

ثوب ثلاثیّ- پارچه ای که طولش ۳ ذرع باشد.

(ثل) [ثل :

الثّلّه، مقدار زیاد پشم در یک محلّ و همینطور عدّه زیادی که در یکجا بصورت دستجمعی ساکنند آیه (ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَ ثُلَّةٌ مِنَ الْآخِرِينَ- ۳۹/ واقعه) یعنی جماعتی و گروهی.

ثللت کذا- مقداری از آن را بر گرفتم.

ثلّ عرشه- کمی از سقف را ویران کرد.

الثّل- کوتاهی دندانها بخاطر فساد لثه ها.

أثل فمه- دندانهایش ریخت.

تثلّلت الرکیه- چاه خراب شد.

(ثمد) [ثمد]:

(چاله ای که آب باران در آن جمع می شود و به زمین فرو می رود) ثمود- گفته شده این واژه غیر عربی و نیز گفته اند عربی است چون نام قبیله ای است غیر منصرف است و صرف نمی شود (تنوین نمی گیرد) (ثمود قومی بودند که صالح پیامبر (ص) بر آنها مبعوث شد).

فلان مثمود- یعنی زنان از شدّت هوسناکی و تمایل آن مرد، او را کم مایه و بیحال کرده اند.

مثمود- کسی که از شدّت سؤال فقر او بخشش مالش کم شد و از دست رفت.

(ثمر) [ثمر]:

میوه و هر چیز خوراکی که از محصول و بار درختان بدست می آید ثمر

ص: ۳۶۳

گویند مفردش- ثمره است و جمعش- ثمار و ثمرات.

چنانکه خدای تعالی گوید: (وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَراتِ رِزْقاً لَكُمْ- ۲۲/ بقره) و (وَ مِنْ ثَمَراتِ النَّخِيلِ وَ الْأَعْنابِ- ۶۷/ نحل) و (انْظُرُوا إِلى ثَمَرِهِ إِذا أَثْمَرَ وَ يَنْعِهِ- ۹۹/ انعام) و (مِنَ الثَّمَراتِ- ۳۲/ ابراهیم).

گفته اند- ثمر و ثمار «۱» در معنی یکی است و گفته شده ثمار جمع- ثمر- است و بطور کنایه به مال و متاع سودمند که بدست می آید- ثمر- گویند و بر این معنی سخن ابن عبّاس حمل شده که (وَ كانَ لَهُ ثَمَرٌ- ۳۴/ کهف)، گفته است ثمّر اللّه ماله- یعنی خداوند مالش را بارور و مفید ساخت و نیز هر منفعت و سودی که از چیزی بدست می آید آنرا نیز- ثمر- آن گویند مثل اینکه می گویی:

ثمره العلم العمل الصّالح- ثمره العمل الصّالح الجنّه: نتیجه و ثمره عمل شایسته و صالح بهشت است.

الثّميره من اللّبن- یعنی کره و چربی روی شیر که آنهم به میوه تشبیه شده چون کره هم مانند میوه که از درخت بدست می آید از شیر حاصل می شود و سر آمد و محصول آن است.

(ثم) [ثم:

حرف عطف است به معنی سپس، و پس از آن، که اقتضا دارد عبارات بعد از این کلمه از ما قبلش، بطور طبیعی یا از نظر مرتبه و یا از نظر موضع و موقعیّت متأخّر باشد و بعد از ثم- بیان شود بر حسب آن چیزی که در قبل از آن و در اوّل عبارت ذکر شده است.

خدای تعالی گوید: (أَ ثُمَّ إِذا ما وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ آلْآنَ وَ قَدْ كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ- ۵۱/ یونس) و (ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا- ۵۲/ یونس) و (ثُمَّ عَفَوْنا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ- ۵۲/ بقره) و

---

(۱) رافعی در مصباح المنیر چنین می نویسد: ثمر و ثمره، (مذکّر و مؤنّث) بمعنی میوه است. جمع ثمره، ثمار است مثل- جبل و جبال، سپس ثمار هم به ثمر مثل کتاب و کتب جمع بسته شده، و مجدّدا این جمع الجمع به اثمار جمع بسته می شود مثل- عنق و اعناق- امّا ثمره- که مؤنّث است جمعش، ثمرات مثل قصبه و قصبات است و ثمره بار و بهره میوه ای است که از درخت حاصل می شود، ازهری می گوید: فعل آن مانند- اثمر الشّجر- است یعنی میوه اش ظاهر شد. مثمر یعنی بهره و سود.

همانند این آیات.

ثمامه «۱»- درختی است پر خار.

ثمّت الشّاه- گوسفند گیاه را چرید و نشخوار کرد، ثمّت بر وزن و معنی شجّرت- یعنی درختان را خورد، و سپس در باره هر زراعتی و کشتکاری بکار رفته است.

ثممت الشّی ء- آن را جمع کردم و لذا در همین معنی گفته می شود:

کنّا أهل ثمّه و رمّه- واژه ثمّه یعنی خرمن گیاه خشک و رمّه- هم یعنی مجموع و اصلاح کردن، (ما مردمی اجتماعی و اهل اصلاح بودیم).

(ثمّ) [ثمّ:

- یعنی آنجا، اشاره بمکان دور است نسبت به مکان نزدیک، و جای نزدیک را- هنالک گویند که هر دو در اصل ظرف مکان هستند.

و سخن خدای تعالی که: (وَ إِذا رَأَیْتَ ثَمَّ رَأَیْتَ نَعِیماً- ۲۰/ انسان) ثم- یعنی آنجا را که در وضع مفعول است.

(ثمن) [ثمن:

خدای تعالی گوید: (وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَراهِمَ- ۲۰/ یوسف) (و یوسف را به چند درهم ناچیز فروختند).

ثمن- یعنی ارزش و قیمت، و اسمی است برای چیزی که فروشنده در مقابل فروختن متاع یا جنسی یا چیز ارزشمندی دریافت می کند و می گیرد.

ثمنه- هر چیزی که در برابر و عوض چیز دیگری بدست می آید که آنرا قیمتش گویند.

خدای فرماید: (إِنَّ الَّذِینَ یَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَ أَیْمانِهِمْ ثَمَناً قَلِیلًا- ۷۷/ آل عمران) و (وَ لا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَناً قَلِیلًا- ۹۵/ نحل) و (لا تَشْتَرُوا بِآیاتِی ثَمَناً قَلِیلًا- ۴۱/ بقره.

أثمنت الرّجل بمتاعه و أثمنت له- یعنی قیمت متاعش را زیاد کردم.

شی ء ثمین- پرقیمت و پربها.

(الثّمانیه) و الثّمانون- یعنی هشتاد و هشت (۸۸) که در اعداد معروف است.

الثّمن- یک هشتم (۸/ ۱).

(۱) ثمامه را به فارسی- یز- می گویند گیاهی است پر خار که برای حفاظ اطراف خیمه ها و آلونک ها می ریزند که دیگران و جانوران نتوانند بآن جا نفوذ کنند- برهان قاطع-.

(ثَمَنْتُهُ)- هشتمین آنها بودم یا قیمت مالش را گرفتم، خدای عزّ و جلّ فرماید:

(ثَمانِیَهَ أَزْواجٍ- ۱۳۳/ انعام) و (سَبْعَهٌ وَ ثامِنُهُمْ کَلْبُهُمْ- ۲۲/ کهف و (عَلی أَنْ تَأْجُرَنِی ثَمانِیَ حِجَجٍ- ۲۷/ قصص) (یعنی بر این عهد و پیمان که هشت سال اجرتم دهی).

ثمین- و- ثمن: قیمتی و با ارزش، شاعر گوید:

فما صار لی فی القسم إلّا ثمینها (سهم و بخششم نبود مگر چیز با ارزش) خدای گوید: (فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَکْتُمْ- ۱۲/ نساء) (یک هشتم بازمانده ارث ایشان است).

(ثنی) [ثنی:

الثّنی و الاثنان- ریشه مشتقّات واژه- ثنی- است برای مشتقّات و تغییرات کلمات و معانی گونه گون آن و این گونه گونی یا باعتبار عدد است و یا باعتبار تکرار کردن و معطوف شدن معنی آن یا بنابر هر دو اعتبار.

خدای تعالی گوید: (ثانِیَ اثْنَیْنِ- ۴۰/ توبه) و (اثْنَتا عَشْرَهَ عَیْناً- ۶۰/ بقره) و (مَثْنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ- ۳/ نساء) (دو گانه و سه گانه و چهار گانه) یا (دو دو، سه سه و چهار چهار).

(ثّنینه تثنیه- دوّمی آن بودم برگشته و معطوف شده است، پیامبر (ص) فرمود:

(لا ثنی فی الصّدقه) یعنی زکوه در سال دو بار گرفته نمی شود.

شاعر گوید: لقد کانت ملامتها ثنی (یعنی سرزنش دو چندان شد).

و امرأه ثنی- زنی که دو بچّه زائیده، فرزند را هم- ثنی- گویند.

حلف یمینا فیها ثنی و ثنویّ و ثنیّه و مثنویّه- سوگند خورد که در آن استثناء هست ثناه- یعنی آنرا پنهان کرد که برای مخفی داشتن چیزی بکار می رود، خدای تعالی گوید: (أَلا إِنَّهُمْ یَثْنُونَ صُدُورَهُمْ «۱» - ۵/ هود) بنابر قرائت ابن عبّاس- یثنونی صدورهم- آیه (ثانِیَ عِطْفِهِ- ۹/ حج) عبارت است از اعراض و روی گرداندن با تکبّر

---

(۱) خود را یعنی اندیشه ها و نیّات دلهاشان را پنهان می دارند و تمام آیه چنین است: (أَلا إِنَّهُمْ یَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِیَسْتَخْفُوا مِنْهُ أَلا حِینَ یَسْتَغْشُونَ ثِیابَهُمْ، یَعْلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعْلِنُونَ إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ- ۵/ هود) (آگاه باشید نیّات خود را در دلهاشان پنهان می کنند که آنها را از خداوند پوشیده دارند که جامه بر سر می کشیدند ولی خداوند به سویدای دلهاشان که پنهان است آگاه است که اللّه به هر چه در دلهاست دانا و آگاه است).

از نیکی به بدی مثل، لوی شدقه- و- نأی بجانبه- یعنی رخسارش را و لبانش را لوچ کرد و روی برگرداند.

الثّینیّ من الشّاه- گوسپندی که داخل دو سالگی شده است و شتری که دو دندانش افتاده.

أثنی و ثنیت الشّی ء أثنیه- آنرا با ریسمان موئین یا ابریشمی بستم و گره زدم.

ثنای و ثنایه- از این جهت غیر مهموز و بدون همزه آخر هست که بنای کلمه اش بر تثنیه است و لفظ واحد و مفرد آن بنا نشده است و مثّناه- یعنی زمام و دهانه دو تا شده اسب.

الثّنیان- نفر دوّم در سیادت و مهتری که وقتی بزرگان قوم را شماره کنند او در مرتبه دوّم و پائین تر است.

فلان ثنیّه کذا- کنایه از کم ارزشی او در میان دیگران است.

الثّنیّه من الجبل- پیچ کوه و جادّه کوهستانی که برای صعود بایستی از آن عبور کرد گویی که راه و حرکت را دو قسمت می کند.

الثّنیّه من السّنّ- چهار دندان بالا و پائین پیشین دهان که محکم هستند.

الثّنیا- شتر یا گوسفندی که قصّاب آن را برای ذبح آماده کرد و سر و پاهای او را استثناء و جدا می کند.

الثّناء- آنچه را که از خوبیهای مردم بر شمرده می شود و پیاپی بازگو، و یاد آوری می شود می گویند- أثنی علیه.

تثنّی فی مشیته- متکبّرانه راه رفت.

سوره های قرآن نیز- (مثانی)- نامیده شده است، خدای عزّ و جل فرماید: (وَ لَقَدْ آتَیْناکَ سَبْعاً مِنَ الْمَثانِی- ۸۷/ حجر) زیرا در اوقات و زمانهای مختلف تجدید و تکرار می شود و کهنه نمی شود در حالی که تمام پدیده ها و اشیاء فرسایش و کهنه شدنشان همواره ادامه دارد و با مرور ایّام باطل و مضمحل می شوند.

و بر آن معنی خدای تعالی فرموده است (اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِیثِ کِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِیَ- ۲۳/ زمر)، و اگر به قرآن مثانی گفته شود صحیح است زیرا فواید قرآن در هر

عصر و زمان پیاپی تجدید و تکرار می شود، چنانکه در خبری در وصف قرآن روایت شده است که:

(لا یعوجّ فیقوّم و لا یزیغ فیستعتب و لا تنقضی عجائبه) یعنی (قرآن منحرف نمی شود تا استوارش دارند، و از حقّ دور نمی شود تا بحقّ و راستی بازش گردانند شگفتی و عجائبش هرگز پایان نمی پذیرد و سپری نمی شود).

این گونه مدح و ثنا در باره قرآن از این جهت شایسته و سزاوار است تا اینکه هشدار و تنبیهی برای مطلب باشد که پیوسته قرآن برای کسیکه آن را تلاوت می کند و می آموزد و به آنها عمل می کند حقایقی مدح انگیز و شایسته تمجید و ستایش از او ظاهر و روشن می شود و بر این اساس خدای تعالی قرآن را با صفت کرم و بخشندگی وصف نموده که (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ کَرِیمٌ- ۷۷/ واقعه) و نیز با واژه- مجد (شکوه) که (بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِیدٌ- ۲۱/ بروج).

(استثناء) هم- دو گونه است: ۱- یا با ادای لفظ استثناء (الّا)- که قسمتی از فراگیری و عمومیّت لفظی را که قبل از (الّا) بیان شده جدا می کند و برمی دارد.

۲- یا آنرا از شمول لفظ استثناء خارج می کند بدون (الّا) اداء می شود.

۱- امّا در مورد اوّل، یعنی استثناء کردن بعضی از جمله از عموم لفظ آیه: (قُلْ لا أَجِدُ فِی ما أُوحِیَ إِلَیَّ مُحَرَّماً عَلی طاعِمٍ یَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ یَکُونَ مَیْتَةً- ۱۴۵/ انعام).

۲- ولی مورد دوّم یعنی آنچه را که اقتضای برداشتن وجوب لفظ استثناء را دارد مانند:

- و اللّه لأفعلنّ کذا إن شاء اللّه- و امرأته طالق ان شاء اللّه- و عبده عتیق إن شاء اللّه- و بر این منوال آیه (إِذْ أَقْسَمُوا لَیَصْرِمُنَّها مُصْبِحِینَ وَ لا یَسْتَثْنُونَ- ۱۸/ قلم). (زمانی که سوگند خوردند تا سحرگاهان آن میوه ها و کشت و زرع را با هم ببرند که هیچ استثناء نکردند و نگفتند اگر خدا خواهد.

لا یستثنون- (یعنی استثناء نکردند).

(ثوب) [ثوب:

اصل ثوب، بازگشت چیزی است بحالت اوّلیه اش، که قبلا بر آن وضع و

حالت قرار داشته یا بازگشت به حالتی و مقصودی که برایش در نظر گرفته شده در این معنی اصطلاح، اوّل الفکره آخر العمل- آغاز اندیشه پایان کار است، به همان حالت اشاره دارد.

(یعنی هر کاری نخست در اندیشه موجود می شود و سپس به عمل در می آید و محصول عمل باز به اندیشه برمی گردد).

ثوب- در معنی بازگشت بحالت و وضع نخستین آن، مثل عبارات:

ثاب فلان إلی داره- و ثابت إلیّ نفسی- یعنی بحال خودم آمدم.

مثابه- آبشخوری است بر دهانه چاه، امّا- ثوب- در معنی بازگشت به فکر نخستین و مقصود اوّلیه مثل نامیدن- ثوب- به چرخیدن و گردیدن دوک چرخ ریسی و برگشت آن به همان حالتی که ابتدا آنرا چرخانده ایم.

ثواب العمل- بازگشت به پاداش و جزاء اعمال شایسته است.

جمع ثوب- یعنی جامه و لباس- أثواب و ثیاب- است خدای تعالی گوید:

(ثِیابَکَ فَطَهِّرْ- ۴/ مدثّر) که به پاکیزه کردن جامه و لباس حمل شده و نیز گفته شده- ثیاب کنایه از نفس است.

شاعر گوید:

ثیاب بنی عوف طهاری نقیّه (جانهای بنی عوف پاک و پاکیزه است) و این امر یعنی پاکی جانها، همان است که خدای تعالی آن را یاد آوری نموده است که: (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ، وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً- ۳۳/ احزاب).

(الثّواب)- چیزی است که در برابر کارهای انسان باو باز می گردد، جزاء و پاداش هم- ثواب- نامیده شده بتصوّر اینکه ثواب و جزاء یکی است و او نیز هموست (انّه هو هو) یعنی ثواب و جزاء است مگر نمی بینی که خداوند چگونه جزاء را خود عمل قرار داده و می فرماید: (فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ- ۷/ زلزال) و نه می گوید جزایش را می بیند بلکه می گوید، همان عمل را می بیند.

واژه ثواب- در کار خیر و شرّ هر دو بکار می رود ولی بیشتر بصورت متعارف و معمولی- ثواب- از برای کار خیر و نیک است، و بر این معنی است

آیات (ثَواباً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوابِ- ۱۹۵/ آل عمران) و (فَآتاهُمُ اللَّهُ ثَوابَ الدُّنْیا وَ حُسْنَ ثَوابِ الْآخِرَهِ- ۱۴۸/ آل عمران) و همینطور واژه مثوبه- در آیه (هَلْ أُنَبِّئُکُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذلِکَ مَثُوبَهً عِنْدَ اللَّهِ- ۶۰/ مائده) که کلمه- ثواب- مانند واژه بشارت بطور استعاره در شرّ و بدی بکار رفته است خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَمَثُوبَهٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ- ۱۰۳/ بقره) (هر گاه ایمان آورند و پرهیزکاری پیشه کنند، پاداششان نزد خداوند است).

(إثابه)- در باره چیز محبوب و مورد محبّت بکار می رود، آیه (فَأَثابَهُمُ اللَّهُ بِما قالُوا جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ- ۸۵/ مائده) چنانکه گفته شد بطور استعاره و در باره مکروه و ناپسند هم گفته می شود (فَأَثابَکُمْ غَمًّا بِغَمٍّ- ۱۵۳/ آل عمران).

اما- تثویب- در قرآن جز برای مکروه بکار نمی رود مانند (هَلْ ثُوِّبَ الْکُفَّارُ؟- ۳۶/ مطفّفین) ولی در آیه (وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَیْتَ مَثابَهً- ۱۲۵/ بقره) گفته اند معنایش مکانی است که در آنجا پاداش نوشته می شود.

(الثّیب)- زنی که از همسرش جدا شده و همچون دوشیزگان بدون همسر است، در آیه (ثَیِّباتٍ وَ أَبْکاراً- ۵/ تحریم) بکار رفته و پیامبر (ص) فرمود (الثّیب أحقّ بنفسها) (زن بدون همسر، در اختیار کردن همسر، خودش سزاوارتر است).

التّثویب- تکرار بانگ و نداست و لذا در مورد اذان که کلماتش تکرار می شود بکار می رود.

الثّوباء- رویدادهایی است که انسان را فرا می گیرد و بخاطر تکرار شدن خاطره اش ثوباء نامیده شده.

(الثّبه)- گروه و جماعتیکه در ظاهر پیاپی بهم می رسند، خدای تعالی گوید:

(فَانْفِرُوا ثُباتٍ أَوِ انْفِرُوا جَمِیعاً- ۷۱/ نساء)، شاعر گوید:

و قد أغدو علی ثبه کرام (پگاهان بر گروهی با کرامت وارد شدم).

ثبه الحوض- گودی چاله ای که آب در آن جمع می شود.

(ثور) [ثور]:

ثار الغبار و السّحاب یثور، ثورا و ثورانا، یعنی گرد و غبار و ابرها پراکنده و برانگیخته شد.

و قد أثرته- او را برانگیختم، خدای تعالی گوید: (فَتُثِیرُ سَحاباً- ۴۸/ روم) بادها ابرها را برمی انگیزاند و فراهم می آورد.

أثرت- یعنی کاویدم، (وَ أَثارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوها- ۹/ روم) زمین را کاویدند و کاشتند و آباد کردند.

ثارت الحصبه ثورا- باد شدید ریگها را بپراکند که تشبیهی است به افشاندن گرد و غبار.

ثوّر شرّا- نیز در همان معنی است یعنی شرّ و بدی را انتشار داد.

ثار ثائره- کنایه از آشکار شدن و انتشار خشم و غضب او است.

ثاوره- با او در آویخت و برجهید.

الثّور- گاوی است که زمین را شخم می زند، گویی که در اصل مصدری است که به جای فاعل قرار گرفته مثل- ضیف و طیف- در معنی ضائف، و طائف- یعنی مهمان و طواف کننده، سقط ثور الثقف «۱»- یعنی پراکنده و محو شد.

الثّأر: طلب خونبها و خونخواهی، و اصلش با همزه است که از واژه صور- نیست.

(ثوی) [ثوی:

الثّواء، اقامت گزیدن طولانی و پایدار ماندن در جایی که فعلش: ثوی، یثوی، ثواء- است، خدای عزّ و جلّ گوید:

(وَ ما کُنْتَ ثاوِیاً فِی أَهْلِ مَدْیَنَ- ۴۵/ قصص) و (أَ لَیْسَ فِی جَهَنَّمَ مَثْوىً لِلْمُتَکَبِّرِینَ- ۶۰/ زمر) و (وَ النَّارُ مَثْوىً لَهُمْ- ۱۲/ محمّد) و (النَّارُ مَثْواکُمْ- ۱۲۸/ انعام) (که در آیات فوق

---

(۱) عبارت- سقط ثور الثقف- در مآخذ دیگر بصورت حدیثی از پیامبر (ص) اینچنین نقل شده است که: (صلاه العشاء الاخیره اذا سقط ثور الشّفق) یعنی هنگام نماز عشاء پس از بر طرف شدن سرخی شفق است عبارت ثور الشّفق- در نسخه های مفردات که در دسترس است- ثور الثّقف نوشته شده است که قطعا غلط نسّاخ است، ابن منظور و طریحی حدیث را با عبارت ثور الشّفق- نوشته اند و از خلیل بن احمد نقل شده که (الشّفق، الحمره من غروب الشّمس الی وقت العشاء الاخیره فاذا ذهب قیل غاب الشّمس). و همو گوید: (العتمه، صلاه العشاء او وقت الصّلاه العشاء الاخیره، الثّلث الاوّل من اللّیل بعد غیبوبه الشّفق) بعضی از فقها شفق رای سپیدی بعد از زوال سرخی شفق می دانند که اگر سپیدی هم محو شود نماز عشاء خوانده می شود. لس ج ۱۰- مجمع البحرین ج ۶/ ص ۵- [...]

مثوی همان جایگاه است) گفته می شود:

من أمّ مثواک- کنایه از این است که چه کسی مهمانت شد روی سخن با میزبان است.

الثّویّه «۱» آغل گوسفندان در کوهستان و بیابان.

(و خدای به صواب و درستی سخن آگاهتر است).

و اللّه اعلم بالصّواب

---

(۱) ابن سکیت و جوهری- ثویّه، ثایه وثیّه- را به یک معنی و همان آغل می دانند.

)

کتاب- ج

((جب) [جب:

چاه و حفره، خدای تعالی گوید: (وَ أَلْقُوهُ فِی غَیابَتِ الْجُبِّ- ۱۰/ یوسف).

(او را به ته ژرفناک و ناپیدای چاه بیندازید) یعنی چاهی که سنگچینی و جای پا برای بالا آمدن ندارد، چنین نامگزاری برای چاه یعنی واژه جب- یا از اینجهت است که چاهها در زمینهای سخت که آنجا را- جبوب- می گویند، حفر می شوند یا اینکه از فعل، جبّ، یجب، جبا و جبابا- یعنی بریدن و قطع کردن و یا از ریشه کندن مانند:

جبّ النّخل- بریدن نخل، مشتقّ شده.

زمن الجباب- زمان قطع کردن و بریدن درختان.

بعیر أجبّ- شتر دست و پا و یا کوهان بریده. «۱»

ناقه جبّاء- بر وزن أقطع و قطعاء- یعنی شتر دست بریده.

و مجبوب- در اصل به معنی اخته شدن و آلت مردی بریده شده، از همان ریشه است.

جبّه- یعنی لباس روی از همین واژه است و نیز- جبه- به معنی جوشن و زره و تیردان است که تشبیهی است از همان جبه بمعنی لباس.

جباب- چربی یا کف شیر شتر است که روی شیر جمع می شود.

---

(۱) عبارت بعیر اجبّ، که در متن آمده است و راغب آنرا به شتر کوهان بریده تعبیر کرده است باین جهت است که رحل و کوهان پوش یا پارچه عرقگیری محکم بر پشت شتر می بندند و از رشد کوهان تا وقتی که شتر چندین ساله می شود جلوگیری می شود و کوهان بزرگ نمی شود گویی که کوهانش بریده شده.

اجب البعیر: لیس له سنام (تهذیب اللّغه- لس).

جبّت المرأه النّساء حسنا- یعنی از نظر زیبائی بر دیگر زنان غلبه کرد که استعاره از همان جبّ- یعنی قطع کردن است باین معنی که حسن آن زن زیبائی را از بقیّه قطع کرد مثل: قطعته فی المناظره و المنازعه- یعنی در ستیزه کردن و رویا روئی در سخن بر او چیره شدم و حجّتش را قطع کردم.

جبجبه- از این واژه نیست بلکه کلمه ای است برای صدای بریدن، و قطع شدن چیزی.

(جبت) [جبت:

هر چیزی که غیر از خدای پرستیده شود، خدای تعالی گوید: (یُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَ الطَّاغُوتِ- ۵۱/ نساء). «۱»

جبت و جبس- هر دو به یک معنی است، به حیوان نر یا مردی که با افزون بودن مجامعتش صاحب فرزندی نمی شود و خیری در او نیست- جبت و جبس- گویند.

گفته اند حرف (ت) در جبت بدل از حرف (س) است که معنی مبالغه را می رساند- غسوله هم یعنی شهوترانی زیاد، مثل سخن این شاعر:

عمرو بن یربوع شرار النّاس، یعنی خسار النّاس که حرف (ر) به سین، و حرف (ش) به (خ) تبدیل شده و مبالغه را در ضرر و زیان می رساند. ساحر و کاهن یعنی افسونگر و فالگیر یا شعبده باز را هم- جبت- گویند.

(جبر) [جبر]:

اصل جبر، اصلاح کردن با زور و قهر است.

جبرته فانجبر و اجتبر- که از فعل جبر باب انفعال یعنی انجبار- در معنی مطاوعه بکار رفته است مثل- جبرته فجبر، شاعر هم گوید:

قد جبر الدّین الإله فجبر (دین را خدای به صلاح آورد، سپس کامل شد).

---

(۱) سعدی شیرازی نه تنها برای جبت و بت وجودی قائل نیست بلکه هر چه غیر از خدای پرستیده شود هیچ می داند، می گوید:

بعد از خدای هر چه پرستند هیچ نیست بی دولت آنکه بر همه هیچ اختیار کرد

مطلع قصیده اش چنین است:

فضل خدای را که تواند شمار کرد یا کیست آنکه شکر یکی از هزار کرد

در مصراع فوق واژه فجبر، مطاوعه- است و این نظر بیشتر لغت شناسان است امّا عدّه ای ایشان گفته اند- فجبر در شعر بالا در معنی انفعال یا انجبار نیست بلکه تکرار همان فعل- جبر- است که بار اوّل برای آغاز اصلاح دین است و تکرارش در بار دوّم برای اتمام آن است گویی که خداوند نخست اراده اصلاح دین یعنی عدم پرستش مردم از نارواها و بت ها را نموده و سپس آنرا برای صلاح بشر به اتمام رسانده است و این معنی بدان دلیل است که فعل- گاهی برای کسی که به کار شروع کرده و آن را آغاز نموده بکار می رود و گاهی برای کسی که از آن کار فارغ می شود و آنرا به انجام می رساند.

تجبّر- یا برای تصوّر معنی کوشش و جدّ و جهد بسیار است و یا برای تصوّر معنی رنج و زحمت مثل سخن این شاعر که می گوید:

تجبّر بعد الأکل فهو غیص (پس از خوردن، به زحمت افتاد و غذا در گلویش گیر کرد).

واژه جبر- گاهی فقط در معنی- اصلاح- تنها بکار می رود مانند سخن امیر المؤمنین (ع) (یا جابر کلّ کسیر یا مسهّل کلّ عسیر).

(ای اصلاح کننده هر شکسته ای وای آسان کننده هر مشکلی).

نان را هم که رفع گرسنگی و اصلاح حال می کند- جابر بن حبه- گویند:

(کنیه نان- ابو جابر- است که ابن سیده آنرا معرفه می داند) و زمانی هم واژه جبر فقط در قهر و زور است مانند سخن پیامبر (ص) که فرمود: (لا جبر و لا تفویض).

جبر- در حساب و ریاضی برای پیوستن چیزی به منظور کامل کردن، و یا اصلاح به چیز ناقص دیگری است، تسلّط و قدرت و سلطان را هم جبر و زور گفته اند، مثل سخن این شاعر:

و أنعم صباحا أیّها الجبر «۱» (صبح بخیر ای قدرتمند) این وجه تسمیه، یعنی واژه جبر در معنی فوق یا برای این است که مردم را با

---

(۱) مصراع فوق از ابن احمر است و عبارت- ایّها الجبر- یعنی ای بنده، به نقل از ابو عمرو بن علاء لسان العرب- ج ۴.

زور و فشار به قبول اراده خویش وامی دارد و یا اینکه نامیدن جبر برای اصلاح کارهای مردم است که جمع آن در این معنی جبابره- است.

اجبار- در اصل واداشتن کسی است بر اینکه بکاری مجبور شود، و این معنی با اکراه و بی میلی محض همراه است.

أجبرته علی کذا- مثل- أکرهته- است یعنی او را مجبور کردم و سپس در باره کسانی که ادّعا می کنند: خداوند بندگان را بر گناه مجبور می کند، و متکلّمین آنها را- مجبره- و پیشینیان آنها را- جبریّه و جبریّه- می شناسند بکار رفته است.

(جبّار)- در باره انسان، صفتی است برای کسی که نقایص خود را اصلاح می کند با این ادّعاء که منزلت و مقام او عالی است و نقص و کمبود شایسته او نیست و این صفت بصورت ذمّ و سرزنش گفته می شود مثل این سخن خدای تعالی که (وَ خابَ کُلُّ جَبَّارٍ عَنِیدٍ- ۱۵/ ابراهیم) و (وَ لَمْ یَجْعَلْنِی جَبَّاراً شَقِیًّا- ۳۲/ مریم) و (إِنَّ فِیها قَوْماً جَبَّارِینَ- ۲۲/ مائده) و (کَذلِکَ یَطْبَعُ اللَّهُ عَلی کُلِّ قَلْبِ مُتَکَبِّرٍ جَبَّارٍ- ۳۵/ غافر) یعنی متکبّر و خود بزرگ بین، که حقّ و ایمان را نمی پذیرد، و نیز به کسی هم که به دیگری زور بگوید جبّار گویند مثل این آیه (وَ ما أَنْتَ عَلَیْهِمْ بِجَبَّارٍ- ۴۵/ ق) (تو ای پیامبر بر ایشان زور گو نیستی) در باره تصوّر زور و قهر با علوّ و برتری بر دیگران نیز- جبّار- بکار رفته است مانند نحله جبّاره- و- ناقه جبّاره- یعنی درخت تناور و شتر گردن فراز، در خبری روایت شده که: (ضرس الکافر فی النّار مثل أحد و کثافه جلده أربعون ذراعا بذراع الجّبار) (ستبری و سختی کافر در آتش به بزرگی کوهی است و وسعت و گسترش عذابش به طول ۴۰ ذراع از ذراع جبّاران و قدرتمند است).

ابن قتیبه گفته است- ذراع الجبّار- منسوب به سنجش طول ذراع ملک است که آنرا ذراع الشّاه- نیز گفته اند.

و امّا در وصف خدای تعالی، آیه (الْعَزِیزُ الْجَبَّارُ الْمُتَکَبِّرُ- ۲۳/ حشر)- است که گفته اند نامیدن خداوند به صفت جبّار- از معنی جبرت الفقیر- است زیرا

خداونـد حـال مردم را بـا بخشـیدن نعمت هایش به صـلاح می آورد، و التیام می بخشـد و نیز گفته انـد جبّار بودن خداونـد از اینجهت است که آنها را بر آنچه می خواهد وامی دارد و مقهور می سازد.

امّـا بعضـی از لغت شـناسان معنی اخیر را از نظر لفظی ردّ کرده انـد، و گفته انـد از أفعلت، فعّال ساخته نمی شود- پس جبّار از فعل اجبرت ساخته نمی شود از مصدر اجبار صیغه جبّار- نمی شود تا معنی قهر و اجبار و زور داشته باشد و پاسخ داده شده که جبّار از معنی لفظ- جبر- در روایتی که از پیامبر (ص) روایت شده که:

«لا جبر و لا تفویض» «۱» گرفته شده نه از لفظ و مصدر- اجبار.

گروهی از معتزله هم از جهت معنی آن را انکار و ردّ کرده انـد و گفته انـد خداونـد تعالی متعالی است از اینکه معنی- اجبار- یعنی قهر و زور از آن آیه فهمیـده شود، این موضوع قابل انکار نیست که خـدای تعالی از نظر اقتضای حکمت الهی مردم را بر چیزهـائی اجبـار کرده است که گزیری و گریزی از آنها ندارنـد نه بآن صورت که گمراهان و جهّال و نادان می پندارنـد، مثل اکراه ایشـان بر مرض و مرگ و بعث، اینهـا را هر کـدام مقهور صـناعتی علمی و کلامـی سـاخته که در آن بمعـارضه و ستیز با دیگران برمی خیزد و بـا روشـی اخلاقی و عملی که در پیش می گیرد و او را مجبور شـده ای در شـکل انتخاب شـده ای قرار داده است و اینان بر دو دسته اند:

۱- یا کسی است که با روش خویش در معارضه و تعارض با دیگران خشنود است و نمی خواهد آنرا تغییر دهد.

---

(۱) حـدیث معروفی است که در اصول کـافی چنـد بـار ذکر شـده و بطور کامـل چنین است «لا- جبر و لا- تفویض بـل امر بین الامرین» که در تاریخ مباحثات ایدئولوژیکی و اعتقادی اسـلام رساله های زیادی در معنی این حدیث نوشته شده و برای نمونه از مجمع البحرین شرح مختصری را که در معنی آن ذکر شده یاد آوری می شود.

۲- و یا کسیکه ناخشنود است ولی با وجود ناروا دانستن عقیده و روش خویش باز خود را بزحمت می اندازد گویی که چاره و راه دیگری نیافته است و در باره آنان خدای تعالی فرموده: (فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُراً کُلُّ حِزْبٍ بِما لَدَیْهِمْ فَرِحُونَ «۱»- ۵۳/ مؤمنون) (خویشتن گروه گروه کرده و کار دین خود را نیز به تفرقه کشانده اند هر گروهی بآنچه پیش ایشان است و معتقدند شادند).

و (نَحْنُ قَسَمْنا بَیْنَهُمْ مَعِیشَتَهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۳۲/ زخرف).

و بر این منوال و حدّ، خداوند با واژه قاهر توصیف شده است و قهر و چیرگی و غلبه او جز بر مقتضای حکمت نیست از امیر المؤمنین (ع) روایت شده است که گفته است:

(یا باری المسموکات و جبّار القلوب علی فطرتها «۲» شقیّها و سعیدها) (ای آفریننده و نظام بخش آسمانها و سرشت آفرین دلها و موجودات چه نیک بخت و چه نگون بخت، پس خداوند دلها را از جهت معرفت، و شناسایی بر فطرتشان به اصلاح در آورده و آفریده است). این بود پاره ای از معانی و مفاهیمی که در کلی و عموم موضوع مورد بحث که ذکر شده داخل است. جبروت بر وزن فعلوت- از تکبّر و قدرت و گردنکشی است.

---

(۱) رافعی در ذیل واژه جبر می نویسد: و هو القول بانّ اللّه یجبر عباده علی فعل المعاصی و هو فاسد: چنین عقیده ای که بگوئیم خداوند و بندگانش را بر انجام گناهان مجبور کرده است عقیده ای فاسد است پس قضاء خداوند بر بندگانش همان است که وقوع و انجامش را اراده کرده است و (مَا اللَّهُ یُرِیدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ- ۳۱/ غافر) خداوند ظلم بر بندگان نخواسته است.

(ما یُرِیدُ اللَّهُ لِیَجْعَلَ عَلَیْکُمْ مِنْ حَرَجٍ وَ لکِنْ یُرِیدُ لِیُطَهِّرَکُمْ وَ لِیُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَیْکُمْ- ۶/ مائده).

ابن منظور از قول ابو الهیثم می نویسد: الجبریه الذّین یقولون اجبر اللّه العباد علی الذّنوب ای اکرهم و معاذ اللّه ان یکره احد اعلی معصیته.

یعنی از سخن جبریون که می گویند خداوند بندگان را به گناهان وامی دارد بایستی بخدا پناه برد که او احدی را به نافرمانی و عصیان مجبور کند، فرّاء می گوید: و هو تبارک و تعالی جابر کلّ کسیر و فقیر و هو جابر دینه الذّی ارتضاه، خدای تعالی ترمیم کننده و جبران کننده هر شکسته و نیازمندی است و او کامل کننده دینی است که مورد رضای اوست چنانکه عجاج گفته است: قد جبر الدّین الاله فجبر.

(۲)- در مآخذ دیگر چنین آمده است:

(و فی حدیث علیّ کرم اللّه تعالی وجهه و جبار القلوب علی فطراتها)

استجبرت حاله- متعهّد هستم که به اصلاحش بپردازم.

أصابته مصیبه لا یجتبرها- مصیبتی به او رسید که از بزرگی آن راهی برای خلاصی و اصلاحش نداشت.

اجتبار- از اصلاح و- جبر العظم- یعنی اصلاح و شکسته بندی استخوان، مشتّق شده است.

جبیره- پارچه ای است که استخوان شکسته را با آن می بندند.

جباره- یعنی تخته شکسته بندی روی استخوان که جمعش، جبائر است و نیز جباره- را- دملوج- یعنی بازوبند نامیده اند به خاطر شباهتی که به تخته شکسته بندی دارد و بر بازو می بندند.

جبار- سنگ سفید و براق.

(جبل) [جبل:

جبل یعنی کوه، جمعش- أجبال و جبال، خدای عزّ و جلّ گوید: (أَ لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهاداً وَ الْجِبالَ أَوْتاداً- ۷/ نباء) و (وَ الْجِبالَ أَرْساها- ۳۲/ نازعات) و (یُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ مِنْ جِبالٍ فِیها مِنْ بَرَدٍ- ۴۳/ نور) و (وَ مِنَ الْجِبالِ جُدَدٌ بِیضٌ وَ حُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوانُها- ۲۷/ فاطر) و (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْجِبالِ فَقُلْ یَنْسِفُها رَبِّی نَسْفاً- ۱۰۵/ طه) و (وَ الْجِبالَ أَرْساها- ۳۲/ نازعات) و (وَ تَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبالِ بُیُوتاً فارِهِینَ- ۱۴۹/ شعراء).

(و در کوهستان از سنگها، استادانه، خانهایی ساخته می تراشید) که در آیات فوق از معنی جبال تعبیراتی و استعاره هایی بر حسب مورد آنها مشتّق شده است.

فلان جبل- یعنی استوار است و دور نمی شود و این معنی به تصوّر معنی ثبات و استواری کوه است.

جبله اللّه علی کذا- اشاره باین است که خداوند او را بر سرشتی آفریده است که جدا کردن سرشتش از او ناممکن است زیرا در طبیعت او جایگزین شده و در حقیقت در او عجین است.

فلان ذو (جبلّه)- یعنی ستبر و زمخت اندام است.

ثوب، جیّد الجبلّه- که معنی بزرگی جامه و لباس از آن تصوّر می شود همانطوری که به گروه بزرگ و جماعت زیاد نیز- جبلّ- گویند، خدای تعالی

گوید: (وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْکُمْ جِبِلًّا کَثِیراً- ۶۲/ یس) یعنی گروهی و جمعیّتی زیاد که کثرت و زیادی آنها به کوه تشبیه شده است که- جبلا مثقّلا- نیز خوانده شده.

توزی «۱»- می گوید: جبلا، جبلا، جبلا و جبلا- در معنی یکی است، امّا دیگران جبلّا را جمع- جبلّه می دانند که خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ اتَّقُوا الَّذِی خَلَقَکُمْ وَ الْجِبِلَّهَ الْأَوَّلِینَ- ۱۸۴/ شعراء) یعنی از خداوندی که شما را بر سرشت و فطرتی که آفرینشتان بر آن آفریده پروا کنید و همچنین شما را بر روشها و راههایی که قدرت حرکت دارید نیرومند ساخت که در آیه (قُلْ کُلٌّ یَعْمَلُ عَلی شاکِلَتِهِ «۲»- ۸۴/ اسراء) بر آن فطرت و روش اشاره شده است.

جبل- یعنی کوه ستبر و استوار شد.

(جبن) [جبن:

خدای تعالی گوید: (وَ تَلَّهُ لِلْجَبِینِ- ۱۰۳/ صافات)- جبینان، یعنی دو طرف پیشانی، جبن- یعنی ترس و ضعف قلب و دل از چیزی که براستی بایستی بر آن تسلّط داشت و نیرومند بود، رجل جبان و امرأه جبان- در مذکّر و مؤنّث هر دو- جبان- بکار می رود.

أجبنته- او را زبون و ترسو دیدم و بر جبن و ضعفش حکم کردم.

جبن- یعنی پنیر.

تجبّن اللّبن- شیر تبدیل به پنیر شد.

---

(۱) ابو محمّد، از بزرگان پیشوایان لغت عرب است که بر- ریّاشی، و مازنی- سر آمد است و بیشتر روایاتش در ادب و لغت از ابو عبیده است، و کتابهایش- کتاب الخیل- الامثال- الاضداد- است در سنه ۶۳۳ وفات یافت.

(۲) بگو، هر کس بر سزای خویش و در خور خویش کار می کند، در مورد عبارت علی شاکلته- نظراتی اظهار شده که از آن جمله گفته اند یعنی هر کس بر دینش یا سرشت و طبیعتش و بر مذهبش و روشش، ما می بینیم کافر طوری عمل می کند که از سپاسگزاری در برابر نعمتها روی گردان است و در موقع سختی مأیوسانه عمل می کند ولی مؤمن در برابر نعمتها سپاسگزار و در سختی پایدار و مصیبتها را هم با بردباری تحمّل می کند و از این جهت در آیه بعد خداوند می فرماید (فَرَبُّکُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدی سَبِیلًا- ۸۴/ اسراء) بدیهی است نیکوترین روش عملی همان است که خدا پرست و مؤمن بآن عمل می کند یعنی، در نعمتها سرمستانه نیست و در سختیها مأیوسانه عمل نمی کند.

(جبه) [جبه:

جبهه- یعنی پیشانی و موضع سجود، خدای تعالی گوید: (فَتُکْوی بِها جِباهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ «۱»- ۳۵/ توبه).

جبهه- ستاره ای است که در آسمان که به- أسد- مشهور است- تصوّر اینست که بر اندام فلک چون پیشانی است.

جبهه القوم- بزرگ ملّت.

جبهه النّاس- یعنی جامعه، همانطور که بزرگان ملّت را وجوه مردم نامیده اند، از پیامبر (ص) روایت شده است که: (لیس فی الجبهه صدقه).

یعنی در خیل و ستوران زکوه نیست. (جبهه در معنی خیل و ستوران و اسم جمع است و مفرد ندارد).

(جبی) [جبی:

جمع کردن، جبیت الماء فی الحوض- آب را در حوض جمع کردم.

جابیه- حوضی که آب در آن جمع باشد- جمعش- جواب- است خدای تعالی گوید (وَ جِفانٍ کَالْجَوابِ- ۱۳/ سباء) (کاسه هایی چون آبگیر بزرگ و حوض) از این واژه- جبیت الخراج جبایه مالیات قانونی را گرفتم، بطور استعاره بکار رفته است، خدای تعالی گوید: (یُجْبی إِلَیْهِ ثَمَراتُ کُلِّ شَیْ ءٍ- ۵۷/ قصص).

(منظور کعبه است که کثرت نعمت و برکت ثمرات هر چیزی در آن فراهم می شود).

(اجتباء)- جمع کردن با انتخاب و برگزیدن، خدای تعالی گوید:

(فَاجْتَباهُ رَبُّهُ- ۵۰/ قلم) و (وَ إِذا لَمْ تَأْتِهِمْ بِآیَهٍ قالُوا لَوْ لا اجْتَبَیْتَها- ۲۰۳/ اعراف) (وقتی که آیتی و پیامی که طلب می کنند و می خواهند به ایشان نمی رسد با کنایه می گویند تو آیات را بر نمی گیری و نمی آوری) می گویند- همان مگر آنها را جمع و فراهم نکرده ای؟! کنایه از اینکه این آیات را تو خود ساخته ای و از خدا نیست.

---

(۱) یعنی روز که پیشانی و پهلوهایشان داغ می شود، این آیه ادامه آیه ای است در باره زر اندوزان و کسانیکه طلا و نقره با ثروت و سرمایه عمومی را ذخیره و انبار می کنند و در راه خدا که همان سود جامعه اسلامی است بمصرف نمی رسانند که می فرماید (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِیمٍ یَوْمَ یُحْمی عَلَیْها فِی نارِ جَهَنَّمَ فَتُکْوی بِها ... هذا ما کَنَزْتُمْ لِأَنْفُسِکُمْ- ۳۴ و ۳۵/ توبه) یعنی با همان فلزّاتی که بت آنها بود داغ می شوند.

اجتباء اللّه العبد- خداوند او را ویژه فیض و بخشش الهی گردانید که گونه گون نعمتها بدون رنج برایش فراهم آید و این ویژگی برای انبیاء و بعضی از مقرّبین ایشان از صدّیقین و شهدا است، چنانکه خدای تعالی گفت: (وَ كَذلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ- ۶/ یوسف) و (فَاجْتَباهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ- ۵۰/ قلم) و (وَ اجْتَبَيْناهُمْ وَ هَدَيْناهُمْ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ- ۸۷/ انعام) و (ثُمَّ اجْتَباهُ رَبُّهُ فَتابَ عَلَيْهِ وَ هَدى ۱۲۲/ طه) مفهوم آیات فوق در این آیه است که می گوید:

(إِنَّا أَخْلَصْناهُمْ بِخالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ «۱»- ۴۶/ ص).

(جث) [جث:

الجثّ یعنی بریدن، جثته فانجثّ و جسسته فاجتسّ- و معنی یکی است.

خدای تعالی گوید: (اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ- ۲۶/ ابراهیم) یعنی تنه اش ریشه کن شد و بر افتاد.

المجثّه- تیشه و تبر درخت بری.

جثّه الشّی ء- تنه و قامت بلند چیزی.

الجثّ- پشته و کومه زمین مثل تپّه ها.

جثیثه- نهال خرما و خرما بن یا پاجوش و قلمه آن.

جثجاث- گیاهان بهاری که در تابستان می خشکند.

(جثم) [جثم:

(فَأَصْبَحُوا فِي دِيارِهِمْ جاثِمِينَ- ۶۷/ هود) جاثمین یعنی به زانو در آمده و نشسته که بطور استعاره در باره ساکنین و سکنی گزیدگان بکار رفته است.

جثم الطّائر- پرنده بر زمین نشست و به زمین چسبید.

---

(۱) آیات فوق در باره پیامبران است که می گوید: ایشان را برگزیدیم و تا جهان باقی است یاد نیکوشان جاودانی است در آیه قبل پیامبران را که برگزیده می شوند با صفات اولی الایدی و الابصار- یعنی پیامبرانی که توانا، و کریم و با بصیرت و باریک بین هستند معرّفی می کند تا دانسته شود که مقدّمه گزینش و انتخاب الهی در خود انبیاء است، و جلوتر در باره- حضرت ایّوب علیه السّلام گفت- (إِنَّهُ أَوَّابٌ- ۱۷۰/ ص) و در همانجا گفت و ابراهیم، و اسحق و یعقوب هم دارای صفت بصیرت و کرامت و توانایی بودند و پیامبر خاتم را با صفت (إِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيمٍ- ۴/ قلم) ستوده است و بعد از آیه فوق می

گوید:

(وَ کُلٌّ مِنَ الْأَخْیارِ- ۴۸/ ص) همه آنها از نیکوکاران و بهترینها بودند که آنها را برگزیده است و بهمین جهت بعدا فرمود: (إِنَّ لِلْمُتَّقِینَ لَحُسْنَ مَآبٍ- ۴۹/ ص) یعنی پرهیزکاران را نیز بازگشتی و فرجامی نیکوست.

ص: ۳۸۲

جثمان- تن و بدن انسانی که نشسته است.

رجل جثمه و جثّامه- کنایه از خواب و کسالت است.

(جثا) [جثا]:

به زانویش نشست.

جثی علی رکبتیه جثوّا و جثیّا- که اسم فاعلش جاث- است مثل- عتا یعتو، عتوا و عتیّا- جمع جاث- جثیّ است مثل باك و بكیّ خدا عزّ و جلّ گوید:

(وَ نَذَرُ الظَّالِمِینَ فِیها جِثِیًّا- ۷۲/ مریم) (کافران را به روی در افتاده بر زانوشان واگذاریم).

اگر- جثیا- در آیه فوق جمع- جثیّ- باشد صحیح است مثل بكّی و نیز اگر مصدری باشد که ستمگران با حالت خفت در آن توصیف شده باشند نیز، صحیح است، و آیه (وَ تَری کُلَّ أُمَّهٍ جاثِیَهً- ۲۸/ جاثیه) که جاثیه در حکم جمع است یعنی هر امّتی (بزانو در آمده) و آنگونه هستند مثل:

جماعه قائمه و قاعده- یعنی گروهی ایستاده یا نشسته.

(جحد) [جحد]:

الجحود نفی کردن هر چیزی که در دل و خاطر انسان ثابت و درست است و انسان آنرا پذیرفته است و همینطور- جحد- یعنی اثبات کردن هر چیزی که دل و خاطر آن را نفی می کند و انسان آن را پذیرفته فعل آن جحد جحودا و جحدا، است خدای عزّ و جلّ گوید:

(وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ- ۱۴/ نمل) (انکار آیات الهی کردند در حالی که جانهاشان به آن یقین داشت، فعل استیقان در آیه از ایمان بلیغ تر و رساتر است) و در آیه (بِآیاتِنا یَجْحَدُونَ- ۵۱/ اعراف) فعل مضارع یجحد- ویژه همین فعل و در همان معنی است گفته می شود- رجل جحد- یعنی مردی خسیس و کم خیر است و خود را فقیر جلوه می دهد و اظهار فقر و بی چیزی می کند.

أرض جحده- زمین کم گیاه.

جحدا له و نکدا- سختی و مسکنت بر او باد.

أجحد: به مشقّت و فقر افتاد.

(جحم) [جحم:

الجحمه شدّت فروزش و لهیب آتش و- جحیم- یعنی دوزخ از همین

ص: ۳۸۳

واژه است.

جحم وجهه- چهره اش از شدّت خشم و غضب برافروخته شد که بطور استعاره از معنی شعله آتش گرفته شده، و نتیجه فشار حرارت خون قلب است.

جحمت الأسد عیناه لتوقّدهما- چشمان شیر از شدّت خشم افروخته شد.

(جدّ) [جدّ]:

طی کردن و پیمودن زمین صاف و هموار، و قطع و بریدن آن.

جدّ فی سیره یجدّ جدّا- راهش را به سرعت پیمود و می پیماید، جدّ فی أمره و أجدّ- در کارش شتاب کرد و شتابزده شد و چون از عبارت:

جددت الارض- تنها پیمودن و قطع کردن زمین تصوّر می شود، گفته اند- جددت الأرض- زمانی است که تو زمینی را به راستی و درستی پیموده و طی کرده باشی.

ثوب (جدید)- اصلش پارچه و جامه بریده شده است و سپس در باره هر چیزی که تازه شود و به وجود می آید بکار رفته است.

در آیه (بَلْ هُمْ فِی لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِیدٍ- ۱۵/ ق) اشاره بپیدایش و نشأه جدید است که کفّار گفتند (أَ إِذا مِتْنا وَ کُنَّا تُراباً ذلِکَ رَجْعٌ بَعِیدٌ- ۳/ ق) واژه- جدید- در آیه به معنی تازه و نو است که با واژه- خلق- یعنی کهنه در برابر هم قرار گرفته است، و چون مقصود از- جدید- زمان نزدیک بریدن جامه و لباس است، شب و روز را نیز- جدیدان- و اجدّان- گفته اند.

خدای تعالی گوید: (وَ مِنَ الْجِبالِ (جُدَدٌ) بِیضٌ- ۲۷/ فاطر) جدد، جمع- جدّه- است یعنی راه روشن کوهستانی، چنانکه عبارت- طریق مجدود- یعنی راهی که پیموده و طی شده واژه- جادّه- به معنی راه از همین کلمه است.

- جدود و جدّاء- میش ها و بزهایی که شیرشان قطع شده است، و اصطلاح جدّ ثدی امّه- بصورت سرزنش و نکوهش بکار می رود یعنی (پستان مادرش بخشکد). بخشش و فیض الهی را- جدّ- گویند، خدای تعالی گوید: (وَ أَنَّهُ تَعالی جَدُّ رَبِّنا- ۳/ جنّ) یعنی فیض پروردگارتان، و نیز گفته اند به معنی شکوه و عظمت خدای ماست که به معنی واژه اوّل یعنی تعالی- برمی گردد و اضافه شدندش

بر طریق اختصاص داشتن و ویژگی مفهوم- تعالی به اوست یعنی هر چیزی که خدای تعالی از بهره ها و نعمت های دنیوی برای انسان قرار داده است- جدّ- نامیده اند که همان- بخت- است، و گفته شده:

جددت- یعنی بهره مند و خوشبخت شدم، سخن پیامبر (ص) که: (لا ینفع ذا الجدّ منك الجدّ).

یعنی، کسی به ثواب و پاداش خدا نمی رسد مگر تنها با کوشش در طاعت و بندگی خدای، و این همان است که خداوند از آن خبر داده و گفته است:

(مَنْ كانَ يُرِيدُ الْعاجِلَةَ عَجَّلْنا لَهُ فِيها ما نَشاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ...، ۱۸/ اسراء) و (وَ مَنْ أَرادَ الْآخِرَةَ وَ سَعى لَها سَعْيَها وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولئِكَ كانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُوراً ۱۹/ اسراء) و باز اشاره کرده است که (يَوْمَ لا يَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ- ۸۸/ شعراء) و نیز (جدّ)- یعنی پدر پدر و پدر مادر، و گفته شده معنی- لا- ینفع ذا الجدّ- در حدیث پیامبر (ص) یعنی نسبتش و پدرش کسی را سود نمی رساند چنانکه نفع و فایده فرزندان را برای پدران و مادران در قیامت نفی کرده است که فرمود: (يَوْمَ لا- يَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ- ۸۸/ شعراء).

همچنین در آیه فوق و در حدیث مذکور نفع و سود نسبت پدری را نیز نفی کرده است.

(جدث) [جدث:

قبر و آرامگاه، خدای تعالی گوید: (يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْداثِ سِراعاً- ۴۳/ معارج) (با شتاب از گورهای خویش بیرون آیند).

أجداث- جمع- جدث- است و- جدث و جدف- به یکی معنی است در سوره یس: (فَإِذا هُمْ مِنَ الْأَجْداثِ إِلى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ- ۵۱/ یس).

(ناگهان از قبرهایشان برمی خیزند و به سوی پروردگارشان شتابان می پویند).

(جدر) [جدر]:

جدار یعنی دیوار یا حائط، جز اینکه حائط در معنی دیوار به اعتبار احاطه کردن جایی است، ولی- جدار- باعتبار بر آمدن و بلند شدن و ارتفاع است که جمعش جدر است.

خدای تعالی گوید: (وَ أَمَّا الْجِدارُ فَكانَ لِغُلامَيْنِ- ۸۲/ کهف) و (جِداراً يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَّ فَأَقامَهُ- ۷۷/ کهف) (دیواری را که در حال فرو ریختن بود بر پایش داشت). و آیه

(أَوْ مِنْ وَراءِ جُدُرٍ- ۱۴/ حشر) و در حدیث آمده است که:

(حتّی یبلغ الماء الجدر). «۱»

جدرت الجدار- دیوار را بالا بردم که به اعتبار همین بالارفتن، جدار گفته شده، جدر الشّجر- درخت برگ و شکوفه بر آورد گویی که بوته نخود است.

- گیاه بالا رونده در زمینهای ریگزار را که از زمین بلند می شود- جدار- نامیده اند و مفردش- جدره- است.

أجدرت الأرض- آن زمین، گیاه. کویری و ریگستانی برآورد.

جدر الصّبیّ و جدر- کودک آبله در آورد که دانه های آبله بر بدن تشبیهی است به شکوفه های ریز درختان و گلها، و گفته اند:

جدریّ و جدره- غدّه های غیر چرکین زیر پوست است که جمعش أجدار است.

شاه جدراء- گوسفند آبله زده.

جیدر- به معنی کوچک و حقیر که از لفظ- جدار- یعنی دیوار مشتّق شده و حرف (ی) برای نیشخند و تحقیر به آن اضافه شده، چنانکه در اصول مشتقّات بیان کردیم. جدیر: بانتهاء رسیده، مثل رسیدن چیزی به دیوار.

جدیر- یعنی پایان یافته و شایسته و سزاوار و نیز هر کاری که به انجام خود رسیده باشد، جدر بکذا فهو جدیر- یعنی به شایستگی پایان رفت.

در حالت تعجّب و شگفتی می گویند- ما أجدره و- أجدر به- چقدر شایسته و نیکوست.

(بر وزن ما افعل و افعل به- که در ساختن فعل تعجّب بکار می رود).

(جدل) [جدل:

الجدال یعنی گفتگوی با نزاع و ستیزه و چیرگی بر یکدیگر که اصلش از، جدلت الحبل- یعنی ریسمان و طناب را محکم تاباندم است. جدیل- یعنی طناب موئین تأبیده شده که از همین واژه است.

---

(۱) این حدیث در مآخذ دیگر چنین است (اشق ارضک حتّی تبلغ الماء الجدار) یعنی زمین را تا بلندیش و انتهایش آبیاری کن.

جدلت البناء- ساختمان را محکم بنا کردم.

درع مجدوله- زره بافته شده و محکم.

أجدل- باز شکاری و قوی پنجه.

مجدل- قصر و کاخ استوار بنیان.

واژه- (جدال)- که از لفظ جدل- مشتقّ شده گویی که دو نفر بر هم پیچیده اند و هر یکی دیگری را با سخن و رأی خود می پیچانند، و نیز گفته اند که اصل در جدال، زمین زدن و کشتی گرفتن است که یکی دیگری را بر زمین سخت که همان- جداله- است ساقط می کند، خدای تعالی گوید:

(وَ جادِلْهُمْ بِالَّتِی هِیَ أَحْسَنُ- ۱۲۵/ نحل) و (الَّذِینَ یُجادِلُونَ فِی آیاتِ اللَّهِ- ۳۵/ غافر) و (وَ إِنْ جادَلُوکَ فَقُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ- ۶۸/ حجّ) و (قَدْ جادَلْتنا فَأَکْثَرْتَ جِدالَنا- ۳۲/ هود) که- جدلنا- نیز خوانده شده.

(ما ضَرَبُوهُ لَکَ إِلَّا جَدَلًا- ۵۸/ زخرف) و (کانَ الْإِنْسانُ أَکْثَرَ شَیْ ءٍ جَدَلًا- ۵۴/ کهف) و ((وَ هُمْ یُجادِلُونَ فِی اللَّهِ- ۱۳/ رعد) و (وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یُجادِلُ فِی اللَّهِ- ۳/ حجّ) و ((لا جِدالَ فِی الْحَجِّ- ۱۹۷/ بقره) و (یا نُوحُ قَدْ جادَلْتنا- ۳۲/ هود). «۱».

(جذ) [جذ]:

الجذّ، شکستن چیزی و ریز ریز کردن آن است، به ریزه ها و خردهای طلای شکسته هم جذاذ- گویند، خدای تعالی گوید:

(فَجَعَلَهُمْ جُذاذاً- ۵۸/ انبیاء) و (عَطاءً غَیْرَ مَجْذُوذٍ- ۱۰۸/ هود) یعنی بخششی پیوسته و قطع نشده ما علیه جذّه- یعنی لباس کهنه، و پاره ای هم بر تن ندارد.

---

(۱) از مجموع آیاتیکه راغب رحمه اللّه از قرآن استشهاد نموده است بر می آید که بر دو نکته تکیه کرده یکی لفظ جدل و جدال و دیگری در- مجادله- که باب مفاعله همان جدل است، مجادله استدلال و بحث و گفتگو یا حجّت، و دلیل آوردن در برابر دلیل و حجّت دیگری است که قرآن روش نیکویی مجادله را به پیامبر اکرم (ص) که قطعا خطاب به عموم مسلمین است امر فرموده که (وَ جادِلْهُمْ بِالَّتِی هِیَ أَحْسَنُ- ۱۲۵/ نحل) و کسانی را که بدون استدلال و حجّت و نور و هدایت گفتگو می کنند ملامت کرده که (وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یُجادِلُ فِی اللَّهِ بِغَیْرِ عِلْمٍ وَ لا هُدیً وَ لا کِتابٍ مُنِیرٍ- ۸/ حجّ) امّا جدل- که یکی از فنون منطق است اسمی غیر از جدال یعنی کشمکش است، بدیهی است که چنین روشی نمی تواند مورد تصویب دین باشد.

(جذع) [جذع :

الجذع جمعش جذوع: یعنی تنه درخت خرما و تیر سقف خانه، (فِی جُذُوعِ النَّخْلِ- ۷۱/ طه).

جذعته- آن را چون تنه خرما بریدم.

الجذع من الإبل- شتر پنج ساله.

الجذع من الشّاه- گوسفند یک ساله و به سال دوّم در آمده.

الجذع «۱»- یعنی کوتاهی و تازگی دهر و روزگار- که تشبیهی است به کوتاهی زمان آن، مثل عمر کوتاه حیوانات یا جوانی آنها.

(جذو) [جذو]:

الجذوه و الجذوه یعنی باقیمانده آتش بعد از اشتعال، و سوختن چوب و هیزم که جمعش- جذ و جذی- است خدای عزّ و جلّ گوید: (أَوْ جَذْوَهٍ مِنَ النَّارِ ۲۹/ قصص).

خلیل ابن احمد گوید: جذا، یجذو، یعنی ثابت ماندن، مثل، جثا یجثو- در لفظ و معنی است جز اینکه در- جذا- ملازمه و درک معنی باقیماندن و ثابت بیشتر و رساتر است.

أجذت الشّجره- درخت، ریشه دار شد، و در حدیث:

(کمثل الأرزه المجذیّه) «۲» (مانند صنوبر یا کاج با ریشه است).

---

(۱) اهلکهم الازلم الجذع- یعنی تیر روزگار هلاکشان کرد و صلب فی جذع نخله- یعنی به تنه خرما دارش زدند. زمخشری در اساس البلاغه می گوید هر چیز کم سال و کوتاه عمری را نیز- جذع گویند و عبارت الازلم الجذع- یعنی تیر کشیده روزگار، ابن منظور می نویسد چون روزگار پیاپی تجدید و تازه می شود و پیوسته هم چنین است گویی که همیشه جوان و پیر ناشدنی است زیرا جذع یعنی جوان، ورقه بن نوفل در حدیث پیامبر می گوید- یا لیتنی فیها جذع- یعنی ایکاش در ظهور و مبعث پیامبر (ص) جوان بودم، تا بتوانم او را یاری کنم- یا لیتنی اکون شابا حین یظهر نبوّته حتی ابالغ فی نصرته- یس ۸/ ۴۵- اس/ زمخشری. [...]

(۲) این حدیث در مآخذ دیگر چنین است (مثل الکافر کمثل الارزه المجدیه علی الارض) که- علی وجه الارض- هم آمده و کامل حدیث چنین است (مثل المؤمن کالخامه من الزّرع تفیئها الرّیح مرّه هناک و مرّه هنا و مثل الکافر کالارزه المجذیه علی وجه الارض حتّی یکون انجافها بمرّه) یعنی مثل پایداری و استواری و استقامت مؤمن همچون دسته های نهال تازه و با طراوت

است که بادهائی از اینجا و آنجا بر آن می وزد و آن نهال در جایش ثابت است امّا مثل کافر مثل درخت کاجی است که صورتا ثابت و محکم بنظر می آید امّا با یک باد شدید از جای خود کنده می شود و سقوط می کند.

ص: ۳۸۸

رجل جاذ- مردی کوتاه دست که گویی دستانش بسته شده و مؤنّث آن امرأه جاذیه است.

(جرح) [جرح:

الجرح: اثر درد و بیماری در پوست (جراحت و زخم).

جرحه جرحا- که اسمش- جریح و مجروح- است، خدای تعالی گوید (وَ الْجُرُوحَ قِصاصٌ- ۴۵/ مائده) ردکردن شهادت شاهد را هم جرح می گویند که تشبیهی از دردمند شدن و آلوده کردن است.

(جارحه)- سگان و بازان و پرندگان و پرندگان شکاری و جمع آن- جوارح است. این نامگزاری یا بدینجهت است که شکار خود را مجروح می کند و یا از آنجهت که آن را می گیرد، خدای تعالی گوید: (وَ ما عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوارِحِ مُكَلِّبِينَ- ۴/ مائده).

(سگان شکاری که آنها را دست آموز می کنید و تعلیم می دهد).

اعضاء شکارکننده و گیرنده حیوانات شکاری مانند (چنگال و منقار، و دندانهای) آنها را نیز جوارح- گویند و تشبیهی است به اینکه با آن اعضاء حیوانات را یا مجروح می کنند یا می گیرند.

(اجتراح)- یعنی انجام گناه و اصلش از جراحه- است چنانکه:

اقتراف- یعنی انجام گناه از- قرف القرحه- یعنی پوست زخم را کند، گرفته شده، خدای تعالی گوید:

(أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئاتِ

- ۲۱/ جاثیه).

(آیا کسانی که زشتی ها را کسب می کنند و گناهان را انجام می دهند- پنداشته اند مانند کسانی هستند که ایمان آورده و عمل صالح انجام می دهند).

(جرد) [جرد]:

الجراد یعنی ملخها که مفردش- جراده- است، خدای تعالی گوید:

(فَأَرْسَلْنا عَلَيْهِمُ الطُّوفانَ وَ الْجَرادَ وَ الْقُمَّلَ- ۱۳۳/ اعراف) و (كَأَنَّهُمْ جَرادٌ مُنْتَشِرٌ- ۷/ قمر) واژه- جراد- جایز است که اصل و ریشه لغت باشد که یا از فعل:

جرد الأرض- یعنی زمین را پاک کرد، مشتق شده و نیز صحیح است که نامگزاری از جرد الأرض من النّبات- یعنی زمین را از نبات خالی کرد، مشتق

باشد.

أرض مجروده- زمینی که تمام گیاهش خورده شده و خالی از گیاه است.

فرس أجرد- اسب کم مو و برهنه.

ثوب جرد- لباس کهنه و فرسوده که کرک و پشمین ریخته و پوسیده شده، تجرّد عن الثوب- از لباس برهنه شد.

جرّدته عنه- لباس را از تنش در آوردم.

إمرأه حسنه المتجرّد- زنی نیکو پوست.

روایت شده است که (جرّد و القرآن) «۱»- یعنی قرآن را با چیزی که منافات با آن دارد در نیامی زید.

إنجرد بنا السّیر- راه بر ما طولانی شد.

جرد الإنسان- از گزیدن ملخها پوست بدنش تاول و مخملک زد.

(جرز) [جرز]:

جرز یعنی زمین بی گیاه، خدا عزّ و جلّ گوید: (صَعِیداً جُرُزاً «۲» ۸/ کهف) یعنی خاک خالص بدون گیاه.

أرض مجروزه- زمینی که گیاهش چرانیده و خورده شده.

جروز- کسی که بر خوان و سفره زیاد و سریع غذا می خورد در مثل

---

(۱) حدیث فوق از ابن مسعود رحمه اللّه نقل شده که گفته است:

(جرّد و القرآن لیربوا فیه صغیرکم و لا ینأی عنه کبیرکم و لا تلبسوا به شیئا لیس منه).

یعنی طوری قرآن را بخوانید و به آن عمل کنید که نوجوانانتان از قرآن تربیت شوند و پند گیرند و بزرگسالانتان از آن دور نشوند و چیزی را که از قرآن نیست با آن در نیامی زنند. ابن عیینه می گوید معنایش این است که از سخنان و احادیث اهل کتاب در قرآن وارد نکنید، گویی که تشویقی است بر فراگیری قرآن نه دیگر سخنان منسوب به کتاب خدا زیرا هر چیزی غیر از قرآن از سایر کتب آسمانی که منسوب به آنهاست بر تألیف آن کتابها امین نبوده اند و بنابر نصّ قرآن تحریف شده است. لس- ج ۳- ص ۱۱۷.

(۲) اشاره (صَعِیداً جُرُزاً- ۸/ کهف) مبنی بر اراده خداوند در خلقت زمین است که می فرماید (إِنَّا لَجاعِلُونَ ما عَلَیْها صَعِیداً

جُرُزاً- ۸/ کهف) یعنی هر چه بر زمین است صاف و هموار و بی بناء و بدون گیاه قرار داده ایم که در آیه قبلش فرمود (إِنَّا جَعَلْنا ما عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَها لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا- ۷/ کهف) یعنی آنچه بر زمین است برای زمین زیبایی و زینتی است تا انسانها با پرداختن به آنها و بهره مندی از آنها ایشان را از بهترین آنها متنعّم سازیم تا کدامیک از ایشان نیکوتر عمل کنند.

ص: ۳۹۰

می گویند. لا ترضی شانیه الّا بجرزه- یعنی دشمنش راضی نمی شود مگر با قلع و قمع او.

جارز- بیماری که زیاد و بشدّت سرفه می کند یعنی سرفه خشک به تصوّر اینکه اخلاطش کنده شده.

جراز- بریدن با شمشیر.

سیف جراز- شمشیر قاطع و برّنده.

(جرع) [جرع:

جرع الماء یجرع و جرع تجرّعه- آب را جرعه جرعه و کم کم نوشید خدای عزّ و جلّ گوید: (یَتَجَرَّعُهُ وَ لا یَکادُ یُسِیغُهُ «۱»- ۱۷/ ابراهیم).

یعنی: جرعه جرعه می خواهد بنوشد ولی گلوگیر می شود و نمی تواند به راحتی آن را فرو برد.

جرعه آبی که باندازه یک قورت و یک نفس نوشیده شود.

نوق مجاریع- شترانی که در پستانشان بقدر چند جرعه شیر بیشتر نمانده است.

جرع و جرعاء- ریگستانی که گیاهی نمی رویاند گویی که بذر و دانه های غلات را خورده و از بین برده.

(جرف) [جرف:

یعنی سست و نابود کرد، خدای عزّ و جلّ گوید: (عَلی شَفا جُرُفٍ هارٍ- ۱۰۹/ توبه) یعنی بر پرتگاهی سست و ریزان و لرزان قرار دارند.

به زمین و مکانی- جرف- گفته می شود که سیلاب آنجا را از پایه خورده و برده است.

جرف الدّهر ماله- روزگار هلاکش کرد و از ریشه برکندش که تشبیهی است به از بین بردن زمین بوسیله سیلاب. (ما: موصوله است).

---

(۱) این آبی که نمی تواند بنوشد و در آیه به آن اشاره شده که قبل از این آیه می فرماید: (وَ یُسْقی مِنْ ماءٍ صَدِیدٍ- ۱۱۶/ ابراهیم) جبّاران و ستمگران را در قیامت که از عذاب آتش می سوزند آبی چرکین و زردابه که محصول اعمال ستمگرانه دنیائی ایشان است می خورانند- و (خابَ کُلُّ جَبَّارٍ عَنِیدٍ- ۱۵/ ابراهیم) که اینان از آلوده بودن و مخلوط با چرک بودن آن نمی توانند آن را فرو برند.

رجل جراف- مرد بسیار نکاح و همسر گیر و مرد أکول و پرخور که همه خوراکیهای سفره را می خورد.

(جرم) [جرم:

اصل جرم، کندن و چیدن میوه از درخت است.

رجل جارم و قوم جرام- مرد دروگر و مردم درونده و میوه چین یا کسب کنندگان.

ثمر جریم و جرامه- خرمای بد و پست.

مجروم- بزرگ هیکل و ستبر اندام، گویی که ساختمانی است جداگانه و دور افتاده.

أجرم- وقت چیدنش رسید و میوه اش چیده شد مثل:

أثمر و أتمر و ألبن- یعنی میوه دار، و خرما دار، و شیر دار شد.

واژه- جرم- بطور استعاره برای ارتکاب زشتی و انجام و کسب گناه بکار می رود و نیز در بیشتر سخنانشان بآدم زیرک و باهوشی که کارش پسندیده و نیکو است اطلاق شده است که مصدرش- جرم- است، شاعر در وصف عقابی گوید:

«جریمه نامض فی رأس نیق. «۱»

که بخاطر شکار پرندگان دیگر و بدست آوردن آنها برای تغذیه بچّه هایش- جرم- نامیده شده یعنی گناهکار، به تصوّر و بخاطر اینکه در عمل شکار و کشتار پرندگان برای جوجگانش مرتکب گناهانی می شود چنانکه گفته اند هیچ صاحب فرزندی و لو اینکه حیوانی وحشی باشد نیست مگر اینکه بخاطر فرزندان و بچّه هاشان به گناه آلوده می شوند.

در معنی- إجرام- خدای عزّ و جلّ گوید: (إِنَّ الَّذِینَ أَجْرَمُوا کانُوا مِنَ الَّذِینَ

---

(۱) این مصراع از شعری است منسوب به ابو فراس هذلی که چنین است.

جریمه نامض فی رأس نیق تری لعظام ما جمعت صلیبا

عقابی است بلند پرواز که از ستیغ کوه و قلّه بلندش بر می خیزد شکار می کند و جوجه گانش را تغذیه می کند و بقدری غذایشان می دهد که استخوانهای بازمانده شکارش از کوه سرازیر می شود و به صورت پشته ای در می آید. ابن سیده ج ۷- المحکم ص ۲۸۹.

(آمَنُوا یَضْحَکُونَ- ۲۹/ مطفّفین) (کار مجرمین و تبهکاران این است که در دنیا به مؤمنین می خندند) و (فَعَلَیَّ إِجْرامِی- ۳۵/ هود) و (کُلُوا وَ تَمَتَّعُوا قَلِیلًا إِنَّکُمْ مُجْرِمُونَ- ۴۶/ مرسلات) و (إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ- ۴۷/ قمر) و (إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی عَذابِ جَهَنَّمَ خالِدُونَ- ۷۴/ زخرف).

و نیز در واژه- جرم خدای تعالی گوید: (لا یَجْرِمَنَّکُمْ شِقاقِی أَنْ یُصِیبَکُمْ- ۸۹/ هود).

(سخن حضرت شعیب (ع) بمردم خویش است که می گوید ای مردم خلاف کردن و ستیزه جستن با من، شما را بآنگونه جرم و گناهانی وا ندارد که به شما نیز همان سرنوشت قوم نوح برسد- ان یصیبکم مثل ما اصاب قوم نوح و قوم هود و قوم صالح ...).

کسیکه- لا یجرمنّکم- را در آیه فوق با فتحه حرف (ی) می خواند یعنی بدست نیاوردند مثل- بغیته مالا.

و کسیکه- لا یجرمنّکم- را با ضمّه حرف (ی) می خواند، یعنی به شما نرسد و شما را واندارد مثل- أغثته، خدای عزّ و جلّ گوید: (لا یَجْرِمَنَّکُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلی أَلَّا تَعْدِلُوا- ۸/ مائده) و (فَعَلَیَّ (إِجْرامِی)- ۳۵/ هود) إجرام با کسره اوّل و مصدر و با فتحه جمع- جرم- است استعاره- جرم- که اصل و ریشه واژه است بریدن است مثل:

جرمت صوف الشّاه- پشم گوسفند را بریدم.

تجرّم اللّیل- شب تمام شد و به پایان رسید.

جرم- در اصل در معنی- مجروم- است یعنی چیزی که دارای جرم و مادّه است مثل:

نقض و نفض که برای منقوض و منفوض بکار می رود یعنی شکسته شد، جرم اسمی است برای جسمی که دارای جرم است.

فلان حسن الجرم- یعنی خوشرنگ که حقیقت این عبارت مثل- فلان حسن السّخاء- است. و امّا اگر در جمله- حسن الجرم- معنی خوش صدا منظور باشد

پس واژه جرم در حقیقت اشاره به محلّ صوت یعنی حنجره است نه خود صدا امّا اگر مقصود توصیف آن شخص به حسن و نیکویی باشد تفسیری از صدا به صفت خوبی شده است، چنانکه می گویی:

فلان طیّب الحلق- یعنی حنجره پاکی دارد که اشاره بهمان صدا است نه خود حلق و حنجره، در سخن خدای عزّ و جلّ (((لا جَرَمَ) ۲۲/ هود) گفته اند حرف (لا) عبارت و کلمه محذوفی را در برمی گیرد، مثل (لا أُقْسِمُ- ۱/ قیامه) که موضوعی و محذوفی در پی دارد و در سخن این شاعر:

«لا و أبیک ابنه العامری» (نه خیر و به جان پدرت قسم، دختر عامری است).

و معنی جرم بعد از (لا) یعنی کسب کرد و بدست آورد.

و عبارت بعد از- لا جرم- یعنی (أَنَّ لَهُمُ النَّارَ- ۶۲/ نحل) در محلّ مفعول جمله است گویی که می گوید- او برای خودش آتش عذاب کسب کرد.

جرم و جرم- به معنی لکن- مخصوص همینجا است که بعد از (لا) بکار می رود چنانکه واژه- عمر- که در سوگند- لعمری- یعنی بجان خودم سوگند، گفته می شود واژه عمر بجای عمر بکار رفته و به یک معنی است.

پس بکار گرفتن- لا- جرم در آیات قرآن آگاهی و هشداری است بر این معنی که: جرم و گناهی نیست که اگر آتش اعمالشان نصیبشان می شود، زیرا خودشان با اعمالشان و با آنچه که مرتکب شده اند عذاب را کسب کرده اند، و اشاره بهمین معنی است که (وَ مَنْ أَساءَ فَعَلَيْها- ۴۶/ فصّلت) هر که بد کرد بر خود کرده است.

در معنی- لا جرم- سخنان دیگر نیز گفته شده که بیشتر آنها تحقیقا برگزیده و مورد پسند و پذیرش نیست، و بر این معنی، خدای عزّ و جلّ گوید:

(فَالَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَهٌ وَ هُمْ مُسْتَكْبِرُونَ- ۲۲/ نحل) و (لا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ ما يُسِرُّونَ وَ ما يُعْلِنُونَ- ۲۳/ نحل) و (لا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَهِ هُمُ الْخاسِرُونَ- ۱۰۹/ نمل).

(جری) [جری:

الجری، یعنی که عبور کردن و اصلش مثل سرعت و حرکت آب و هر چیزی که بهمین ترتیب جریان می یابد و می گذرد است صورتهای فعلش، جری،

یجری، جریه و جریـا و جریانا- است، در آیه (وَ هـذِهِ الْأَنْهارُ تَجْرِی مِنْ تَحْتِی) (سـخن فرعون به ملّت مصـر است که می گوید آیا آبهای مصـر تحت امر من نیست- ۵۱/ زخرف) و (جَنَّاتُ عَـدْنٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ- ۸/ بینه) و (وَ لِتَجْرِیَ الْفُلْـکُ- ۳۶/ روم) و (فِیهـا عَیْنٌ جارِیَهٌ- ۱۲/ غاشـیه) و (إِنَّا لَمَّا طَغَی الْمـاءُ حَمَلْناکُمْ فِی الْجارِیَهِ- ۱۱/ حـاقه) یعنی در آن کشـتی که در دریا عبور می کنـد و جریـان می یابـد که جمعش جوار است و در آیه (الْجَوارِ الْمُنْشَآتُ «۱»- ۲۴/ الرّحمن) (وَ مِنْ آیـاتِهِ الْجَوارِ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۳۲/ شوری)- للحوصـله جریه- یعنی برای چینه دان و معده انسانها جریانی است یا باین اعتبار چنین می گویند که چون محلّ وصول غذا است که غذا بآن جا می رسد با اینکه عصاره غذا از آنجا جریان می یابد.

الإجریّا- یعنی عادت و روشی که وجود انسان بر آن قرار گرفته و جریان دارد.

جریّ- نماینـده و رسـولی اسـت که امری و کـاری را جریـان می دهـد و أخصّ از واژه هـای- و کیـل و رسـول است،- جریت جریا- اسم فاعلش- جاری- است.

در حدیث پیامبر (ص) که: «لا یستجرینّکم الشّیطان».

که اگر در معنی اصلی تعبیر و تفسیر شود یعنی متوجّه باشید که شیطان دنباله روی و فرمان برداری خود را بر شما تحمیل نکند که طاعت او را گردن نهیـد و نیز حـدیث «لا یسـتجرینّکم الشـیطان» یعنی عهـده دار شـیطنت او نشویـد، که همچون او شوید یا رسول و نماینده اش باشید، و این معنی اشاره به آیه ای است که می فرماید

---

(۱) آیه (وَ لَهُ الْجَوارِ الْمُنْشَآتُ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۲۴/ الرّحمن) یعنی کشتی هـایی که در دریا حرکت می کننـد از خـداوند است و چون کوهها و علامات دریائی از دور مشخصّ ند، زیرا اوست که چنین اندیشه خلّاق و سازنده به انسان عطاء کرده و نیز هموست کـه چنیـن خوّاصـی و طبیعـتی در اشـیاء مخصوصـی که می شـود بـا آنهـا کشـتی سـاخت در آنهـا قرار داده که وزن مخصوصشان از آب کمتر است و بر سطح آب قرار می گیرند پس چون چنین اندیشه ای و چنین طبیعت و سرشت ویژه ای در اشـیاء و انسانهـا از سوی آدمیـان قرار نگرفته بلکه از جـانب آفریـدگار جهـان است لـذا هر پدیـده و حقیقـتی که در سـرشت و طبیعت جهـان و جهانیـان است در حقیقت از اوست که به دست مـا سپرده شـد و مسـخّر انسانهـا گردیـده بنابراین (وَ لَهُ الْجَوارِ الْمُنْشَآتُ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۲۴/ الرّحمن) یعنی او راست کشتی های ساخته شده و رونده بر دریاها که چون کوهها با عظمت و مشخّصند.

(فَقاتِلُوا أَوْلِياءَ الشَّيْطانِ- ۷۶/ نساء) و (إِنَّما ذلِكُمُ الشَّيْطانُ يُخَوِّفُ أَوْلِياءَهُ- ۱۷۵/ آل عمران).

(جزع) [جزع:

جزع یعنی انـدوهگین شـد، خدای تعالی گوید: (سَواءٌ عَلَيْنا أَ جَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا- ۲۱/ ابراهیم) معنی واژه- جزع- رسـاتر از مفهوم حزن است هر چنـد که حزن عمومیّت دارد، ولی جزع هم حزنی است که انسان را از چیزی که در صـدد آن است باز می دارد و بر می گرداند و او را از آن کار جدا می سازد، و می برد.

اصل جزع- بریدن ریسـمان و طناب است از وسط است و فعلش بصورت، جزعته فانجزع است و با تصوّر معنی انقطاع و بریدن در این واژه می گویند:

جزع الوادی لمنقطعه- یعنی پیچش و بریدگی سر پیچ و دره کوه.

و باعتبار رنگی که از رنگهای دیگر جدا می شود، سـنگریزه آبی رنگی را که بر لباس بچّه ها می دوزند- جزع- گفته اند و از این معنی عبارت:

لحم مجزّع- یعنی گوشتی که دو رنگ دارد، بطور استعاره بکار رفته است.

مجزّعه- خرمای ناپخته ای که می رسد و نیمی از آن به رطب تبدیل می شود.

جـازع- سـتون میـانی وسط خانه و خیمه است که سـر چوبهای سـقف را از دو طرف بر آن قرار می دهنـد، گویی که به تصوّر جزعه- آن است، از نظر تحمّـل سـنگینی که بر آن وارد می شود یـا بخـاطر نامیـدن تیر چوبی و عمودی وسط خانه و خیمه که برای بریدن طول آن بایستی در وسط قرار گیرد.

(جزء) [جزء]:

نصـیب و بهره، جزء الشّـی ء- چیزی است که تمـام یـک شـی ء بـا آن جزء و اجزاء با آن سـنجیده می شود، مثل اجزاء کشتی، اجزاء خانه و اجزاء جمله از حساب، خدای تعالی گوید:

(ثُمَّ اجْعَلْ عَلى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءاً- ۲۶۰/ بقره) و (لِكُلِّ بـابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ- ۴۴/ حجر) یعنی بهره ای و قسـمتی، و این همان جزء هر چیزی است.

و در آیه (وَ جَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبادِهِ جُزْءاً- ۱۵/ زخرف) که گفته شده- جزء- در این آیه یعنی- إناث- چنانکه می گویند:

أجزأت المرأه- آن زن، دختر زائید.

معنی آیه این است که: آنان برای خداوند تصوّر فرزند آنهم دختر می نمودند.

جزأ الإبـل مجزأ و جزءا- آن شتر از خوردن آب امتناع ورزیـد و تنها به خوردن گیاه اکتفاء کرد، گفته می شود اللّحم السّـمین أجزأ من المهزول، گوشت پر چربی جزئی تر و کمتر از گوسفند لاغر است.

جزأه السّکّین- یعنی دسته چوبین کارد به تصوّر اینکه جزئی از آنست.

(جزاء) [جزاء]:

الجزاء یعنی بی نیـازی و کفایت کردن، خـدای تعالی گویـد: (لا تَجْزِی نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَـیْئاً- ۴۸/ بقره) و (لا یَجْزِی والِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَ لا مَوْلُودٌ هُوَ جازٍ عَنْ والِدِهِ شَیْئاً- ۳۳/ لقمان).

جزاء- چیزی است که در برابر کار خیر، به نیکی، و در برابر کار شر ببدی کفایت و جبران کند، همانطور که می گویند:

جزیته کـذا و بکـذا- او را آنچنـان و با آن چیز کفایت و بی نیازش کردم، خـدای تعالی گویـد: (وَ ذلِکَ جَزاءُ مَنْ تَزَکّی- ۷۶/ طه) و (فَلَهُ جَزاءَ الْحُسْنی ۸۸/ کهف) و (وَ جَزاءُ سَیِّئَهٍ سَیِّئَهٌ مِثْلُها- ۴۰/ شوری) و (وَ جَزاهُمْ بِمـا صَبَرُوا جَنَّهً وَ حَرِیراً- ۱۲/ انسان) و (جَزاؤُکُمْ جَزاءً مَوْفُوراً- ۶۳/ اسـراء) و (أُوْلئِـکَ یُجْزَوْنَ الْغُرْفَهَ بِما صَبَرُوا- ۷۵/ فرقـان) و (مـا تُجْزَوْنَ إِلَّا ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۲۹/ صافّات).

(در آیات فوق معنی دوّم جزاء یعنی پاداش و مقابله بصورت مثل اشاره شده است).

و امّا- (جِزْیَه) «۱»- چیزی است که او اهل ذمّه (اهل کتابی که در حکومت

---

(۱) جزیه، مالیـات سـرانه ای است که از غیر مسـلمانان بنـام (در حمایت بودن و معافیت از سـپاهیگری می گرفتنـد) اقلیّت های مذهبی در سـنین معیّنی با شـرایط خاصّی بخاطر حفظ جان و مالشان که در پرتو دولت اکثریّت اسلامی هستند می پردازند و از کهنترین زمانهـا در کشورهـای روم- مصـر- ایران- چنین مالیاتی برقرار بوده. امّا جزیه اسـلامی با پیش از اسـلام فرق دارد اوّل اینکه جزیه در چنـد مورد با مالیات و خراج متفاوت است، ۱- مطابق نصّـی که در قرآن است- جزیه- گرفته می شد امّا خراج مربوط باجتهاد است، ۲- جزیه پس از مسـلمان شـدن جزیه دهنـده، از او ساقط می شـد ولی خراج یا مالیات زمین در هر حال باقی بود اگر مسـلمانی کسـی را امان می داد تمام مردم امنیّت او را رعایت می کردند و در عین حال کسـی حقّ کشـتن و یا به غنیمت گرفتن اموال یـا اسـیر کردن افراد- ذمّی- را نداشـته است، ۳- جزیه در احـادیث آمـده است در زمان خلافت علی (ع) دهقـانی مجوسـی، اسـلام آورد، علی بـاو فرمود: «ان قمت فی ارضک رفعنا الجزیه عن رأسک و اخـذناها من ارضک» اگر در زمینت بمانی دیگر جزیه نمی دهی

اسلامی زندگی می کنند- اقلیّت های مذهبی) گرفته می شود و این واژه از- اجتزاء- یعنی راضی بودن، گرفته شده، چون آنها در برابر مصون بودن مال و جان و خونشان با رضایت، آن مالیات را می پردازند خدای تعالی گوید: حَتَّی یُعْطُوا الْجِزْیَهَ عَنْ یَدٍ وَ هُمْ صاغِرُونَ- ۲۹/ توبه).

جازیک فلان- یعنی او ترا کافی است.

جزیته بکذا- و جازیته- که در قرآن- جازی و مجازاه- نیامده است فقط- جزی- در قرآن هست زیرا- جازی، یجازی، مجازاه همان مکافات و برابری است.

مجازاه- یعنی مقابله یک نفر در برابر نفر دیگر.

مکافأه- در معنی مقابله کردن و برابر نمودن نعمتی در برابر همان نعمت که مساوی آن باشد است، امّا نعمت و بخشش خدای تعالی که در معانی بالا ذکر شد، نه مقابله است و نه مکافات و مجازاه، و لذا واژه مکافاه در باره خدای عزّ و جلّ بکار نمی رود و این امر بخوبی روشن است.

(جس) [جس:

خدای تعالی فرماید: وَ لا تَجَسَّسُوا «۱»- ۱۲/ حجرات).

و مالیات زمین خواهی داد.

خراج/ ابو یوسف ص ۷۱ و ۷۰- تاریخ طبری ج ۳ ص ۷۱۲- آدم متز/ الحضاره ج ۱ ص ۱۰۰ و ۹۹.

(۱) این حکم است اخلاقی که در سوره ای بنام حجرات یعنی همانجایی که انسانها به زندگی خصوصی و نه اجتماعی مشغولند آمده است و قبل از آن می فرماید: (ای مؤمنین یکدیگر را مسخره نکنید چه زنان و چه مردان و با کلمات و القاب زشت یکدیگر را خطاب و سرزنش نکنید زیرا حیف است بعد از ایمان بفسق و تبهکاری بگرائید از ظنّ و گمان باطل بپرهیزید و یکدیگر را غیبت و بد گویی نکنید پرهیز کار باشید و از اختلاف نژاد و طبقات دوری کنید. تمام احکام بالا اخلاقی است و ربطی بنظارت عمومی که یکی از ارکان ضمانت اجرائی احکام حکومت اسلامی است ندارد زیرا در حکومه اسلامی همه بایستی بر یکدیگر و امور اجتماعی و سیاسی کشور که سرنوشت همگان به آنها بستگی دارد نظارت داشته باشند تا خطراتی حیات فرد و جامعه را تهدید نکند زیرا در آیات متعدّد گفته است کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّهٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ- ۱۱۰/ آل عمران) اصولا یکی از مزایای جهانشمول و پایدار اسلام همین نظارت همگانی بر یکدیگر است، امر به معروف و نهی از منکر جزء اصول دین و احکام علمی اسلام است و سرّ مصونیّت دادن جامعه اسلامی از خطراتی که ناشی از اعمال خود سرانه و مخاطره انگیز فرد یا گروهها و جماعت است همین اصل است که باید رعایت شود پیامبر (ص) هم بشدّت سفارش کرده

معنی اصلی جسّ- لمس کردن و گرفتن نبض و شناختن تپش آن برای حکم کردن در مورد سلامتی و بیماری است، که این معنی ریشه ای اخصّ از حسّ- است زیرا حسّ- شناسایی از راه ادراک حسّی است ولی جسّ شناختن حال غیر از راه حسی- است از واژه- جس- لفظ جاسوس مشتقّ شده است.

(جسد) [جسد]:

جسد مثل جسم است ولی اخصّ از آن.

خلیل بن احمد رحمه اللّه می گوید: واژه جسد در باره موجودات زمین و امثال آنها غیر از انسان گفته نمی شود. جسد دارای رنگ است و باشیایی که رنگی ندارند مانند- آب- هوا- جسم گفته می شود، خدای عزّ و جلّ گوید: وَ ما جَعَلْناهُمْ جَسَداً لا یَأْکُلُونَ الطَّعامَ- ۸/ نساء) این آیه قرآن، شاهدی است بر نظر خلیل در باره جسم و جسد.

و گفت: عِجْلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ- ۸۸/ طه) و وَ أَلْقَیْنا عَلی کُرْسِیِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنابَ- ۳۴/ ص) زعفران را باعتبار رنگش- جساد- گویند.

ثوب مجسّد- لباسی است که با زعفران رنگ شده، مجسد- هم لباسی است کهنه و تر و رنگی و چسبیده به تن که بدن را خیس می کند. خون خشک شده را هم- جسد و جاسد می گویند.

(جسم) [جسم:

جسم چیزی است که دارای درازا و پهنا و ژرفا باشد (طول و عرض و عمق) اجزاء هر جسمی از جسمیّت خارج نمی شود هر چند که تکّه تکّه و جزء جزء شود باز آن جزء ابعاد دارد.

که هر کس در هر کجا زندگی می کند بایستی بهمسایگان خود تا چهل خانه توجّه داشته باشد تا در خوبیها با آنها مشارکت و از زشتیها و خطرات آنها را نجات دهد و نگذارد سرنوشت خودش و همسایگانش و جامعه اش با الفاظ فرهنگ استعماری یعنی (بمن چه و بتو چه که شایع بوده است بسر نوشتی ندامتبار مبتلا شوند در حکومت اسلامی همه باید آینه یکدیگر باشند و همگان مسؤلیّت دارند چنانکه فرمود «کلّکم راع و کلّکم مسئول عن رعیته» بنا بر این نظارت عمومی فرد بر فرد و جامعه بر فرد و فرد بر جامعه از اصول کلّی و مسلّم اسلامی است امّا در اخلاقیات و امور خصوصی زندگی یکدیگر هیچکس حقّ دخالت ندارد بلکه در مسائل سرنوشت ساز ضرورت دارد، که همه به یکدیگر پیوسته و از یکدیگر مراقبت نمایند تا سلامت جامعه دستخوش خطرات نگردد، و بیگانگان یا اجنبی پرستان و استعمار دوستان نتوانند در کانون با سعادت جامعه اسلامی رخنه کنند و خطراتی داشته باشند.

خدای تعالی فرماید: وَ زادَهُ بَسْطَةً فِی الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ- ۲۴۷/ بقره) و (وَ إِذا رَأَیْتَهُمْ تُعْجِبُکَ أَجْسامُهُمْ- ۴/ منافقون) مفهوم آیه اخیر این است که به پیامبر (ص) می گوید هر گاه آنها را می بینی اجسامشان تو را به شگفتی نیندازد، که هشدار و تنبیهی است بر اینکه بدان و آگاه باش در وراء اشباح و اجسام بزرگشان معنایی که قابل اعتنا باشد نیست (آنها را بکار نگیرید و از خطراتشان مصون باشید) گفته شده- جسمان- هم یعنی شخص، ولی شخص اگر تجزیه و یا تکّه تکّه شود از شخص بودن خارج می شود در صورتی که جسم چنین نیست.

(جعل) [جعل:

یعنی قرار داد، جعل، لفظ عامی است در تمامی افعال که از فعل- وضع و سایر واژه ها در این ردیف عام تر است و پنج وجه دارد:

اوّل- اینکه- جعل- مانند صار و طفق- عمل می کند که در این معنی متعدّی نیست و در معنی آغاز کردن است مثل- جعل زید یقول کذا- چنانکه شاعر گوید:

فقد جعلت قلوص بنی سهیل من الأکوار مرتعها قریب

(ماده شتر- جوان بنی سهیل در جایی که چراگاهش نزدیک است می چرد).

دوّم- جعل مانند- أوجد- یعنی ایجاد کرد، که متعدّی به یک مفعول است مثل سخن خدای تعالی: وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ- ۱/ انعام) و وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ وَ الْأَفْئِدَةَ- ۷۸/ نحل) (که در هر دو آیه جعل بصورت فعل متعدّی است و مفعول گرفته).

سوّم- جعل در معنی ایجاد کردن «۱» و آفریدن و تکوین چیزی از چیزی مانند

---

(۱) فعل- جعل- یجعل، جعلا- که راغب رحمه اللّه در قسمت سوّم معنی آن را ایجاد و آفریدن و تکوین، تفسیر نموده است موضوعی است که قرنها در میان مسلمین بخصوص معتزله و اشاعره مورد بحث و جدال بوده است.

معتزله که متفکّرین و استدلالیّون عقلی تاریخ تفکّر اسلامی هستند، واژه- جعل- را به معنی- خلق- می دانند و در باره قرآن می گفتند «الحمد للّه الذّی خلق القرآن» و قرآن را پدیده و مخلوق و حادث می دانستند، ولی اشاعره می گفتند قرآن قدیم و غیر مخلوق است این مجادله در دوران خلافت معتصم و متوکّل عبّاسی باوج خود رسید و علمای اندیشمند را در باره همین خلق و جعل- قرآن

آیات:

وَ اللَّهُ جَعَلَ لَکُمْ مِنْ أَنْفُسِکُمْ أَزْواجاً- ۷۲/ نحل) و وَ جَعَلَ لَکُمْ مِنَ الْجِبالِ أَکْناناً- ۸۱/ نحل) و وَ جَعَلَ لَکُمْ فِیها سُبُلًا- ۱۰/ زخرف).

چهارم- جعل در معنی تغییر و گردیدن بر حالتی غیر از حالتی دیگر مانند:

آیات:

الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ فِراشاً- ۲۲/ بقره) و جَعَلَ لَکُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلالًا- ۸۱/ نحل) و وَ جَعَلَ الْقَمَرَ فِیهِنَّ نُوراً- ۱۶/ نوح) و إِنَّا جَعَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا- ۳/ زخرف).

پنجم جعل در معنی حکم کردن با چیزی بر چیز دیگر بحقّ یا باطل.

امّا حکم بحقّ مانند آیه إِنَّا رَادُّوهُ إِلَیْکِ وَ جاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِینَ- ۷/ قصص). و امّا حکم بباطل مانند آیات: وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ، وَ الْأَنْعامِ نَصِیباً- ۱۳۶/ انعام) و وَ یَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَناتِ- ۵۷/ نحل) و الَّذِینَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِینَ- ۹۱/ حجر) (کسانیکه قرآن را پاره پاره و افسون قرار دادند).

جعاله «۱»- دستگیره یا پارچه ای را که دیگ را با آن بر می دارند.

بمحاکمه می کشیدند، داستان (محنه) یکی از تأسف بارترین مسائل و مصیبت های تاریخ اندیشه اسلامی است (مثل عصر حاضر که پیروان مکتبهای غرب و شرق چنین بلوایی را با انکار حقایق مسلم آفرینش در جهان و انسان و قرآن بوجود آوردند).

متوکّل و وزیرش- ابن ابی داود- که بالاخره بدست همان متوکّل خلع ید و تمام اموالش را غصب کرد، طرفداران خلق قرآن یا معتزله را بعد از اظهار عقیده به شلّاق زدن دچار می کردند و معتصم عبّاسی احمد بن حنبل را، که معتقد بقدیم بودن قرآن بود در سن پیری که پس از مدّت کمی هم فوت کرد محاکمه و تبعید و زندانی کردند همه مورّخین خصوصا یعقوبی و مسعودی می نویسند متوکّل بر خلاف پدرانش مأمون، معتصم، و واثق با علویان بشدّت کینه توزی می کرد حتّی دستور داد که آرامگاه مطهّر حضرت امام حسین (ع) را ویران و بآب بستند و شخم زدند امّا شور آفرین ترین زمانها که مردم بطرفداری علویان برخاستند همین زمان بود که دانشمندان از آنچنان مصیبت زده می کردند که در مدّت پانزده سال حکومتش جمع زیادی از اهل علم و ناقلان خبر و حافظان حدیث، فوت و بشهادت رسیدند، قصرهایی ساخت که بنوشته مورخین هزینه یکی از آنها یک ملیون و هفتصد هزار دینار بود مسعود در باره کشته شدن متوکّل می نویسد که رسم این بود وقتی به هنگام مستی می افتاد خادمی که بالای سرش بود او را بلند می کرد و می نویسد در یکی از آن شبها پس از چند ساعتی در حالت مستی بهلاکتش رساندند. ابن خلکان می نویسد کلمه جعل- در نزد اصحاب اعتزال بمعنی خلق است. (مقدّمه الادب/ زمخشری-

تاریخ یعقوبی ج ۲- مروج الذّهب، دوران متوکّل- ضحی الاسلام/ احمد امین، ج ۳).

(۱) جعاله- با فتحه جیم بمعنی رشوه است ولی جعاله- با ضمّه جیم و فتحه باین معنی است که

جعـل، جعـاله و جعيله- مزدی است که در برابر کار کسـی قرار می گزارنـد که معنی آن اعمّ از اجرت و مزد و ثواب است و- جعل- سرگینی خشک و سوسک سیاه است.

(جَفْنه) [جَفْنه :

یعنی کاسه سـفالین که ویژه طعام است و جمعش- جفان- خـدای عزّ و جلّ گویـد: وَ جِفانٍ کَالْجَوابِ- ۱۳/ سباء) کاسه هایی بزرگ چون حوضچه ها و آبگیرها، و در حدیث و ائت الجفنه الغرّاء) یعنی طعام زیادی بیاور و بده.

جفنه- چاه کوچک و کم عمق که آنرا به شباهت کاسه و قدح- جفنه- می گویند.

الجفن- غلاف شمشیر و کاسه چشم که جمعش- أجفان است. جفن- درخت انگور یا تاک و به تصوّر اینکه پر از انگور است آنرا- جفن نامیده اند.

(جفا) [جفا]:

جفاء یعنی پوشال و خاشاک، خـدای تعالی گویـد: فَأَمَّا الزَّبَـدُ فَیَـذْهَبُ جُفاءً- ۱۷/ رعـد) کـف روی آب که چون خاشـاک به کرانه رود (و أمّـا مـا ینفع النّاس فیمکث فی الارض- و آنچه را که برای مردم سودمنـد است، به اسـتواری و ثابت در زمین می ماند).

جفاء- خاشاک روی آب رود و نهر و کف سطح محتوای دیگ که در کناره های آن جمع می شود.

أجفأت القدر زبدها- یعنی دیگ کف بر سر آورد.

أجفأت الأرض- زمین از بی خبری چون خاشاک شد.

گفته شـده که اصل واژه جفا، با (واو) است نه (همزه) و لـذا می گویند: جفت القدر و أجفت- در این صورت فعلش- جفوته، أجفوه و جفوه و جفاء- است و از اصل لغت عبارت، جفا السّـرج عن ظهر الـدّابّه- یعنی زین و برگ را از روی حیوان برداشت، اصطلاح شده است.

اگر برای کسی رفتن به جبهه جنگ واجب می شد، و نمی توانست برود یا عذری داشت جعاله، یا پولی به جنگجوی دیگر می داد که عوض او بجنگ برود. [...]

.)

((جل) [جل:

الجلاله، بزرگی قدر و ارزش، و جلال- بدون حرف (ه) یعنی در اوج شکوه بودن که در این معنی مخصوص توصیف خدای تعالی است که:

ذُو الْجَلالِ وَ الْإِكْرامِ- ۲۷/ الرّحمن) و در غیر خدا بکار نمی رود.

جلیل- یعنی بزرگمقدار و با ارزش و این صفت در باره خداوند یا از جهت آفریدن اشیاء و موجودات با عظمت عالم است که بوجود آفریدگار دلالت دارد، و یا اینکه صفت جلیل- برای خداوند از این رو است که او شکوهمندتر است از اینکه چیزی باو احاطه نماید، و یا اینکه چون خداوند با حواس درک نمی شود، صفت جلیل گاهی برای جسمی بزرگ و متراکم یعنی عظیم و غلیظ بکار می رود و برای دریافت معنی آن لفظ غلیظ را با دقیق و واژه عظیم را با صغیر برابر می گیرند و می گویند جلیل و دقیق و عظیم و صغیر.

برای شتر هم صفت- جلیل و برای گوسفند صفت- دقیق- گفته می شود که نسبت ببزرگی و کوچکی آنهاست ماله جلیل و لا دقیق، نه شتری دارد و نه گوسپندی، ما أجلّنی و لا أدقّنی- یعنی شتر و گوسفندی بمن نبخشید و سپس این صفات مثلی شد در باره هر چیز بزرگ و کوچکی.

واژه- جلاله- به شتر عظیم جثه و بزرگ اندام مخصوص شده است.

الجله- یعنی شتر کلانسال و بزرگ، و هر چیز بزرگی را هم جلل- گویند.

جللت کذا- آنرا فرا گرفتم.

تجللت البقر- گاو بزرگ را گرفتم.

جلل- بمعنی گاو بزرگ، از اضداد است، بنابراین چیز کوچک و حقیر را نیز جلل گویند، و نیز گفته اند- کلّ مصیبه بعده جلل- یعنی هر مصیبتی و مشکلی بعدش گوارایی و سبکی یا عظمتی است.

جلل- یعنی جلد و روپوش کتابها و از اینجهت صحیفه ها و نوشته های مدوّن و جلد شده را- مجلّه «۱» نامیده اند.

---

(۱) ابن سیده مانند راغب می نویسد- مجله- همان صحیفه و کتاب است که جلد شده، و شعری از نابغه می آورد.

جلجله- صدای زنگ، که این معنی در اصل واژه نیست.

سحاب مجلجل ابرهای پر رعد و برق، امّا سحاب مجلّل- از معنی جلّ و جلال- گرفته شده گویی که آن ابرها ریزش باران و رویش گیاهان زمین را جلال و بزرگی می دهد.

(جلب) [جلب:

اصل جلب، راندن چیزی است، می گویند: جلبت جلبا- شاعر گوید: «و قد یجلب الشّی ء البعید الجواب» (آبگیر و استخر، هر چیز دوری را بخود می کشاند).

أجلبت علیه- با قهر بانگ بر او زدم، خدای عزّ و جلّ گوید: وَ أَجْلِبْ عَلَیْهِمْ بِخَیْلِکَ وَ رَجِلِکَ- ۶۴/ اسراء) (یعنی با سواران و پیادگانت بانگشان زن).

جلب- کاری است که نهی شده در حدیث نبوی است که «لا جلب» «۱» که گفته اند نهی نمودن از کار کسی است که برای گرفتن- زکات گوسفندان را از چراگاهشان می آورد تا آنها را شماره کند و زکات بگیرد که پیامبر (ص) از این عمل نهی فرموده است و نیز گفته اند:

جلب- این است که در مسابقات شرطی اسب دوانی «۲» نفری که جلوتر از همه

ابو عبیده می گوید هر کتابی را عرب- مجله- گوید در حدیث- سوید بن صامت- آمده است که به پیامبر (ص) فرمود تو چه داری، گفت: مجله لقمان- زیرا هر کتابی را اعراب- مجله- می گویند منظور سوید کتابی بود که در آن حکمت لقمانی است، گفته اند مجله ممکن است معرب از عبرانی یا عربی اصیل باشد. (المحکم/ ابن سیده، ج ۷ ص ۱۴۸- لس ج ۱۱- مقاییس اللّغه/ ج ۴۱۹).

امّا ابن فارس می نویسد نامیدن کتاب به مجله باعتبار عظمت و ارزش علم و قدر و قیمت و جلالت دانش است که از ریشه جلاله- گرفته شده.

و مثله «کلّ مصیبه بعدک جلل» بفتح جیم و لام، ای هین (مجمع البحرین- ج ۵/ ۳۴۰).

(۱) تمام حدیث چنین است «لا جلب و لا جنب و لا شغار فی الاسلام» جلب- برگرداندن گوسفندان از چراگاه، جنب- کسیکه گوسفندان را با فریاد و بانگ زدن متعرّض می شود، شغار- اسمی جاهلی بوده که مردی دختر خود را به ازدواج دیگری در می آورد تا خواهر آن مرد را بهمسری خود در آورد و پیامبر (ص) از این اعمال خلاف اخلاق و خلاف انسانیّت نهی فرموده است.

ابن فارس می گوید: مأمور جمع آوری زکات بر سر آبشخور حیوانات می نشست و از آنها نخست خوراکی و غذا طلب می

کرد و بعد زکوه می گرفت و پیامبر (ص) این عمل را نهی فرمود. (مجمع البحرین ج ۲ ص ۲۴- المحکم ج ۷ ص ۳۰۵- مقاییس اللّغه، ج ۱ ص ۴۶۹- کافی ج ۵ ص ۳۶۰-).

(۲) جلب و جلبه- در لغت بمعنی درهم شدن صداهای مردم است اجلبوا علیه- یعنی بر او گرد

بود و یکی دیگر از آنها می آیـد و می خواهـد اسب خود را با بانگ و فریاد و شـلّاق جلو بیندازد تا برنده شود پیامبر (ص) در آن حدیث از این عمل نهی فرموده.

جلبه- پوست تازه ای که بعد از بهبودی زخم، روی آن در می آید و زخم را می راند و دور می کند.

جلب- ابر رقیقی که به پوست سپید و نازک روی زخم تشبیه شده است.

(جَلابِیب)- پیراهنها و روپوشهای سر و چهره یا مقنعه مفردش جلباب «۱»- است.

(جلت) [جلت :

خدای تعالی گوید: وَ لَمَّا بَرَزُوا لِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ- ۲۵۰/ بقره) واژه جالوت «۲»

آمدنـد و بـانگش زدنـد. ابو عبیـده می گویـد جلب در دو مورد بکـار می رود اوّل مسابقات اسب دوانی دوّم بانگ زدن دنبال خیل و سـتوران، واژه- لفظ- هم مترادف- جلب است یعنی سر و صدای نامفهوم میدانهای جنگ (فرهنگ مصطلحات تاریخ و جغرافی از مترجم).

(۱) به نقل از مجمع البیان ج ۸ ص ۳۷۰ (ابو مسلم اصفهانی صاحب تفسیر مفقوده اش جامع التّأویل لمحکم التّنزیل، جلابیب- را لباس و پیراهن، و روسری بزرگ و آنچه که زن را می پوشانـد می داند) و شـهید مطهّری در کتاب مسئله حجاب ص ۱۸۷ می نویسـد «به نقـل از لسان العرب: جلباب جامه ای است از چهار قـد بزرگتر و از عبا کوچکتر، که زن بوسـیله آن سـر و سـینه خود را می پوشاند).

(۲) جالوت و طالوت و داود غیر عربی هستند چون معرفه و نیز عجمه یعنی غیر عربیند، الف و لام معرفه و تنوین نمی گیرند و گفته انـد عبرانی انـد جالوت از عمالقه و از قوم عاد که طالوت و داود بیاری خدا با نیروی کم بر جالوت و پیروان زیادش غلبه کردند- کشاف/ زمخشری، ج ۱ ص ۲۴۹.

ازهری مثل راغب واژه جالوت را در ذیل جلت ذکر کرده و می گویـد: جالوت اسم اعجمی، لا ینصـرف- خدای گوید: وَ قَتَلَ داوُدُ جالُوتَ، ۲۵۱/ بقره). تهـذیب اللّغه ج ۱۱ ص ۵، شـیخ طبرسـی نیز همین نظر را اظهـار می دارد شـیخ طریحی هم در ذیل واژه- طلت- می نویسد: طالوت و جالوت اسـمهای اعجمی هسـتند به دلیل معرفه و عجمه بودنشان. طالوت از فرزندان و تبار یا اسباط- لاوی بن یعقوب نبود ولی خداوند او را برگزید چون آگاه بمصالح جامعه بود و خداوند هم با اینکه او شغلش سقّائی و مستضـعف بود او را در دانش و نیروی بدنی نیرومند ساخت و داناترین و شـجاعترین افراد بنی اسـرائیل در زمان خودش بود. امّا مفسّرین می نویسـند بعـد از اینکه داود دشـمن بنی اسـرائیل یعنی جالوت را به قتل رسانـد طالوت به پیمان خود با داود وفا نکرد فحسـده طـالوت و اخرجه من مملکته و لم یف له بوعـده- یعنی طالوت به داود حسادت ورزیـد و او را از شـهر و دیارش اخراج کرد و به وعده خود وفا نکرد.

طالوت هم کشته شد و خداوند داود را بخاطر اینکه در طاعت و بذل جان در راه خدا دریغ نورزید حکمت و علم و پیامبری و قدرت بخشید. ابن فارس که در باره ریشه های اصلی لغات کتابش را تنظیم کرده است- جلت و جالوت- را نیاورده است.

ولی ابن درید در ذیل عنوان (ما جاء علی فاعول) می نویسد- طالوت و جالوت و صابون عربی نیستند و آن را بکار نبرده اند بر خلاف عاشورا که از قدیم بکار رفته است هر چند که طالوت و جالوت مثل داود در قرآن هست ولی اسامی غیر عربی هستند.

ص: ۴۰۵

غیر عربی و ریشه ای در زبان عرب ندارد (نظر دقیق راغب از طرف معرب نویسان همگی تأیید شده است).

(جلد) [جلد]:

الجلد، یعنی پوست بدن و جمعش- جلود است، خدای تعالی گوید:

كُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَيْرَها- ۵۶/ نساء) و اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَ قُلُوبُهُمْ «۱» إِلى ذِكْرِ اللَّهِ- ۲۳/ زمر) در این آیه گوید: حَتَّى إِذا ما جاؤُها شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَ أَبْصارُهُمْ وَ جُلُودُهُمْ بِما كانُوا يَعْمَلُونَ- ۲۰/ فصّلت) و وَ قالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنا- ۲۱/ فصّلت) که گفته شده- جلودی که در این آیه علیه مرتکبین گناه گواهی می دهد اندامهای شهوانی و جنسی است. (جَلَدَهُ:) به بدنش زد مثل:

بطنه و ظهره- یعنی به شکمش و پشتش زد.

ضربه بالجلد- مثل- عصاه- است یعنی او را با عصا زد.

خدای تعالی گوید: فَاجْلِدُوهُمْ ثَمانِينَ جَلْدَةً- ۴/ نور) یعنی هشتاد ضربه بر بدن.

جلد- پوست جدا شده از بدن نوزاد شتر است.

جلد جلدا- که اسم فاعلش جلد و جلید است- یعنی نیرومند و قوی که اصلش باز نیرومند شدن پوست گرفته شده.

ماله معقول و لا مجلود- یعنی عقل و نیروی بدنی ندارد.

أرض جلده- تشبیهی است از همان معنی یعنی زمینی که خاکی پر قدرت و بار ده دارد.

(مجمع البیان/ ۱، ۳۵۷- مقاییس اللّغه/ ۱- مجمع البحرین/ ۲، ۳۱۱- تهذیب اللّغه/ ۱۱، ۵- تفسیر کشّاف/ ۱، ۲۴۹- تفسیر کبیر/ ۵، ۱۹۹- المحکم/ ۷، ۲۴۹- جمهره اللّغه/ ۳، ۳۹۰).

(۱) آیه ۲۳/ زمر است که می فرماید خداوند نیکوترین سخن را فرو فرستاد و آن نامه ای و کتابی است که محتوایش در نیکویی و راستی و مفهوم آیاتش، دو دو یعنی با بشارت و انذار همانند یکدیگرند که با شنیدن آنها وجود کسانی که مجذوب عظمت پروردگارشان هستند از آیات انذار و سرنوشت بد فرجامان مضطرب و سپس با شنیدن آیات بشارت و یاد خدا دلهاشان آرامش خاطر یا بد و این راهنمونی خداوند مؤمنین و راه یافتگان را به فرجام نیک و بمطلوبشان می رساند و آنان که گمراهی را برگزیدند دیگر برایشان راهنمایی نیست زیرا فرجام ناپسند را خود برگزیده اند.

ناقه جلده- یعنی مادّه شتر قوی.

جلّدت کذا- روپوش و پوستی بر او قرار دادم.

فرس مجلّد- اسبی که از تازیانه خوردن بی تابی نمی کند و تشبیهی است به مردی قوی که از زدن، دردی به او نمی رسد.

جلید- یخ و برف و شبنم که سوزش زیاد و سردی آن تشبیهی است از سختی و صلابت و قدرت.

(جلس) [جلس:

اصل جلس- یعنی زمین سفت و سخت و- نجد- (یعنی زمین مرتفع و بلند کوهستانی) را هم- جلس- می گویند و بهمین جهت از پیامبر روایت شده که:

«أعطاهم المعادن القبیله غوریّها و جلسها» (پیامبر معادن قبیله ای را چه در دره ها در مرتفعات به آنها بخشید).

جلس- یعنی نشست- و اصلش این است که کسی جای بلندی را برای نشستن در نظر می گیرد سپس می نشیند بعدا هر قعودی و نشستی، و قرار گرفتنی را- جلوس- گفتند، مجلس- هم مکان نشستنی است که بر آن قرار می گیرند، خدای تعالی فرماید:

إِذا قِیلَ لَکُمْ تَفَسَّحُوا فِی الْمَجالِسِ «۱» فَافْسَحُوا یَفْسَحِ اللَّهُ لَکُمْ- ۱۱/ مجادله).

---

(۱) آیه ۱۱/ سوره مجادله است که از نام سوره گفتگوهای لفظی و مجادله و استدلال و بحث فهمیده می شود که یکی از آن موارد تشکیل دادن جلسات و نشستن در مجالس در کنار یکدیگر است که غالبا برای ورود و خروج و نشستن بالا و پائین میان انسانها همواره تعارف و بحث و مجادله در می گیرد خصوصا اگر افرادی عالم و غیر عالم وارد شوند و لذا خداوند علیم بهترین رهنمودها را می فرماید: آغاز این آیه چنین است یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا قِیلَ لَکُمْ تَفَسَّحُوا فِی الْمَجالِسِ فَافْسَحُوا یَفْسَحِ اللَّهُ لَکُمْ وَ إِذا قِیلَ انْشُزُوا فَانْشُزُوا یَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا مِنْکُمْ وَ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجاتٍ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِیرٌ- ۱۱/ مجادله).

ای انسانهای مؤمن هر گاه در مجلسی به شما گفته شود که به دیگران جای دهید فراخ و باز ننشینید بلکه جمعتر نشینید و دیگران را جای دهید و اگر گفته شد برخیزید، برخیزید، زیرا رفعت و بزرگی را خداوند بشما خواهد داد نه مجالس، و عالمان را نیز همچنین درجاتی می دهد، خداوند بکارهاتان آگاه است، دستورات این آیه تنبیهی است بر اینکه آداب حضور و نشستن در مجالس نبایستی از روی بزرگی و رفعت و علم و تفاخر باشد که از روی انسانیت و اخلاق اسلامی باید باشد و همه بایستی برادر وار

.(جلو) [جلو]:

اصل- جلو- آشکار شدن و کشف کردن است، أجليت القوم عن منازلهم فجلوا عنها- یعنی آن عدّه را از منازلشان کوچاندم و آنها نیز بیرون رفته و جلای وطن کردند، جلا- نیز در همان معنی است.

شاعر گوید:

فلمّا جلاها بالأيام تحيّرت ثبات عليها ذلّها و اكتئابها «۱»

(همینکه از دود دادن زنبورها را دور کرد از پایداری آنها در سختی ها و مرارت ها به شگفت آمد).

خدای عزّ و جلّ گوید: وَ لَوْ لا أَنْ كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيا- ۳/ حشر).

(و اگر نه این بود که یهود بنی نضیر که بنابر فرمان خدای بایستی از مدینه دور شوند و فتنه انگیزی نکنند اگر تمکین نمی کردند در دنیا معذّبشان می کرد).

از این واژه اصطلاحات- جلالی خبر، خبر جلیّ قیاس جلّی هست یعنی خبری و قیاسی منتشر شده و پراکنده و روشن، ولی واژه جال در این فعل شنیده نشده.

جلوت العروس جلوه- عروس را بخوبی نگریستم.

جلوت السّيف جلأ- شمشیر را صیقل دادم.

السّماء جلواء- آسمان صاف و روشن.

رجل أجلى- مردی که جلو سرش کم مو است.

(تَجَلَّى)- چیزی که ذاتا روشن است، در آیه وَ النَّهارِ إِذا تَجَلَّى- ۲/ اللّیل) و گاهی تجلّی- با امر و فعل است، مثل فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ- ۱۴۳/ اعراف) و گفته شده، فلان ابن جلا «۲» یعنی او مشهور است.

در کنار هم بنشینند زیرا تنها خداست که رفعت و درجات علمی علما و سایرین را با آگاهی پاداش می دهد، امروز ما می پنداریم که میز گرد سوغات غربیهاست و حال آنکه آنها سالها است از مآخذ اخلاق و انسانی اسلام بهره گرفته اند.

(۱) شعر از ابو ذؤیب- است که زنبوران عسل را وصف می کند. إیام و أیام از آم، یام، ایاما (باب ضرب) است بمعنی دود کردن در کندوها تا زنبورها دور شوند بتوانند عسل را بر دارند که در شعر به آن اشاره شده است.

(۲) این عبارت از شعر سحیل بن وثیل- است که (با مصراع بعدش چنین است).

انا ابن جلا و طلّاع الثّنایا متی اضع العامّه تعرفونی

ص: ۴۰۸

أجلوا عن قتيل إجلاء از او دور شدند و ندانستند که چه کسی او را کشته است.

(جمّ) [جمّ:

(زیاد و انبوه) خدای تعالی گوید: وَ تُحِبُّونَ الْمالَ حُبًّا جَمًّا- ۲۰/ فجر) یعنی مال و ثروت را زیاد و بشدّت دوست دارید.

جمّه الماء- یعنی فراوانی آب و آبگیر بزرگی که سیلابها در آن جمع می شود اصل کلمه- جمّ- از جمام- یعنی سکون و اقامت برای استراحت و دور کردن بار سختی هاست.

جمام المکّوک دقیقا- پر شدن پیمانه از آرد بطوریکه سر ریز شود، باعتبار معنی زیادی و کثرت به گروه و جماعتی از مردم که چیزی را مطالبه می کنند و یا در زحمت هستند- جمّه- گویند. و نیز، جمّه- موهای جلو پیشانی و بنا گوش.

جمّه البئر- گودی ته چاه آب که گویی مدّتها آب در آنجا جمع شده.

جمّه یعنی اسب تیز تک که در جایی بسته باشند به شباهت آب راکد و زیاد که در یکجا مانده و جمع شده، الجمّاء الغفیر- جماعات و گروههای مردم.

شاه جمّاء- گوسپند بی شاخ، به این اعتبار که بجای شاخ پیشانیش پر پشم است.

(جَمَحَ) [جَمَحَ:

گردنکشی کرد، خدای تعالی گوید: وَ هُمْ یَجْمَحُونَ- ۵۷/ توبه) یعنی شتابان می دوند، اصلش در باره اسب است در وقتی که با دیدن و حرکت و جست و خیزش بر راکبش چیره می شود و عنان را از او بر می گیرد این حالت اسب یعنی نامیدن آن با واژه- جمح و جموح- از معانی- نشاط و مرح- یعنی (اسبان با نشاط و شاد) و رساتر است.

(یعنی من شناخته شده هستم و از پیچش کوهها و درّه ها حمله می کنم، و می نگرم اگر عمّامه ام را بردارم مرا می شناسید) در جنگها رسم بوده که دستار بر سر می پیچیدند و در صلح بر می داشتند حجّاج بن یوسف ثقفی ستمگر و خونخوار هنگام ورودش بکوفه با دستارش به منبر می رود و به اشعار سحیل استشهاد می کند تا مردم را مرعوب سازد و پس از آن جنایاتی که در تاریخ نظیر نداشته مرتکب می شود و خودش می گوید می خواهم در خونریزی کسی بر من پیشی نگیرد، لعنه اللّه تعالی علیه. (مروج الذّهب/ مسعودی ج ۵، ص ۲۴۹- لسان العرب/ ابن منظور ج ۸. [...]

جماح- گلوله ای که برای پرتاب بر سر نیزه و بجای آن می گذارند که تشبیهی است به گلوله ای که کودکان در بازی پرتاب می کنند.

(جمع) [جمع :

جمع- یعنی نزدیک نمودن و پیوستن بعض از چیزی به بعض دیگر آن می گویند:

جمعته فاجتمع- (جمعش کردم و جمع شد) خدای عزّ و جلّ گوید:

وَ جُمِعَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ- ۹/ قیامه).

(آیه مبارکه در باره آثار دگرگونی منظومه شمسی در آستانه قیامت است که خورشید و ماه بگونه نخستینشان بر می گردند و جمع می شوند چنانکه در آغاز خلقشان فرمود: کانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما- ۳۰/ انبیاء) و آیات وَ جَمَعَ فَأَوْعی ۱۸/ معارج) و جَمَعَ مالًا وَ عَدَّدَهُ- ۲/ الهمزه).

(مال و ثروت را جمع کرد و در دفینه ها حفظ کرد که در واقع ملامتی و هشداری است بر مال اندوزی و زر پرستی) و آیات یَجْمَعُ بَیْنَنا رَبُّنا ثُمَّ یَفْتَحُ بَیْنَنا بِالْحَقِّ- ۲۶/ سباء) و (لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَحْمَةٌ خَیْرٌ مِمَّا یَجْمَعُونَ- ۵۷/ آل عمران) (رسیدن به آمرزش و رحمت حقّ از آنچه گرد آوری می کنید بهتر است). و آیات (قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَ الْجِنُّ- ۸۸/ اسراء) و فَجَمَعْناهُمْ جَمْعاً- ۹۹/ کهف) و إِنَّ اللَّهَ جامِعُ الْمُنافِقِینَ «۱»- ۱۴۰/ نساء) و وَ إِذا کانُوا مَعَهُ عَلی أَمْرٍ جامِعٍ- ۶۲/ نور) یعنی بر کاری بس بزرگ که مردم بر آن جمع می شوند، گویی که همان کار مردم را گرد آورده است.

و آیه ذلِکَ یَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ- ۱۰۳/ هود) یعنی در آن هنگامه جمعشان می کنند مثل: آیات یَوْمَ یَجْمَعُکُمْ لِیَوْمِ الْجَمْعِ- ۹/ تغابن) که بجای مجموع- واژه های-

---

(۱) تمام آیه چنین است إِنَّ اللَّهَ جامِعُ الْمُنافِقِینَ وَ الْکافِرِینَ فِی جَهَنَّمَ جَمِیعاً- ۱۴۰/ نساء) این آیه اشاره به کسانی است که به حشر و معاد معتقد نیستند هر چند که دسته اوّل آنها یعنی منافقین بظاهر خود را مسلمان بدانند خداوند در این آیه ناباوری آنها را بقیامت و مکافات اعمالشان آگاهی می دهد ولی مؤمنین را بلافاصله چنین معرّفی می کند که می گویند: رَبَّنا إِنَّکَ جامِعُ النَّاسِ لِیَوْمٍ لا رَیْبَ فِیهِ إِنَّ اللَّهَ لا یُخْلِفُ الْمِیعادَ- ۹/ آل عمران).

پروردگار ما، تو جمع کننده همه مردم در هنگامه ای هستی که ریب و ریاء و تردیدی در آن نیست زیرا اللّه خلاف وعده نمی کند.

جمع، جمیع، جماعه- گفته می شود، خدای عزّ و جلّ گوید: وَ ما أَصابَکَمْ یَوْمَ الْتَقَی الْجَمْعانِ- ۱۶۶/ آل عمران) و وَ إِنْ کُلٌّ لَمَّا جَمِیعٌ لَدَیْنا مُحْضَرُونَ- ۳۲/ یس).

جمّاع- یعنی مردی که با یکدیگر متفاوتند امّا در یکجا جمعند.

شاعر گوید:

بجمع غیر جمّاع (مردم یکپارچه، که ناهمگونند ولی جمعند).

باب افعال این واژه، مثل- أجمعت کذا- بیشتر از ثلاثی مجرّد آن بامور فکری و نفسانی مربوط می شود، در آیه فَأَجْمِعُوا أَمْرَکُمْ وَ شُرَکاءَکُمْ- ۷۱/ یونس).

شاعر گوید:

هل أغزون یوما و أمری مجمع (آیا روزی خواهند جنگید در حالی که کارم فراهم است).

خدای تعالی گوید: فَأَجْمِعُوا کَیْدَکُمْ- ۶۴/ طه) و هرگاه گفته شود: أجمع المسلمون «۱» علی کذا یعنی آراء و افکارشان بر آن کار یکی است و اتّفاق نظر دارند، نهب مجمع- غنیمتی که با تدبیر و اندیشه بآن می رسند، و سخن خدای عزّ و جلّ که می فرماید: إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَکُمْ- ۱۷۳/ آل عمران) گفته شده، یعنی آرائشان را در تدبیر و اندیشه علیه شما جمع کردند و نیز گفته اند، یعنی لشکریانشان را علیه شما جمع کردند.

(جَمِیع)، أجمع و أجمعون، برای تأکید در جمع شدن در کاری بکار می رود امّا-

---

(۱) منابع مورد استفاده مجتهدین و فرق اسلامی به تفاوت بر چهار اصل مبتنی است. ۱- قرآن ۲- سنّت ۳- عقل ۴- إجماع که این چهار جمعا ویژه فقه جعفری است، صاحب مجمع البحرین به نقل از شیخ طوسی می نویسد: جمهور مسلمین إجماع را دلیل سمعی می دانند نه عقلی، داود که از پیشوایان اصحاب ظاهر است، إجماع صحابه را حجّت می داند امّا مالک اجماع اهل مدینه را و باقی علماء را در هر عصری و زمانی حجّت می دانند ولی امامیّه می گویند «انّ الامّه لا یجوز أن تجتمع علی خطا» و هر عصری از اعصار ناگزیر امامی باید که حافظ شرع باشد و پس از او علمایی که بر مبانی چهار گانه عمل می کنند و احکام مستحدثه یعنی جدید را که مورد ابتلاء و نیاز رو برو شد جامعه است که با استنباط پاسخگو باشند بدیهی است هر کدام از اصول چهار گانه در جای خود از اهمیّت ویژه ای برخوردار است چرا که قرآن مجید، همواره باین چهار رکن یعنی قرآن، سنّت پیامبر (ص) و عقل، و اجماع اشاره می کند. (مجمع البحرین ۴/ ۳۱۷)

أجمعون- معرفت و شناسایی را توصیف می کند و نصب دادن آن بصورت (حال) صحیح نیست، مثل آیات: فَسَجَدَ الْمَلائِکَهُ کُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ- ۳۰/ حجر) و وَ أْتُونِی بِأَهْلِکُمْ أَجْمَعِینَ- ۹۳/ یوسف) (در آیه اوّل- اجمعون- وصف و بدل از- کلّهم- است که در حالت رفع است و در آیه دوّم نیز- اجمعین- وصف و بدل از- باهلکم- است که مجرور به حرف (ب) بر سر- اهلکم- و در حال جرّ است).

امّا واژه جمیع- منصوب به حال است که از نظر معنی برای تأکید بکار می رود، مثل آیات: اهْبِطُوا مِنْها جَمِیعاً- ۳۸/ بقره) و فَکِیدُونِی جَمِیعاً- ۵۵/ هود).

نامیدن روز (جمعه) را، به یوم الجمعه برای گرد آمدن و جمع شدن مردم برای نماز در آن روز است، خدای تعالی گوید: إِذا نُودِیَ لِلصَّلاهِ مِنْ یَوْمِ الْجُمُعَهِ فَاسْعَوْا إِلی ذِکْرِ اللَّهِ- ۹/ جمعه).

مسجد الجامع- واژه جامع، وصف و صفت مسجد نیست بلکه از نظر کار و زمانی که جمع کننده مردم برای نماز است آنرا آنطور نامیده اند.

قدر جماع جامع- یعنی دیگ بزرگ.

استجمع الفرس جریا- آن اسب خود را جمع کرد و بسیار تند و تیز رفت.

معنی جمع شدن هم روشن است یعنی گرد آمدن و فراهم شدن.

ماتت المرأه بجمع- وقتی که زنی در آبستنی می میرد که بتصوّر مردان او با فرزندش بجمع گفته می شود.

هی منه بجمع- یعنی او دوشیزه است و این اصطلاح بخاطر جدا نشدن پرده بکارت از اوست یعنی همان حال طبیعیش باقی است و همراه آن است.

ضربه بجمع کفّه- انگشتانش را جمع و مشت کرد و باو ضربه زد.

أعطاه من الدّارهم جمع الکفّ- با دو دست پرش باو پول داد.

جوامع (مفرد آن- جامعه) یعنی غل و زنجیرهایی که پاها و دستها را می بدند و بهم جمع می کند.

(جمل) [جمل :

جمال یعنی حسن و زیبایی بسیار و بر دو نوع است:

اوّل- آنگونه زیبائی که ویژه جان و بدن و فعل و کار انسان است.

دوّم- زیبائی در سایر پدیده های عالم غیر از انسان، و بر این وجه از پیامبر (ص) روایت شده است که:

«إنّ اللّه جمیل یحبّ الجمال» که هشدار و آگاهی است بر اینکه خیرات زیاد از خدای افاضه می شود و اللّه کسی را که باین صفت یعنی منشاء خیرات متّصف باشد دوست می دارد، خدای تعالی گوید:

وَ لَکُمْ فِیها جَمالٌ حِینَ تُرِیحُونَ «۱»- ۶/ نحل).

(جَمِیلٌ)، جمال و جمّال- برای زیادی و مبالغه بکار می رود خدای تعالی فرماید:

فَصَبْرٌ جَمِیلٌ- ۱۸/ یوسف) و فَاصْبِرْ صَبْراً جَمِیلًا- ۵/ معارج) این فعل بشکل مصادر- مجامله و إجمال- نیز بکار می رود.

جاملت فلانا- یعنی به نیکی با او رفتار کردم.

أجملت فی کذا- در آن کار مدارا و نیکویی کردم.

جمالک: در معنی أجمل- یعنی نیکی کن و باعتبار معنی زیادی و فزونی که در این فعل هست به هر جماعت و گروهی که دارای روابط اجتماعی و پیوستگی

---

(۱) قسمتی از آیات ۵ و ۶/ نحل، است که نام خود سوره تفکر انگیز، و عبرت زا است می گوید: وَ الْأَنْعامَ خَلَقَها لَکُمْ فِیها دِفْءٌ، وَ مَنافِعُ وَ مِنْها تَأْکُلُونَ وَ لَکُمْ فِیها جَمالٌ حِینَ تُرِیحُونَ وَ حِینَ تَسْرَحُونَ- ۶ و ۵/ نحل) سخن در باره ۱- زیبائی های طبیعی ۲- منافع اجتماعی ۳- زیبایی های هنر واقعی است، اوّل از پوست چهار پایان پشم و لباس زیبا و فرشهای رنگین به دست می آید و گر نه انسان از ایجاد آنها ناتوان است و بدون بهره از پشم و چرم حیوانات زندگیش مختل و رو به زوال است.

دوّم- از شیر و گوشتشان می خورند و گر نه از گرسنگی و کمبود آنگونه مواد غذایی بیمار و ناتوان می شوند و از حرکات و رفت و برگشت دسته جمعی گلّه ها در صحرا که زیباترین شکل حیات است متمتّع می شود پس جمالی که در این آیه خداوند به آنها اشاره می کند بر اساس سه نیاز حیات و هستی انسان ها است: ۱- پوشاک و رنگ آمیزیهای دلفریب آن ۲- زیبایی در مزه های و خواصّ و رنگهای گونه گون غذاها ۳- بهره روحی و معنوی از حرکت دستجمعی رفت و برگشت گله ها که هزاران برّه و گوساله ناگهان با هزاران گوسفند و گاو که از چرا برگشته اند در یکدیگر در می آمیزند و هیچ برّه ای و گوساله ای زیر پستان غیر مادر خود شیر نمی خورد و چه زیبائی هنری و طبیعی از این با ارزشتر که خداوند در آیه با واژه های ۱- دف (گرما و حرارت طبیعی) ۲- منافع و سود سرشار ۳- جمال و زیبائی، اشاره می نماید تا تدبّر شود.

هستند- جمله- گفته می شود.

مجمل- هم یعنی حسابی که تفصیل داده نشده و همینطور به سخنی که با شرح و تفصیل بیان نشده- مجمل- گویند، أجملت الحساب، و أجملت فی الکلام- یعنی حساب را خلاصه و سخن را کوتاه و مجمل- گفتم، خدای تعالی گوید:

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ لا نُزِّلَ عَلَیْهِ الْقُرْآنُ (جُمْلَةً) واحِدَةً- ۳۲/ فرقان) یعنی چرا همه آیات دستجمعی و با هم نازل نمی شود نه آنطوریکه قسمت قسمت و پراکنده می آید.

سخن فقهاء این است که- مجمل- چیزی است که نیاز به شرح و بیان دارد و حدّ و تفسیری در آن نیست و نیز- مجمل- یادآوری و ذکر یکی از حالات بعضی از مردم که با آن هست، هر چیزی بایستی صفتش در نفس خودش بیان شود و روشن باشد تا با آن صفت و ویژگی تمیز داده شود، حقیقت مجمل فراگیری و مشتمل بودن اشیاء زیادی است که خلاصه و از هم تفکیک نشده است.

(جَمَل)- شتری است که دندان نیش و پیشین دهان او در آمده باشد جمعش- جمال، أجمال، جماله است. خدای گوید: حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ- ۴۰/ اعراف) و جِمالاتٌ صفر- ۳۳/ مرسلات).

جمالات- جمع جماله و جماله جمع جمل است که جمالات با ضمّه حرف (ج) نیز خوانده شده و در باره آیه فوق یعنی حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ- ۴۰/ اعراف) گفته شده.

جمل- طناب چند لایه و تابیده شده کشتی است.

الجامل- شترانی که با شتربانشان همراهند مثل- باقر.

اتّخذ اللّیل جملا- استعاره است چنانکه می گویند:

رکب اللّیل- یعنی در شب با شتر و اسب سفر کرد.

نامیدن شتر به جمل اشاره ای است به آیه وَ لَکُمْ فِیها جَمالٌ- ۶/ نحل) زیرا شتر را در ردیف زیبائیها و خوبیها برای خویش به حساب می آورند.

اجتمال- از باب افتعال از همین واژه است یعنی چرب کردن با پیه و چربی.

جملت الشّحم- پیه را آب کردم.

الجمیل:- پیه و چربی آب شده، زنی به دختر می گوید تجمّلی و تعفّفی- یعنی آن چربی و باقیمانده شیر را بخور و بنوش.

(جن) [جن:

اصل جن، پوشیده و پنهان بودن چیزی از دسترس حسّ است، جنّه اللّیل و أجنّه و جنّ علیه فجنّه- یعنی شب آن را پوشیده داشت و پنهان کرد.

أجنّه- چیزی بر رویش قرار داد تا پوشیده شود مثل:

قبرته أقبرته- در گورش گذاشتم و سقینه و أسقینه- آبش دادم.

جنّ علیه کذا- او را پوشاند، خدای عزّ و جلّ گوید: فَلَمَّا جَنَّ عَلَیْهِ اللَّیْلُ رَأی کَوْکَباً «۱»- ۷۶/ انعام).

جنان- قلب است زیرا ظاهر نیست و از حواس ظاهر پوشیده و پنهان است.

مجنّ و مجنّه- سپری است که صاحب سپر و جنگجوی را پنهان می دارد، خدای عزّ و جلّ فرماید:

اتَّخَذُوا أَیْمانَهُمْ جُنَّهً- ۱۶/ مجادله).

(سوگندهای خود را سپری برای پوشاندن چهره های غیر ایمانی، و اسلامی خود قرار دادند).

حدیث «الصّوم جنّه» یعنی روزه نگاهدارنده و سپری است برای ایمان و مؤمنین.

(جَنَّه)- هر باغ و بستانی که دارای درختان انبوه است و زمین را می پوشاند، خدای عزّ و جلّ فرماید:

لَقَدْ کانَ لِسَبَإٍ فِی مَسْکَنِهِمْ آیَهٌ جَنَّتانِ عَنْ یَمِینٍ وَ شِمالٍ- ۱۵/ سبا) و وَ بَدَّلْناهُمْ بِجَنَّتَیْهِمْ جَنَّتَیْنِ- ۱۶/ سباء) و وَ لَوْ لا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَکَ- ۳۹/ کهف) درختانی هم که پر شاخ و برگند- جنّه- نامیده اند، و سخن شاعر بر این معنی حمل شده است که: من النّواضح تسقی جنّه سحقا-

---

(۱) چون شب بروی در آمد و تاریکیش او را فرا گرفت ستاره ای دید که در ادبیات قرآن و اوج فصاحتش گاهی مضاف حذف می شود مثل- و اسأل القریه که اهل قریه مراد است در آیه فوق هم (تاریکی شب) او را گرفت و پوشاند مراد آیه است که فقط. لیل- یاد آوری شده.

(از شتران آبکشی که باغ دور افتاده و تشنه و پژمرده را آب می دهد).

جنّه- یعنی بهشت یا بصورت تشبیه به باغی که در زمین هست چنان نامیده شده هر چند که میانشان فرقی و تفاوتی است و یا بخاطر پوشیده بودن نعمتهایش از ماست، و در سخن خدای تعالی در آیه زیر بآن اشاره شده است که: (فَلا تَعْلَمُ نَفْسٌ ما أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّهِ أَعْيُنٍ «۱»- ۱۷/ سجده) ابن عبّاس (رض) گفته است: جنّات که در قرآن به لفظ جمع آمده است از این رواست که هفت جنّت هست:

۱- جنّه الفردوس ۲- عدن ۳- جنّه النّعیم. ۴- دار الخلد ۵- جنّه المأوی ۶- دار السّلام. ۷- علّیّین.

(جنین)- هم طفلی است تا زمانی که در رحم مادر هست جمعش- أجنّه خدای تعالی گوید: (وَ إِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّهٌ فِي بُطُونِ أُمَّهاتِكُمْ- ۳۲/ نجم) که واژه- جنین- بر وزن فعیل در معنی مفعول است و نیز جنین- قبر است که در این صورت- فعیل- در معنی فاعل است.

در باره اطلاق واژه (جنّ)- بموجودات نامرئی دو وجه گفته شده:

اوّل- برای موجودات نامرئی روحانی که از تمام حواسّ ظاهری ما پنهانند، و نقطه مقابلش- إنس است و بر این وجه فرشتگان و شیاطین نیز جزء آنها خواهند بود پس هر فرشته ای پری یا جنّی است و هر پری و جنّی فرشته نیست،

---

(۱) آیه ۱۷/ سجده است که اشاره به یکی از نعمتها و پاداش مؤمنان دارد می گوید (فَلا تَعْلَمُ نَفْسٌ ما أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّهِ أَعْيُنٍ جَزاءً بِما كانُوا يَعْمَلُونَ- ۱۷/ سجده) یکی از پاداشهایی که مربوط بآخرت است و کیفیّتش برای ما در دنیا و بر حواس ناقص ما پوشیده است روشنایی چشم است که پاداش اعمال نیک این جهان در آن جهان است چون گروهی از حقّ ناسپاسان در دنیا با داشتن چشم و دل و گوش و تمام حجّتها و دلائل باز راه کفران و ستمگری و تبهکاری می پویند در آن جهان ناگزیر نابینا از خاک لحد برمی خیزند و گویا درد و عذاب بزرگی است که می گویند چرا کوریم و حال اینکه در دنیا چشم و دل و گوش داشتیم، پاسخشان این است (مَنْ كانَ فِي هذِهِ أَعْمى فَهُوَ فِي الْآخِرَهِ أَعْمى وَ أَضَلُّ سَبِيلًا- ۷۲/ اسراء) دیده داشتید در نیافتید و حقّ ندیدید گوش داشتید حقّ را نشنیدید و از ستوران گمراه تر بودید، پس روشنایی چشم در آخرت که در آیه اشاره شده بهترین نعمت و وجه تمایز میان مؤمن و کافر است زیرا مؤمنین (وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ ناضِرَهٌ إِلى رَبِّها ناظِرَهٌ ۲۳/ قیامه) و ناسپاسان از چنین نعمتی محرومند.

ابو صالح «۱» گفته است که همه فرشتگان نامرئی اند.

دوّم- گفته اند بلکه جنّها بعضی از نامرئیان و روحانیان هستند زیرا چنان موجوداتی روحی سه گونه اند:

۱- گروه اخیار که همان فرشتگانند.

۲- گروه اشرار یا شیاطین.

۳- گروه اوساط که از دو دسته اخیار و اشرار در میانشان وجود دارد و این دسته های پریان هستند که آیه قرآن بر این معنی دلالت دارد که (قُلْ أُوحِیَ إِلَیَّ ... وَ أَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَ مِنَّا الْقاسِطُونَ- ۱- ۱۴/ جنّ) (که اشاره به دو دسته بد و خوب پریان است.

(الجنّه)- یعنی جماعت و گروه پریان، خدای تعالی گوید:

(مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ- ۶/ النّاس) و (وَ جَعَلُوا بَیْنَهُ وَ بَیْنَ الْجِنَّهِ نَسَباً- ۱۱۵۸/ صافّات)- الجنّه- همان جنون و دیوانگی است، خدای تعالی گوید: (ما بِصاحِبِکُمْ مِنْ جِنَّهٍ «۲»- ۴۶/ سباء) یعنی جنون، و جنون حائل و مانع ارتباط عقلانی میان نفس و عقل است.

جنّ فلان- جن زده شد، که فعلش بر وزن- فعل- است مثل وزن و بنای بیماریها و دردها مانند- زکم، لقی، حمّ- یعنی (زکام شد، لقوه گرفت، تب دار شد).

اصیب جنانه- به بیماری قلبی دچار شد و گفته اند وقتی که رابطه میان

---

(۱) ابو صالح از بزرگان تابعین و شاگردان ابن عبّاس است و بطوریکه بدر الدّین زر کشی در جلد اوّل البرهان فی علوم القرآن نقل می کند دو تن از علمای بزرگ علم و ادب یعنی ابو محمّد سلیمان بن مهران معروف با عمش و ابو نصر محمّد بن سائت معروف به کلبی از شاگردان ابو صالح بوده و از او حدیث روایت کرده اند و یکی از احادیث او در باره قرآن است که ابو صالح می گوید «انزل القرآن علی سبعه احرف صارفی عجز هوازن فیها خمسه»- برهان ج ۱- ۲۸۳ و ۲۸۴ و ۴۳۹.

(۲) تمام آیه چنین است (قُلْ إِنَّما أَعِظُکُمْ بِواحِدَهٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنی وَ فُرادی ثُمَّ تَتَفَکَّرُوا ما بِصاحِبِکُمْ مِنْ جِنَّهٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِیرٌ لَکُمْ ...- ۴۶/ سبا) بگو شما را بیک چیز اندرز می دهم و آن اینست که برای خدا دو دو یا تک تک قیام کنید و سپس با خود بیندیشید و به یکدیگر باز گوئید که یار و مصاحب شما را بیماری روانی و نامرئی نیست او بر شما بیم دهنده ای بیش نیست، و خداوند در غالب آیات مخالفین حقّ و راستی را نخست به قیام علیه هواهای نفسانی و فساد می خواند و سپس به تفکر و اندیشه دعوت می کند و این دو پایه اساس وصول به حقّ و صراط مستقیم با اندیشه صحیح و گزینش دین حقّ است یکی مبارزه با تباهی و هوسها و شیطنتها.

دوم- اندیشه و تفکّر، تا تفکّر خالی از اغراض بوده و بخاطر یافتن راه حقّ باشد.

ص: ۴۱۷

کارهای بدنی و عقلی بریده شود می گویند- جنّ عقله- عقل و خردش بیمار است (بیماری روانی).

و بر آن اساس سخن خدای تعالی است که کفّار به پیامبر (ص) گفتند: (مُعَلَّمٌ مَجْنُونٌ- ۱۴/ دخان) یعنی از پریانی که او را می آموزند، با او هستند، و همچنین آیه (أَ إِنَّا لَتارِکُوا آلِهَتِنا لِشاعِرٍ مَجْنُونٍ- ۳۶/ صافات).

جنّ التّلاع و الآفاق- گیاه بهاره و بیابانی بمقداری آنجا زیاد شد که گویی زمینی مجنون و جنّ زده است، و آیه (وَ الْجَانَّ خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نارِ السَّمُومِ،- ۲۷/ حجر) اشاره به خلقت و آفرینش نوعی از پریان است.

و آیه (کَأَنَّها جَانٌّ- ۱۰/ نمل) گفته شده اشاره به نوعی از مارهاست.

(جنب) [جنب:

اصل جنب عضوی از بدن (پهلو) و جمع آن- جنوب- است، خدای تعالی گوید:

(فَتُکْوی بِها جِباهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ- ۳۵/ توبه).

پیشانیها و پهلوهاشان را با همان زر و سیم اندوخته و مورد پرستش دنیائیشان داغ می کنند).

و آیه (تَتَجافی جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضاجِعِ- ۱۶/ سجده).

(شب هنگام برای عبادت، پهلوها را از استراحت دور می کنند و برمی خیزند).

در آیه (قِیاماً وَ قُعُوداً وَ عَلی جُنُوبِهِمْ- ۱۹۱/ آل عمران) واژه جنوب بطور استعاره چنانکه عادت اعراب است در باره سایر اعضاء استعاره شده است و مثل- یمین و شمال بکار رفته است.

چنانکه شاعر گوید:

من عن یمینی مرّه و أمامی (گاهی از جانب راستم و گاهی پیشارویم).

جنب الحائط و جانبه- یعنی کنار دیوار و سوی او.

و آیه (وَ الصَّاحِبِ (بِالْجَنْبِ) «۱»- ۳۶/ نساء) یعنی با همسفر و نزدیک.

---

(۱) قسمتی از آیه ۳۶/ نساء است که بهترین تعیین کننده روابط اجتماعی اسلامی انسانهاست می گوید:

و آیه (یا حَسْرَتی عَلی ما فَرَّطْتُ فِی (جَنْبِ اللَّهِ)- ۵۶/ زمر) یعنی افسوس بر من و بر زیانباری من که از خدا و امر او و حدودی که برای ما معیّن فرمود دوری کردم.

سار جنیبه، جنیبته، جنابیه و جنابیته- یعنی به سویش.

جنیته- به پهلویش زدم مثل- کبدته و فأدته- به کبد و دلش زدم و نیز مربوط به بیماری دل و کبد است یعنی (ذات الجنب- پهلو درد).

جنب- از درد پهلو شکایت کرد مثل- کبد و فئد- از درد کبد و دل شکایت کرد.

از اسم مصدر- الجنب- به دو صورت فعل ساخته شده:

اوّل- در معنی- به طرف او رفتن به جانب و ناحیه او رفتن.

دوّم- در معنی رفتن به کنار کسی و به حضور کسی رفتن.

فعل اوّل مثل- جنبته و أجنبته (به جانب او و حول و حوش او رفتم).

و آیه (وَ الْجارِ الْجُنُبِ- ۴۶/ نساء) یعنی همسایه دورتر و غیر خویشاوند شاعر گوید:

فلا تحرمنّی نائلا عن جنابه «۱».

رجل جنب و جانب- مردی که از راه، دور و منحرف می شود، خدای عزّ و جلّ

(وَ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ لا تُشْرِکُوا بِهِ شَیْئاً وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً وَ بِذِی الْقُرْبی وَ الْیَتامی وَ الْمَساکِینِ وَ الْجارِ ذِی الْقُرْبی وَ الْجارِ الْجُنُبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَ ابْنِ السَّبِیلِ وَ ما مَلَکَتْ أَیْمانُکُمْ إِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ مَنْ کانَ مُخْتالًا فَخُوراً- ۳۶/ نساء) خدای را بپرستید و شرک نورزید با پدر و مادر، با خویشاوندان، یتیمان، و مسکینان، همسایه خویشاوند، همسایه دورتر و غیر خویشاوند و همراه در سفر و رهگذران آواره از دیار، خدمتکاران و اسیران با تمام این اقشار رابطه احسان و نیکی داشته باشید زیرا خداوند، خودستا و نازنده و متکبّر به مال را دشمن دارد و سپس در باره بخیلان مال اندوز و کفّار و ریاکاران که قرین و یار شیطانند بحث می کند، براستی که سراسر قرآن- مثانی متشابها- است یعنی اساس و رشد حرکت انسانی را بسوی اللّه از دو محور معیّن می کند ۱- پالایش روح از زشتی ها و پیرایش او به نیکی ها، ۱- خودداری از هوسها ۲- خود سازی با عبادات ۱- کفران به طاغوت ۲- ایمان به اللّه ۱- دوری از ستم ۲- به یاری ستمدیده و مظلوم برخاستن ۱- دوری از جهالت ۲- گرایش به علم و حقیقت. اینها بودند کلید رمز آرامش دل و رشد کامل که مکتبهای غیر الهی از آنها بی بهره اند زیرا تنها (إِنَّ الصَّلاهَ تَنْهی عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْکَرِ وَ لَذِکْرُ اللَّهِ أَکْبَرُ- ۴۵/ عنکبوت) و (إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ وَ إِیتاءِ ذِی الْقُرْبی وَ یَنْهی عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْکَرِ وَ

الْبَغْيِ. ۹۰/ نحل).

(۱) شعر بالا مصراعی است از قصیده علقمه بن فحل، شاعر قبل از اسلام که او را با امرء و القیس

فرمایـد: (إِنْ (تَجْتَنِبُوا کَبـائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ- ۳۱/ نسـاء) و (الَّذِینَ یَجْتَنِبُونَ کَبـائِرَ الْإِثْمِ- ۳۷/ شـوری) و (وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ- ۳۰/ حج) و (وَ اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ- ۳۶/ نحل).

که اجتنـاب- در آیـات فوق عبارتست از ترک کردنشان و دور شـدنشان از کبائر و دروغ و طاغوت، و در آیه (فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ «۱»- ۹۰/ مائـده) واژه- فاجتنبوه- در این آیه یعنی- آن را دور کنیـد از واژه- اترکوه- یعنی شـما او را ترک کنید، در معنی رساتر است.

جنّب بنو فلان- وقتی در شترانشان شیر نیست.

(جنب) فلان خیرا و جنب شرّا- از خیر و شر رانده و دور شده، خدای تعالی در باره آتش عذاب گوید:

(وَ سَیُجَنَّبُهَا الْأَتْقَی الَّذِی یُؤْتِی مالَهُ یَتَزَکَّی- ۱۷/ اللّیل).

مقایسه کردند و او برتر شناخته شد، می گوید:

۱-

و فی کلّ حیّ خبطت بنعمه و حق لشاس من یداک ذنوب ۲-

و ما مثله فی النّاس الّا قبیله مساو و لادان لذاک قریب ۳-

فلا تحرمنی نائلا عن جنابه فانّی امرو وسط القباب غریب

۱- بخشش تو به همه قبائل رسیده است چه رسد به شاس برادرم که او هم بی بهره نشد ۲- مانند قوم و قبیله تو در مردم نیست هر چند نزدیک باشد ۳- پس مرا نیز که از قبیله ای دور هستم از بخشش و آزادی باز مدار و از دیارم دور مساز.

(۱)- قسمتی از آیه ۹۰/ مائده است و مربوط بحکم آیه فوق که چنین است (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَیْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّیْطانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ- ۹۰/ مائده) در این آیه شـیطان، و عواملی را که افعال شیطانی است ماننـد خمر و قمار که جامعه را از یاد خدا و نماز باز می دارد و بذر کینه توزی و بغض و دشـمنی را در دلها می کارد با فعل- فاجتنبوه یعنی پس دورش کنید و از دایره زندگی او را و آثار شومش را حذف کنید ذکر شده که به گفته مؤلّف محترم واژه- ترک کردن- بکـار رفتـه (یعنی بروش لیبرالیسـتها کـه فسـاد را بـاقی می گذارنـد و می گوینـد دوری کنیـد). بلکه می فرمـاید فـاجتنبوه- یعنی دور و محوش کنیـد و امروز جهان غرب و شـرق از چنین فساد و تباهیها در اثر وجود خمر و قمار بفریاد آمـده اند امّا در حکومت عدل اسـلامی با اجرای همین فرمان قرآن یعنی دور کردن میخوارگی و قمار، جان و مال، و ناموس میلیونها انسان مسـلمان ایرانی کشور عزیزمان و ارواح میلیونها جوان با اسـتعداد در راه خودکفایی و سازنـدگی جامعه قرار گرفته چون

عوامل شیطانی از میانه مردم رخت بربسته است.

ص: ۴۲۰

(آتش عذاب را از پرهیزکاری که مال خود را در راه خدا و بخاطر تزکیه بنفس می دهد دور خواهد کرد).

اگر واژه جنب- بدون مفعول بکار رود مثل:

جنب فلان- از خیر دور شد و همینطور در دعای به خیر، و در آیه مبارکه (وَ اجْنُبْنِی وَ بَنِیَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ- ۳۵/ ابراهیم).

(مرا و پسرانم را از پرستش بتها دور دار).

گفته شده- و اجنبنی- از- جنبته عن کذا است- یعنی از آن دورش کردم.

و نیز گفته اند- از جنبت الفرس است- یعنی اسب را به سوی خودم کشاندم.

و در آیه اخیر گویی حضرت ابراهیم (ع) از خداوند می خواهد با الطاف خودش و با وسائل و اسباب خفیّه اش او و تبار و فرزندانش را از شرک و پرستش بتها دور دارد.

الجنب- یعنی فاصله و گشادی میان دو پا، که گویی ترکیب و خلقت او طوری است که یکی از پاها از دیگری دورتر است و آیه (وَ إِنْ کُنْتُمْ (جُنُباً فَاطَّهَّرُوا- ۶/ مائده) یعنی اگر جنب شدید و جنابتی در اثر انزال بشما رسید خود را پاکیزه کنید.

افعال واژه جنب- در معنی آیه فوق- جنب و أجتنب و تجنّب- است و چون جنابت سبب دور شدن از نماز و حکم شرعی است- جنابه- یعنی دور کننده نامیده شده.

جنوب- نقطه مقابل- و نامیدن آنجا بجنوب یا به اعتبار این است که جنوب، آمدن از جانب کعبه است و درست هم همین است و یا به اعتبار رفتن از آنجا است و هر دو معنی در معنی جنوب هست.

و از واژه جنوب عبارتهای:

جنبت الرّیح- یعنی باد جنوبی وزید «۱».

فاجنبنا- در باد جنوب داخل شدیم.

---

(۱) بادهای چهار گاه را ۱- باد جنوب ۲- باد شمال ۳- باد صباح، ۴- باد دبور، می نامند و باد سموم- نیز باد گرم و هلاکت زاست که هم در شب و هم در روز می وزد مثل- باد حرور- که در شب

جنبنا- باد جنوبی بما رسید و:

سحابه مجنوبه- باد جنوب بر ابر ورزیده، مشتقّ شده است.

(جنح) [جنح :

الجناح، بال پرنده است، گفته می شود- جنح الطّائر- یعنی بالش شکست.

خدای تعالی گوید: (وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیْهِ- ۳۸/ انعام).

جناحیه- پهلوها و کرانه های هر چیز، یعنی دو بالش و می گویند:

جناحا السّفینه- دو پهلویش.

جناحا الوادی- دو طرف دره کوه.

جناحا الإنسان- دو پهلو و دو طرف بدن.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ اضْمُمْ یَدَکَ إِلی (جَناحِکَ)- ۲۲/ طه) یعنی دستت را به پهلو و بر خویش بگذار. و اضمم إلیک جناحک- یعنی دستت را، زیر بال در پرندگان مثل دست در انسان و چهار پایان است از این روی به بالهای پرنده هم- یداه گویند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَهِ- ۲۴/ اسراء) که بطور استعاره بکار رفته است، یعنی: برای پدر و مادرت بال تواضع و رحمت بگستر و فرو بگذار، زیرا واژه- ذلّ- دو وجه دارد:

اوّل- ذلّی که انسان را کم ارزش می کند و فرو می آورد.

دوّم- ذلّی که انسان را رفعت می دهد و بالا می برد، و آیه (جَناحَ الذُّلِّ مِنَ

و روز می وزد، شعراء، بادها را گاهی مورد خطاب قرار داده و پیام رسان خود ساخته اند، چه شعرای عرب و چه شعرای ایرانی، انوری می گوید:

بر سمرقند اگر بگذری ای باد سحر نامه اهل خراسان به بر خاقان بر

فخر رازی گوید:

و ریح الشّمال عساک ان تتحملی خذمی الی الصّدر الامام الافضل

وقفی بواديه المقدّس و انظری نور الهدی متالفا لا يأتلی

باد یکی از عوامل لطف و نعمت با عذاب و نقمت خداوندی است و ریاح در قرآن بهر دو معنی آمده است. [...]

ص: ۴۲۲

(الرَّحْمَهِ- ۲۴/ اسراء) یعنی: فروتنی و تواضعی که رفعتش می دهد و ارزش انسان را بالا- می برد نه آن تواضعی که از لفظ جناح- در معنی خواری به صورت استعاره بکار می رود گوئی که آدمی در پیشگاه خدای تعالی رفعت می دهد و بزرگی می بخشد و این رفعت و شکوه از عالیترین وسیله دستیابی به رحمت است و یا بهترین رحمت فرزند نسبت به پدر و مادر، و آیه:

(وَ اضْمُمْ إِلَیْکَ جَناحَکَ مِنَ الرَّهْبِ- ۳۲/ قصص) یعنی: اگر بیم داری دو دست خویش با خود محکم و پیوسته دار).

جنحت العیر فی سیرها- یعنی شتر شتاب کرد گویی که از دستانش یاری می جوید.

جنح اللّیل- شب سیاهیش را بگسترانید.

الجنح- قسمتی از شب تاریک است، خدای تعالی گوید:

(وَ إِنْ (جَنَحُوا) لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَها- ۶۱۱/ انفال) یعنی اگر به آشتی و صلح مایل شدند پس آشتی کن. چنانکه می گویند: جنحت السّفینه- کشتی بیک پهلو کج شد.

(جناح)- یعنی: اثم و گناه، و چون انسان را از حقّ دور و منحرف می کند- جناح- نامیده شده و سپس هر گناهی را جناح نامیده اند. در سخن خدای تعالی: (لا جُناحَ عَلَیْکُمْ- ۲۳۵/ بقره) یعنی در غیر مورد گناه (و کارهائی که گناه نیست و مباح است).

جوانح الصّدر- دنده هائی که سر آنها باستخوان وسط سینه و چنبر گردن متّصل است و جلوی ریه ها قرار دارد و مفرد آن- جانحه- است بخاطر اینکه- إنحناء- دارد.

(جند) [جند]:

به سپاهی و لشکر- جند گویند.

نامیدن لشکر به جند- باعتبار فشردگی و تراکم قدرت آن است، زیرا- جند- در اصل نام زمین پر سنگلاخ و سخت است سپس به هر مجتمع، و جمعیّت متراکمی- جند گفته اند مانند: الأرواح جنود مجنّده «۱».

خدای تعالی گوید: (إِنَّ جُنْدَنا لَهُمُ الْغالِبُونَ

- ۱۳۷/ صافّات) و (إِنَّهُمْ جُنْدٌ

---

(۱) یعنی ارواح حقایقی متراکم و نیرومندند و چون کارگزاران و نیرو دهندگان جهانند در واقع

(مُغْرَقُونَ- ۲۴/ دخان) جمع جند- أجناد و جنود است در آیات زیر بصورت جمع آمده:

(وَ جُنُودُ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ- ۹۵/ شعراء) و (وَ ما يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ- ۳۱/ مدثّر) و (اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنا عَلَيْهِمْ رِيحاً وَ جُنُوداً لَمْ تَرَوْها- ۹/ احزاب) در آیه اخیر جنود- اوّل کفّارند و جنود دوّم که آنها را ندیده اند فرشتگانند.

(جنف) [جنف:

اصل- الجنف- کجی و انحراف از حقّ و حکم است، پس در آیه (فَمَنْ خافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفاً- ۱۸۲/ بقره) (یعنی کسیکه می ترسد وصیّت کننده از حقّ منحرف شود) در آیه فوق واژه- جنفا- یعنی انحراف آشکار از این جهت در آیه:

(غَيْرَ مُتَجانِفٍ لِإِثْمٍ- ۳/ مائده) یعنی: متمایل به گناه. (نفی در نفی است).

(جنی) [جنی:

جنیت الثّمره و اجتنیها و الجنیّ و الجنی- یعنی برگزیدن و گرفتن و چیدن میوه از درخت و برداشتن عسل از کندو.

واژه- الجنّی- بیشتر در مورد چیدن میوه کم و تازه بکار می رود، خدای تعالی می فرماید: (تُساقِطْ عَلَيْكِ رُطَباً جَنِيًّا- ۲۵/ مریم) و (وَ جَنَى الْجَنَّتَيْنِ دانٍ- ۵۴/ الرّحمن) (میوه آن باغ در بهشت در دسترس چینندگان است).

أجنی الشّجر- میوه آن درخت رسید.

الأرض کثر جناها- بهره و ثمره آن زمین زیاد شد.

جنی فلان جنایه- یعنی جنایت کرد، که از معنی اصلی واژه استفاده شده است، مثل اجترم- که از واژه- جرم- استعاره شده یعنی (جرم و گناه انجام داد).

(جهد) [جهد]:

الجهد و الجهد یعنی طاقت و نیرو و مشقّت و سختی.

گفته شده- جهد با فتحه حرف (ج) یعنی مشقّت و سختی و با ضمّه حرف

سپاهیانی هستند که بیاری مؤمنین می رسند غیر از پیامبران بر کسانی هم که نام اللّه را به حقیقت و با ایمان اداء می کنند و در راهش استقامت می ورزند نازل می شوند و آنها را با آرامش خاطر و اعتماد به وعده های خداوند بشارتشان می دهند، می گوید:

(إِنَّ الَّذِينَ قالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلائِكَةُ أَلَّا تَخافُوا وَ لا تَحْزَنُوا وَ أَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ- ۳۰/ فصلت) امروز نمونه عملی و آشکار این حقایق را از زبان ایثارگران جبهه های حقّ علیه باطل باید شنید.

ص: ۴۲۴

(ج) یعنی کوشش گسترده و وسیع باندازه طاقت و در این معنی در باره انسان خدای تعالی گوید:

(وَ الَّذِینَ لا یَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ- ۷۹/ توبه) و (وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَیْمانِهِمْ- ۱۰۹/ انعام) یعنی سوگند خوردند و تأیید نمودند که بیشتر از وسع و نیرویشان بکوشند و مومن شوند.

اجتهاد- یعنی خود را با صرف نیرو و تحمّل بسختی و مشقّت واداشتن.

جهدت رأیی و أجهدته- فکر و اندیشه ام را تفکّر، قدرت بخشیدم.

(جهاد) و مجاهده- پرداختن و صرف نیرو برای دفع دشمن و راندن اوست، جهاد بر سه گونه است:

۱- جنگ و مجاهده برای راندن و دفع دشمن آشکار.

۲- جهاد با شیطان و اهریمن.

۳- جهاد در مجاهده با نفس.

هر سه معنی فوق در سخن خدای تعالی و در آیات زیر آمده است که: (وَ جاهِدُوا فِی اللَّهِ حَقَّ جِهادِهِ- ۷۸/ حجّ) و (جاهِدُوا بِأَمْوالِکُمْ وَ أَنْفُسِکُمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ- ۴۱/ توبه) و (إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا بِأَمْوالِهِمْ وَ أَنْفُسِهِمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ- ۷۲/ انفال).

و پیامبر عظیم الشّان اسلام فرمود: «جاهدوا أهواءکم کما تجاهدون أعدائکم».

(با هواهای نفسانیتان همانگونه جهاد کنید که با دشمنانتان).

مجاهده- با دست و زبان هر دو انجام می شود، پیامبر (ص) فرمود: (جاهدوا الکفّار بأیدیکم و ألسنتکم) «۱».

(جهر) [جهر]:

جهر یعنی ظهور چیزی بخوبی و زیادی و روشنی در برابر حسن دیدن و

---

(۱) از این حدیث پیامبر دستور صریح و شدید تبلیغات علیه دشمنان بخوبی فهمیده می شود یعنی بایستی تمام رسانه های گروهی در حکومت اسلامی با همان تجهیزات و آمادگی که رزمندگان ما در جبهه های جنگ علیه کفّار و متجاوزین نبرد می کنند آنها نیز با زبانها و تبلیغات سمعی و بصری و انتشار سخنرانیها و پخش مطبوعات و مجلّات، نبردی پیوسته و پی گیر با تبلیغات جبهه کفر و الحاد داشته باشند نه اینکه هدف تبلیغات ایجاد و تولید سرگرمی ها و تخدیر مردم باشد و بنام تفنّن و تفریح جامعه را از خطر دشمنان غافل و بی خبر نگهدارند که چنین شیوه ای خواست استعمارگران شرق و غرب است و چنین

شنیدن:

۱- ظاهر بودن و ظهور چیزی برای چشم مثل عبارت، رأیته جهارا- بروشنی و بدون مانع او را دیدم، و در آیات:

لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی نَرَی اللَّهَ جَهْرَةً- ۵۵/ بقره) و أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً- ۱۵۳/ نساء).

(این دو آیه نقل قول سخنان بنی اسرائیل به حضرت موسی که می گفتند ما ایمان نمی آوریم تا خدای را بروشنی و عیان ببینیم یا او را بروشنی بر ما بنمایانی).

و از همین معنی است عبارت- جهر البئر و اجتهرها- یعنی آب چاه را ظاهر کرد. گفته می شود. ما فی القوم أحد یجهر عینی- یعنی در آن قوم کسی که چشم گیر و بزرگ باشد نیست.

جوهر- بر وزن فوعل از همین ریشه است، جوهر- چیزی است که اگر باطل و زایل شود محمول آن هم یعنی آنچه که بر جوهر متّکی است باطل می شود، علّت نامیدن جوهر در اشیاء برای ظاهر بودن آن در برابر حاسّه (شعور) است.

۲- امّا معنی جهر- یعنی روشن و آشکار بودن برای گوش، و حسّ شنیدن، در آیات:

سَواءٌ مِنْکُمْ مَنْ أَسَرَّ الْقَوْلَ وَ مَنْ جَهَرَ بِهِ- ۱۰/ رعد) و وَ إِنْ تَجْهَرْ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ یَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفی ۷/ طه) و إِنَّهُ یَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ، وَ یَعْلَمُ ما تَکْتُمُونَ- ۱۱۰/ نساء) و وَ أَسِرُّوا قَوْلَکُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ- ۱۳/ الملک) و وَ لا تَجْهَرْ بِصَلاتِکَ وَ لا تُخافِتْ بِها «۱»- ۱۱۰/ اسراء)

مباد.

(۱) فخر رازی صاحب تفسیر کبیر که خود شافعی و متکلّم اصولی است در جلد اوّل تفسیرش پس از شرح مفصّل و جامعیکه در باره جهر- بسم اللّه الرحمن الرّحیم- در نمازها در حدود دویست صفحه بحث می کند نخست با دلایل عقل و تاریخی ثابت می کند که- بسم اللّه الرّحمن الرّحیم- در شمار آیات سوره ها و سوره فاتحه است و سپس نظر شافعی را در باره بلند خواندن «انّ الدّلیل العقلیه موافقه لنا و عمل علیّ بن أبی طالب علیه السّلام معنا و من اتخذ علیّا اماما لدینه فقد استمسک بالعروه الوثقی فی دینه و نفسه» و «و امّا الشّافعی فانّه قال: انّها آیه و یجهر بها» (تفسیر کبیر فخر رازی ۱/ ۲۰۳ و ۲۰۷ چاپ مصر)، یعنی دلایل عقل بر بلند خواندن- بسم اللّه الرّحمن الرّحیم- در نمازها موافق نظر ماست که می گوئیم بایستی بلند خوانده شود و عمل علیّ بن أبی طالب علیه السّلام نیز با ماست و کسیکه علی را در دین خود امام و پیشوا بگیرد بتحقیق بعروه الوثقی یعنی ریسمان محکم و نجات بخش الهی دست زده است و چنین کسی در دین و نفس خویش استوار و نجات یافته است و شافعی هم گفته است که- بسم اللّه الرّحمن

(یعنی نمازتان باید نه با بانگ بلند و نه چون خاموشان باشد).

و آیه (وَ لا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ کَجَهْرِ بَعْضِکُمْ لِبَعْضٍ- ۲/ حجرات) گفته می شود: کلام جوهریّ و جهیر: یعنی صدای بلند.

جهیر- کسیکه خوش منظر و زیباست.

(جهز) [جهز]:

جهز یعنی آماده کردن خدای تعالی گوید: فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهازِهِمْ- ۷۰/ یوسف).

جهاز- یعنی اسباب و لوازم آماده هر چیز.

تجهیز- برداشتن و آماده کردن وسایل برای (سفر، جنگ، عروسی) و هر کاری.

ضرب البعیر بجهازه- برای گریختن شتر یا ستور و ریختن بار از پشت خود به میان دست و پایش بکار می رود.

جهیزه «۱»- زن احمق و نادان. و نیز گرگی هم که بچّه گرگ دیگری را شیر می دهد- جهیزه- گویند.

(جهل) [جهل :

الجهل یعنی نادانی و بر سه گونه است:

اوّل- خالی بودن نفس و خاطر انسان از علم و دانش که بعضی از متکلّمین یعنی (دانشمندان دینی که از راه حکمت و استدلال عقلی با خصم گفتگو می کنند) معنی اوّلیه جهل را مقتضی و مناسب کارهایی می دانند که با بی نظمی جریان دارد.

الرّحیم- خود آیه ای است از سوره های قرآن، و بلند خوانده می شود، سپس فخر رازی در صفحات ۱۹۸ و ۱۹۹ می نویسد دلیل دوازدهم این است که معاویه بمدینه وارد شد و با مردم نماز خواند و سوره فاتحه را بدون بسم اللّه الرّحمن الرّحیم قرائت کرد همینکه نماز را تمام کرد مهاجرین و انصار از همه طرف بر او فریاد زدند، آیا فراموش کردی؟! بسم اللّه الرّحمن الرحیم کجا رفت و چه شد؟! ناچار معاویه نمازش را تکرار کرد و بسم اللّه الرّحمن الرّحیم را خواند.

«و هذا الخبر یدلّ علی اجماع الصّحابه رضی اللّه عنهم علی انّه من القرآن و من الفاتحه».

(۱) معنی این واژه از ضرب المثل معروفی گرفته شده که گفته اند میان دو گروه قتلی واقع شد و جمعی پا در میانی کردند و مشغول آشتی دادن بودن و طرفین راضی شدند، که ناگهان زنی بنام- جهیزه- فریاد زد قاتل پیدا شد همینکه قاتل را کشتند دیگر صلحی میان دو گروه انجام نشد لذا گفتند:

قطعت جهیزه کلّ خطیب- یعنی جهیزه بعد از صلح و آشتی همه حرفهای مردم را قطع کرد و گفتند احمق من جهیزه (نادان تر از جهیزه) و ضرب المثل شد. (مجمع الامثال جلد اوّل).

ص: ۴۲۷

دوّم- یعنی اعتقاد و باور داشتن چیزی بر خلاف آنچه که هست.

سوّم- جهل و نادانی یعنی انجام کاری بر خلاف آنچه که باید انجام شود خواه در باره آن اعتقاد درستی داشته باشد یا اعتقادی ناصحیح و فاسد مثل کسیکه عمدا نماز را ترک می کند، و بر این معنی است آیه قالُوا أَ تَتَّخِذُنا هُزُواً قالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجاهِلِينَ- ۶۷/ بقره).

(آیا ما را به ریشخند میگیری پاسخ داد، پناه بخدا می برم که از نادانها باشم).

واژه- هزوا- یعنی ریشخند و استهزاء که آن را جهل گفته است.

فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْماً بِجَهالَةٍ- ۶/ حجرات) (بررسی و تحقیق کنید تا به کاری جاهلانه دست نیازیده باشید).

(جاهل)- گاهی بصورت ذمّ و ناپسند و ملامت، بیان می شود که بیشتر اینطور است و گاهی هم در معنی و روش ناپسند نیست، مثل آیه يَحْسَبُهُمُ الْجاهِلُ أَغْنِياءَ مِنَ التَّعَفُّفِ- ۲۷۳/ بقره).

یعنی کسیکه بحال ایشان شناخت و معرفت ندارد و آنها را نمی شناسد بی نیازشان پندارد، چون عفیفند و اینگونه تعبیر از جاهل مربوط بجهالت مذموم و ناپسند نیست.

(مجهل)- کار گمراهی آور، و زمینی بی نشان و بدون علامت برای راهنمایی و نیز مجهل- روشی و خصلتی است که عقیده ای بر خلاف آنچه که حقیقت است نشان می دهد و بانسان تحمیل می کند.

استجهلت الرّیح الغصن- باد شاخه را طوری حرکت داد که گوئی از درخت کنده شده و بر درخت نیست که در این عبارت استعاره ای بسیار نیکو و جالب است.

(جهنّم) [جهنّم:

«۱» اسمی است که در باره آتش افروخته عذاب الهی گفته شده اصلش

---

(۱) جوهری مانند راغب می نویسد: جهنّم از نامهای آتش است که معرفه و مؤنّث نیست و گفته شده معرب از فارسی است. شیخ طریحی به نقل از مصباح المنیر، جهنّم را از همان معنی پنج حرفی جهنام می داند و سپس می گوید و هو فارسی و معرب، جوالیقی بنقل از ابن انباری و او از قول اکثر نحویّین

فارسی و معرب است و همان- جهنام- است، خدای بهتر داند و اللّه اعلم.

(جیب) [جیب:

«۱» یعنی گریبان و یقه پیراهن، خدای تعالی گوید:

وَ لْیَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلی جُیُوبِهِنَّ «۲»- ۳۱/ نور).

(یعنی با سرپوش و روسری خویش برو گردن و موی بپوشانند) جیوب جمع

می گوید: و هی اعجمیه- که تنوین نمی گیرد و غیر منصرف است و نیز گفته شد جهنّم عربی است، عجّاج گفته است که جهنّم بمعنی چاه عمیق و جهنام است، و همین معنی را ابن منظور نقل می کند، ازهری در تهذیب اللغه پس از ذکر اعجمی بودن آن می نویسد «و قال آخرون جهنّم عربی» و سپس ابن منظور از ابن خالویه نقل می کند- بئر جهنام- یعنی چاه عمیق و نامیدن جهنّم است زیرا جهنام در زبان عرب یعنی- بعیده القعر- و اگر از عبرانی هم باشد زبان عبرانی خواهر زبان عربی است و زبان عربی از نظر زمانی مقدّم بر آن است اعشی از شعرای جاهلی، جهنام را در معنی چاه عمیق بکار برده است.

و ابن برّی شعر اعشی را دلیل بر اعجمی بودن آن می داند ابو علی فارسی هم از قول یونس می نویسد: انّ جهنم اسم عجمیّ. (صح- لس/ ج ۱۲ ص ۱۱۲- مختار الصّحاح/ محمّد بن ابو بکر رازی- مجمع البحرین/ ج ۶ المعرب/ جوالیقی ص ۱۰۷- تهذیب اللّغه).

(۱) جیب در اشعار شعرای فارسی زبان ما زیاد بکار رفته است جامی در باره پیر خار کن که نیایش می کرد می گوید:

خار کن پیری با دلق درشت پشته خار همی برد به پشت

لنگ لنگان قدمی برمی داشت هر قدم دانه شکری می کاشت

کای فرازنده این چرخ بلند وی نوازنده دلهای نژند

کنم از جیب نظر تا دامن چه عزیزی که نکردی با من

یعنی از سر تا پای وجود خویش می نگرم همه اش عزّت و لطف می بینم. عبارت- سر در جیب تفکّر فرو بردن- در گلستان سعدی و در بیان سایر شعراء زیاد بکار رفته است.

(۲) آیه وَ لْیَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلی جُیُوبِهِنَّ) از سوره مبارکه نور است که در آغازش اشاره با موری می کند که پایه های سعادت خانواده و جامعه بر آنها قرار دارد، تهمت زدن بزنان پاک را بسختی نکوهش کرده و تهمت زنندگان را مستوجب

عـذابی بزرگ می دانـد به ویژه کسـانی که خوش دارنـد فحشا را در جامعه گسترش و پراکنـده سازنـد و بزبان پاک بهتان می زنند، سپس بآیه فوق می رسد و ابتداء مردان را دستور عفّت و چشم پوشی و دوری از زشتی و نگاه خیره نکردن به زنان تذکّر می دهد زیرا همواره مردانند که وسـیله و آغاز گمراهی و فساد و فریب دادن زنان هستند و لذا قرآن از مردان شـروع می کند که قُلْ لِلْمُؤْمِنِینَ یَغُضُّوا مِنْ أَبْصـارِهِمْ وَ یَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذلِکَ أَزْکی لَهُمْ- ۳۰/ نـور) بگو مردان مؤمن که دیـده از غیر محرم خویش فرو گیرنـد و عفّت خویش نگه دارنـد که بپاکـدامنی نزدیکتر است سـپس زنـان را که بـایستی شخصـیّت خود را حفظ کننـد و همطراز مردان در عفت و پاکدامنی قرار گیرند مخاطب ساخته و می گوید: بزنان مؤمن بگو آنها نیز دیده از غیر محرم خویش بپوشـند و خود را از حرام نگهدارنـد روپوشـها بر گریبان و گردن و موی خویش قرار دهند و زینت برای غیر ننمایند تا رستگار شوند.

ص: ۴۲۹

جیب است.

(جوب) [جوب:

یعنی کندن حفره و چاله که همان گود کردن زمین برای آبریز است، سپس در کندن هر زمینی بکار می رود، خدای تعالی گوید: وَ ثَمُودَ الَّذِینَ جابُوا الصَّخْرَ بِالْوادِ- ۹/ فجر).

(قوم ثمود که برای خانه سازی و شهر سازی دل کوهها را در- وادی القری- می شکافتند و سنگها را می بریدند).

هل عندک جائیه خبر؟؟ آیا خبر مهمّی و از شهرها رسیده ای داری؟

(جواب) الکلام- سخنی است که سویدای دل و خاطر را طیّ می کند و از دهان گوینده به گوش شنونده می رسد.

جواب- سخنی است که آغاز و ابتدای خطاب نیست بلکه به سخنی که قبلا گفته شده برمی گردد، خدای فرماید: وَ ما کانَ جَوابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قالُوا- ۸۲/ اعراف).

جواب- در برابر پرسش و سؤال گفته می شود.

پرسش و سؤال نیز دو گونه است:

۱- خواستن بحث و سخن و گفتگو مطالبه پاسخ آن سخن.

۲- تقاضای بخشش و کمک و پاسخ خواستن آن.

در باره معنی اوّل سؤال، آیات أَجِیبُوا داعِیَ اللَّهِ ۳۱/ احقاف) (یعنی: دعوت کننده بخدای را اجابت کنید) و وَ مَنْ لا یُجِبْ داعِیَ اللَّهِ- ۳۲/ احقاف).

در معنی دوّم سؤال، آیه قَدْ أُجِیبَتْ دَعْوَتُکُما فَاسْتَقِیما- ۸۹/ یونس) یعنی آنچه که خواستید بشما داده شد. پس استقامت بورزید.

گفته شده: (استجابه) همان- إجابه است و حقیقتش- قصد پاسخ دادن و آمادگی برای جواب است ولی- استجابه- بپاسخ دادن تعبیر شده است که از آماده شدن برای پاسخ خدا نیست، خدای تعالی فرماید:

اسْتَجِیبُوا لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ- ۲۴/ انفال) و ادْعُونِی أَسْتَجِبْ لَکُمْ- ۶۰/ غافر) و فَلْیَسْتَجِیبُوا لِی- ۱۸۶/ بقره) و فَاسْتَجابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ- ۱۹۵/ آل عمران) و وَ یَسْتَجِیبُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ- ۲۶/ شوری) و وَ الَّذِینَ اسْتَجابُوا لِرَبِّهِمْ- ۳۸/ شوری) و وَ إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی

فَإِنِّی قَرِیبٌ أُجِیبُ دَعْوَهَ الدَّاعِ إِذا دَعانِ- ۱۸۶/ بقره) و فَلْیَسْتَجِیبُوا لِی- ۱۸۶/ بقره) و الَّذِینَ اسْتَجابُوا لِلَّهِ وَ الرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ ما أَصابَهُمُ الْقَرْحُ- ۱۷۲/ آل عمران).

(این آیه شکوه و عظمت معنوی مجروحین و معلولین با ایمان را بیان می کند که اینان با اینکه مجروح و معلول هستند به پروردگار و پیامبر (ص) لبّیک می گویند و دست از ایثار و ایمان خویش نه تنها برنمی دارند که استوارتر می شوند).

(جود) [جود]:

خدای تعالی گوید: وَ اسْتَوَتْ عَلَی الْجُودِیِّ- ۴۴/ هود) گفته شده جودی نام کوهی میان موصل و جزیره است، یعنی (میان دجله و فرات) که در اصل منسوب است به جود یعنی بخشش مال و علمی که در تصرّف کسی است و آنرا مالک شده است، رجل جواد- مرد بخشنده.

فرس جواد- اسبی که با تمام نیرو و وجودش خویش می دوید گوئی که توان خود را بصاحبش می بخشد جمعش- جیاد است- یعنی اسبان باوفا و خادم، خدای تعالی گوید:

بِالْعَشِیِّ الصَّافِناتُ الْجِیادُ- ۳۱/ ص) (تمام آیه چنین است، إِذْ عُرِضَ عَلَیْهِ بِالْعَشِیِّ الصَّافِناتُ الْجِیادُ- ۳۱/ ص آنگاه که بعد از نیمروز آن اسبان تیزتک و تیز رو را بر او عرضه کردند).

باران زیاد را جود گویند و در باره اسب- جوده- و در مورد مال- جود- بکار می رود. جاد الشّی ء جوده فهو جیّد- یعنی: آن چیز متعالی و نیکو شد.

جیّد- در معنی شکوهمند و عالی همان است که خدای تعالی از معنی و مفهوم آن خبر می دهد که: أَعْطی کُلَّ شَیْ ءٍ، خَلْقَهُ ثُمَّ هَدی «۱»- ۵۰/ طه).

(جأر) [جأر]:

زاری کرد، خدای تعالی گوید: فَإِلَیْهِ تَجْئَرُونَ- ۵۳/ نحل) (هر گاه گزندی

---

(۱) اشاره بآیه ای است که حضرت موسی در برابر سؤال فرعون که می گوید: فَمَنْ رَبُّکُما یا مُوسی ۴۹/ طه) ای موسی پروردگار تو کیست که مرا بایمان نسبت باو می خوانی پاسخ می دهد که رَبُّنَا الَّذِی أَعْطی کُلَّ شَیْ ءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدی ۵۰/ طه) خدای ما کسی است که آفرینش هر چیزی را چنانکه بایسته و شایسته آن است تماما باو داده است چنانکه- دست را، گیرائی پای را- روائی- زبان را، گویایی- چشم را بینائی- گوش را شنوائی دل و جان را- دانایی- و بالاخره انسان را حسّ دانش دوستی و کنجکاوی عطا فرموده.

بشما می رسد بسوی خدا زاری می کنید، ثمّ اذا مسّکم الضّر الیه تجأرون) و إِذا هُمْ یَجْأَرُونَ- ۶۴/ مؤمنون) و لا تَجْأَرُوا الْیَوْمَ- ۶۵/ مؤمنون).

(جأر) [جأر]:

وقتی بکار می رود که زاری و تضرّع زیاد شود و تشبیهی است به صدای حیوانات دیگر در ناراحتی و در دو الم، مانند آهوان و همانند آنها.

(جار) [جار]:

الجار کسی است که نزدیک تو خانه و مسکن دارد و زندگی می کند.

واژه جار- از اسمهائی است که معانی نزدیک بهم دارد زیرا کسی همسایه دیگری نمی شود مگر اینکه آن همسایه برای او مانند برادر و دوست باشد و چون حقّ همسایگی عقلا و شرعا بسیار بزرگ و سنگین می شود.

بهر کسی که حقّش بر دیگران بزرگ است و حقّی پیدا می کند یا حقّ همسایگی غیر خویشاوند را نیز بزرگ می شمارد در آنصورت- جار- اطلاق می شود، خدای تعالی گوید:

وَ الْجارِ ذِی الْقُرْبی وَ الْجارِ الْجُنُبِ- ۳۶/ نساء) (همسایه خویشاوند و غیر خویشاوند).

استجرته فأجارنی- از او مزد یا زینهار و پناه خواستم پناهم داد. و بر این معنی آیات وَ إِنِّی جارٌ لَکُمْ- ۴۸/ انفال) (من پناهتان هستم) و وَ هُوَ یُجِیرُ وَ لا یُجارُ عَلَیْهِ-

---

خدای ما کسی است که برای انسان همسری از نفس و جان او آفریده که همانند وی و همجنس وی و همصدای وی است هر چیزی را در راهی که نهاد حیوانات و سرشت آدمیان است قرار داد تا بداند از دشمن چگونه پرهیزد و بدوستش چگونه پردازد و معاش و غذا از کجا جوید. به گفته صاحب مجمع البحرین تعبیر این آیه همان است که در جای دیگر گفت وَ خَلَقَ کُلَّ شَیْ ءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِیراً- ۲/ فرقان) اوست که همه چیز را آفرید و برای رشد و کمال او همه گونه نیازهای مادّی و معنوی آنها را در دست رس و در راهشان قرار داد، چنانکه در جای دیگر فرمود هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُمْ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً- ۲۹/ بقره) یعنی او را براه توحیدیش رهنمون شد چون فرعون در برابر این حقایق انکار ناپذیر جهان هستی مبهوت می شود می پرسد تکلیف گذشتگان چیست؟ و احوال پشینیان چگونه است؟

موسی (ع) می گوید: علم و آگاهی آنرا خدا داند زیرا او هیچ چیز را فرو نگزارد و فراموش نکند اعمال گذشتگان در صحیفه کارکردشان ثبت است و به پاداش خویش می رسند، یعنی:

آن صانع لطیف که بر فرش کائنات ترکیب آسمان و زمین استوار کرد

اجزاء خاک مرده بتشریف آفتاب بستان میوه و چمن و لاله زار کرد

بعد از خدای هر چه پرستند هیچ نیست بی دولت آنکه بر همه هیچ اختیار کرد

ص: ۴۳۲

۸۸/ مؤمنون) (او پناه می دهد و در پناه کسی نیست).

که تحقیقا از واژه- جار- قرب و نزدیکی تصوّر می شود و کسیکه بدیگری نزدیک است او را همسایه اش گویند.

جاره و جاوره و تجاور- نیز بهمان معنی است یعنی همسایه او و یا در مجاورت و پناه او قرار گرفت.

خدای تعالی گوید:

لا یُجاوِرُونَکَ فِیها إِلَّا قَلِیلًا- ۶۰/ احزاب) (تو را جز مدّت کمی همسایه و در پناه نخواهند بود). وَ فِی الْأَرْضِ قِطَعٌ مُتَجاوِراتٌ- ۴/ رعد) (و در زمین قسمتهائی بیکدیگر مجاور و نزدیکند). و باعتبار معنی نزدیکی در واژه- جار بکسی هم که از طریق مستقیم و راه عدول می کند و دور می شود می گویند: جار عن الطّریق- سپس این معنی در عدول از حقّ نیز بکار رفته است و از آن واژه (جور) مشتق شده خدای تعالی گوید: وَ مِنْها جائِرٌ- ۹/ نحل) یعنی از راه روشن توحید کج و منحرف است.

- عدّه ای گفته اند:- جائر- یعنی عدول کننده و منحرف در باره کسی است که مردم را از التزام و پایبند بودن به آنچه را که شرع امر کرده منع می کند و باز می دارد.

(جوز) [جوز]:

عبور کردن، خدای تعالی گوید: فَلَمَّا جاوَزَهُ هُوَ- ۲۴۹/ بقره) یعنی: همینکه بر آن نهر بگذشت (مربوط بعبور کردن طالوت و یارانش از نهر است).

و آیه وَ جاوَزْنا بِبَنِی إِسْرائِیلَ الْبَحْرَ- ۳۸/ اعراف) یعنی بنی اسرائیل را از دریا گذراندیم.

جوز الطّریق- یعنی وسط و میانه راه.

جاز الشّی ء- یعنی آنچیز گذشت، گویی که بآسانی از وسطش گذشته که عبارت از بسهولت و آسانی واردشدن است.

جور السّماء- میانه آسمان.

جوزاء- تصویری است فلکی و بخاطر آن است که آن تصویر فلکی از عرض و میانه آسمان می گذرد که- جوزاء- نامیده شده.

شاه جوزاء- گوسپندی که پشم پشتش سفید رنگ است.

جزت المکان- وارد آنجا شدم.

أجزته- او را جاری کردم و پشت سر گذاشتم.

استجزت فلانا فأجازنی- از او نوشیدنی خواستم مرا سیراب کرد و این معنی بصورت استعاره است زیرا حقیقتش این است که آب را از تو ردّ نکرده و نگذرانده است.

(جاس) [جاس:

در میانشان رفت و آمد و تردّد کرد و چیزی مطالبه کرد خدای تعالی گوید:

فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ- ۵/ اسراء) یعنی برای سرکوبیشان بمیان آنها رفت و آمد کرد که از معنیش با- جاسوا و داسوا- یعنی برای غارت اموال رفتند و لگد کوبشان کردند، یکی است.

الجوس «۱»- یعنی مطالبه کردن و کاملا کوشش کردن و جدّیت کردن.

---

(۱) معنائیکه راغب رحمه اللّه برای واژه- چاس- نموده است و آن را از ریشه- جوس- می داند نه از- جس- که بمعنای کنجکاوی و لمس کردن است، روشش همانند تفاسیری که برای بقیّه لغات نموده دقّت نظر و عمق اطّلاع او را نشان می دهد یکی از تفاسیر، این دو واژه را از یکی ریشه و یک معنی گرفته و آن کشف الاسرار خواجه عبد اللّه انصاری است که آیه فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ- ۵/ اسراء) را تا به جستجو در آیند در سراها، معنی کرده و حال اینکه صاحبان معاجم و قاموس ها بالاتّفاق پس از ذکر آیه فوق آن را- تردّد و ابینها للغاره- یعنی برای غارت بآن جا رفت و آمد کردند معنی کرده اند، مثل ابن سیده- ازهری- ابن منظور و بخصوص ابن فارس در مقیائیس اللّغه، که ابتدإ در یکجا ریشه جسّ- را لغتی جداگانه و به معنی- تعرف الشّیئ بمسّ لطیف- یعنی شناختن چیزی بنرمی و لطف می داند، و سپس می گوید: جاسوس- فاعول من هذا- (ج ۱ ص ۴۱۴) سپس همانند راغب در ذیل واژه- جاس، یجوس، جوسا- می گوید: الجیم و الواو و السّین اصل واحد و هو تخلّل الشّیئ- بنابر این کسانیکه از این دو ریشه و دو اصل بی اطّلاع بوده هر دو واژه را مثل صاحب تفاسیر کشف الاسرار بیک معنی ترجمه کرده شیخ طبرسی هم می نویسد:

الجوس التّخلل فی الدّیار ای بطاهم و یدوسهم- جوس یعنی وارد شدن جایی و آنجا را لگدکوب کردن و سپس می نویسد: بنی اسرائیل دوبار یحیی بن زکریّا که در باره اوّل بدست لشگریان جالوت و سنجاریب و شاهپور ذو الاکتاف و دربار دوّم بدست بخت النّصر مجازات شدند، و تمام آیه چنین است بَعَثْنا عَلَیْکُمْ عِباداً لَنا أُولِی بَأْسٍ شَدِیدٍ فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ- ۵/ اسراء) از بندگان بر شما برانگیختم که قدرت داشتند و لگد کوبتان کردند، [...]

المجوس «۱»- که معنی آن معروف است واژه- الجوس- مشتقّ شده است.

ابو مسلم اصفهانی تعبیر- عبادا لنا- را یا مؤمنین و یا افرادی که با پیامبر دیگری بچنین امر مأمور شدند می داند.

طریحی نیز می گوید: و قیل الجوس: الدّوس، جوس یعنی پامال کردن و کوبیدن.

شیخ طوسی می نویسد: و جاسوا خلال الدّیار ای تردّدوا و تخلّلوا بین الدّور، قال حسّان:

منا الّذی لاقی بسیف محمد فجاس بنا الاعداء ارض العساکر

معناه تخلّلهم قتلا- بسیفه و قیل الجوس طلب الشّی ء باستقصاء، یعنی برای کشتنشان وارد خانهایشان می شدند، حسّان می گوید: از ما کسانی بودند که با شمشیر با دشمنان مقابله می کردند و آنها را می کوبیدند در حالیکه برای کشتن شما بمیان سپاهیان دشمن می رفتند و نیز گفته شد- جوس- پی جویی با دقّت است.

شارح تبیان می نویسد در تفاسیر طبری چاپ اوّل ج ۱۵ ص ۲۱ و تفسیر شوکانی ج ۳ ص ۲۰۲ و قرطبی ج ۱۰ ص ۲۱۶ شعر حسّان نقل شده.

زمخشری هم در کشّاف می نویسد: الجوس و هو التّردد خلال الدّیار بالفساد الیهم و للتّخریب و الاحراق- جوس یعنی رفت و آمد در شهرها برای ویرانی و سوزاندن و تخریب، اینها عذاب و عقابی بود که بدست بخت النّصر و جالوت و سنجاریب بر آنها وارد شد.

ابن درید هم مثل ابن فارس- جس و جاس- را تحت دو ریشه و دو معنی آورده مثل فیروز آبادی.

ازهری از قول فرّاء می گوید: معنی آیه اینست- که- قتلوکم بین بیوتکم.

(۱) واژه مجوس که راغب رحمه اللّه می گوید: معنای آن معروف است از لغات کهن است که از قدیم در زبانهای پارسی و عبرانی و عربی بکار رفته است و در آیه ۱۷/ حجّ آمده است که إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ الصَّابِئِینَ وَ النَّصاری وَ الْمَجُوسَ وَ الَّذِینَ أَشْرَکُوا إِنَّ اللَّهَ یَفْصِلُ بَیْنَهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ إِنَّ اللَّهَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ شَهِیدٌ- ۱۷/ حج).

مؤمنین به اسلام و کسانی که یهودند و صابئین (پیروان یحیای پیامبر) و ترسایان و گبران و کسانیکه با بت پرستی شرک آورده اند هنگامه قیامت خداوند بر همه چیز گواه و داناست میانشان جداگانه حکم می کند.

تمام لغت نویسان و مفسّرین در ذیل این آیه و واژه- مجس- به دو صورت بحث کرده اند:

اوّل- گروهی که با ذکر چند روایت مجوسیان را همچون معتزله و قدری ها که مبدأ خیر و شرّ را از خدا و انسان می دانند و

آیاتی هم از قرآن مؤیّد این اصل دارند مجوس را در آیه قرآن جز و همان کسانی می دانند که به دو مبدأ یزدان و اهریمن و- خیر و شرّ- قائلند.

دوّم- کسانی که مجوسیان را با ذکر چند روایت در ردیف اهل کتاب می شمارند، چون در زمان فتوحات اسلام بنا به روایتی که از پیغمبر نقل شده آنها چون سایر اهل کتاب جزیه پرداخته اند. و در کنف حکومت اسلامی با احترام زندگی کرده اند.

در انجیل متّی و از زبان دانیال پیامبر مجوسیان به حکمت و دانشمندی توصیف شده اند.

).

ص: ۴۳۵

((جوع) [جوع :

الجوع، احساس و دردی که از خالی بودن معده از طعام و یا از گرسنگی به حیوان (ذی حیات و جاندار می رسد).

مجاعه- زمان قحطی.

رجل جائع و جوعان- مردی که زیاد گرسنه است.

(از این واژه در ۵ آیه قرآن اشاره شده است: که یکی از آنها آیه ۱۵۵/ بقره است که در باره انسانهای خود ساخته و وارسته و از آزمایش و مشکلات بیرون

صاحب قاموس کتاب مقدّس می نویسد: لفظ مجوس لفظی است کلدانی یا مدّی و مقصود کاهنانی قومند که خادمان دین زرتشت بودند و بواسطه لباس مخصوص و عزلت و گوشه نشینی معروف بوده اند.

کریستن سن در کتاب ایران در عهد ساسانیان می نویسد عدّه ای از مجوسیان بنام هیربد نگهبانان آتشکده بودند که مراسمی هم توسّط آنها انجام می شده است.

امّا از سیاق آیه معلوم می شود که افراد خاصّی نبوده بلکه این اطلاق مانند یهود و نصاری عمومیّت دارد و به امّتی که در ردیف صابئین و یهود و نصاری اشاره شده هستند. امّا از صله- الّذین- که بعد از سه واژه فوق آمده، و می گوید: و الّذین اشرکوا- فهمیده می شود که سه گروه نامبرده قبل از الّذین همه مشرک نبوده اند و در ذیل واژه- صبا- راغب می نویسد- و الصّابئون قوم کانوا علی دین نوح.

از معطوف شدن مجوس و صابئون به یهود و نصاری اهل کتاب بودن آنها هم مسلّم می شود، زیرا در دو آیه (۶۹/ مائده و ۶۲/ بقره) دیگر قرآن هم صابئون به یهود و نصاری معطوف شده است.

کلمات معطوف بهم دارای وجوه مشترکی هستند که اگر این ملّت ها ایمان بخدا و معاد و عمل صالح داشته باشند پاداششان نزد پروردگار خواهد بود و خوف و حزنی بر ایشان نیست.

مسعود در مروج الذّهب می نویسد: اسکندر تمام آثار دینی مجوس را سوزاند و از بین برد و پس از چند قرن موبدها از حافظه خود و دیگران مطالبی نوشتند که دستخوش تغییرات گردید، موضوعی که امروز بسیار مهمّ است این است که هیچ پیامبری خوردن مشروبات و مسکرات را تجویز نکرده عینا مانند قرآن چنانکه در کتاب عهد عتیق و جدید، امثال سلیمان فصل ۲۳- بشدّت خوردن مشروبات و مسکراترا منع کرده و در دو مورد دیگر نیز چنین منعی وجود دارد امّا متأسّفانه امروز با اینکه مضّرات الکل صد در صد از نظر علمی و پزشکی ثابت شده باز در جشن میلاد حضرت مسیح در سراسر دنیا خروارها الکل مصرف می شود و تلفاتی نیز ببار می آورد همینطور در آئین کهن زرتشت که بطور قطع خوردنش ممنوع بوده، این است که

قرآن می فرماید: بایستی چنین ملّتهایی ایمان خدا و قیامت و عمل صالح که ترک نوشیدن نوشابه های الکلی و عدم ازدواج با محارم در ردیف آنها است داشته باشند تا باسلام گرویده باشند.

ایران در عهد ساسانیان/ کریستن سن- قاموس کتاب مقدّس/ جیمز هاکس- شرح قاموس اللّغه/ فیروز آبادی- مجمع البحرین/ طریحی- مجمع البیان/ طبرسی- فخر رازی/ تفسیر کبیر- تبیان طوسی.

آمده می فرماید: وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَیْ ءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِنَ الْأَمْوالِ وَ الْأَنْفُسِ وَ الثَّمَراتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِینَ الَّذِینَ إِذا أَصابَتْهُمْ مُصِیبَةٌ قالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَیْهِ راجِعُونَ- که در این آیه بانسهای طراز نوین و پایداری که برای هدف خدائی، و اللّه در برابر تمام مشکلات پایدارند مژده داده شده).

(جاء) [جاء]:

جاء، یجی ء، جیئه، و مجیئا، مثل واژه اتیان- بمعنی آمدن است ولی مفهوم واژه- مجئ اعمّ از- إتیان- است یعنی فراگیرتر است زیرا- إتیان- بآسانی آمدن است و- نیز نوعی آمدن است که با قصد و هدف انجام می شود هر چند که رسیدن بآن هدف میسور و ممکن نگردد.

گفته می شود- جاء- برای آمدن اجسام و معانی هر دو بکار می رود خواه آمدن ذات اجسام و خود آنها باشد یا کار و مفاهیم آنها، نیز جاء در باره هر کسی که قصدش آمدن بمکانی و در زمانی باشد، تمام این معانی در آیات زیر آمده است، خدای عزّ و جلّ گوید:

وَ جاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِینَهِ رَجُلٌ یَسْعی ۲۰/ یس) و وَ لَقَدْ جاءَکُمْ یُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَیِّناتِ- ۳۴/ غافر) و وَ لَمَّا جاءَتْ رُسُلُنا لُوطاً سِی ءَ بِهِمْ- ۷۷/ هود).

و فَإِذا جاءَ الْخَوْفُ- ۱۹/ احزاب) و إِذا جاءَ أَجَلُهُمْ- ۴۹/ یونس) و بَلی قَدْ جاءَتْکَ آیاتِی- ۵۹/ زمر) و فَقَدْ جاؤُ ظُلْماً وَ زُوراً- ۴/ فرقان) یعنی قصد سخن گفتن نمودند و چون از آن تجاوز کردند واژه- مجی- به کار رفته یعنی سخن ناگفتنی دروغ آوردند همانطور که قصد و هدف نیز در سخن آنها وجود دارد.

خدای تعالی گوید: إِذْ جاؤُکُمْ مِنْ فَوْقِکُمْ وَ مِنْ أَسْفَلَ مِنْکُمْ- ۱۰/ احزاب) و وَ جاءَ رَبُّکَ وَ الْمَلَکُ صَفًّا صَفًّا- ۲۲/ فجر) که در آیه اخیر امر خدای منظور است نه ذات خدای و این قول ابن عبّاس (رض) است.

و همچنین آیه فَلَمَّا جاءَهُمُ الْحَقُّ- ۷۶/ یونس) تعبیر همان آیه قبلی یعنی- جاء ربّک- است.

جاء و أجاءه- هر دو بکار می رود، خدای تعالی گوید:

فَأَجاءَهَا الْمَخاضُ إِلی جِذْعِ النَّخْلَهِ- ۴۸/ قصص) (یعنی: درد زایمان او یعنی (مریم)

را بکنار خرمائی پناه داد و برد)، جاءها- یعنی- ألجأها- که فعل متعدّی از جاء است- چنانکه گویند:

شرّ ما أجاءک إلی مخّه عرقوب «۱»- که ضرب المثل است یعنی شرّ و بدیش او را بسوی خرما بنی بی میوه پناه داد.

شاعر گوید: شرّ ما أجاءک الی مخه و الرّجاء (ترس و امید او را فرا گرفت و پناه داد).

جاء بکذا- او را حاضر کرد مثل آیات:

لَوْ لا جاؤُ عَلَیْهِ بِأَرْبَعَهِ شُهَداءَ- ۱۴/ نور) (آوردن چهار گواه و شاهد برای موضع تهمت بر زنان وَ جِئْتُکَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ یَقِینٍ- ۲۲/ نمل) (خبری یقینی برایت از کشور سبا آوردم) و جاء بکذا- معانیش با معانی چیزی که همراه و ملازم اوست و آورده می شود فرق می کند.

(جال) [جال :

جالوت از این واژه است و نام پادشاهی طغیانگر است که حضرت داود (ع) او را تیر انداخت و بقتل رساند و در آیه وَ قَتَلَ داوُدُ جالُوتَ- ۲۵۱/ بقره) یاد آوری شده است.

(جو) [جو]:

الجوّ یعنی هواء، خدای تعالی گوید: فِی جَوِّ السَّماءِ «۲» ما یُمْسِکُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ-

---

(۱) در مجمع الامثال این ضرب المثل بصورت (شرّ ما یجیئک الی مخه عرقوب) آمده است یعنی چیزی تو را بآن جا پناه نداد مگر شرّ و بدی، با فقر و تنگدستی زیرا- عرقوب- دره کوفه است که خرما بنی ندارد، کنایه از این است که از شخص لئیم و پست چیزی خواسته نشود و هر کس باو پناه ببرد چیزی عایدش نمی شود و این مثل در باره شخص مسکین و بینوا بکار می رود. مجمع الامثال میدانی، ج ۱ ص ۳۵۸.

(۲) تمام آیه چنین است (أَ لَمْ یَرَوْا إِلَی الطَّیْرِ مُسَخَّراتٍ فِی جَوِّ السَّماءِ ما یُمْسِکُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ- ۷۹/ نحل) برای فهم علمی این آیه بایستی بآیه قبل توجّه کرد که در باره خلقت انسان و بودن او در رحم مادر و خارج شدنش در حالیکه هیچ چیز نمی داند و لذا برای مراحل علم و دانش و دانا شدن انسان خداوند چشم و گوش و دل باو داده تا عالم شود و آگاهی یابد، بسا که شکرگزار این چنین نعمتها باشند، سپس با توجّه انسان بچنان آغازی از خلقتش او را باین آیه توجّه می دهد که آیا پرنده را در حالی که در اوج آسمان و جوّ ایستاده است نمی نگرند، و نمی اندیشند که چیزی جز ناموس آفرینش خداوند او را به چنان حالتی نگاه نداشته است چون طبیعتا همه چیز بایستی از هوا به زمین سقوط کند و هر امر استثنائی را خداوند آیه نامیده است و براستی که تفکّر در این آیات برای کسانی که ایمان دارند نشانه هائی

۷۹/ نحل) و اسم- یمامه- هم- جوّ- است، که خدای داناتر است.

(در تأیید سخن راغب رحمه اللّه ابو عبد الله یاقوت حمدی در ج/ ۵ معجم البلدان در ذیل یمامه پس از ذکر وجه اشتقاق مختلف می نویسد: کانت تدعی جوّا- ص ۴۴۲).

(و اللّه اعلم)

از وجود خداوند است.

بدیهی است که انسان در زمان نزول این آیات برای فضایی که در اطراف او است نامی جز نام- هوا- نمی شناخت و خداوند واژه (جوّ) را با قدرت و خواصش یاد آوری نموده تا پس از هزاران سال انسان با پیشرفت تکنیک و ابزار فضا پیماها بشکوهمندی نیروی جاذبه و قدرت شگفت جوّ زمین و طبقات او پی ببرد و قوانین سقوط اجسام را در حوزه زمین و مساوی بودن وزن هر موجودی و فشار جوّ در حالت ایستادن را مورد دقّت قرار دهد و آفرینش شگفت آور آفریده ها را از آیه هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُمْ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً- ۲۹/ بقره). و هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ- ۷۳/ انعام) و أَ وَ لَمْ یَنْظُرُوا فِی مَلَکُوتِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ ما خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَیْ ءٍ- ۱۸۵/ اعراف) در یابد.

تا انسان با پیروی از این آیات اندیشه خود را از دایره تنگ مادی نگریستن یا پس از درک قوانین جهان در اثر استکبار و غرورش قانون گزار عالم را فراموش نکند زیرا انسان نبوده و ما هم نبوده ایم که جهان با عظمت آفریدگار و جهانیان داشته است.

بگفته مولوی:

پشّه کی داند که این باغ از کی است در بهاران زاد و مرگش دردی است

روزگاران و جهان و پدیده هایش بوده اند که انسان وجود نداشته و قابل ذکر نبوده، پس ای خود محور مغرور بیندیش، ما غَرَّکَ بِرَبِّکَ الْکَرِیمِ- ۶- انفطار).

(

کتاب– ح

((حبّ) [حبّ:

الحبّ و الحبّه– یعنی دانه های گندم و جو و غلات دیگر (که مطعومات و غذاها هستند).

الحبّ و الحبّه– با کسره حرف (ح) دانه گلها و ریاحین– خدای تعالی گوید: کَمَثَلِ حَبَّهٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنابِلَ فِی کُلِّ سُنْبُلَهٍ مِائَهُ حَبَّهٍ– ۲۶۱/ بقره) و وَ لا حَبَّهٍ فِی ظُلُماتِ الْأَرْضِ– ۱۹/ انعام) و إِنَّ اللَّهَ فالِقُ الْحَبِّ وَ النَّوی ۹۵/ انعام) و فَأَنْبَتْنا بِهِ جَنَّاتٍ وَ حَبَّ الْحَصِیدِ– ۹/ ق) یعنی گندم هر چیزی که مانند گندم درو می شود.

در حدیث «کما تنبت الحبّه فی حمیل السّیل» «۱».

الحبّ– یعنی محبوب و بشدّت دوست داشتنی.

حبب– ردیف ریز داندانها که تشبیهی از دانه های ریز غلّات و سبزیها است.

حباب– حبابهای روی آب در موقع ریزش بارانهای درشت که بهمان دانه های غلّات تشبیه شده است.

حبّه القلب «۲»– یعنی (۱– نتیجه و ثمره دل و خاطر ۲– مرکز و سویدای دل ۳– تکّه ای از خون سیاه در وسط قلب ۴– جایگاه محبّت و دوستی یا مرکز

---

(۱) حدیث فوق تشبیهی از حالت دوزخیان است که در شعله های عذاب چون گیاهان زودرو ظاهر می شوند، تمام حدیث چنین است (فینبتون کما تنبت الحبّه فی حمیل السّیل) یعنی: همانطور که دانه های گیاهان در زمینهای سیلابی پی در پی می رویند و خشک می شوند، دوزخیان نیز چنانند.

حبه– یعنی: دانه های بسیار ریز گیاهان صحرائی– حمیل زمینهای سیل گیر و سیلگاه.

(۲) تعبیر و معنی اوّل و سوّم در عبارت فوق از راغب و ابن سیده است تعبیر و معنی دوّم و چهارم از ازهری و ابن منظور که بهر حال تشبیهی از دوزخیان بدانه گیاه است که همواره در رشد و زایش و فرسایش و رویش است.

وجود).

حببت فلانا- گفته انـد معنی آن در اصل این است که در مرکز جان، و دلش جای گرفتم و قلب و دلش را شـیفته خود کردم، مثل:

شغفته و کبدته و فأدته «۱»- (دل و وجودش را تسخیر کردم گوئی که به آنها رسیده ام).

أحببت فلانا- یعنی دلم را جای محبّتش قرار دادم ولی در عرف سـخن و گفتگوی متعارف واژه محبوب- بجای کلمه- محبّ- یعنی دوستدار قرار گرفته و همچنین حببت بجای أحببت «۲» بکار می رود.

(محبّت:) یعنی خواستن و تمایل بچیزی که می بینی و آن را خیر می پنداری، محبّت بر سه وجه است:

۱- محبّت و دوستی برای خرسـند شدن و لذّت بردن مثل محبّت مرد نسبت به زن. و در باره خرسند بودن- آیه یُطْعِمُونَ الطَّعامَ عَلی حُبِّهِ مِسْکِیناً- ۸/ انسان).

(غذای مورد نیاز و محبّت خود را به مسکین می دهند و می خورانند).

۲- محبّتی که بر پایه بهره مندی معنوی است، مثل چیزهای سودمند و در معنی آن، آیه:

وَ أُخْری تُحِبُّونَها نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِیبٌ- ۱۳/ صف).

۳- محبّت برای فضیلت و بزرگی، مثل محبّت دانشمندان و دانش پژوهان برای علم نسبت بیکدیگر.

و چه بسا که محبّت بخواستن و اراده تفسیر شود مانند: فِیهِ رِجالٌ یُحِبُّونَ أَنْ

---

(۱) از واژه های کبـد و فؤاد که در مرکز بـدن قرار دارنـد افعالی بصورت کبدته و فأدته- که در متن آمده ساخته می شود که این اسمها در ترکیب با کلمات معانی مختلفی دارند مثل ۱- بیمار شدن آن اعضاء ۲- بزرگ شدن آن. ۳- گرفتن و رسیدن به آنها. ۴- تیر زدن و ضربه زدن به آنها.

(۲) منظـور راغـب ایـن است که واژه محبـوب- اسم مفعـول از ثلاـثی مجرّد است، بجـای محبّ- یعنی اسم فاعـل ثلاـثی مزید متداول شده و بجای- احببت- بیشتر حببت- بکار می رود.

يَتَطَهَّرُوا- ۱۰۸/ توبه) ولی اینطور نیست و چنین تفسیری درست نیست، زیرا چنانکه قبلا گفته شد معنی محبّت از اراده رساتر است و هر محبّتی اراده است و هر اراده و خواستی محبّت نیست، خدای عزّ و جلّ گوید:

إِنِ (اسْتَحَبُّوا) الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمانِ- ۲۳/ توبه) یعنی ترجیح دادن و برگزیدن کفر بر ایمان، حقیقت معنی- استحباب- قصد و هدف انسان در چیزی است که او را دوست دارد که در آیه فوق با حرف (علی) متعدّی شده است تا در معنی ترجیح دادن و برگزیدن باشد.

و همینطور آیه وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا- ۱۷/ فصّلت)- و فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ- ۵۴/ مائده).

پس دوستی و محبّت خداوند تعالی به بندگان همانا بخشایش و نعمت دادن اوست بآنها، و محبّت بنده در باره خداوند خواستن تقرّب و قدر و منزلت داشتن نسبت باوست.

و آیه إِنِّي (أَحْبَبْتُ) حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي- ۳۲/ ص) معنیش این است که من چون فطرتا نیکی و خیر را دوست دارم محبّت خیل «۱» و ستوران را بر یاد خدای خویش برگزیدم و آنرا خیر دانستم.

و آیه إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ- ۲۲۲/ بقره).

یعنی توبه کنندگان و پاک شدگان را ثابت و پایداری دارد و نعمتشان می دهد و این همان دوستی خداوند است.

و آیات لا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ- ۲۷۶/ بقره) و إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتالٍ فَخُورٍ-

---

(۱) یاد آوری- خیل- در معنی آیه فوق که راغب رحمه اللّه به آن اشاره کرده، مربوط بآیه قبل از آن است که چنین است إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِناتُ الْجِيادُ- ۳۱/ ص) همینکه اسبان تیز تک و زیبا را به بسلیمان عرضه کردند و او آنها را پسندید و خوش آمد در برگشتن اسبان از چرا بتماشای آنها مشغول شد و از دیدنشان متمتّع و بهره مند گردید تا اینکه وقت نماز و ذکر خداوند از پاداش رفت ناگهان متوجّه شد و اسبان را پی کرد و حالت انابه و توبه باز یافت سپس گفت عشق و دوستی شدید من و برگزیدن محبّت این ستوران که خیرشان می پنداشتم مرا از یاد حقّ غافل کرد و در آیه بعد می گوید: رَبِّ اغْفِرْ لِي- ۳۵/ ص) مرا در خور آمرزش قرار ده و از غفلتم در گذر.

۱۸/ لقمان) هشدار و تنبیهی است بر اینکه ارتکاب، و انجام گناهان طوری است که با تداوم آنها دیگر توبه و بازگشت از گناهان میسور نیست، آنگاه که ادامه دهنده گناه توبه نمی کند، دیگر مشمول محبّت و لطف خدای که در باره توبه کنندگان و پاکان وعده داده است قرار نمی گیرد و از محبّت خدای محروم می شود، حبّب اللّه إلیّ کذا- یعنی خداوند آن را قرینم گردانید.

خدای تعالی گوید: وَ لکِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَیْکُمُ الْإِیمانَ «۱»- ۷/ حجرات).

احبّ البعیر- ملازم جایگاه خود شد، گوئی که مکان خود را به خاطر توقفش در آنجا دوست دارد.

حبابک أن تفعل کذا- یعنی نهایت محبّت این است که آن را انجام دهی.

(حبر) [حبر]:

الحبر یعنی اثر نیکو و از این معنی روایت شده است که:

«یخرج من النّار رجل قد ذهب حبره و سبره» یعنی: از آتش عذاب خارج می شود در حالی که نیکوئی و زیبائی چهره اش زایل شده.

و در همین معنی کسیکه نیکوکار است الحبر- نامیده شده.

شاعر محبّر- شاعری که نیکو شعر می سراید.

شعر محبّر- سروده ای زیبا.

ثوب حبیر- جامه نیکو.

أرض محبار- زمینی که بسرعت محصول می دهد و پر بار است.

ابر و باران را نیز حبیر گویند.

---

(۱) تمام آیه چنین است لکِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَیْکُمُ الْإِیمانَ وَ زَیَّنَهُ فِی قُلُوبِکُمْ وَ کَرَّهَ إِلَیْکُمُ الْکُفْرَ وَ الْفُسُوقَ وَ الْعِصْیانَ أُولئِکَ هُمُ الرَّاشِدُونَ- ۷/ حجرات) ولی خداوند ایمان را در دلهاتان آراسته و قرین گردانید و کفر را برایتان ناروا داشت و چنان کسانی رشد یافتگانند، برای فهم بیشتر این آیه بآیات قبلش توجّه می کنیم که پنداشته نشود خداوند عدّه خاصّی را مورد لطف و محبّت قرار می دهد و مؤمنشان می کند، در آیه قبل می گوید: شما همواره اخباری را که می شنوید تحقیق کنید و با دوری از نادانی و پذیرش فرمان رسول به مزایایی می رسید می بینیم که رشد و کمال را در آیه قبل نشان می دهد و پس از خواستن و

حرکت او توفیق دهنده است.

ص: ۴۴۳

حبر فلان- کسیکه آثار جراحت در بدنش باقی است.

(الحبر)- یعنی دانشمند که جمعش أحبار است این نامگزاری برای این است که آثار علمی دانشمندان در دلها و خاطره ها باقی است و آثار و افعال و کردار نیکوشان مورد پیروی و پذیرش قرار می گیرد.

خدای تعالی فرماید: اتَّخَذُوا أَحْبارَهُمْ وَ رُهْبانَهُمْ أَرْباباً مِنْ دُونِ اللَّهِ «۱»- ۳۱/ توبه).

و بر این معنی امیر المؤمنین (رض) در گفتارش اشاره کرده است، و می گوید: (العلماء باقون ما بقی الدّهر، أعیانهم مفقوده و آثارهم فی القلوب موجوده).

(دانشمندان تا روزگار باقی است باقیند هر چند که بدنهاشان در میان نباشد امّا آثارشان در دلها زنده و موجود است).

خدای عزّ و جلّ گوید: فِی رَوْضَهٍ (یُحْبَرُونَ)- ۱۵/ روم).

یعنی: در بستان شاد خرسندند تا اینکه آثار بخشایش الهی، و نعیمشان بر آنها ظاهر شود.

(حبس) [حبس:

الحبس: یعنی جلوگیری و ممانعت از شتاب و برخاستن، خدای عزّ و

---

(۱) واژه أحبار- یعنی علماء یهود و رهبان- علماء نصاری هستند- که در آیه قبل از آیه فوق خداوند می فرماید: یهودیان گفتند عزیز پسر خدا است و نصاری حضرت مسیح را پسر خدا خواندند این سخنان ناروا است و این امّتها احبار و رهبانان را نیز بعد از خداوند اربابان خود قرار دادند و حال اینکه حضرت موسی و حضرت مسیح دستور داده اند که فقط خدای را پرستش کنید لا إِلهَ إِلَّا هُوَ سُبْحانَهُ عَمَّا یُشْرِکُونَ- ۸۲/ مائده). یعنی اوست خدای واحد و از باورهای مشرکین منزّه است امّا در آیه ۲۴/ مائده، عدّه ای از احبار و رهبانان را از شمول موضوع فوق استثناء می کند و می گوید آنها مال مردم را به بیهوده و باطل نمی خورند و مانع پرستش خدای نمی شوند.

و در آیه ۸۲/ مائده می گوید: نزدیکترین امّتها بمؤمنین و مسلمانان، نصاری هستند، زیرا که کشیشها و رهبانان خدا پرستانی در میان آنان هستند که متکبّر نیستند بلکه متواضع و خدا پرستند.

ذلِکَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّیسِّینَ وَ رُهْباناً وَ أَنَّهُمْ لا یَسْتَکْبِرُونَ- ۸۲/ مائده) که مسلّما چنین افرادی با قبول فصل ۲۳ کتاب امثال سلیمان که شرابخواری را با شدّت قدغن کرده است اینان هرگز از این دستور سرپیچی نمی کنند و به حکمت آن دستورات عمل می کنند.

ازهری از قول لیث می نویسد حبر و حبر بهر دانشمندی اعمّ از مسلمان و ذمّی اگر اهل کتاب باشند اطلاق می شود و در معنی

زیبائی و جمال نیز هست، تحبیر- زیبائی خطّ است، تهذیب اللّغه جلد ۱ صفحه ۳۴.

ص: ۴۴۴

جلّ گوید: تَحْبِسُونَهُما مِنْ بَعْدِ الصَّلاهِ- ۱۰۶/ مائده).

(قسمتی از آیه ۱۰۶/ مائده است در باره آوردن دو شاهد و گواه بر وصیّت کسی که می خواهد از دنیا برود، می گوید اگر در سفر هم بودید آن دو گواه را که نگاهداشته اید برای سوگند و گواهی بر وصیّت بعد از نماز دیگر حاضر آرید).

حبس- آبگیری است که آب را در خود نگهداشته، جمعش أحباس است.

تحبیس- وقف کردن چیزی برای همیشه که در آن صورت می گویند:

حبیس فی سبیل اللّه- یعنی این را در راه خدا برای همیشه وقف کردم که (سود و منافعش در راه خدا صرف شود).

(حبط) [حبط]:

یعنی از بین رفت و تباه شد، خدای تعالی گوید: حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ- ۲۱۷/ بقره) و وَ لَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ ما كانُوا يَعْمَلُونَ- ۸۸/ انعام) و سَيُحْبِطُ أَعْمالَهُمْ- ۳۲/ محمّد) و لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ- ۶۵/ زمر) و فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمالَهُمْ- ۱۹/ احزاب).

حبط العمل- یعنی (تباه شدن کار و نتیجه عمل) که بر چند گونه است.

اوّل- حبط العمل: اعمالیکه صرفا دنیائی است و در قیامت سودی به حال انسان ندارد و نیازی را برنمی آورد چنانکه خداوند در این آیه اشاره به معنی فوق می کند و می گوید: وَ قَدِمْنا إِلى ما عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْناهُ هَباءً مَنْثُوراً- ۲۳/ فرقان) (یعنی، پیشتر از کارهاشان همه را پراکنده می کنیم با توجّه بآیات بعد از ۲۱ تا ۲۵/ فرقان می فهمیم که اشاره آیه به سرکشان و مستکبرینی است که امیدی بلقاء حقّ و قیامت نداشته اند، ستمگری کردند و کارهای ایشان هر چند بظاهر با سخنان انسان گونه بیان شود، از سوی خداوند در قیامت بیهوده و پراکنده می شود).

دوّم- حبط العمل یعنی بیهوده شدن کارهای اخروی که به قصد و توجّه بخدای و وجهه خدایی انجام نداده اند، چنانکه روایت شده است که (أنّه یؤتی یوم القیامه برجل فیقال له بم کان اشتغالک؟

قال: بقرائه القرآن، فیقال له قد کنت تقرأ لیقال هو قاری ء و قد قیل ذلک

، فیؤمر به إلی النّار). «۱»

سوّم- حبط العمل- کارها و اعمال صالحه ای که در کنارش زشتیها و سیّئاتی نیز انجام شده و این همان چیزی است که در سبک شدن میزان اعمال در این آیه بآنها اشاره شده است که وَ مَنْ خَفَّتْ مَوازِینُهُ فَأُولئِکَ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِما کانُوا بِآیاتِنا یَظْلِمُونَ- ۹/ اعراف).

اصل حبط از- حبط- یعنی پرخوری حیوان از گیاه خشک و باد کردن شکم او است پیامبر (ص) فرمود:

«إنّ ممّا ینبت الرّبیع ما یقتل حبطا «۲» أو یلمّ»

---

(۱) یعنی هنگامه قیامت کسی و کسانی هستند که بآنها گفته می شود در دنیا به چه کاری اشتغال داشتید می گویند بخواندن قرآن سپس باو گفته می شود تو برای اینکه قاری خطابت کنند می خواندی چنان هم شد آنگاه بسوی آتش جهنّم فرمانش دهند.

باید توجّه داشت که در این حدیث سخن از خواندن و قرائت است آنهم برای اشتغال و گذراندن دنیا و نه تلاوت زیرا چنانکه در ذیل واژه- تلاوت- یاد آوری شده است اگر خواندن قرآن با تدبّر در معنی و پیروی از احکام آن باشد- تلاوت- است و گر نه قرائت با بی توجّهی.

آیات یَتْلُوا عَلَیْکُمْ آیاتِ اللَّهِ- ۱۱/ طلاق) و وَ إِذا تُلِیَتْ عَلَیْهِمْ آیاتُهُ زادَتْهُمْ إِیماناً- ۲/ انفال) و یَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ- ۱۲۱/ بقره) اشاره به همان معنی و مقصود قرآنی است.

پس تلاوت یعنی پیروی از قرآن و افزون شدن ایمان و حقّ تلاوت را اداء کردن و غیر از قرائتی است که تنها با خواندن بآواز و آهنگ انجام می شود و می بینیم که خواننده های بسیار خوش صدائی در دیگر کشورها هستند که تنها بلفظ و آهنگ بسنده کرده اند و هیچگونه اثری در ساختن و برخاستن و قیامی علیه استعمارگران و ابرقدرتها نداشته و ندارند مگر اینکه تلاوت کنند و پیروی از عمل بقرآن، پس هر چیزی که حجاب و مانع حقیقت باشد بناچار بآتش می انجامد چنانکه در حدیث بآن اشاره شده است.

و در حدیثی متواتر و مشهور فرموده است: ربّ قارئ القرآن و القرآن یلعنه، لذا در حدیث فوق بشغل و اشتغال اشاره شده تا قرآن وسیله کسب و اشتغال قرار نگیرد، بلکه خوانده شود، تلاوت شود، یعنی پی گیری و پیروی. [...]

(۲) حدیث فوق در مأخذ متعدّدی آمده است و عبارت (یقتل حبطا) یعنی با بیماری و خوردن حبط- شکم حیوانات آماس کرده و می میرند. لغت نویسان حبط را- (حندقوق، حلبیه، شنبلیذ و عرفج) دانسته اند سه گیاه اخیر که بهاره است نوعی اسهال سخت و مزمن ایجاد می کند و امّا در باره گیاه حندقوق- که واژه ای آرامی است بنا بنوشته خلف تبریزی- حندقوق- یا اندقوق- دو گونه است، صحرایی آن مثل یونجه، ستوران را بسیار فربه می کند و تلخ و بد بوست که بفارسی سیست نامند

امّا- داود انطاکی- می نویسد خندقوق- که در یونان آن را- لوتوس- می گویند گیاهی است برگش زرد و پهن و گلش زرد، نوع صحرائی آن بدبو و سمّ بسیار مهلکی است که در درمان بیماریهای یرقان و استسقاء بکار می رود- روغن بذر و دانه اش در درد مفاصل نیکوست (این است مفهوم علمی حدیث

نـام- حارث- را هم حبط گفته انـد زیرا با خوردن آن گیاه مسـموم شـد و اولاد او را نیز حبطات نامیـده انـد (منظور حارث بن مازن بن مالك است که در سفری مبتلا ببیماری آماس و ورم بدن شد- لس، ۹/ ۱۴۵).

(حبک) [حبک:

خـدای تعالی گویـد: وَ السَّماءِ ذاتِ الْحُبُکِ- ۷/ زاریـات) یعنی آسـمانی که دارای راههـائی است، و لـذا بعضـی از مردم برای آسـمان راههای محسوسـی بوسیله ستارگان و کهکشان تصوّر کرده اند و بعضی دیگر آنرا براههای عقلانی که بوسیله احساس و بصیرت و اندیشه متصوّر است تعبیر کرده اند باین مضمون اشاره خدای تعالی است که:

الَّذِینَ یَذْکُرُونَ اللَّهَ قِیاماً- ۹۱/ آل عمران) (یعنی کسانی که شب هنگام با همان بصـیرت و احساس وقت شناسی از راه بصیرت و نگاه به آسمان برای قیام و عبادت زمان را برمی گزینند).

اصل ریشه حبک- یا از عبارت بعیر محبوك القری- یعنی شتر قوی که بشدّت نشـخوار می کند و غذا در دهانش بسـرعت می گردد و می جود، است و یا از عبارت احتباك- یعنی محکم دامن بکمر زدن، گرفته شده.

(حبل) [حبل:

الحبل معروف است (ریسمان و طناب) خدای عزّ و جلّ گوید: فِی جِیدِها حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ- ۵/ مسد)، که:

حبل الورید و حبل العاتق- یعنی رگ گردن و وتر گردن بآن تشبیه شده است و همچنین- الحبل المستطیل- جادّه و راه پیوسته شنی.

و برای وصل کردن و پیوستن به هر چیزی که بایستی بآن رسیده شود واژه- حبل- بصورت استعاره بکار رفته است.

چنانکه در آیه وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِیعاً «۱»- ۱۰۳/ آل عمران).

پیامبر (ص)).

(برهان قاطع- مقاییس اللّغه- غرائب اللّغه- معربات جوالیقی ۱۲۰- تذکره الاولی الالباب ص ۱۳۳ داود انطاکی).

(۱) واژه اعتصـام در آیـات دیگر قرآن بـدون ذکر حبـل بکـار رفته است در آیات وَ اعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَ أَخْلَصُوا دِینَهُمْ لِلَّهِ- ۱۴۶/ نساء) و فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ اعْتَصَمُوا بِهِ فَسَیُدْخِلُهُمْ فِی رَحْمَهٍ مِنْهُ-

اشاره شده پس- حبل اللّه- همان چیزی از قرآن و عقل و خرد است که به وسیله آن دور شدن از گناهان و وصول بقرب خدای حاصل می شود و یا هر چیز دیگری که اگر بآن تمسّک جستی و از گناهان بازماندی تو را بجوار رحمت حق می رساند پس عهد و پیمان را نیز حبل گویند.

خدای تعالی گوید: ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ ما ثُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَ حَبْلٍ مِنَ النَّاسِ- ۱۱۲/ آل عمران) هر کجا باشند فرمان خواری برایشان جاری است مگر اینکه در پناه و پیمان خدایا در پناه و پیمان مردم قرار گیرند).

در آیه فوق آگاهی و هشداری است که کفّار برای رهایی از ذلّت، و خواری بتوسّل جستن به دو پیمان ناگزیرند.

۱۷۰/ نساء) و وَ مَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ- ۱۰۱/ آل عمران) و وَ اعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلاكُمْ- ۷۸/ حجّ).

اعتصام بخدا در این آیات همان با خدا بودن یعنی با یاد او بودن است که وسیله دور شدن از گناهان و به راه مستقیم هدایت شدن می باشد زیرا واژه- اعتصام از- عصم- یعصم- عصمه- یعنی در گناه نیفتادن، و بازماندن از آن است و نیز اعتصام یعنی پناه بردن و بیاد خدا بودن و ابن منظور حبل را- رباط- یعنی وسیله ارتباط می داند.

شیخ طریحی می نویسد: اعتصام بحبل اللّه- پیروی از قرآن و ترک تفرقه و جدا سری است چنانکه پیامبر (ص) فرموده «القرآن حبل اللّه المتین» واژه حبل بصورت استعاره برای اینست که تمسّک بقرآن سبب نجات از تباهی و هلاکت است همانطور که ریسمان سبب رها شدن و دور شدن از خطر است. و در حدیثی دیگر در وصف قرآن آمده است که «هو حبل ممدود من السّماء الی الارض» یعنی نور هدایت کننده. و اعراب نور ممدود و پیوسته را به حبل و خیط تشبیه می کنند و در حدیثی دیگر «هو حبل اللّه المتین» که در همان معنی نور است، ازهری می گوید: ابو العبّاس مبرّد در حدیثیکه پیامبر (ص) فرموده است:

(اوصیکم بکتاب اللّه و عترتی احدهما اعظم من الآخر و هو کتاب اللّه حبل الممدود من السّماء الی الارض) حبل در این حدیث یعنی نور ممدود و پیوسته، و نیز در معنی پیوستن بکتاب خدای عزّ و جلّ، هر چند که قرآن از زمین تلاوت و نسخه برداری و نوشته می شود امّا از معنی حبل ممدود، در باره کتاب خدا می فهمیم یعنی نوری که هدایت کننده بسوی او است و اعراب نور ممدود و پیوسته را بحبل و خیط یعنی ریسمان تشبیه می کنند خدای گوید: حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ- ۱۸۷/ بقره) خیط ابیض همان نور صبح است و خیط اسود غیر اوست یعنی سیاهی پس منظور تشخیص سفیدی صبح از سیاهی شبست از این رو بریسمان سیاه و سفید توصیف شده است. (تهذیب اللّغه ۵/ ۸۰- لس ۱۱۱/ ۱۳۷- مجمع البحرین ۵/ ۳۴۶).

اوّل- عهد و پیمان خدائی که بایستی در آن صورت اهل و پیرو کتابی شوند که از سوی خدا نازل شده است و گر نه در دین او قرار نگرفته اند و تحت حمایت آن نیستند.

دوّم- به عهد و پیمانی از سوی مردم که آنها را یاری می رسانند و بر آنها بذل مال و جان می کنند قرار گیرند.

حباله- تور و دام شکار شکارچی و جمعش حبائل است، روایت شده که:

«النّساء حبائل الشّیطان». «۱»

محتبل و حابل- یعنی صیّاد و دام گستر، اصطلاح- وقع حابلهم علی نابلهم «۲» نیز بکار رفته است.

(حتم) [حتم:

الحتم یعنی قضاء مقدّر و تعیین شده.

الحاتم- کلاغ شوم، چنانکه پنداشته اند حتما بانگ و آوازش مایه جدایی است (این واژه یکبار در قرآن آمده است- وَ إِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وارِدُها كانَ عَلى رَبِّكَ حَتْماً مَقْضِيًّا- ۷۱/ مریم- کسی از شما نیست مگر اینکه وارد دوزخ می شود و این

---

(۱) اشاره این حدیث بزنان غیر شرعی است زیرا در باره ازدواج، و همسران شرعی در قرآن فرمود:

نِساؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ- ۲۲۳/ بقره) که واژه نساء- به ضمیر (کم) اضافه شده و همسری را می رساند باین معناست که زنانتان زمینهای کشت و زرع شمایند و حیات بشر بازدواج و همسران بستگی دارد. و اشاره حدیث به زنان غیر شرعی بخوبی روشن است.

ابن منظور می نویسد:- حبائل- یعنی دام شکار، پیامبر (ص) در خطبه حجّه الوداع سفارشاتی در باره زنان دارد که می فرماید: آنها امانتهائی هستند که بایستی در حفظ حرمتشان بکوشید.

(۲) این ضرب المثل یعنی: وقوع حابلهم علی نابلهم- در مآخذ دیگر بصورت- ثار حابلهم علی نابلهم نیز آمده است باین معنی است که شوریدن بعضی از مردم بر بعض دیگر را نشان می دهد که پس از آرامش، فراغت در یک جامعه بوجود می آید معنی تحت اللّفظی آن این است که دام گسترشان بر تیراندازشان در افتاد و بخونخواهی برخاست.

حابل- کسی که برای شکار و فریب مرغان و دیگران دام پهن می کند.

نابل- تیراندازی است که از کمانش تیر پرتاب می کند و در حقیقت کنایه از تبهکاری و آشوبگری دو دسته کم و ناچیز از مردم یعنی فریبکاران و فساد انگیزان است که آرامش و سعادت جامعه متحوّل و رو برو شد و آگاهی را ببهانه هائی بهم می

زنند.

ص: ۴۴۹

حکم قطعی الهی است).

(حتّی) [حتّی:

حرفی است که حرکت حرف آخر کلمات بعد از آن گاهی مجرور می شود مانند حرف (الی) عمل می کند ولی معنی عبارتی که بعد از- حتّی- می آید در حکم و موضوع کلمات ما قبل- حتّی- داخل می شود و گاهی معطوف بآن و زمانی هم عبارت بعد از- حتّی- آغاز سخن واقع می شود مانند:

أکلت السّمکه حتّی رأسها و رأسها- (ماهی را با سرش خوردم سرش را خوردم، و سر ماهی).

خدای تعالی گوید: لَیَسْجُنُنَّهُ حَتَّی حِینٍ- ۳۵/ یوسف) و حَتَّی مَطْلَعِ الْفَجْرِ- ۵/ قدر). عمل حتّی بر کلمات بعدش دو قسم است:

اوّل- حتّی بر فعل مضارع داخل می شود و فعل مضارع منصوب یا مرفوع می شود که هر کدام دو وجه دارند، در حالت نصب در معنی (به اینکه)، و دیگری در معنی (تا) و دو وجهی که رفع می دهد یکی این است که قبل از حتّی فعل ماضی باشد، مثل:

مشیت حتّی أدخل البصره- یعنی رفتم تا بشهر بصره داخل شدم.

دوّم- اینستکه کلمه بعد از (حتّی) در معنی حال باشد مانند عبارت مرض حتّی لا یرجون- آنگونه بیمار شد تا ناامید شدند.

در آیه حَتَّی یَقُولَ الرَّسُولُ- ۲۱۴/ بقره) با نصب و رفع (یقول) هر دو خوانده شده که در هر دو صورت بدو وجه حمل و تعبیر شده است.

گفته اند لازم است که معنی عبارت بعد از (حتّی) بر خلاف قبل از آن باشد، مثل این آیه وَ لا- جُنُباً إِلَّا عابِرِی سَبِیلٍ حَتَّی تَغْتَسِلُوا- ۳۴/ نساء).

(راجع بداخل شدن در مساجد در حال جنب بودن است که نبایستی داخل شد تا اینکه غسل کنند مگر رهگذری که از یک در وارد و از درب دیگر خارج شود).

و نیز گفته اند: ممکن است چنین نباشد یعنی معنی بعد از (حتّی) مخالف معنی قبل از آن نباشد مثل روایتی که نقل شده «إنّ اللّه تعالی لا یملّ حتّی تملّوا»

قصد این روایت این نیست که ملالت را برای خدای تعالی بعد از ملالت آنها اثبات کند.

(حج) [حج:

اصل حجّ قصد زیارت است، شاعر گوید:

یحجّون بیت الزّبرقان المعصفر «۱» و در عرف شرع واژه حجّ بقصد زیارت خانه خدای تعالی برای برپا داشتن مناسک و اعمال حجّ مخصوص شده است.

حجّ و حجّ- هر دو گفته شده، حجّ- مصدر است یعنی زیارت کردن و حجّ اسم آن است.

یوم الحجّ الأکبر- روز قربانی و عید اضحی و روز عرفه است، روایت شده که «العمره الحجّ الأصغر» عمره حجّ اصغر است.

(حجّه)- دلالتی است روشن بر اساس راه مستقیم با قصد و هدف مستقیم و چیزیکه بر صحّت و درستی یکی از دو نقیض اقتضاء «۲» و حکم می کند.

خدای تعالی گوید: قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّهُ الْبالِغَهُ- ۱۴۹/ انعام) و لِئَلَّا یَکُونَ لِلنَّاسِ عَلَیْکُمْ حُجَّهٌ إِلَّا الَّذِینَ ظَلَمُوا- ۱۵۰/ بقره) که در آیه اخیر احتجاج و دلیل آوردن ستمگران را علیه مؤمنین مستثنی از حجّت و دلیل قرار داده است و اشاره است بر اینکه سخن و حجّت آنها اصولا حجّت نیست چنان که شاعر در این معنی می گوید:

---

(۱) تمام شعر چنین است:

و اشهد من عرف حلولا کثیره یحجّون سب الزّبرقان المزعفرا

با اختلاف دو کلمه در شعر قبلش چنین است:

الم تعلمی یا امّ عمره انّنی تخاطأنی ریب الزّمان لاکبرا

شعر از مخبل سعدی است روی سخن و خطابش به همسرش ام عمره است که می گوید آیا نمی دانی که تحوّل روزگار مرا بخطاء بزرگی نسبت داد و من گواهی می دهم که قبیله عوف بخانه مرد کوسه و زرد موی، بقصد دیدارش داخل می شدند و بسیار رفت و آمد می کردند.

(مقائیس اللّغه- لس، المحکم- اساس البلاغه).

(۲) ابن منظور می نویسد: حجّه: البرهان، و گفته شده حجّه چیزی است که خصم با آن دفع می شود، ازهری می گوید: حجّت ایراد سخن بر وجهی است که بهنگام خصومت با آن پیروزی حاصل می شود جمع حجّه، حجج و حجاج است.

و لا عیب فیهم غیر أنّ سیوفهم بهنّ فلول من قراع الکتائب «۱»

(عیبی در ایشان نیست جز اینکه شمشیرهاشان از کوبیدن گروه های جنگی کند است).

و جایز است سخنانی هم که با آنها احتجاج باطل می شود حجّت نامیده شود در این آیه که بآن معنی اشاره می کند (وَ الَّذِینَ یُحَاجُّونَ فِی اللَّهِ «۲» مِنْ بَعْدِ ما اسْتُجِیبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ داحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۶/ شوری).

داحضه- سخن باطل و تلاش بیهوده لفظی که حجّت نامیده شده است.

و آیه (لا حُجَّةَ بَیْنَنا وَ بَیْنَکُمُ- ۱۵/ شوری) یعنی آنقدر سخن آشکار است که نیازی بحجّت نیست.

(مُحاجَّهُ)- این است که در خصومت میان دو نفر یا چند نفر هر کس بخواهد حجّت و راه روشن دیگری را رد کند، خدای تعالی گوید:

(وَ حاجَّهُ قَوْمُهُ قالَ أَ تُحاجُّونِّی فِی اللَّهِ- ۸۰/ انعام) و (فَمَنْ حَاجَّکَ فِیهِ مِنْ بَعْدِ ما جاءَکَ- ۶۱/ آل عمران) و (لِمَ تُحَاجُّونَ فِی إِبْراهِیمَ- ۶۵/ آل عمران) و (ها أَنْتُمْ هؤُلاءِ حاجَجْتُمْ فِیما لَکُمْ بِهِ عِلْمٌ- ۶۶/ آل عمران).

(فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِیما لَیْسَ لَکُمْ بِهِ عِلْمٌ- ۶۶/ آل عمران) و (وَ إِذْ یَتَحاجُّونَ فِی النَّارِ- ۴۷/ غافر).

---

(۱) کتائب جمع کتیبه است، خوارزمی بنقل از ابن خالویه می نویسد کمترین تعداد واحد سپاهیان جریده است، سپس، سریه- که ۱۵۰ الی ۴۰۰ نفر را شامل است بعد کتیبه- از ۴۰۰ تا هزار نفر آگاه جیش از هزار تا چهار هزار نفر، فیلق و جحفل نیز همین تعداد است یعنی برابر جیش، خمیس از ۴۰۰۰ تا ۱۲۰۰۰ نفر و این تعداد سپاهیان و سربازان را جمعا عسکر یا به فارسی لشگر گویند، علّت نامگزاری سپاهیان به کتیبه که از ۴۰۰ تا ۱۰۰۰ نفر است اینستکه گوئی کتابی است و اوراق و صفحات حروفش بهم پیوسته است واژه کتاب هم از همین کتائب گرفته شده (ثعالبی/ فقه اللّغه ص ۳۲۹- مبرّد/ کامل، ۱/ ۹۵- خوارزمی/ مفاتیح العلوم بنقل از فرهنگ مصطلحات تاریخی و جغرافیائی).

(۲) یعنی کسانی که بعد از پذیرش و ایمان و پاسخ دادن به اللّه و پیامبر (ص) از سوی مردم و آنها و پس از اینکه خداوند با نزول آیاتش پیامبر (ص) را تأیید نمود و پاسخ داد آنگروه با سخنان باطل حجّت می آورند در حالی که دلیل و حجّتشان ناچیز و تباه است و سپس در پایان آیه می گوید: (عَلَیْهِمْ غَضَبٌ وَ لَهُمْ عَذابٌ شَدِیدٌ- ۱۵/ شوری).

(که در تمام آیات فوق محاجّه- بدون علم و آگاهی را در چیزی که نمی شناسند و نمی دانند مورد ملامت قرار داده) آزمون و بررسی زخم و جراحت سر نیز- حجّا- نامیده شده، شاعر گوید:

یحجّ مأمومه فی قعرها لجف (زخم مغز سرش را بررسی کرد و در انتهای آن پارگی بود).

(حجب) [حجب:

الحجب و الحجاب- یعنی باز داشتن و ممانعت از دسترسی و رسیدن به چیزی، گفته می شود: حجبه، حجبا و حجابا، و نیز حجاب یعنی جوف و باطن و آنچه که از دل پوشیده و پنهان است.

خدای تعالی گوید: (وَ بَیْنَهُما حِجابٌ- ۴/ اعراف) این حجاب آن نیست که دیده را می پوشاند بلکه مقصود همان چیزی است که مانع رسیدن لذّات بهشتیان بدوزخیان و رسیدن رنجش و آزار دوزخیان به بهشتیان می شود، مثل آیات:

(فَضُرِبَ بَیْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِیهِ الرَّحْمَهُ وَ ظاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذابُ «۱»- ۱۳/ حدید) و (وَ ما کانَ لِبَشَرٍ أَنْ یُکَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْیاً أَوْ مِنْ وَراءِ حِجابٍ- ۵۱/ شوری) یعنی از جائیکه شخص مورد خطاب وحی و کسی که باو وحی می رسد او را نمی بیند و آیه (حَتَّی تَوارَتْ بِالْحِجابِ- ۳۲/ ص).

یعنی وقتی که خورشید با پنهان کننده و مانعی از نظر پوشیده می شود.

حاجبان- یعنی دو ابرو در چهره زیرا برای دیدگان همچون نگهبان هستند و از آنها دفاع می کنند.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (یَوْمَ یَقُولُ الْمُنافِقُونَ وَ الْمُنافِقاتُ لِلَّذِینَ آمَنُوا انْظُرُونا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِکُمْ قِیلَ ارْجِعُوا وَراءَکُمْ فَالْتَمِسُوا نُوراً فَضُرِبَ بَیْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِیهِ الرَّحْمَهُ وَ ظاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذابُ- ۱۳/ حدید) یعنی در آن هنگام که دو رویان و دو چهرگان بمؤمنین می گویند درنگ کنید تا از روشنائی و نور شما خویشتن را بهره مند کنیم پاسخشان می دهند بکارهای گذشتتان باز گردید و بهره گیرید سپس میانشان با رویی و مانعی ایجاد شود که باطن و پیشارویش رحمت و بهشت خداوند است و بیرون آن عذاب و رنج که در آیه قبل فرمود:

در آن هنگامه نور و روشنایی سیمای مؤمنین پیشاپیش ایشان است و پاداششان خلود در بهشت و رحمت حقّ.

حاجب الشّمس- مانعی که در جلوی خورشید مثل نگهبان قرار می گیرد و مانع دیدن آن می شود.

و در آیه (كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ- ۱۵/ مطفّفین) اشاره به منع نور از ایشان است چنانکه گفت (فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ- ۱۳/ حدید) یعنی دیوار و بارویی میانشان زده شد.

(حجر) [حجر]:

الحجر، سنگ یا مادّه سختی که معروف است، جمعش احجار و حجاره.

خدای تعالی گوید: (وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَةُ- ۲۴/ بقره) گفته شده، حجاره- در این آیه، سنگ گوگرد است و بلکه عینا همان سنگ است که بخاطر عظمت و حالت آن آتش که با انسان و سنگ افروخته می شود و بر خلاف آتش دنیاست، زیرا چنانکه گفته شده آتش دنیا امکان ندارد که با سنگ مشتعل شود هر چند که بعد از افروختن در آن مؤثّر باشد و نیز گفته اند منظور از سنگ یا حجاره اشاره به کسانی است که در پذیرش حقّ چون سنگ سخت و حق ناپذیر بوده اند چنانکه در آیه ذیل وصفشان کرده که: (فَهِيَ كَالْحِجارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً- ۷۴/ بقره).

(و اشاره بدلهائی است که از قساوت سخت تر از سنگ اند می گوید (ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ فَهِيَ كَالْحِجارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً- ۷۴/ بقره).

(حَجر) و تحجیر- یعنی سنگ چینی در اطراف یک مکان، که می گویند:

حجرته، حجرا فهو محجور- و حجّرته تحجیرا فهو محجّر (که در ثلاثی مجرّد اسم مفعول- محجور- و در ثلاثی مزیدش- محجّر- است).

مکانی را هم که با سنگ چین احاطه کنند حجر گویند که از همین تعبیر حجر الکعبه است، و همچنین خانه های قوم ثمود هم- حجر- نامیده شده:

خدای تعالی گوید: (كَذَّبَ أَصْحابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ- ۸۰/ حجر) و از واژه- حجر- بخاطر نتیجه و ما حصل آن معنی- باز داشتن و منع تصوّر می شوند چنانکه عقل و خرد را هم- حجر- گفته اند زیرا انسان را از خواهش و هوسهای نفسانی منع می کند و باز می دارد، خدای تعالی گوید:

(هَلْ فِي ذلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍ- ۵/ فجر). ابو العبّاس مبرّد می گوید به اسب مادینه

بخاطر اینکه بچّه در شکم دارد- حجر- گفته اند.

و هر ممنوعی بخاطر تحریمش حجر است، در آیات، (وَ قالُوا هذِهِ أَنْعامٌ وَ حَرْثٌ حِجْرٌ- ۱۸۳/ انعام) و (وَ یَقُولُونَ «۱» حِجْراً مَحْجُوراً- ۲۲/ فرقان).

فاعل در یقولون- کسی است که با دیدن عذاب می ترسد و هراسناک می شود و می گوید: (حِجْراً مَحْجُوراً- ۲۲/ فرقان) لذا خداوند یاد آوری می کند که کفّار همینکه ملائکه را می بینند بگمان اینکه سودی برای رهائی از عذاب عایدشان می شود می گویند بهشت از ما منع شده است لذا خداوند می گوید:

(وَ جَعَلَ بَیْنَهُما بَرْزَخاً وَ حِجْراً مَحْجُوراً- ۵۳/ فرقان) یعنی بطوری منع شده اند که راهی بر برداشتن و دفع آن مانع نیست.

فلان فی حجر فلان- یعنی او خودش و مالش از اینکه نگذارد دیگران در آن تصرّف کنند در پناه و حمایت فلانی است، جمعش- حجور- است، خدای تعالی گوید:

(وَ رَبائِبُکُمُ اللَّاتِی فِی حُجُورِکُمْ- ۲۳/ نساء) (یعنی دختران همسرتان که از شوهر دیگرشان هستند و در پناه شمایند).

حجر: پیراهن و همچنین- حجر- اسمی است برای هر محفظه، یا

---

(۱) در باره فاعل- یقولون- مفسّرین سه نظر اظهار کرده اند، یکی همان است که راغب گفته و زمخشری هم همان نظر را دارد اکنون باید دانست چه کسانی گفته اند- حجرا محجورا- و ضمیر در یقولون- کیست، نظر اوّل این است که کفّار بنا بمفهوم آیه قبل در دنیا از پیغمبر با بزرگمنشی و گردنکشی مطالعه نزول ملائکه بر خویش و دیدن پروردگار می نمودند یعنی (لَوْ لا- أُنْزِلَ عَلَیْنَا الْمَلائِکَهُ أَوْ نَری رَبَّنا- ۲۱/ فرقان) چرا بر ما ملائکه نازل نمی شود و ما خدای را نمی بینیم، با همین حالت استکبار و غرور هنگامه مرگ و قیامت می رسد از دیدن ملائکه و فرجام ناهنجار خویش می ترسند سخنی که در دیدن دشمنانشان در دنیا می زدند تکرار می کنند و می گویند از ما دور باد بگمان اینکه چنان خواهد شد.

نظر دوّم- اینست که- حجرا محجورا- را فرشتگان می گویند، یعنی آمرزش و بهشت و بشارت از شما دور و بر شما حرام، چون فرشتگان مؤمنین را بشارت می دهند آنها نیز بشارت می خواهند که می گویند امروز بشارت بر شما نیست حجرا محجورا.

نظر سوّم- همینکه کفّار در قیامت عذابی که از آن می ترسیدند، و می بینند و می خواهند پناهی بیابند می گویند، حجرا محجورا- یعنی چیزی که ما را از آن عذاب دور کند، (تبیان، کشّاف، تفسیر کبیر، کشف الاسرار، مجمع البحرین).

صندوقچه ای که اشیاء در آن حفظ می شود.

از واژه حجر- اطراف و گردا گرد هر چیزی نیز متصوّر است.

حجرت عین الفرس- یعنی حلقه چشم آن اسب نشان شده است.

حجّر القمر- اطراف ماه هاله زده است.

حجّوره- پرگار و اسباب بازی بچّه ها که با آن روی زمین دایره می کشند.

محجر العین- نیز در معنی حلقه چشم است.

تحجّر کذا- مثل سنگ سخت شد.

الأحجار- قبیله ای از بنو تمیم- این نامگزاری برای این است که قومی از آنها نامشان جندل، حجر، صخر، بوده (که هر سه واژه بمعنی سنگ است، جندل- تخته سنگهای بزرگ، حجر- سنگ کوچک بنّایی، صخر سنگهای تیز کوهستانی).

(حجز) [حجز]:

الحجز: مانع و حائل بین دو چیز که آنها را از هم دور می کند، می گویند:

حجز بینهما- میانشان فاصله و جدایی انداخت، خدای تعالی گوید: (وَ جَعَلَ بَیْنَ الْبَحْرَیْنِ حاجِزاً- ۶۱/ نمل) نامیدن کشور حجاز باین نام برای اینست که میان شام و صحرا قرار دارد، خدای تعالی گوید: فَما مِنْکُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حاجِزِینَ- ۴۷/ حاقّه).

واژه حاجزین- که در این آیه بصورت جمع آمده صفت است برای یکفرد در موضع جمع، و همینطور- حجاز- طنابی است که مچ پای ستوران را با آن می بندند تا حرکت نکند که تصوّر معنی جمع نیز از آن می شود.

احتجز فلان عن کذا و احتجز بإزاره- چادر یا شلوار و دامن بر میان بست و محکم کرد.

حجزه السّراویل- قسمت میانی شلوار و دامن که حدّ فاصل بالا و پایین آن است در اصطلاح می گویند: إن أردتم المحاجزه فقبل المناجزه «۱» یعنی باز داشتن و

---

(۱) این ضرب المثل در باره بزدلان و ترسوهایی است که از جنگ می گریزند یا کسیکه بعد از شروع جنگ طلب صلح و آشتی می کند، ان اردت المحاجزه فقبل المناجزه- محاجزه- باز داشتن و ممانعت

ممانعت از جنگ با آهستی و مسالمت قبل از جنگ و کشتار، حجازیک- یعنی میانشان فاصله بینداز تا برخوردشان باز داری.

(حد) [حد]:

الحدّ: واسطه میان دو چیزی که مانع از اختلاط، و آمیختگی آنها به یکدیگر می شود.

حدّدت کذا- برایش حدّی معیّن و مشخّص قرار دادم.

حدّ الشّی ء- وصف و تعریفی که شامل تمام معنی یک چیز می شود، و تمیز دهنده و جدا کننده آن چیز با غیر آن است.

حدّ الزّنا و حدّ الخمر- تنبیه و تعزیر زنا کار و میخواره و شرابخواره.

علّت نامیدن- حدّ- برای مجازات از این جهت است که حدّ مانعی است برای اینکه نمی گذارد دیگری راه او را برود و آن کارها را انجام دهد.

خدای تعالی می گوید: (تِلْکَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَعْتَدُوها- ۲۲۹/ بقره) و (تِلْکَ حُدُودُ اللَّهِ وَ مَنْ یَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ- ۱/ طلاق) و (الْأَعْرابُ أَشَدُّ کُفْراً وَ نِفاقاً وَ أَجْدَرُ أَلَّا یَعْلَمُوا حُدُودَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ- ۹۷/ توبه) یعنی احکام خدا و نیز گفته اند، (حدود ما أنزل اللّه)، یعنی حقیقت معانی آنها.

(اعرابی که با شدّت و لجاجت کفر و نفاق می ورزند بایستی هم احکام خدا و معانی آن را که نازل کرده است نفهمند و ندانند).

حدود- در آیات فوق یعنی در احکام الهی و حقایق معانی آنها تمام- حدود- خدا بر چهار وجه است.

۱- حدودی که جایز نیست چیزی بر آنها افزوده و نه از آنها کم شود مثل تعداد رکعات در نمازهای واجب.

است یعنی چیزی را از خودت و دیگری منع کنی و باز داری مناجزه هم از- نجز- است یعنی فنا و نابودی نجز الشّی ء- یعنی فانی شده مثل فوق از- اکثم بن صیفی- روایت شده یعنی خودت را قبل از برخورد با حریفی که یارایش را نداری نجات ده و مناجزه در جایی بکار می رود که دو مبارز می خواهند یکدیگر را از بین ببرند.

(مجمع الامثال میدانی ج ۱ ص ۴۰). [...]

۲- حدودی که می شود بر آنها افزود امّا کم کردن از آنها جایز نیست.

۳- حدودی که کم کردن از آنها مجاز است، امّا افزودن بر آنها جایز نیست.

خدای تعالی می گوید: (إِنَّ الَّذِینَ (یُحَادُّونَ) اللَّهَ وَ رَسُولَهُ- ۵/ مجادله).

واژه یحادّون- در آیه فوق- یعنی مانع انجام حدود خدا و رسولش می شوند و این ممانعت یا باعتبار جلوگیری از اجر است یا بکار بردن آهن (یعنی- حدود- که کنایه از سلاح و قدرت رزمی است) که معروف است و خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِیدَ فِیهِ بَأْسٌ شَدِیدٌ- ۲۵/ حدید).

حدّدت السّکّین- لبه کارد را تیز کردم.

أحددته- برایش حدّی قرار دادم، سپس چیزی که خلقت و طبیعتش تیز و با دقّت است و یا اینکه از جهت کار و معنی دقیق و تیزبین است مثل چشم ظاهر و بصیرت و چشم دل گفته می شود.

حدید النّظر- تیز بین.

حدید الفهم- تیز فهم و باریک اندیش.

خدای عزّ و جلّ گوید: (فَبَصَرُکَ الْیَوْمَ حَدِیدٌ- ۲۲/ ق).

لسان حدید- مثل- لسان صارم و ماض- است یعنی زبانی تیز و قاطع که با تیزی و تندیش همچون شمشیری برّنده و مؤثر است.

خدای تعالی گوید: (سَلَقُوکُمْ بِأَلْسِنَهٍ حِدادٍ- ۱۹/ احزاب).

(شما را با زبانهایی قاطع و مؤثر برخورد می کنند).

و با تصوّر معنی- منع و جلوگیری- در واژه- حدید دربان را نیز حدّاد- نامیدند. رجل محدود- یعنی کسی که از رزق و نصیب و بهره مندی منع شده است.

(حدب) [حدب:

حدب یعنی کوژ پشت و خمیده شده، جایز است که اصل این واژه، از حدب الظّهر یعنی خمیده پشت گردید، باشد.

حدب الرّجل حدبا فهو أحدب و أحددب- یعنی پشتش دو تا شد. ناقه حدباء-

برای شتر تشبیهی از همان معنی است و سپس هر چیزی که از پشت زمین ارتفاع پیدا کرده حدباء نامیده شده.

خدای تعالی گوید: (وَ هُمْ مِنْ کُلِّ حَدَبٍ یَنْسِلُونَ- ۹۶/ انبیاء).

(اشاره بجایگاه زندگی- یأجوج و مأجوج- است که در مرتفعات می زیند و در بازگشایی سدّ از بلندیها و تل ها می دوند).

(حدث) [حدث:

الحدوث، وجود و پیدایش چیزی بعد از اینکه جوهر یا عرضی از آن وجود نداشته (وجودی بی سابقه). و یا إحداث او یعنی ایجاد او و پیدایش او آفریده شدن پدیده ها و مواد عالم تنها از خدای تعالی است.

(مُحْدَث)- چیزی است که نبوده و ایجاد می شود و این ایجاد و پیدایش یا در ذات خود اوست و یا با ایجاد چیزی از طرف کسی که آن را- إحداث می کند مثل اینکه می گوئی: أحدثت ملکا- یعنی ملک و باغی إحداث کردم.

خدای تعالی گوید: (ما یَأْتِیهِمْ مِنْ ذِکْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ- ۲/ انبیاء).

(یعنی سخنی جدید مه بر ایشان از پروردگارشان می آید می شنوند و ببازی می گیرند).

بهر چیزی که زمانش نزدیک باشد- محدث- گویند خواه در عمل یا در سخن.

خدای تعالی گوید: (حَتَّی أُحْدِثَ لَکَ مِنْهُ ذِکْراً- ۷۰/ کهف).

(لَعَلَّ اللَّهَ یُحْدِثُ بَعْدَ ذلِکَ أَمْراً- ۱/ طلاق).

(حدیث)- هر سخنی که در بیداری یا خواب از راه گوش به انسان می رسد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ إِذْ أَسَرَّ النَّبِیُّ إِلی بَعْضِ أَزْواجِهِ حَدِیثاً- ۳/ تحریم).

(هَلْ أَتاکَ حَدِیثُ الْغاشِیَهِ «۱» ۱/ غاشیه).

---

(۱) غاشیه کنایه از قیامت است، زیرا فراگیرنده همه چیز همانطور که در باره شب فرمود (وَ اللَّیْلِ إِذا یَغْشاها- ۴/ الشمس) شبی که تاریکیش فرو می گیرد و می پوشاند و سپس شرح حالات مردم را در آن هنگامه در آیات بعد می دهد که:

(وَ عَلَّمْتَنِی مِنْ تَأْوِیلِ الْأَحادِیثِ- ۱۰۱/ یوسف).

یعنی: آنچه که در خواب از رؤیاها برای ایجاد و حادث می شود.

خداوند قرآن را نیز- حدیث- نامیده است، مثل آیات:

(فَلْیَأْتُوا بِحَدِیثٍ مِثْلِهِ- ۳۴/ طور).

(أَ فَمِنْ هذَا الْحَدِیثِ تَعْجَبُونَ- ۵۹/ نحم).

(فَما لِهؤُلاءِ الْقَوْمِ لا یَکادُونَ یَفْقَهُونَ حَدِیثاً- ۷۸/ نساء).

(این قوم را چه می شود که قرآن را نمی فهمند و درک نمی کنند).

(حَتَّی یَخُوضُوا فِی حَدِیثٍ غَیْرِهِ- ۱۴۰/ نساء).

(فَبِأَیِّ حَدِیثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَ آیاتِهِ یُؤْمِنُونَ- ۶/ جاثیه).

(وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِیثاً- ۸۷/ نساء).

پیامبر فرموده است: «إن یکن فی هذه الأمّه محدّث فهو عمر».

مقصود چیزی است که از سوی ملاء أعلی بر دلش می رسد.

خدای تعالی گوید: (فَجَعَلْناهُمْ أَحادِیثَ- ۱۹/ سباء).

حدیث- اخباری که بآنها مثل بزنند و حدیث یعنی میوه تازه رجل حدوث- مرد خوش سخن.

حدث النّساء- هم سخن با زنان که فعلش حادثته و حدّثته و تحادثوا و صار أحدوثه (یعنی با او سخن گفتم و به او حدیث گفتم و گفتگو کردم و افسانه شد).

رجل حدث و حدیث السّنّ- مرد جوانسال و نوجوان- که هر دو بیک معنی است.

حادثه- رویدادی تازه و شگفت که بابلاء و آسیب همراه است جمع آن حوادث است.

(حدق) [حدق:

حدائق یعنی باغهای تازه ای که سرور انگیز است جمع حدیقه است.

خدای تعالی فرماید: (أَمَّنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَنْبَتْنا بِهِ حَدائِقَ ذاتَ بَهْجَةٍ- ۶۰/ نمل).

(وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خاشِعَةٌ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ ناعِمَةٌ- ۲ و ۸/ غاشیه) که در چهره فرو شکسته آرام را در قیامت با دور نمائی محسوس بیان می کند.

ص: ۴۶۰

مفردش حدیقه است یعنی قسمتی از زمین پر آب که بخاطر شباهت آب داشتن و آب برآمدن از آن به حدقه چشم تشبیه شده است، جمع- حدقه- حداق و أحداق است.

حدّق تحدیقا- یعنی سختی و تندی نظر.

و حدقوا به و أحدقوا- یعنی آن را احاطه کردند که این وصف نیز تشبیهی از دایره شکل بودن حدیقه و حدقه است.

(حذر) [حذر]:

الحذر یعنی دوری کردن و احتراز از چیز ترسناک و هراس آور، می گویند:

حذر حذرا و حذرته- (ترسید و از او ترسیدم).

خدای تعالی گوید: (یَحْذَرُ الْآخِرَهَ- ۹/ زمر).

وَ إِنَّا لَجَمِیعٌ حاذِرُونَ- ۵۶/ شعراء) که حاذرون هم خوانده شده.

(وَ یُحَذِّرُکُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ- ۱۸۷/ آل عمران). (خُذُوا حِذْرَکُمْ- ۷۱/ نساء).

(یعنی آنچه را از سلاح که در آن ترساندن دشمن هست بردارید، و برگیرید).

(هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ- ۴/ منافقون) (دشمنان اند، از ایشان حذر کن).

(إِنَّ مِنْ أَزْواجِکُمْ وَ أَوْلادِکُمْ عَدُوًّا لَکُمْ فَاحْذَرُوهُمْ- ۱۴/ تغابن).

(بعضی از همسران و اولادانتان دشمنانتان اند، از آنها بر حذر باشید).

حذار- یعنی بر حذر باش مثل- مناع- یعنی مانع شود.

(حر) [حر]:

الحراره- (ضدّ برودت) گرماست، که بر دو گونه است:

۱- حرارتی که در بدن انسان عارض می شود و بوجود می آید، مثل حرارت شخص تب دار.

می گویند: حرّ یومنا- روزمان گرم شد.

الرّیح یحرّ حرّا و حراره- (باد گرمی است و باد حرارت زا است از باب ضرب و سمع) که در صورت ایجاد حرارت از باد در جسمی آن جسم را، محرور گویند و همینطور حرّ الرّجل- یعنی آن مردم گرم و خشمگین شد.

خدای تعالی گوید: (لا تَنْفِرُوا فِی الْحَرِّ قُلْ نارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا- ۸۱/ توبه) یعنی از گرمی هوا در جنگ مگریزید که آتش جهنّم شدیدتر است.

(حَرُور)- باد گرم، در آیه (وَ لَا الظِّلُّ وَ لَا الْحَرُورُ- ۲۱/ فاطر). (نه سایه و نه باد و هوای گرم).

استحرّ القیظ- گرمای تابستان شدید شد.

الحرر- یبوست و خشکی که از تشنگی به کبد عارض می شود، حرّه مفرد حرّ است.

اصطلاح- حرّه تحت قرّه «۱» از همین واژه است یعنی (در باطن داغ و خشمگین و در ظاهر آرام و خونسرد).

حرّه- سنگی که از شدّت گرمای هوای سیاه شده باشد و در همین معنی بصورت استعاره، استحرّ القتل- یعنی کشتار شدّت گرفت، بکار رفته است.

حرّ العمل- سختی و شدّت گرمای کار، و گفته اند:

إنّما یتولی حارّها من تولّی قارّها- یعنی کسی که سختی آن را تحمّل کرده، سهولت آن را هم عهده دار می شود. (حُرّیه) آزادی، حر و آزاد نقطه مقابل عبد و بنده است می گویند حرّبیّن الحروریه آزادیکه بطور مطلق آزاد است دو گونه است: اوّل- کسیکه حکم چیزی علیه او جریان نیافته است مثل آیه (الْحُرُّ بِالْحُرِّ- ۱۸۷/ بقره) یعنی حکم غیر از او در باره اش اجرا نشده.

دوّم- بکسی حرّ گویند که اخلاق زشت و ناپسند برای دستیابی باموال دنیوی بر وجود او احاطه نداشته باشد مانند: حرص و آزمندی که نباید به شخص- حرّ- چیره باشد و نیز بایستی بسوی عبودیّت و بندگی اللّه روی آورد که ضدّ صفات قبلی است و همانست که پیامبر (ص) اشاره کرده است که:

---

(۱) حرّه از حرارت گرفته شده یعنی حرارت دل و تشنگی، قرّه، یعنی سرما، می گویند: کسر الحّره لمکان القرّه- سختی تشنگی در روز سرد است، حرّه تحت قره- در باره کسی بکار می رود که کینه و خشم خود را پنهان می کند و بصورت ظاهر اخلاص و یگانگی ابزار می نماید، (مجمع الامثال میدانی ج ۱ ص ۱۹۷).

تعس عبد الدّرهم، تعس عبد الدّينار» (نگونسار و هلاک شد بنده درهم و دينار و زر پرست).

شاعر گويد: و رقّ ذوى الأطماع رقّ مخلّد (بندگى آزمندان بندگى جاودانه است).

گفته اند: عبد الشّهوه أذلّ من عبد الرّقّ- بنده شهوت ذليل تر از بنده بردگى است.

(تَحرير)- آزاد كردن انسان ۱- يا از بردگى غير و يا از بردگى شهوات كه ذكر شد.

در معنى اوّل، آيه (فَتَحْرِيرُ رَقَبَهٍ مُؤْمِنَهٍ- ۹۲/ نساء) آزاد كردن بردگان مؤمن.

در معنى دوّم- آيه (نَذَرْتُ لَکَ ما فِي بَطْنِي مُحَرَّراً «۱»- ۳۵/ آل عمران).

(مادر مريم مى گويد: خداوندا نذر كردم فرزندى كه در رحم دارم برايت آزاده اى باشد).

گفته انـد: منظور اينست كه فرزنـدش را در راهى قرار دهد كه از بهره هاى دنيوى و شـهوات و منابع دنيا كه قبلا ذكر شد بهره مند نشود و منظور در اين سخن خداى تعالى است كه فرمود:

(بَنِينَ وَ حَفَدَهً- ۷۲/ نمل).

يعنى پسران و فرزند زادگان، كه او را براى عبادت خداى خالص گرداند.

از همين جهت- شعبى «۲» معنى محرّر- را در آيه قبل، با اخلاص معنى

---

(۱) ازهرى و زجاج مى گوينـد: در بنى اسـرائيل رسم بود كه فرزنـد پسـر را براى خـدمت معابد نذر مى كردند و همينكه مادر مريم وضع حمـل كرد فرزنـدش دختر بود با افسـردگى گفت (إِنِّي وَضَـعْتُها أُنْثى وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما وَضَـعَتْ وَ لَيْسَ الـذَّكَرُ كَالْأُنْثى ۳۵/ آل عمران) يعنى دختر زائيـدم و خـداى مى دانـد كه چه زائيدم، پسـر براى خدمت در معابد همانند دختر نيست و خداوند آن را به نيكى پـذيرفت و مقـامى يـافت تـا بر آن امر گواه باشـد تـا همان دختر فرزنـدى چون عيسـى پيامبر اولو العزم داشت و تفاوت تنها در تقوى و علم و ايثار است كه گاهى در دختران و زنان بيشتر است.

(۲) ابو عمر و عامر بن شـراحيل معروف به شـعبى و اصـلا يمنى است كه در كوفه زنـدگى كرده و يكى از تابعين جليل القـدر است بگفته ابن خلكان، زهرى مى گويد: دانشـمندان چهار نفرند، ۱- ابن مسيب در مدينه ۲- شعبى در كوفه ۳- حسن بصرى در بصره ۴- و مكحول در شام كه در زمان خويش سر آمد

کرده. مجاهد- او را خادم عبادتگاه می داند.

جعفر- معنی- محرّر- را آزاد از امور دنیایی می داند، و همه اینها اشاره بیک معنی است.

حرّرت القوم- قوم را از بندگی و بردگی و حبس رها و آزاد کرده ام.

حرّ الوجه- کسیکه نیاز و حاجت، او را به بردگی نمی کشاند.

حرّ الدّار- وسط خانه و خیر و خوبی آن.

أحرار البقل- تره هایی که ناپخته و با بقیّه سبزیجات خام می خورند.

شاعر گوید: جادت علیه کلّ بکر حرّه «۱».

حرّه- در مصراع شعر فوق و عبارت- المرأه بلیله حرّه- همه اینها بصورت استعاره بکار رفته (معنی عبارت این است که می گوید همسر او شب اوّل زفاف موفّق نشد و لذا برای زن شب سپیدی بود و شب زفاف را لیله شیبا- گویند).

(حَرِیر)- پارچه بسیار نازک است، خدای تعالی گوید: (وَ لِباسُهُمْ فِیها حَرِیرٌ-

---

أقران خود بودند، گفته اند شعبی پانصد تن از صحابه پیامبر (ص) را درک کرده و از طرف عبد الملک مروان حامل نامه ای به قیصر روم بوده که از دانش و عملش قیصر روم در شگفت شده و نامه ای رمزی به عبد الملک می نویسد که در آن نوشته است: در شگفتم از قوم که چنین افرادی دارند و دیگری بر آنها حکومت کند که می خواسته حسادت عبد الملک را علیه شعبی برانگیزد.

در کوفه سمت قضاوت داشته و در سال ۱۰۷ هجری بمرگ ناگهانی وفات کرده، وفیات الاعیان ج ۲ ص ۲۲۲.

(۱) مصراع شعر فوق از- عنتره بن شداد- شاعر قبل از اسلام است که می گوید: ابرهای سپید پر باران ریزش کرد و آبگیرها را از آبی چون پول نقره سپید انباشته کرد. عنتره در این شعر مدّور بودن آبگیرها با محتوای آب زلال را بپول نقره سپید تشبیه کرده است و با این عبارات زیبای ادبی می گوید:

همانطور که پول نقره مفید و مورد نیاز است آب زلال آبگیرها هم مایه حیات است، تمام بیت چنین است:

جادت علیها کلّ بکر حره فترکن کلّ قراره کالدرهم

و این بیت یکی از ابیات معلّقه اوست که مطلعش چنین است.

هل غادر الشّعراء من مترنّم ام هل عرفت الدّار بعد توهّم

یعنی آیا شعراء موضوعی را برای شعر باقی گذارده اند و آیا تو چنان جایی را پس از دقّت و تفکّر می شناسی؟ (دیوان عنتره).

ص: ۴۶۴

۲۳/ حجّ) یعنی لباس بهشتیان.

(حرب) [حرب:

الحرب یعنی جنگ که معروف است اصل واژه حرب تاراج و غارت و ربودن غنائم در جنگ است، سپس هر تاراجی حرب نامیده شده اشتقاق معنی حرب- یعنی کارزار و روبودن و خشمگین شدن از مصدر الحرب است.

و قد حرب- یعنی او (حریب) یا غارت زده شده.

تحریب- آتش جنگ افروختن است.

رجل محرب- مرد بسیار جنگجوی، گوئی که خود ابزار یا وسیله جنگ است.

حربه- یعنی خنجر، که وسیله ای معروف برای جنگیدن است، و اصلش بر وزن- فعله- از حرب- یا حراب- است.

(مِحْرابُ) المسجد- برای این گویند که ۱- جایگاه محاربه و مجاهده با شیطان و هوای نفس است.

۲- و نیز گفته اند نامگذاری محراب مسجد برای این است که شایسته است انسان در آنجا از پریشانی خاطر دور و با سرگرمی بامور دنیا در ستیزد.

۳- و باز گفته اند- محراب مسجد- بر این اساس است که محراب بیت یا خانه، صدر مجلس و قسمت بالای خانه است، سپس این اصطلاح در باره مسجد بکار رفته و صدر مسجد محراب نامیده شده است.

۴- و همچنین گفته اند محراب مسجد برای این گویند که محراب اساس و پایه مسجد است و نامی است که ویژه بالای مجلس است و آنگاه صدر مجلس و بالای خانه را هم محراب نامیده اند که تشبیهی از محراب مسجد است گویی که این معنی صحیح تر است، خدای عزّ و جلّ گوید: (یَعْمَلُونَ لَهُ ما یَشاءُ مِنْ مَحارِیبَ «۱» وَ تَماثِیلَ- ۱۳/ سبا).

---

(۱) در قرآن، واژه محراب هم بمعنی کوشک و قصر یا اتاق سکونت و هم بمعنی عبادتگاه آمده است، آیه فوق در باره کارگزاران و پریانی است که برای حضرت سلیمان (ع) بناها و عبادتگاه می ساختند که در آنجا محراب ها برای تشویق دیگران به عبارت و تصاویری از فرشتگان و پیامبران می کشیدند که در حالت قیام و رکوع بودند و آن تماثیل- یا مجسّمه ها از شیشه و بلور یا مس و برنج و یا سنگ مرمر بوده. بگفته مفسّرین ساختن تماثیل برای آنها مباح بوده چنانکه حضرت عیسی (ع) از گل کبوتر درست

(حِرْباءُ)- میخ نوک تیزی که به سوسمار پوزه باریک و راه راه که چهار پا دارد و مسموم کننده است، تشبیه شده، چنانکه در سخن معمولیشان می گویند:

ضبّه و کلب- مثل سوسمار زهری و سگ گزنده است که تشبیهی به ضبّ یعنی سوسمار ماده و کلب- یعنی سگ هار و گزنده است.

(حرث) [حرث:

الحرث یعنی پاشاندن بذر در زمین و آماده کردن زمین برای کشت و زرع، خود زمین و زراعت را هم حرث گویند.

خدای تعالی گوید: (أَنِ اغْدُوا عَلی حَرْثِکُمْ إِنْ کُنْتُمْ صارِمِینَ- ۲۲/ قلم).

(بگاهان بر زراعتتان صبح کنید اگر می خواهید درو کنید).

از معنی- حرث- آباد کردن و ساختن نیز که در نتیجه زراعت حاصل می شود، تصوّر شده است، خدای فرماید: (مَنْ کانَ یُرِیدُ حَرْثَ الْآخِرَهِ نَزِدْ لَهُ فِی حَرْثِهِ وَ مَنْ کانَ یُرِیدُ حَرْثَ الدُّنْیا نُؤْتِهِ مِنْها وَ ما لَهُ فِی الْآخِرَهِ مِنْ نَصِیبٍ- ۲۰/ شوری).

در کتاب «مکارم الشّریعه» یاد آور شدم که دنیا برای مردم محلّ کشت و

کرد، و باذن خدای در آن دمید تا پرنده ای شد و معجزه او بود، ولی شیخ طریحی می نویسد: کان علی یکسر المحاریب اذا رآها فی المسجد یقول کانّها مذابح الیهود- علی (ع) تصاویر و تماثیل را در مساجد محو می کرد.

و در باره محراب- بمعنی- غرفه و اتاق، آیات ۱۰ و ۱۱/ مریم است، در باره حضرت زکریّا (ع) که می گوید: (فَخَرَجَ عَلی قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرابِ- ۱۰/ مریم) زکریّا (ع) پس از سه روز، روزه سکوت، بدستور اللّه از کوشک و غرفه اش خارج شد. ابن فارس می نویسد: المحراب و هو صدر المسجد و الجمع محاریب و یقولون الغرفه، محراب را غرفه گویند، چنانکه خدای تعالی فرمود (فَخَرَجَ عَلی قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرابِ- ۱۰/ مریم) ازهری شعری هم در این معنی محراب بجای اتاق از امرؤ القیس ذکر می کند که:

کغزلان رمل فی محاریب اقوال ... و تمام بیت چنین است:

و ما ذا علیه ان ذکرت اوّانا کغزلان رمل فی محاریب اقوال

یعنی زمانی که ایوان او را یاد کنی مثل فرشهای خط خطی و زیبای اتاقهای رؤسای یمن است.

وضاح یمنی شاعر در معنی اتاق می گوید:

ربّه محراب اذا جئتها لم القها او ارتقی سلّما

یعنی: وقتی که بسوی صاحب آن اتاق می آمدم او را نمی یافتم و از نردبان نیز بالا نمی رفتم. (لس ۱/ ۳۵- تهذیب اللّغه ۵/ ۲۳- مقائیس ۲/ ۸۴- مجمع البحرین ۲/ ۳۷- تبیان- تفسیر کبیر- کشّاف- کشف الاسرار، انوار التّنزیل).

ص: ۴۶۶

زراعت است و خود مردم در دنیا همچون زارع و کشتکار و همچنین کیفیّت زراعتشان را یاد آور شدم.

روایت شده است: «أصدق الأسماء الحارث».

یعنی با حقیقت ترین نامها نام زارع و کشاورز است.

و این معنی بتصوّر مفهوم حاصل کردن و بدست آوردن محصولات از زراعت است.

و نیز روایت شده: «أحرث فی دنیاک لآخرتک» «۱».

(در دنیا برای آخرتت زراعت کن).

بنابراین از تصوّر معنی آباد کردن، انجام عمل نیک در دنیا برای آخرت تصوّر دیگری است در معنی واژه- حرث- که آن تصوّر تشویق و وادار نمودن برای عمران و آبادی زمین در اثر زراعت است.

حرثت النّار- آتش را افروختم.

محرث- کفگیری که با آن آتش را بهم می زنند.

احرث القرآن- قرآن را زیاد تلاوت کن.

حرث ناقته- شترش را زیاد راند.

معاویه بانصار گفت: ما فعلت نواضحکم؟ «۲» قالوا حرثناها یوم بدر.

---

(۱) یکی از لطائف و زیبائیهای معانی ادبی همین تشبیهات است که انسانها را از محسوس بمعقول می رساند و اندیشه آنها را از راه بدیهیّات و آنچه را که عموم مردم می دانند و بهره مند می شوند بسوی حقایق عقلی و فطری توجّه می دهد، حافظ در معنی ادبی دو بیت بالا می گوید:

هر که دانه نفشاند بزمستان در خاک زرد رویی برد از حاصل خود وقت درو

مطلع غزل چنین است:

مزرع سبز فلک دیدم و داس مه نو یادم از کشته خویش آمد و هنگام درو

پس در فنون ادبی امر مسلّمی را که همه کس می فهمد و می پذیرد، مقدّمه بهره مندی برای کارهای شایسته عبادی و الهی

قرار می دهند.

(۲) ابن اثیر در شرح عبارت بالا- می گوید: معاویه از شتران آبکش آنها پرسش می کرد می خواست با این سؤال آنها را ملامت کند و بگوید و با کنایه تحقیرشان کند یعنی شما زارع بودید زیرا انصار اهل زراعت و آبیاری با ستوران بودند آنها پاسخ کوبنده شان جنگ بدر را که شکست ابو سفیان بود بیادش آوردند (اساس البلاغه زمخشری ۱۶۳/ لس ۲/ ۱۳۶).

ص: ۴۶۷

یعنی: شتران آبکشتان چه کردند؟ گفتند، لاغرشان کردیم.

خدای عزّ و جلّ گوید: (نِساؤُکُمْ حَرْثٌ لَکُمْ فَأْتُوا حَرْثَکُمْ أَنَّی شِئْتُمْ- ۲۲۳/ بقره).

این آیه بر سبیل تشبیهی است که در باره همسران و زنان که بقاء نوع انسان بآنها بستگی دارد بزراعت که بقاء طبیعت مادی انسان را تأمین می کند بکار رفته.

و آیه (وَ یُهْلِکَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ- ۲۰۵/ بقره) که هر دو واژه (حرث و نسل) یعنی زراعت مادّی و معنوی را در برگرفته است.

(حرج) [حرج:

اصل حرج و حراج، انباشته شدن و گرد آمدن چیزی است و لذا معنی تنگی و سختی و فشار میان اجزاء آن چیز که متراکم است تصوّر می شود سپس هر سختی و گناه را نیز- حرج- گفته اند.

خدای تعالی گوید: (ثُمَّ لا یَجِدُوا فِی أَنْفُسِهِمْ حَرَجاً- ۶۵/ نساء).

(سپس در جانهاشان سختی نیابند).

(وَ ما جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ- ۷۸/ حجّ).

(برای شما در دین سختی و فشاری قرار نداده است).

و نیز حرج صدره- با کسره حرف (ر) یعنی دشواری و تنگ دلی.

خدای تعالی گوید: (یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً «۱»- ۱۲۵/ انعام).

---

(۱) آیه چنین است (وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً کَأَنَّما یَصَّعَّدُ فِی السَّماءِ کَذلِکَ یَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَی الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ- ۱۲۵/ انعام) و در آیه قبل آن می گوید: (فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ- ۱۲۴/ انعام) برای رفع اشکال در شرح صدر مؤمنین و ضیق صدر مجرمین از آیات قبل می فهمیم که مجرمین و فریبکاران چون دل و جانشان با جرم و فریب و قساوت و کژی خو گرفته (وَ إِذا جاءَتْهُمْ آیَةٌ قالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّی نُؤْتی مِثْلَ ما أُوتِیَ رُسُلُ اللَّهِ- ۱۲۴/ انعام) ما هرگز ایمان نمی آوریم تا اینکه بما نیز همان دهند که به پیامبر داده شد به پندار باطلشان هر دلی در هر شرایطی شایسته تجلّی هدایت حق است و دلی که با جرم و گناه خو گرفته نه همچون دل کسی است که چهل سال با صداقت و امانت گذرانده آنکه با میخوارگی و هوسناکی و ربا خواری و تبهکاری آینه دل خود را تاریک و سیاه ساخته و در برابر پذیرش حق عناد و بخل می ورزد، برای آموخت سایر علوم و بهره مندی از انوار دانشها آمادگی ذهنی می خواهد چه رسد بدریافت حقایق و راه هدایت، امّا هر که واجد هدایت است خود زمینه آنرا فراهم ساخته خداوند نیز دل و سینه اش را برای پذیرش اسلام باز کند و

هر که خواهد که او را بی نصیب از هدایت گرداند دل بر او سخت گرداند، در حدیثی از ابن مسعود روایت شده که در باره شرح

حرجا- یعنی با کفر و بی ایمانیش بدشواری دچار شد زیرا کفر، و ناسپاسی بجان و خاطر انسان آرامش نمی دهد. چون کفر اعتقاد و باوری است بر اساس ظنّ و گمان، لذا گفته می شود: ضیّق بالإسلام (در تنگنایش گذاشت) و اسلام بر او دشوار شد.

چنانکه خدای تعالی گوید: (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره).

(فَلا یَکُنْ فِی صَدْرِکَ حَرَجٌ مِنْهُ- ۲/ اعراف).

گفته شده فلان یکن- یا نهی است یا دعا و یا حکم و دستور، یعنی (چنان مباش، نباشد و نباید باشد).

مانند آیه (أَ لَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ- ۱۰/ انشراح).

المنحرج و المنحوب- یعنی کسیکه از اندوه و گناه دور شده است زیرا حوب حرج- اندوه و گناه است.

(حرد) [حرد]:

الحرد یعنی سنخ و باز داشتن از تندی و خشم، خدای عزّ و جلّ گوید:

(وَ غَدَوْا عَلی حَرْدٍ قادِرِینَ- ۲۵/ قلم) یعنی صبحگاهان خود را برای ممانعت دیگران توانا یافتند.

نزل فلان حریدا- از آمیزش قوم ممانعت نمود.

هو حرید المحلّ- او منزوی است و مکانش جدا است.

حاردت السّنه- سالی که باران و آبش کم است.

حاردت النّاقه- شیر آن شتر کم و منقطع شد.

صدر و ضیق صدر از پیامبر (ص) چگونگی آن را پرسید فرمود هدایت نوری است که بر دلها می تابد و پس از آن انشراح صدر و شناخت حقیقت حاصل می شود، باز پرسید نشانه شرح صدر چیست؟ فرمود:

شناخت حقیقت حاصل می شود، باز پرسید نشانه شرح صدر چیست؟ فرمود:

«الانابه الی دار الخلود و التجافی الی دار الغرور و الاستعداد للموت قبل الموت» نشانه باز بودن دل و خاطر همواره بیاد جهان ابدی و قیامت بودن، دل و جان از آلودگی دنیا دور کردن و آمادگی برای مرگ قبل از رسیدن مرگ است.

بدیهی است فراموشی قیامت و پیوسته به دنیا مغرور شدن و از یاد بردن مرگ مقدّمه تنگی و سختی دل و جان است و همین است که در آیه فوق فرمود: (یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً- ۱۲۵/ انعام).

حرد- یعنی خشمگین شد.

حرّده کذا- آن را کج و منحنی کرد.

بعیر أحرد- ستور و شتری که یک دستش کج است.

حردیّه- اتاقکی و کوخی از نی (آلاچیق).

(حرس) [حرس:

الحرس و الحرّاس- جمع حارس یعنی نگهبان.

خدای تعالی گوید: (فَوَجَدْناها مُلِئَتْ حَرَساً شَدِیداً- ۸/ جنّ) یعنی: آنجا را مملوّ از نگهبانان سخت کوش یافتیم.

حرز- و حرس- در معنی بهم نزدیکند همانطور که لفظشان به هم نزدیک است ولی- حرز- بیشتر در نگهبانی برای پول و مال بکار می رود، و حرس- بیشتری برای نگهبانی مکانها است.

شاعر گوید:

فبقیت حرسا قبل مجری داحس لو کان للنّفس اللّجوج خلود

(روزگارانی قبل از بیزار شدن از زندگی و تورّم عمر باقی می ماندم اگر که نفس سرکش جاودان می بود).

گفته اند: معنای حرسا- دهر و روزگار است، چنانچه واژه- حرس دلالتش در این شعر فقط معنی دهر- باشد بر آن معنی دلالت نمی کند زیرا ممکن است مصدر بجای حال باشد یعنی در حال نگهبانی عمر و زندگی باقی می ماندم و زندگی را حفظ می کردم در آن صورت دلالت بر دهر و مدّت زندگی می کند نه اینکه از لفظ- حرس باشد. احرس- معنایش محافظت شده و با حراست است مثل سایر کلماتی که بر وزن أفعل ساخته می شود و بر این معنی است: حریسه الجبل- جایی که در کوهستان، شبانه حر است می شود.

ابو عبیده می گوید: حریسه، یعنی نگهبانی شده.

و نیز حریسه- یعنی دزدیده شده، فعلش- حرس- یحرس- حرسا است، که گفته اند لفظی است که معنی حریسه از آن تصوّر می شود، زیرا حریسه- در زبان عرب بمعنای سرقت و دزدیدن هم آمده است.

(حرس) [حرس:

الحرص: زیاده روی در آزمندی و میل و اراده است خدای عزّ و جلّ گوید:

(إِنْ تَحْرِصْ عَلی هُداهُمْ- ۳۷/ نمل).

یعنی: اگر چه بر هدایتشان میلی و اراده ای افزون داری.

(وَ لَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلی حَیاهٍ- ۹۶/ بقره).

آنها را بر زندگی بشدّت حریص می یابی.

(وَ ما أَکْثَرُ النَّاسِ وَ لَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِینَ- ۱۰۳/ یوسف).

معنی اصلی واژه حرص از عبارت- حرص القصّار الثوب- یعنی گازر و لباسشوی لباس را با دقّت فشرد، گرفته شده.

حارصه و حریصه- ابری است که با ریزش زیاد بارانش زمین را می شوید.

(حرض) [حرض:

الحرض یعنی: چیزی که مورد اعتنا نباشد و بحساب نمی آید و خیر هم در آن نیست و لذا بآنچه را که در حال نابودی و هلاکت و تباهی است- حرض- گویند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (حَتَّی تَکُونَ حَرَضاً- ۸۵/ یوسف).

(فرزندان یعقوب باو می گویند تو از فکر یوسف آسوده نمی مانی تا اینکه هلاک شوی).

شاعر گوید: إنّی امروءنا بنی همّ فأحرضنی.

(مردی هستم که اندوه و غم مرا مصیبت زده کرد سپس بهلاکتم می رساند).

الحرضه- کسی است که از پستی و خسّت گوشت حلالی را که باید خریداری کند نمی خورد مگر گوشت شرطی که از راه قمار مفت و مجّانی بدستش برسد.

(تَحْرِیض)- تشویق و برانگیختن بچیزی با خوب جلوه دادن آن، و آسان نمودن زحمات کسب آن، گوئی این واژه در اصل بمعنی- بر طرف کردن تباهی و سختی هاست- مثل:

مرّضته و قدّيته- يعنى بيمارى و خاشاك را از تن و چشم او برطرف و دور كردم ولى: أحرضته- يعنى تباهش كردم، مثل- أقذيته- يعنى: خاشاك در چشمش ريختم.

(حرف) [حرف:

حرف الشّى ء، يعنى لبه و جانب چيزى، جمعش أحرف و حروف- است مى گويند:

حرف السّيف- لبه شمشير.

حرف السّفينه- پهلوى كشتى.

حرف الجبل- لبه و پرتگاه كوه.

حروف الهجاء- حروف دو طرف كلمه.

الحروف العوامل- در علم نحو، حروف قبل و بعد كلماتى است كه در جملات بعضى از آن كلمات را به كلمات ديگر ربط مى دهد.

ناقه حرف- يعنى شتر لاغر كه تشبيهى است بستيغ و لبه نازك كوه يا اينكه تشبيهى است از كوچكى و لاغرى به يكى از حروف كلمات الفباء.

خداى عزّ و جلّ گويد: (وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلى حَرْفٍ- ١١/ حجّ) كه تفسير شده است بعبارت بعدش كه مى گويد:

(فَإِنْ أَصابَهُ خَيْرٌ ...- ١١/ حجّ) و در معنايش مى گويد: (مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذلِكَ- ۴٣/ نساء).

يعنى: در يك حالت نبودن (با ديدن خير شاد شدن و حقّ گفتن و با ديدن سختى رو ترش كردن و از حقّ برگشتن).

انحرف عن كذا و تحرّف و احترف يعنى منحرف شد و از آن عدول كرد.

احتراف- دنبال حرفه و كسب رفتن.

حرفه- مثل- قعده و جلسه- حالت و ملازمت كار و كسب است.

محارف- شخصى كه از خير محروم است و خير و نيكى از او دور.

(تَحْريفُ) الشّى ء- برگرداندن شكل و حالت چيزى است، مثل:

تحريف القلم- يعنى تراشيدن و تغيير شكل دادن قلم.

تحریف الکلام- سخن را بر یک معنی احتمالی قرار دادن در حالی که دو وجه و دو معنی داشته باشد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یُحَرِّفُونَ الْکَلِمَ عَنْ مَواضِعِهِ- ۴۶/ نساء).

(مِنْ بَعْدِ مَواضِعِهِ- ۴۱/ مائده).

(وَ قَدْ کانَ فَرِیقٌ مِنْهُمْ یَسْمَعُونَ کَلامَ اللَّهِ ثُمَّ یُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ ما عَقَلُوهُ- ۷۵/ بقره).

(گروهی از ایشان کلام خدا را می شنوند، سپس بعد از دانستن، و تعقّل آن را از موضع حقّش منحرف می کنند).

(الحِرْف)- هر چیز داغ و گزنده، گوئی که از گرمی و شیرینی و مطبوع بودن طعمش برگشته و شور و تلخ شده است.

طعام حرّیف- در همان معنی است، یعنی (خوراک و طعام تند مزه و زبان گز).

از پیامبر (ص) روایت شده که: «نزل القرآن علی سبعه أحرف» که تفسیر تحقیقی آن در رساله ای بنام- فوائد القرآن- ذکر شده است (که متأسّفانه رساله مذکور چاپ نشده و شاید از بین رفته باشد ولی مؤلّف کتاب- هدیه العارفین که متمّم کتاب کشف الظّنون است در ردیف آثار راغب نام این رساله را بنام- رساله فی فوائد القرآن- آورده است).

(حرق) [حرق:

گفته می شود- أحرق کذا فاحترق- آن را سوزاند سپس سوخته شد.

و حریق- هم همان آتش است.

خدای تعالی گوید: (وَ ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِیقِ- ۵۰/ انفال).

(فَأَصابَها إِعْصارٌ فِیهِ نارٌ فَاحْتَرَقَتْ- ۲۶۶/ بقره).

(قالُوا حَرِّقُوهُ وَ انْصُرُوا آلِهَتَکُمْ- ۶۸/ نساء).

(لَنُحَرِّقَنَّهُ- ۹۷/ طه).

که- لنحرقنّه هم خوانده شده یعنی در قرائت آیه با هم خوانده می شود.

حرق الشّی ء: گرم و داغ کردن چیزی بوسیله ای غیر از شعله آتش، مانند:

حرق الثّوب- یعنی گرم شدن جامه و لباس با کوفتن و زدن.

حرق الشّيئ- آن را با سوهان ريز ريز كرد، و از استعاره اين معنى عبارت زير است كه:

حرق الناب- يعنى بهم سائيدن دندانهاى پيشين دهان از خشم كه صدايش شنيده شود.

حرق الشّعر- مويش را كه بلند شده بود بريده و كوتاه كرد إحراق- آتش افروختن با شعله و آتش زدن چيزى، و از اين معنى اصطلاح زير استعاره شده است كه: أحرقنى بلومه- يعنى بسيار زياد مرا با سرزنشش اذيّت كرد.

(حرك) [حرك:

جنبيد خداى تعالى گويد: (لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسانَكَ

«١» ١۶/ قيامه).

حركه- نقطه مقابل و ضدّ سكون و آرامش است كه بيشتر در باره اجسام بكار مى رود و در حقيقت حركت يعنى جابجائى اجسام و بسا كه عبارت تحرّك كذا در باره تغيير حالت چه از نظر زياد شدن يا كم شدن اجزاء چيزى بكار رود.

(حرام) [حرام:

حرام يعنى ممنوع بودن از چيزى كه يا ١- بتكليف و قدرت الهى است، يا ٢- براى منع قهرى و جبرى كه از نتيجه چيزى حاصل مى شود. و يا ٣- از جهت منع عقلى يا شرعى و يا ۴- از ناحيه كسى است كه فرمانش پذيرفته مى شود.

خداى تعالى گويد: (وَ حَرَّمْنا عَلَيْهِ الْمَراضِعَ- ١٢/ قصص) كه تحريمى است در

---

(١) اين آيه مربوط به سوره قيامت است كه دو تفسير در باره آن شده اوّل اينكه مورد خطاب پيامبر (ص) است كه لفظ قرآن در آن بكار رفته و حال اينكه هرگز پيامبر (ص) كه مظهر خلق عظيم و مورد تمجيد الهى است بچنين خطابى يعنى- حرف نزن، دهانت را ببند- مورد خطاب قرار نمى گيرد چون منافات با روش پيامبر دارد، اگر بآيات قبل و بعدش كه از سوره قيامت است توجّه شود مى بينيم مورد خطاب انسانى است كه مى خواهد در برابر اجراى عدالت، و صحنه هاى قيامت همچون روش ناپسند دنيائيش با تكذيب و حاشا كردن خود را تبرئه كند كه كارگزاران أعمال باو مى گويند- دهانت را ببند و هر چه از اعمالت در نامه عملت ثبت است آنرا بخوان (اقْرَأْ كِتابَكَ كَفى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيباً- ١۴/ اسراء) كه بايستى از آن پيروى كند (فَإِذا قَرَأْناهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ

- ١٨/ قيامه) چون نامه اعمال و عملكردت را خوانديم آن را بپذير و گردن بنه. (در مجمع البيان اين نظر بطور زيبائى تفسير شده است ج ١٠ ص ٣٩٧). [...]

حوزه تکلیف و اراده حکم الهی.

یعنی: (شیر دیگر دایگان را بر موسی حرام کرده و باز داشته بودیم تا به مادرش برسد).

و آیه (وَ حَرامٌ عَلی قَرْیَهٍ أَهْلَکْناها- ۹۵/ انبیاء) نیز بمعنی اوّل حمل شده است.

(فَإِنَّها مُحَرَّمَهٌ عَلَیْهِمْ أَرْبَعِینَ سَنَهً- ۲۶/ اعراف).

(چون کردار و رفتار قبلی آنها باعث چهل سال سرگردانی بنی اسرائیل شده است).

که گفته اند حرام و محرومیّت در این آیه نه از جهت تکلیف و مشیّت الهی بلکه از جهت قهر و خشم است. و (إِنَّهُ مَنْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَیْهِ الْجَنَّهَ- ۲۷/ مائده) در این آیه نیز حرام و ممنوعیّت قهری است.

(زیرا بر اساس شرک آوردن در دنیا نتیجه عملی و قهری آنهاست که از بهشت محروم باشند).

و همچنین (إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُما عَلَی الْکافِرِینَ- ۵۰/ اعراف).

(که تحریمی است قهری و نتیجه کفر ورزیدن آنها است که نوشیدنی و غذای بهشتیان بر دوزخیان حرام است).

(مُحَرَّم)- در شرع مثل تحریم فروختن کالا به کالا، طعام به طعام و اضافه گرفتن.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ إِنْ یَأْتُوکُمْ أُساری تُفادُوهُمْ وَ هُوَ مُحَرَّمٌ عَلَیْکُمْ إِخْراجُهُمْ- ۸۵/ بقره).

(یعنی: پیمان داشتید که اگر اسیرانی گرفتید آنها را نفروشید و فدیه نستانید که رها کردن و اخراجشان بر شما ممنوع بود).

در آیه فوق بحکم شرعی اشاره شده است، مثل آیات:

(قُلْ لا أَجِدُ فِی ما أُوحِیَ إِلَیَّ مُحَرَّماً عَلی طاعِمٍ یَطْعَمُهُ- ۱۴۵/ انعام).

(وَ عَلَی الَّذِینَ هادُوا حَرَّمْنا کُلَّ ذِی ظُفُرٍ- ۱۴/ انعام).

(به کسانی که از دین موسی برگشتند و بغی و ستم کردند خوردن حیوان

که پنجه هاشان شکاف ندارد حرام کردیم).

سوط محرّم- شلّاقی که چرمش دبّاغی و صاف نشده، گویی که هنوز عمل دبّاغی که اقتضای کار چرم است بر او وارد نشده، و در سخن پیامبر (ص) که می فرماید:

«أیّما إهاب دبغ فقد طهر».

هر چرم و پوستی که دبّاغی شود پاک است.

که در معنی این حدیث گفته اند: بلکه محرّم و ممنوع، پوست و چرمی است که نرم نشده باشد، و نامیدن حریم کعبه بواژه حرم- برای تحریم نمودن بیشتر چیزها در آنمکان از سوی خدای تعالی است که در جاهای دیگر حرام نیست و همینطور- الشّهر الحرام- یعنی ماه حرام (که کارهایی در آنماه حرام است و در ماههای دیگر آن کارها حرام نیست) گفته می شود که رجل حرام و حلال و محلّ و محرم (یعنی کسیکه در مکان و زمان حرامی که گفته شد رعایت حلال و حرام آنجا را می کند).

خدای تعالی گوید: (یا أَیُّهَا النَّبِیُّ لِمَ تُحَرِّمُ ما أَحَلَّ اللَّهُ لَکَ تَبْتَغِی- ۱/ تحریم) «۱». یعنی چرا بتحریم آن حکم کردی و هر تحریمی که از جانب خدای تعالی نباشد تحریم

---

(۱) بدیهی است بفرمان خداوند در قرآن که (ما آتاکُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ ما نَهاکُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا- ۷/ حشر) چون پیامبر (ص) در مسائل تبلیغی خارج از وحی سخن نمی گوید و سنّت هایش که جدا از متن قرآن است در اکمال و اتمام و تفسیر عملی قرآن است، پس (لَقَدْ کانَ لَکُمْ فِی رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ- ۲۱/ احزاب) و (وَ ما یَنْطِقُ عَنِ الْهَوی إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْیٌ یُوحی ۴/ نجم) و (قُلْ إِنَّما أَتَّبِعُ ما یُوحی إِلَیَّ مِنْ رَبِّی- ۲۰۳/ اعراف) تفصیل و جزئیّات احکام عملی و اخلاقی که در قرآن نیست همان است که توسّط پیامبر و عترت و یاران صدیق و پیروان باحسانش بیان شده که بر اساس آنها فقهای واجد شرایط که از طرف امامان همه شرایط در باره آنها بیان شده همواره با حرکت تاریخ و جامعه از حقایق و روح قرآن و سنّتهای پیامبر خاتم (ص) که دین و نعمتی کامل و تمام را برای عموم انسانها بجای گزارده است:

احکام مستحدثه را با توجّه به روح دین، استنباط و حرمت یا حلال بودن آن امور را تعیین می نمایند و گر نه پویائی و رشد متوقّف می شود، استنباط و تفقّه که در قرآن بر گروهی خاصّ واجب شده است برای همین است که با اجتهاد، و ارائه پاسخ به مشکلات و رویدادها اکمال و اتمام دین را بثبوت رساندند.

آن شی ء صحیح نیست.

مثل آیه (وَ أَنْعامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُها- ۱۳۸/ انعام).

(که مشرکین نشستن بر بعضی از چهار پایان را به غلط حرام می دانستند) و (بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ- ۶۷/ واقعه).

یعنی: از جهت نتیجه رفتار گذشتمان محرومیم.

(لِلسَّائِلِ وَ (الْمَحْرُومِ)- ۱۹/ ذاریات).

کسی که روزی و رزق بر او فراخ نیست. چنانکه بر غیر او هست.

و بعضی گفته اند: منظور از محروم- در این آیه- سگ است و بعضی دیگر توجّه نکرده اند، پاسخشان داده اند که محروم نام سگ است، بدیهی است واژه- محروم- نوعی مثال است بچیزی که محروم است برای اینکه سگ را هم بیشتر مردم محروم می کنند یعنی او را از خوردن محروم می کنند.

محرمه و محرمه- یعنی حرمت و احترام (و هر چیزی که شکستن حدّ آن جایز نیست که جمعش محارم است که از احترام بآنها بایستی حدّ و مرزشان رعایت شود و مورد تجاوز قرار نگیرند).

استحرمت الماعز- بزی که آماده فحل و بارداری است.

(حری) [حری:

قصد کرد و خواست، حری الشّیئ یحری- یعنی آهنگش کرد، و به سویش رفت.

تحرّاه- به همان معنی است یعنی بسوی او قصد کرد و او را مقصد خود قرار داد.

خدای تعالی گوید: (فَأُولئِکَ تَحَرَّوْا رَشَداً- ۱۴/ جنّ).

(تمام آیه چنین است- فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولئِکَ تَحَرَّوْا رَشَداً، یعنی آنکه اسلام آورد آهنگ رشد و کمال کرد) یا (آنها که اسلام آوردند ...).

حری الشّیئ یحری- یعنی کم و ناقص شد، گوئی که بسوی مقصد ادامه نیافته و ناقص مانده، شاعر گوید: و المرء بعد تمامه یحری

(انسان پس از رویش، فرسایش می یابد و ناقص می شود).

رماه اللّه بأفعی حاربه: «۱».

(حزب) [حزب:

یعنی گروهی که در میانشان مقرّرات سخت و غلیظ باشد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (أَیُّ الْحِزْبَیْنِ أَحْصی لِما لَبِثُوا أَمَداً- ۱۲/ کهف) (یعنی اصحاب کهف پس از برخاستن و برانگیخته شدن، کدامیک از دو گروه آنها حساب کردند که چقدر در غار درنگ کرده اند؟).

و در باره حزب الشّیطان، خدای تعالی گوید: (وَ لَمَّا رَأَ الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزابَ- ۲۲/ احزاب).

أحزاب عبارت از گروههائی بودند که برای جنگ با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله گرد آمده بودند.

و امّا آیه (فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغالِبُونَ- ۶۵/ مائده) یعنی یاران خدای.

(یَحْسَبُونَ الْأَحْزابَ لَمْ یَذْهَبُوا وَ إِنْ یَأْتِ الْأَحْزابُ یَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بادُونَ فِی الْأَعْرابِ- ۲۰/ احزاب).

یعنی کمی از جنگ دور می بودند (منافقین می پنداشته اند که سپاهیان دشمن نرفته اند و شکست نخورده اند که اگر باز آیند، منافقین از ترس آنها دوست می دارند و ترجیح می دهند که دور از شهر و در بیابانها می بودند یعنی در میان اعراب بادیه نشین).

و آیه (وَ لَمَّا رَأَ الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزابَ- ۲۲/ احزاب).

(امّا مؤمنین بر خلاف منافقین، همینکه گروهها و احزاب مخالف را می دیدند می گفتند، هذا ما وعدنا اللّه و رسوله و صدق اللّه و رسوله و ما زادهم الّا (در باره خلقت آسمانها و جهان است که می گوید: در آفرینش خدایت تفاوتی

---

(۱) افعی ماری است که نرینه آنرا- افعوان- می گویند- حاریه- هم کسی است که بدنش از زیادی عمر و کهولت کوچک و خم شده یعنی (کوژپشت) معنی ضرب المثل فوق این است (مثل افعی که پیر می شود نمی تواند بگزد و زهری برای گزیدنش نمانده و فوری می میرد، می گوید او را هم خداوند چنان کند) این ضرب المثل در حالت نفرین و بد خواهی بکار می رود (مجمع الامثال میدانی ج ۱ ص ۳۱۹)- زمخشری می گوید: افعی حاریه- یعنی افعی پیر و مسنّ که کوچک می شود که از عبارت حر الشّی ء یعنی ناقص شدن، گرفته شده، (اساس البلاغه زمخشری ص ۱۷۰).

ایمانا و تصدیقا- این همان وعده راست خدا و رسول اوست بجای ترسیدن، ایمان و تسلیمشان در برابر حقّ افزون می شود).

(حزن) [حزن:

الحزن و الحزن- زمین سخت و سنگلاخی، و سختی در زمین و نیز خشونت در نفس و آنچه که از غم و اندوه در جان آدمی حاصل می شود، نقطه مقابل و ضدّ آن فرح و شادی است و باعتبار خشونتی که از غم و اندوه حاصل می شود حزن و اندوه انسان را فرا می گیرد، می گویند:

خشنت بصدره إذا حزنته- (وقتی که اندوه او را گرفت، دلش سخت شد).-

فعل این واژه، حزن، حزنته و أحزنته است (محزون شد غمگین می شود و اندوهگینش کردم).

خدای تعالی گوید: (لِكَيْلا تَحْزَنُوا عَلى ما فاتَكُمْ- ۱۵۳/ آل عمران).

(الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ- ۳۴/ فاطر). (تَوَلَّوْا وَ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَناً- ۹۲/ توبه).

ً ما أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ

- ۸۶/ یوسف). (وَ لا تَحْزَنُوا- ۱۳۹/ آل عمران). (وَ لا تَحْزَنْ- ۸۸/ حجر).

این دو عبارت در دو آیه اخیر که بصورت نهی است نه اینستکه از بدست آوردن حزن و اندوه نهی کرده است زیرا غم و اندوه با اختیار بدست نمی آید ولی بصورت- لا تحزنوا- که لفظا نهی است بیان شده است در حقیقت برای آنست که می گوید: از بدست آوردن و عمل بچیزی که نتیجه اش حزن و اندوه است دوری کنید.

و در این معنی شاعر گوید:

من سرّه أن لا یری ما یسوءه فلا یتّخذ شیئا یبالی له فقدا

(کسیکه از ندیدن چیزی که او را بد حال می کند شاد است چیزی را هم که از فقدانش ناراحت می شود اتّخاذ و عمل نمی کند).

و همچنین بر انسان واجب است چیزهائی را که با طبیعت فناپذیر دنیا سرشته شده است بشناسد و آنها را فهم و تصوّر کند تا زمانی که ناگهان به رنج

آنها و فقدانشان دچار می شود بخاطر شناخت و معرفت قبلیش ناراحت نشود و به آنها توجّه نکند و انگشت حسرت به دندان نگیرد.

و نیز بر انسان واجب است که نفس و جان خود را بر تحمّل و فراگیری سختیها و مصیبتهای کوچک بردبار کند تا به پایداری و بردباری در برابر مصیبت بزرگ تحمّل داشته باشد.

(حس) [حس:

الحاسّه- نیروئی است که بوسیله آن أعراض حسّی و ملموس درک می شود، و- حواس- که همان مشاعر و شعور پنجگانه است عبارتند از (چشائی، بویائی، پسایی، شنوایی، بینایی).

گفته می شود حسست و حسیت و أحسست، «۱» پس احسست دو گونه است اوّل- مثل- أصبته بحسّی، با حسّم او را دریافتم و باو رسیدم مانند: عنته و رعته- باو توجّه کردم و رعایتش نمودم.

دوّم- مثل- أصبت حاسّته- همچون- کبدته و فأدته- که در بیماری آن اعضاء بکار می رود»

و مصدرش از معنی بیماری و مرگ- (الحس) است که از کشتن و از ریشه برکندن گرفته شده).

و چنین است که می گویند- (حَسَسْتُهُ) یعنی قتلته.

خدای تعالی گوید: (إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ- ۱۵۲/ آل عمران) یعنی موقعیکه ایشان را باذن او می کشید.

حسیس- یعنی کشته شده.

---

(۱) حسّ و حسیس یعنی صدای آرام، حسه حسّا فهو حسیس- و احس الرّجل الشّیئ احساسا- او را شناخت و فهمید که گاهی باب افعال آن احساس با حرف (ب) هم متعدّی می شود و بمعنای درک کردن با شعور، و عقل است و- حسست به- هم که از باب ثلاثی مجرّد امّا متعدّی با حرف (ب) است در همان معنی فهمیدن با درک و اندیشه است و مصدرش- حس- است گاهی هم هر دو باب یعنی (حسّ یحسّ و احسّ یحسّ) که در هر دو اینها حرف (س) با تشدید است بدون تشدید هم بکار می رود مانند حسیت و احست و عبارت احست بالخبر نیز بکار می رود اصل معنی احساس بینش و بصیرت یعنی دریافت با اندیشه و دل، سپس در معنی وجدان و علم هم بکار رفته است.

(۲) و چون از بیماری مرگ و کشته شدن حاصل می شود لذا از حسّ به قتل تعبیر شده است و حسسته یعنی قتلته.

جراد محسوس- ملخ پخته شده.

إنحسّت أسنانه- که باب انفعال حس است یعنی دندانهایش کنده شد و ریخت.

حسست- دانستم و فهمیدم، که جز در مورد فهم و درک با حواس ظاهری گفته نمی شود، امّا حسیت، که حرف (س) به حرف (ی) تبدیل شده در همان معنی است ولی (أَحْسَسْتُهُ)- حقیقتش ادراک با هر دو حس یعنی هم با حسّ ظاهر و هم با اندیشه و احساس باطنی است، و أحست، هم مثل همان است که یک (س) آن حذف شده است همچون:

ظلت- (روز را در سایه گذارندم، که یک (ل) آن حذف شده است).

خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا أَحَسَّ عِیسی مِنْهُمُ الْکُفْرَ- ۱۵۲/ آل عمران) تنبّه و آگاهی بر این مطلب است که کفر و ناسپاسی کاملا از آنها ظاهر بطوری که بخوبی حسّ می شد و دیده می شد زیرا حسّ ظاهر برتری بر فهم و احساس درونی دارد.

و همینطور آیه (فَلَمَّا أَحَسُّوا بَأْسَنا إِذا هُمْ مِنْها یَرْکُضُونَ- ۱۲/ نساء).

یعنی با مشاهده عذاب، درد و سختی آن را با احساسشان دانستند).

و آیه (هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ- ۹۸/ مریم).

یعنی آیا با حسّت یکی از ایشان را در می یابی، و از حرکت هم به حسیس و حسّ تعبیر شده است.

خدای تعالی گوید: (لا یَسْمَعُونَ حَسِیسَها- ۱۰۲/ انبیاء).

صدای آهسته اش را نمی شنوند.

حساس- سوء خلق و خوی زشت که بر بناء زشت که بر بناء و قاعده اوزان بیماریها مثل: زکام و سعال یعنی سرما خوردگی است.

(حسب) [حسب:

الحساب یعنی بکار بردن عدد که صورت افعالش- حسبت أحسب، حسابا و حسبانا- است.

خدای تعالی گوید: (لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِینَ وَ الْحِسابَ- ۵/ یونس) (جَعَلَ اللَّیْلَ سَکَناً

وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ حُسْباناً

«۱»- ۹۶/ انعام). (واژه جاعل صحیحش جعل است) کسی جز اللّه شماره حساب ماه و خورشید را نداند.

خدای تعالی گوید: (وَ یُرْسِلَ عَلَیْها حُسْباناً مِنَ السَّماءِ- ۴/ کهف) گفته اند:

(حُسْبان)- با ضمّه حرف (ح) آتش و عذاب است که در واقع و حقیقت همان اعمالی است که حساب می شود و بر حسب آن کیفر و فرجام تعلّق می گیرد. و در حدیثی از پیامبر (ص) است که در مورد باد- گفته است:

«اللّهمّ لا تجعلها عذابا و لا حسبانا».

یعنی: الهی باد را عذابی و حسابی برای کیفر قرار مده.

و آیه (فَحاسَبْناها (حِساباً) شَدِیداً «۲»- ۸/ طلاق).

---

(۱) اشاره اعجاز انگیز آیه فوق بیک اصل کلّی نظام منظومه شمسی است یعنی پیدایش شب که آفریننده اش آنرا برای سکون و آرامش موجودات قرار داده است، چنانکه در جای دیگر فرمود: (وَ مِنْ آیاتِهِ مَنامُکُمْ بِاللَّیْلِ وَ النَّهارِ- ۲۳/ روم) و باز گفت (إِنَّ فِی اخْتِلافِ اللَّیْلِ وَ النَّهارِ وَ ما خَلَقَ اللَّهُ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَتَّقُونَ- ۶/ یونس) همه جا شب و روز و تفاوت ساعات و پیاپی آمدن آنها را با زمین و آسمان و خورشید و ماه بخصوص واژه حسبان یعنی حساب و عدد و ارقام مربوط می سازد و براستی برابر شدن ساعات روز و شب در اوّل بهار و پائیز انگیزه ای برای دسترسی بحساب و گردش زمین نبوده است؟ و اگر چنین تعبیری و اشاره ای بحسبان نمی بود باز هم روز و شب از این نظر تفکّر انگیز بود؟

مثلا- به گفته قرآن اگر شب سرمدی و دائمی می بود جهان چگونه بود؟ همین واژه حسبان- یعنی بی حساب نبودن وجود نظمی بر پایه حساب و ارقام در جهان، آیاتی توجّه انگیز برای بشر است، پس، ای انسان همه ما در گردونه زمین و زمان و در دل تاریکی و روشنائی بی حساب قرار نگرفته ایم و خود نیز ایجادش نکرده ایم چرا از این حساب و نظم دقیق به وجود حسابگر و ناظم جهان راه نیابیم؟

(۲) تمام آیه چنین است (وَ کَأَیِّنْ مِنْ قَرْیَهٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّها وَ رُسُلِهِ فَحاسَبْناها حِساباً شَدِیداً وَ عَذَّبْناها عَذاباً نُکْراً- ۸/ طلاق) در آیات قبل از این آیه دستور خوشرفتاری و سخت نگرفتن نسبت بهمسران است که می گوید بیکدیگر خسارت و زیان نزنید و با یکدیگر توافق کنید و در صورت امکان بر هم انفاق کنید زیرا هیچ سختی و تنگی معیشتی همیشگی نیست (سَیَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ یُسْراً- ۷/ طلاق) و سپس حقایقی تاریخی را ذکر می کند تا بآیه فوق می رسد که ترجمه اش این است: چه بسیار مردمانی و شهرهائی که نافرمانی و سرکشی از فرمان خدای و پیامبرانش کردند سپس در دنیا بسختی در عذابی که نتیجه نافرمانیشان بود، در افتادند و کارهای نارواشان را بسختی حساب خواهیم کرد، سپس می گوید:

(فَذاقَتْ وَبالَ أَمْرِها وَ كانَ عاقِبَهُ أَمْرِها خُسْراً- ۹/ طلاق) آن عذاب دنیوی و حسابرسی اخروی و فرجام ناهنجار چیزی نیست جز نتیجه و بال کارهائی که خود کرده اند که پایانش خسران و زیان است و به گفته مولوی:

ص: ۴۸۲

اشاره بمفهوم حدیثی است که روایت شده «من نوقش فی الحساب معذّب».

(آنکه ستیزه کرد و خصومت در حساب ورزید دچار عذاب شد و حساب همان انجام تکالیف و ادای حقّ است).

و آیه اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ- ۱/ انبیاء).

مثل آیه (وَ کَفی بِنا حاسِبِینَ- ۴۷/ انبیاء).

و (وَ لَمْ أَدْرِ ما حِسابِیَهْ «۱»- ۲۶/ حاقّه).

و (إِنِّی ظَنَنْتُ أَنِّی مُلاقٍ حِسابِیَهْ- ۲۰/ حاقّه).

که حرف (ه) در واژه- حسابیه- برای این است که در قرائت وقف شود، مانند- مالیه و سلطانیه.

و آیه (فَإِنَّ اللَّهَ سَرِیعُ الْحِسابِ- ۱۹۹/ آل عمران).

و (جَزاءً مِنْ رَبِّکَ عَطاءً حِساباً- ۳۶/ نباء) که گفته شده- حسابا- یعنی کافیا.

یعنی: (پاداش بتنهائی حساب نیست بلکه به اندازه کفایت، و حق است).

و این معنی اشاره باین است که می گوید: (وَ أَنْ لَیْسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی ۳۹/ نجم).

و در آیه (یَرْزُقُ مَنْ یَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ- ۱۲۲/ بقره) (وجوهی، در معنی این آیه

آن عملهای چو مار و کژدمت مار و کژدم گردد و گیرد دمت

و در حدیث فوق با اشاره بآیات آن سوره که راغب رحمه اللّه برای تفسیر آن آیه حدیث را آورده است با محتوای آن مناسبت دارد یعنی کسی که در امر همسری یا هر امری از حقّ و حساب که خود می داند حقّست خصومت ورزید، و گردنکشی کرد عاقبتش بعذاب در افتادن است.

(۱) در زبان فارسی و حتّی در سایر زبانها حرفی در آخر پاره ای کلمات برای اشباع و روشن ساختن حرکت حرف ما قبل آخر آورده می شود که در فارسی آنرا (هاء غیر ملفوظ) گویند مثل: خانه، آشیانه، یا با کلمات- خان، آشیان در خواندن و در معنی تفاوتش روشن شود، در سوره الحاقّه که آیات فوق با واژه های- حسابیه- ذکر شده، گذشته از همآوائی با آیات قبل که با کلمات زبانیه، طاغیه، باقیه، جاریه ... ختم می شوند از نظر بلاغت و فصاحت کلام ضرورت داشته و حرکت ضمیر (ی) را در آخر کلمات که حرکتش را روشن نمی کنند می اندازند و نمی نویسند، مثل:

عبادی، ربّی- که عباد- رب- می نویسند و در آیات فوق وجود حرف (ه) برای تعلّق صریح داشتن (حسابی) بفاعل جمله که همان گناهکار است در حدّ اعلای بلاغت است.

ص: ۴۸۳

هست.

اوّل- بغیر حساب، یعنی: خداوند بیشتر از استحقاقش بوی رزق و روزی می بخشد.

دوّم- بغیر حساب، یعنی: باو می بخشد و از او باز پس نمی گیرد.

سوّم- بغیر حساب، یعنی: خداوند آنگونه عطا می کند و به بندگانش از راه لطف می بخشد که حسابش برای بشر ممکن نیست.

چنانکه شاعر گوید: عطایاه یحصی قبل إحصائها القطر (یعنی: اگر قطرات باران قبلا بشمارش و حساب در می آمد بخشش او نیز شمرده خواهد شد).

چهارم- بغیر حساب، یعنی: حساب و اندازه بودن بخشش و رزق خدای تعالی که او بدون مضایقه و سختگیری می بخشد چنانکه در مثل گویند:

حاسبته- یعنی بر او سخت گرفتم و- بغیر محاسبه- یعنی بدون اینکه از پس دادن حسابش بترسد.

پنجم- بغیر حساب، یعنی: بیشتر از آنچه او می پنداشت به او می بخشد.

ششم- بغیر حساب، یعنی: بر اساس شناخت و مصلحتش به او می بخشد نه آنگونه که آنها حساب می کنند و معنی اخیر تنبّه و هشدار می دهد که وَ لَوْ لا أَنْ یَکُونَ النَّاسُ أُمَّةً واحِدَةً لَجَعَلْنا لِمَنْ یَکْفُرُ بِالرَّحْمنِ «۱»- ۳۳/ زخرف).

---

(۱) قسمتی از آیه ۳۳/ زخرف)، و در معنی آن بایستی آیات قبل را در نظر گرفت که- مترفین جامعه می گویند، چرا بمردانی ثروتمند از ما که از بزرگان هستیم وحی نمی شود گویا می پندارند که رفاه و ثروت همان رحمت، و بخشش الهی است که آنها چنین سخنانی می گویند حال اینکه چنین نیست اگر نه این بود که بایستی در دنیا هم مردم از نظر امور دنیایی، امّتی واحد باشند و هر کس بمقتضای کوشش خویش از متاع دنیا برگیرد و هر کدام بدنیا مغرور شوند و از یاد اللّه روی گردانند، در قیامت به فرجام کارهای ناشایسته دنیائیشان می رسند که (وَ الْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّکَ لِلْمُتَّقِینَ- ۳۵/ زخرف).

بیحساب رزقشان می دادیم پس مصلحت حقّ چنانست که بخشایش و رحمتش نه اینکه دادن متاع دنیا نیست که بعنوان آخرت است و گر نه سقف خانه هاشان را از سیم و زر قرار می داد و هرگز چنان نخواهد کرد، تا نپندارند که انباشتن مواد دنیائی و تصرّف زر و سیم معنیش بخشایش، و رحمت حقّ است بلکه:

هفتم- بغیر حساب، یعنی: خداوند بمؤمنین می بخشد و او را بر آن بخشش در تنگنا و حساب نمی گذارد زیرا که مؤمن از دنیا برنمی گیرد، و سود نمی طلبد مگر باندازه ای که واجب است و در زمانی که واجب است و انفاق نمی کند و نمی بخشد مگر بهمان ترتیب و نفس خویشتن را حسابرسی می کند، پس خداوند بحسابی که بزیان مؤمن باشد محاسبه نمی کند، چنانکه روایت شده است.

«من حاسب نفسه فی الدّنیا لم یحاسبه اللّه یوم القیامه».

یعنی (که کسی در دنیا حسابگر کارهای نفسانی خویش است که مرتکب گناهی نشود در قیامت خداوند باز خواستش نمی کند).

هشتم- بغیر حساب، یعنی: خداوند در قیامت نه اینکه به اندازه استحقاق مؤمنین آنها را گرامی می دارد و با آنها رحمت و بخشش دارد بلکه بیش از آنچه بایست، چنانکه گفت:

(مَنْ ذَا الَّذِی یُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً فَیُضاعِفَهُ لَهُ أَضْعافاً کَثِیرَهً- ۲۴/ بقره).

بنابراین وجوه هشتگانه فوق که در بخشایش الهی ذکر شد، مثل این است که می فرماید:

(فَأُولئِکَ یَدْخُلُونَ الْجَنَّهَ یُرْزَقُونَ فِیها بِغَیْرِ حِسابٍ- ۴۰/ غافر).

و همچنین آیه (هذا عَطاؤُنا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِکْ بِغَیْرِ حِسابٍ- ۳۹/ ص).

به سلیمان (ع) گفتیم تسخیر ریاح و پریان و پیامبری بخشایش ماست آنرا بیحساب ببخشی یا نگاه داری پایان و فرجام نیک از جانب خدا است).

در اصطلاح گفته می شود:

تصرّف فیه تصرّف من لا یحاسب- یعنی در آنچه که واجب است و آنطور که لازم است و در زمانی که واجب است دریافت و تصرّف کن و همانطور هم ببخش، و کلمات:

الحسیب و المحاسب- کسی است که از تو حسابرسی می کند سپس، این

(وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ- ۱۸۵/ آل عمران) و اگر چنان بود که مترفین- می پندارند پیامبران و دانایان و پاکان بیش از هر کس دیگر شایسته چنان بهره های دنیائی بودند.

واژه ها بپاداش دهنده ای که با حساب پاداش می دهد تعبیر شده است.

(حَسْب)- در معنی کفایت کردن بکار می رود، مثل:

(حَسْبُنَا اللَّهُ- ۱۷۳/ آل عمران) یعنی خدای ما را کافی است.

و آیه حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ- ۸/ مجادله).

و (وَ کَفی بِاللَّهِ حَسِیباً- ۶/ نساء) (یعنی خداوند از جهت بخشایش و پاداش و نگاهبانی، پیامبران و مؤمنین کفایتشان می کند.

و آیه (ما عَلَیْکَ مِنْ حِسابِهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ وَ ما مِنْ حِسابِکَ عَلَیْهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۵۲/ انعام).

معنی آیه فوق مانند این آیه: (عَلَیْکُمْ أَنْفُسَکُمْ لا یَضُرُّکُمْ مَنْ ضَلَّ، إِذَا اهْتَدَیْتُمْ «۱»-

---

(۱) کسانی که در تاریخ اسلام خود را از مسئولیتهای سیاسی و اجتماعی کنار می کشند و از قرآن مستمسکی برای خود می جویند آیه فوق را که هرگز نباید مجرّد و بدون در نظر گرفتن سایر آیات و مطابق میل و روش تکروی و تکمحوری، باشد معنی می کنند و پیوند اجتماعی اسلامی انسانی را می گسلند و حال اینکه با توجّه به ما قبل و خطابی است مکتبی برای عمل اجتماعی بر اساس ایمان و هشداری به روش دشمنان، بر اینکه هدایت یافتگان بایستی در راهشان پایدار و ثابت قدم باشند و از گمراهی نهراسند، زیرا پس از استقرار حکومت اسلامی در مدینه از همه سوی وسوسه ها آغاز شد و در آیات قبل از این آیه آمده است که (ما عَلَی الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلاغُ- ۹۹/ مائده) و همچنین:

(لا یَسْتَوِی الْخَبِیثُ وَ الطَّیِّبُ وَ لَوْ أَعْجَبَکَ کَثْرَهُ الْخَبِیثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ یا أُولِی الْأَلْبابِ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ- ۱۰۰/ مائده) و نیز می گوید: پرسشهایی بیمورد از پیامبر (ص) نکنید که پاسخ آنها شما را اندوهگین کند.

با جمع بندی این آیات می فهمیم که مؤمنین انتظار داشتند تمام مردم بدون استثناء اسلام را گردن نهند و پیامبر (ص) همه مردم را مسلمان کند لذا خداوند می گوید:

پیامبر (ص) ابلاغ می کند شما هم با پیروی از او اسلام را بدیگران تبلیغ کنید و در راهش با ایمانی ثابت تلاش نمائید ولی هر گاه گروهی و افرادی نگرویدند حتّی اگر فراوان هم بودند شما نهراسید که گمراهی آنان کمترین زیانی بفرجام و کارهای شما که حسابش با اللّه است و اگر در وظیفه ابلاغ و امر بمعروف و نهی از منکر و پیگیری در راه حقّ کوتاهی نکنید نمی رسد و در ردیف (إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَ تَواصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَواصَوْا بِالصَّبْرِ- ۳/ عصر) خواهید بود که زیانکار نیستید پس نتیجه ایکه چهار اصل، ۱- ایمان ۲- عمل صالح ۳- سفارش دیگران بحقّ ۴- سفارش آنها به پایداری و صبر.

یعنی در حقیقت سه وظیفه اجتماعی بر اساس ایمان بطور قطع شما را از ضرر و زیان دیگران که گمراهند دور خواهد کرد و

زیانی بشما نخواهد رساند پس (عَلَیْکُمْ أَنْفُسَکُمْ- ۱۰۵/ مائده) بر شما است وظایف فردی و اجتماعی تان که در آن صورت (لا یَضُرُّکُمْ مَنْ ضَلَّ- ۱۰۵/ مائده) گمراهان نمی توانند به شما آسیبی برسانند (إِذَا اهْتَدَیْتُمْ- ۱۰۵/ مائده) هرگاه به وظیفه اجتماعیتان عمل کنید و راه یافته و

۱۰۵/ مائده).

و آیه (وَ ما عِلْمِی بِما کانُوا یَعْمَلُونَ إِنْ حِسابُهُمْ إِلَّا عَلی رَبِّی- ۱۱۳/ شعراء) که گفته شده معنیش این است که تو آنها را بسنده نیستی، بلکه خداوند است که برای آنها کافی و حسابرس و پاداش دهنده است و تو را پاداش (عَطاءً حِساباً- ۳۶/ نباء) هست یعنی کافی و بسنده:

(که قبلش فرمود: انّ للمتّقین مفازا حدائق و اعنابا ... جزاء من ربّک عطاء حسابا).

چنانکه می گویند- حسبی کذا، گفته اند: حساب- همان عمل ایشان است و حسابرسی که پایان و سر انجام اعمال است، حساب نامیده شده و باز گفته اند:

احتسب ابنا له- یعنی مرگ پسر بزرگش را در راه خدا و برای خدا به حساب آورد.

(حِسْبَه)- فعلی است که در پیشگاه خدا بحساب می آید.

خدای تعالی گوید: (الم، أَ حَسِبَ النَّاسُ- ۱/ عنکبوت).

(أَمْ حَسِبَ الَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئاتِ- ۴/ عنکبوت).

(وَ لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا عَمَّا یَعْمَلُ الظَّالِمُونَ- ۴۲/ ابراهیم).

(فَلا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ- ۴۷/ ابراهیم).

(أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّهَ- ۲۱۴/ بقره).

مصدر تمام آنها- حسبان- است، و حسبان- این است که کسی بر یکی از دو نقیض حکم کند بدون اینکه دیگری بخاطرش خطور نماید و یا بآن توجّه کند و به حسابش بیاورد یا اینکه و حسنه ای در پیشگاه خدا برایش باشد.

(زیرا بدون ایمان و عمل صالح و یا با ستمکاریها هیچگونه حسنه ای تصوّر نمی شود).

و نیز (حِسْبان)- با کسره حرف (ح) یعنی فرا گرفتن شکّ و تردید آشکار بر

هدایت شده باشید.

انسان که معنی آن بظنّ و گمان نزدیک است ولی- ظنّ و گمان خطور کردن دو نقیض یک شی ء یا پدیده ای یعنی هم حقیقت و هم باطل آن در خاطر در حالیکه یکی از آندو بر دیگری غلبه دارد.

(حسد) [حسد]:

الحسد، آرزو داشتن برای زوال و نیستی نعمت کسی که استحقاق آن نعمت را دارد و بسا که با این آرزو و حسادت عملا هم کوشش در نابودی نعمت او بنماید:

روایت شده است که: «المؤمن یغبط و المنافق یحسد».

یعنی: (مؤمن غبطه می خورد و منافق حسادت می ورزد).

خدای تعالی گوید: (حَسَداً مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ- ۱۰۹/ بقره). (وَ مِنْ شَرِّ حاسِدٍ إِذا حَسَدَ- ۵/ فلق).

یعنی: (یکی از شروری که بایستی از آن بخدا پناه برد، شر حسادت و حاسد است).

(حسر) [حسر]:

الحسر، برهنه کردن و برداشتن پوشش از چیزی که بر آن قرار گرفته، گفته می شود: حسرت عن الزّراع- از آستین و زره برهنه شدم.

حاسر- کسی است که زره ای و خودی، بر تن و سر او نیست.

محسره- یعنی جاروب.

فلان کریم المحسر- کنایه از آگاهی و آزمودگی اوست.

ناقه حسیر- شتری است که نیرو و گوشت او از بین رفته و ضعیف شده.

نوق حسری- همانگونه شتران ضعیف که گفته شد.

الحاسر- کسی که همه قوایش از بین رفته که او را- حاسر و محسور هر دو گویند (هم اسم فاعل و هم اسم مفعول) امّا گفتن- حاسر- به شخص کوفته و خسته و از پا در آمده باین تصوّر است که قوای بدنیش را از دست داده و امّا نامیدن چنین شخص به- محسور- باین تصوّر است که رنج و زحمت، نیرو و توان او را بکلّی از او گرفت.

خدای تعالی گوید: (یَنْقَلِبْ إِلَیْکَ الْبَصَرُ خاسِئاً وَ هُوَ (حَسِیرٌ)- ۴/ ملک).

نمی بینی باز بنگر و دیگر باز بنگر دیدگانت خسته می شود و تفاوتی نمی بینی و از دیدن باز خواهد ایستاد).

حسیر- در آیه گذشته بمعنی حاسر است- یعنی از دیدن باز می ماند یا محسور- یعنی باز مانده شده، که هر دو صحیح است، خدای تعالی گوید: (فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً- ۲۹/ اسراء).

(حَسَره)- که مصدر فعل است، غم و اندوه خوردن بر چیزی است که فوت شده و از دست رفته است و پشیمانی دست می دهد، گوئی آن جهل و نادانی که او را بر ارتکاب آن عمل فوت شده وادار نموده بود از بین رفته است که پشیمان شده است و فهمیده یا اینکه نیرو و قوایش از فرط غم و اندوه تحلیل رفته و یا اینکه مجدّدا آگاهی و هشیاری باو رسیده که می خواهد جبران از دست رفته کند و آن را دوباره تدارک نماید. لذا می گوید (تو در آنصورت یعنی در حالت فراخ دستی بسیار و همه چیز از دست دادن برای نفقه خودت هم نکوهیده خواهی بود، پس- (وَ لا تَجْعَلْ یَدَکَ مَغْلُولَهً إِلی عُنُقِکَ وَ لا تَبْسُطْها کُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً- ۲۹/ شوری) و حسرت زده بنشینی، زیرا- (إِنَّهُ کانَ بِعِبادِهِ خَبِیراً- ۳۰/ اسراء).

خدای تعالی گوید: (لِیَجْعَلَ اللَّهُ ذلِکَ حَسْرَهً فِی قُلُوبِهِمْ- ۱۵۶/ آل عمران).

(وَ إِنَّهُ لَحَسْرَهٌ عَلَی الْکافِرِینَ- ۵۰/ حاقه).

(یا حَسْرَتی عَلی ما فَرَّطْتُ فِی جَنْبِ اللَّهِ- ۵۶/ زمر).

(کَذلِکَ یُرِیهِمُ اللَّهُ أَعْمالَهُمْ حَسَراتٍ عَلَیْهِمْ- ۱۶۷/ بقره).

(یا حَسْرَهً عَلَی الْعِبادِ- ۷/ یس).

و در وصف فرشتگان گوید: (لا یَسْتَکْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِهِ وَ لا یَسْتَحْسِرُونَ- ۱۹/ انبیاء).

واژه- یستحسرون- از این که می گوئی- لا یحسرون- بلیغ تر و رساتر است.

(حسم) [حسم:

الحسم یعنی: قطع کردن و از بین بردن اثر چیزی، می گویند:

قطعه فحسمه- یعنی پیوستگی او را از بین برد و برید، از این رو شمشیر

برنّده هم- حسام- نامیده شده.

حسم الداء- از بین بردن اثر بریدگی و درد با داغ کردن (برای جلوگیری از خونریزی).

حسوم- هر پدیده شوم و بدی است که بچیزی می رسد و اثر وجودی آنرا از بین می برد.

ناله حسوم- حادثه و سرنوشت شومی به او رسید.

خدای تعالی گوید: (ثَمانِیَهَ أَیَّامٍ حُسُوماً «۱»- ۷/ حاقه) در معنی این آیه گفته اند منظور از، ثمانیه أیّام- یعنی هنگامه ها و حوادثی که از بین برنده آثار ایشان و از بین برنده خبر و تاریخشان بوده.

و نیز گفته اند: حسوما- یعنی قطع کننده عمرشان که البتّه تمام معانی فوق در معنی کلّی و عموم آیه داخل می شود.

(حسن) [حسن:

الحسن، عبارت است از هر اثر بهجت آفرین و شادی بخش که مورد آرزو باشد و بر سه گونه است:

---

(۱) عبارت فوق قسمتی از آیه ۷/ حاقه است که تمام آیه چنین است: (وَ أَمَّا عادٌ فَأُهْلِکُوا بِرِیحٍ صَرْصَرٍ عاتِیَهٍ سَخَّرَها عَلَیْهِمْ سَبْعَ لَیالٍ وَ ثَمانِیَهَ أَیَّامٍ حُسُوماً فَتَرَی الْقَوْمَ فِیها صَرْعی کَأَنَّهُمْ أَعْجازُ نَخْلٍ خاوِیَهٍ- ۸ و ۷ حاقه).

یعنی: و امّا قوم عاد با بادی سخت و طوفانی و هول انگیز هلاک شدند که هفت شب و هشت روز شوم و تباه کننده بر آنها وزید و می دیدی که در عذاب سرنگونند و همانند خرما بنی بی شاخه و برگ بر خاک افکنده شده اند.

خداوند از قوم عاد که الگو و نمونه مردمی عیّاش و مغرور و استهزاء کننده مستضعفین بودند که بر بلندیها و در کوشک و قصرهای چندین طبقه سنگین مرمرین می زیستند بامید اینکه آن سنگها و قصرها آنها را پایدار کند و از مرگشان جلو گیرد، غافل از اینکه نتیجه آنهمه گردنکشی و قدرت نمائی همان بود که با بادی طوفانی از پای در آمدند تا در پهنه تاریخ و بر جبین روزگار عبرتی برای سایرین باشد، که قومی سنگدل و در کاخهای سنگی نشین با بادی نادیدنی بهلاکت رسیدند.

این همان چشمه خورشید جهان افروز است که همی تافت بر آرامگه عاد و ثمود

خاک مصر طرب انگیز نبینی که همان خاک مصر است ولی بر سر فرعون و جنود

ای که در نعمت و نازی بجهان غرّه مباش که محال است در این دایره امکان خلود

از ثری تا به ثریّا به عبودیّت او همه در ذکر و مناجات و قیامند و قعود

اوّل- آنگونه زیبائی و حسنی که مورد پسند عقل و خرد است.

دوّم- زیبائی و حسنی که از جهت هوی و هوس نیکوست.

سوّم- زیبائی و حسنی محسوس که طبیعتا زیبا و خوب است.

(۱- زیبائی عقلانی ۲- زیبائی هوس پسند ۳- زیبائی طبیعی، و حسّی و واقعی).

(الحَسَنَه)- هم بنعمتی که انسان در جان و تن و حالات انسانی خویش آنرا در می یابد و از آن مسرور می شود تعبیر شده است و- سیّئه- ضدّ آن است، این دو لفظ از واژه های مشترکند، مثل کلمه حیوان- که بر انواع گوناگون مانند اسب و انسان و غیره واقع می شود.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَهٌ یَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ- ۷۸/ نساء).

که- حسنه- در این آیه فراخی و فراوانی و پیروزی است.

(وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَیِّئَهٌ- ۷۸/ نساء) و- سیّئه- در این آیه، یعنی قحطی و نومیدی یا کفر و ناسپاسی و سختی.

(فَإِذا جاءَتْهُمُ الْحَسَنَهُ قالُوا لَنا هذِهِ- ۱۳۱/ اعراف).

(ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ- ۷۹/ نساء). یعنی: آنچه را که از ثواب و پاداش بشما می رسد از خدا است.

و آیه (وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَیِّئَهٍ- ۷۹/ نساء) و سیّئه- در این آیه، یعنی عقوبت و سرزنش.

تفاوت میان حسن و حسنه و حسنی- اینست که:

حسن- در اجسام و رویدادهای طبیعی و مادّی است و همچنین حسنه- اگر در حالت وصف باشد، امّا اگر- حسنه- بصورت اسم بکار رود معمولا در باره پدیده ها و رویدادها است ولی- حسنی- فقط در باره رخدادها و أحداث بدون مادّیات و اجسام است.

واژه- حسن- در عرف عموم مردم بیشتر بچیزی که بچشم زیبا باشد گفته می شود.

رجل حسن و حسّان و إمرأه حسناء و حسّانه- در باره مرد و زن نیکو منظر و زیباست.

آنچه را که در قرآن از واژه- حسن- آمده است بیشتر بچیزی که از نظر بصیرت و اندیشه زیباست اطلاق شده، خدای تعالی گوید: (الَّذِینَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ- ۱۸/ زمر).

یعنی: آنچه را که از شک و شبهه دور باشد نیکوتر و أحسن است، و بایستی آن را پیروی کنید چنانکه پیامبر (ص) فرمود: «إذا شککت فی شی ء فدع» «۱».

یعنی: اگر در چیزی شکّ کردی بشدّت آنرا رها کن بنابر سخن پیامبر و

---

(۱) تفسیر آیه (الَّذِینَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ- ۱۸/ زمر) با حدیثی که راغب رحمه اللّه ذکر کرده است که خود تأیید بر تفاسیری است که در کافی و مجمع البیان آمده است، پاسخی است به گونه- فصل الخطاب بر تلاش آگاهانه یا نابخردانه کسانی که از آغاز انقلاب آیه فوق را دستاویزی برای مطرح کردن و اشاعه و انتشار نظرات شکّاکان و کتابها و جراید شک بر انگیز و عقاید الحادی و لیبرالیستی قرار داده اند، پیامبر می فرماید:

«اذا شککت فی الشّیئ فدع» یعنی آنچه را که شکّ برانگیز است باید رها کرد تا به تبعیّت از آیه از شبهات هر چه بیشتر دور بود. ولی متأسّفانه در این رهگذر و تمرّد از تفسیر صحیح آیه که همان حدیث پیامبر (ص) است هزاران جوان و نوجوان عزیز جامعه ما که غالبا بخاطر جوّ و محیط گذشته کمتر آگاهی مکتبی و اسلامی داشته اند در دام شکّ و تردید نسبت به اسلام و حکومت اسلامی و در ورطه هولناک صیّادان دام گستر و صحنه ساز گرفتار آمدند و چه خونهائی که در اثر تزریق اندیشه های شک برانگیز ریخته نشد! و چه اختلافات و ستمهای فکری و اجتماعی که بر پیکر جامعه خسته و کوفته قرنها تحت ستم و استعمار وارد نساختند و هنوز هم هستند کسانی که با جهل و بی توجهی به قرآن و تفسیر آیات گاه و بیگاه آیه مذکور را مستمسک اعمال و افکار بی در و دربان خویش به نام آزادی و تبعیّت از دموکراسی غرب قرار می دهند، و تنها در اثر غرور و تفسیر به رأی در آیات قرآنی است که از راه سنّت پیامبر (ص) و تفاسیر ائمّه معانی را اخذ نمی کنند مگر نه اینست که پیامبر و یاران با وفا و پیروان باحسان و امامان متخصّصین قرآن و علم دین هستند و هر دانشی را بایستی از اهلش و متخصّص آن آموخت.

قرآن نداء می دهد: (وَ مَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعا إِلَی اللَّهِ وَ عَمِلَ صالِحاً وَ قالَ إِنَّنِی مِنَ الْمُسْلِمِینَ- ۳۳/ فصلت) چه کسی سخنش نیکوتر از سخن کسی است که بخدا دعوت می کند و کارش شایسته است و می گوید: من از مسلمین هستم، پس تمام سخنانی که مربوط به- احسن قول و نیکوترین کلام است اگر در توحید معاد، نبوّت، عدل، امامت و بالاخره اسلام و دین یا حکومت اسلامی ایجاد تردید و دو دلی و شکّ کند شنیدنش، خواندنش، بازگو کردنش، دور شدن از حقّ و گرفتاری در دام شیطان است گفت:

(أَنَّ هذا صِراطِی مُسْتَقِیماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُمْ عَنْ سَبِیلِهِ ذلِکُمْ وَصَّاکُمْ بِهِ لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ- [...]

این حدیث همه کتابهائی که شک انگیز و جنبه های مخالف توحید و اسلام دارند و شبهه انگیز هستند بایستی دور انداخت و دنبال نکرد و رها کرد).

و در آیه (قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْناً- ۸۳/ بقره) حسنا یعنی سخن نیکو، و آیات (وَ وَصَّیْنَا الْإِنْسانَ بِوالِدَیْهِ حُسْناً- ۸/ عنکبوت).

(قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنا إِلَّا إِحْدَی الْحُسْنَیَیْنِ- ۵۲/ توبه).

(وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُکْماً لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ- ۵۰/ مائده).

اگر در باره آیه اخیر گفته شود- أحسن من اللّه حکما- یعنی حکم- خداوند برای کسی که یقین دارد یا ندارد نیکوست، پس چرا خوبی آن را مخصوص کسانیکه یقین دارند نموده است؟ در پاسخ گفته می شود مقصود ظهور و پیدائی حکم خداست و برای اطّلاع یافتن بر آن حسن است و این موضوع نه برای نادانها است بلکه برای پاکانی است که خود را تزکیه نموده اند و بر حکمت خداوند تعالی آگاهی دارند.

گفته شده (احسان) دو گونه است:

اوّل- بخشش و انعام بر غیر و دیگران مثل عبارت- أحسن إلی فلان: باو نیکی کرد.

دوّم- احسان در کار و عمل باین معنی که کسی علم نیکوئی را بیاموزد یا عمل نیکی را انجام دهد و بر این اساس است سخن امیر المؤمنین (ع) که: «النّاس أبناء ما یحسنون».

یعنی مردم بآنچه را که از کارهای شایسته و نیک می آموزند یا بآن عمل می کنند نسبت داده می شوند.

۱۵۳/ انعام).

یعنی: راه پیامبر راه مستقیم است از راه او پیروی کنید و از راههای دیگر پیروی مکنید که شما را از راه حقّ به تفرقه و جدائی می اندازد و سفارشم بر شما همین است که پرهیزکار شوید و باز گفت: (وَ لا تَقْفُ ما لَیْسَ لَکَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤادَ کُلُّ أُولئِکَ کانَ عَنْهُ مَسْؤُلًا- ۳۴/ اسراء).

به چیزی که علم و آگاهی از آن نداری توجّه مکن و بر آن اصرار مورز زیرا گوش و چشم و دل از آن مسئولند.

خدای تعالی گوید: (الَّذِی أَحْسَنَ کُلَّ شَیْ ءٍ خَلَقَهُ- ۷/ سجده).

یعنی: (کسیکه آفرینش همه چیز را نیکو کرد و نیکویشان آفرید).

مفهوم إحسان- از انعام و بخشیدن وسیعتر و عمومی تر است.

خدای تعالی گوید: (إِنْ أَحْسَنْتُمْ، أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِکُمْ- ۷/ اسراء).

(إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ «۱»- ۹/ نحل).

پس- إحسان- بالاتر از- عدل- است، زیرا عدل یعنی انصاف دادن، باین معنی که به چیزی یا حقّی که کم است افزوده می شود و اگر زیاد هست گرفته می شود ولی- إحسان- چیزی است که بیشتر از آنکه لازم است داده می شود و

---

(۱) عدل بحق حکم کردن است که گاهی بسود و گاهی بزیان کسی است، ولی هر چه هست عدالت است و عدالت چیزی است که فطرت آدمی اگر با پرده های خود کامگی و غرور پوشیده نشده باشد قابل پذیرش و مورد نیاز همه است و هر کس هر چیزی را به جای خود می خواهد:

مولوی می گوید:

عدل چبود وضع اندر موضعش ظلم چبود وضع در ناموضعش

امّا- احسان- در برگیرنده همه خوبیهاست و همین حالتی است که امروز در چهره تمام ملّت ایران بویژه رزمندگان عزیز ما در برابر دشمنان اسلام و انسانیّت با سیمای روشن دیده می شود و عاشقانه به پیشباز شهادت می روند و در وصیّت هایشان می نویسند، خدای را در جبهه می بینیم، شاید این موضوع عجیب بنظر آید، امّا- ابن منظور- می نویسد: پیامبر (ص) وقتی که جبرئیل از او در باره احسان پرسید پیامبر (ص) احسان را این چنین تفسیر کرد:

که «الاحسان هو ان تعبد اللّه کانک تراه فان لم تکن تراه فانه یراک» و هو تأویل قوله تعالی: «انّ اللّه یأمر بالعدل و الاحسان و اراد بالاحسان، الاخلاص و هو شرط فی صحّه الایمان و الاسلام ...».

پیامبر (ص) فرمود: إحسان اینست که خدای را آنچنان بپرستی، که گوئی او را می بینی و اگر او را نمی بینی او ترا می بیند و این همان تأویل آیه است که خداوند می فرماید: او بعدل و احسان فرمان می دهد و احسان همان اخلاص است که شرط درستی ایمان و اسلام با هم است و لذا شهداء در پناه احسان و رضوان خدا هستند، چنانکه فرمود:

(هَلْ جَزاءُ الْإِحْسانِ إِلَّا الْإِحْسانُ- ۶۰/ الرّحمن) مولوی گوید:

محسنان مردند و احسانها بماند ای خنک آنرا که این مرکب براند

ظالمان مردند و ماند آن ظلمها و ای جانی کو کند مکر و دغا

گفت پیغمبر خنک آن را که او شد ز دنیا ماند از او فعل نکو

مرد محسن لیک احسانش نمرد نزد یزدان دین و احسان نیست خرد

(لسان العرب ۱۳/ ۱۱۷- دفتر ۴/ ص ۲۳۵). مثنوی مولوی.

ص: ۴۹۴

کمتر از آنکه بایست گرفته می شود.

بنابراین إحسان بخشایشی است افزونتر و برتر از عدالت، پس قصد و اراده عدالت واجب است. و قصد و اراده إحسان- مستحبّ و اختیاری و لذا خدای تعالی گوید:

(وَ مَنْ أَحْسَنُ دِيناً مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ- ۱۲۵/ نساء).

(چه کسی از نظر دین بالاتر و نیکوتر است از کسی که اسلام آورد و روی خود بخدا نمود و إحسان کننده است).

(وَ أَداءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسانٍ- ۱۷۸/ بقره).

و لذا خدای تعالی پاداش و ثواب محسنین را بزرگ گردانید و گفت:

(إِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ- ۱۹۵/ بقره).

(إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ- ۱۳/ مائده).

(ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ- ۹۱/ توبه).

(لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هذِهِ الدُّنْيا حَسَنَةٌ- ۳۰/ نحل).

(حشر) [حشر]:

برانگیختن و بیرون آوردن گروه و جماعت از جایگاهشان و روانه کردن آنها از آنجا بسوی جنگ و یا نظیر آن امور و کارها، روایت شده است که:

«النّساء لا یحشرن».

یعنی: زنان برای جنگ خارج نمی شوند (امّا دفاع بر همه واجب است).

واژه حشر در باره انسان و غیر انسان بکار می رود می گویند:

حشرت السّنه مال بنی فلان- یعنی قحطی و خشکسالی مال آنها را از میان برد (بیشتر چهار پایانشان که سرمایه آنهاست هلاک کرد).

واژه حشر جز در باره جماعت و گروه بکار نمی رود.

خدای تعالی گوید: (وَ ابْعَثْ فِي الْمَدائِنِ حاشِرِينَ- ۳۶/ شعراء) (وَ الطَّيْرَ مَحْشُورَةً- ۱۹/ ص).

(وَ إِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ- ۵/ تکویر).

(لِأَوَّلِ الْحَشْرِ ما ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا- ۲/ حشر).

ص: ۴۹۵

(وَ حُشِرَ لِسُلَيْمانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ وَ الطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ- ۱۷/ نمل).

و در وصف قیامت گوید: (وَ إِذا حُشِرَ النَّاسُ كانُوا لَهُمْ أَعْداءً- ۶/ احقاف).

(يَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعاً

- ۱۷۲/ نساء).

(وَ حَشَرْناهُمْ فَلَمْ نُغادِرْ مِنْهُمْ أَحَداً- ۴۷/ كهف).

و قیامت هم- یوم الحشر و یوم البعث- نامیده شده.

رجل حشر الأذنین- یعنی مردیکه گوشهایش ظریف و تیز است (کنایه از حواس جمعی و شنیدن همه چیز است).

(حَصّ) [حَصّ:

خدای تعالی فرماید: (حَصْحَصَ الْحَقُّ- ۵۱/ یوسف) یعنی حقّ آشکار شد و این معنی بخاطر بر طرف شدن چیزی است که حقّ را پوشانده و بر او چیره بوده، مثل واژه های- كفّ- و كفكف (نگهداشت، باز ایستاد) و- كبّ- كبكب (او را انداخت و بروی در افتاد).

حصّه- آن را برید و قطع کرد، که این قطع کردن و بریدن یا مستقیم است یا در اثر چیز دیگر.

در معنی اوّل، شاعر گوید: قد حصّت البیضه رأسی «۱» رجل أحصّ- مردی که قسمتی از موی سرش ریخته است.

إمرأه حصّاء- زنی که مویش ریخته، گفته اند:

---

(۱) مصراع فوق از- قیس، است- تمام بیت چنین است:

قد حصت البیضه رأسی فما اطعم نوما غیر تهجاع

یعنی: ریختن و کم شدن مویم سرم را آنچنان سبک و برهنه نموده که شب جز اندکی طعم خواب را نمی چشم.

ابن فارس می گوید: حصّ با حرف (ح) و صاد مکرّر دارای سه معنی است ۱- بهره و نصیب ۲- آشکار شدن و ثبات چیزی ۳- کم شدن و رفتن. احصصت الرّجل- سهمش را باو دادم. حصحص الشّیئ- آن چیز ظاهر و واضح شد. الحصّ و الحصاص- بشدّت دویدن و رفتن. رجل احصّ- مرد کم موی.

سنه حصّاء- سال قطحی و خشکسالی که گیاه و سبزه ای در آنسال نمی روید.

یوم احصّ- روز بسیار سرد و صاف. حصحص- بیان حقّ بعد از کتمان. شعر فوق در اکثر لغت نامه ها و تفاسیر آمده است.

(مقائیس ۲/ ۱۲- جمهره- صحح- المحکم- ۲/ ۳۴۵ و تفاسیر متعدّد دیگر).

ص: ۴۹۶

رجل أحصّ- کسیکه از شومی و بد یمنی او نیکیها و خیرات از مردم قطع شده.

حصّه- بهره و نصیبی از کلّ چیزی که مثل خود نصیب و بهره بکار می رود.

(حصد) [حصد]:

اصل الحصد- دور کردن و چیدن محصول است.

زمن الحصاد و الحصاد- موقع دور کردن- مثل، زمن الجداد و الجداد وقت چیدن خرما از نخل، و خدای تعالی گوید: (وَ آتُوا حَقَّهُ یَوْمَ حَصادِهِ- ۱۴۱/ انعام).

یعنی خوب درو کردن که با پرداختن سهم دیگران به روز خوب برای دور کردن تعبیر شده است. و آیه (حَتَّی إِذا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَها وَ ازَّیَّنَتْ وَ ظَنَّ أَهْلُها أَنَّهُمْ قادِرُونَ عَلَیْها أَتاها أَمْرُنا لَیْلًا أَوْ نَهاراً فَجَعَلْناها حَصِیداً کَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ «۱»- ۲۴/ یونس).

یعنی: درو کردن در غیر موسم خود که آنها را از بین می برد و بی بهره می سازد.

حصدهم السّیف- واژه درو کردن و بریدن را نیز بطور استعاره برای شمشیر بکار برده اند و می گویند، حصدهم السّیف، شمشیر دروشان کرد، خدای عزّ و جلّ گوید: (مِنْها قائِمٌ وَ حَصِیدٌ- ۱۰۰/ هود).

---

(۱) قسمتی از آیه ۲۴/ یونس و تمام آن که مفهوم آیه را روشن می کند چنین است:

(إِنَّما مَثَلُ الْحَیاهِ الدُّنْیا کَماءٍ أَنْزَلْناهُ مِنَ السَّماءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَباتُ الْأَرْضِ مِمَّا یَأْکُلُ النَّاسُ وَ الْأَنْعامُ حَتَّی إِذا ... کَذلِکَ نُفَصِّلُ الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ.

که دو نکته بسیار مهمّ در آغاز و پایان آیه هست اوّل آنکه حیات دنیا را به آب باران تشبیه نموده که مایه و منشاء تغذیه مردم و چهار پایان است آنجا که این حیات و آثار آن را مردم جاودانه و زوال ناپذیر و بر یک قانون تکراری به حساب می آورند و خود را قادر بر دستیابی و بهره مندی از آن می بینند، که ناگهان فرمان هشدار دهنده الهی سر می رسد و نابهنگام و یا باران می بارد یا بهنگام نمی بارد و کشت و زرع از بین می رود تا اینکه در یک روز و شب یکی از کارگزاران و مأمورین بیدار کننده و کمال دهنده خداوند رخ می نماید و نتیجه حیات خیالی و پنداری بیخبران و مستکبرین را بر باد می دهد بطوریکه در فردای آن شب گویی دیروز هیچ نبوده و این چنین آیات الهی گاهی در قوانین ثابت و گاهی بصورت استثناء و تا زبانه های عبرت سر می رسد تا مردم بیندیشند.

که حصید اشاره به از جای برکنده و نیست شده است.

(ذلِکَ مِنْ أَنْباءِ الْقُری نَقُصُّهُ عَلَیْکَ مِنْها قائِمٌ وَ حَصِیدٌ- ۱۰۰/ هود). از خبرهای شهرهای گذشته است که بر تو می خوانیم پاره ای از آن شهرها باقی و قسمتی دیگر نابود شده است).

تا آنجا که می گوید: (فَقُطِعَ دابِرُ الْقَوْمِ الَّذِینَ ظَلَمُوا- ۴۵/ انعام).

(یعنی: سپس آن قوم ستمگر بی عقب و أبتر ماندند).

و آیه (وَ حَبَّ الْحَصِیدِ- ۹/ ق).

یعنی: دانه هائی که درو می شود و قوت و طعام از آن بدست می آید.

پیامبر (ص) فرمود: «و هل یکبّ النّاس علی مناخرهم فی النّار إلّا حصائد ألسنتهم».

که در این حدیث واژه حصائد بصورت استعاره بکار رفته است.

یعنی. آیا چیز دیگری هست که به روی در آتش اندازد جز محصول و نتایج زبانهای برنّده و نیست کننده شان).

حبل محصد- ریسمان و طناب تافته شده.

درع حصداء- زره محکم بافته و تنگ حلقه.

شجره حصداء- درخت تناور و پر شاخه و برگ، همه این معانی فوق از همان ریشه است.

تحصّد القوم- با یکدیگر تقویت شدند.

(حصر) [حصر]:

الحصر یعنی: در مضیقه و تنگنا قرار دادن.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ احْصُرُوهُمْ- ۵/ توبه) یعنی بر آنان سخت گیرید.

و آیه (وَ جَعَلْنا جَهَنَّمَ لِلْکافِرِینَ حَصِیراً- ۸/ اسراء) حصیرا- یعنی حبس کننده.

حسن گفته است: معنی- حصیرا- مهادا است، یعنی زمین گود و فراخ.

گویی که با لفظ حصیر- در باره جهنّم مفهوم- الحصیر المرمول یعنی حصیری که از ریگ پوشیده و در زیر آن پنهان شد، فهمیده می شود.- حصیر- را هم برای اینکه تار و پودش در یکدیگر محصور شده است آنچنان گویند.

لبید گوید:

و معالم غلب الرّقاب کانّهم جنّ لدی باب الحصیر قیام «۱»

عبارت- لدی باب الحصیر- در شعر لبید یعنی بر درگاه آن صاحب قدرت و از اینجهت او را حصیر یعنی محاصره شده و محبوس نامیده اند، که چنین کس از نظر دیگر مردمان پوشیده است یا برای اینکه دربانان دیگران را از دسترسی باو منع می کنند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ سَیِّداً وَ حَصُوراً «۲»- ۳۹/ آل عمران).

---

(۱) شاعر می گوید: بر درگاهش گردنهای ستبر و نگهبانان زورمندی بودند که گویا جنّیانی بودند که در حال قیام و نگهبانی هستند، در دیوان لبید بجای معالم، مقامه- و در شرح آن قماقم- نوشته شد که در تمام لغت نامه ها این اختلاف نقل شده است.

بهر صورت- غلب الرّقاب- بدل از- مقامه و معالم- است و بمعنی گروه و جماعتی است که زندانها را محافظت می کنند. قماقم، هم بهمین معناست.

لبید بن ربیعه به عامری شاعر قبل از اسلام صاحب یکی از معلّقات سبعه از شاعران طبقه سوّم قبل از اسلام است (به گفته ابن سلام جمعی و ابن قتیبه).

با عمر طولانی خود توفیق پذیرش آئین اسلام و درک شرفیابی حضور مبارک پیامبر (ص) را با اقوام خویش حاصل کرد و دیگر بسبک جاهلیّت، شعر نسرود مگر در توصیف دین اسلام.

دکتر احسان عبّاس در مقدمه دیوان لبید می نویسد: وقتی خلیفه دوم به حاکم کوفه نوشت که اشعاری در باره اسلام از شعراء بخواهد، لبید سوره بقره را در صحیفه ای نوشت و در ذیل آن چنین نوشت:

«ابدلنی اللّه هذه فی الاسلام مکان الشّعر».

یعنی: خداوند قرآن را بجای شعر بر من ارزانی داشته است، و مرا اینچنین دگرگون کرده است، از اشعار توحیدیش:

۱-

انّما یحفظ التّقی الابرار و الی اللّه یستقرّ القرار ۲-

و الی اللّه ترجعون و عند اللّه ورد الامور و الاصدار ۳-

کلّ شی ء احصی کتابا و علما و لدیه تجلّت الاسرار

۱- قرار گاه ابرار و نیکان پرهیزکار و بازگشتشان بسوی خدا است.

۲- آغاز و فرجام کارها و بازگشت بسوی اوست.

۳- هر چیزی در کتابی و دانشی حساب شده، و اسرار و پنهانی ها در حضور او آشکار.

(۲) تمام آیه چنین است (هُنالِکَ دَعا زَکَرِیَّا رَبَّهُ قالَ رَبِّ هَبْ لِی، مِنْ لَدُنْکَ ذُرِّیَّهً طَیِّبَهً إِنَّکَ سَمِیعُ الدُّعاءِ فَنادَتْهُ الْمَلائِکَهُ وَ هُوَ قائِمٌ یُصَلِّی فِی الْمِحْرابِ أَنَّ اللَّهَ یُبَشِّرُکَ بِیَحْیی مُصَدِّقاً بِکَلِمَهٍ مِنَ اللَّهِ وَ سَیِّداً وَ حَصُوراً وَ نَبِیًّا مِنَ الصَّالِحِینَ ۳۹/ آل عمران).

حصور- کسی است که با پاک بودن از اثرات غریزه جنسی و دور کردن غلبه شهوت در خویش خواهنده و متمایل بزنان نیست و یا اینکه این حالت از نظر عفّت و پاکدامنی و اجتهاد و زحمت است که معنی قسمت اخیر در آیه روشن است و بهمان جهت استحقاق ستایش و نام- سیّد- یعنی بزرگ را دارد (هر چند که سپس ازدواج کرد).

حصر و إحصار- یعنی محاصره کردن و ممانعت از راه خانه و زندگی.

(إحْصار)- یعنی ممنوع بودن، هم در منع ظاهری، مثل محاصره دشمن و هم منع باطنی، مثل بیماری که انسان را از خوردن بعضی غذاها مانع می شود، امّا:

حصر- گفته نمی شود مگر در ممانعت باطنی، پس سخن خدای تعالی در آیه: (فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ- ۱۹۶/ بقره) به دو مفهوم و دو امر حمل می شود مثل آیه (لِلْفُقَراءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ- ۲۷۳/ بقره) و دیگر در مفهوم آیه (أَوْ جاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ- ۹۰/ نساء) یعنی با بخل و ترس سینه های ایشان تنگ شد و این حالات به- حصر صدور- تعبیر شده است چنانکه به- ضیق صدر- یعنی تنگی دل نیز تعبیر می شود و نقطه مقابل و ضدّ این حالت به واژه های:

البرّ و السّعه- یعنی نیکی و فراخناکی یا سعه صدر تعبیر شده است.

(حصن) [حصن :

الحصن- دژ و قلعه، که جمعش- حصون- است.

خدای تعالی گوید: (مانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ «۱»- ۲/ حشر).

آنگاه که زکریّا خداوند خویش را خواند و گفت مرا فرزندی و تباری پاک ببخش تو شنونده دعائی، فرشتگان در حالی که زکریا در محراب عبادت نماز می گذاشت آوازش دادند، به یحیی مژده می دهد که گواه بر کلمه خدای خواهد بود و او بزرگواری پاکیزه جان و پیامبری از شایستگان و صالحین است در اینجا هم بخوبی می فهمیم که دعای پاکان با شرایط دعا همراه است، که مستجاب می شود و فرزندش که روح و جانش با عفّت و پاکدامنی خو گرفته و تصدیق کننده اللّه و پروردگار است در ردیف پیامبران و صالحین قرار می گیرد.

توهم گردن از حکم داور مپیچ که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ

محال است چون دوست دارد تو را که در دست دشمن گزارد ترا

(که بیشتر اشاره بنفس امّاره است).

(۱) تمام آیه چنین است (وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ مانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ- ۲/ حشر) یعنی: کفّار

و (لا يُقاتِلُونَكُمْ جَمِيعاً إِلَّا فِي قُرىً مُحَصَّنَهٍ- ۱۴/ حشر).

یعنی: همچون دژهای محکم ساخته شده.

تحصّن- قلعه و دژ را مسکن خویش قرار داد، سپس این معنی به هر چیزی که حفظ کننده و نگاهدارنده است اطلاق شده مانند:

درع حصینه- یعنی زره ای محکم و استوار، برای اینکه بدن را از خطر حفظ می کند.

فرس حصان- اسبی که نگاهدارنده سوار خویش و دور کننده او از خطرات است، از این نظر شاعر گوید:

إنّ الحصون الخیل لا مدن القری.

یعنی: ستوران و اسبان قلعه هایند، نه شهرهای روستاها.

و آیه (إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تُحْصِنُونَ «۱»- ۴۸/ یوسف). (راجع به قحط سالی هفت ساله مصر است).

یعنی در آن مکانهای محکم که چون قلعه و دژ است غلّات را حفظ می کنید مگر اندکی از آن را.

می پنداشتند دژهاشان آنها را از عذاب الهی دور خواهد کرد تا اینکه حکم خدای آمد و آنها بدست مؤمنین و بدست خود دژها را خراب کردند و فرو گذاشتند.

(۱) در نیکوترین داستان، یعنی سوره یوسف، عالیترین و نیکوترین دستور برای امّتی که در حال مبارزه و گذراندن سختیها است بیان شده، در آیه فوق اشاره بهمان آئین زندگی اجتماعی و سیاسی است که می گوید:

اگر می خواهید هفت سال خشکسالی و قحطی را تحمّل کنید از مصرف بکاهید و موادّ غذائی را در جای امن برای چنان ایّامی ذخیره کنید و براستی که گوئی قرآن برای همین ایّام و شاید صدها قرن آینده، بزرگترین راهنمای صحیح اقتصادی و مبارزاتی است تا جهانخواران نتوانند با محاصره اقتصادی ملّتی بپاخاسته را در تنگنا قرار دهند.

بحمد اللّه در همین ایّام دیدیم با پیروی از فرامین اسلام و بیانات مفسّر واقعی قرآن امام امّت، ملّت ما چگونه بتولید خود افزود و عملش چون سرمشق و الگوئی زنده و جاودان از نظر استقامت و شور و شوق ایمانی برای جهانیان در تاریخ ثبت شد.

إمرأه (حَصانٌ) و حاصن- زن پاکدامن و خویشتن دار از پلیدیها، و زشتیها.

جمع- حصان- حصن و جمع حاصن- حواصن- است و حصان: صفتی است برای زنانی که عفیف و پرهیزگارند.

خدای تعالی گوید: (وَ مَرْیَمَ ابْنَتَ عِمْرانَ الَّتِی أَحْصَنَتْ فَرْجَها- ۱۲/ مریم)، یعنی: مریم دختر عمران که عفّت و ناموس خویش حفظ کرد).

أحصنت و حصنت- در معنی یکی است، خدای تعالی گوید: (فَإِذا أُحْصِنَّ- ۲۵/ نساء).

یعنی هر گاه همسر برگزینند، أحصنّ- یعنی شوی گزیدند و شوهر کردند.

حصان- همان- محصنه- است یعنی. زن عفیف و پاکدامن که یا بخاطر عفیف بودن و همسر برگزیدن و یا بخاطر موانعی مانند شرافت و آزادگی از خطا، محفوظ است، گفته می شود:

إمرأه محصن و محصن- که اسم فاعل و مفعول هر دو بصورت صفت برای زن بکار رفته است، پس، محصن- بصورت اسم فاعل را باین تصوّر گویند که او خود خویشتن را از محرّمات و زشتیها حفظ می کند، محصن- بصورت اسم مفعول باین جهت است که نگهداریش از غیر او است.

(یعنی: یا از طرف شوهر و یا از طرف والدین و شخصیت خانوادگی مصون از خطا است).

خدای تعالی گوید: (وَ آتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَناتٍ غَیْرَ مُسافِحاتٍ- ۲۵/ نساء) و بعدش می گوید: (فَإِذا أُحْصِنَّ فَإِنْ أَتَیْنَ بِفاحِشَةٍ فَعَلَیْهِنَّ نِصْفُ ما عَلَی الْمُحْصَناتِ مِنَ الْعَذابِ- ۲۵/ نساء).

از این روی می گویند: محصنات یعنی حفظ شده ها و شوهر کرده ها برای اینکه داشتن همسر و وجود او همان چیزی است که آن زنان را از خطاها مصونیت می دهد، واژه- محصنات- با فتحه حرف صاد یعنی زنانی که شوهر دارند و مصونیت و حریّت نسبی و خانوادگی دارند، تجاوز بحرمت چنان زنان، و

شکستن مصونیت ایشان را با واژه حرمت «۱» (که در آغاز آیه ۲۲/ نساء) محرمات را معیّن می کنـد) روشن کرده است، بنابر این بایستی با فتحه حرف صاد باشد یعنی (محصنات) امّا در سایر موارد هم با فتحه و هم با کسره است زیرا زنانی که ازدواج با عـدّه ای از آنان حرام است ولی با شـرایط غیر خویشاوندی که در قرآن ذکر شده ازدواج می کنند غیر از زنانی هسـتند که می توانند شوهر کنند و ازدواجشان جایز است، ولی به عللی پاکدامنی و خویشتن داری می ورزند، پس چنین زنان را می توان با- محصنات و محصنات- یعنی با فتحه و کسره حرف صاد دانست و در سایر موارد احتمال هر دو وجه هست.

(حصل) [حصل :

حصل: بدست آورد، تحصـیل- یعنی بیرون آوردن مغز از پوست، مثل بیرون آوردن طلا از سنگ معدن و جدا کردن گندم از کاه.

خدای تعالی گوید: (وَ حُصِّلَ ما فِی الصُّدُورِ- ۱۰/ عادیات).

---

(۱) آیه ای که آغاز مسئله ازدواج با محارم و غیر محارم که بمحصـنات و محصنات- اشاره شده است، می گوید: (ای مؤمنین جایز و حلال نیست که میراث خوار زنان شوهر مرده باشـید و آنها را بخاطر تصـرّف اموالشان از همسـر گزیـدن باز دارید مگر اینکه بزشتی گراینـد با آنها بخوبی رفتار کنید اگر ایشان را خوش ندارید و کراهت از همسـریشان دارید چه بسا چیزی را ناروا و کریه دانید و خداوند در آن کار برایتان خیر فراوان قرار داده است.

هر گاه اراده تبدیل اضطراری همسر داشتید اگر باندازه یک کیسه چرمی پوست گاو، طلا هم باو داده باشید، نباید آنرا بستانید و از ایشـان بگیریـد و یا بهتان گناه باو نسـبت دهیـد، چگونه آن مال را می خواهیـد بگیریـد و حال اینکه مـدّتها همسـر بوده و آمیزش داشـته ایـد و آنها با پیمان اسـتوار قبلا همسـرتان شـده اند، زن پدرتان را بهمسـری نگیرید که این کار زنای آشـکار و روش نادرست است، (حرّمت علیکم ...

مادرانتان- دخترانتان- خواهرانتان- عمّه ها- خاله ها- دختران برادران- دختران خواهران- دایه هائی که شـما را شـیر داده اند- خواهران ناتنی و همشـیرتان- مادران زنانتان- دختر خوانـده های شـما که از شوهر دیگر زنانتان هسـتند در صورتی که با مادر آن دختر همسر و همبستر شده باشید- عروسانتان یعنی زنان پسرانی که از خود شما هستند (نه پسر خوانده) و گرفتن دو خواهر با هم برای همسری- زنان شوهر کرده و پاکدامن- که تمام موارد فوق بر شما حرام است). منظور راغب رحمه اللّه علیه، تعمیم حرمت و حرام برای واژه محصنات یعنی زنانی که شوهر کرده و یا می توانند بدیگری شوهر کنند مانند موارد فوق امّا آنکه از شمـول این مـوارد خـارج است و عفّت و پرهیزکـاری و شوهر برنگزیـدن را انتخـاب کرده است، بـا فتحه و کسـره حرف صـاد یعنی- محصنات و محصنات هر دو صحیح است.

یعنی: در قیامت آنچه را که در دلها بود آشکار و جمع می شود همانطور که مغز از پوست جدا و جمع می شود، یا مانند نتیجه ای که از حساب بدست می آید و ظاهر می گردد، پنهانی دلها هم همینطور روشن می شود.

و گفته اند: حصیل- یعنی پوشیده ها و پنهانیهای دل که مانند تلخ دانه ها و پوست و شلتوک مخلوط برنج است.

حصل الفرس- یعنی آن اسب دلش از خوردن درد گرفت.

حوصله الطّیر- چینه دان پرنده.

(حصا) [حصا]:

الإحصاء، حساب کردن و بدست آوردن چیزی با مقدار، و عدد، می گویند:

أحصیت کذا- که از واژه- حصا- است یعنی آنرا با عدد و ارقام حساب کردم و بدست آوردم، بکار بردن لفظ- حصا- برای اینست که در گذشته به شمارش و حساب کردن ارقام اعتماد می کردند همانطور که ما در حساب کردن به انگشتان دست تکیه می کنیم و اعتماد داریم.

خدای تعالی گوید: (وَ أَحْصی کُلَّ شَیْ ءٍ عَدَداً- ۲۸/ جنّ).

یعنی همه چیز را حاصل کرده و بر آنها احاطه و تسلّط دارد.

پیامبر (ص) فرمود: «من أحصاها دخل الجنّه». «۱»

---

(۱) تمام حدیث فوق چنین است «انّ للّه تعالی تسعه و تسعین اسما من احصاها دخل الجّنّه» در باره این حدیث وجوهی ذکر شده است.

۱- یعنی کسیکه نامهای خدای تعالی را در دل و خاطرش نگهدارد و بیاد داشته باشد.

۲- کسیکه نامهای خدای را بیاموزد و بآنها ایمان داشته باشد.

۳- کسیکه آن نامها را از قرآن و سنّت استخراج کند.

۴- کسیکه بعموم نامهای خدا عمل کند مثلا بداند که خدای سمیع و بصیر است بنابر این چشم و گوش خود را از هر چه که جایز نیست نگه می دارد و همینطور سایر اسماء خدا.

۵- و نیز گفته اند یعنی کسیکه در یاد آوری نامهای خدای تعالی معنی آنها بخاطرش خطور می کند و در مفاهیمشان می

اندیشد در حالیکه شکوه خداوند را با آن صفات بیاد می آورد و پاکی و قداست آن معانی را بنظر می آورد و با شوق و رغبت و شور و شیفتگی بآنها متمایل و شیفته و مجذوب معانی اسماء خدای می شود پس همه انسانهائی که شرایط مذکور را دارند ببهشت داخل می شوند. (مجمع البیان ج ۱ ص ۱۰۲).

ص: ۵۰۴

و نیز فرمود: «نفس تنجیها خیر لک من إماره لا تحصیها».

یعنی: اگر نفس و جانت را از عـذاب نجات دهی برای تو بهتر از قـدرت و حکومتی است که از نظر گسترش نتوانی بآن محیط و مسلّط باشی).

خدای تعالی گوید: (عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ- ۲۰/ مزمّل). «۱»

روایت شده است که: «استقیموا و لن تحصوا».

یعنی: (استقامت بورزید و به حقّ قیام کنید و هرگز بهره حاصل و نتایج اعمالتان را پیشاپیش و با شتاب حساب نکنید).

علّت اینکه در این روایت بـدست آوردن نتیجه پایـداری که در راه حقّ یـا حسـاب کردن آن نتایـج مشـکل است و بعبارت لن تحصوا- یعنی هرگز حسـاب نکینـد، بیـان شـده این است که حقّ یکی است و باطـل فراوان، بلکه نسـبت حقّ بباطل مثل اضافه شدن یک نقطه بسیار نقاط یک دایره است یا تیری است که بسوی هدف انداخته شده باشد که البتّه اصابت تیر سخت است و از این روی از پیامبر (ص) روایت شده است که فرمود:

«شیّبتنی هود و أخواتها» «۲».

که سپس از پیامبر (ص) پرسیده شد که چه چیزی از سوره هود تو را پیر

---

(۱) خداوند می داند که شما همیشه طاقت و توان نماز شب ندارید، و فرصتش را بدست نمی آورید لذا آنرا مستحبّ گردانید و از شـما فرو نهـاد، اشاره به آیه مفصّل ۲۰/ مزّمـل است که حکم وجوب نمـاز شب را بخـاطر علم کلّی اللّه به انسانهـا و اینکه دین جهانی است و بر پایه سـهولت نهاده شده لذا آن را مسـتحبّ گردانیده و خود این حقیقت یکی از معجزات انسانشناسـی و جامعه شناسی مکتب اسلام است که اگر این آیه نمی بود و حکم وجوب برداشته نمی شد مؤمنین بتصوّر پیروی از عمل پیامبر (ص) یا قبل از این آیه شـبها بر می خاسـتند و اختلالی در امر انجام آن از نظر ساعات و اساس خانواده بوجود می آمد پس هر کلمه و آیه قرآن نـاظر بـاحوال نفسـانی و اجتمـاعی عموم انسانها در طول تاریـخ بشـری است (عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتابَ عَلَیْکُمْ فَاقْرَؤُا ما تَیَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ- ۲۰/ مزمّل).

(۲) در باره حدیث فوق که پیامبر (ص) فرمود که «شیبتنی هود و اخواتها» یعنی سوره هود و سایر سوره هائی که موضوع مورد نظر پیامبر (ص) در آنها ذکر شده است مثل، سوره شوری که آیه (وَ اسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَهُمْ- ۱۵/ شوری) و در ده سوره دیگر قرآن بهمین ترتیب دسـتور و فرمان ویژه ای به پیامبر (ص) هست که در پاسخ سؤال کنندگان می فرماید: (فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ- ۱۱۲/ هود) است که البتّه راغب رحمه اللّه قسـمت مهمّ این آیه را ذکر نکرده، تـا جـایی که اینجانب در مـدّت ۳۰ سال [...]

کرده، فرمود آیه (فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ- ۱۱۲/ هود) اهل لغت و زبان عرب گفته اند عبارت- لن تحصوا- که در روایت قبل از آن بحث شد یعنی ثواب و پاداش استقامت و قیام بحقّ را قبلا حساب نکنید.

(و به گفته علی (ع) نه تاجرانه و نه عبیدانه بلکه با ذوق و شیفتگی حقّ و فرمانش را عمل کنید).

(حض) [حض:

الحضّ یعنی تشویق کردن و واداشتن، مثل واژه حثّ است جز اینکه- حثّ- تشویق به حرکت و سوق دادن است ولی- حضّ- اینطور نیست اصلش از ترغیب در قرار گرفتن بر حضیض خاک و نشیب زمین است. (کنایه از تشویق به عدم استکبار و عدم بالا گزینی است).

خدای تعالی گوید: (وَ لا یَحُضُّ عَلی طَعامِ الْمِسْکِینِ- ۳۴/ حاقّه) یعنی: (این ناسپاس و طاغی نه تنها بخدای عظیم ایمان نداشت بلکه بمساکین هم بخشش نمی کرد و دیگران را نیز بر آن کار نیک تشویق نمی نمود).

(حضَب) [حضَب:

الحضب یعنی گداختن و افروختن آتش و هر چیزی که آتش را شعله ور سازد، آنرا- محضب: آتشزنه گویند، که عبارت آیه (حَصَبُ جَهَنَّمَ- «۱».

بحث و درس و تفسیر در علوم قرآن شنیدم اکثر افراد صاحب نظر هم همین قسمت از آیه را بازگو می کنند و آنرا بر پیر شدن پیامبر (ص) حجّت می آوردند ولی برای نخستین بار استاد بزرگ فقه و سیاست و حکمت امام امّت علّت پیر شدن پیامبر (ص) را در یک سخنرانی اشاره فرمودند که: فرمان استقامت و قیام بحقّ نه تنها بخود پیامبر (ص) است بلکه علّت اصلی دنباله آیه یعنی (وَ مَنْ تابَ مَعَکَ- ۱۱۳/ هود) است یعنی: ای پیامبر (ص) خود و پیروانت بایستی استقامت بورزند که این مسئولیّت سنگین به راستی بس بزرگ است چنانکه اندیشیدن بر آینده امّت او را تا آن حدّ آزرده می ساخت که خداوند باو می گوید:

چرا اینهمه اندوه داری و خودخوری می کنی، (لَعَلَّکَ باخِعٌ نَفْسَکَ أَلَّا یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ- ۳/ شعراء) برای اینکه مؤمن نیستند با اندوه می خواهی خود را هلاک کنی و این آیه بروشنی شدّت علاقه پیامبر (ص) را و حزن و اندوه او را که یکی از عوامل پیری است بیان می کند (فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ وَ مَنْ تابَ مَعَکَ وَ لا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِما تَعْمَلُونَ بَصِیرٌ- ۱۱۲/ هود).

(۱) تمام آیه چنین است (إِنَّکُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ- ۹۸/ انبیاء) خطاب به ستمگران و جبّاران است می گوید:

براستی و آنچه را که می پرستید مانند (قدرت- جاه- مقام- زر سیم- بت های فکری- شهوات- جهانگشائی- عیش و عشرت) که جز از خداست همه در خور آتش عذاب و فناء در آتش می افکندنی که بعدش می فرماید:

۹۸/ انبیاء) بصورت (حضب جهنّم) نیز خوانده شده.

(حضر) [حضر]:

الحضر- شهر نشینی، نقطه مقابل البدو- یعنی روستا نشینی است.

حضاره و حضاره- سکونت در شهر است مانند: (بداوه- و بداوه- یعنی سکونت و زندگی در روستا و بیابان، سپس واژه حضر- بصورت اسم برای شهادت دادن و حاضر شدن در مکانی یا گواهی دادن انسانی یا چیزی دیگر قرار داده شده و بکار رفته، در آیات (کُتِبَ عَلَیْکُمْ إِذا حَضَرَ أَحَدَکُمُ الْمَوْتُ- ۱۸۰/ بقره).

(وَ إِذا حَضَرَ الْقِسْمَةَ- ۸/ نساء).

(وَ أُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ «۱». ۱۲۸/ نساء).

(عَلِمَتْ نَفْسٌ ما أَحْضَرَتْ- ۱۴/ تکویر).

(وَ أَعُوذُ بِکَ رَبِّ أَنْ یَحْضُرُونِ- ۹۸/ مؤمنون).

آیه اخیر بصورت کنایه است یعنی بخدا پناه می برم که شیاطین و پریان بر من حاضر و گواه شوند. شخص دیوانه و کسی را که مرگش سر رسیده بطور کنایه محتضر- گویند، و بر این معنی تنبّه می دهد سخن خدای عزّ و جلّ که: (وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ- ۱۶/ ق).

و آیه (یَوْمَ یَأْتِی بَعْضُ آیاتِ رَبِّکَ- ۱۵۸/ انعام).

و آیه (ما عَمِلَتْ مِنْ خَیْرٍ مُحْضَراً- ۳۰/ آل عمران).

یعنی کارهای گواهی شده و دیده شده ای که در حکم حاضر بودن در حضور اوست.

و نیز آیات (وَ سْئَلْهُمْ عَنِ الْقَرْیَهِ الَّتِی کانَتْ حاضِرَهَ الْبَحْرِ- ۱۶۳/ اعراف).

(أَنْتُمْ لَها وارِدُونَ- ۹۸/ انبیاء) که خود نیز بر آنها می پیوندید، و می رسید.

(۱) قسمتی از آیه ۲۸ نساء است که می گوید: هر گاه زنی از روی گرداندن شوهرش به خویش بیمناک است پاکی و گناهی بر او نیست که آشتی کند و میان خود با خیر و خوبی صلح برقرار کند زیرا (وَ الصُّلْحُ خَیْرٌ- ۱۲۸/ نساء) و نیز می توانند از دیگران برای این امر کمک گیرند تا کارشان بجدائی نیانجامد، و اگر دو همسر بیکدیگر نیکی کنید و از خداوند پروا داشته باشید و نیز از جدال و جدائی بپرهیزند (فَإِنَّ اللَّهَ کانَ بِما تَعْمَلُونَ خَبِیراً) همانا خداوند بآنچه می کنند آگاه است.

یعنی: نزدیک دریا (از شهری که بر ساحل دریا بود از ایشان پرسش کن که آن شهر چطور شد).

(تِجارَةً حاضِرَةً- ۲۸۲/ بقره) تجارت و داد و ستد نقدی.

خدای تعالی گوید:

(وَ إِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنا مُحْضَرُونَ- ۳۲/ یس).

(فِي الْعَذابِ مُحْضَرُونَ- ۱۶/ روم).

(شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ- ۲۸/ قمر).

یعنی: یارانش آن را حاضر می کنند.

الحضر- نهیب زدن به اسب است که در آنحال که با بلند کردن دستان اسب، آن را با سرعت می دواند.

أحضر الفرس- اسب دستها را بلند کرد و بسرعت دوید.

استحضرته- اسب را دوانیدم.

حاضرته محاضره و حضارا- از رویاروئی با او به استدلال و محاجّه پرداختم تا هر یک دلایلمان را حاضر کنیم و بنمایانیم و یا از معنی واژه الحضر: دوانیدن اسب، گرفته شده چنانکه می گوئی اسب را دوانیدم (پس محاضره یعنی طرف مقابل را ناچار بحرکت فکری و سخن گفتن تعبیر شده است.

محضر- مصدر فعل- حضرت است یعنی حاضر شدن، و همچنین اسم مکان یعنی جای حضور یافتن.

(حط) [حط]:

الحطّ، فرو افتادن چیزی از بلندی است.

حططت الرّحل- بار و باربند و پالان را از مرکب پائین آوردم.

جاریه محطوطه المتنین- دختر کوچک اندام و کوتاه قد.

خدای تعالی گوید: (وَ قُولُوا حِطَّةٌ- ۵۸/ بقره) حطّه- در این آیه واژه ای است که به بنی اسرائیل امر شد در موقع ورود بشهر پس از سالها سرگردانی در بیابان بیان کنند تا آزموده شوند و معنی حطّه (گناهان ما را فرو گزار) است و نیز گفته شده معنی (قُولُوا حِطَّةٌ- ۵۸/ بقره) سخن نیک و صواب بگوئید «۱».

---

(۱) بنا بقول قرآن، ظالمین و ستمگران و منحرفین قوم بنی اسرائیل بجای باین واژه پر معنی و

).

ص: ۵۰۸

((حطب) [حطب:

(یعنی هیزم و مواد سوختنی از هر چیز) و آیه (انُوا لِجَهَنَّمَ

- ۱۵/ جنّ)، یعنی برای دوزخ مایه لهیب و فروزش آتشند فعلش- حطب، حطبا، احتطبت- است.

حاطب لیل- کسیکه سخنش را با کلمات بد و خوب و زشت و زیبا، اداء می کند، می گویند: کسیکه در شب هیزم جمع می کند نمی بیند که چه چیزی در طناب بارش می نهند. «۱»

حطبت لفلان حطبا- برایش کار کردم.

مکان حطیب- یعنی جای پرهیزم و چوب.

ناقه محاطبه- شتری که چوب می خورد.

خدای تعالی گوید: (حَمَّالَهَ الْحَطَبِ- ۴/ مسد) کنایه از سخن چینی و فتنه انگیزی است (منظور زن ابو لهب است).

حطب فلان بفلان- در باره او سعایت و سخن چینی کرد.

فلان یوقد بالحطب الجزل- کنایه از همان آتش افروزی است (حطب الجزل- یعنی هیزم بسیار خشک ستبر).

(حطم) [حطم:

الحطم یعنی شکستن چیزی مثل- هشم- و لغاتی از این قبیل که

پر محتوی که سود دنیا و آخرتشان بود کلمه- حنطه شمقایا- را گفتند یعنی گندم خوب و سرخ، که همان رفاه طلبی و شکم بارگی بود بکار بردند، که این آیه قرآن نیز همین معنی را می رساند که (فَبَدَّلَ الَّذِینَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَیْرَ الَّذِی قِیلَ لَهُمْ- ۱۶۲/ اعراف) از این آیه می فهمیم که تمام بنی اسرائیل نافرمانی نکرده و- حنطه- نگفته اند بلکه ستمگران آنان تخلّف و سرکشی کردند معنی هم که راغب رحمه اللّه برای- حطّه- آورده یعنی از گناهان ما در گذر، صحیح تر است زیرا بلافاصله می گوید:

(نَغْفِرْ لَکُمْ خَطِیئاتِکُمْ سَنَزِیدُ الْمُحْسِنِینَ- ۱۶۱/ اعراف) در همان معنی و درست است و آزمایش هم برای جدا شدن ستمگرانشان از مطیعانشان بوده، تا گناهانتان را بیامرزیم و بپاداش اعمال نیکتان بیفزائیم.

(۱) مکثا یعنی پر گوی را حاطب لیل گفته اند برای اینکه هیزم چین در تاریکی شب ای بسا مار و عقرب او را بگزد و او مار را در تاریکی شب چوب بیند پر گوی هم بسا که سخنی بگوید که مایه هلاک او شود. (۲۵/ فروق اللّغات).

بمعنی خرد کردن است و سپس واژه حطم- در باره هر چیزی که قدرتش و پشتش شکسته شود بکار رفته است.

خدای تعالی گوید: (لا یَحْطِمَنَّکُمْ سُلَیْمانُ وَ جُنُودُهُ- ۱۸/ نمل).

یعنی: (تا سلیمان و سربازانش شما را نشکنند و خرد نکنند، پس در لانه هاتان بروید).

حطمته فانحطم حطما- او را شکستم و بسختی شکسته شد.

سائق حطم- شتر سوار یا شتربانی که از فرط راندن شترش را می شکند و خسته و کوفته می کند.

دوزخ را هم حطمه گویند (زیرا خرد کننده جبّاران و فرعونیان است که در دنیا کسی حریفشان نبوده و نتوانسته اند خردشان کنند سپس عدالت حقّ حکم می کند که در جهانی دیگر و جهنّمی سوزان و خرد کننده هزاران بار شکسته شوند).

خدای تعالی در باره واژه حطمه می گوید: (وَ ما أَدْراکَ مَا الْحُطَمَهُ؟- ۵/ همزه).

هر خورنده و پر خوری را هم حطمه گویند که تشبیه است بهمان جحیم یا دوزخ که ستمگر خواره است.

چنانچه شاعر در این معنی گوید: کأنّما فی جوفه تنّور.

(گوئی در اندرونش تنور و آتشدانی است).

درع حطمیّه- اینگونه زره یا منسوب بسازنده و بافنده آن زره است یا کسیکه او را بکار برده، حطیم «۱»

---

(۱) ابو عبد اللّه یاقوت حموی نظرات مختلف را در باره حطیم اینطور می نویسد «مالک بن انس گفته است حطیم میان درب حرم و مقام ابراهیم است، ابن جریج نیز همین نظر را دارد، ابن درید می گوید: در جاهلیّت در حطیم گرد می آمدند و سوگند می خوردند که هر کس به ندای ستمگر و پیمان گناه پاسخ دهد عقوبت می شود. ابن عبّاس می گوید حطیم دیوار کعبه است، ابو منصور گفته است حجر مکّه را حطیم گفته اند که در زیر ناودان خانه کعبه واقع است. امّا نضر می گوید حطیم همانجاست که ناودان در آنجاست و نامیدن آن مکان به حطیم از این جهت است که خانه کعبه چهار گوش بنا شده و همانطور رها شده است، ابن حبیب می گوید: نامیدن حطیم به محلّی که میان رکن و حجر الاسود تا مقام ابراهیم است برای

و زمزم «۱» هم دو مکانند.

(الحُطام)- شکسته و خرد شده از هر چیز خشکی.

خدای عزّ و جلّ گوید: (ثُمَّ یَهِیجُ فَتَراهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ یَجْعَلُهُ حُطاماً- ۲۱/ زمر) «۲».

(حظّ) [حظّ]:

الحظّ، یعنی بهره و نصیب معیّن.

فعلش- حظظ و أحظّ فهو محظوظ- در جمع آن- أحاظ و أحظ گفته شده.

این بوده که آنجا محلّ تراکم و ازدحام جمعیّت برای دعا است. (معجم البلدان/ یاقوت حموی ج ۲ ص ۲۷۳. شیخ طریحی نیز نظر ابن حبیب را نقل می کند و همینطور نظر ابن درید را. ج ۶/ مجمع البحرین).

(۱) زمزم چاهی است که بنام چاه اسماعیل در تاریخ قبل از اسلام معروف بوده و برگرداگردش مسافران با نوشیدن آب آن چاه زمزمه هائی می کردند که بهمان نام هست (ابن فارس زمزم را واژه ای عربی می داند که چاهی است در جنوب شرقی کعبه و ژرفایش ۴۵ متر است، آبش را برای تبرک می برند، و سپس در زبان عرب زمزم بمعنی آب فراوان، کم کم نوشیدن، ترنّم و ذکر آرام بکار رفته). ابن هشام بروایتی از علی (ع) نقل می کند که هاتفی بعبد المطّلب در رؤیائی حفر زمزم را که پر شده بود الهام کرد- احفر زمزم انّک ان حفرتها لم تندم- زمزم را حفر کن که پشیمان نخواهی شد. ناصر خسرو می گوید:

این ناخوشخوار همچو خون است و آن خوش عزیز همچو زمزم

حکیم سنائی گوید:

خاک صدرش نظیف چون کعبه آب قدرش لطیف چون زمزم

(سیره ابن هشام/ ج ۱ ص ۱۴۸- مقاییس اللّغه/ ابن فارس ج ۳ ص ۵ جمهره اللّغه/ ابن درید ج ۱ ص ۱۴۹).

(۲) تمام آیه چنین است (أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَسَلَکَهُ یَنابِیعَ فِی الْأَرْضِ ثُمَّ یُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً مُخْتَلِفاً أَلْوانُهُ ثُمَّ یَهِیجُ فَتَراهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ یَجْعَلُهُ حُطاماً إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکْری لِأُولِی الْأَلْبابِ- ۲۱/ زمر) اشاره آیه بگردش نظام هستی بخش آفرینش در پدیده های محسوس است که تمام انسان ها آن را می بینند و حس می کنند و بایستی این یادآوری یعنی گردش و ریزش باران، و خیزش چشمه ها و رویش گیاهان رنگارنگ، گلها و درختان و سپس فرسایش و زرد شدن و خشکیدن که در تمام این گردش و حرکت جلوه های گونه گون حیات از هر کدام در هر مرحله نوعی سود و بهره عاید انسانها می شود از چشمه سارهای سرمایه حیات، از گیاهان سبز و رنگارنگ غذاها و داروها و تمام نیازهای طبیعی سپس از خشک شدنشان ذخیره

غلّات و دانه ها و از تمام اینها سیمای هستی بخش و تجلّی آفریدگار لطیف و آگاه که براستی با تفکّر در آیه فوق روح تشنه آدمی از علم و هنر و آگاهی سیراب می شود و پس از آن می گوید (انّ فی ذلک لذکری لاولی الالباب) براستی که برای هر صاحب خردی اندیشمند یادی و ذکری از جهان دار ازلی و ابدی است (بگفته سعدی:

چشمه از سنگ برون آرد و باران از میغ انگبین از مگس نحل و درّ از دریا بار

)

خدای تعالی گوید: (فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ- ۱۳/ مائده).

یعنی: (بهره خود را از آنچه بأنها یاد آوری شده بود فراموش کردند) (فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ- ۱۱/ نساء).

یعنی: (بهره ذکور از ارث که بعدها متکفّل هزینه عائله و زندگی و فرزند خواهد بود همچون دو دختر است).

(حظر) [حظر]:

الحظر جمع کردن چیزی در انبار (حظیره) و سایبان، یا مکانی سر بسته (آغل).

محظور «۱»- منع شده و غیر مشروع (جوهری، حظیره را محلّ نگه داری و پناهگاه شتران و گوسفندان می داند و- حظر- یعنی حجر و ضدّ اباحه، محظور یعنی محروم یا منع شده، صحاح).

محتظر- کسیکه حظیره یعنی آغل را می سازد.

خدای تعالی گوید: (فَكانُوا كَهَشِيمِ الْمُحْتَظِرِ- ۳۱/ قمر) همچون خاشاکی و سایبان ویرانه ای شدند.

جاء فلان بالحظر الرّطب- دروغ ناروا و زشتی مرتکب شد.

(حفّ) [حفّ:

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ تَرَى الْمَلائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ- ۷۵/ زمر).

یعنی طواف کنندگان اطراف یا گرداگرد عرش.

و از این معنی سخن پیامبر (ص) است که فرمود (تحفّه الملائکه باجنحتها) «۲»

---

(۱) گاهی در نوشته ها و گفتگوها واژه محظور با محذور اشتباه می شود و یا هر دو را بیک معنی بکار می برند امّا چنانکه راغب رحمه اللّه نوشته است- محظور یعنی ممنوع و باز داشته شده که آیه (۲۰/ اسراء) نیز گویای همین معنی است که می گوید: (کسیکه آخرت یعنی رضای حقّ می طلبد و مؤمن است، کارش پسندیده و سعیش با سپاس و پاداش است و از بخشایش پروردگار پیوسته بهره مند و بر آنان (ما كانَ عَطاءُ رَبِّكَ مَحْظُوراً- ۲۰/ اسراء) یعنی بخشش پروردگارت باز گرفته و ممنوع بر ایشان نیست که با فعل- ما کان، از محظور بودن، نفی معنی می کند یعنی غیر ممنوع، ولی در آیه ۵۷/ اسراء می فرماید:

(إِنَّ عَذابَ رَبِّكَ كانَ مَحْذُوراً- ۵۷/ اسراء) از عذاب پروردگارت پرهیز و پروا سزاوار است پس- محظور- یعنی ممنوع شده از طرف پیامبر (ص) یا خدایا حکم شرعی و عرفی است ولی- محذور- از ناحیه کسی است که باید انجام دهد و از پیروی چیزی

پرهیز کند و بر حذر باشد.

(۲) این حدیث در باره کسی است که اهل ذکر است و در مآخذ متعدّد حدیث فوق بنام حدیث اهل

یعنی: با تمام نیروشان طوافش می کنند.

شاعر گوید: له لحظات فی حفافی سریره (او دیدگانی و مراقبینی گرداگرد تختش دارد).

جمع- حفّ- أحفّه- است، خدای عزّ و جلّ فرمود: (وَ حَفَفْناهُما بِنَخْلٍ- ۳۲/ کهف).

یعنی: (گردا گرد آن دو باغ را از نخل پوشاندیم).

فلان فی حفف من العیش- یعنی در مضیقه و سختی زندگی است که گویی آسایش زندگی از او دوری کرده است بخلاف کسیکه می گوید معنی عبارت بالا این است که زندگی او را احاطه کرده و او در میانه عیش و زندگی است، و از این واژه عبارت، من حفّنا أو رفّنا فلیقتصد یعنی کسیکه سرپرستیمان نمود و زندگیمان را سامان داد.

حفیف الشّجر و الجناح- صدای برگ درخت و بال پرنده.

از اینجهت که گفتن لفظ- حفیف- آهنگ لفظش بازگو کننده و نشانگر همان صدای حرکت برگ درخت و بال پرنده است.

الحفّ «۱»- شانه و تیغ جولا یا بافنده پارچه، چون در موقع کار کردن با آن

الذّکر معروف است با تفاوتی در عبارات- مثل: فیحفوا بهم باجنحتهم- و- فیحفو باجنحتهم- و الا حفّتهم الملائکه بهر صورت این حدیث با تفاوت الفاظ در یک معنی است و همان است که قرآن فرمود (إِنَّ الَّذِینَ قالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَیْهِمُ الْمَلائِکَهُ- ۳۰/ فصلّت) که حدیث نبوی تفسیر همین آیه است که فرشتگان بر چنین کسانی نازل می شوند و طوافشان می کنند و بشارتشان می دهند امّا اهل ذکری که مشمول این حدیث و آیه قرآن هستند از فحوای آیه می فهمیم که تنها ذکر زبانی نیست بلکه گفته است (ثُمَّ اسْتَقامُوا- ۳۰/ فصلّت) که تمام شرایط ذکر است، پس همانطور که علی (ع) در نهج البلاغه ذکر و ایمان را بیان فرمود: ۱- اعتقاد و باور قلبی ۲- ذکر و بیان زبانی ۳- عمل بارکان است، که مقامی بس ارجمند و متعالی است و بحقّ مورد طواف فرشتگان و شایسته چنان منزلتی که امروز تجسّم عملی آن شهداء انقلاب اسلامی ایران در برابر نامردمان است می باشند. [...]

(۱) این واژه غریب در مقاییس اللّغه چنین آمده است: الحاء و الفاء که اصل لغت است سه معنی و سه ریشه دارد:

اوّل- نوعی صدا.

ابزار صدای- حفّه- شنیده می شود لذا این نام صدای حرکت کار اوست (اینگونه کلمات را در زبان عرب اسم صوت گویند که در زبان فارسی هم فراوان است).

(حفد) [حفد]:

خدای تعالی گوید: (وَ جَعَلَ لَکُمْ مِنْ أَزْواجِکُمْ بَنِینَ وَ حَفَدَهً- ۷۲/ نحل).

جمع- حفده- حافد است یعنی یاران و خدمتکارانی که بی دریغ، و بدون چشم داشت در خدمتند خواه از خویشان یا غیر خویشاوندان.

مفسّرین گفته اند: حفده- در آیه فوق یعنی- أسباط «۱» و مانند آنها (فرزندزادگان و دامادها و عروسان) از آنجهت که خدمتشان صادقانه تر است.

شاعر گوید:

حفد الولائد بینهنّ «۲».

فلان محفود یعنی او خدمت شده و کسی است که یارانش در خدمت او

دوّم- چرخیدن چیزی بر چیزی.

سوّم- سختی و شدّت معیشت. تفسیر این معانی باین ترتیب است که حفیف- صدای وزش باد و بال پرندگان است.

تفسیر معنی دوّم، حف القوم بفلان- یعنی وقتی که او را احاطه کنند و حفاف کلّ شی ء: اطراف هر چیزی است، علی حفف الامر- یعنی سوئی و جانبی از آن، تفسیر معنی سوّم- حفوف و حفف یعنی سختی معیشت. حفت ارضنا وقفت- یعنی سرزمین ما خشکسالی شد، (مقاییس اللّغه ج ۲ ص ۱۵)- خلاصه بحث اینست که- حف یحف حفا و حفافا- یعنی چیدن موی سر و ریش، حف یحف حفوا الارض- خشک شدن گیاهان زمین است، و سختی معیشت، اسم این فعل- الحفّ است و جمعش- حفوف- بمعنی توجّه کننده یا سوی و جانب، بنابر این فعل سه مصدر دارد ۱- حفیف ۲- حفاف ۳- حفوف با سه معنی متفاوت. (المصباح المنیر رافعی و الرّائد).

(۱) واژه اسباط را ابن اعرابی ویژه اولاد می داند، زمخشری و جوهری ولد الولد- یعنی فرزند فرزند می داند. امّا طریحی می نویسد: الاسباط اولاد الولد، که منظور دختر و پسر هر دو است سپس سبط را بمعنی طایفه و امّت می داند، می گوید: و فی الخبر الحسین سبط من الاسباط ای امّه من الامم الخیر و یحتمل ان یراد بالسّبط، القبیله ای بتشّعب منهما نسله. یعنی امام حسین (ع) سبطی از اسباط پیامبر است، یعنی امّتی از امّت های نیکو و احتمال دارد مراد از سبط قبیله باشد که نسل او از آن منشعب می شود.

(مجمع البحرین ج ۵/ ص ۲۵۱- اساس البلاغه/ زمخشری. صحّ).

(۲)

حفد الولائد و استسلمت بانفسهنّ ازمه الاجمال

در کشف الاسرار:

ص: ۵۱۴

هستند.

حفد- هم دامادها و عروسها هستند.

در دعا می گویند: إلیک نسعی و نحفد- (ای که بسوی طاعت، و بندگیت می شتابیم).

سیف محتفد- شمشیری که بسرعت قطع می کند.

أصمعی «۱» گفته است، اصل حفد- پا در جای پای دیگر نهادن و دنبال او رفتن و باو پیوستن است.

(حفر) [حفر]:

خدای تعالی گوید: (وَ کُنْتُمْ عَلی شَفا حُفْرَهٍ مِنَ النَّارِ- ۱۰۳/ آل عمران).

یعنی: محلّ کنده شده و گود که آن را- حفیره- نیز گویند.

حفر- خاکی است که از گودی و حفره خارج شده است مثل- نقض یعنی چیزی که شکسته می شود. محفار- محفر- محفره- وسیله حفّاری است (اسم ابزار کندن و حفّاری است که در زبان عرب اسم آلت بر اوزان مفعل، مفعله،

حفد الولائد بینهنّ و اسلمت بأکفهنّ ازمه الاجمال

در تفسیر تبیان و لسان العرب- و استمسکت، آمده. در تفسیری طبری هم همینطور، امّا معنی شعر چنین است: دختران جوان و خدمتکاران و یاران صدیقی که همگی با در دست گرفتن دهانه و زمام شتران در اطرافش حلقه زده اند (تتبیان ۶/ ۴۰۶- مجمع البحرین ۶/ ۳۷۳- کشف الاسرار ۵/ ۴۱۵ لس ۳/ ۱۵۳- طبری ۱۴/ ۸۹ و ۸۸).

(۱) ابو سعید، عبد الملک اصمعی از دانشمندان بزرگ لغت و نحو در قرن دوّم هجری است که در اخبار و نوادر و داستانهای نمکین عرب و غرائب داستانها، دستی داشته است و بر درگاه رشید و مأمون عبّاسی می رفته است اکثر کتب لغت و تفاسیر نامش را و نظرش را ذکر کرده اند، می گویند خود اصمعی گفته است شانزده هزار ارجوزه (قصّه های پر رجز- شعر و نثر حماسی و نمکین) بیاد داشته.

اسحق موصلی می گوید: دیده نشد که اصمعی مدّعی دانشی باشد و حال اینکه در علوم مخصوص بخود منحصر بفرد بود خودش می گوید در تفسیر کتاب و سنّت دست ندارم. مأمون هم مشکلات علمی و ادبی را بمنزلش می فرستاد تا پاسخ گوید زیرا دیگر پیر و فرتوت شده بود. هارون الرّشید شیطان الشعر، لقبش داده بود، و گهی هم داستانها از خود جعل می کرد بگفته قاضی ابن خلکان تألیفات زیادی داشته از آن جمله:

خلق الانسان- الاجناس- المقصور- الممدود- كتاب صفات- كتاب خيل- كتاب ابل- كتاب وحوش- كتاب فعل و أفعل- كتاب اضداد- كتاب مياه العرب- كتاب الاراجيز- كتاب (ما اتّفق نقطه و اختلاف معناه) وفاتش سال ۲۱۷ هجرى است. (وفيات الاعيان/ ابن خلكان ج ۲ ص ۳۴۹).

ص: ۵۱۵

مفعال- از همان ریشه ساخته می شود، مثل مبرد (سوهان) مضیاع- مکنسه (جارو)- سمّ اسب یعنی (حافر الفرس) را هم به شباهت اینکه زمین را در موقع دویدن گود می کند- محفار و محفر- گویند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (أَ إِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِی الْحافِرَهِ- ۱۰/ نازعات) حافره- در این آیه مثلی است برای کسانیکه برگردانده می شوند. یعنی بهمان جائی که آمده اند، معنی آیه این است، آیا بعد از اینکه مردیم زنده می شویم؟

گفته اند: حافره در آیه زمین است که گور و آرامگاهشان بوده و معنی آیه بنابر این تعبیر چنین است، آیا در حالیکه ما در گورهامان هستیم بدنیا برگردانده می شویم؟ عبارت- فی الحافره- از نظر علمی در معنی حال است.

رجع علی حافرته- و- رجع الشّیخ إلی حافرته- هر دو عبارت یعنی پیر شد، مثل آیه (وَ مِنْکُمْ مَنْ یُرَدُّ إِلی أَرْذَلِ الْعُمُرِ- ۷۰/ نحل).

یعنی: (و کسانی از شما بدوران سستی عمر یعنی پیری باز گردانده می شود).

النّقد عند الحافره- در باره متاعی است که نقدی فروخته می شود و اصلش در فروختن اسب است سپس می گویند:

لا یزول حافره- یعنی قیمتش نقدی و یک کلام است.

الحفر- پیله ای که دندانها را از ریشه فاسد می کند و می خورد، فعل این واژه در این معنی، حفر فوه حفرا است، یعنی: (دندانهای بالا، و پائینش ریخت و دهانش گود و بی دندان شد).

احفر المهر- دندانهای بالا و پائین جلوی دهان نوزاد آن حیوان افتاد.

(حفظ) [حفظ]:

الحفظ گاهی بحالتی از جان و نفس گفته می شود که در آنحالت فهم و درک با آرامش به نفس و جان می رسد و ثابت می ماند و گاهی نیز در معنی قدرت خودداری و ضبط نفس است، نقطه مقابلش- نسیان و فراموشی است، و گاهی- حفظ- در معنی بکار بردن آن نیرو است، چنانکه می گویند: حفظت کذا حفظا- آن را از بر نمودم و در خاطر نگهداشتم سپس، واژه حفظ- در باره غمخواری و عهده دار شدن و نگهداری و رعایت چیزی و کسی بکار رفته است.

خدای تعالی فرماید: (وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ- ۱۲/ یوسف).

(حافِظُوا عَلَى الصَّلَواتِ- ۲۳۸/ بقره).

(وَ الَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حافِظُونَ- ۵/ مؤمنون).

(وَ الْحافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَ الْحافِظاتِ- ۳۵/ احزاب) کنایه از عفّت و پاکدامنی است.

(حافِظاتٌ لِلْغَيْبِ بِما حَفِظَ اللَّهُ- ۳۴/ نساء).

یعنی زنان پاکدامن و پرهیزکاری که پیمان همسری و ازدواج را در غیبت شوهرانشان حفظ می کنند و بسبب اینکه خدای تعالی ایشان را از آگاهی دیگران بر احوالشان نگاه می دارد و حفظ می کند، که (بِما حَفِظَ اللَّهُ- ۳۴/ نساء) نیز خوانده شده امّا با منصوب بودن حرف (ه) در اللّه در آن صورت معنی آیه چنین است، یعنی بسبب اینکه اینگونه زنان براستی حقّ خدای تعالی را رعایت می نمایند آنهم نه برای ریاء و تصنّع و خود نمائی (که از روی ایمان و اخلاصشان).

و آیه (فَما أَرْسَلْناكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاً- ۸۰/ نساء).

یعنی: حافظ و نگهدارنده.

مثل معنی آیات: (وَ ما أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ- ۴۵/ ق).

و در آیه (فَاللَّهُ خَيْرٌ حافِظاً- ۶۴/ یوسف) که- حفظا- هم خوانده شده یعنی خداوند انسان را حفظ کند بهتر است از حفظ کردن غیر او.

و آیه (عِنْدَنا كِتابٌ حَفِيظٌ- ۴/ ق) یعنی کتابی حافظ و نگهدارنده اعمالشان، پس حفیظ در آیه یا در معنی حافظ و نگهدار است مثل خدای برایشان حفیظ است یا در معنی محفوظ و نگهداشته شده است که اعمال ثبت شده در آن کتاب از بین نمی رود مثل آیه (عِلْمُها عِنْدَ رَبِّی فِی كِتابٍ لا يَضِلُّ رَبِّی وَ لا يَنْسى ۵۲/ طه).

حفاظ- در معنی محافظت است یعنی هر کسی دیگری را حفظ می کند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ الَّذِينَ هُمْ عَلى صَلاتِهِمْ يُحافِظُونَ- ۹/ مؤمنون).

این آیه آگاهی و هشداری است بر اینکه براستی که نمازگزاران دائمی با مراعات کردن اوقات و ارکان آن و اقامه و برپاداشتن، نماز را با نهایت توانایی و طاقت خویش حفظ می کنند و در حقیقت نماز هم ایشان را از زشتی ها نگه

می دارد چنانکه خدای تعالی تنبّه می دهد که: (إِنَّ الصَّلاةَ تَنْهی عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ- ۴۵/ عنکبوت).

گفته انـد: تحفّظ- کم عقلی است، حقیقت اینست که کسـی با کمی قوه حافظه خود را برای حفظ کردن بزحمت می اندازد و چون نیروی حافظه یکی از اسـباب عقل و خرد است، تحفّظ- را در معنی کم عقلی بکار برده انـد تفسـیر و معنی آن را چنانکه می بینی گسترش داده اند و گفته شده- تحفّظ- یعنی کم عقلی.

حفیظه- خود داری از خشم و ناروا و خشمی که محافظت بر آن لازم است سپس در باره واژه خشم و غضب هم حفیظه- بکار رفته و گفته شده:

أحفظنی فلان- یعنی او مرا خشمگین نمود.

(حفی) [حفی:

الإحفاء فی السّؤال- شتاب داشتن در سؤال و پیاپی پرسیدن، الإحفاء فی الإلحاح- پیاپی اصرار و ستیزه کردن.

الإحفاء فی المطالبه- پی در پی خواستن و تقاضا کردن.

الإحفاء فی البحث- پافشاری در بحث و سخن برای شناختن حال چیزی یا کسی.

و بر وجه و معنی اوّل عبارات:

أحفیت السّئوال- و- أحفیت فلانا فی السّئوال (سؤال را پیاپی تکرار کردم، او را سؤال پیچ کردم) است.

خدای تعالی گوید: (إِنْ یَسْئَلْکُمُوها فَیُحْفِکُمْ تَبْخَلُوا- ۳۷/ محمّد).

یعنی: (هر گاه چیزی از شما می خواهد و اصرار می کند شما بخل می ورزید).

اصـل این معنی از- أحفیت الـدّابه- است یعنی در مهربانی بآن حیوان مبالغه کردم بطوریکه پایش نرم و سـمّش سـبک است و ستوری است که در اثر مهربانی زیاد همیشه در راه رفتن سبک می رود، می گویند: حفی، حفا و حفوه، و از این فعل عبارات:

أحفیت- یعنی ظاهر موی سبیل (شارب) را تماما چیدم.

(الحَفِيُّ)- بسیار نیکوکار و مهربان و لطیف.

خدای عزّ و جلّ گوید: (إِنَّهُ كانَ بِی حَفِيًّا- ۴۷/ مریم).

یعنی: او بر من بسیار مهربان است.

أحفیت بفلان و تحفّیت به- یعنی: اکرام و احترامش کردم و باو توجّه نمودم.

(الحفیّ)- دانشمند و آگاه بچیزی (این واژه مربوط بآیه ۱۸۷/ اعراف است که از پیامبر (ص) در باره قیامت می پرسند، کانّک حفی عنها- گویی که تو وقت قیامت را می دانی، خداوند گوید: پاسخشان ده که- علمها عند ربّی، او آگاه بقیامت است).

(حقّ) [حقّ:

اصل حقّ مطابقت و یکسانی و هماهنگی و درستی است، مثل مطابقت پایه درب در حالی که در پاشنه خود با استواری و درستی می چرخد. و می گردد.

گفته اند: «حقّ» وجوهی دارد:

اوّل- بمعنی ایجاد کننده ای چیزی را که به سبب حکمتی که مقتضی آن است ایجاد نموده است و لذا در باره خدای تعالی که ایجاد کننده پدیده های عالم بمقتضای حکمت است- حقّ- گویند.

در آیه (ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ- ۳۰/ یونس).

یعنی: (سپس ایشان را به اللّه که مولای همیشگی و بحقّشان است باز برند).

کمی دورتر در آیه (۳۲/ یونس) می فرماید: (فَذلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ- ۳۲/ یونس).

و در آیه (فَما ذا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلالُ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ- ۳۲/ یونس) یعنی: (براستی بعد از حقّ جز گمراهی چیست که شما را بآن بر می گردانند).

دوّم- حقّ در معنی خود موجود، که آنهم بمقتضای حکمت ایجاد شده، از این روی تمام فعل خدای تعالی را حقّ گویند، در آیات:

(هُوَ الَّذِی جَعَلَ الشَّمْسَ ضِياءً وَ الْقَمَرَ نُوراً- ۵/ یونس) تا آنجا که می فرماید: (ما خَلَقَ اللَّهُ ذلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ- ۵/ یونس).

و در باره قیامت فرماید: (يَسْتَنْبِئُونَكَ أَ حَقٌّ هُوَ، قُلْ إِی وَ رَبِّی إِنَّهُ لَحَقٌّ ۵۳/ یونس).

یعنی: (خبر قیامت را از تو می پرسند که آیا راست است بگو سوگند به

پروردگارم که قیامت بر حقّ است).

و آیه (لَیَکْتُمُونَ الْحَقَّ- ۱۴۶/ بقره).

و خدای عزّ و جلّ گوید: (الْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ- ۱۴۷/ بقره).

(وَ إِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ- ۱۴۹/ بقره).

سوّم- حقّ، بمعنی اعتقاد داشتن و باور داشتن در چیزی است که یا آن باور یا واقعیّت آنچیز و در ذات او مطابقت با حقّ دارد، چنانکه می گوئید اعتقاد او در بعث و پاداش و مکافات و بهشت و دوزخ حقّ است.

خدای تعالی فرماید: (فَهَدَی اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِیهِ مِنَ الْحَقِّ «۱»- ۲۱۳/ بقره).

چهارم- حقّ یعنی هر کار و سخنی که بر حسب واقع آنطور که واجبست، و باندازه ای که واجب است و در زمانی که واجب است انجام می شود، چنانکه می گوئیم، کار تو حقّ است و سخن تو نیز حقّ.

خدای تعالی گوید: (کَذلِکَ حَقَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ- ۳۳/ یونس).

(حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّی لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ- ۱۳/ سجده).

سخن خدای عزّ و جلّ: (وَ لَوِ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْواءَهُمْ- ۷۱/ مؤمنون).

صحیح است که مراد از حقّ در این آیه خدای تعالی باشد و همینطور ممکن است مراد از آن حکمی بنابر اقتضای حکمت باشد که همان حقّی است

---

(۱) قسمتی از آیه ۲۱۳/ بقره است که فلسفه وجودی بعثت پیامبران و کتابهای آسمانی را بیان می کند و می گوید: (مردم در باره حق بودن قیامت و حیات دنیا باوری نداشتند و در این باور همسان بودند سپس خداوند پیامبران را برانگیخت و با ایشان کتابهائی بحقّ فرستاد تا محتوای راستین آن کتابها و رسولان در باره قیامت و حیات دنیا حکم کنند سپس بخاطر حسادت و ستم هائی که میانشان بود باورهای مختلف پیدا کردند و آنهائیکه ستمکار، و یاغی و سرکش بودند نخواستند بپذیرند که قیامت و مکافات اعمالشان حقّ است بنابر این خداوند کسانی را که ایمان آوردند و بآنچه که دیگران نگرویده بودند و اختلاف داشتند و بحق هدایت نمود و خداوند کسانی را که بغی و ستم نمی کنند و بحقّ ایمان دارند راه مستقیم را بایشان می نماید.

راه است و چاه و دیده بینا و آفتاب تا آدمی نگاه کند پیش پای خویش

دشمن به دشمن آن نپسندد که بیخرد با نفس خود کند به مراد هوای خویش

چندین چراغ دارد و بیراهه می رود بگذار تا بیفتد و بیند سزای خویش

ص: ۵۲۰

که در آیه آمده است.

(أَحْقَقْتُ) کذا- یعنی آنرا از نظر حقّ بودن اثبات کردم یا حقّش را اداء کردم، و یا اینکه چون حقّ بود بحقّ بودنش حکم نمودم.

خدای تعالی گوید: (لِیُحِقَّ الْحَقَّ- ۸/ انفال) (برای اینکه حقّ را اثبات کند).

پس اثبات حقّ دو گونه است:

اوّل- با اظهار کردن دلائل و آیات (یعنی آثار حقّ در آفرینش، و پدیده ها).

چنانکه خدای تعالی گوید: (وَ أُولئِکُمْ جَعَلْنا لَکُمْ عَلَیْهِمْ سُلْطاناً مُبِیناً- ۹۱/ نساء) یعنی دلیل قوی و روشن.

معنی- دوّم- اثبات حقّ با کامل نمودن شریعت و گسترش آن در عموم مردم است مثل آیات زیر:

(وَ اللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَوْ کَرِهَ الْکافِرُونَ- ۸/ صف).

(هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدی وَ دِینِ الْحَقِّ لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ «۱»- ۳۳/ توبه).

---

(۱) آیه فوق که سه بار در سوره های ۳۳/ توبه، ۲۸/ فاتح، ۹/ صفّ، با عبارات (وَ لَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ، وَ کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً، وَ لَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ) ختم می شود آمده است که در تفسیر آن مفسّرین اکثرا اینطور نظر داده اند که:

خداوند پیامبرش را با هدایت و دین حقّ فرستاده است برای اینکه او را بر همه ادیان غلبه دهد، امّا در این معنی توجیهاتی شده است به این که منظور غلبه با استدلال و برهان است، نه اینکه بر پهنه زمین بعد از قرآن دین دیگری باقی نباشد.

امّا چنانکه در متن مشاهده کردیم راغب رحمه اللّه می گوید: آیه (لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ- ۳۳/ توبه) یعنی با اکمال شریعت و گسترش آن در عموم مردم، پس عبارت فوق تأییدش آیه (الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ- نِعْمَتِی- ۳/ مائده) است، زیرا- اظهار- در آیه ظهور و اتمام چیزی است که پیامبر (ص) با دلائل و حجّت های روشن برای مباهله و اتمام حجّت حاضر شد و اهل کتاب حاضر نشدند و برتری اسلام را عملا پذیرفتند.

در موضوع تحدی هم که قرآن همه علماء و فصحاء و بلغاء را دعوت بآوردن آیه یا ده آیه یا سوره مثل قرآن می کند، هیچکس تاکنون نتوانسته است و در حقیقت از این نظر هم برتری و اتمام و اکمال دین ثابت شده و کسی را یارای هماوردی با قرآن نبوده است هر چند که میلیونها نفر همواره در ادیان دیگر باقیند ولی در عصر حاضر می بینیم که بیش از هر گروه دیگر امم مستضعف که مورد ستم و تبعیض نژادی هستند بآغوش اسلام پناه می برند زیرا اسلام تنها دینی است دست نخورده و بدون تحریف که اساس

و آیه ((الْحَاقَّةُ) مَا الْحَاقَّةُ- ۲ و ۱/ حاقّه) که اشاره بقیامت است چنانکه آن را چنین تفسیر کرد و گفت (یَوْمَ یَقُومُ النَّاسُ- ۶/ مطفّفین) زیرا در قیامت پاداش و جزاء بحقیقت می پیوندد و اثبات می شود.

گفته می شود: حاققته فحقّقته- یعنی در حقّ با او مخاصمه و استدلال کردم و بر او چیره شدم.

عمر (رض) گفته است (إذا النّساء بلغن نصّ الحقاق، فالعصبه اولی فی ذلک) «۱».

(اگر دوشیزگان بحدّی از رشد و بلوغ عقلانی رسیدند که در امور

تبعیض نژادی و تفاخر و تکاثر و ستم را از ریشه برمی کند.

در قرن اخیر دانشمند گرانمایه (حاج شیخ جواد بلاغی صاحب تفسیری بنام (الهدی الی دین مصطفی) در کتاب ارزنده اش بنام (الرّحله المدرسیّه) که بفارسی هم بنام مدرسه سیّار ترجمه شده تحت عنوان اخبار پنهان در قرآن می نویسد: خداوند سبحان محمّد (ص) را بامور غیبیّه بزرگی خبر داده و تمامی واقع گردیده است:

اوّل- آیه ۹۵/ حجر که مکّی است و در ابتدای بعثت مردم را به دین مقدّس اسلام دعوت می داشت خداوند هم او را بشارت می داد و فرمود (إِنَّا کَفَیْناکَ الْمُسْتَهْزِئِینَ- ۹۵/ حجر) یعنی استهزاء کنندگان تو را کفایت می کنیم و بر طبق این بشارت او را بشریف ترین کفایت سر افراز فرمود.

دوّم- آیه ۹/ صف که آنهم مکّی است (لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ وَ لَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ- ۹/ صف) او را به بهترین اظهار بر تمامی دین اظهار فرمود. (مدرسه سیّار ج ۱ ص ۱۳۷).

بحث علمی و ادبی و تفسیر بیشتر این آیه که (عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ- ۳۳/ توبه) نه بر تمامی ادیان با قهر و غلبه بلکه بر تمامی دین اسلام با حجّت و دلایل در ذیل واژه- ظهر- ان شاء اللّه خواهد آمد.

(۱) روایت فوق را ابن ابی الحدید از علی (ع) در نهج البلاغه چنین نقل می کند «و فی الحدیث له (ع) اذا بلغ النساء نص الحقایق فالعصبه اولی» سپس در شرح آن می نویسد: النّص- بپایان رساندن هر چیز، مثل به انتها رسیدن سیر و حرکت، زیرا در مقصد و پایان سفر، اسب و استر دیگر طاقت رفتن بیشتر ندارند و در عبارت- نصصت الرّجل عن الامر- یعنی آنقدر از او پرسیدم تا ببینم از آن مسئله چه می فهمد، پس- نصّ الحقاق- یعنی رسیدن دوشیزه بادراک و فهم امور، چون در این حالت دختر دوران کودکی را پشت سر گذاشته است و زمانی است که دختر صغیر بحدّ بزرگی و کبیر رسیده است و این سخن علی (ع) از فصیحترین کنایات در این امر است.

و حتّی شگفت انگیز است می گوید: وقتی که دختر بچنان حدّی از ادراک و بلوغ و فهم و رشد رسید مردان محرم او یعنی پدر و برادران و عموهایش برای پاسخ گوئی و حضانت او از مادرش سزاوارترند و همچنین در باره برگزیدن همسر و ازدواج

او، کلمه- حقاق- هم یعنی بحث و مجادله منطقی و عقلانی که در انسانهای بالغ و عاقل هست و در بحث می خواهند با استدلال بگویند من از تو بحقّ سزاوارترم.

و نیز گفته اند: نصّ الحقاق- یعنی بلوغ عقلی که همان إدراک است زیرا علی (ع) در بیان فوق حالت و شرایطی را در زنان منظور نموده است، که حقوق و احکام در آن سنّ بر آنها واجب می شود

ص: ۵۲۲

کوچک هم راه استدلال و جدال در پیش گرفتند پدر و برادران و عموهایشان سزاوارترند که در امور همسر گزینی و در حقوق دیگر همراهی و نظارتشان کنند).

فلان نزق الحقاق یعنی او در امور کوچک هم مجادله می کند.

حقّ در واجب و لازم و جایز بکار برده می شود مثل آیات زیر:

(کانَ حَقًّا عَلَیْنا نَصْرُ الْمُؤْمِنِینَ

- ۴۷/ روم).

(کَذلِکَ حَقًّا عَلَیْنا نُنْجِ الْمُؤْمِنِینَ- ۱۰۳/ یونس).

و در سخن خدای تعالی که: ((حَقِیقٌ) عَلی أَنْ لا أَقُولَ عَلَی اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ- ۱۰۵/ اعراف).

گفته اند:- حقیق- معنایش سزاوار و شایسته است که بصورت حقیق علیّ- نیز خوانده شده است، یعنی بر من سزاوار است، که گفته اند یعنی: بر من واجب است.

و آیه (وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ- ۲۲۸/ بقره).

یعنی: (اگر خواهان اصلاح بودند شوهرانشان برجوع و بازگرداندن ایشان سزاوارترند).

واژه- (حَقِیقَه)- گاهی در مورد چیزیکه دارای وجودی و ثباتی است بکار می رود مثل سخن پیامبر (ص) بحارث که فرمود: (لکلّ حقّ حقیقه فما حقیقه

کسیکه- نصّ الحقایق روایت کرده است منظورش از حقایق- جمع- حقیقه- است و معنی فوق از ابو عبیده قاسم بن سلام- است ولی من می گویم- نصّ الحقاق- درست است یعنی رسیدن زن بحدّ ازدواج و تصوّر حقوقی که بر او جایز می باشد، و این تشبیهی است به حقاق شتران یعنی بچهار سالگی داخل شدن که سواری و حمل برمی دارند و بحدّ سیر و حرکت می رسند هر دو وجه بیک معنی است امّا معنی اخیر بروش زبان عرب شبیه تر است از معنی اوّل- (نهج البلاغه صبحی الصّالح ص ۵۱۱۸).

این شرح و معانی را عینا- ابن فارس- و شیخ طریحی تحت عنوان «فی حدیث علی (ع) و ابن منظور در عنوان «و فی حدیث علی کرّم اللّه وجهه» شرح کرده اند که امکان دارد چون موضوع حقوقی و قضائی است و در دوران خلفاء چنانکه عمر (رض) خود گفته است «اقضاکم علی» قاضی ترین فرد علی (ع) بوده است این عبارات را او هم شنیده و نقل کرده. (مقاییس اللّغه ج ۲ ص ۱۶- مجمع البحرین ج ۴ بص ۱۸۵- لسان العرب ج ۱۰ ص ۵۳).

إیمانک-» «۱».

یعنی: هر حقّی دارای حقیقتی است چه چیزی از حقّ بودن دعوی تو بر ایمان خبر می دهد؟

فلان یحمی حقیقه- یعنی او حقیقتش را و آنچه که شایسته حمایت است

---

(۱) ابو جعفر محمّد بن یعقوب اسحق کلینی متوّفی سال ۳۲۹ ه به نقل از امام صادق (ع) می نویسد: رسول خدا بحارثه بن مالک بن نعمان انصاری فرمود چگونه ای؟

گفت: یا رسول اللّه به درستی و حقّ مؤمنم، پیامبر فرمود: «لکلّ حقّ حقیقه و ما حقیقه ایمانک» یعنی هر حقّی حقیقتی دارد، حقیقت گفتار تو چیست؟

گفت: دلم از دنیا بر کنده شده، شب بیدار و روز گرم را به تشنگی می گذارم (کنایه از روزه بودن است) گویا عرش پروردگار را می بینم که برای رسیدن بحساب بر پا داشته اند، گویا بهشتیان را در حال دیدن یکدیگر و دوزخیان را در حال مویه و زاری کردن می بینم.

پیامبر (ص) فرمود: حارثه بنده ای است که خدا دلش را روشن کرده.

گفت: ای رسول خدا از خدا بخواه که بمن شهادت را در همراهی تو روزیم کند.

فرمود: خدایا شهادت را روزی حارثه کن، پس از چند روزی بجنگی رفت و بعد از کشتن ۸ و ۹ نفر بشهادت رسید.

کاتب واقدی در طبقات الکبری در شرح حال حارثه می نویسد او از یاران جان فدای پیامبر (ص) بود و خانه اش را پس از ازدواج علی با فاطمه در محلّه نجار مدینه در اختیار آنها گذاشت تا در مجاورت پیامبر باشد.

جلال الدّین محمّد مولوی حدیث فوق و گفتگوی حارثه و پیامبر (ص) را بنام زید که نامی مورد مثل در زبان عربی است چنین بیان می کند و می گوید:

گفت پیغمبر صباحی زید را کیف اصبحت ای رفیق با صفا

گفت عبدا مؤمنا، با اوش گفت کو نشان از باغ ایمان گر شگفت

گفت تشنه بوده ام من روزها شب نخفتستم ز عشق و سوزها

گفت از این ره کوره آوردی بیار در خور فهم و عقول این دیار

گفت خلقان چون ببینند آسمان من ببینم عرش را با عرشیان

جمله را چون روز رستاخیز من فاش می بینم عیان از مرد و زن

هین بگویم یا فرو بندم نفس لب گزیدش مصطفی یعنی که بس

گفت پیغمبر که اصحابی نجوم رهروان را شمع و شیطان را رجوم

هیچ ماه و اختری حاجت نبود که بود بر آفتاب حقّ شهود

هر چه جز عشق خدای احسن است گر شکر خواری است آن جان کندن است

(اصول کافی ج ۳ ص ۹۳- مثنوی دفتر اوّل ص ۶۹).

ص: ۵۲۴

پشتیبانی می کند و حامی حقیقت است و گاهی حقیقت در باره اعتقاد، و ایمان چنانکه قبلا گفته شد بکار می رود و گاهی نیز در گفتار و کردار، چنانکه می گویند: فلان لفعله حقیقه- او در کارش با حقیقت است وقتی که در آن کار ریاء و خود نمائی نباشد.

امّا در باره گفتار با حقیقت مثل- لقومه حقیقه- در وقتی که کسی گفتارش با کم گوئی و زیاد گوئی یا آسان گفتن و سخت گفتن و افزونی همراه نباشد.

نقطه مقابل حقیقت در سخن و ضدّش مجاز گوئی و گشاده گوئی است می گویند:

الدّنیا باطل و الآخره حقیقه- که آگاهی و اشاره ای است بر فانی بودن و زوال پذیری دنیا و بقا و پایداری آخرت.

امّا در عرف و اصطلاحات فقهاء و متکلّمین می گویند: حقیقت لفظی است که در ما وضع له- بکار می رود یعنی آنچه را که در اصل لغت و زبان برای آن واژه وضع شده و در نظر گرفته شده.

الحقّ من الإبل- نوزاد شتری که بسنّ سواری و برداشتن بار رسیده است مؤنّثش حقّه و جمعش حقاق است. أتت النّاقه علی حقّها- یعنی مدّت وضع حملش که از سال قبل آبستن شده رسیده است.

(حقب) [حقب :

خدای تعالی فرماید: (لابِثِینَ فِیها أَحْقاباً- ۲۳/ نباء) گفته اند- أحقاب- جمع حقب است. یعنی دهر و روزگار و نیز- حقبه- یعنی هشتاد سال از عمر که جمعش- حقب «۱» است- امّا سخن صحیح و درست اینست که- حقبه- مدّت زمانی نامعیّن است.

احتقاب- یعنی بستن بار و بنه و باردان در پشت سوار و راکب، که

---

(۱) جوهری می نویسد: حقب با ضمّه حرف (ح) جمعش- حقاب- یعنی ۸۰ سال یا بیشتر. حقبه- با کسره حرف (ح) مفرد حقب یعنی سالهای دراز. حقوب- با ضمّه حرف (ح و ق) جمعش احقاب یعنی روزگاران (صحاح اللغه).

می گویند:

احتقبه و استحقبه: (بارش را بار کرد و بست).

حقب البعیر- بول کردن و إدرار آن شتر در اثر بسته شدن مجراء عبور ادرار با طناب و پالان بند که بند آمده.

الأحقب- الاغ وحشی که زیر شکم یا دو پهلویش سپید باشد، مؤنّث- أحقب- حقباء- است.

(حقف) [حقف:

در آیه (إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقافِ- ۲۱/ احقاف) (وقتی که در سرزمین احقاف قوم خویش را بیم داد).

أحقاف جمع حقف- یعنی خطّ طولانی از ریگ روان که به چپ، و راست روان است.

ظبی حاقف- آهویی که در ریگستان نشسته و ساکن است.

احقوقف- همانند حرکت ریگهای روان خم شده است و بچپ و راست می رود: شاعر گوید: سماوه الهلال حتّی احقوقفا «۱».

(حکم) [حکم:

حکم اصلش منع و بازداشتن برای اصلاح است (و حکم در اصل منع از ظلم و ستم است- ابن فارس).

حکمه- لگام و دهانه حیوان را نیز، حکمه نامیده اند.

---

(۱) شعر از عجاج است که در وصف هلال شب گوید:

تاج طواه الاین مما جفا طیّ اللیالی زلفا فزلفا

سماوه الهلال حتّی احقوقفا (سماوه کالبدر: تمام و قرص کامل ماه) یعنی هلال- همچون دردمند بی آرامی است که ضعف و درد او را بخود پیچانده و خم کرده، گردش و گذشتن شبها نیز کم کم قرص ماه را لاغر و ضعیف کرده، هلال یعنی شکل ماه در شبهای دوّم تا هفتم و از ۲۶ تا پایان ماه که شاعر خمیدگی شکل ماه را در آن شبها به بیماری که از درد خم شده است تشبیه کرده و چه تشبیه ادبی زیبایی که وجه شبه آن برطرف شدن و گذران شب است چنانکه شب بر بیماران سنگین است، و همانطور که درد بر طرف شدنی است هلال هم به بدر رسیدنی است و این پیچش و گردش تا پایان عمر هر کسی همچو بدر و هلال ادامه می یابد بگفته شاعر:

هشدار که بعد از من و تو ماه بسی از سلخ به غرّه آید و از غرّه به سلخ [...]

حکمته و حکمت الدّابّه- با لگام حیوان را باز داشتم.

أحکمتها- افسارش زدم، و همینطور در عبارت:

حکمت السّفینه «۱» و احکمتها- دستهای او را گرفتم (یا او را در کارش بصیرت و هوشیاری دادم- زمخشری/ اساس البلاغه).

شاعر گوید: أبنی حنیفه أحکموا سفهائکم «۲».

و آیات: (أَحْسَنَ کُلَّ شَیْ ءٍ خَلَقَهُ- ۷/ سجده).

(فَیَنْسَخُ اللَّهُ ما یُلْقِی الشَّیْطانُ ثُمَّ یُحْکِمُ اللَّهُ آیاتِهِ وَ اللَّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ- ۲۵/ حجّ) (سخنانی که شیطان در دین القاء می کند خداوند آنها را از آیات خویش فرو اندازد و آیات را محکم گرداند که او حکیم و آگاه است).

(الحُکْمُ) بالشّی ء- یعنی در باره آن چیز حکم شود به این که آنچیز آنطور هست یا آنطور نیست خواه دیگری را بآن حکم ملزم کنی یا نکنی در هر دو حال حکم است (حکم مثبت و منفی) یا (امر و نهی).

خدای تعالی گوید: (وَ إِذا حَکَمْتُمْ بَیْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْکُمُوا بِالْعَدْلِ- ۵۸/ نساء) و (یَحْکُمُ بِهِ ذَوا عَدْلٍ مِنْکُمْ- ۹۵/ مائده) (دو گواه عادل از خودتان داوری و حکم کنند).

---

(۱) در متن کتاب- حکمه السّفینه- نوشته شده که با شعر مورد استناد و مآخذ دیگر- سفیه درست است.

(۲) مصراع فوق از- جریر بن عطیه- است و تمام بیت چنین است.

ابنی حنیفه احکموا سفهاء کم انّی اخاف علیکم ان اغضبا

جریر از شعرائی است که همواره با حربه شعر بجنگ همطرازان خود رفته است مانند: اخطل و فرزدق- ولی جریر بر خلاف فرزدق از مروانی ها جایزه می گرفت. این سه شاعر سر آمد شعرای معاصر خویشند جز اینکه فرزدق بخاطر قصیده ای که در مدح امامان و علیّ بن حسین (ع) خطاب به هشام بن عبد الملک سرود به زندان افتاد. شرافت و جوانمردی ادبی و ایمانی او در تاریخ ادب فروزشی و تابشی ویژه یافته است بهر حال جریر در شعر فوق می گوید ای فرزندان حنیفه (مسلمانان با اخلاص) سفیهان و کم خردان خود را از تعرّض بمن باز دارید زیرا می ترسم بر شما عصبانی شوم. مرگش در سال ۱۱۰ هجری است. مطلع قصیده فرزدق نیز چنین است:

هذا الّذی تعرف البطحاء وطأته و البیت یعرفه و الحلّ و الحرم

که ان شاء اللّه در جای خود اشاره خواهد شد. (شعر جریر در- اساس البلاغه ص ۱۹۱- لس ۳/ ۱۴۴- مقاییس ۲/ ۹۱- المحکم

۳/ ۳۷ نقل شده است).

ص: ۵۲۷

شاعر گوید:

فاحکم کحکم فتاه الحیّ إذ نظرت إلی حمام سراع وارد الثّمد «۱»

.ثمد- یعنی آب کم، گفته اند: معنایش این است که حکیم باش.

خدای عزّ و جلّ گوید: (أَ فَحُکْمَ الْجاهِلِیَّهِ یَبْغُونَ- ۵۰/ مائده) و (وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُکْماً لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ- ۵۰/ مائده).

حاکم- و (حُکّامٌ)- کسانی که در میان مردم حکم می کنند و فرمان دارند.

خدای تعالی فرماید: (وَ تُدْلُوا بِها إِلَی الْحُکّامِ- ۱۸۸/ بقره).

(حَکَم)- کسی است که در کار حکم و فرمان متخصّص باشد و از واژه حاکم- معنیش رساتر و بلیغ تر است.

خدای تعالی فرماید: (أَ فَغَیْرَ اللَّهِ أَبْتَغِی حَکَماً- ۱۱۴/ انعام) و (فَابْعَثُوا حَکَماً مِنْ أَهْلِهِ وَ حَکَماً مِنْ أَهْلِها- ۳۵/ نساء) بچنان کسی هم که در آیه اخیر می فرماید او را- حکم- قرار دهید تا در اختلاف همسران رفع اختلاف کند از این جهت حکم گویند که می تواند حکم بدهد امّا نه حاکم، تا دانسته شود که یکی از شرایط- حکمین- این است که حکم دادن به زیان یا به سود صاحبان دعوا به عهده آنها است بر حسب آنچه را که تصویب می کنند بدون اینکه در تفصیل یا فیصله دعوا به صاحبان دعوا مراجعه نمایند.

واژه حکم در مفرد و جمع هر دو گفته می شود.

تحاکمنا إلی الحاکم- از همان معنی است داوری و دعوی به حاکم و قاضی بردیم.

خدای تعالی فرماید: (یُرِیدُونَ أَنْ یَتَحاکَمُوا إِلَی الطَّاغُوتِ- ۶۰/ نساء).

حکّمت فلانا- (دستش را باز گزاردم تا حکم دهد).

خدای تعالی فرماید: (حَتَّی یُحَکِّمُوکَ فِیما شَجَرَ بَیْنَهُمْ- ۶۵/ نساء (ترجمه تمام آیه

---

(۱) شعر از نابغه ذبیانی است، می گوید: همانند آن دختر جوان قبیله که کبوتران سریع السّیر را زمانی که بآبشخور وارد می شوند آنها را می شمارد، و اشتباه هم نمی کند تو هم آنچنان حکم کن و در حکمت دقیق باش و حکیم. (اساس ۱۹۱- لس ۱۴۱).

چنین است که می گوید: به پروردگارت سوگند ایمان ندارند مگر اینکه ترا در اختلافشان حکم قرار دهند و سپس نسبت بفرمان و داوریت در دلهای خود سختی و مشکلی نیابند و براستی تسلیم امرت شوند و آنرا گردن نهند- ۶۵/ نساء) اگر گفته شود:

حکم بالباطل- معنیش این است که حکم باطل را اجرا کرد و بجریان انداخت.

(حِکْمَه)- یعنی بحقّ رسیدن با علم و عقل، پس حکمت از خدای تعالی شناسایی اشیاء و ایجاد آنها از سوی اوست بر نهایت استواری، و حکمت از انسان شناختن موجودات و انجام نیکی ها و خیرات است، و این همان چیزی است که قرآن با آن لقمان را توصیف کرده است.

در این سخن خدای عزّ و جلّ که (وَ لَقَدْ آتَيْنا لُقْمانَ الْحِكْمَةَ- ۱۲/ لقمان) و تمام حکمت را با وصفی که از آنها نموده خبر داده است، اگر در باره خدای تعالی گفته می شود که او- حکیم- است معنایش بر خلاف معنائی است که دیگری با آن وصف می شود، از این روی خدای تعالی گوید: (أَ لَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمِ الْحاكِمِينَ- ۸/ تین).

و نیز اگر قرآن با واژه حکیم توصیف می شود برای اینست که قرآن در برگیرنده و متضمّن حکمت است مانند آیه (الر- تِلْكَ آياتُ الْكِتابِ الْحَكِيمِ- ۱/ یونس) و بر این اساس آیه (وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مِنَ الْأَنْباءِ ما فِيهِ مُزْدَجَرٌ حِكْمَةٌ بالِغَةٌ- ۴/ قمر).

(در آنچه از اخبار نهی شده از آنها بر ایشان آمده است که انجام ندهند حکمتی و سخنی راست و رساست).

گفته اند: حکیم- در معنی- محکم- است مثل آیه (أُحْكِمَتْ آياتُهُ- ۱/ هود) هر دو صحیح است برای اینکه آن آیات دارای حکمی است محکم و مفید، پس هم معنی حکیم و هم محکم در آن هست.

حکم- اعمّ از حکمت است، پس هر حکمتی، حکمی است و هر حکمی حکمت نیست زیرا حکم- داوری بچیزی علیه چیز دیگر است که می گویند: او

آنچنان هست یا آنطور نیست.

پیامبر (ص) فرمود: «إنّ من الشّعر لحکمه» «۱» یعنی در شعر قضیّه و موضوعی صادق است.

لبید گوید: إنّ تقوی ربّنا خیر نفل (پروای از پروردگارمان بهترین سود و غنیمت است).

خدای تعالی گوید: (وَ آتَیْناهُ الْحُکْمَ صَبِیًّا- ۱۲/ مریم) (مربوط به روزه سکوت سه روز زکریا با خداست).

پیامبر (ص) فرمود: «الصّمت حکم و قلیل فاعله».

حکم در این حدیث یعنی حکمت (سکوت حکمتی است و عمل کننده به آن کم اند).

و آیات (وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ- ۱۲۹/ بقره) و (وَ اذْکُرْنَ ما یُتْلی فِی بُیُوتِکُنَّ مِنْ آیاتِ اللَّهِ وَ الْحِکْمَهِ- ۳۴/ احزاب).

گفته اند: حکمه- در اینجا تفسیر قرآن است یعنی آنچه را که قرآن بر آن خبر داده که (إِنَّ اللَّهَ یَحْکُمُ ما یُرِیدُ ۱/ مائده: چیزی را که خداوند می خواهد آن را حکمتی قرار می دهد، و خود تشویقی بر بندگان است تا بر حکم و فرمان خدای خشنود باشند.

ابن عبّاس در باره این سخن خدای که گفته است: (مِنْ آیاتِ اللَّهِ وَ الْحِکْمَهِ- ۳۴/ احزاب) یعنی: علم قرآن و آگاهی بر ناسخ و منسوخ، و محکم و متشابه.

---

(۱) این سخن پیامبر (ص) بصورت «انّ من الشعر لحکمه و انّ من البیان لسحرا» نیز روایت شده یعنی در شعر سخنانی سودمند است که انسانرا از جهل و سفاهت باز می دارد و بدیهی است لفظ- من- دلیل بر بعضی از اشعار است نه هر شعری، چنانکه در قرآن هم در سوره شعراء، و شعرائی که از شیاطین تبعیّت می کنند و یا سرگردانی در وادی احساسات و خیال ندارند مستثنی شده اند که فرمود:

(الشُّعَراءُ یَتَّبِعُهُمُ الْغاوُونَ أَ لَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِی کُلِّ وادٍ یَهِیمُونَ وَ أَنَّهُمْ یَقُولُونَ ما لا یَفْعَلُونَ إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَ ذَکَرُوا اللَّهَ کَثِیراً- ۲۲۴/ شعراء) و آن استثناء از پیروی شیطان و سرگردانی در وادی خیال و پندار، شرایطش:

۱- ایمان بخدا. ۲- عمل صالح. ۳- زیاد یاد خدا نمودن است.

ابن زید «۱» گفته است: یعنی علم و آگاهی بآیات و حکمتهای او است.

سدّی «۲» می گوید: حکمت در آیه فوق نبوّت است، و نیز گفته اند منظور فهم حقایق قرآن است و این اشاره به بعضی از آنهائی است که ویژه پیامبران اولی العزم است و سایر پیامبران در این امر پیروانشانند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یَحْکُمُ بِهَا النَّبِیُّونَ الَّذِینَ أَسْلَمُوا لِلَّذِینَ هادُوا- ۴۴/ مائده).

---

(۱) ابن زید معروف بعلیّ بن زید از علمای قرن دوّم معاصر سدی و کلبی و مقاتل- است که اقوالش را سیوطی در اتقان و زرکشی در برهان، در بحث از ناسخ و منسوخ ذکر کرده اند و چنانکه می بینیم راغب هم روایت او را در باره ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه قرآن در ذیل واژه حکم آورده است. ولی متأسّفانه ترجمه او در مآخذی که در دسترس هست یافت نشد.

(۲) سدی، اسماعیل بن عبد الرّحمن بن ابی ذؤیب معروف بسدی کبیر که سدی صغیر هم خواهرزاده اوست از علمای قرن اوّل و از تابعین است که بگفته یاقوت حموی تفسیر هم داشته و بنا بنوشته ابو نعیم در تاریخ اصفهان که می نویسد سدی گفته است تفسیرم را از ابن عبّاس گرفته ام که اگر صحیح است همانست که ابن عبّاس گفته و اگر خطا است او گفته است.

و گفته اند سدی از شعبی بقرآن آگاه تر بوده و پدرش از علمای اصفهان بوده که جماعتی از اصحاب پیامبر (ص) را درک کرده و از آن جمله ابو سعید خدری و ابن عمر.

یحیی بن سعید می گوید: نشنیدم که کسی جز بخیر و نیکی از سدی یاد کند و بگفته یاقوت، سدی از نظر احادیث مورد اطمینان و امانت بوده که ثوری و دیگران از او حدیث نقل کرده اند. وفاتش در سال ۱۴۵ هجری است.

(معجم الادباء ۲/ ۲۴۶- هدیه الاحباب ص ۱۶۸).

خلاصه ای از واژه حکم در معانی مختلف که در متن آمده است:

حکم، یحکم، حکما و حکومه- داوری کرد، حکومت کرد.

حکم، یحکم، حکما- او را منع کرد، باز داشت، لگام زد.

حکم یحکم حکمه- حکیم شد.

حکّم یحکّم تحکیما فی الامر- او را حکم کرد، حاکم کرد- دستش را در اجرای حکم باز گزارد، در مالش تصرّف کرد، آن را ردّ کرد.

حکیم و حاکم- قاضی، مسئول ورزش، و از اسمای خدای تعالی.

حکم- جمعش احکام- داوری بعدل، تصدّی امور کشور و سیاست، حکمت و دانش.

حکمه- لگام آهنی، پیشانی و جلوی صورت.

حکمه- جمع حکم- فلسفه، علم بحقایق اشیاء، خودداری، و ضبط نفس در موقع خشم، عدالت، سخن گویای با تجربه و حقّ.

حکومه- هیئت حاکمه در کشور.

حکیم- جمع آن حکماء- اهل حکمت، دانشمند، حاکم، و از اسماء خدای تعالی.

(تا اینکه پیامبرانی که هدایت را پذیرفته و تسلیم شده اند بر کسانی که از راه برگشته اند حکم کنند).

واژه- یحکم- در آیه اخیر یا از حکمتی است که ویژه پیامبران است یا از حکم و فرمان.

خدای عزّ و جلّ گوید: (آیاتٌ (مُحْکَماتٌ) هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ- ۷/ آل عمران).

پس آیات محکم آنهائی است که شبهه ای در آن ظاهر نیست و بنظر نمی رسد چه از نظر لفظ و چه از نظر معنی.

ولی آیات متشابه انواعی دارد که در ذیل واژه اش ان شاء اللّه یاد آوری می شود، و در حدیث آمده است که: «إنّ الجنّه للمحکّمین» گفته شده اینان یعنی (محکّمین) کسانی هستند که اگر در برگزیدن یا انتخاب راه مسلمان بودن و کشته شدن یا آزاد بودن در حال ارتداد، اختیارشان دهند کشته شدن در حال مسلمانی را ترجیح می دهند تا زنده ماندن با کفر و الحاد را.

و نیز گفته شده- محکّمین- حکیمانی هستند که در حکمت متخصّص اند.

(حل) [حل:

اصل- حلّ- باز کردن گره است و از این معنی سخن خدای عزّ و جلّ است که: (وَ احْلُلْ عُقْدَهً مِنْ لِسانِی- ۲۷/ طور) (که استعاره برای باز شدن زبان از لکنت و گره در سخن گفتن است).

(حَلَلْتُ)- یعنی فرود آمدم که اصلش از باز کردن بارها در موقع فرود آمدن و منزل گزیدن است، سپس این واژه مخصوص وارد شدن و فرود آمدن شده است و گفته اند:

حلّ حلولا و أحلّه غیره- (وارد شد و دیگری او را وارد کرد).

خدای عزّ و جلّ گوید: (أَوْ تَحُلُّ قَرِیباً مِنْ دارِهِمْ- ۳۱/ رعد) و (وَ أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دارَ الْبَوارِ- ۲۸/ ابراهیم).

حلّ الدّین- یعنی پرداخت قرض واجب شد.

الحلّه- مردمیکه در جایی فرود می آیند.

حیّ حلال- قبیله ای که فرود آمدند و منزل گزیدند.

محلّه- جای زندگی و نزول و فرود آمدن.

و از معنی عبارت- حلّ العقده- یعنی گشودن گره، عبارت حلّ الشّی ء حلّا- بصورت استعاره بکار رفته یعنی آنچیز بخوبی باز شد.

خدای تعالی گوید: (وَ کُلُوا مِمَّا رَزَقَکُمُ اللَّهُ حَلالًا طَیِّباً- ۸۸/ مائده) و (هذا حَلالٌ وَ هذا حَرامٌ- ۱۱۶/ نحل).

و از معنی- حلول (وارد شدن) عبارت- أحلّت الشّاه- یعنی: شیر در پستان گوسفند وارد شد، مشتقّ شده.

خدای تعالی گوید: (حَتَّی یَبْلُغَ الْهَدْیُ مَحِلَّهُ- ۱۹۶/ بقره) و همچنین:

(أَحَلَّ) اللّه کذا- یعنی خدای آنرا حلال کرد.

در آیات (أُحِلَّتْ لَکُمُ الْأَنْعامُ- ۳۰/ حج).

(یا أَیُّهَا النَّبِیُّ إِنَّا أَحْلَلْنا لَکَ أَزْواجَکَ اللَّاتِی آتَیْتَ أُجُورَهُنَّ وَ ما مَلَکَتْ یَمِینُکَ مِمَّا أَفاءَ اللَّهُ عَلَیْکَ وَ بَناتِ عَمِّکَ وَ بَناتِ عَمَّاتِکَ- تا آخر آیه- ۵۰/ احزاب).

پس- إحلال الأزواج- یعنی حلال بودن همسران و در وقتی جایز است که ازدواج همسران تحت مقرّرات همسری و پرداخت نفقات و تکفّل آنها باشند.

إحلال بنات العمّ و ما بعدهنّ- (ازدواج دختر عمو و دختر عمه ها و بقیّه) که در آیه فوق اشاره شده و حلال بودن و جایز بودن ازدواج با آنها را معیّن کرده است.

بلغ الأجل محلّه و رجل حلال و (مُحِلٌّ)- یعنی زمان و موقع خروج از احرام و خروج از حرم رسیده است.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ إِذا حَلَلْتُمْ فَاصْطادُوا- ۲/ مائده) (پس از خروج از احرام، صید کنید).

(وَ أَنْتَ حِلٌّ بِهذَا الْبَلَدِ- ۲/ بلد) یعنی تو در این دیار ساکن و فراغ البال هستی.

(مربوط به فتح مکّه و ورود پیامبر (ص) و مسلمین بآن شهر است).

و سخن خدای عزّ و جلّ: (قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَکُمْ (تَحِلَّهَ) أَیْمانِکُمْ- ۲/ تحریم)

یعنی: خداوند آنچه را که کفّاره و برطرف کردن سوگندهایتان است بیان کرد.

روایت شده است که: «لا یموت للرّجل ثلاثه من الأولاد فتمسّه النّار إلّا قدر تحلّه القسم».

یعنی: باندازه ای که ان شاء اللّه تعالی می گوید:

(هر گاه سه فرزند از مردی بمیرد آتش باو نمی رسد مگر باندازه گفتن ان شاء اللّه تعالی).

و بر این معنی شاعر گوید: وقعهنّ الأرض تحلیل (سکونت و فرودشان در آب سرزمین بسیار اندک بود).

(حلیل) «۱»- یعنی همسر یا از این جهت است که هر کدام جامه دیگر می گشایند یا از جهت فرود آمدن بر او یا از این روی که بر او حلال است و لذا به کسی که بر تو وارد می شود- حلیل- می گویند.

حلیله- همسر مرد، جمعش- حلائل.

و آیه (وَ حَلائِلُ أَبْنائِکُمُ الَّذِینَ مِنْ أَصْلابِکُمْ- ۲۳/ نساء) (زنان فرزندانتان که از خود شما هستند «یعنی فرزند خوانده نیستند»).

حلّه- زیر جامه و رو جامه. (إزار- رداء).

إحلیل- محلّ خروج بول (و محلّ خروج شیر از پستان چون بوسیله آن دشواری حلّ می شود).

---

(۱) احلیل: مخرج البول و مخرج اللّبن- النّوادر فی اللّغه/ ابو زید انصاری ص ۹۵.

ابن بری هم مثل راغب می گوید: یکی از غلطهای عامیانه همان است که حلیل- را جای- إحلیل- گزارده اند و منظورشان وسیله تناسلی مرد است که غلط است. حلیل یعنی مرد و- حلیله- یعنی زن، که بخاطر حلال بودن بهمدیگر یا نازل شدن آب نطفه و یا وضع همسری است، إمّا إحلیل- همان منفذ خروج بول یا شیر پستان است جمعش- احالیل.

(از کتاب- تکمله اصلاح ما تغلط فیه العامّه، جوالیقی).

.)

((حلف) [حلف :

الحلف- یعنی عهد و پیمان قومی و مردمی، محالفه، پیمان بستن.

واژه حلف- بصورت مصدر در معنی ثابت ماندن بر عهد و پیمان نیز بکار می رود.

فلان حلف کرم و حلف کرم- یعنی در جوانمردی ثابت و پایدار است، أحلاف جمع حلیف است، یعنی هم پیمانان.

شاعر گوید:

تدارکتما الأحلاف قد ثلّ عرشها «۱» اصل- حلف- سوگندی است که با آن سوگند عدّه ای از عدّه دیگر پیمان می گیرند و این معنی بعدا بهر قسمی و سوگندی تعبیر شده است، در آیات:

(وَ لا تُطِعْ کُلَّ حَلَّافٍ مَهِینٍ- ۱۰/ قلم) یعنی کسیکه زیاد سوگند می خورد.

---

(۱) شعر از زهیر بن ابی سلمی شاعر قبل از اسلام عرب است، تمام بیت چنین است:

تدارکتما الاحلاف قد ثل عرشها و ذبیان قد زلّت با قدامها النّعل

دو قبیله- غطفان و ذبیان همواره با هم در جنگ بودند و زهیر که شاعری حکیم و با صداقت و تعقّل بوده سعی در مصالحه دو قبیله نموده است، زهیر، هرم بن سنان و حارث را مدح گفته است او دوستدار حقّ و اللّه بوده و با عفّت کلام شعر سروده در حالی که به بعث و قیامت مؤمن بوده در معلّقه خود در مورد شعر بالا می گوید:

۱-

الا ابلغ الاحلاف عنی رساله و ذبیان قل اقسمتم کلّ مقسم ۲-

فلا تکتمن اللّه ما فی صدورکم لیخفی و مهما یکتم الله یعلم ۳-

یؤخّر و یوضع فی کتاب فتدخر لیوم الحساب او یعجل فینقم

۱- به هم پیمانان از طرف من نامه ای برسان و به ذبیان بگو که آیا سوگند مؤکّد ادا نکردید.

۲- که نکوشید تا چیزهایی را در دلهاتان پنهان کنید هر چه پوشیده شود خدا می داند.

۳- و در کتابی قرار می دهد و برای روز حساب ذخیره می شود و یا اینکه زودتر مکافات می دهد. و در شعر بالا می گوید: شما با هم گرد آمدید و عزّت و شرف هرم بن سنان نیز زایل شد ولی قبیله ذبیان صلح را بهم زد.

دیوان زهیر بن ابی سلمی ص ۱۸ و ۱۰۹).

ص: ۵۳۵

و (يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ ما قالُوا- ۷۴/ توبه).

و (يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ وَ ما هُمْ مِنْكُمْ- ۵۶/ توبه).

و (يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ- ۶۲/ توبه).

شی ء محلف- چیزی که انسان را به سوگند و پیمان می کشاند.

کمیت محلف- اسبی که در اصالت و خوبی و سرخ فامی آن تردید باشد و یکی قسم بخورد که اصیل است و یکی هم سوگند بخورد که خوب و سرخ است.

محالفه- یعنی سوگند خوردن برای یکدیگر و بعدا واژه- محالفه- در معنی ملازمت و پایداری محض قرار گرفته و گفته شده- حلف فلان و حلیفه- هم سوگند و هم پیمان و ملازم او، پیامبر (ص) فرمود: «لا حلف فی الأسلام» «۱».

فلان حلیف اللّسان- یعنی او آنقدر بیان و زبانش قاطع است که گوئی کلامش را با سوگند ادا می کند و مطابق نظر طرف حرف می زند، یا اینکه چیزی از سخنش پنهان نیست، و صریح و تند است.

حلیف الفصاحه- یعنی سخنش با فصاحت قرین است.

(حلق) [حلق:

الحلق یعنی گلو و مجرای غذا و آب، حلقه: گلویش را برید و سپس واژه حلق برای چیدن موی و کندن و بریدن آن به کار رفته و گفته اند: حلق شعره- مویش را چید.

---

(۱) اصل- حلف- چنانکه در متن ذکر شده بمعنی سوگند، و همپیمانی و همیاری و انفاق است ولی قبل از اسلام این پیمانها برای جنگ با دیگران و فتنه انگیزی بود چنانکه دو قبیله همپیمان می شدند که علیه قبیله دیگر بجنگند و در غارت اموالشان شریک باشند لذا پیامبر (ص) اینگونه حلف و پیمان زیانمند را در اسلام نهی فرمود و خداوند هم در قرآن یاری و همپیمانی و اتّفاق را بر اساس نیکی و تقوا بنا نهاده نه بر گناه و غارتگری، چنانکه امروز هم ابر قدرتهای استعمارگر چنان پیمانهایی سود طلبانه علیه یکدیگر، و سایر ملّت ها می بندند، ولی قرآن می فرماید:

(تَعاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوى وَ لا تَعاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- ۲/ مائده) بر اساس نیکی و تقوی پیمان ببندید و بر گناه و دشمنی پیمان نبندید.

حلف الفضول- هم برای یاری کلّ ستمدیدگان بوده نه قومی، و قبیله ای.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ- ۱۹۶/ بقره) مربوط به عمره است و نچیدن موی سر پیش از قربانی است.

و آیه (مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ وَ مُقَصِّرِينَ- ۲۷/ فتح).

(از مراسم حجّ است یعنی موی سرهاتان را بچینید و کوتاه کنید).

رأس حلیق- سر اصلاح شده.

لحیه حلیق- ریش چیده شده.

عقری حلقی- در نفرین بکار می رود یعنی بمصیبتی که در آنحال زنان موی خویش می کنند و مویه می کنند برسد.

و نیز گفته اند: عقری حلقی- نفرین است بر اینکه خدای حلقش یعنی صدایش را قطع کند.

محالق- لباسهای خشن و زبری که موی از تن می کند.

حلقه- را هم به شباهت شکل حلق یا گلو نامگزاری کرده اند که آن را- حلقه- هم گویند، یکی از علماء گفته است برای حلقه هیچ معنی بغیر از کسانی که موی خویش می چینند نمی شناسد.

إبل محلّقه- شتری که در گوش یا در رانش نشانه ای دارد.

واژه حلقه- هم به دور زدن و دایره تعبیر شده است و گفته می شود:

حلقه القوم- (یعنی جمع بودن و گرد آمدن مردم).

حلّق الطّائر- پرنده در حال اوج گرفتن و پرواز است.

(حلم) [حلم:

الحلم یعنی خود داری نفس و طبیعت از هیجان و برآشفتگی و خشم، جمعش- أحلام- است.

خدای تعالی گوید: (أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلامُهُمْ- ۳۲/ طور) گفته اند- أحلام- در این آیه یعنی عقلهاشان فرمانشان می دهد، معنی حلم در حقیقت علم و خرد نیست ولی آنرا بعقل تفسیر کرده اند زیرا حلم یکی از اسباب و لوازم عقل است.

فعل این واژه- حلم و حلّمه العقل و تحلّم- است (بردبار شد و عقل و خرد او را بردبار و شکیبا کرد).

أحلمت المرأه- آن زن فرزندانی بردبار زائید.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ إِبْراهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ- ۷۵/ هود) یعنی: براستی که ابراهیم شکیبا و بسیار دعا کننده و پیوسته متوجّه به خدا است.

و آیه (فَبَشَّرْناهُ بِغُلامٍ حَلِيمٍ- ۱۰۱/ صافّات): به فرزندی که در او نیروی پایداری و شکیبائی یافت می شود مژده اش دادیم.

و (وَ إِذا بَلَغَ الْأَطْفالُ مِنْكُمُ (الْحُلُمَ)- ۵۹/ نور): زمان بلوغ زیرا در آنحال حلم و شکیبائی سزاوار اوست.

حلم فی نومه یحلم حلما و حلما یا حلما و تحلّم و احتلم و حلمت به فی نومی: همه در معنی خواب دیدن است.

خدای تعالی گوید: (قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ- ۴۴/ یوسف) (گفتند خوابهای پریشان است).

حلمه- بوزینه بزرگ، زیرا به نظر بردبار و صبور می آید چون زیاد آرام است.

حلمه الثّدی- یعنی پستان بزرگ که تشبیهی از همان- حلمه- یعنی میمون با وقار و بزرگ است.

به دلیل نامیدن پستان به قراد (میمون بزرگ) در شعر شاعر که می گوید:

كأنّ قرادی زوره طبعتهما بطین من الحولان كتّاب أعجمی «۱»

حلم الجلد- در وقتی بکار می رود که پوست بدن کنه می زند.

حلمت البعیر- کنه ها را از شتر دور کردم، و می گویند:

حلّمت فلانا- با او مدارا کردم تا سکونت و آرامش یابد، این عبارت از

---

(۱) این شعر با اختلاف الفاظ نقل شده است و البتّه واژه اعجمی که در متن آمده درست نیست بلکه- اعجم- باید باشد در مآخذ دیگر چنین است: کان قرادی صدره طبعتهما بطین من الجولان کتاب اعجم یعنی: گوئی که طبیعت و خلقت دو پستان بزرگ سینه اش را که از خاک و گلی شگفت آفریده شده و همچون نویسندگان عجیب دبیران رومی است که در نوشته های عجیبی ظاهر کرده است.

همان معنی ازاله کنه از بدن حیوان، و بهبودی و آرامش دادن به او و رفع ناراحتی و خارش و درد از حیوان، گرفته شده.

(حلی) [حلی:

الحلّی جمع حلی یعنی زیور آلات، لفظش مثل- ثدی و ثدیّ است.

خدای تعالی گوید: (مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ- ۱۴۸/ اعراف) «۱».

می گویند: حلی یحلی- یعنی با زیور پیراسته شد.

خدای تعالی گوید: (يُحَلَّوْنَ فِيها مِنْ أَساوِرَ مِنْ ذَهَبٍ- ۳۱/ کهف) و (وَ حُلُّوا أَساوِرَ مِنْ فِضَّةٍ- ۲۱/ نساء) که- الحلیه- نیز گفته شده چنانکه در آیه (أَ وَ مَنْ يُنَشَّؤُا فِي الْحِلْيَةِ- ۱۸/ زخرف) آمده است.

(أساور جمع- اسوار- یعنی دستبندهای نقره ای و طلائی یا دستیاره).

(حم) [حم:

الحمیم: آب داغ و سوزان، خدای تعالی گوید:

(وَ سُقُوا ماءً حَمِيماً- ۱۵/ محمّد) و (إِلَّا حَمِيماً وَ غَسَّاقاً- ۲۵/ نباء) (غسّاق آب کم و بد بو است).

و (وَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرابٌ مِنْ حَمِيمٍ- ۴/ یونس) (کفّار را جز نوشیدن از آب سوزان نیست).

و (يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ- ۱۹/ حجّ).

و (ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْها لَشَوْباً مِنْ حَمِيمٍ- ۶۷/ صافّات).

شوب یعنی آب اندک و آمیخته با چیزی یا عصاره و مایع رقیق و کم).

حمّه- آب معدنی گرم و سوزان که از چشمه برآید.

---

(۱) قوم موسی در غیاب او به طور رفته بود از ذوب کردن زیور آلات و فلزّات خود جسدی و شکلی از گوساله ساختند که از سوراخ دهان و مخرجش در اثر وزش باد بانگی بر می آمد، که برای هشدار ایشان از جهل و غفلت خداوند می گوید:

(أَ لَمْ يَرَوْا أَنَّهُ لا يُكَلِّمُهُمْ وَ لا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اتَّخَذُوهُ وَ كانُوا ظالِمِينَ- ۱۴۸/ اعراف).

یعنی: آیا نمی بینید که گوساله با انسان سخن نمی گوید و به راهی هدایتشان نمی کند ولی چون ستمکار بودند گوساله

پرستیدند.

استدلال شگفت انگیز قرآن بر اینکه بت های گوناگون راهی بهدایت نشان نمی دهند و این که آن بتها همیشه در طول تاریخ مورد پرستش ظالمین هستند نشانه ای و دلیلی است بر اینکه مورد پرستش و عشق ستمگران همواره عواملی غیر خدایی است و گوساله وش.

ص: ۵۳۹

روایت شده است که: «العالم کالحمّه یأتیها البعداء و یزهد فیها القرباء».

یعنی: دانشمند چون آب معدنی است دوران بسراغ می روند و نزدیکان از آن برکنارند.

حمیم- خوی و عرق بدن بشباهت همان آب گرم.

استحمّ الفرس- آن اسب عرق کرد.

حمّام- یا برای اینکه محیطش عرق آور است یا از اینجهت که آب داغ در آنجاست- حمّام- نامیده شده (نام گرمابه در زبان شیرین فارس برای حمّام وجه نامگزاری مناسبی است، مثل خیزابه یعنی جائیکه دریا موج می زند گرما به هم جائی که آب گرم آنجا هست).

استحمّ فلان- یعنی داخل حمام شد.

خدای عزّ و جلّ گوید:

(فَما لَنا مِنْ شافِعِینَ وَ لا صَدِیقٍ حَمِیمٍ- ۱۰۱/ شعراء).

و (وَ لا یَسْئَلُ حَمِیمٌ حَمِیماً- ۱۰/ معارج).

در این دو آیه- حمیم- یعنی دوست خون گرم و مشفق و مهربان گوئی که از دوستانش بسختی و گرمی حمایت می کند.

حامّته- یعنی نزدیکان و خاصّان او.

الحامّه و العامّه- خویشان و خاصان، در معنی همان جمله ای است که ما گفتیم، بدلیل اینکه به نزدیکان مهربان و با محبّت انسان- حزانته هم گفته می شود، یعنی کسانی که برای غم و اندوه او محزون می شوند و غمخواری می کنند.

احتمّ فلان لفلان- یعنی از او حمایت کرد، که این واژه از واژه- إهتمّ رساتر است، زیرا در- احتمّ- معنی- احتمام- یعنی غمخواری از دوستی و سبب بیداری از غم و اندوه وجود دارد.

أحمّ الشّحم- چربی را آب کرد و مثل آب داغ جوشان شد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ ظِلٍّ مِنْ (یَحْمُومٍ)- ۴۳/ واقعه)- یحموم بر وزن یفعول از

واژه حمیم- است.

گفته اند: سایه ای است از یحموم که اصلش دود بسیار سیاه است، و نامیدن این دود بسیار ساده به- یحموم- یا از این جهت است که حرارتش زیاد است چنانکه خداوند در آیه بعد تفسیرش کرده که (لا بارِدٍ وَ لا کَرِیمٍ- ۴۴/ واقعه) و یا به این جهت که تصوّر سیاهی و سوختگی چیزی در آن است.

أسود- یا رنگ سیاه را هم- یحموم- گویند که از واژه الحمه، یعنی آتش نیم سوخته و ذغال گرفته شده و در آیه زیر بآن معنی اشاره شده است، که:

(لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ- ۱۶/ زمر).

(سایه هائی از آتش در بالا و پائینشان هست).

مرگ هم به حمام- تعبیر شده است چنانکه می گویند- حمّ کذا- یعنی عمرش پایان یافت و درگذشت.

تب هم بلحاظ اینکه حرارت زیاد در آن هست- حمّی- نامیده شد، در این سخن پیامبر (ص) که:

«الحمّی من قیح جهنّم» یعنی: تب از اثرات چرکین دوزخ است. و یا اینکه واژه حمّی- یا تب، بخاطر این است که عرق گرم یعنی حمیم در بدن پدید می آورد یا اینکه در تب و حمّی نشانه های مرگ وجود دارد چنانکه گفته اند الحمّی برید الموت- تب پیک مرگ است و یا:

الحمّی باب الموت- تب آستانه مرگ است، تب در بدن حیوان- حمام- نامیده شده زیرا گفته اند کمتر حیوانی است که از تب شدید بمرگ نرسد و بهبودی یابد.

حمّم الفرخ- وقتی است که پوست جوجه سیاه است (پر سیاه در آورد).

حمّم وجهه- موی چهره اش سیاه شد که هر دو اصطلاح او واژه- حممه یعنی ذغال نمی سوزد گرفته شده و امّا حمحمت الفرس- اسم صوت برای شیهه اسب است که از ریشه این واژه نیست.

(حمد) [حمد]:

الحمد للّه تعالی- یعنی ثنا و ستایش بر اساس فضیلت و معرفت برای

خدای تعالی است.

واژه- حمد- اخص از- مدح- و از آن والاتر، و از واژه- شکر نیز فراگیرتر است، پس- مدح- در چیزی است که از انسان با اختیار سر می زند و آنچه که از- مدح- و در باره- مدح- گفته شده این است که انسان یا بخاطر بلندی قدّش و زیبائی چهره اش مدح و ستوده می شود، همانطور که به بخشش مال و سخاوت و علمش نیز مدح می شود ولی- حمد- فقط در مورد دوّم یعنی نسبت بآثار علمی و معنوی است نه موارد ظاهری.

شکر هم در مقابل نعمت است پس هر شکری حمدی است و هر حمد و ثنائی شکر نیست و هر حمدی، مدح است و هر مدحی حمد و ثنا نیست.

(مَحْمُود)- یعنی ستایش شده، و صفت- محمّد- هم در وقتی گفته می شود که خصلتهای پسندیده در کسی که مورد ستایش است باشد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (إِنَّهُ حَمِیدٌ مَجِیدٌ- ۷۳/ هود) که صحیح است حمید- در معنی محمود (اسم مفعول) یعنی ستایش شده و نیز در معنی- حامد- (اسم فاعل) یعنی ستاینده باشد.

حماداك أن تفعل كذا- یعنی اگر آن کار را انجام دهی عاقبت تو محمود و پسندیده است.

و آیه (وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ یَأْتِی مِنْ بَعْدِی اسْمُهُ (أَحْمَدُ)- ۶/ صف).

أحمد- در آیه فوق اشاره ای است، هم بنام پیامبر (ص) و هم به فعل پیامبر (ص) یعنی همانطوریکه نامش- احمد- است همانطور هم در اخلاق و احوالاتش (أحمد) یعنی شایسته تر و ستوده تر است، واژه- أحمد- که مخصوص پیامبر (ص) است و در آیه ای که ذکر شد، عیسی (ع) را به او بشارت می دهد، در واقع هشدار تنبیهی است بر اینکه از او و کسانی که قبل از او بودند ستوده تر و (أحمد) است.

خدای تعالی گوید: (مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ- ۲۹/ فتح) هر چند که لفظ محمّد در اینجا از جهتی اسم علم است برای او ولی در آن اشارتی، به توصیف صفات

پیامبر (ص) است و مخصوص گردانـدن او به معانی واژه محمّـد یعنی سـتوده شده چنانکه قبلا گفتیم مثل آیه ای است که می گوید:

(إِنَّا نُبَشِّرُکَ بِغُلامٍ اسْمُهُ یَحْیی ۷/ مریم) که هم نـام آن پیـامبر (ص) است و هم اشاره بحیات است چنانکه در باب خودش بیان شده است.

(حمر) [حمر]:

الحمار: حیوانی معروف و جمعش- حمیر، أحمره و حمر است.

خدای تعالی گوید: (وَ الْخَیْلَ وَ الْبِغالَ وَ الْحَمِیرَ- ۸/ نحل) جاهل و نادان هم با همین لفظ تعبیر شده است.

در آیات (کَمَثَلِ الْحِمارِ یَحْمِلُ أَسْفاراً- ۵/ جمعه) و (کَأَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ «۱»- ۵۰/ مدّثر).

حمار قبّان- یعنی کرمی که پاهای زیادی دارد.

الحماران- دو قطعه سـنگ بزرگی که آنها را مثل چهار پایه قرار می دهنـد و بر روی آن کشک خشک می کننـد که از حیث شکل شبیه الاغ است.

محمّر- اسبی غیر اصیل که از کودنی به- حمار- تشبیه شده است.

حمره- رنگ سـرخ، الأحمر و الأسود- یعنی عجم و عرب، باعتبار اینکه پوسـتشان غالبا دو رنگ است و بسا که عبارت، حمراء العجان- بیشتر برای سب و دشنام بکار می رود- مجمع البحرین- ۳/ ۲۷۶).

أحمران- گوشت و خمر که هر دو همرنگند.

الموت الأحمر- اصلش در مرگی است که در آنگونه مردن، خون ریخته می شود (مرگ سرخ و شهادت).

سنه حمراء- خشکسالی و قحطی، زیرا جوّ زمین از خشکی هوا سرخ فام

---

(۱) اشاره بکسانی است که در آیات قبل از این آیه، خود اقرار می کنند که (لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَـلِّینَ وَ لَمْ نَکُ نُطْعِمُ الْمِسْـکِینَ وَ کُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخائِضِـینَ وَ کُنَّا نُکَذِّبُ بِیَوْمِ الدِّینِ- ۴۳- ۴۶/ مدثّر) یعنی از نماز گزاران نبودیم و بیاری مستضـعفین و مساکین برای رهائی آنان از سـتم اجتماعی اقدام نمی کردیم و همواره با کسانی که توطئه گر بودند و در ایمان و توحید شکّ داشـتند همراه می شـدیم و روز قیـامت و جزا را هـم تکـذیب می کردیم، پس دو آیه ای که در متن در بـاره جهّـال و نادانـان بالفـظ- حمـار- آمـده است رازش این است که چنـان کسـان از راه انسانیت نیز که غمخواری مسـکینان و نماز و توحیـد و ایمان بمعاد

است دوری می گزیدند.

ص: ۵۴۳

می شود، و همینطور، حمره القیظ- گرمای شدید تابستان که هوا سرخ رنگ است.

وطاءه حمراء- فرش سرخ رنگ تازه- وطاءه دهماء- فرش کمرنگ کهنه.

(حمل) [حمل :

الحمل معنی واحدی دارد که در اشیاء زیادی لفظش در نظر گرفته شده و در لفظ و فعل با یکدیگر مساویند ولی در مصدرها مختلف.

حمل- بارهای سنگین ظاهری که بر پشت حمل می شود- امّا حمل- بارهائی است که در شکم است مانند فرزند در رحم مادر و بهمین تشبیه وجود آب در ابر و میوه بر درخت را نیز شباهت بارداری زنان حامله- حمل گفته اند.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلی حِمْلِها لا یُحْمَلْ مِنْهُ شَیْ ءٌ- ۱۸/ فاطر).

(و اگر کسی را برای برداشتن بار گران گناهان خود بخواند هیچ چیز از آن را بر نگیرند و برندارند).

واژه- حمل در معنی برداشتن بارهای سنگین و برداشتن نامه و همچنین برداشتن بار گناه بکار می رود.

می گویند- حملت الثّقل و الرّساله و الوزر حملا.

خدای تعالی گوید: (وَ لَیَحْمِلُنَّ أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالًا مَعَ أَثْقالِهِمْ- ۱۳/ عنکبوت).

(بار گناهان خویش و افزون بر آن بار گناهان کسانی را که گمراه کردند نیز برمی دارند بدون اینکه از بار آنان کم شود).

و آیه (وَ ما هُمْ بِحامِلِینَ مِنْ خَطایاهُمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۱۲/ عنکبوت) (از بار خطاهاشان چیزی بر ندارند) و در آیه ۹۲ توبه می گوید:

(وَ لا عَلَی الَّذِینَ إِذا ما أَتَوْکَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لا أَجِدُ ما أَحْمِلُکُمْ عَلَیْهِ) و ایرادی در جهاد نکردن محسنینی که مرکوب خواستند و نداشتی و گریان رفتند نیست.

خدای عزّ و جلّ گوید: (لِیَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ کامِلَةً یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۲۵/ نحل).

(مَثَلُ الَّذِینَ حُمِّلُوا التَّوْراهَ ثُمَّ لَمْ یَحْمِلُوها کَمَثَلِ الْحِمارِ- ۵/ جمعه).

یعنی: تکلیف می شوند به اینکه آنرا تحمّل کنند و بحقّش قیام کنند امّا

نمی توانند تحمّل کنند، فلم یحملوها.

حمّلته کذا فتحمّله و حمّلت علیه کذا فتحمّله و احتمله و حمله- یعنی: (بارش کردم سپس آنرا تحمّل کرد، و برداشت و بر او تحصیل کردم، تحمّل کرد آنرا، حمل کرد و بر آن صبر کرد و حملش کرد).

خدای تعالی گوید: (فَاحْتَمَلَ السَّیْلُ زَبَداً رابِیاً- ۱۷/ رعد) سپس سیلاب کفهای جمع شده را بر سطح خود ظاهر کرد و برداشت).

و (حَمَلْناکُمْ فِی الْجارِیَهِ- ۱۱/ حاقه) (شما را در کشتی، روانه و حمل کردیم).

و (فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّما عَلَیْهِ ما حُمِّلَ وَ عَلَیْکُمْ ما حُمِّلْتُمْ- ۵۴/ نور).

(اگر روی برگردانید، بر او همان تکلیفی است که بر وی نهاده شده و همان رنگ است.

و طاعه حمراء- فرش سرخ رنگ تازه- و طاعه دهماء فرش کمرنگ کهنه.

حمل: الحمل معنی واحدی دارد که در اشیاء زیادی لفظش در نظر گرفته شده و در لفظ و فعل با یکدیگر مساویند ولی در مصدرها مختلف.

حمل- بارهای سنگین ظاهری که بر پشت حمل می شود- امّا حمل- بارهایی است که در شکم است مانند فرزند در رحم مادر و به همین تشبیه وجود آب در ابر و میوه بر درخت را نیز شباهت بارداری زنان حامله- حمل گفته اند.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ تَدْعُ مُثْقَلَهٌ إِلی حِمْلِها لا یُحْمَلْ مِنْهُ شَیْ ءٌ- ۱۸/ فاطر).

(و اگر کسی را برای برداشتن بار گران گناهان خود بخواند هیچ چیز از آن را برنگیرند و برندارند).

واژه- حمل در معنی برداشتن بارهای سنگین و برداشتن نامه و همچنین برداشتن بار گناه به کار می رود.

می گویند- حملت الثّقل و الرّساله و الوزر حملا.

خدای تعالی گوید: (وَ لَیَحْمِلُنَّ أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالًا مَعَ أَثْقالِهِمْ- ۱۳/ عنکبوت).

(بار گناهان خویش و افزون بر آن بار گناهان کسانی را که گمراه کردند نیز برمیدارند بدون اینکه از بار آنان کم شود).

و آیه (وَ ما هُمْ بِحامِلِینَ مِنْ خَطایاهُمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۱۲/ عنکبوت) (از بار خطاهایشان چیزی برندارند) و در آیه ۹۲ توبه می گوید:

(وَ لا عَلَی الَّذِینَ إِذا ما أَتَوْکَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لا أَجِدُ ما أَحْمِلُکُمْ عَلَیْهِ.

و ایرادی در جهاد نکردن محسنینی که مرکوب خواستند و نداشتی و گریان رفتند نیست.

خدای عزّ و جلّ گوید: (لِیَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ کامِلَهً یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۲۵/ نحل) (مَثَلُ الَّذِینَ (حُمِّلُوا) التَّوْراهَ ثُمَّ لَمْ یَحْمِلُوها کَمَثَلِ الْحِمارِ- ۵/ جمعه) یعنی: تکلیف می شوند به اینکه آن را تحمّل کنند و به حقّش قیام کنند امّا نمی توانند تحمّل کنند. فلم یحملوها.

حمّلته کذا فتحمّله و حمّلت علیه کذا فتحمّله و احتمله و حمله- یعنی: (بارش کردم سپس آن را تحمّل کرد، و برداشت و بر او تحمیل کردم، تحمّل کرد آن را، حمل کرد و بر آن صبر کرد و حملش کرد).

خدای تعالی گوید: (فَاحْتَمَلَ السَّیْلُ زَبَداً رابِیاً- ۱۷/ رعد) سپس سیلاب کفهای جمع شده را بر سطح خود ظاهر کرد و برداشت).

و (حَمَلْناکُمْ فِی الْجارِیَهِ- ۱۱/ حاقه) (شما را در کشتی، روانه و حمل کردیم).

و (فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّما عَلَیْهِ ما حُمِّلَ وَ عَلَیْکُمْ ما حُمِّلْتُمْ- ۵۴/ نور).

(اگر روی برگردانید، بر او همان تکلیفی است که بر وی نهاده شده و بر شما نیز همان).

و (وَ لا تَحْمِلْ عَلَیْنا إِصْراً کَما حَمَلْتَهُ عَلَی الَّذِینَ مِنْ قَبْلِنا- ۲۸۶/ بقره) (گر انباری را چنان که بر گذشتگان نهادی بر ما مگذار).

و (رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَهَ لَنا بِهِ- ۲۸۶/ بقره) (چیزی که توانش نداریم بر ما منه).

و (وَ حَمَلْناهُ عَلی ذاتِ أَلْواحٍ وَ دُسُرٍ- ۱۳/ قمر) (او را در کشتی که از تخته ها و طنابها و میخها بود برداشتیم و سیر دادیم).

و (ذُرِّیَّهَ مَنْ حَمَلْنا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ کانَ عَبْداً شَکُوراً- ۳/ اسراء) (تباری با نوح برداشتیم، او بنده سپاسدار بود).

و (حُمِلَتِ الْأَرْضُ وَ الْجِبالُ)- ۱۴/ حاقه) (و زمین و کوهها برداشته شوند).

(حَمَلَتِ الْمَرْأَهُ)- آن زن باردار شد، و همچنین حملت الشّجره- آن درخت باردار شد.

حمل و أحمال- یعنی بار و بارها، خدای عزّ و جلّ گوید:

و (وَ أُولاتُ الْأَحْمالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ یَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ- ۴/ طلاق) (باردارن در زمان معیّن بارشان واگذارند).

(وَ ما تَحْمِلُ مِنْ أُنْثی وَ لا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ- ۱۱/ فاطر). (هیچ بارداری بارش را ننهد و برنگیرد مگر به علم او).

و (حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِیفاً فَمَرَّتْ بِهِ- ۱۸۹/ اعراف) (به سبکی باردار شد و با آن گذشت).

و (حَمَلَتْهُ أُمُّهُ کُرْهاً وَ وَضَعَتْهُ کُرْهاً- ۱۵/ احقاف).

یعنی: (مادرش او را بر گرانباری و دشواری برداشت و با همان سختی و دشواری او را بزاد).

و (حَمْلُهُ وَ فِصالُهُ ثَلاثُونَ شَهْراً- ۱۵/ احقاف) (بارداری و از شیر گرفتنش ۳۰ ماه است).

اصل واژه- حمل- برای بار برداشتن بر پشت است، امّا بطور استعاره در بارداری زن حامله نیز به کار رفته است به دلیل اینکه می گویند:

و سقت النّاقه إذا حملت که اصل وسق- حمل بار بر پشت شتر است.

محموله هم بار شتر است که بر او می نهند، مثل- قتوبه (پالان و نمد زین) و رکوبه (مرکب سواری) و حموله (چیزی که بار می شود).

حمل- هم همان- محمول- یا بار است، میش کوچک نوزاد را هم که از راه رفتن ناتوان است- محمول- گویند جمع آن- حملان و احمال است.

محمول- چیزی است که ابر باران زا هم به آن تشبیه شده است.

خدای عزّ و جلّ گوید: ((فَالْحامِلاتِ) وِقْراً- ۲/ ذاریات) (ابرهایی که باران گران می برند).

حمل- ابر پر آب و باران است زیرا حمل کننده آب است، و نیز:

حمیل- آن چیزی است که سیلاب را با خود می برد، شخص غریب را هم به-

حمیل- یعنی چون سیل سرگردان تشبیه کرده اند و به نوزاد در رحم مادر و نیز- حمیل- نماینده و کفیلی است که حامل حقّ است با کسی که حقّ علیه اوست.

میراث الحمیل- یعنی بازمانده و ما ترک کسی که نسبش محقّق، و معلوم نیست.

(حَمَّالَةَ الْحَطَبِ)- کنایه از سخن چین است.

فلان یحمل الحطب- یعنی او سخن چینی می کند.

(حمی) [حمی:

الحمی، حرارتی که از اجسام گرم مثل آتش و خورشید، و نیروی حرارتی دیگر در بدن و سایر اجسام تولید می شود.

خدای تعالی گوید: (فی عین حامیه ۸۶/ کهف) یعنی در چشمه آب گرم که- حمئه- هم خوانده شده.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یَوْمَ یُحْمی عَلَیْها فِی نارِ جَهَنَّمَ- ۳۵/ توبه). (هنگامه ای که با آن زر و سیم های گداخته در آتش جهنّم داغش کنند).

حمی النّهار- روز گرم شد، أحمیت الحدیده إحماء- حدیده آهنگری و زرگری داغ شد.

حمیّا الکأس سورتها و حرارتها یعنی کف بر سر آوردن قدح از شدّت حرارت محتوایش.

قوّه خشم و غضبی هم که طغیان می کند و با حمیّت و غیرت زیاد می شود به- حمیّه- تعبیر شده است، سپس گفته می شود:

حمیت علی فلان- یعنی بر او خشمگین شدم.

خدای تعالی گوید: (حَمِیَّةَ الْجاهِلِیَّهِ- ۲۶/ فتح) و از این معنی به صورت استعاره عبارت:

حمیت المکان حمی- یعنی از آن مکان به خوبی محافظت کردم، به کار رفته است.

روایت شده است که «لا حمی إلّا للّه و رسوله «۱»».

---

(۱) واژه- حمی- مثل- الی- یعنی غرقگاه و جایی که استفاده از آب و علف زمین آنجا فقط برای

و نیز عبارت- حمیت أنفی محمیه- یعنی با غیرت و تعصّب حمایت کردم تا ننگ و عار دور شود.

حمیت المریض حمیا- مریض را پرهیز دادم.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ لا حامٍ- ۱۰۳/ مائده) گفته اند- حام شتر فحل و نرینه است که پس از ده بار آبستن نمودن سوار شدن بر آن ممنوع می شود.

أحماء المرأه- حامیان زن که خویشان شوهر اویند و از او حمایت می کنند آنها را- حماها، حموها، حمیها- گویند (در حال نصب و رفع و جرّ).

و در بعضی لغات با همزه اداء می شود، می گویند- حم ء- مثل- کم ء- (ترنجبین).

(حَمْأَهٌ) و حمأ یعنی گل سیاه و بدبو.

خدای تعالی گوید: (مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ- ۲۶/ حجر).

حمأت البئر گل آن چاه را بیرون آوردم.

یک فرد آزاد بوده و دیگران را منع می نمودند و اگر انسان و حیوانی به آنجا وارد می شد از آزار و حمله صاحب زمین در امان نبود این عمل جاهلی و غیر انسانی را پیامبر (ص) به مصداق آیه قرآن که (الْأَرْضَ وَضَعَها لِلْأَنامِ- ۱۰/ الرّحمن) یعنی زمین برای همه مردم است، و استفاده از آن با شرایط قانون مردمی اسلام است و فرمود: «لا حمی الّا اللّه و رسوله».

و این پاسخ و ردّی است بر اینکه دیگر غرقگاه شخصی و فردی در اسلام نیست چون در جاهلیّت شخصی بزرگ و قدرتمندی زمینی را از بهره مندی دیگران ممنوع می کرد و کسی را شرکت نمی داد و می گفت تا آنجا که صدای سگ من برسد غرقگاه من است لذا به مصداق آن حدیث، زمین به خدا و رسول تعلّق می گیرد تا در حکومت اسلامی نماینده راستین آن رسول آنجا را در راه سودمندی سپاهیان و ستوران لشکر اسلام برای جهاد قرار دهد و در حقیقت بهره مندی از آن مکانها از آن عموم مردم دیار باشد. حدیث فوق در مآخذ متعدّد معتبر فقهی و ادبی و تاریخی اعم از شیعه و سنّی نقل شده است و در شرحش نوشته اند:

الّا ما یحمی لخیل المسلمین و رکّابهم الّتی ترصد للجهاد و الابل الّتی یحمل علیها فی سبیل الله و ابل الزکاه.

(مجمع البحرین ۱/ ۱۰۸- لس به نقل از شافعی ۱۴/ ۱۹۹- زمخشری/ اساس ص ۲۰۰- تهذیب اللّغه ۵/ ۲۷۳) [...]

أحمأتها- در آنجا گل ریختم.

آیه اخیر به صورت (فِی عَیْنٍ حَمِئَهٍ ۸۶/ کهف) یعنی چشمه ای که چون باتلاق با گل آمیخته است.

(حنّ) [حنّ:

الحنین اشتیاق و آوایی که با نرمی و محبّت همراه باشد، در عبارات:

حنّت المرأه لولدها- زن برای فرزندش ناله سر داد.

حنّت النّاقه لولدها- آن شتر برای دوری از فرزندش ناله کرد، و چون: حنین ناله ای است که با صدا همراه است، لذا واژه- حنین- به خود صدا و ناله تعبیر شده است که آن صدا دلالت بر حنین جدایی، و شفقت است یا اینکه- حنین- را به صورت و شکل، مشتاق و جدا شده و متصوّر کرده اند، از این روی گفته اند:

حنین الجذع آوای نخل و تنه خرما به گاه بریده شدن.

ریح حنون- باد نرم آوا، و دلنواز که به صدا و ناله شتر دور از فرزند تشبیه شده است.

قوس حنّانه- صدای کمال در موقع کشیدن زه.

اصطلاح- ماله حانّه و لا آنّه یعنی نه شتر فربهی دارد و نه گوسفند چاقی، این اصطلاح را برای سر و صدای گوسفندان آورده اند و چون- حنین و ناله با شوق و محبّت همراه است و محبّت و شفقت هم از رحمت و لطف جدا نیست لذا نرمی و رحمت به- حنّان و حنین- تعبیر شده است چنان که در این معنی:

خدای تعالی گوید: (وَ حَناناً مِنْ لَدُنَّا- ۱۳/ مریم).

و عبارت الحنّان المنّان- یعنی بسیار مهربان و نعمت دهنده عبارت:

حنانیک «۱» إشفاقا بعد إشفاق

---

(۱) این منظور نقل می کند که در حدیث زید بن عمرو بن نفیل آمده است که- حنانیک یا رب- یعنی پروردگارم مرا رحمت آور، رحمتی بعد از رحمتی عبارت حنانیک- از مصادری است که فعلش مثل- لبّیک و سعدیک- متضمّن تکرار است یعنی پیاپی رحمت خواستن.

ابن سیده می نویسد: هر زمان که من مشمول خیر و رحمت حقّ هستم و رحمتش قطع نمی شود همان رحمت پی در پی است و این معنی یعنی پیاپی رحمت خواستن در واژه- حنان- است. سیبویه نیز همین نظر را دارد و ابن اعرابی آن را به رحمتک یا

رحمن- معنی کرده. اصمعی هم آن را به تشکر و حمد

ص: ۵۵۰

- که اگر کلمه- إشفاق- در این عبارت دو بار آمده است مثل تکرار شدن- لبّیک و سعدیک است.

و (یَوْمَ حُنَیْنٍ «۱»- ۲۵/ توبه) منسوب بمکان معروفی است.

(حَنِثَ) [حَنِثَ:

- خدای گوید: (وَ کانُوا یُصِرُّونَ عَلَی الْحِنْثِ الْعَظِیمِ- ۴۶/ واقعه)- یعنی گناه بزرگی که با تشویق و اصرار دیگری انجام شود.

و لذا سوگند دروغی هم که با علم به دروغ بودن آن انجام می شود و با گناه همراه باشد حنث- نامیده شده، می گویند:

حنث فی یمینه در وقتی که سوگند خورنده به سوگندش وفا نمی کند.

و همچنین بلوغ سنّی را هم که انسان مرتکب کارهایی بر خلاف کارهای قبل از بلوغ خویش می شود- حنث- می نامند و می گویند:

بلغ فلان الحنث- او به سنّ گناه رسید، امّا:

متحنّث- کسی است که از گناه دوری می کند و خواهش نفس خویش را می شکند مثل- متحرّج و متأثّم- یعنی دور شونده از گناه (باب تفعل این واژه ها معنی عکس باب ثلاثی دارد- حرج، اثم، جحد و حنث همگی در باب تفعّل معنی غیر از ثلاثی دارد).

و سپاس و دعا تفسیر نموده، پس، حنان- رزق و رحمت و برکت و وقار است. (المحکم ۲/ ۳۷۴- لس ۱۳/ ۱۳۰).

(۱) حنین روزی است که خداوند در قرآن آن را یاد آوری نموده محلّی است نزدیک مکّه.

و گفته اند: درّه ای است در جانب طائف، واقدی گفته است میان حنین و مکّه سه شب راه است و تقریبا ده و چند میل فاصله است.

و شیخ طبرسی در مجمع البیان می نویسد: با اینکه مسلمین تعدادشان کم بود ولی وعده خدایی به آنها رسید و پیروز شدند در حالی که از کثرت سپاهیان کفر بیم داشتند و در شگفت بودند که گروهی از شدّت رعب پشت به کفّار کردند که در آن حالت بر مؤمنین و پیامبر (ص) آرامش حاصل شد و چنان که قرآن می گوید با سپاهیانی که دیده نمی شدند کفّار منهزم شدند.

فتح حنین بعد از فتح مکّه اتّفاق افتاده. پرچمدار جنگ حنین، علیّ بن أبی طالب بوده که پرچم بزرگی در دست داشته که در جنگ با کمال شجاعت ایستادگی کرد تا مسلمین پیروز شدند و عبارتی ادبی که به گفته مفسّرین و ادبای عرب عالیترین تعبیر

تشبیهی است در آن جنگ پیامبر (ص) فرموده:

«الآن حمی الوطیس» اکنون کارزار جنگ گرم شد. (معجم البلدان ج ۲- مجمع البیان ۵/ ۱۷)

.)

ص: ۵۵۱

((حنجر) [حنجر]:

خدای تعالی گوید: (لَدَی الْحَناجِرِ کاظِمِینَ- ۴۰/ غافر).

و (بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَناجِرَ- ۱۰/ احزاب).

حناجر- جمع- حنجره- است یعنی سر حلقوم یا بن زبان و میان سرخ گلو است.

(حنذ) [حنذ]:

خدای تعالی گوید: (أَنْ جاءَ بِعِجْلٍ حَنِیذٍ- ۶۹/ هود) یعنی گوساله ای که میان دو سنگ داغ، سرخ و کباب شده (مربوط به پذیرایی ابراهیم (ع) از میهمانان پروردگار خویش است که پس از ادای سلام می گوید- (فَما لَبِثَ أَنْ جاءَ بِعِجْلٍ حَنِیذٍ ۶۹/ هود).

گوشت گوساله ای را برای اینکه لزجی و لیزیش برود بر سنگ داغ بریان می کنند و می نهند و لذا می گویند:

حنذت الفرس- که دو سه گشت و دور، اسب را می گردانی سپس بر پشتش نمد زین می نهی و در آفتابش می بندی تا عرق کند و آن اسب را محنوذ و حنیذ گویند.

حنذتنا الشّمس- خورشید ما را خیس عرق کرد و چون- حنذ- به معنی بیرون آمدن تدریجی آب از بدن است لذا می گویند:

أحنذ- یعنی کم کم و قطره قطره به آن نوشابه اضافه کن، مثل قطره قطره خارج شدن عرق از بدن.

حنیذ اسبی است که عرق کرده.

(حنف) [حنف :

الحنف، برگشتن از گمراهی به استقامت و راه مستقیم.

الجنف- بر خلاف آن است یعنی برگشتن از راه راست به گمراهی.

حنیف- میل کننده به هدایت و راه راست.

خدای عزّ و جلّ گوید: (قانِتاً لِلَّهِ حَنِیفاً- ۱۲۰/ نحل) و (حَنِیفاً مُسْلِماً- ۶۷/ عمران).

جمع حنیف- حنفاء- است و آیه (وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ حُنَفاءَ لِلَّهِ «۱» ۳۰ و ۳۱ حج).

تحنّف فلان یعنی قصد و اراده راه راست و حق نمود.

أحنف- هم کسی است که دو پایش نامتعادل است.

حنیف- اعراب قبل از اسلام هر کسی را که زیارت حج می رفت و ختنه می شد

---

(۱) شیخ طریحی می نویسد: الحنیف، المسلم، لأنّه یحنف ای تحرّی الدّین المستقیم: حنیف همان

حنیف می نامیدند، یعنی بر دین ابراهیم است.

مسلمان است زیرا از بتان دوری کرده و قصد و اراده دین مستقیم نموده، و از همین معنی است که گفته اند: دین محمّد حنیف ای مستقیم لا عوج فیه، یعنی دینی که پیامبر (ص) ابلاغ کرده است پاک، و مستقیم و بدون گمراهی و کجی است.

اعراب به کسی حنیف می گفتند که بر آئین ابراهیم بوده و پیامبر (ص) فرمود:

«بعثت بالحنیفه السّمحه السّهله» یعنی بر دین مستقیمی که از باطل به حقّ می رساند و سماحت و سهولت یعنی گذشت و آسان گیری در آن هست مبعوث شدم.

حنفاء هم مسلمین و مؤمنین هستند که به تمام پیامبران همچون مسلمانان ایمان دارند و از همه ادیان به سوی اسلام می گرائیدند و در حدیث قدسی آمده است که:

«خلقت عبادی حنفاء» یعنی بندگانم را آماده برای پذیرش حقّ آفریدم و این همان معنی «کلّ مولود یولد علی الفطره» است.

ابو جعفر محمّد بن حسن طوسی صاحب تفسیر تبیان می نویسد:

حنیف مسلمانی است که به سوی قبله (بیت الحرام) روی می آورد و (کانَ حَنِیفاً مُسْلِماً- ۶۷/ عمران).

و گفته اند هر کسی که به امر خدای اسلام می آورد و آن را می پذیرد و در چیز دیگری غیر از اسلام تمایل ندارد حنیف است.

در دایره المعارف اسلامی پس از بحث مفصّل ریشه ای و تاریخی، واژه حنیف چنین نوشته شده: و یمکن ان ترجح ان کلمه حنیف کانت حتّی قبل عهده تدلّ علی القوم الّذین رفضوا النّصرانیّه و الیهودیّه:

یعنی: نظری که ممکن است ترجیح دهیم این است که واژه حنیف در گذشته های دور بر کسانی که نصرانیّت و یهودیّت را ردّ می کردند دلالت می کرده و از آئین اولیّه حنیفیّه که به فطرت نزدیکتر و وسیعتر بوده متأثّر شده اند. ابو الحسن علیّ بن حسین مسعودی صاحب تاریخ مروج الذّهب در کتاب التّنبیه و الاشراف می نویسد قبل از نصرانیّت و دین مسیح صابئین را حنفاء می گفتند و چهل زمامدار داشتند و آنها از رومیان هستند که قبل از ظهور حضرت عیسی بر دین حنیف بودند. «الصّابئون المسمّون بالحنفاء قبل النّصرانیّه» و هذه کلمه سریانیّه عرّبت و انّما هی حنیفوا- یعنی: واژه حنیف سریانی است که معرب شده. اکثر لغت نویسان نیز از قول ابو زید انصاری نقل کرده اند که- الحنیف: المستقیم، و شعر زیر را استشهاد کرده اند:

تعلم ان سیهدیکم الینا طریق لا یجور بکم حنیف

یعنی: بدان که به زودی راه و آئین حنیفی که کجی و ستمی برایتان ندارد شما را به سوی ما هدایت خواهد کرد.

ابن درید می نویسد: ابو حاتم سجستانی از اصمعی پرسید حنیف در جاهلیّت چگونه شناخته می شد پاسخ داد هر که از دین نصاری عدول می کرد او را حنیف- می گفتند.

و بار دیگر گفت: کسی که حجّ کعبه بجا می آورد حنیف بود «کلّ من حجّ البیت و هم حنیف».

ص: ۵۵۳

أحنف- را به فال نیک مگیرند و نیز هر میل و کجی را به طور استعاره- أحنف- گویند.

(حنک) [حنک:

الحنک، چانه و زیر زنخ انسان و حیوان.

منقار کلاغ را نیز- حنک- گفته اند برای اینکه منقار در حیوان مثل چانه برای انسان است، در مثل گویند:

أسود مثل حنک الغراب و حلک الغراب- یعنی از منقار و پرهای کلاغ سیاهتر، پس- حنکه منقار سیاه و حلکه- سیاهی پر اوست.

و در آیه (لَأَحْتَنِکَنَّ ذُرِّیَّتَهُ إِلَّا قَلِیلًا- ۶۲/ اسراء) جایز است که این سخن شیطان

حدیث مجمع البحرین که ذکر شد در طبقات ابن سعد نیز آمده است امّا با استفاده و الهام از آیات قرآن من جمله آیه ۶۷/ آل عمران در مورد معرّفی دین ابراهیم آمده است که (ما کانَ إِبْراهِیمُ یَهُودِیًّا وَ لا نَصْرانِیًّا وَ لکِنْ کانَ حَنِیفاً مُسْلِماً- ۶۷/ آل عمران).

و در آیه ۱۲۵/ نساء، بهترین دین را ایمان و نیکوکاری و پیروی از کیش حنیف ابراهیم ذکر می کند و به پیامبر (ص) که البته به تبع او که خطاب به سایر پیروان قرآن است می گوید:

دین استوار و حقّ یعنی قیّم و مستقیم این است که (فَأَقِمْ وَجْهَکَ لِلدِّینِ حَنِیفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِی فَطَرَ النَّاسَ عَلَیْها لا تَبْدِیلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذلِکَ الدِّینُ الْقَیِّمُ وَ لکِنَّ أَکْثَرَ النَّاسِ لا یَعْلَمُونَ- ۱۲۵/ نساء).

پس اسلام قیّم و مستقیم دینی است که پیروان او از بتها گسسته و به خدا و خلق پیوسته اند که به روش ابراهیم بوده و بر وجود اللّه و حقیقت معاد ایمان قلبی و استدلالی همچون ابراهیم یافته باشند، و ازهری نیز همان نظر راغب رحمه اللّه را از قول اخفش که در متن آمده است یعنی در جاهلیّت هر که ختنه شده بود و حجّ خانه خدا می کرده- حنیف- می نامیدند نوشته و بعد می گوید: اعراب در جاهلیّت فقط دو عمل را از آئین ابراهیم بجای می آوردند.

و از آیه (حُنَفاءَ لِلَّهِ غَیْرَ مُشْرِکِینَ بِهِ- ۳۱/ حجّ) فهمیده می شود که حنفاء پیروان حضرت ابراهیم مشرک نبوده اند بلکه بر روش توحیدی ابراهیم بوده و صابئینی که مسعودی نام می برد مربوط به زمان ظهور ابراهیم است که در قرآن هم به آن اشاره شده.

زمخشری هم شعری را که حاوی تمام معانی حنیف است آورده که:

و لکنّا خلقنا اذ خلقنا حنیفا دیننا عن کلّ دین

یعنی همه معانی ذکر شده در بالا.

ابن سیده می گوید: الدّین الحنیف: الاسلام، و الحنفیّه: ملّه الاسلام، یعنی دین حنیف همان اسلام و حنفیّه ملّت اسلام است.

(التّنبیه و الاشراف/ ۱۰۶ و ۶- دایره المعارف/ ج ۸ ص ۱۲۶- مجمع البحرین/ ج ۵ ص ۴۱- جمهره اللّغه ج ۲ ص ۱۷۸- لس ج ۹ ص ۵۷- تهذیب اللّغه/ ج ۵ ص ۱۱۰- تبیان ۱/ ۴۷۹ و ۴۸۰- کشّاف/ ج ۱ ص ۱۹۴- المحکم ۳/ ۲۹۱- مقاییس اللّغه ۲/ ۱۱۱- زمخشری/ اساس البلاغه ص ۲۰۲).

در باره انسانها به این معنی باشد که گفته اند: حنکت الدّابّه- یعنی دهان و گردنش را با لگام و طناب بستم، و این معنی همان است که می گویی- لألجمنّ فلانا و لأرسننّه- که بطور استعاره یعنی فلانی را لگام زدم و دهانش را بستم، باشد و یا اینکه در معنی احتنک الجراد الأرض- یعنی ملخ گیاه زمین را خورد، چون ملخها با دهانشان بر زمین مستولی می شوند و گیاهانش را می خورند و قطع می کنند پس آیه فوق هم به این معنی است که شیطان می گوید بر انسانها مستولی و چیره می شوم «۱» مانند استیلای ملخها بر گیاهان و بستن دهانه و گردن حیوانات.

فلان حنّکه الدّهر یعنی روزگار او را با تجربه کرد و آزمود مثل: نجره آن را ساخت تراشید.

فرع سنّه و افترّه- یعنی دندان حیوان را برای آزمایش شماره کرد و بوئید.

اینها از عباراتی است که به صورت استعاره در آزمودن و تجربه بکار می روند.

(حَوْب) [حَوْب:

الحوب یعنی گناه، خدای عزّ و جلّ گوید: (إِنَّهُ کانَ حُوباً کَبِیراً- ۲/ نساء)- الحوب- مصدر همان است، روایت شده که «طلاق أمّ أیّوب حوب «۲»-».

نامیدن گناه به واژه- حوب- برای راندن و زجر است، چنان که گویند:

حاب حوبا و حوبا و حیابه- که اصل فعلش همان- حوب- است که در موقع راندن شتر با سختی بکار می رود، و عبارت، یتحوّب من کذا: یعنی از آن گناه توبه کرد.

---

(۱) فرّاء می گوید: لاستولین علیهم الّا قلیلا- یعنی بر همه شان مسلّط می شوم مگر اندکی، و الّا قلیلا یعنی المعصومین.

بدیهی است به گفته امام صادق (ع) ده بار در روز از خدا طلب راه مستقیم یا ثبات و پایداری در آن راه خواستن، و گفتن- اهدنا الصّراط المستقیم، راز و سرّش همین وساوس دائمی شیطانی است که بایستی گفت: (أَعُوذُ بِکَ مِنْ هَمَزاتِ الشَّیاطِینِ وَ أَعُوذُ بِکَ رَبِّ أَنْ یَحْضُرُونِ- مؤمنون/ ۹۷ و ۹۸) و گر نه دامهایی که هوسها و شیطان نفس در سر راه انسانها می گسترد جز با هوشیاری و یاد خدا و پیوستن به او راه دیگری برای نیفتادن در آن دامها نیست.

(۲) این روایت را در باره مادر ایّوب، همسر ابو ایّوب انصاری که از اصحاب فداکار پیامبر (ص) است نقل نموده اند، همسرش زن پاکدامن و مصلح در دین اسلام بوده که به عللی ابو ایّوب می خواسته او را طلاق بدهد و لذا پیامبر (ص) در باره اش می فرماید: طلاق دادن او برای ابو ایّوب دردآور و گناه است.

الحق اللّه به الحوبه «۱»- یعنی خدا او را نیازمند ساخت و مسکنتش رساند که حقیقتش نیاز و مسکنتی است که صاحبش را به گناه وا می دارد.

می گوید: بات فلان بحیبه سوء- یعنی شب را به حالت بدی گذراند و نیز:

الحوباء- یعنی نفس، و حقیقتش نفسی است که مرتکب گناه می شود که وصفش را خدای تعالی چنین فرموده:

(إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ- یوسف/ ۵۳).

(حوت) [حوت :

خدای تعالی گوید: (نَسِیا حُوتَهُما- کهف/ ۶۱) (ماهی خویش را فراموش کردند).

(فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ- صافات/ ۱۴۲) (آن ماهی او را فرو برد و خورد).

حوت- ماهی عظیم و بزرگی است، آیه (إِذْ تَأْتِیهِمْ حِیتانُهُمْ یَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعاً- اعراف/ ۱۶۳) یعنی وقتی که ماهیانشان در شنبه ها بر روی آب روان بودند و می آمدند،

---

(۱) عبارت فوق که غیر مستقیم گناه افراد را در اثر مسکنت و نیاز آن هم از جانب خدای و در آن عبارت عامیانه بیان شده، یکی از سخنان بی دلیل و بی اساس جبریّون و اشاعره است که اصرار دارند از انسان سلب اراده کنند نیز ستمگران و گناهکاران را به گونه ای تبرئه و اعمالشان را توجیه نمایند بدون اینکه هزاران استثناء را همانند أبو ذرهای تاریخ در نظر بگیرند که با تمام مسکنت و نیاز شاخص پرهیزکاری و حقّ خواهی بوده اند چنان عقیده ای جبری و بی پایه همواره مناسب حال خلفای جور پیشه و مردان عیّاش و می خواره بوده که شعرایی هم مانند- اخطل و ابو نؤاس با همان مهملات بر خوان جبّاران ریزه خواری می کردند و به حقیقت اگر اشعریها و قدریها در تاریخ اسلام نمی بودند شکوفایی عملی اسلام با حوادثی مانند- محنّه- و بحثهای متعصّبانه ظالم پسند آلوده و متشنّج نمی گشت و ظلم و ستم برای همیشه محکوم می شد و دیگر یزید با استدلال جاهلانه آیات قرآن را به طور مجرّد معنی نمی کرد که خود را محقّ و حسین بن علی (ع) را به مسکنت معرّفی کند. امّا افسوس که همین ضرب المثلها و اصطلاحات عامیانه و احیانا شعارهایی مأیوس کننده و کج اندیشانه که نمونه اش رباعیّات منسوب به خیّام است رواج یافته گر چه آن رباعیّات هم ترجمه بد اندیشیهای بعضی از شعرای بی تقوی است و امروز در کشورهای اسلامی این آواز خوانها و مطرب و میخواره ها و دلقکها و ستمگران به وجود نمی آمدند بلکه به حقیقت توجّه می شد که خدای می گوید:

(وَ ما ظَلَمْناهُمْ وَ لکِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ- یونس/ ۱۰۱) خداوند، به بندگان ستم نمی کند بلکه این مردمند که خود ستمگرند و (إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ النَّاسَ شَیْئاً و (وَ لا یَظْلِمُ رَبُّکَ أَحَداً- کهف/ ۴۹). پس عبارت- الحقّ اللّه به الحوبه- از اساس غلط است.

حیتان- جمع- حوت- است.

حاوتنی فلان- او مرا همچون ماهی در آب، فریب داد.

(حید) [حید]:

خدای عزّ و جلّ گوید: (ذلِکَ ما کُنْتَ مِنْهُ تَحِیدُ- ق/ ۱۹) آن همان چیزی است که تو از آن عدول می کردی و می گریختی.

(حیث) [حیث:

عبارت است از جای نامعلوم و مبهم و با جمله ای که بعدش می آید تشریح می شود و آن را معیّن می کند.

مثل آیات: (وَ حَیْثُ ما کُنْتُمْ- ۱۴۴/ بقره) یعنی از جائی که بودید.

(وَ مِنْ حَیْثُ خَرَجْتَ- ۱۴۹/ بقره) از جایی که خارج شدی یا از زمانی که خارج شدی.

(حوذ) [حوذ]:

الحوذ یعنی رفتن شتربان از پشت سر و دنبال شتران، و راندن آنها با زجر و سختی، گفته اند:

حاذ الإبل یحوذها- یعنی او را بسختی راند و حرکت داد.

در آیه (اسْتَحْوَذَ عَلَیْهِمُ الشَّیْطانُ- ۱۹/ مجادله) یعنی شیطان با استیلاء و چیرگی آنها را راند (قسمتی از آیه این است که می گوید- فانساهم ذکر اللّه- یعنی یاد خدا را برایشان فراموشی داد، اولئک حزب الشّیطان ألا انّ حزب الشّیطان هم الخاسرون، پس چنان کسانی که ذکر خدا را فراموش کرده اند حزب شیطانند و در زیانکاری هستند و نومیدند، شیطان بر آن چیره است و قافله سالارشان) و یا اینکه معنی فوق در آیه (اسْتَحْوَذَ عَلَیْهِمُ الشَّیْطانُ- ۱۹/ مجادله) از عباراتی است که می گویند استحوذ العیر علی الأتان یعنی شتر فحل و نرینه بر پشت مادینه چیره شده، گفته می شود:

واژه- استحاذ- از نظر قیاس صحیح است که از- حاذ، یحوذ، استحاذ- استحوذ باشد، استعاره این واژه در معنی- اقتعده الشّیطان و ارتکبه- است یعنی شیطان او را بر نشاند و از کار انداخت، أحوذیّ- هم یعنی سبک رو و با مهارت که از حوذ- یعنی راندن گرفته شده.

(حور) [حور]:

الحور یعنی تردد یا از نظر فکر و اندیشه و یا با لذّات.

خدای عزّ و جلّ گوید:

(إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ- ۱۴/ انشقاق) یعنی او پنداشت که بعد از مرگ برانگیخته و مبعوث نخواهد شد. و هرگز به حیات باز نمی گردد و این معنی مثل مفهوم آیه (زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلى وَ رَبِّي لَتُبْعَثُنَّ- ۷/ تغابن).

(کفّار پندارند که هرگز پس از مرگ مبعوث نمی شوند بگو چرا سوگند به پروردگارم که بطور قطع برانگیخته خواهید شد).

حار الماء فی الغدیر- آب در آبگیر و حوض داخل و خارج شد.

حار فی أمره- در کارش متحیّر و سرگردان شد، و از این معنی واژه محور- است.

محور- یعنی چوبی که چرخ چاه بر آن قرار دارد و می چرخد، و از این نظر گفته شده:

سیر السّوانی أبدا لا ینقطع «۱» (یعنی سیر و سفر شتر آبکش یا اسب طاحونه هرگز بانتهاء نمی رسد).

محاره الأذن- بن ظاهر و خارج گوش که تشبیهی است به:

محاره الماء- یعنی راه ورود و خروج آب و هوا که از راه دهان و گوش با صدای نفس رفت و آمد دارد.

القوم فی حوار- آن مردم در حال نقصان و رفت و آمدند.

نعوذ باللّه من الحور بعد الکور- از نقصان و دو دلی بعد شروع کار بخدای پناه می بریم یعنی از کم شدن حال و نیروی کار بعد از فزونی و آمادگی، می گویند:

حار بعد ما کان- یعنی بعد از ثابت بودن حیران شد.

---

(۱) این ضرب المثل که بصورت (سیر السّوانی سفر لا ینقطع) نیز گفته شده همان اسب طاحونه و شتر طاحونه است که در ادبیّات فارسی بنام، اسب عصّار- معروفست اینست که چشمان حیوان را می بندند و آن را برای گردش سنگ و چرخ روغن کشی از دانه های روغنی مثل کنجد در فضائی به گردش دورانی وا می دارند که از صبح تا شام فقط حیوان یکدایره را برای چرخاندن سنگ آسیا دور می زند همینکه شب چشمش را باز می کنند و می بینند در جای خودش قرار دارد و به مقصد نرسیده.

(مُحاوَرَه) و حوار- ردّ و بدل شدن سخن یا جواب دادن و پاسخ دادن و پاسخ شنیدن است، و از این معنی است مصدر تحاور.

خدای تعالی گوید: (وَ اللَّهُ یَسْمَعُ تَحاوُرَکُما- ۱/ مجادله) و عبارت:

کلّمته فما رجع إلی حوار أو حویر أو محوره- با او سخن گفتم پاسخ و جواب سخن را نداد. (برنگرداند).

خدای تعالی گوید: ((حُورٌ) مَقْصُوراتٌ فِی الْخِیامِ- ۷۲/ الرّحمن) و (حُورٌ عِینٌ- ۲۲/ واقعه)- حور- جمع- حوراء و أحور است.

الحور- یعنی کم بودن سپیدی چشم نسبت بسیاهی آن (سیاه چشم).

أحورت عینه- برای توجیه نهایت زیبائی و خوبی چشم بکار می رود.

حوّرت الشّیئ- آن چیز را سپید و گرد مدّور کردم و از این جهت نان را- الحوّار- گویند.

(حواریّون): یاران حضرت عیسی بودند که گفته شده گازر یا شکارچی بودند.

قیل: کانوا قصّارین «۱» و قیل کانوا صیّادین.

بعضی از علماء گفته اند: علّت نامیدن آنها به (حواریّون) برای این است که حواریون با رسانیدن فوائد دین و علم به نفوس و جانهای مردم آنها را پاک و تطهیر می نمودند و این همان عمل تطهیر است که در آیه (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً- ۳۳/ احزاب) بآن اشاره شده است.

و همچنین گفته اند: که بصورت تشبیه و تمثیل آنها را- قصّارین- یعنی پاک کنندگان جامه ها- نامیده اند و از معنی- قصّار- به جامه شوی تصوّر می شود که قصّار به حقایق کار زیرکانه متداول میان مردم شناخت ویژه ای ندارد و

---

(۱) گازر عربی آن قصار و معرّب از فارسی است، غرائب اللّغه ۲۴۱ یعنی جامه شوی و کسی که لباسها یا فرشهای دیگران را شستشو می کند و مزد می گیرد و امروز هم بصورت لباسشوئی ها و فرش شوئی ها معروفند.

سعدی گوید:

تو پاک باش و مدارای برادر از کس باک زنند جامه ناپاک گازران بر سنگ

و در باره صفت و کار صیّاد بودن نیز نسبت به حواریون از این جهت است که نفوس و جانهای مردم را از حیرت و سرگردانی به سوی حقّ راهنمائی می کردند.

پیامبر (ص) فرمود: «الزّبیر ابن عمّتی و حواریّ».

و نیز فرمود: «لکلّ نبیّ حواریّ و حواریّ الزّبیر».

که منظور تشبیهی بیاری کردن آنهاست که به- حوار- تشبیه شده است، چنانکه گفت:

(مَنْ أَنْصارِی إِلَی اللَّهِ، قالَ الْحَوارِیُّونَ نَحْنُ أَنْصارُ اللَّهِ- ۵۲/ آل عمران).

(حاج) [حاج:

الحاجه إلی الشّیئ- یعنی نیاز به چیزی با علاقه بآن چیز.

جمع حاجه- حاجات و حوائج- است و فعل آن- حاج، یحوج احتاج است.

خدای تعالی گوید: (إِلَّا حاجَةً فِی نَفْسِ یَعْقُوبَ قَضاها- ۶۸/ یوسف).

یعنی: (مگر آن نیازی که در دل یعقوب بود، خواست که بر آورده شود).

و آیه (حاجَةً مِمَّا أُوتُوا- ۹/ حشر).

حوجاء- یعنی حاجت و نیاز.

حاج- ترنجبین و نوعی گیاه خاردار (جمع حاج- معنی: ترنجبین- حاجه- ولی- حاجّ- در معنی حجّ کننده، جمعش حجّاج حجیج و حجّ- است).

(حیر) [حیر]:

حار، یحار، حیره، اسم فاعلش- حائر و حیران- و فعل دیگر- تحیّر و استحار- است، یعنی افسوس خوردن و دو دل شدن در کار و سرگردانی.

خدای تعالی گوید: (کَالَّذِی اسْتَهْوَتْهُ الشَّیاطِینُ فِی الْأَرْضِ حَیْرانَ- ۷۱/ انعام).

یعنی: (همچون کسی که شیاطین او را در زمین از راه برگرداند تا حیران بماند).

و نیز- حائر- جائیکه آبش فراوان امّا راکد است.

شاعر گوید: و استحار شبابها «۱»، یعنی کامل شدن و رسیدن بسنّ بلوغ و

---

(۱) نام شاعر ابو دویب است که شعرش در دیوان هذلین آمده می گوید:

ثلاثه احوال فلمّا تجرّمت الینا بسوء و استحار شبابها

ابن منظور- ثلاثه اعوام- ضبط کرده که در همان معنی است یعنی سه سال گذراندم تا بهنگام

جوانی، زیرا در آن حالت طبیعتا تحیر و سرگردانی هست.

حیره «۱»- هم مکانی است که می گویند: بخاطر فراوان بودن و جمع بودن آب در آنجا اینطور نامیده شده.

(حیز) [حیز]:

- خدای تعالی گوید: (أَوْ مُتَحَيِّزاً إِلى فِئَةٍ «۲»- ۱۶/ انفال) یعنی به گروهی روی آورید. اصل واژه- حیّز (واوی) است یعنی حوّز، در معنی بهم پیوستن و ضمیمه شدن جمعی بیکدیگر.

حزت الشّیئ أحوزه حوزا و حمی حوزته- یعنی آنرا جمع کردم، و جمع کرد.

تحوّزت الحیّه و تحیّزت- یعنی آن مار خود را حلقه وار جمع کرد. و چنبره زد.

(حاشی) [حاشی:

(از حروف استثناء است) خدای تعالی گوید: (وَ قُلْنَ حاشَ لِلَّهِ- ۳۱/ یوسف) یعنی دور باد از او. ابو عبیده گفته است حاش منزّه کردن و استثناء نمودن است.

ابو علی فسوی رحمه اللّه گوید: حاش- اسم نیست و فعل است زیرا (حرف جرّ) بر حرف جرّ داخل نمی شود (یعنی- حاش- در آیه بر (ل) حرف جرّ داخل شده) و حرف هم نیست زیرا حرف در موقعی که مضاعف نباشد (یعنی تکرار

جرم و گناه یعنی بحدّ نهائی جوانی و بلوغ رسیده بود. (المحکم ۳/ ۳۳۴- مقاییس اللّغه ۲/ ۱۲۳- لس ۴/ ۲۳۴).

(۱) شهری است در سه میلی کوفه در جائی که به شهر نجف مشهور است و قصر معروف خورنق در نزدیکی آن است حیره مسکن ملوک عرب در جاهلیّت بوده علّت نامیدن آن مکان باین اسم اینستکه تبّع اکبر همینکه لشکریانش بآن مکان رسید راهنمای لشگر را گم کرد و متحیّر و سرگردان شدند لذا آنجا را حیره گفتند. و هشام بن محمّد گفته است آغاز نزول عرب بسرزمین عراق و سکونتشان در همین حیره و انبار بوده و بگفته یاقوت دانشمندانی معروف و محدّثینی از حیره برخاسته اند. (معجم البلدان ۲/ ۳۳۹). [...]

(۲) قسمتی از آیه مربوط بقتال و جنگ است که می گوید: ای مؤمنین اگر هجوم کفّار را دیدید و با آنان برخورد کردید نترسید و بدشمنان پشت نکنید و روی از نبرد برنگردانید مگر برای تأمین ساز و برگ جنگی و پیوستن به یاران مؤمنان و گر نه آنها که پشت بدشمن می کنند گرفتار خشم خدا خواهند شد و بازگشتشان دوزخ است که بد جایگاهی است بدانید که خداوند یارتان است و همانند جنگ بدر در صورت پایداریتان شما را یاری، و دشمن را شکست خواهید داد. (إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ- ۱۶ و ۱۵/ انفال) اللّه شنوایی داناست.

نشود) چیزی از آن کم نمی شود.

امّا در این واژه تو می گویی- حاش و حاشی (و فقط اسماء و افعال هستند که حروفشان کم می شود).

عدّه ای هم واژه حاش را اصل و از ریشه خودش می دانند یعنی از لفظ حوش- بمعنی وحش که همان جانور وحشی است، و از این معنی عبارت:

وحشیّ الکلام- یعنی سخن نامأنوس یا غریب و پیچیده است، و نیز گفته شده- حوش- یعنی پریان مذکّر که عبارت:

وحشه الصّید- یعنی ترس و گریز پائی شکار به آن نسبت داده شده.

أحشته- باطراف شکار رفتی برای این او را بسوی دام برگردانی.

احتوشوه و تحوّشوه- یعنی باطرافش رفت.

حوش- از یک طرف غذا خوردن است، که بعضی واژه- حوش را در این معنی مقلوب- حشی- که از حاشیه- است می دانند.

گفته شده: و ما أحاشی من الأقوام من أحد «۱».

یعنی: از هیچیک آن قوم کناره نمی گیرم گویی که می گوید نمی گذارد که کسی مرا از آنها استثناء کند و جدا بداند که نشانه برتری من بر او باشد.

شاعر گوید:

و لا یتحشّی الفحل إن أعرضت به لا یمنع المرباع منه فصیلها «۲»

(حاص) [حاص:

خدای تعالی گوید: (هَلْ مِنْ مَحِیصٍ- ۳۶/ ق) و (ما لَنا مِنْ مَحِیصٍ- ۲۱/ ابراهیم).

---

(۱) مصراع فوق از نابغه ذبیانی و مصراع اوّل این است:

و لا اری فاعلا فی النّاس شبّهه یعنی: کسی را در مردم ندیدم که شبیه او باشد، ابو العبّاس مبرّد:

باستثناء همین شعر نابغه لفظ حاشی را فعل می داند و می گوید و گر نه صرف نمی شد و شاعر- احاشی- نمی گفت.

(۲) شعر از باهلی است می گوید: اگر شتر فحل را مادینه ها برسد استثناء نمی کند و از رسیدن نوزاد کوچک هم بمادرش مانع نمی شود.

ص: ۵۶۲

اصل این واژه از- حیص بیص «۱» یعنی شدّت و سختی گرفته شده است.

حاص عن الحقّ یحیص- یعنی از حقّ دور و منحرف شد و به سختی و ناروا رسید، و امّا:

از- حوص- یعنی دوختن چرم و پارچه، عبارت:

حصیت عین الصّفر- چشمم را به شاهین دوختم، است.

(حیض) [حیض:

خونی که در وقت و حالتی مخصوص از رحم خارج می شود.

برای اینکه مصدر اینگونه فعل بر وزن- مفعل می آید مثل معاش و معاد. و محیض هم یعنی وقت و مکان و خروج خون.

شاعر گوید: لا یستطیع بها القراد مقیلا.

یعنی جایی برای قیلوله و خواب نیمروز و استراحت یافت نمی شود. هر چند که گفته اند- مقیل مصدر است، و گفته شده:

ما فی برّک مکیل و مکال- یعنی در گندمت وزن و پیمایش نیست.

(حائط) [حائط]:

الحایط، دیواری که مکانی را محدود و احاطه می کند، احاطه دو وجه دارد:

اوّل- احاطه در اجسام، مثل- أحطت بمکان کذا- آن مکان را احاطه کردم

---

(۱) حیص و بیص یکی از دانشمندان قرن ۶ هجری است، فقیهی شافعی و ادیبی است شاعر و ماهر در اکثر علوم متداوله زمان خودش، در روضات الجنّات نوشته شده که حیص و بیص از شعرای امامیّه بوده امّا قاضی ابن خلکان او را شافعی می داند در شرح حالش نقل کرده از قول شیخ نصر اللّه بن مجلی که از ثقات اهل سنّت و جماعت است که می گوید:

حضرت علی (ع) را در خواب دیدم و گفتم یا امیر المؤمنین مکّه را فتح می کنید و باز هم طرف ابو سفیان را رعایت کرده خانه اش را جای امن قرار داده اید امّا در روز عاشورا نسبت بفرزندت حسین (ع) چه ها که نکردند آنحضرت باو گفته آیا اشعار- حیص و بیص- را که در این معنی گفته نشنیده ای گفتم نه فرمود آنها را از او استماع کن بیدار شدم بخانه حیص و بیص شتافتم و گفت این اشعار را در همان شب سروده است:

ملکنا فکان العفو مناسجیه فلمّا ملکتم سال بالدّم ابطح

علّت نامیدن او بحیص و بیص اینست که روزی مردمان را در حرکت و اضطراب دید و گفت- ما للنّاس فی حیص و بیص.

یعنی: چه شده که مردم در اضطرابند، و این لقب روی او باقی ماند، نامش سعد بن محمّد بن سعد بن سیفی است وفاتش ۵۷۴، (ریحانه الادب ج ۱ ص ۳۶۵ و معجم الادبا و ۴/ ۲۳۳ یاقوت).

ص: ۵۶۳

و پوشانـدم، یـا احـاطه- در معنی حفـظ کردن است مثل آیه (إِنَّهُ بِکُلِّ شَیْ ءٍ مُحِیطٌ- ۵۴/ فصّلت) یعنی حافظ و نگهدارنده از جمع جهات.

و نیز- احاطه- در منع و ممانعت هم بکار می رود مثل آیه (إِلَّا أَنْ یُحاطَ بِکُمْ- ۶۶/ یوسف) یعنی مگر اینکه شما را مانع شوند.

و آیه (أَحاطَتْ بِهِ خَطِیئَتُهُ- ۸۱/ بقره) پس این معنی رساترین معنی در استعاره این واژه است زیرا انسان اگر گناهی مرتکب شد و به آن ادامه داد او را بگناهی بزرگتر از گناه قبل است می کشاند و پیوسته گناهانی بزرگتر انجام می دهد تا بر دلش مهر زده شود و پس از آن امکان رهائی و خروج از فرو رفتن بیشتر در گناه برایش فراهم نمی شود.

احتیاط- بکار بردن چیزی است که حفظ و نگهداری در آن هست.

دوّم- احاطه در علم و دانش، مثل آیات (أَحاطَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عِلْماً- ۱۲/ طلاق).

و (إِنَّ اللَّهَ بِما یَعْمَلُونَ مُحِیطٌ- ۱۲۰/ آل عمران) و (إِنَّ رَبِّی بِما تَعْمَلُونَ مُحِیطٌ- ۲۹/ هود).

احـاطه علمی به چیزی در این است که تو وجود و جسم و کیفیّت و غرض و مقصود آن چیز و ایجاد آنچه را که با اوست و از اوست بشناسی و بدانی، و اینچنین علم و دانشی نیست مگر برای خدای تعالی:

خـدای عزّ و جلّ گویـد: (بَلْ کَذَّبُوا بِما لَمْ یُحِیطُوا بِعِلْمِهِ- ۳۹/ یونس) (بلکه چیزی را که بـا آن احاطه علمی ندارنـد تکـذیب کردند). که در این آیه چنان علمی را از آنها نفی می کند، و باز در آیه دیگر آنکه یار و همراه موسی بود، گفت:

(وَ کَیْفَ تَصْبِرُ عَلی مـا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْراً- ۶۸/ کهف) که تشبیهی و هشـداری است بر اینکه صبر و بردباری کامل بعـد از احاطه علمی بچیزی واقع می شود و پیش می آید و اینچنین امری دشوار است مگر بفیض الهی.

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِیطَ بِهِمْ- ۲۲/ یونس) و این احاطه با قـدرت و توانائی است و همچنین آیه (وَ أُخْری لَمْ تَقْدِرُوا عَلَیْها قَدْ أَحاطَ اللَّهُ بِها- ۲۱/ فتح) یعنی:

(و آن چیز دیگری که بر آن توانائی نداشتند، خداوند بر آنها احاطه دارد،

اشاره به بیعت با پیامبر (ص) و حمایت خداوند در جنگ بدر است). و بر این اساس آیه (إِنِّی أَخافُ عَلَیْکُمْ عَذابَ یَوْمٍ مُحِیطٍ- ۸۴/ هود).

یعنی: (از روزی که عذاب بر شما محیط خواهد بود بیم دارم).

(حیف) [حیف:

الحیف یعنی انحراف در حکم و امر، و تمایل به یکی از دو سوی، خدای تعالی گوید: (أَمْ یَخافُونَ أَنْ یَحِیفَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ وَ رَسُولُهُ بَلْ أُولئِکَ هُمُ الظَّالِمُونَ- ۵۰/ نور). یعنی: می ترسند که خداوند در حکمش جور و ستم کند، عبارت:

تحیّفت الشّیئ- یعنی از اطرافش او را گرفتم.

(حاق) [حاق:

خدای تعالی گوید: (وَ حاقَ بِهِمْ ما کانُوا بِهِ یَسْتَهْزِؤُنَ- ۸/ هود).

یعنی: (آنچه را که استهزاء می کردند بایشان رسید و آنها را در میان گرفت).

و آیه (وَ لا یَحِیقُ الْمَکْرُ السَّیِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ- ۴۳/ فاطر) یعنی: حیله گری و خدعه کاری نمی رسد و نازل نمی شود مگر به اهلش.

گفته شده اصل- حاق- حقّ است و مقلوب شده مانند- زلّ و زال، و آیه (فَأَزَلَّهُمَا الشَّیْطانُ- ۳۶/ بقره) که- أزالهما- هم خوانده شده و همینطور- ذمّه و ذامه- که بر همان وزن است یعنی سرزنش کرد.

(حول) [حول:

اصل حول- دگرگونی چیزی و جدا شدن از غیر اوست و به اعتبار تغییر و دگرگونی، در معنی این واژه می گویند:

حال الشّیئ، یحول، حئولا- آن چیز دگرگون شد.

استحال- آماده تغییر شد و باعتبار معنی دوّم یعنی انفصال و جدا شدن، گفته اند:

حال بینی و بینک کذا- آنچنان میان من و تو جدائی افتاد.

خدای تعالی گوید: (وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ- ۲۴/ انفال) اشاره بآن چیزی است که در وصف خدای تعالی گفته شده که، یقلّب القلوب- به این معنی که خداوند در دل انسان چیزی القاء می کند و می رساند که او را از مرادش بسوی چیزی که حکمت اقتضاء دارد معطوف می کند «۱» و در این باره گفته اند:

---

(۱) بجاست که برای تمام تفسیر جالب و واقعی راغب رحمه اللّه از آیه فوق اشاره ای بکلام گهربار

و در آیه (وَ حِیلَ بَیْنَهُمْ وَ بَیْنَ ما یَشْتَهُونَ- ۵۴/ سبا) یعنی میان ایشان و آنچه را که میل داشتند حائل شد.

و بعضی در آیه (یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ- ۲۴/ انفال) که قبلا ذکر شد، گفته اند باین معنی است که خداوند انسان را به پیری و فرتوتی از عمر می رساند و بخودش وا می گذارد تا جائیکه بعد از آموختن علم دیگر چیزی نمی داند و نمی تواند بیاموزد.

حوّلت الشّیئ فتحوّل- یعنی آن را تغییر دادم و دگرگون شد که یا تغییر بالذّات است و یا با حکم و سخن.

احلت علی فلان بالدّین- پرداخت قرضم را بعهده او وا گزاردم.

حوّلت الکتاب- اینست که تو مطالب یک کتاب را به کتابی دیگر منتقل کنی بدون اینکه مطالب کتاب اوّل را از بین برده باشی.

لو کان ذا حیله لتحوّل- یعنی اگر چاره ای و راهی داشت دگرگون می شد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (لا یَبْغُونَ عَنْها حِوَلًا- ۱۰۸/ کهف).

یعنی: (در بهشت جاودانند و انتقال و جابجائی نمی خواهند، و نمی جویند).

حولا- در آیه یعنی جابجائی مکانی و تغییر.

(الحَوْل)- یعنی سال، باعتبار اینکه در طلوع کردنها و غروب کردنها خورشید و حرکت آن سال تجرید می گردد و منقلب می شود.

(و این بهترین معنی است که برای نامیدن سال به حول از طرف راغب تعبیر شده است).

علی علیه السّلام بشود که (عرفت اللّه سبحانه بفسخ العزائم و حل العقود و نقض الهمم- ۲۵۰: ح- خدای سبحان را با شکستن عزیمت ها و قصدها و گشودن گرهها و شکستن آرزوها شناختم.

چنانکه در تاریخ بودند فرعونها و جبّارانی که شب هنگام در حال مستی و غرور تصمیمات شدید و سختی گرفته اند و پگاهان طوفان حوادث آنها را و تصمیماتشان را دستخوش دگرگونی عبرت انگیزی نموده است چنانکه عمر و لیث صفّاری پس از اینکه دید در اسارت، سگی سطل غذایش را برداشت خندید و گفت: دی وسایل طبعم را دهها شتر حمل می کرد و امروز سگی آنرا بر می دارد.

خدای تعالی گوید: (وَ الْوالِداتُ یُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَیْنِ کامِلَیْنِ- ۲۳۳/ بقره).

(مَتاعاً إِلَی الْحَوْلِ غَیْرَ إِخْراجٍ- ۲۴۰/ بقره) و از این معنی عبارات:

حالت السّنه تحول- یعنی سال گردید و گذشت.

حالت الدّار- یعنی سالها بر خانه گذشت و قدیمی شد.

أحالت و أحولت- تغییر سالیانه به آن دست داده، مثل: أعامت و أشهرت- یعنی سال و ماه بر آن گذشت.

أحال فلان بمکان کذا- یک سال در آنجا اقامت گزید.

حالت النّاقه تحول حیالا- وقتی است که شتر باردار نمی شود و این وضع بخاطر تغییر عادت اوست.

(حال)- آن چیزی است که در انسان و غیر انسان از امور و کارهای متغیّر در نفس و جسم و مال متاع و دستآوردهای او حاصل می شود و به او اختصاص می یابد.

حول- قدرت و نیروئی است که از اصول سه گانه ای که ذکر کردیم یعنی ۱- جان ۲- تن ۳- مال، بدست می آید.

و از این معنی عبارت- لا حول و لا قوّه إلّا باللّه- است (یعنی اساس آفرینش و تمام نیروها که از آن سه اصل است از خداست).

حول الشّیئ- اطراف یا جائی از چیزی که ممکن است آنچیز بسوی آن گردانده شود و برسد.

خدای عزّ و جلّ گوید: (الَّذِینَ یَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَ مَنْ حَوْلَهُ- ۷/ غافر).

الحیله و الحویله- یعنی مکر و تزویر در آن چیزی که در پنهانی دل و خاطر برای رسیدن بحالتی یا چیزی در انسان حاصل می شود و بیشتر در چیزی است که در اثر خباثت و پلیدی بکار می رود، گر چه تحقیقا بایستی در آنچه را که حکمتی در آن هست بکار رود، از این جهت در وصف خدای عزّ و جلّ گفته شده:

(وَ هُوَ شَدِیدُ (الْمِحالِ)- ۱۳/ رعد) (یعنی انسان نافرمان و گستاخ.

با احساس ضعف و ناتوانی خویش در برابر پدیده های نیرومند جهان باز هم- یجادلون فی اللّه- با خدای تعالی ستیزه می کنند، در حالی که خداوند مکرشان را به مقتضای حکمت بایشان می نمایاند و بر می گرداند.

هر که استیزه کند بر رو فتد آنچنان کو برنخیزد تا ابد

اشاره است به رسیدن او به سویدای دل مردم و پنهانیشان به آنچه که در آن حکمتی است، بنابراین- محال- بمکر و کید توصیف شده است امّا نه بصورت ناپسند و مذموم زیرا خدای تعالی از فعل قبیح، پاک و منزّه است.

حیله- از حول است ولی حرف (و) آن بحرف (ی) تبدیل شده است چون حرف ما قبلش مکسور است.

و از این معانی عبارت- رجل حول- است یعنی مردی حیله گر و سخت گیر، و امّا محال- چیزی است که حالت دو متناقض در آن جمع شده باشد که البتّه این امر در سخن و لفظ بیان می شود نه در وجود خارجی مثل اینکه گفته شود جسم واحدی در دو مکان با یک حالت در آن واحد وجود دارد.

استحال الشّیئ- یعنی آنچیز ناممکن شد که آن را مستحیل گویند یعنی بصورت محال و ناممکن در آمد.

حولاء- جفت نوزاد و همان مشیمه یا پوستی است که از آب سبز رنگ محتوای رحم پر است و با نوزاد از رحم مادر بیرون می آید.

و لا أفعل کذا ما أرزمت أمّ حائل- حائل:- بچّه شتر مادّه ای است که نرینه بنظر می آید ولی بعد از بدنیا آمدن معلوم می شود مادّه است معنی عبارت بالا این است که: من آن کار را نمی کنم تا وقتی که مادّه شتر ناله کند و معلوم شود در حال زائیدن است.

(یعنی پس از اطمینان آن را انجام خواهم داد، أرزام- ناله کردن و داد زدن).

سقب- بچّه شتر نر در مقابل مادّه.

واژه حال- در لغت برای صفتی است که در موصوف بکار می رود و در

عرف منطقیّون- حال- یعنی کیفیّتی که بسرعت زایل می شود مثل حرارت، و سرما و خشکی و رطوبت که عارضی هستند.

(حین) [حین:

الحین، یعنی وقت رسیدن چیزی و زمان بدست آوردن آن که معنی آن از نظر حدّ زمانی بهم است و در جمله مخصوص مضاف الیه است.

مثل آیه (وَ لاتَ حِینَ مَناصٍ- ۳/ ص) (زمان گریختن نیست).

کسی که این واژه را- حین یعنی (أجل) در معنی زمان و مدّت معیّن بخواند چند وجه دارد:

مثل آیه (وَ مَتَّعْناهُمْ إِلی حِینٍ- ۹۸/ یونس) (تا زمانی معیّن بهره مندشان کنیم).

۱- واژه حین در معنی هر سال، در آیه (تُؤْتِی أُکُلَها کُلَّ حِینٍ بِإِذْنِ رَبِّها- ۲۵/ ابراهیم).

یعنی: هر سال میوه اش باذن خدای می رسد.

۲- حین در معنی ساعت، در آیه (حِینَ تُمْسُونَ وَ حِینَ تُصْبِحُونَ- ۱۷/ روم).

یعنی: (در ساعتی که صبح و شام می کنید خدای را تسبیح گوئید).

۳- حین در معنی زمان بطور مطلق، در آیات (هَلْ أَتی عَلَی الْإِنْسانِ حِینٌ مِنَ الدَّهْرِ- ۱/ انسان) و (وَ لَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِینٍ- ۸۸/ ص) (بطور قطع خبرش را بعد از زمانی خواهید دانست).

واژه- حین- در معنی مطلق زمان بنابر موضوعی و چیزی که بآن زمان تعلّق دارد تفسیر شده است، گفته می شود- عاملته یعنی در زمانهای پیاپی با او معامله کردم.

أحینت بالمکان- زمانی در آنجا اقامت گزیدم.

حان حین کذا- یعنی وقتش فرا رسید.

حیّنت الشّیئ- وقتی برایش معیّن کردم، و گاهی نیز واژه حین به زمان مرگ هم تعبیر شده است.

(حیّ) [حیّ:

الحیاه، یعنی زندگی که بر چند وجه بکار رفته است.

اوّل- حیاه- در معنی نیروی رشد دهنده و نموّ دهنده گیاهان و حیوان و

لذا گیاه را حیّ یعنی نمو کننده گویند.

خدای عزّ و جلّ گوید: (اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یُحْیِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها- ۱۷/ حدید).

و (وَ أَحْیَیْنا بِهِ بَلْدَةً مَیْتاً- ۱۱/ ق) و (وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ کُلَّ شَیْ ءٍ حَیٍّ- ۳۰/ انبیاء).

دوّم- حیاه- در معنی نیروی حسّ کننده و حسّاس، و از همین معنی است که حیوان- در معنی موجودی با حیات و حسّ کننده است.

خدای تعالی گوید: (وَ ما یَسْتَوِی الْأَحْیاءُ وَ لَا الْأَمْواتُ- ۲۲/ فاطر) (أَ لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ کِفاتاً أَحْیاءً وَ أَمْواتاً- ۲۶/ مرسلات).

یعنی: (آیا زمینی را پوشانده و در برگیرنده زندگان و مردگان قرار نداده ایم؟).

و آیه: (إِنَّ الَّذِی أَحْیاها لَمُحْیِ الْمَوْتی إِنَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ- ۳۹/ فصّلت).

عبارت- إنّ الّذی أحیاها- در آیه فوق اشاره ای است به قوّه نامّیه- یعنی رو به رویش.

لمحیی الموتی- هم اشاره به نیروی حسّاسه و درک کننده است.

سوّم- حیاه- در معنی قوّه و نیروی عمل کننده عاقله.

مثل سخن خدای تعالی در آیه (أَ وَ مَنْ کانَ مَیْتاً فَأَحْیَیْناهُ- ۱۲۲/ انعام).

و سخن شاعر که:

و قد نادیت لو اسمعت حیّا و لکن لا حیاه لمن تنادی

یعنی: (تو اگر زنده شنوا و عاقلی را ندا دهی می شنود- ولی کسانی را که بانگشان داری حیاتی ندارند).

چهارم- حیاه در معنی برطرف شدن غم و اندوه، یعنی: (شکوفایی و شادابی پس از اندوه).

شاعر گوید:

لیس من مات فاستراح بمیت إنّما المیت میّت الأحیاء

یعنی: (کسی که از غم و اندوه خلاص شد و مرد براحتی رسیده، و نمرده است، مرده آنست که از حیات شکوفا و شاداب زندگانی بی بهره است.

و بر این معنی سخن خدای تعالی است که: (وَ لا تَحْسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْیاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۶۹/ آل عمران).

یعنی: بهره مندند و آنطوریکه از اخبار فراوانی که در باره ارواح شهیدان گفته شده بر می آید شهیدان زنده اند و متمتّع از مزایای حیات.

پنجم- حیاه در معنی حیات جاودان اخروی که با حیات عقلی، و زندگی از روی علم و آگهی دنیا بدست می آید.

خدای تعالی گوید: (اسْتَجِیبُوا لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ إِذا دَعاکُمْ لِما یُحْیِیکُمْ- ۲۴/ انفال).

یعنی: (زمانی که شما را بچیزی که حیات زندگی جاویدان در آن هست دعوت می کنند بخدا و رسول پاسخ گوئید).

و آیه (یا لَیْتَنِی قَدَّمْتُ لِحَیاتِی- ۲۴/ فجر) یعنی: ای کاش برای حیات پایدار و اخرویم قبلا کاری می کردم.

مده فرصت از دست گربایدت که گوی سعادت ز میدان بری که فرصت عزیز است چون فوت شد بسی دست حسرت بدندان گزی

ششم- حیاه در معنی حیاتی که خدای تعالی با آن توصیف می شود، زمانی که او را «هو حیّ» می گویند پس برای حیات در این معنی مرگ و موت صحیح نیست و چنان حیاتی جز برای خدا نیست.

حیاه هم- باعتبار دنیا و آخرت، دو گونه است: حیات دنیا و حیات آخرت.

خدای عزّ و جلّ گوید:

(فَأَمَّا مَنْ طَغی وَ آثَرَ الْحَیاهَ الدُّنْیا- ۳۸/ نازعات).

و (اشْتَرَوُا الْحَیاهَ الدُّنْیا بِالْآخِرَهِ- ۸۶/ بقره).

و (وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا فِی الْآخِرَهِ إِلَّا مَتاعٌ- ۲۶/ رعد).

یعنی: مال و متاع زوال پذیر و اعراض دنیایی.

و (وَ رَضُوا بِالْحَیاهِ الدُّنْیا وَ اطْمَأَنُّوا بِها- ۷/ یونس).

و (وَ لَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلی حَیاهٍ- ۹۶/ بقره) یعنی زندگی دنیا و (وَ إِذْ قالَ

إِبْراهِيمُ رَبِّ أَرِنِی کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتی

- ۲۶۰/ بقره).

یعنی: ابراهیم (ع) از خدا می خواهد، حیات آخرت را که آفات و آلودگیهای دنیایی ندارد و باو نشان دهد.

و آیه (وَ لَکُمْ فِی الْقِصاصِ حَیاةٌ- ۱۷۹/ بقره).

بوسیله قصاص و مجازات کسی را که در صدد کشتن دیگران بر می آید باز می دارد و از اقدام و ارتکاب بآن عمل بر می گرداند و در این عمل یعنی قصاص، حیات و زندگی مردم تأمین می شود.

خدا عزّ و جلّ گوید: (وَ مَنْ أَحْیاها فَکَأَنَّما أَحْیَا النَّاسَ جَمِیعاً- ۳۲/ مائده).

یعنی کسیکه نفسی را از هلاک نجات دهد، و بر این معنی آیه دیگر از سخن ابراهیم (ع) با نمرود است که می گوید: ابراهیم گفت: (رَبِّیَ الَّذِی یُحْیِی وَ یُمِیتُ- ۲۵۸/ بقره). نمرود هم گفت: (قالَ أَنَا أُحْیِی وَ أُمِیتُ «۱»- ۲۵۸/ بقره) یعنی من هم عفو می کنم و زنده می ماند.

(حَیَوان)- محلّ قرار و جایگاه حیات که دو گونه است:

اوّل- حیوانی که حسّ می کند و دارای حواسّ است.

دوّم- موجودی که حیات ابدی دارد، و در آیه زیر اینگونه حیات یاد آوری شده است که:

(إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِیَ الْحَیَوانُ لَوْ کانُوا یَعْلَمُونَ- ۶۴/ عنکبوت).

و با عبارت- لهی الحیوان- تنبّه و آگاهی می دهد بر اینکه حیات حقیقی و سرمدی و جاوید آن است که فنا و زوال نمی پذیرد و نه اینکه مدّتی باقی و سپس فانی شود.

---

(۱) اینگونه روش را در علم منطق، مغالطه می گویند که یک لفظ را از معنی حقیقی خودش منحرف و صورتا در وجهی که تردید برانگیز است بکار برند و دیگران را بوهم و خیال بیندازند. حضرت ابراهیم از حیاتی که همان نمرود هم مسخّر اوست و با تپش قلب و ضربان خونش جبرا بسوی فرسایش و مرگ رانده می شود حرف می زنند و او به پندار خامش محکوم بمرگی را بخشیدن یعنی آفریدن حیات، او ادامه زندگی او را انجام می دهد و نه بخشش حیاتش را که خودش هم محاط در او است بهر حال انسانیت صالح با مغالطه گران ناصالح و عوام فریبان جور پیشه همیشه بر خورد ابراهیم وار داشته، و خواهد داشت.

بعضی از زبانشناسان و لغت دانان گفته اند: الحیوان و الحیاه در یک معنی است.

و نیز گفته شده- حیوان- آن چیزی است که دارای حیات و زندگی است و موتان آن چیزی است که دارای حیات نیست.

(الحَیا)- یعنی باران، زیرا زمین مرده را زنده می کند و اشاره آیه که می گوید (وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ کُلَّ شَیْ ءٍ حَیٍّ- ۳۰/ انبیاء) بر همان معنی است.

و (إِنَّا نُبَشِّرُکَ بِغُلامٍ اسْمُهُ (یَحْیی - ۷/ مریم) نامیدن- یحیی- در آیه به فرزند زکریّا (ع) اشاره به این است که- یحیی- را گناهان هلاک نمی کند، چنانکه عدّه زیادی از فرزندان آدم (ع) را گناهان هلاک کرده و می کند و این معنی را در نام یحیی باید در نظر داشت نه مفهومی که فقط آن پیامبر (ع) به نام شناخته شود زیرا چنین مفهومی کم فایده است.

خدای عزّ و جلّ گوید: (یُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمَیِّتِ وَ یُخْرِجُ الْمَیِّتَ مِنَ الْحَیِّ- ۱۹/ روم).

یعنی: انسان را از نطفه خارج می کند، مرغ را از تخم، و گیاه را از زمین، و نطفه را از انسان، در آیات:

(وَ إِذا حُیِّیتُمْ (بِتَحِیَّهٍ) فَحَیُّوا بِأَحْسَنَ مِنْها أَوْ رُدُّوها- ۸۶/ نساء).

یعنی: (هر گاه تحیّتتان گفتند و سلامتان کردند به نیکوتر از آن یا همانگونه که می گویند پاسخ دهید).

و آیه (فَإِذا دَخَلْتُمْ بُیُوتاً فَسَلِّمُوا عَلی أَنْفُسِکُمْ تَحِیَّهً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ- ۶۱/ نور).

تحیّت این است که گفته شود:

حیّاک اللّه- یعنی خداوند حیاتمندت گرداند، باقیت دارد حیاتت دهد که نوعی اخبار است و جمله ای است که بجای دعا قرار گرفته.

حیّا فلان فلانا تحیّه- تحیّت و زنده باش گفتن است، اصل تحیّت از حیات است و سپس آنچنان خواست و مفاهیمی بصورت دعا هم از رسیدن و داشتن حیات و زندگی خارج نیست و یا اینکه خود سبب حیات است چه در دنیا و چه

در آخرت که در این معنی تحیّت و تحیّات گفتن صرفا برای خدا است (التّحیّات للّه).

و آیه (وَ یَسْتَحْیُونَ نِساءَکُمْ- ۴۹/ بقره) یعنی: زنانتان را باقی می گذاردند و نمی کشتند.

(حَیاء)- خود داری نفس از زشتیها و ترک زشتیهاست، لذا می گویند: حیی- که اسم فاعلش- حیّ- است، استحیا- اسم فاعلش مستحی است.

و نیز گفته شده- یستحی- اسم فاعلش- مستحی- است.

خدای تعالی گوید:

(إِنَّ اللَّهَ لا یَسْتَحْیِی أَنْ یَضْرِبَ مَثَلًا ما بَعُوضَةً فَما فَوْقَها- ۲۶/ بقره).

(وَ اللَّهُ لا یَسْتَحْیِی مِنَ الْحَقِّ- ۵۳/ احزاب).

روایت شده است که «إنّ اللّه تعالی یستحی من ذی الشّیبه المسلم أن یعذّبه» استحیا در این آیات و روایات خودداری نفس نیست زیرا او منزّه از آن است که چنین وصف شود، بلکه مراد اینست که خداوند تعذیب شان نمی کند و لذا روایت شده است که «إنّ اللّه حیّ» یعنی خداوند، او گذارنده زشتی ها و فاعل نیکی ها است.

(حوایا) [حوایا]:

الحوایا- جمع حویّه- یعنی روده های حیوان و پارچه و نمدی که کوهان شتر بر آن پوشیده می شود.

حویّه- اصلش از- حویت کذا حیّا و حوایه- است (یعنی آن را پوشاندم).

خدای تعالی گوید: (أَوِ الْحَوایا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ- ۴۶/ انعام).

یعنی: (یا چربی اطراف روده و یا چربی مغز استخوان که خوردنش بر یهود حلال بوده).

(حوی) [حوی:

خدای عزّ و جلّ گوید: (فَجَعَلَهُ غُثاءً أَحْوی ۵/ اعلی).

یعنی: سخت سیاه رنگ که اشاره به- الدّرین یعنی علف ریز خشک و سیاه است مثل سخن این شاعر:

و طال حبس بالدرین الأسود یعنی: مدّت ماندن در آن زمین قحطی زده، طولانی شد.

گفته اند: غثاء أحوی- در آیه تقدیرش (وَ الَّذِی أَخْرَجَ الْمَرْعی ۵/ اعلی) است،

یعنی آنکه علفهای چراگاه را از زمین بر می آورد آنرا از سبزی به سیاهی می رساند.

و در ترکیب فعلی آن- احووی، احوواء- مثل- ارعوی- است که گفته شده این دو مصدر یعنی- احوواء: سیاهی مایل به سبزی و- ارعوی: باز ایستادن از زشتی، نظیری با این وزن و نمونه ای دیگر در زبان عرب ندارند.

و حوی، حوّه و أحوی و حوی- بکار رفته است.

پایان کتاب الحاء

)

ص: ۵۷۵

کتاب– خ

((خبت) [خبت:

الخبت یعنی زمین سفت و سخت و قابل اطمینان.

أخبت الرّجل قصد رفتن و ماندن آنجا را نمود یا آنجا فرود آمد، مثل: أسهل– یعنی قصد رفتن بزمین نرم و– أنجد قصد رفتن بزمین مرتفع و بلند، سپس مصدر– الإخبات– در معنی نرمخویی و تواضع و فروتنی بکار رفته است.

خدای تعالی گوید: (وَ أَخْبَتُوا إِلی رَبِّهِمْ– ۲۳/ هود) (بپروردگارشان فروتنند).

و آیه: وَ بَشِّرِ الْمُخْبِتِینَ– ۳۴/ حجّ) یعنی فروتنان را مژده ده، و مثل کسانی هستند که در آیه (لا یَسْتَکْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِهِ– ۲۰۶/ اعراف) بیان شده اند:

و آیه (فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ– ۵۴/ حجّ) یعنی دلهاشان نرم و خاشع شد.

معنی إخبات– در اینجا نزدیک بمعنی– هبوط– است که خدای فرماید:

(وَ إِنَّ مِنْها لَما یَهْبِطُ مِنْ خَشْیَهِ اللَّهِ «۱»– ۷۴/ بقره).

---

(۱) اشاره بآیه ای است که در آغاز آیه آنها را از قساوت بسنگهای سخت بلکه سخت تر از آنها تشبیه می کند می گوید پاره ای سنگها هستند که شکافته می شوند و جویهای آب از آنها روان گردد و پاره ای نیز بر طبق سنّت، و ناموس الهی بهامون می افتند و در پایان آیه می فرماید: (وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ– ۷۴/ بقره) یعنی خدا از کردارتان ناآگاه نیست پس بگفته زیبا، و برداشت علمی و قرآنی راغب رحمه اللّه کسانیکه از عبادت و پرستش اللّه روی بر نمی تابند و استکبار نمی ورزند دلهاشان متواضع و خودشان نرمخویند مانند سنگهایی که با حکمت الهی همواره در ذکر و تسبیحند، بگفته مولوی:

جمله ذرّات عالم در نهان با تو می گویند روزان و شبان

ما سمیعیم و بصیریم و هشیم با شما نامحرمان ما خامشیم

از جمادی در جهان جان روید غلغل اجزاء عالم بشنوید

تا شما سوی جمادی می روید محرم جان جمادان کی شوید

که غرض تسبیح ظاهر کی بود دعوی دیدن خیال و غی بود

چون ز حس بیرون نیامد آدمی باشد از تصویر غیبی اعجمی

ص: ۵۷۶

(خبث) [خبث:

المخبث و الخبیث، چیزی است که بخاطر زشتی و ناپسندی و مکروه بودنش چنین نامیده شده، خواه کراهت حسّی و ظاهری داشته باشد یا کراهت معنوی و عقلی، و اصلش آنگونه تباهی و زشتی است که مانند رنگ و جرم آهن ظاهر و پیدا است (که موقع گداختن و پتک زدن ناخالصی از آن جدا می شود).

چنانکه شاعر گوید:

سبکناه و نحسبه لجینا فأبدی الکیر عن خبث الحدید

(ذوبش کردیم و پنداشتیم نقره است ولی دم کوره آهنگری و با ذوب کردن، جرم و ناخالصیش را ظاهر کرد).

واژه- خبث- یعنی اعتقاد باطل، سخن دورغ که قبح و زشتی در عمل را درهم بر می گیرد (یعنی پلیدی سخن در اندیشه و عمل).

خدای عزّ و جلّ گوید: (وَ یُحَرِّمُ عَلَیْهِمُ الْخَبائِثَ- ۱۵۷/ اعراف) یعنی: پلیدیها و آنچه را که جنبه ممنوعیّت دارد و موافق خواهش طبع و نفس نیست، و در آیه (وَ نَجَّیْناهُ مِنَ الْقَرْیَهِ الَّتِی کانَتْ تَعْمَلُ الْخَبائِثَ- ۷۴/ انبیاء).

تعمل الخبائث در آیه فوق کنایه از مردانی است که عمل زشت انجام می دادند.

(آیه مربوط به نجات لوط پیامبر (ص) از شهری است که به زشتی ها و تباهی های جنسی آلوده بودند که می فرماید- انّهم کانوا قوم سوء فاسقین گروهی تبهکار و فاسق بودند که از فرمان حقّ سرپیچی کردند).

خدای تعالی گوید: (ما کانَ اللَّهُ لِیَذَرَ الْمُؤْمِنِینَ عَلی ما أَنْتُمْ عَلَیْهِ حَتَّی یَمِیزَ الْخَبِیثَ مِنَ الطَّیِّبِ- ۱۷۹/ آل عمران).

یعنی: جدا شدن کارهای زشت و خبیث از کارها و اعمال صالح، و جانهای پاک و تزکیه شده از جانهای آلوده و خبیث.

و آیه (وَ لا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِیثَ بِالطَّیِّبِ- ۲/ نساء) یعنی کارهای ناروا و گزینش های بیهوده و باطل از امثال آنها.

و همچنین آیات (الْخَبِیثُونَ لِلْخَبِیثاتِ- ۲۶/ نور) و (قُلْ لا یَسْتَوِی الْخَبِیثُ وَ الطَّیِّبُ-

۱۰۰/ مائده) یعنی: کافر و مؤمن و کارهای فاسد و صالح برابر نیستند.

و آیه (وَ مَثَلُ کَلِمَهٍ خَبِیثَهٍ کَشَجَرَهٍ خَبِیثَهٍ- ۲۶/ ابراهیم) که اشاره ای است بهر کلمه زشت و کفر و دروغ و فساد و غیر از آنها.

پیامبر فرمود: «المؤمن أطیب من عمله و الکافر أخبث من عمله».

(مؤمن از عمل خویش پاکتر است و کافر از عمل خویش ناپاکتر).

اسم فاعل این واژه- خبیث و مخبث- است یعنی کسی که خباثت می کند.

(خبر) [خبر]:

الخبر، علم و شناخت و اشیاء معلوم از لحاظ آگاهی و با خبر شدن از آنها.

خبرته خبرا و خبره- یعنی خبردار و آگاه شدم.

أخبرت- یعنی آنچه را که از خبر بدستم آمده، دانستم.

خبره- آگاهی و معرفت بباطن امور و کارها.

خبار و خبراء- یعنی زمین نرم که گاهی به زمینهای مشجّر و با درخت نیز گفته می شود.

مخابره- یعنی مزارعه و زمینی که برای کاشتن در برابر گرفتن مقدار معلوم و معیّنی از محصول بکسی داده می شود.

الخبر- توشه دان کوچک که شتر باربر را هم بهمان شباهت، خبر نامیده اند.

آیه (وَ اللَّهُ (خَبِیرٌ) بِما تَعْمَلُونَ- ۵۳/ آل عمران).

خبیر در آیه فوق یعنی عالم و آگاه به کارهاتان، و گفته اند: یعنی عالم بباطن امورتان.

و نیز- خبیر- بمعنی خبر دهنده و آگاه کننده است، مثل آیات:

(فَیُنَبِّئُکُمْ بِما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۱۰۵/ مائده).

(وَ نَبْلُوَا أَخْبارَکُمْ- ۳۱/ محمّد).

(قَدْ نَبَّأَنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبارِکُمْ- ۹۴/ توبه).

یعنی: از احوالاتتان که خداوند ما را از آن آگاه کرده است، با خبر هستیم.

(خبز) [خبز]:

الخبز، یعنی نان که معروف است.

ص: ۵۷۸

در آیه گوید: (أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِی خُبْزاً- ۳۶/ یوسف) (بر روی سرم نان حمل می کنم).

خبزه- چونه و خمیری که در تنورهای زمینی قرار می دهند (نان کماج) الخبز- یعنی نان گرفتن و خریدن و تحصیل نان و اختبزت: دستور پختن نان دادی.

خبازه- کار نان پذیری و نان پختن، واژه- خبز در باره راندن و حرکت زیاد، و به خاطر شباهتی که ساربانان و شتر بانان سریع السّیر در حرکت، به نان پزی که در پای تنور مرتّبا می جنبد و حرکت می کند دارند به صورت استعاره در باره آنها نیز بکار رفته است.

(خبط) [خبط]:

الخبط، بیراهه رفتن در شب و زدن بی رویه، مثل دست و پا زدن شتر بر زمین و شاخ و برگ زدن درخت با عصا و چوبدستی.

مخبوط و خبط- در معنی یکی است یعنی، زده شده مثل مضروب و ضرب.

سلطان خبوط- بطور استعاره برای ظلم و ستم زمامدار و صاحب قدرت بکار می رود.

اختباط- یعنی بخشش و نیکی خواستن با إبرام و سختی، مثل مطالبه کردن چیزی با جور و ستم که تشبیهی است از چوبدستی و عصا زدن بدرخت برای ریختن برگ.

خدای تعالی گوید: (یَتَخَبَّطُهُ الشَّیْطانُ مِنَ الْمَسِّ- ۲۷۵/ بقره).

(آیه در باره برخاستن از گور ربا خواران است که می گوید کسانی که ربا می خورند از گور خویش بر نمی خیزند مگر مانند برخاستن دیوانه ای که شیطان با دست و پای خویش او را زده است که تشبیهی است به دیوانگی و خبط دماغ، برای اینکه می گفتند داد و ستد هم مانند رباست). و صحیح است که آیه فوق تشبیهی از چوب زدن بدرخت یا نیکی خواستن و طلب بخشش و احسان باشد.

از پیامبر (ص) روایت شده که فرمود: «اللّهمّ إنّی أعوذ بک أن یتخبّطی الشّیطان من المسّ» «۱».

---

(۱) یعنی خدایا از شیطان زدگی و وساوس نفسانی به تو پناه می برم که این سخن پیامبر (ص) توجیهی و تفسیری از سوره (قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مَلِکِ النَّاسِ، إِلهِ النَّاسِ، مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ الْخَنَّاسِ، الَّذِی یُوَسْوِسُ فِی صُدُورِ النَّاسِ، مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ) است و این حدیث و سوره النّاس خود تذکّری است بهمه انسانهای مؤمن که از مراقبت و هوشیاری وسوسه های شیطانی و انسانی غفلت نورزند و مغرور نشوند.

(.

((خبل) [خبل :

الخبال، یعنی فسادی که بانسان و موجود زنـده می رسـد و هیجان و عوارضـی مانند دیوانگی و بیماری مؤثّر در عقل و فکر در او بجا می گزارد.

می گوینـد: خبـل، خبل، خبال- یعنی دیوانه شـد و همچنین خبله و خبّله- اسم فاعلش خابل و جمع آن خبل است، رجل مخبّل یعنی مردی دیوانه.

خدای تعالی گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطانَهً مِنْ دُونِکُمْ لا یَأْلُونَکُمْ خَبالًا- ۱۱۸/ آل عمران).

(ای گسسـتگان از غیر خدا و پیوسـتگان به اللّه، از غیر خویش و بیگانه از خویش محرم و دوست برای اسـرار خود نگیرید زیرا از فساد و تباهی در کارتان دریغ نخواهند کرد) و آیه (ما زادُوکُمْ إِلَّا خَبالًا- ۴۷/ توبه).

و در حدیث «من شرب الخمر ثلاثا کان حقّا علی اللّه تعالی أن یسقیه من طینه الخبال» «۱».

زهیر گوید: هنالک إن یستخبلوا المال یخبلوا «۲» یعنی: اگر از ایشان حتّی افساد و تباه کردن چیزی از شترانشان خواسته

---

(۱) حدیث فوق با اختلاف چند واژه در مآخذ دیگر چنین است «من شـرب الخمر سـقاه اللّه من طینه خبال یوم القیامه» کسـیکه شرب خمر کنـد خداونـد در قیامت او را از چرکابه های دوزخیان خورانـد. در لسان العرب این حدیث با همین عباراتی که در مجمع البحرین است و ذکر شد آمده است، ابن منظور می نویسد: الخبال، عصاره اهل النّار.

ابن الاعرابی: الخبال، السّم القاتل.

و فی الحـدیث «من شـرب الخمر سـقاه اللّه من طینه الخبـال یوم القیـامه» در تفسـیرش آمـده است که- خبال- عصاره و چرکابه دوزخیانست. ابن سیده می نویسد: الخبال ما سأل من جلود اهل النّار: خبال یعنی چرکابه بدن دوزخیان و چیزیکه از پوستهاشان در اثر عـذاب چرکابه شود. امّا شارح مقاییس اللّغه اینطور نقل می کند که «من اکل الرّبا اطعمه اللّه من طینه الخبال یوم القیامه» که بجای میخواره، ربا خواره را ذکر می کند.

(مقاییس اللّغه ۲/ ۲۴۳- لس ۱۱/ ۱۹۸- مجمع البحرین ۵/ ۳۶۲- المحکم ۵/ ۱۲۹).

(۲) مصراع شعر از زهیر بن ابی سلمی که تمام آن چنین است:

شود تباهش می کنند (و بهر حال ردّ سؤال نمی کنند).

(خبو) [خبو]:

خبت النّار تخبو- یعنی لهیب و شعله آتش فرو نشست و از خاکستر پوششی بر آن قرار گرفت.

اصل- خباء «۱»- پرده ای است که چیزی با آن پوشیده شود، غلاف و پوست یا پوست خوشه گندم را نیز- خباء- گویند.

خدای تعالی گوید: (کُلَّما خَبَتْ زِدْناهُمْ سَعِیراً- ۹۷/ اسراء).

یعنی: (هر گاه آتش فرو نشیند لهیب و شعله اش را فزون کنیم).

(خب ء) [خب ء]:

در عبارت، یخرج الخب ء: (آن را از پنهانی آشکار می کند).

خب ء- در باره هر چیزیکه پوشیده و پنهان باشد بکار می رود.

جاریه خبأه- دوشیزه خرد سالی که گاهی ظاهر و گاهی پنهان شود.

الخباء- نشانه و علامتی در جای پنهانی.

(ختر) [ختر]:

الختر- یعنی نیرنگ و خدعه ای که انسان در آن قرار می گیرد و می افتد. و بخاطر کوشش در حیله گری ضعیف و زبون می گردد.

خدای تعالی گوید: (کُلُّ خَتَّارٍ کَفُورٍ «۲»- ۳۲/ لقمان).

هنالک ان یستخبلوا المال یخبلوا و ان یسألوا یعطوا و ان ییسروا یغلوا

یعنی: اگر در آنجا مال و شتری بعاریه خواسته شود دریغ ندارند، و هر گاه چیزی خواسته شود و بخشند و چون طلب بی نیازی شود افراط می کنند.

(مقاییس ۲/ ۲۴۳- المحکم ۵/ ۱۲۹- لس ۱۱/ ۸۱۹).

(۱) خباء در معنی خیمه و خرگاهی که از پشم یا کرک بافته می شود و با دو یا سه ستون برپا می شود. استخباء الخباء- خیمه

را بر پاداشت و داخل آن شد جمع خباء و خباء- اخبیه- است (صحاح- مصباح المنیر).

(۲) تمام آیه چنین است: وقتی که موجی چون ابرهای تاریک در دریا آنها را در میان گیرد با اخلاص خدا را بکمک می طلبند همینکه نجاتشان دادیم و بخشکی رسیدند گروهی از ایشان که مؤمنند راه انکار در پیش نمی گیرند زیرا آیات خدا را انکار نمی کنند مگر نیرنگ باز ناسپاسی، در ذیل این واژه، در تفاسیر دو حدیث آمده است: اوّل- «ما اختر قوم بالعهد الّا تسلّط علیهم العدّو» هیچ قومی در عهد و پیمان نیرنگ نکرد مگر اینکه دشمن بر ایشان چیره شد. دوّم- «العاقل عقور و الجاهل ختور» یعنی دانا در گذرنده، و بخشنده است ولی نادان نیرنگ باز و فریبکار. (الوسیط ج ۱ ص ۲۱۶- مجمع البحرین ۳/ ۲۸۳- لس ۴/ ۲۲۹). [...]

(ختم) [ختم:

الختم و الطّبع، یعنی مهر زدن و پایان دادن، که گفته اند بر دو وجه است.

اوّل- در معنی مصدر- ختمت و طبعت- که همان تأثیر گذاشتن بر چیزی است مثل نقش کردن و اثر گزاردن خاتم و طابع یعنی مهر و انگشتری بر چیزی «۱» (شبیه امضاء).

دوّم- اثر و نتیجه ای که از مهر زدن و نقش کردن حاصل می شود که گاهی معنی آن گسترش می یابد و در معنی پیمان گرفتن از کسی یا پیمان بستن در چیزی یا منع و بازداشتن از بهره مندی است از چیزی بکار می رود مثل اعتبار مفهومی که با مهر زدن آخر کتابها و فصول آنها برای ممانعت از افزودن بر آنها و داخل شدن چیزی بآنها حاصل می شود، مثل آیات: (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ «۲»-

---

(۱) انگشتر و انگشتری حلقه هائی است با نگین که در گذشته نام اشخاص و کلماتی بر نگین فلزّی و پهن آن حکّ می کردند و می کندند و با آنها زیر نامه ها و پایان کتابها را مهر می زدند تا بنام و نقش صاحب انگشتر باشد، پیامبر (ص) و امامان (ع) و خلفاء راشدین (رض) هر کدام چنان نقش خاتمی داشته اند و غالبا مفاهیمی متعالی بر آنها نوشتند.

مسعودی در باره خاتم پیامبر (ص) و خلفاء اینطور می نویسد: و اتّخذ رسول اللّه الخاتم فی المحرم و نقش علیه محمّد رسول اللّه و کاتب ملوک، و نفذت کتبه و رسوله الیهم یدعوهم الی الاسلام- (التّنبیه و الاشراف ۲۲۵ الی ۲۶۰).

یعنی: پیامبر (ص) خاتم و مهری با نقش (محمّد رسول اللّه) برگزید برای زمامداران معاصر خویش نامه هائی با همان نقش خاتم فرستاد و آنها را باسلام دعوت کرد و سپس می نویسد: مهر ابو بکر (نعم القادر اللّه) و نقش خاتم عمر (کفی بالموت واعظا یا عمر) و نقش خاتم عثمان (آمنتم باللّه عظیم) و نقش خاتم علی (ع) (الملک للّه) و نقش خاتم امام حسن (ع) (الحمد للّه مبید الامم و محی الرّمم) یعنی حمد و ستایش خدائی راست که ملّت ها را پیاپی جانشین یکدیگر می کند و استخوانهای پوسیده را زنده، و نقش مهر عمر بن عبد العزیز (لکلّ عمل ثواب) بوده است. معنی واژه خاتم ما یختم به، است، یعنی چیزی که با آن هر چیزی پایان می پذیرد و ختم می شود و در باره پیامبر اسلام برای پایان پذیرفتن امر نبوّت و پیامبری یعنی اکمال دین و رسالت الهی گفته شد (وَ لکِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خاتَمَ النَّبِیِّینَ- ۴۰/ احزاب).

(۲) راغب رحمه اللّه برای آیه (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره) به چهار واژه مترادف آن بترتیب آیات (طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- أَغْفَلْنا قَلْبَهُ، عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّهً- قُلُوبَهُمْ قاسِیَهً اشاره کرده است که لازم است به علل چنین محرومیتی از خود آیات قرآن در باره کفّار اشاره شود که تصوّر و توهّمی از جبر و ظلم و یا سلب تکلیف در باره کفّار بوجود نیاید، بایستی در چنین مواردی بمطالب و آیات قبل و بعد این آیات توجّه داشت.

۷/ بقره).

مثلا در باره (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره) قبلش می گوید (إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا یُؤْمِنُونَ- ۶/ بقره) پس مسلّم شد که مقدّمه مهر زدن بر دلها از خود آنهاست که با عناد و لجاجت در برابر تمام بشارتها و انذارها و آگاهیها کفر ورزیدند و نخواسته اند حقّ را بپذیرند که نتیجه اش محرومیّت از فهم حقایق و ایمان است.

در باره آیه دوّم- که می گوید: (أَغْفَلْنا قَلْبَهُ- ۲۸/ کهف) قبلش چنین است (وَ اتَّبَعَ هَواهُ وَ کانَ أَمْرُهُ فُرُطاً- ۲۸/ کهف) یعنی او به دنبال هوای نفسانی خویش است و کار خود را تباه و ضایع کرده پس بی خبری دلش از حقایق، نتیجه دنباله روی از هواهای نفسانی است.

و امّا آیه سوّم (عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّةً- ۲۵/ انعام) در باره آندسته از اهل کتاب است که خداوند می فرماید: تو را مانند فرزندانشان می شناسند که پیامبر هستی امّا ایمان نمی آورند و ستمکارند (وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللَّهِ کَذِباً أَوْ کَذَّبَ بِآیاتِهِ إِنَّهُ لا یُفْلِحُ الظَّالِمُونَ- ۲۱/ انعام).

پس علّت اینکه بر دلهاشان پرده ای از عدم فهم حقایق کشید شده نتیجه ستمگری و افترا و دروغ خود آنهاست.

آیه چهارم- (قُلُوبَهُمْ قاسِیَةً- ۱۳/ مائده) قساوت قلبشان را خداوند با دلیل بیان می کند که (فَبِما نَقْضِهِمْ مِیثاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ، وَ جَعَلْنا قُلُوبَهُمْ قاسِیَةً یُحَرِّفُونَ الْکَلِمَ عَنْ مَواضِعِهِ ...- ۱۳/ مائده) در باره عدّه ای از بنی اسرائیل است که می گوید بخاطر اینکه میثاق و پیمان با پیامبرشان را شکستند بچنان سرنوشتی دچار شدند.

و در آیه قبل می گوید: (لَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِیثاقَ بَنِی إِسْرائِیلَ ... فَمَنْ کَفَرَ بَعْدَ ذلِکَ مِنْکُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَواءَ السَّبِیلِ- ۱۲/ مائده) پس می بینیم بعد از نشان دادن همه راهها و اتمام حجّتها و بشارت و انذارها باز کفر می ورزند و نتیجتا راهی بحقّ ندارند و از مزایای ایمان و پاداش و وصول به رضوان خدای محرومشان می کند، پس:

خانه دل نیست جای صحبت اغیار دیو چو بیرون رود فرشته در آید

بگفته مولوی:

گژ روی جفّ القلم کژ آیدت راستی آری سعادت زایدت

چون بد زد دست شد جفّ القلم خورده باده مست شد جفّ القلم

ذرّه ای گر جهد تو افزون شود در ترازوی خدا موزون شود

معنی جفّ القلم کی این بود که جفاها با وفا یکسان شود

بل جفا را هم جفا جفّ القلم و ان وفا را هم وفا جفّ القلم

بنابراین سرشت آینه دل که خدایش آفریده همین است که با پاکی عمل پاک و با آلودگیها ناپاک و چرکین شود و آینه ناصاف صفا نبیند، و خدایش با چنان خواصّی آفریده لذا، شرح صدر دادن او به پیامبران و اولیاء و شهداء و صدّیقین و مردان خدا بعد از پاکی دل و ایمان آنهاست و بستن راه درک و فهم هم بعد از کفران ما، جفّ القلم- از حدیث نبوی است که فرمود: «جفّ القلم و کتب ان لا یستوی الطّاعه و المعصیه، لا یستوی الامانه و السّرقه، جفّ القلم ان لا یستوی الشّکر و الکفران، جفّ القلم انّ اللّه لا یضیع اجر المحسنین».

ص: ۵۸۳

(وَ خَتَمَ عَلی سَمْعِهِ وَ قَلْبِهِ- ۲۳/ جاثیه).

گـاهی واژه- ختم- در معنی بـدست آوردن اثری از چیزی است، باعتبـار نقشـی و اثری که از ختم یعنی مهر کردن حاصل می شود.

و گاهی هم واژه- ختم- در معنی به پایان رسانیدن چیزی توجیه و بیان می شود، در این معنی گفته اند:

ختمت القرآن- یعنی خواندن قرآن را بپایان رساندم و به آخرش رسیدم.

و در آیات (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره) و (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَکُمْ وَ أَبْصارَکُمْ وَ خَتَمَ عَلی قُلُوبِکُمْ- ۴۶/ انعام) که اشـاره ای است بجریـان عـادتی که خداونـد انسـان را بر آن قرار داده است که هر گـاه انسـان کـارش در اعتقـاد باطل و انجام گناهان و محظورات بنهایت رسـید و به هیچ روی نگرشی و توجّه ای بحقّ در او نباشد، آن اعتقاد و انجام پیاپی گناهان حالتی را در او بوجود می آورد که دیگر عادت بانجام معاصـی و گناهان را نیکو می شمرد گوئی در آن حالات بوضعی کشانده می شود که دل و جانش برای پذیرش حقّ و ایمان بسته و مهر شده است.

و بر این اساس است آیه (أُولئِکَ الَّذِینَ طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ، وَ سَمْعِهِمْ وَ أَبْصارِهِمْ- ۱۰۸/ نحل).

و نیز در این آیه خدای عزّ و جلّ فرماید: (وَ لا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ عَنْ ذِکْرِنا- ۲۸/ کهف).

بکـار رفتن- إغفـال- بصورت اسـتعاره در همـان معنی است که گفته شـد و همینطور اسـتعاره- أکنّه در آیه زیر (وَ جَعَلْنـا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّهً أَنْ یَفْقَهُوهُ در آیه (وَ جَعَلْنا قُلُوبَهُمْ قاسِیَهً- ۱۳/ مائده).

جبّائی می گوید: (خداوند دلهای کفّار را مهر می زند تا دلالتی بر کفر کافران باشد و فرشـتگان آنها را بشناسـند و برای ایشان چیزی نخواهد نظر جبّائی چیزی

قلم تقـدیر نوشت که طـاعت و معصـیت، امـانت و خیـانت، شـکر و کفر برابر نیست و خشک شـد قلم که غیر اینها نویسـد زیرا خدای پاداش نیکان ضایع نگرداند.

از حقیقت را در بر ندارد زیرا گفته او اگر این نشانه و علامت یا مهر زدن بر دلهای کفّار چیزی محسوس باشد بایستی صاحبان تشریح نیز آنها را درک کنند و آن اثرات محسوس را دریابند و اگر مهر زدن بر دلها امری عقلانی و غیر محسوس باشد پس آگاه شدن فرشتگان بر اعتقادات کافران بی نیاز از استدلال است و به اثر حسّ نیازی نیست.

بعضی از دانشمندان گفته اند مهر زدن بر دل شهادت دادن خدای تعالی است بر اینکه او ایمان نمی آورد.

و آیه (الْیَوْمَ نَخْتِمُ عَلی أَفْواهِهِمْ- ۶۵/ یس) یعنی از سخن گفتن بازشان می داریم.

و آیه ((خاتَمَ النَّبِیِّینَ «۱»)- ۴۰/ احزاب) در وصف پیامبر (ص) است زیرا او پیامبری را ختم کرد یعنی با آمدنش آنرا به إتمام رسانید.

و آیه ((خِتامُهُ) مِسْکٌ- ۲۶/ مطفّفین) گفته اند چیزی است که با آن چیز دیگری مهر می شود و معنایش منقطع شدن و پایان آن است که پایان دهنده نوشیدن چیزی است یعنی تتمّه و باقیمانده اش نیز در پاکی، و خوشبوئی همچون مشک و عبیر است.

سخن کسیکه در معنی آیه (خِتامُهُ مِسْکٌ- ۲۶/ مطفّفین) می گوید: آن نوشیدنی با مشک و عبیر ختم و مهر شده است صحیح نیست زیرا شربت و نوشیدنی

---

(۱) ازهری می نویسد: الخاتم بالکسر الفاعل و بالفتح ما یوضع علی الطّینه و الختام الذّی یختم علی الکتاب، یعنی خاتم با کسره حرف (ت) اسم فاعل است یعنی پایان دهنده و با فتحه حرف (ت) چیزی است که بر گل یا طبیعت چیزی می زنند مهر را هم بر پایان کتاب می زنند و چیزی است که با آن مهر کنند.

رافعی در ذیل- طبع و ختم- می نویسد: خاتم با کسره و فتحه حرف (ت) که البتّه با کسره مشهورتر است همان چیزی است که پایان می دهد و با آن چیزی پایان می پذیرد، برای سکّه زدن واژه- طبع- بکار می رود، و می گویند: طبعت الدّراهم- یعنی پولها و درهم ها را سکّه زدم.

ابن سیده هم می نویسد: خاتم القوم آخرهم و خاتم النّبیّین ای آخرهم یعنی ختم کننده هر ملّتی آخر آن ملّت است و ختم کننده پیامبران آخر ایشان که با فتحه حرف (ت) نیز خوانده شده و در یک معنی است، ولی قرائت مشهور با کسره حرف (ت) است.

(مصباح المنیر- تهذیب اللّغه- المحکم- ۵/ ۹۶).

بایستی در ذات و مایع خودش معطّر و خشبو باشد پس اگر با مشک یا مادّه خوشبو ختمش کنند و به پایانش رسانند فایده و سودی برای پاکی و خوبی آن نخواهد داشت در وقتی که خود آن نوشیدنی پاک و خوشبو نباشد.

(خد) [خد]:

خدای تعالی گوید: (قُتِلَ أَصْحابُ الْأُخْدُودِ- ۴/ بروج).

خدّ و أخدود- گودال چهار گوشه و کندن زمین با عمق، و ژرفناکی است جمع- أخدود- أخادید- و اصلش از- خدّی الإنسان- یعنی دو گونه طرفین صورت انسان که دماغ یا بینی را در میان می گیرد. واژه خدّ بطور استعاره برای زمین و دیگر چیزها بکار می رود مثل استعاره نمودن صورت و چهره برای سایر پدیده ها و اجسام و معانی (صورت زمین، صورت حساب، صورت کائنات).

تخدّد اللّحم- یعنی از بین رفتن گوشت از ظاهر جسم.

خدّدته فتخدّد- لرزان و مضطرب و کم گوشتش کردم و همانطور شد.

(خدع) [خدع :

الخداع یعنی وارد کردن دیگری به کاری غیر از آنچه او در صدد آن بوده و کاری را با فریب و نیرنگ بر خلاف آنچه که پوشیده داشته آشکار کند.

خدای تعالی گوید: (یُخادِعُونَ اللَّهَ- ۹/ بقره) یعنی پیامبر و اولیاء خدا را فریب می دهند. (امّا جز خودشان را فریب نمی دهند).

۱- و از آنجائیکه رفتار و معامله و برخورد با پیامبر (ص) مانند معامله با خداوند است، نیرنگ آنها را نیز در باره اولیاء خدا بخود نسبت داده از این روی فرمود:

(إِنَّ الَّذِینَ یُبایِعُونَکَ إِنَّما یُبایِعُونَ اللَّهَ- ۱۰/ فتح).

یعنی: (کسانی که با تو پیمان می بندند در حقیقت با خدا پیمان بسته اند).

۲- از این جهت کارهای پلید و زشتشان را خدعه و فریب نامیده است تا هشداری و تنبیهی بر عظمت و شکوه پیامبر (ص) و اولیائش باشد ولی سخن لغت شناسان بر اینکه در اضافه شدن- یخادعون- به، اللّه- مضاف حذف شده است و مضاف الیه، بجای مضاف قرار گرفته (منظور این است که بایستی گفته شود کارهای خدعه آمیزشان).

امّا باید دانسته شود که با ذکر مضاف در اینگونه عبارت مقصودی را که از علم و آگاهی بر دو وجهی که قبلا ذکر شد، از آن حاصل نمی شود، یعنی، ۱- ناروائی و پلیدی کارشان در قصدی که از مکر و نیرنگ دارند، که می خواهند با فریب دادن پیامبر (ص) خدای را فریب داده باشند.

۲- در عبارت- یخادعون اللّه- تنبّه و هشداری است بر اینکه خدعه و فریب آنها نسبت به پیامبر (ص) آنقدر بزرگ است که گوئی چنان رفتار مکر آمیز، خدعه با خداوند است همانطور که در بیعت گفت:

(إِنَّ الَّذِینَ یُبایِعُونَکَ إِنَّما یُبایِعُونَ اللَّهَ- ۱۰/ فتح) و (وَ هُوَ خادِعُهُمْ

- ۱۴۲/ آل عمران) ذکر شده است.

خدع الضّبّ- سوسمار در سوراخش پنهان شد، بکار بردن واژه خدع- در باره سوسمار برای اینست که هر کس در سوراخش دست ببرد مانند عقرب دستش را می گزد از این روی پنداشته اند- عقرب- است تا جائیکه بصورت ضرب المثل گفته اند:

العقرب بوّاب الضّبّ- عقرب دربان و پرده دار سوسمار است و به جهت فریبکاری سوسمار بطور ضرب المثل می گویند: أخدع من ضبّ، یعنی مکّارتر از سوسمار.

طریق خادع و خیدع- یعنی راهی گمراه کننده و بیراهه گوئی که مسافرین و راهروانش را فریب می دهد.

مخدع- خانه ای در خانه دیگر یعنی تو در تو، گوئی که سازنده آنخانه با این عمل خواسته کسیکه قصد رسیدن باو را دارد فریب دهد.

خدع الرّیق- سرابی که با درخشیدنش از دور فریب می دهد در وقتی که آبی در آن نباشد یا کم باشد و از دور دریاچه ای بنظر آید.

أخدعان- یعنی دو رگ حجامت پشت و گردن که گاهی پیدا و زمانی ناپیداست.

خدعته- رگ حجامتش را بریدم، و در حدیث «بین یدی السّاعه سنون

خدّاعه» «۱».

یعنی: در آستانه قیامت سالهائی فریبنده است که سالی با خشکی و سالی با فراوانی جلوه می کند.

(خدن) [خدن:

خدای تعالی گوید: (وَ لا مُتَّخِذاتِ أَخْدانٍ «۲»- ۲۵/ نساء) أخدان جمع- خدن- یعنی یار و مصاحب و همسخن دائمی و بیشتر در باره کسی که برای میل و خواهش نفسانی و شهوانی دوستی می کند بکار می رود.

خدن المرأه و خدینها- یاران آن زن (خدین و خدن هر دو مفرد است).

شاعر گوید: خدین العلی، یعنی دوست بلند مرتبه که استعاره است مثل اینکه می گویی:

یعشق العلی و یشبّب بالنّدی و ینسب بالمکارم:

(بشرافت و بزرگی عشق می ورزد، در سخاوت و بخشش غزل می سراید و به مکارم اخلاق خود را نسبت می دهد).

---

(۱) در حدیثی بسیار آموزنده و انسان ساز در ذیل این واژه چنین آمده است که پیامبر (ص) فرمود:

۱- «ایّاکم و الخدعه» یعنی از خدعه و مکر بر حذر باشید و دوری کنید.

۲- «اعوذ بک من صاحب الخدیعه ان رأی حسنه دفنها و ان رأی سیّئه افشاها» بخداوند از نیرنگ فریبکار پناه می برم زیرا اگر خوبی می بیند پنهان می کند و هر گاه بدی می بیند افشاء می کند.

(مجمع البحرین ۴/ ۳۲۹)

(۲) آیه فوق اشاره بدوستانی است که بر اساس لذّت خواهی طرح دوستی می ریزند و در قرآن در آیه، یکی اشاره بمردان است که می گوید:

(وَ لا مُتَّخِذِی أَخْدانٍ- ۵/ مائده) یکی هم در باره زنان که (وَ لا مُتَّخِذاتِ أَخْدانٍ- ۲۵/ نساء) یعنی:

مردان و زنان پاکدامن، و پرهیزکاری که چنان دوستانی هوس باز را در کانون خانوادگی و شرافت خویش راه نمی دهند و بر نمی گزینند، در جاهلیّت چنین رسمی بوده که بنام دوست بودن همواره در حضور و غیاب همسران با یکدیگر آمیزش می نمودند و یکی از علّتهای فساد اخلاق جنسی و کشتن دخترها که ارزش زن را در دنیای جاهلی ناچیز کرده بود، همین شیوه ناپسند و دوستی های غیر انسانی بوده که اسلام بخاطر باز گرداندن شخصیّت واقعی زنان و مصون بودن خانواده ها از جدال و خطرات جدائی و نابسامانی آن را ناروا دانسته و منع نموده است.

صاحب تبیان رحمه اللّه در ذیل آیه فوق می نویسد: «و المخدن هو الصّدیق یکون للمرأه یزنی بها سرّا کذا کان فی الجاهلیّه» یعنی در جاهلیت پنهانی با زنان روابط جنسی می داشتند و اسلام آنرا قدغن کرده. (التّبیان ج ۳ ص ۱۷۰).

ص: ۵۸۸

.(خذل) [خذل :

خدای تعالی گوید: (وَ كانَ الشَّيْطانُ لِلْإِنْسانِ خَذُولًا- ۲۹/ فرقان) یعنی:

ناسودمند و زیاد بی بهره.

خذلان- یاری نرساندن و ترک کمک از کسیکه گمان یاریش می رفت و لذا گفته اند:

خذلت الوحشیّه ولدها- آن حیوان بیابانی بچّه اش را ترک کرد و بی بهره ساخت.

تخاذلت رجلا فلان- آنمرد پاهایش سست و ضعیف شد.

اعشی گوید:

بین مغلوب تلیل خدّه و خذول الرّجل من غیر کسح «۱»

رجل خذله- مردی که بسیار بی بهره است و محرومیّت دارد، و شکست خورده است.

(خذ) [خذ]:

خدای تعالی گوید: (فَخُذْ ما آتَيْتُكَ وَ كُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ- ۱۴۴/ اعراف).

عبارت- خذوه اصلش از- أخذ است که در ذیل (الف) بیان شده است.

(خر) [خر]:

(فَكَأَنَّما خَرَّ مِنَ السَّماءِ- ۳۱/ حجّ) گوئی که از آسمان سرنگون شده است.

---

(۱) اعشی یا میمون بن قیس شاعری جاهلی است از قبیله بکر بن وائل که بخاطر ضعف دیدگانش اعشی نامیده شده و بکنیه ابو بصیر صدایش می زنند، شاعری مدّاح و شعر را وسیله ارتزاق و کسب معاش قرار می داده و از کرانه های خلیج تا عمّان و یمن و حیره و عربستان و شام و فلسطین را برای مدّاحی زیر پا می نهاد در اشعارش واژه های مختلف بخصوص کلمات فارسی یافت می شود بیت فوق از یکی از قصائد خمریّه- اوست که وصف فلاکت باری از مستان بی خبر از جهان علم و عقل را نشان می دهد می گوید، ۱-

فتری الشّرب نشاوی بطحوا مثل ما مدت نصاحات الربح ۲-

بین مغلوب تلیل خده و خذول الرّجل من غیر کسح

۱- سپس تو شاربین و مستان را می بینی که از مستی بروی زمین افتاده و چون طناب بوزینه ه باین طرف و آن طرف کشانده می شدند.

۲- و همچنین در میانشان افراد سر خورده، زمین خورده، بر وی در افتاده و لنگ لنگان روندگانی را که از بیماری لنگ نبودند بلکه از بی خودی.

و چقدر شعر سنائی شاعر عارف ما زیباست آنجا که می گوید:

نکند دانا مستی نخورد عاقل می ننهد مرد خردمند سوی پستی پی

چه خوری چیزی که از خوردن آن چیز ترا نی چنان سرو نماید به نظر سرو و چونی

خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ- ۱۴/ سباء).

(در باره وفات حضرت سلیمان است که روزی در اوج قدرتش بر عصایش تکیه داده بود و در حال خواب جان بجان آفرین تسلیم کرد تا اینکه موریانه ها عصایش می خورند و بروی در می افتد، پریان می فهمند که او مرده است، و اگر پریان غیب می دانستند که هیچکس غیب نمی داند جز باذن او).

و در آیه (فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ- ۲۶/ نحل) پس معنی- خرّ- سقوط و افتادن است که با صدای ریزش و افتادن همراه باشد یعنی: یسمع منه خریر.

خریر- صدای ریزش آب و وزش باد و دیگر چیزهائی است که از بالا به پائین سقوط می کند.

خدای تعالی گوید: (خَرُّوا لَهُ سُجَّداً- ۱۰۰/ یوسف) بکار بردن خرّوا- دو معنی را با یکدیگر نشان می دهد، سقوط و افتادن با رسیدن صدای آنها با تسبیح همراه است چون بعد از آن می گوید:

(وَ سَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ- ۱۵/ سجده) و هشداری است بر اینکه آن صدا، صدای تسبیح بحمد خداوند است نه چیز دیگر.

(خرب) [خرب:

ویران شد خرب المکان خرابا- آن مکان ویران شد، خرابی ضدّ آبادی و ساختن است.

خدای تعالی گوید: (يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَ أَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ- ۲/ حشر).

یعنی (خانه های خود را بدست خویش و بدست مؤمنین خراب می کنند).

تخریب کرد بدست خویش، برای این بود که خانه ای برای پیامبر و یارانش باقی نماند و گفته اند: با بیرون رفتن از آن خانه ها خرابش می کردند.

خربه- شکافتگی و چاک خوردگی گوش باین تصوّر که گوشش خراب شده است و نیز هر سوراخی و منفذی که مدّور باشد.

رجل أخرب و امرأه خرباء- مثل- أقطع و قطعاء یعنی مرد و زن گوش چاک خورده و سوراخ شده و بر این اساس بریدگی سر ظرف چرمی آب (مشک آب) بآن تشبیه شده و گفته اند:

خربه المزاده- که استعاره ای است از گوش و گوشه آن ظرف چرمی (مزاده، یعنی توشه دان چرمی).

خارب- صفتی است مخصوص شتر دزدها.

شاعر گوید: أبصر خربان فضاء فانکدر یعنی: (به غازهایی که از فضا فرود می آمدند نگریست).

(خرج) [خرج:

خرج، یخرج، خروجا، از جایش یا حالش بیرون آمد و ظاهر شد، چه آنکه بیرون آمدن از خانه ای یا شهری یا لباسی باشد و خارج شدن از حالت نفسانی باشد و چه در اسباب خارج از حال.

خدای تعالی گوید: (فَخَرَجَ مِنْها خائِفاً یَتَرَقَّبُ- ۲۱/ قصص) و (فَما یَکُونُ لَکَ أَنْ تَتَکَبَّرَ فِیها فَاخْرُجْ- ۱۳/ اعراف).

و آیه (وَ ما تَخْرُجُ مِنْ ثَمَراتٍ مِنْ أَکْمامِها- ۴۷/ فصّلت) (یعنی آنچه را که بصورت میوه از شکوفه ها بیرون می آید.

و (فَهَلْ إِلی خُرُوجٍ مِنْ سَبِیلٍ- ۱۲/ غافر) و (یُرِیدُونَ أَنْ یَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ وَ ما هُمْ بِخارِجِینَ مِنْها- ۳۷/ مائده).

(إِخْراج)- (مصدر باب افعال) بیشتر در اجسام گفته می شود، مثل آیات:

(أَنَّکُمْ مُخْرَجُونَ- ۳۵/ مؤمنون) و (کَما أَخْرَجَکَ رَبُّکَ مِنْ بَیْتِکَ بِالْحَقِّ- ۵/ انفال).

و (وَ نُخْرِجُ لَهُ یَوْمَ الْقِیامَهِ کِتاباً- ۱۷/ اسراء).

و (أَخْرِجُوا أَنْفُسَکُمُ- ۹۳/ انعام).

و (أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْیَتِکُمْ- ۵۶/ نمل).

گاهی إخراج- در امور تکوینی که پیدایش و والایش آن از فعل خدای تعالی است گفته می شود مثل آیات:

(وَ اللَّهُ أَخْرَجَکُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهاتِکُمْ- ۷۸/ نحل).

و (فَأَخْرَجْنا بِهِ أَزْواجاً مِنْ نَباتٍ شَتَّی- ۵۳/ طه).

و خدای تعالی گوید: (یُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً مُخْتَلِفاً أَلْوانُهُ- ۲۱/ زمر).

(تَخْریج)- هم بیشتر در علوم و صناعات گفته می شود.

خرج و خراج- هم برای چیزهائی است که از زمین و آشیانه حیوانات و مانند آنها بدست می آید.

خدای تعالی گوید: (أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجاً فَخَراجُ رَبِّکَ خَیْرٌ- ۷۱/ مؤمنون).

اضافه شدن واژه- خراج- بخدای تعالی در آیه فوق برای آگاهی دادن باین مطلب است که خداوند کسی است که آنرا الزام و واجب کرده است (یعنی آیا می پندارند که از ایشان هزینه و خرج و مزدی می خواهی در حالیکه رزق و روزی خداوندت به از آنست که می پندارند: (وَ هُوَ خَیْرُ الرَّازِقِینَ- ۷۲/ مؤمنون، و باز در همین معنی در آیه دیگر فرمود: (نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَ إِیَّاکُمْ- ۳۱/ اسراء).

واژه خرج- از- خراج- شمولش بیشتر و عمومیّتش فزون تر است.

خرج یا هزینه در برابر دخل قرار داده شده.

خدای تعالی گوید: (فَهَلْ نَجْعَلُ لَکَ خَرْجاً- ۹۴/ کهف).

(سخن مردمی است که ذو القرنین را در ساختن سدّ یاری کردند و از او می پرسند که آیا هزینه اش را به تو بدهیم و او پاسخ می دهد (ما مَکَّنِّی فِیهِ رَبِّی خَیْرٌ- ۹۵/ کهف)، آن قدرت و توانایی که اللّه تعالی بمن داده است بهتر از کمک مالی شماست، شما با نیروی بدنی کمک کنید).

یؤدّی خرجه- یعنی هزینه جنسی و سهم قرار دادی خود را پرداخت و همانگونه که مردم خراج خود را به سرپرست و متصدّی خراج می پردازند.

خرج- همچنین در معنی ابر است که جمعش- خروج- یعنی ابرهاست.

الخراج بالضّمان- یعنی چیزی که از مال فروشنده بازاء خسارت در پیمان فروش، خارج و گرفته می شود.

خارجی- کسی است که ذاتا از حالات و موقعیّت های سایر اقرانش خارج می شود که گاهی این کلمه بصورت مدح و زمانی بشکل ذمّ و ناپسند بکار می رود.

بصورت مدح و پسندیده مثل کسیکه به منزلتی برتر از مقام خانوادگی خویش و به کسی که برتر از او بوده برسد و بصورت ذمّ و ناپسند، اطلاق واژه

خارجی- وقتی است که کسی بمنزلتی پائینتر از آنچه که بود و به کسی که پائینتر از او بوده می رسد و بر آن معنی بصورت مدح می گویند:

فلان لیس بإنسان- یعنی: (او برتر از انسان است).

چنانکه شاعر گوید:

فلست بإنسی و لکن کملأک تنزّل من جوّ السّماء یصوب «۱»

.یعنی: (تو از انسانها نیستی بلکه فرشته ای که از جوّ متعالی آسمان فرود آمده ای).

و گاهی واژه خارجی بصورت مذموم و ناپسند بکار می رود مانند آیه (إِنْ هُمْ إِلَّا کَالْأَنْعامِ- ۴۴/ فرقان).

خرج- دو رنگ مخلوط سیاه و سپید است.

ظلیم أخرج و نعامه خرجاء- یعنی شتر مرغ نرینه و مادینه سیاه و سپید.

أرض مخترجه- زمینی که بخاطر جابجا گیاه داشتن و نداشتن دو رنگ است یعنی سبز و خاکی بنظر می آید.

خوارج- هم بخاطر خروج و بیرون رفتنشان از اطاعت امام آنچنان نامیده شدند.

و الخوارج لکونهم خارجین عن طاعه الإمام «۲».

(خرص) [خرص:

الخرص: بر چیدن و ارزیابی کردن میوه و زراعت.

---

(۱) شعر فوق از ابو وجزه- از شعراء قبل از اسلام است که بنا بگفته ابو عبیده ستایشگر نعمان بن منذر بوده و شعر را در مدح او سروده است کسائی گفته است ملائکه از- الوک- یعنی ملاک- است.

(۲) واژه شناسان هر کدام خوارج را بنحوی تفسیر کرده اند:

ازهری می گوید: و الخوارج قوم من اهل الاهواء لهم مقاله علی حدّه یعنی: خوارج گروهی از هوی پرستانند که بایستی جداگانه در باره ایشان سخن گفت.

ابن منظور می نویسد: الخوارج طائفه منهم لزمهم هذا الاسم لخروجهم عن النّاس: یعنی خوارج گروهی از حروریه هستند که چنین نامی بخاطر اینکه از میان مردم خارج شدند و بر آنها خروج کردند یافته اند.

صاحب الوسیط می نویسد: الخوارج فرقه من الفرق الاسلامیّه خرجوا علی الامام علی (ع) و خالفوا رأیه.

ص: ۵۹۳

و- الخرص- یعنی چیدن میوه، مثل- نقض،- خرص بجای چیده شده و محصول هم بکار می رود مثل- نقض بجای منقوض، گفته اند- خرص- همان دروغ گفتن است:

خدای تعالی گوید: (إِنْ هُمْ إِلَّا یَخْرُصُونَ- ۱۱۶/ انعام) گفته شده معنایش- یکذبون- است یعنی دروغ می گویند.

و آیه (قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ- ۱۰/ ذاریات) یعنی مرگ و نفرین بر دروغ گویان، حقیقتش این است که هر سخنی از روی گمان و تخمین گفته شده آن را- خرص- می گویند خواه با چیزی مطابقت کند یا مخالفت، از آنجائیکه گوینده اش آن سخن را از روی علم و آگاهی نگفته است و نه بر مبنای غلبه یقین و شنیدن، بلکه بر اساس گمان و تخمین سخن گفته است مثل عمل کسی است که از روی حدس و گمان مقدار میوه ها را بر درخت تخمین می زند پس هر کس چنان سخنانی بر آن طریق بگوید دروغگو است هر چند که سخن او با آنچه که از آن سخن خبر داده مطابقت داشته باشد (یعنی سخنش با محتوای سخن یکی باشد مثل اینکه به پیغمبر (ص) می گفتند شهادت می دهم که تو پیامبر (ص) خدائی این

نویسنده الموسوعه العربیّه می نویسد: اوّلین گروهی در اسلام که بر علی (ع) و یارانش خروج کردند و تحکیم را ردّ نمودند همین گروه بودند، که اغلب بدوی بودند و بعدها در برابر امویان و عبّاسیان ایستادند و بدسته هائی تقسیم شدند مهمترینشان- ازارقه- نجدات- اباضیه- صفریّه هستند عمل را جزو ایمان شمردند می گفتند هر که واجبات و فرائض را ترک کند با او بایستی حرب کرد تا برگردد.

مسعودی می نویسد: در زمان عمر بن عبد العزیز عدّه بسیاری از ایشان ناتوان شدند زیرا او را عادل می دانستند گفتند:

فاشهدوا انّک علی الحقّ و انّا برئ ممّن برئ منک: یعنی گواه باشید که تو بر حقّی و هر کسی از تو بری باشد ما هم از او بری هستیم.

شهرستانی در الملل و النّحل می نویسد: کلّ من خرج علی الامام الحقّ الذّی اتّفقت الجماعه علیه یسمّی خارجیا.

یعنی هر کسی که بر امام حقّی که اجماع مسلمین پیرو او هستند خروج کند خارجی نامیده می شود.

(المحکم ۵/ ۳- تهذیب ۴/ ۲۵۱- الوسیط ۱/ ۲۲۴- مروج الذّهب ۳/ ۱۹۱- موسوعه/ ۷۶۷- الملل و النّحل ۱/ ۱۱۴).

سخن گر چه با واقع سخن درست است امّا با نیّات و علم واقعی آنها و باطن آنها برابر نبوده پس خرص، و دروغ است).

چنانکه در باره منافقین خدای عزّ و جلّ گوید:

(إِذا جاءَکَ الْمُنافِقُونَ قالُوا نَشْهَدُ إِنَّکَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ إِنَّکَ لَرَسُولُهُ وَ اللَّهُ یَشْهَدُ إِنَّ الْمُنافِقِینَ لَکاذِبُونَ- ۱/ منافقون).

یا اظهار دوستی کردن و تعریف کردن از کسی به منظوری غیر از آنچه که اظهار می شود هر چند که تعریف با واقع برابر باشد).

(خرط) [خرط]:

خدای تعالی گوید: (سَنَسِمُهُ عَلَی الْخُرْطُومِ- ۱۶/ قلم).

یعنی همواره عار و ننگ ملازم و همراه اوست و با اوست به طوری که از او جدا نشود، در اصطلاحی می گویند:

جدعت أنفه- یعنی بینی او بریده شد، خرطوم همان بینی فیل است و بخاطر زشت بودنش خرطوم نامیده شده.

(خرق) [خرق:

خرق یعنی پاره شدن و بریدن چیزی بر روش فساد، و تباهی و بدون اندیشه و تفکّر.

خدای تعالی گوید: (أَ خَرَقْتَها لِتُغْرِقَ أَهْلَها- ۷۱/ کهف).

(موسی بدوست و همراهش می گوید: تو کشتی را شکستی تا غرقشان کنی کاری خطیر انجام دادی، او در جواب گفت: نگفتم تو با من صبر و شکیبائی نتوانی داشت).

پس- خرق- یعنی شکستن که ضد- خلق- یعنی ایجاد کردن است زیرا- خلق- آفریدن از روی حساب و اندازه و ارزش و مدار است ولی- خرق- بدون اندازه و ارزش یعنی بی رویّه.

خدای تعالی گوید: (وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِینَ وَ بَناتٍ بِغَیْرِ عِلْمٍ- ۱۰۰/ انعام).

یعنی: از راه و روش بیمورد و بیحساب چنان حکم کردند و به اعتبار معنی بریدن در واژه- خرق می گویند.

خرق الثّوب و خرّقه- یعنی جامه و پارچه را برید و آنرا پاره کرد.

خرق المفاوز- بیابانها را طیّ کرد.

اخترق الرّیح- باد بشدّت وزید و گذشت.

خرق و خریق- بعبور از بیابانهای وسیع بکار می رود یا باعتبار وزش شدید باد زیاد در آنجا و یا باعتبار فلات بودن و گستردگی و پهنائی آن، و همچنین خرق رعد و برقی «۱» است که ابرها را دو پاره می کند و گفته شده- خرق- سوراخ بزرگ گوش است.

صبیّ أخرق و امرأه خرقاء- یعنی دختر و زنی که نرمه گوششان شکافته شده.

خدای تعالی گوید: إِنَّکَ (لَنْ تَخْرِقَ) الْأَرْضَ- ۳۷/ اسراء) در این آیه دو سخن است:

اوّل- لن تخرق- در آیه به معنی- لن تقطع- یعنی تو هرگز زمین را نپیموده ای.

دوّم- لن تخرق- در آیه به معنی- لن تثقب- یعنی تو هرگز از این سوی زمین سوراخ نکرده ای که بآن سوی زمین بروی، که باعتبار سوراخ کردن نرمه گوش چنین گفته شده، و باعتبار بی ارزش بودن می گویند:

رجل أخرق و خرق و امرأه خرقاء- یعنی مرد و زن خنگ و نادان در کار.

ریح خرقاء- در باره باد بهمان شباهت خنگی و کودنی در باره بادی است که سخت و همه جانبه می وزد.

روایت شده است که: «ما دخل الخرق فی شی ء إلّا شانه».

یعنی: (جهالت و نادانی در کاری داخل نمی شود مگر اینکه آنرا تباه

---

(۱) در حدیثی از علی (ع) آمده است که «البرق مخاریق الملائکه» اراده أنها آله تزجر بها الملائکه السّحاب و سوقه یعنی برق وسیله ای است که فرشتگان یا کارگزاران خدای در طبیعت بوسیله آن ابرها را می رانند.

ابن عبّاس این حدیث را چنین تفسیر نموده که: برق همچون تازیانه ای از نور است که ابرها با آن حرکت می کنند (مجمع البحرین ۵/ ۱۵۴- لسان العرب ۱۰/ ۷۶) و امروز تا اندازه ای وجود نیروهای مختلف در ابرها که با برخوردشان بیکدیگر رعد و برق در آنها تولید می شود، مسلّم است تا آیندگان چه دریابند.

می کند).

مخرقه- خود را برای رسیدن چیزی بنادانی زدن که در این معنی بطور استعاره بکار رفته است.

مخراق- یعنی توپ بازی بچّه ها که با گلوله کردن پارچه و بهم بستن آن برای پرتاب به یکدیگر باین معنی که چیز دیگری در پارچه است، و پرتاب می شود بکار رفته است.

(خزن) [خزن:

الخزن، نگهداشتن چیزی در گنجینه و خزانه، سپس به هر چیزی که پنهانی، مثل راز و سرّ حفظ و نگهداری می شود تعبیر می شود.

خدای تعالی گوید:

و وَ إِنْ مِنْ شَیْ ءٍ إِلَّا عِنْدَنا خَزائِنُهُ- ۲۱/ حجر).

وَ لِلَّهِ خَزائِنُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۷/ منافقون).

که اشاره بقدرت پروردگار تعالی است بر آنچه که را که می خواهد ایجاد کند و بیافریند و یا اشاره بحالتی است که پیامبر (ص) بآن اشاره فرموده که:

«فرغ ربّکم من خلق الخلق و الرّزق و الأجل» یعنی: (پروردگارتان ایجاد و آغاز آفریدن و رزق و مدّت حیات آنها را بپایان رسانده است).

و آیه فَأَسْقَیْناکُمُوهُ وَ ما أَنْتُمْ لَهُ بِخازِنِینَ- ۲۲/ حجر) گفته شده، معنای- خازنین- ثابت قدمان در شکر و سپاسگزاری است، یا اشاره به این آیه است که می فرماید: أَ فَرَأَیْتُمُ الْماءَ الَّذِی تَشْرَبُونَ أَ أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ ... «۱»- ۶۸/ واقعه).

---

(۱) چون روش تفسیری راغب رحمه اللّه همان سنت و روش امامان علیهم السّلام و بعضی از صحابه و تابعین رضوان اللّه علیهم است.

گاهی در ذیل یک واژه آیه ای را که واژه را در بر ندارد برای تأیید معنای لغت و آیه مورد بحث ذکر می کند مثلا در آیه فوق که فَأَسْقَیْناکُمُوهُ وَ ما أَنْتُمْ لَهُ بِخازِنِینَ- ۲۲/ حجر) (شما که طبیعت را آبیاری نمی کنید) است برای رساندن مفهوم ما أَنْتُمْ لَهُ بِخازِنِینَ- ۲۲/ حجر) و اینکه مایه حیاتی درختان و گیاهان که همان آب است از ناحیه فرمان الهی و سنّت او در طبیعت جریان می یابد، آیه دیگری در تأییدش ذکر می کند که مفهوم صحیح آیه را بر خلاف آن چیزی که با کلمه قیل بیان کرده روشن سازد و

(خَزَنَهُ)- جمع خازن- است و در آیه وَ قالَ لَهُمْ خَزَنَتُها- ۷۱/ زمر) در صفت بهشت و دوزخ است.

و آیه وَ لا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِی خَزائِنُ اللَّهِ- ۳۱/ هود).

یعنی: بشما نمی گویم که مقدورات و امکاناتی که مردم را باز دارد، من دارم، زیرا واژه- خزن- یعنی گنجینه کردن که نوعی از منع و باز داشتن آنها از دیگران است، و گفته اند:

خزائن اللّه- یعنی بخشایش گسترده و جهانشمول خدای، و نیز گفته شده معنایش همان امر- کن- است یعنی باش و ایجاد شو.

(و لذا پیامبر (ص) می گوید: من چنین قدرتهائی ندارم یعنی به چنان بخشایشی و نه چنان فرمانی).

الخزن فی اللّحم- اصلش ذخیره کردن گوشت است که بطور کنایه بکهنه شدن و متعفّن شدن آن گفته شده پس خزن اللّحم و خنز- در اصل یکی است یعنی آن گوشت بد بو و فاسد شد که- خزن و خنز- در یک معنی است.

(خزی) [خزی:

خزی الرّجل یعنی آن مرد شکسته و فرسوده شد که یا از ناحیه و جان و نفسش و یا از سوی دیگران خوار شده است چیزی که جان و نفس آدمی را بفرسودگی و خواری می کشاند حیاء و شرم زیاد است و مصدر آن- خزایه- است.

رجل خزیان و امرأه خزیی- یعنی مرد و زن بسیار کمرو و شرمگین جمع آن- خزایا- است.

می گوید: معنی صحیح اشاره باین آیه است که أَ فَرَأَیْتُمُ الْماءَ الَّذِی تَشْرَبُونَ أَ أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ- ۶۸/ واقعه) آیا نمی بینید آبی را که می نوشید شما نازل نکردید پس ما أَنْتُمْ لَهُ بِخازِنِینَ- ۲۲/ حجر).

شما دریاها را نیافریده اید که آب را در آنجا برای خود ذخیره کرده باشید و خورشید را نیافریده اید که آب ذخائر دریاها را بصورت ابر در آورد و در نقاط مختلف فرو ریزاند و شما نیستید که چنان قوانینی در پهنای عالم آفریده باشید شما تنها درک می کنید و بخود می بالید و سر از اطاعت حقّ بر می پیچید زهی غفلت و کور دلی:

اگر باران بکوهستان نبارد بسالی دجله گردد خشک رودی [...]

و در حدیث «اللّهمّ احشرنا غیر خزایا و لا نادمین» (خداوندا ما را نه پشیمان و نه شرمگین محشور فرما).

امّا خواری و سرشکستگی که از سوی دیگران بانسان می رسد نوعی از استخفاف و سبکی است که در این معنی مصدرش- خزی- است.

رجل خزی- یعنی مرد سر شکسته و سبک و خوار شده.

خدای تعالی گوید: ذلِکَ لَهُمْ خِزْیٌ فِی الدُّنْیا- ۳۳/ مائده).

و إِنَّ الْخِزْیَ الْیَوْمَ وَ السُّوءَ عَلَی الْکافِرِینَ- ۲۷/ زمر).

و فَأَذاقَهُمُ اللَّهُ الْخِزْیَ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۲۶/ زمر).

و لِنُذِیقَهُمْ عَذابَ الْخِزْیِ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۱۶/ فصّلت).

مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَ نَخْزی ۱۳۴/ طه).

وزن باب افعال از این واژه در هر دو معنی یعنی- خزایه و خزی أخزی یخزی اخزاء- است.

خدای فرماید: یَوْمَ لا یُخْزِی اللَّهُ النَّبِیَّ وَ الَّذِینَ آمَنُوا- ۸/ تحریم).

(هنگامه ای که خداوند پیامبر و مؤمنین را خوار و سبک نمی کند).

و عبارت- لا یخزی- نزدیک تر است هر چند که جایز است و می تواند از هر دو مصدر باشد.

و آیه رَبَّنا إِنَّکَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَیْتَهُ- ۱۹۲/ آل عمران) که در این آیه از- خزایه- است و می تواند از- خزی- هم باشد و همینطور آیات: مَنْ یَأْتِیهِ عَذابٌ یُخْزِیهِ- ۳۹/ هود).

وَ لا تُخْزِنا یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۱۹۴/ آل عمران) و وَ لِیُخْزِیَ الْفاسِقِینَ- ۵/ حشر) و وَ لا تُخْزُونِ فِی ضَیْفِی- ۷۸/ هود).

و بر اساس آنچه گفتیم معنی فعل- خزی- یعنی خوار شد، در حالتی است که منشاء خواری از خود انسان و نفس انسان باشد مثل- الهون و الذّل- که در اینصورت ناپسند نیست چون دیگری بر او تحمیل نکرده است و هر گاه استخفاف و خواری از سوی دیگر باشد می گویند:

الهون و الهوان و الذّلّ- که در اینصورت ناپسند و مذموم است.

(خسر) [خسر]:

الخسر و الخسران- یعنی کم شدن سرمایه زندگی که بانسان نسبت داده می شود و می گویند:

خسر فلان- یعنی او زیانمند شد و خسارت دید، گاهی خسران و زیان و ضرر، بکار و عمل هم تعلّق می گیرد می گویند:

خسرت تجارته:

آیه تِلْکَ إِذاً کَرَّهٌ خاسِرَهٌ- ۱۲/ نازعات) (یعنی آن عمل بازگشتی است با زیانکاری و خسارت).

و گاهی واژه- خسران- در باره دستاوردهای زندگی مثل مال و مقام دنیائی است که بیشتر هم چنین است، بکار می رود و همینطور در زیانمندی دستاوردهای و نتایجی که از حالات نفسانی حاصل می شود مثل از دست دادن صحّت و سلامت و عقل و ایمان و ثواب و این قسمت دوّم یعنی زیان نفسانی و روانی همان است که خدای تعالی آن را خسران مبین نامیده است و گوید الَّذِینَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ أَهْلِیهِمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ أَلا ذلِکَ هُوَ الْخُسْرانُ الْمُبِینُ- ۱۵/ زمر).

و وَ مَنْ یَکْفُرْ بِهِ فَأُولئِکَ هُمُ الْخاسِرُونَ- ۱۲۱/ بقره).

و الَّذِینَ یَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِیثاقِهِ ... تا أُولئِکَ هُمُ الْخاسِرُونَ- ۲۷/ بقره).

و فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِیهِ فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخاسِرِینَ- ۳۰/ مائده).

و وَ أَقِیمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَ لا تُخْسِرُوا الْمِیزانَ- ۹/ الرّحمن).

که در آیه اخیر عبارت- و لا تخسروا المیزان- جایز است اشاره ای باشد به در نظر گرفتن و خواستن عدالت در وزن و ترک ظلم در آن چیزی که بایستی در سنجیدن بدست آید.

و نیز جایز است- و لا تخسروا المیزان- اشاره به عمل کردن و بدست آوردن چیزی باشد که در قیامت مایه خسران نمی شود پس معنی اخیر و آنچه را که در باره آن آیه است در آیه وَ مَنْ خَفَّتْ مَوازِینُهُ- ۹/ اعراف) آمده است که هر دو معنی را شامل می شود، و گر نه خویشتن را خسارت زده اند. و هر خسران و زیانی

که خداوند تعالی در قرآن ذکر کرده است بر همین معنی اخیر است که غیر از زیانهای مالی و دستآوردهای دنیائی، و تجارتی بشری است.

(خسف) [خسف:

خسوف یعنی ماه گرفتگی و- کسوف- یعنی خورشید گرفتگی.

گفته اند- کسوف- برای ماه و خورشید هر دو بکار می رود و حالتی است که مقداری از نور آنها کم می شود، ولی خسوف وقتی است که همه قرص ماه و خورشید تاریک شود.

خدای تعالی گوید: فَخَسَفْنا بِهِ «۱» وَ بِدارِهِ الْأَرْضَ- ۸۱/ قصص) (که در باره مدفون

---

(۱) قسمتی از آیه ۸۱/ قصص در باره قارون یعنی نماینده استکبار پیشگان و مال اندوزان و زر پرستان جامعه بشری است که ترجمه آیاتش چنین است: «قارون از خویشان موسی بود و بر آنها ستم کرد و یاغی شد کلید صندوقهای آهنی و زر و سیمش را بسختی برایش حمل می کردند قومش باو گفتند مغرور مباش که خداوند تبهکاران را دوست ندارد بوسیله این ثروت باد آورده افزون از حدّ که از زمین و جهان خدا بتو رسیده سرای آخرت و جهان جاوید فراهم کن بهره خویش نیز بر گیر و بازاء نصیب دنیائیت فساد در زمین راه مینداز (انّ اللّه لا یحبّ المفسدین) پاسخ دادن این مال و سرمایه بهره علم و دانش من است او نمی دانست که قوی تر از او را در گذشته هلاک کردیم، قارون مغرور با تمام تجمّل و زینت و اسکورت خویش در میان مردم ظاهر می شد دنیا دوستان نیز آرزوی ثروت او را می کردند ولی کسانی که دانش حقیقی داشتند بآنها می گفتند وای بر شما کسانیکه از قارونها و بتها گسسته و به اللّه پیوسته اند و بشایستگی عمل می کنند بهره و پاداش خدائیشان نیکوتر است و تنها پایداران و صابرانی بآن می رسند، آنگاه خداوند آیه فوق را بیان می کند که قارون را با خانه اش که مرکز سرمایه تفاخر و زر و سیمش بود در زمین فرو بردیم و در حالی به گور پر غرورش سرنگون شد که هیچکس یاریش نکرد زیرا او از یاری شوندگان نبود».

دو نکته تفسیری علمی و اعجاز قرآن در این داستان وجود دارد:

اوّل- اینکه قارون می گوید: إِنَّما أُوتِيتُهُ عَلى عِلْمٍ عِنْدِي- ۷۸/ قصص).

یعنی: در اثر علمی که دارم قارون شدم و ما امروز قدرتهای جهانی را می بینیم که با همان منطق قارونی دنیا خوارند، و بر جهانیان استکبار می ورزند.

دوّم- اینکه سرنوشت محتوم قارونیان تاریخ خواری و بد نامی است و عبارت- به و بداره- یعنی خودش و متعلّقات زندگیش سرنگون شد، دورنمائی است از آینده دنیای قارونیان و گورشان و مژده ای به مستضعفین صالح عالم که جهان از آن ایشان است و لطمه ای از قارونها نخواهند دید.

بگفته سعدی:

بخیل توانگر بدینار و سیم چو ماریست بالای گنجی مقیم

پس از سالها می نماید زرش که لرزد عذابی چنان بر سرش

بسنگ اجل ناگهان بشکنند بآسودگی گنج قسمت کنند

ص: ۶۰۱

شدن قارون و گنجهای اوست).

و گفت لَوْ لا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنا لَخَسَفَ بِنا- ۸۲/ قصص) (اگر لطف و منّت خدای بر ما نبود بزمین فرو می رفتیم).

و در حدیثی از پیامبر (ص) آمده است که: (إنّ الشّمس و القمر آیتان من آیات اللّه لا یخسفان لموت أحد و لا لحیاته) «۱».

عین خاسفه- وقتی است که حدقه چشم دیده نمی شود که از معنی خسوف

تو غافل در اندیشه سود و مال که سرمایه عمر شد پایمال

بکن سرمه غفلت از چشم پاک که فردا شوی سرمه در چشم خاک

(۱) یکی از عالیترین جریان تاریخی و عظمت و شکوه مقام پیامبر (ص) حدیث فوق است که کاملا معروف است، پیامبر (ص) بعد از مرگ فرزندش این حدیث را فرموده و عموم واژه نویسان و مفسّرین آنرا نقل کرده اند که در زمان حیات پیامبر (ص) و همان روزی که فرزندش از دنیا می رود خورشید گرفتگی و کسوفی رخ می دهد.

ابو الحسن علیّ بن حسین مسعودی در کتاب بسیار ذی قیمت (التّنبیه و الاشراف) چنین می نویسد:

فی شهر ربیع الاوّل تو فی ابراهیم بن رسول اللّه (ص) و کان من مولده الی وفاته سنه و عشره اشهر و عشره ایّام و کسفت الشّمس یومئذ، فقال قوم انّما کسفت لموته، فصلّی رسول اللّه (ص) صلاه الکسوف ثمّ قال: ایّها النّاس انّ الشّمس و القمر آیتان من آیات اللّه عزّ و جلّ لا یکسفان لموت احد و لا لحیاته فإذا رأیتم ذلک فافزعوا الی اللّه.

یعنی در ماه ربیع الاوّل ابراهیم فرزند پیامبر (ص) که یک سال و دو ماه و ده روز عمر داشت وفات کرد در آن روز خورشید گرفتگی روی داد مردم گفتند این رویداد در اثر فوت فرزند پیغمبر (ص) است همینکه پیامبر (ص) چنان سخنانی شنید پس از اقامه نماز آیات برخاست و چنین گفت:

ای مردم خورشید و ماه دو آیه از آیات خدای عزّ و جلّ هستند و برای فوت کسی خورشید گرفتگی پیش نمی آید، هر گاه چنین حوادثی دیدید بسوی خدا روی آورید.

به راستی که اگر نبود نشانه ای بر صحّت پیامبری و عظمت و شکوه مقام پیامبر اسلام، این حادثه و سخن پیامبر با مقایسه و روش و سخنان صاحبان مکاتب دیگر همین یک حدیث کافی بود که جهانیان سر تسلیم در پیشگاه مقام نبوّتش بگذارند، آخر مگر نه این است که مکتب های غیر الهی بویژه مکتب مادّی و ماتریالیسم که در زمان ما مسائلی پیش آورده در سرلوحه فلسفه و عمل آنها نوشته است:

«برای رسیدن به هدف هر وسیله مجاز است و هدف وسیله را توجیه می کند.»

آیا این سخن همین نیست که در دنیای شرق و غرب مادی عمل می شود؟ و برای رسیدن بثروت و قدرت به اعمال عوامفریبانه و به هر دما گوژی دست می زنند یعنی دستور می دهند روشهای نامشروع را بکار ببرید و حقیقت را پنهان سازید (سند شماره ۸ ذیل کتاب جهان در قرن بیستم ص ۲۲۲) حالا بایـد در نظر داشت که اگر پیامبر (ص) از جانب خدای مبعوث نبود و باندازه ذرّه ای سیاستهای دنیا پرستانه و عوامفریبانه پیشروان مکاتب در وجودش و در کارش بود از این حادثه خورشید

نقل شده.

بئر مخسوفه- وقتی است که آب چاه کم یا تمام می شود که باز از همان ماه گرفتگی و خسوف است.

(چون دهانه چاه و چشم هر دو همچون دایره ماه حلقوی و مدّور است).

و چون از ماه گرفتگی تصوّر سستی و ضعیفی می شود لذا- خسف- را بصورت استعاره ذلّت و خواری تعبیر می کنند. و می گویند- تحمّل فلان خسفا یعنی او سستی و خواری را تحمّل کرد و پذیرفت.

(خسا) [خسا]:

خسأت الکلب فخسأ- یعنی سگ را با خواری زدم و راندم.

این فعل در وقتی بکار می رود که بسگ بگوئی- اخسأ- (به فارسی چخ- و منظور راندن اوست).

خدای تعالی در وصف کفّار در دوزخ می کند: (اخْسَؤُا فِیها وَ لا تُکَلِّمُونِ- ۱۰۸/ مؤمنون).

(همانطوریکه کفّار در دنیا دیگران را با توهین و زجر می رانند و از همه چیز محروم می کنند لذا در قیامت بچنان راندنی عینا جزا داده می شود).

و آیه قُلْنا لَهُمْ کُونُوا قِرَدَةً خاسِئِینَ- ۱۶۶/ اعراف) و عبارت و خسأ البصر- یعنی چشمش از خواری بسته شد.

و آیه خاسِئاً وَ هُوَ حَسِیرٌ- ۴/ الملک) یعنی دور و ناامید شد.

(خشب) [خشب :

خدای تعالی گوید: کَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ- ۴/ منافقون) این تشبیه، بخاطر ناچیزی و پریشانی آنها است که سودی و فایده ای جز زیان برای سایرین ندارند.

خشب جمع- خشب- است و از این واژه عبارات زیر:

خشبت السّیف- یعنی شمشیر را صیقل دادم، ساخته شده چون با نوعی چوب شمشیرها را زنگ زدائی و صیقل می داند و آن چوب را هم مصقل- یا

گرفتگی و فوت فرزندش چگونه برداشت می کرد در حالیکه مردم هم همان عقیده و باور را داشتند امّا او مردم را بیش از پیش بآیات خدا توجّه می دهد و این نیست مگر اینکه بگوئیم وجود او، عمل او، اندیشه او و سراسر حیات او، لحظه لحظه

آیاتی از شکوه و قدرت آفریدگار است و بس.

ص: ۶۰۳

صیقل دهنده می گویند.

جمل خشیب- شتری که نو سال است و پیرو شکسته نشده که به:

سیف خشیب- یعنی شمشیر تازه صیقلی شده، تشبیه شده است.

تخشّبت الإبل- یعنی چوب را خورد.

جبهه خشباء- چهره ای خشک و بی روح همچون چوب و کسیکه بی آزرم و بی حیاست با آن عبارت تعبیر می شود، همانطور که گاهی چنان چهره ای به سنگ سخت نیز تشبیه شده مثل سخن این شاعر که می گوید:

و الصّخر هش عند وجهک فی الصّلابه:

یعنی سنگ سخت در محکمی و صلابت در مقابل چهره تو نرم است.

مخشوب- در هم آمیخته و مخلوط با چوب که عبارتست از پستی، و ناچیزی.

(خشع) [خشع :

الخشوع، یعنی تضرّع و زاری، واژه خشوع بیشتر در حالاتی که در اعضاء بدن ظاهر می شود بکار می رود ولی- تضرّع در معنی زاری و فروتنی است و بیشتر در حالتی که در دل و خاطر انسان بوجود می آید بکار می رود لذا در روایت گفته شده: «إذا ضرع القلب خشعت الجوارح».

یعنی: (هر گاه دل متأثّر شود اعضاء بدن فرمانبردار و خاشع می شود).

خدای تعالی گوید: وَ یَزِیدُهُمْ خُشُوعاً- ۱۰۹/ اسراء).

و الَّذِینَ هُمْ فِی صَلاتِهِمْ خاشِعُونَ- ۲/ مؤمنون). و وَ کانُوا لَنا خاشِعِینَ- ۹۰/ انبیاء). و خَشَعَتِ الْأَصْواتُ- ۱۰۸/ طه).

(صداها آرام می گیرد و نرم می شود).

و خاشِعَةً أَبْصارُهُمْ- ۴۳/ قلم).

(دیدگانشان فروهشته است نه خیره).

(أَبْصارُها خاشِعَةٌ- ۹/ نازعات).

کنایه از همان حالت و فروتنی و آگاهی و بیم داشتن آنهاست چنان که فرمود:

إِذا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا- ۴/ واقعه).

و إِذا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزالَها- ۱۱/ الزّلزال).

و يَوْمَ تَمُورُ السَّماءُ مَوْراً وَ تَسِيرُ الْجِبالُ سَيْراً- ۱۰/ طور).

(آيات اخير همگى در صفت اوضاع طبيعت در آستانه قيامه است).

(خشى) [خشى:

الخشيه، بيمى است كه با تعظيم و بزرگداشت چيزى همراه است و بيشتر اين حالت از راه علم و آگاهى نسبت بچيزى كه از آن خشيت و بيم هست حاصل مى شود لذا دانشمندان مخصوص چنان حالتى هستند، كه فرمود:

إِنَّما يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ- ۲۸/ فاطر).

و وَ أَمَّا مَنْ جاءَكَ يَسْعى وَ هُوَ يَخْشى ۹/ عبس).

و مَنْ خَشِيَ الرَّحْمنَ- ۳۳/ ق).

و فَخَشِينا أَنْ يُرْهِقَهُما- ۸۰/ كهف).

و فَلا تَخْشَوْهُمْ وَ اخْشَوْنِي- ۳/ مائده).

و يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَهِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَهً- ۷۷/ نساء).

و فرمود: الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسالاتِ اللَّهِ وَ يَخْشَوْنَهُ وَ لا يَخْشَوْنَ أَحَداً إِلَّا اللَّهَ- ۳۹/ احزاب).

و وَ لْيَخْشَ الَّذِينَ ...- ۹/ نساء).

يعنى: تا با درك و فهم از گناهش پروا دارند.

خداى تعالى فرمايد: خَشْيَهَ إِمْلاقٍ- ۳۱/ اسراء) يعنى: فرزندانتان را از بيم آنكه نكند به آنها سختى و قحطى برسد نكشيد.

و آيه وَ خَشِيَ الرَّحْمنَ بِالْغَيْبِ- ۱۱/ يس) بهشت براى كسى است كه بمقتضاى شناخت او در جانش حالتى از پرهيزكارى و پروا هست.

(خصّ) [خصّ:

التّخصيص و الإختصاص و الخصوصيّه و التّخصّص يعنى اختصاص يافتن و مربوط شدن جزئى از چيزى بآنچه كه در كلّى با

آن چیز همسان نیست و مشارکت ندارد (مثل اختصاص یافتن ابرو به چهره آدمی در حالی که از جنس پوست و گوشت چهره نیست امّا جزئی از چهره است) و این واژه بر خلاف واژه

ص: ۶۰۵

- عموم و تعمیم و تعمّم- است.

خاصان و ویژه گان انسان نیز کسانی هستند که با نوعی از جوانمردی و بخشش و کرامت بانسان وابسته می شوند.

(خاصّه) ضد عامّه است: خدای تعالی گوید: وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً- ۲۵/ انفال) یعنی: بکله آن فتنه عمومیت و فراگیری خواهد داشت و عموم شما را در بر می گیرد.

فعل آن- خصّه بکذا و یخصّه و اختصّه یختصّه است، خدای تعالی فرماید:

يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشاءُ- ۱۰۵/ بقره).

(خصاص) البیت: شکاف و سوراخهای خانه.

خصاصه- یعنی فقر و تنگدستی که تعبیری است از همان شکاف و روزنه خانه و سوراخهای غربال که بسته و مسدود نشده باشد و نیز به یاری و دوستی بی خللی که یافت نمی شود تعبیر شده است.

و آیه وَ يُؤْثِرُونَ عَلى أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كانَ بِهِمْ خَصاصَةٌ- ۹/ حشر).

یعنی: (با اینکه خویشتن بچیزهائی نیاز دارند دیگران را بر خویش مقدّم دارند).

بجای- خصاصه- در آیه ممکن است- خصاص- بگویی باز در یک معنی است.

الخصّ- خانه و اتاقی که از نی یا شاخه درخت ساخته می شود زیرا چنان اتاقی و خانه ای دارای (خصاصه) یعنی سوراخ و منفذ است.

(خصف) [خصف:

خدای تعالی گوید: وَ طَفِقا يَخْصِفانِ عَلَيْهِما- ۲۲/ اعراف) (مربوط به داستان آدم است که پس از آگاهی از برهنگی خویش برگهای درختان را برای پوشش بر خود نهادند).

خصفه- سبد و زنبیل که از برگ خرما بافته شده و از این واژه است.

و نیز- خصفه- جامه ضخیم و پشمی، جمعش- خصف، خصفت النعّل بالمخصف- میخ را با چکش به کفشم کوبیدم.

روایت شده است که «کان النّبیّ صلّی اللّه علیه و سلّم یخصف نعله» یعنی: پیامبر (ص) خود بدست خویش کفشش را می دوخت و میخ بر آن می کوفت.

خصفت الخصفه- برگها را بهم بافتم.

أخصف و خصیف- طعام و غذای دو رنگ و حقیقتش اینست، که مقداری شیر روی خرما ریخته شود و غذا را دو رنگ کند.

(خصم) [خصم:

الخصم مصدر است، خصمته یعنی با او به خصومت و نزاع برخاستم.

فعل آن- خاصمته و خصمته و مخاصمه و خصاما- است.

خدای تعالی گوید: وَ هُوَ أَلَدُّ الْخِصامِ- ۲۰۴/ بقره) و هُوَ فِی الْخِصامِ غَیْرُ مُبِینٍ- ۱۸/ زخرف) (یعنی دشمنی پنهانی).

سپس بطرف مخاصمت و دعوا خصم گفته اند که در جمع و مفرد هر دو بکار می رود و شاید تثنیه آنهم بصورت خصمان بکار رود.

اصل- مخاصمه- اینستکه طرفین دعوا با یکدیگر گلاویز شوند، و هر کدام از طرفین گوشه بار و کیسه و متاع دیگری را بگیرد و بکشد.

روایت شده که «نسیته فی خصم فراشی» یعنی: آنرا در گوشه زیر اندازم بجای گذاشتم و فراموش کردم، جمع- خصم- خصوم و أخصام است.

خدای تعالی گوید: خَصْمانِ اخْتَصَمُوا- ۱۹/ حج) یعنی آن دو گروه که نزاع کردند و از این روی، اختصموا- را بصورت جمع بیان کرده فرمود: لا تَخْتَصِمُوا- ۲۸/ ق) و وَ هُمْ فِیها یَخْتَصِمُونَ- ۲۶/ شعراء).

(خصیم)- کسیکه زیاد مخاصمه می کند و در آیه فرمود: فَإِذا هُوَ خَصِیمٌ مُبِینٌ- ۴/ نحل).

(خَصْم)- هم کسی است که کارش و ویژگیش خصومت است و فرمود: قَوْمٌ خَصِمُونَ- ۵۸/ زخرف) (آیه در باره فرعونیان است که در پرستش فرعون متعصّب بودند و در اثر فسق همواره با پیامبرانی چون حضرت موسی و عیسی (ع) خصومت می ورزیدند که در آیه قبلش فرمود: کانُوا قَوْماً فاسِقِینَ- ۵۴/ زخرف)-

گوئی که فسق یعنی با ذلّت و خلافکاری غیر خدای پرستیدن است که نتیجه اش خصومت با انبیاء و پاکان است).

(خضد) [خضد]:

«۱»: خدای تعالی گوید: فِی سِدْرٍ مَخْضُودٍ- ۲۸/ واقعه).

یعنی شاخه ای یا درختی که خارش بریده و زدوده شده.

گفته می شود- خضدته فانخضد (خارش را زدودم و چنان شد که اسمش مخضود، خضید و خضد- است.

خضد مثل نقض- بجای اسم مفعول یعنی- خضود و منقوض- بکار می رود و از این تعبیر عبارت:

خضد عنق البعیر است- یعنی گردن شتر را شکست که شکستن برای- خضد- بطور استعاره بکار رفته است.

(خضر) [خضر]:

خدای تعالی گوید: فَتُصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً- ۶۳/ حجّ)- (زمین سبز می شود) و آیه ثِیاباً خُضْراً- ۳۱/ کهف) خضره- جمع- أخضر است و خضره- رنگی است میان سیاه و سپید یعنی سبز پر رنگ که بسیاهی نزدیکتر است و شبیه تر است از اینجهت سیاه را سبز گفته اند و سبز را سیاه چنانکه شاعر گوید:

قد أعسف النّازح المجهود معسفه فی ظلّ أخضر یدعوها مه البوم «۲»

---

(۱) و حدیثی از این واژه روایت شده که قریش و دشمنان پیامبر، و اسلام می پنداشتند چون پیامبر فرزند ذکوری ندارد بنابر این دین اسلام و حکومت اسلامی منقطع خواهد شد که البتّه این طرز تفکّر از همان اساس، و بنای حکومت اریستو کراسی یعنی حکومت اشرافیت که یکی از اصولش اصل توارث در زمامداری است سر چشمه گرفته بود و خداوند اساس حکومت اشرافیت را با نداشتن فرزند ذکور پیامبر بر هم زد و سوره کوثر اشاره به همین مطلب است که انتشار خیر و برکت نبوّت از خاندانت بوسیله فرزندی که زمامدار نخواهد بود و دختر است در جهان گسترده می شود و آنکه چنان طرز فکر اشرافی دارد و می گوید: پس از فوت پیامبر (ص) دینش بر پا نخواهد بود منقطع می شود خود آنها از آثار خیر محرومند هر چند که دهها فرزند و خروارها زر و سیم، یا سرزمینهای و املاک فراوان داشته باشند و گفت:

إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الْأَبْتَرُ- ۳/ کوثر) و حدیثی که این آیه و آینده اسلام را روشن می کند اینست که «تقطع به دابرهم و تخضد به شوکتهم».

با اسلام و ادامه اساس اسلام همه نقشه هاشان بر باد رفته، از یاد خیر محروم می شوند و شوکتشان که همان خار وجودیشان است شکسته خواهد شد.

(مجمع البیان- ۱۰/ ۵۵۰- مجمع البحرین ۳/ ۴۳).

(۲) شعر فوق از ابو الحرث ملّقب به ذو الرّمه است اشعارش بیشتر در مدح حکّام اموی و وصف و

قسمت سرسبز روستاهای عراق را بخاطر زیادی نخلستانها و باغات که از دور سیاه به نظر می آید- سواد- گفته اند.

خضره- را هم- دهمه- نامیده اند که همان سبز پر رنگ است.

در سخن خدای سبحان که می فرماید: مُدْهامَّتانِ- ۶۵/ الرّحمن) یعنی دو بهشت سر سبز و خرّم (مفردش- مدهامّه از فعل- ادهام یدهام ادهیمام) است، در سخن پیامبر (ص) هست که «إیّاکم و خضراء الدّمن» و خود پیامبر (ص) این سخن را تفسیر فرمود که: «المرأه الحسناء فی منبت السّوء» «۱».

مخاضره- داد و ستد در میوه و سبزیجات قبل از چیدن و رسیدن آنها است.

خضره- خرما بنی که خرمایش هنوز زرد نشده می ریزد.

(خضع) [خضع :

خدای تعالی گوید: فَلا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ- ۳۲/ احزاب) (ترجمه تمام آیه چنین است- اشاره به زنان است که می گوید با ناز و خشوع یعنی با نرمی با

غزل است که او را در طبقه- اخطل و فرزدق و جریر بحساب می آورند جز اینکه تقوای اسلامی را رعایت نکرده و شعرش را در خدمت امویان و خمّاران (می خوارگان) قرار داده و از اینجهت دیوانش اوّلین بار در انگلستان توسّط مکارت نی در سال ۱۹۱۹ میلادی چاپ شده در شعر فوق می گوید:

ستمکار بیگانه (در مآخذ دیگر بجای المجهود- واژه- المجهول آمده است) کوشش کرد که در سایه فریبکاری در دوستی و موّدت دیر پای ما با ستمگری اخلال کند که جغد بوم مرگ او را فرا خواند و سرش را طلبید.

(۱) در حدیث اوّل بصورت تشبیه فرموده: از سبزه هایی که در اطراف خیمه ها و چادرها که در اثر ریزش نشخوار و مدفوع حیوانات ظاهر می شود و سبزه زاری سطحی است که زرد پژمرده می شود دوری کنید و بعد فرمود یعنی در انتخاب زن و همسر اصالت خانوادگی و اخلاق و خوی نیک را در نظر گیرید نه تنها زیبائی ظاهری را، بدیهی است در سخن نخستین پیامبر (ص) اگر چه تشبیهی عمیق و اجتماعی و ادبی است، امّا با موضوعی دقیق و انسانی به بهترین امر محسوس بیان شده که از جنبه علمی و بهداشتی هم در خور دقّت است زیرا چنان سبزه هایی (دمن) همواره مرکز فضولات دامها و رشد بیماریهاست هر چند که سبزیش زودرس و چشمگیر است ولی پایانش درد آورد و بیماری زاست.

مدهامّه: مرغزار سرسبز و خرّم.

مردان غیر سخن نگوئید تا در دلشان با هوسها بشما طمع نکنند بلکه با آزرم و وقار و پسندیده سخن گوئید- و قلن قولا معروفا، نیکو و متین با همه سخن گوئید).

خضوع- همان- خشوع- است یعنی فرو افتادگی و نرمی که قبلا گفته شد (در واژه خشع).

رجل خضعه- مرد بسیار افتاده و فروتن.

خضعت اللّحم- یعنی گوشت را تکّه تکّه کردم و بریدم.

ظلیم أخضع- شتر مرغ کج گردن.

(خط) [خط]:

الخطّ مثل مدّ است یعنی کشیدن و ادامه یافتن، هر چیزی هم که طولی دارد خط گویند.

خطوط انواعی دارد که مهندسین در باره سطح و دایره و منحنی و شکسته و برگشته یا منکسر از آنها یاد می کنند و هر سرزمینی که طولش زیاد است بخط تعبیر می شود مثل خطّ یمن- که نیزه های خطّی آنجا معروف است و هر جائی که انسان آنجا را برای خودش خطّ بکشد و حفر کند، می گویند:

خطّ و خطّه- زمین خشک بی باران است که در میان دو سرزمین پر باران حاصل خیز قرار گرفته، گوئی که در میان آندو زمین مثل خطّی شکسته است و از آن دو جدا است. کتابت و نوشتن هم بخط تعبیر شده است.

خدای تعالی گوید: وَ ما کُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ کِتابٍ وَ لا تَخُطُّهُ بِیَمِینِکَ «۱»-

---

(۱) عموم مفسّرین از آن جمله شیخ طوسی و فخر رازی در آیه فوق هم نظرند: که هذا القرآن ممّن لم یکتب و لم یقرأ عین المعجزه: این قرآن از کسیکه خط و کتابی قبل از نبوّت و اظهار آن نداشته عین معجزه و معجزه ای است که تاریخ بشر و عموم فصحا و بلغاء در برابرش خضوع نموده و اقرار کرده اند که قرآن برترین بیان و کلام بشری است.

قسمت پایانی آیه فوق بهترین برهان و دلیلی است بر اینکه قرآن بر پیامبر (ص) وحی شده و از سوی خود او نیست که می گوید إِذاً لَارْتابَ الْمُبْطِلُونَ- ۴۸/ عنکبوت) یعنی اگر غیر از آن بود کجروان و گمراهان و کج اندیشان در وحی بودن قرآن و اینکه از ناحیه خودت نیست در گمان می افتادند و دیگر اینکه بگفته ابن سینا چون پیامبر (ص) صادق مصدّق، یعنی راستگوئی است که معاصرینش بصداقت و راستگوئی و امانت تصدیقش کردند بنابر این همه تردیدها در باره قرآن و محتوای آن از بین می رود و

۴۸/ عنکبوت). یعنی: (تو پیش از این هیچ کتابی یا نامه ای نخوانده ای و با دست خویش هرگز ننوشته ای).

(خطب) [خطب:

الخطب و المخاطبه و التّخاطب- رویا روی سخن گفتن و رد کردن کلام بیکدیگر، و از این واژه، خطبه- اندرز گفتن، و خطبه (با کسره خ) خواستگاری کردن و نامزد خواستن برای همسری است.

خدای تعالی گوید: وَ لا جُناحَ عَلَیْکُمْ فِیما عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَهِ النِّساءِ- ۲۳۵/ بقره).

یعنی (گناهی بر شما نیست که بطور کنایه در باره خواستگاری و همسر گزینی سخن گوئید).

اصل- خطبه- در معنی خواستگاری همان حالتی است که در آن هنگام برای انسان هست، مثل- جلسه و قعده (جلسه- حالت نشستن بعد از بیدار شدن از خواب و بعد از دراز کشیدن، امّا قعده- نشستن بعد از ایستادن است).

از واژه- خطبه- خاطب و خطیب- یعنی گوینده خطبه، ساخته شده.

شک و ریبی باقی نمی ماند که قرآن بپیامبر (ص) وحی شده است و قبلا هیچ کتابی را نخوانده و ننوشته، عبارت- متن کتاب- در آیه فوق افاده عموم می کند یعنی تو پیش از این هیچ کتاب و نامه ای را نخوانده ای بلکه هُوَ آیاتٌ بَیِّناتٌ- ۴۹/ عنکبوت) آیاتی روشن است و دلهای دانشمندان و علماء آن را درک می کنند لذا عبارت وَ ما یَجْحَدُ بِآیاتِنا إِلَّا الظَّالِمُونَ- ۴۹/ عنکبوت).

در پایان آیه، یعنی تنها ستمکارانند که در اثر شرک و ظلم و کفر قرآن را که بر هم زننده منافع غیر انسانی ایشان است انکار می کنند زیرا اگر ظالمی یا مشرک و کافری قرآن را که وحی است می پذیرفت دیگر ستم پیشه و کافر نیست و اگر غیر این بودی عجیب بود.

بنابر این آنکه ظالم نیست و کسانیکه مثل قبیله أبو ذرها و سلمانها و سایر رهروان عدالتند حقیقتا بر آستان اللّه سر می نهند و اطاعتش را پذیرا می شوند، آیات دیگر که مؤیّد آیه فوق است چنین است:

وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا ما کُنْتَ تَدْرِی مَا الْکِتابُ وَ لَا الْإِیمانُ وَ لکِنْ جَعَلْناهُ نُوراً- ۵۲/ شوری).

إِنَّا أَوْحَیْنا إِلَیْکَ کَما أَوْحَیْنا إِلی نُوحٍ وَ النَّبِیِّینَ مِنْ بَعْدِهِ- ۱۶۳/ نساء).

الَّذِی أَوْحَیْنا إِلَیْکَ- ۳۰/ رعد) و الَّذِی أَوْحَیْنا إِلَیْکَ مِنَ الْکِتابِ هُوَ الْحَقُّ- ۳۱/ فاطر).

وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ قُرْآناً- ۷/ شوری) و ذلِکَ مِنْ أَنْباءِ الْغَیْبِ نُوحِیهِ إِلَیْکَ- ۴۴/ آل عمران).

امّا از خطبه (با کسره خ) فقط- خاطب- ساخته شده و فعل در هر دو- خطب- یخطب- است.

(خَطْب) هم بمعنی حادثه و کار بزرگ، است که بگفتگوی زیاد و همه جانبه می انجامد، خدای تعالی گوید:

فَما خَطْبُکَ یا سامِرِیُّ؟- ۹۵/ طه) و فَما خَطْبُکُمْ أَیُّهَا الْمُرْسَلُونَ؟- ۵۷/ حجر) فصل الخطاب هم چیزی است که بوسیله آن خطاب و گفتگو فیصله می یابد و پایان می پذیرد.

(خطف) [خطف:

الخطف و الإختطاف- یعنی ربودن چیزی با شتاب و سرعت، فعلش- خطف یخطف و خطف یخطف است که بهر دو صورت خوانده شده و (از باب تعب و ضرب).

خدای تعالی گوید: إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَهَ- ۱۰/ صافّات) وصف شیاطین است که استراق سمع می کنند.

و فَتَخْطَفُهُ الطَّیْرُ أَوْ تَهْوِی بِهِ الرِّیحُ- ۳۱/ حج) (یعنی گوئی که از چنگال باز شکاری گریخته، یا باد او را سرنگون کرده) و آیه یَکادُ الْبَرْقُ یَخْطَفُ أَبْصارَهُمْ- ۲۰/ بقره) و یُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ- ۶۷/ عنکبوت) یعنی کشته و غارت می شوند.

الخطّاف- پرستو است که گوئی با سرعت پروازش چیزی را ربوده، و می برد. و همچنین خطّاف- آهن سر کجی است (چنگک) که دلو را از چاه به سرعت بر می کشد و نیز آهنی که محور چرخ چاه روی آن قرار دارد گوئی که آنرا می رباید و جمع می کند. جمع آن خطاطیف است، باز مخطف باز شکاری که بسرعت شکار را می گیرد.

خطیف- با چالاکی و سرعت رفتن، و شتافتن.

أخطف الحشا- مرد میان باریک، مختطفه- مرد لاغر و درون ناپیدا گوئی که وجودش از لاغری ناپیدا است.

(خطا) [خطا]:

الخطأ، برگشتن و انحراف از یک سوی بسوی دیگر است و این عدول و انحراف چند گونه است:

اوّل- اینکه کسی چیزی را بر می گزیند و انجام می دهد، غیر از آنچه که در آغاز اراده اش آنرا نیکو می نمود، و این همان خطای کاملی است که انسان بوسیله آن گناهکار محسوب و بگناه و خطا گرفته می شود، در این حالت می گویند خطئ یخطأ، خطأ و خطأه- خطا و گناه کرد.

خدای تعالی گوید إِنَّ قَتْلَهُمْ کانَ خِطْأً کَبِیراً- ۳۱/ اسراء)- و وَ إِنْ کُنَّا لَخاطِئِینَ- ۹۱/ یوسف).

دوّم- اینکه کسی می خواهد چیزی را انجام دهد که فعلش نیکو است ولی در عمل بر خلاف آن کار از او واقع می شود و از او سر می زند و در این معنی می گویند:

أخطأ، إخطاء فهو مخطئ- یعنی خطا کرد و خطا کار شد، اراده صواب کرد ولی در عمل خطا سرزد. زیرا قصد خوبی داشت و می خواست کاری خوب انجام دهد ولی در عمل خطا کرد، و بر این معنی پیامبر (ص) فرموده است:

«رفع عن أمّتی الخطأ و النّسیان» یعنی: از امّت من مؤاخذه در آنچنان خطا و فراموشی بگناه برداشته شده است.

و باز از پیامبر (ص) فرمود: «من اجتهد فاخطأ فله أجر».

یعنی: (کسی که در راه خیر کوشش می کند امّا بخطا و اشتباه می افتد، پس اجر و پاداش برای اوست).

و در آیه وَ مَنْ قَتَلَ مُؤْمِناً خَطَأً فَتَحْرِیرُ رَقَبَهٍ- ۹۲/ نساء).

یعنی: (هر کسی قتل غیر عمد و خطا انجام داد جرمش این است که بنده ای را آزاد کند).

سوّم- اینستکه کسی کاری را که نیکو نیست اراده می کند انجام دهد ولی خلافش از او سر می زند و اتّفاق می افتد اینچنین شخصی اراده خطا کرده ولی عمل مفیدی از او حاصل شده است و بخاطر قصد و نیّتش سرزنش می شود و بر فعل و کارش ستوده نیست و این معنی همان است که شاعر گفته:

اردت

مسائتی فاجرت مسرّتی و قد یحسن الانسان من حیث لا یدری

یعنی (عیبم را خواستی به شادیم انجامید و بتحقیق انسان از آنجا که می داند و نمی فهمد نیکی می کند).

۱- خلاصه اینکه اگر کسی چیزی یا کاری را خواست انجام دهد و کار دیگر از او سر زد و اتّفاق افتاد می گویند: أخطأ (خطا و اشتباه کرد و غلط از آب در آمد).

۲- اگر همانطور که خواسته بود و اراده کرده بود واقع شد می گویند:

أصاب- یعنی خوب کرد و بنتیجه خوبی رسید.

۳- امّا اگر کسی کار خوبی را درست و خوب انجام نداد می گویند: أصاب الخطأ (بخطا و اشتباه رسید).

۴- و هر گاه کاری را اراده کرد که خوب انجام دهد ولی درست انجام نداد و ندانست که خطا کرده می گویند:

أخطأ الصّواب (در خوبی و نیکی خطا کرد).

امّا عبارات- أصاب الخطأ- و- أخطا الخطأ- چنانکه می بینی الفاظی مشترکند و در میان معانی گوناگون بیکدیگر دور و نزدیکند.

کسی که قصد حقیقت جویی و پژوهشگری در این امور را دارد بایستی بیشتر در آنها دقّت کند و بیندیشد.

خدای تعالی گوید: وَ أَحاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ- ۸۱/ بقره) خطاها و اشتباهاتش او را احاطه کرده).

واژه های- (خَطِيئه) و سیّئه- بیکدیگر نزدیکند ولی- خطیئه و سیّئه- بیکدیگر نزدیکند ولی- خطیئه- بیشتر در جایی گفته می شود که خاطی یا انجام دهنده کار خطا مقصودش و هدفش کار خطا نبوده بلکه قصد و اراده او در انجام کار سببی برای بوجود آمدن کار خطا از سوی او شده است مثل کسیکه شکاری را هدف قرار می دهد و تیرش بانسان می خورد یا مسکری که می خورده و جنایتی در حال مستی انجام می دهد.

وسیله و سبب هم دو گونه است:

اوّل- سببی که فعلش و کارش ممنوعیّت دارد مثل خوردن مسکرات و خطائی که در اثر خوردن آن از او سر می زند و بوجود می آید که نتیجه خطا و گناه از او دور نمی شود.

دوّم- سببی که فعلش و کارش ممنوعیّت نداشته مثل تیر انداختن بسوی شکار.

خدای تعالی فرماید: وَ لَیْسَ عَلَیْکُمْ جُناحٌ فِیما أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لکِنْ ما تَعَمَّدَتْ قُلُوبُکُمْ- ۵/ احزاب).

یعنی: (برای شما در آنچه که بخطا انجام دهید گناهی نیست مگر آنچه را که دلهاتان قصد و عمد کند و نیّت خطا کاری داشته باشد).

و آیه وَ مَنْ یَکْسِبْ خَطِیئَةً أَوْ إِثْماً

- ۱۱۲/ نساء) خطیئه در اینجا همان چیزی است که از روی قصد و عمد به آن کار رسیده باشد.

خدای تعالی گوید: وَ لا تَزِدِ الظَّالِمِینَ إِلَّا ضَلالًا- ۲۴/ نوح) و مِمَّا خَطِیئاتِهِمْ- ۲۵/ نوح).

و إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ یَغْفِرَ لَنا رَبُّنا خَطایانا- ۵۱/ شعراء).

و وَ لْنَحْمِلْ خَطایاکُمْ- ۱۲/ عنکبوت).

و وَ ما هُمْ بِحامِلِینَ مِنْ خَطایاهُمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۱۲/ عنکبوت).

و وَ الَّذِی أَطْمَعُ أَنْ یَغْفِرَ لِی خَطِیئَتِی یَوْمَ الدِّینِ- ۸۲/ شعراء) جمع آن خطیئات و خطایا- است.

در این آیه که خدای تعالی گوید: نَغْفِرْ لَکُمْ خَطایاکُمْ- ۵۸/ بقره) این خطائی است که با قصد انجام شده و- (خاطی)- همان گناهکار عمدی است که قصد گناه کردن داشته، و بر این اساس است آیه:

وَ لا طَعامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِینٍ لا یَأْکُلُهُ إِلَّا الْخاطِؤُنَ- ۳۷/ حاقّه).

(این آیه فرجام و سرنوشت همان کسی است که خداوند می گوید: به معاد ناباور بود و مسکینان بی توجّه، لذا خورشش در دوزخ همانهاست که در دنیا به

ستم می خورد و تبدیل به قاذورات می کرد و آنها را در دوزخ می خورد مگر کسیکه در دنیا و در راه حقّ همواره خاطی و خطا کار است).

ذنب- هم (خاطِئَه)- نامیده شده.

در آیه وَ الْمُؤْتَفِکاتُ بِالْخاطِئَهِ- ۹/ حاقّه (یعنی شهرهای قوم لوط که گناهانی بس بزرگ انجام می دادند و خطا کار بودند).

خاطئه- گناهی است بس بزرگ، چنانکه می گویند شعر، شاعری (که صنعت شاعری او از شعرش پیداست و بزرگی آن گناه هم از عمل به گناهش نمودار).

امّا آنچه را که از خطاها مقصود نباشد پیامبر علیه السّلام آن را متجاف عنه- یعنی دور از گناه و خطا یاد نموده است.

و خدای تعالی هم گوید: نَغْفِرْ لَکُمْ خَطایاکُمْ- ۵۸/ بقره) معنیش همان است که قبلا گفته شد.

(خطو) [خطو]:

خطوت أخطو، گام زدم، و قدم می زنم و می گذرم.

خطوه اسم مرّه است یعنی یک گام و یک قدم (اسم مرّه اسمی است که یکبار عمل کردن چیزی را نشان می دهد مثل- دفعه و جلسه که در فارسی با کلمه یک توجیه می شود مثل یکدفعه، یک جلسه).

خطوه- فاصله میان دو پا یا دو گام.

خدای تعالی گوید: وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ- ۱۶۸/ بقره) یعنی او را پیروی نکنید مثل آیه وَ لا تَتَّبِعِ الْهَوی ۲۶/ ص) (دنبال هوی و هوس نروید و آن را پی نگیرید).

(خف) [خف:

الخفیف، در برابر- ثقیل- یعنی سبک در برابر سنگین و این معنی:

۱- گاهی باعتبار کمی و افزونی در وزن با مقایسه بین دو چیز نسبت به یکدیگر گفته می شود مثل:

درهم خفیف و درهم ثقیل- (پول سبک و پول سنگین).

۲- باعتبار کم و زیادی وقت و زمان مثل:

فرس خفیف و فرس ثقیل- در وقتی که در زمان واحد یکی از اسبان بیشتر از دیگری می دود.

۳- سبکی و سنگینی چیزی باعتبار گوارا بودن یا ناگوارا بودن چیزی است که در این مورد هر چیزی یا کار شیرین و گوارا- خفیف- می شمرند که واژه خفیف در این مورد مدح است و واژه- ثقیل- برای ناگوار و ناپسند خدای تعالی گوید:

الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ- ۶۶/ انفال.) و فَلا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ- ۷۶/ بقره). و حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفاً- ۱۸۹/ اعراف).

که آیه اخیر را من از همین معنی می بینم. (یعنی مدح).

(منظور راغب رحمه اللّه اینست که باردار شدن زن به فرزند اگر چه از نظر حمل و بار وزنی بر او تحمیل می شود ولی چون آبستن شدن با رضای خاطر و همراه با بهره مندی است لذا- خفیفا- نیز در آیه بصورت مدح بکار رفته است و از معنی سوّم خفیف یعنی گوارا بودن است).

۴- خفیف در معنی سبکسری و کم خردی است چنانکه- ثقیل- هم در معنی وقار و متانت است پس در این مورد خفیف- ذمّ و ناپسند است و ثقیل- مدح و پسندیدگی.

۵- خفیف در اجسامی بکار می رود که شأن آنها اینست که بر اجسامی که از آنها پائین ترند و ثقیلند مثل زمین و آب، برتر باشند (همچون بخار و افعال این واژه- خفّ، یخفّ، خفّا، و خفّه، خففه تخفیفا، و تخفّف تخفّفا و استخففته- است.

کالای سبک را هم- خفیف گویند، همینطور- کلام خفیف یعنی سخنی که بآسانی بر زبان جاری شود.

خدای تعالی گوید: فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطاعُوهُ «۱»- ۵۴/ زخرف).

---

(۱) تمام آیه چنین است: فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطاعُوهُ إِنَّهُمْ كانُوا قَوْماً فاسِقِينَ- ۵۴/ زخرف) مربوط بسخن فرعون بعد از گفتگو با موسی (ع) است که بمردم مصر می گوید من از این آدمی که چیزی ندارد برتر و بهترم او حتّی نمی تواند درست سخن بگوید چرا طلا و دستبندهای زرّین ندارد و فرشته هایی که

یعنی: وادارشان کرد تا چون او سبک مغز شوند یا اینکه آنها را در جسم و جان کم نیرو و سبک انگاشته اند و گفته اند: معنای آیه این است که آنها را سبک سر و بی خرد یافت.

خدای تعالی گوید: وَ مَنْ خَفَّتْ مَوازِينُهُ- ۹/ اعراف) که اشاره به زیادی اعمال صالح در آیه قبل این و کمی آن در این آیه است. و آیه وَ لا يَسْتَخِفَّنَّكَ «۱»- ۶۰/ روم) یعنی: به شبه انداختنشان از اعتقادات تو را سست و دور نکند.

خفّوا عن منازلهم- با سبک باری از آنجا کوچ کردند.

الخفّ- یعنی پوشاک و کفش.

خفّ النّعامه و خفّ البعیر- سم شتر مرغ و شتر که تشبیهی است بکفش انسان.

(خفت) [خفت :

خدای تعالی گوید: يَتَخافَتُونَ بَيْنَهُمْ- ۱۰۳ طه) (در میان خویش بآرامی سخن می گویند).

و آیه وَ لا تُخافِتْ بِها- ۱۱۰/ اسراء) (آرام ادا نکن).

المخافته و الخفت- کلام سر بسته گفتن و پوشیده داشتن سخن.

شاعر گوید:

و شتّان بین الجهر و المنطق الخفت (چقدر فاصله است میان سخن آشکار و پوشیده).

(خفض) [خفض :

الخفض، یعنی پائین آوردن، که نقطه مقابلش، الرّفع، یعنی برافراشتن

می گوید دستشان در دست او نیست. فرعون آنمردم را که فاسق بودند سبک شمرد آنها نیز او را گردن نهادند و اطاعت کردند. نکته در خور دقّت در آیه اینست که همواره پرستش فرعونها بر زمینه های فسق و فجور بر جامعه مبتنی است و از این سبب همگی بعذاب و فرجامی عیاشی های خویش مبتلا می شود و با خواری و درد در دریا غرق می شوند در پایان آیه می فرماید سَلَفاً وَ مَثَلًا لِلْآخِرِينَ- ۵۶/ زخرف) ایشانرا سرگذشتی عبرت آموز و داستانی شایسته توجّه برای آیندگان قرار دادیم.

(۱) تمام آیه این است که به پیامبر (ص) می فرماید: فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لا يَسْتَخِفَّنَّكَ الَّذِينَ لا يُوقِنُونَ- ۶۰ روم) پایدار باش که وعده خدا حقّ است و کسانی که ایمان را پی جوئی نمی کنند و یقین ندارند تو را سست و نادان نیابند.

و بلند کردن است، خفض- در معنی آسایش و آرام حرکت کردن هم هست.

آیه وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ- ۲۴/ اسراء) تشویقی است بر نرمخویی و پذیرش و اطاعت، گوئی که معنی مقابل آن در آیه أَلَّا تَعْلُوا عَلَیَّ- ۳۱/ نمل) است، یعنی بر من گردن فرازی نکنید.

و در وصف قیامت می گوید: خافِضَةٌ رافِعَةٌ- ۳/ واقعه) یعنی گروهی را فرود می آورد و تنزّل می دهد و گروهی را رفعت، واژه- خافضه- در این آیه اشاره ای است به آیه ثُمَّ رَدَدْناهُ أَسْفَلَ سافِلِینَ- ۵/ تین).

(خفی) [خفی:

خفی الشّیئ خفیه- آن چیز پنهان شد.

خدای تعالی گوید: ادْعُوا رَبَّکُمْ تَضَرُّعاً وَ خُفْیَةً- ۵۵/ اعراف) (پروردگارتان را در حالت فروتنی و آرامی بخوانید).

خفاء- چیزی که بوسیله آن اشیاء دیگر پوشیده می شود مثل پرده.

خفیته- پنهانی و پوشیدگی آن را بر طرف کردی، در وقتی چنین گفته می شود که چیزی را آشکار کرده ای ولی- أخفیته- آنرا پنهان کردی در وقتی که چیزی را بپوشانی و مخفی کنی نقطه مقابل إخفاء- إبداء و اعلان- است یعنی آشکار و علنی کردن.

خدای تعالی گوید: إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقاتِ فَنِعِمَّا هِیَ وَ إِنْ تُخْفُوها وَ تُؤْتُوهَا الْفُقَراءَ فَهُوَ خَیْرٌ لَکُمْ- ۲۷۱/ بقره).

(اگر آشکارا بخشش کنید چه نیکوست ولی اگر پوشیده بفقراء بخشش کردید در آنصورت برای شما خیرش بیشتر است).

خدای تعالی فرماید وَ أَنَا أَعْلَمُ بِما أَخْفَیْتُمْ وَ ما أَعْلَنْتُمْ- ۱/ ممتحنه) و بَلْ بَدا لَهُمْ ما کانُوا یُخْفُونَ- ۲۸/ انعام).

(اسْتخْفاء)- پوشیده شدن و پنهان گشتن و طلب پنهان کردن.

خدای تعالی گوید: أَلا إِنَّهُمْ؟ یَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِیَسْتَخْفُوا مِنْهُ- ۵/ هود) (بدانید آنها آنچه که در دل دارند مخفی می کنند تا در پناه آن پوشیده شوند و ناشناخته بمانند.

خوافی- جمع خافیه- یعنی پرهای زیر بال حیوانات که در نشستن روی زمین و غیر پرواز پوشیده است.

پرهای بلند بال را- قوادم- گویند.

(خل) [خل :

الخلل، شکاف و فاصله میان دو چیز، جمع آن- خلال است مثل:

خلل الدّار- شکاف و روزن خانه.

خلل السّحاب- فاصله ابرها و لابلای آنها که باران از آن می ریزد.

خلل الرّماد- لابلای خاکستر.

خدای تعالی در صفت ابر گوید: فَتَرَی الْوَدْقَ یَخْرُجُ مِنْ خِلالِهِ- ۴۳/ نور) (بارانها را می بینی که از خلال ابرها فرو می ریزند).

و آیه فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ- ۵/ اسراء) (در میان خانه ها برای سرکوبیشان آمد و شد کردند).

شاعر گوید:

أری خلل الرّماد و میض جمر «۱» و آیه وَ لَأَوْضَعُوا خِلالَکُمْ- ۳۷/ توبه) یعنی در میانتان سخن چینی، و فساد کردند.

خلال- چیزی است که دندانها و دیگر چیزها را با آن پاک و تمیز می کنند.

---

(۱) مصراع شعر فوق مربوط به داستان حکومت بنی امیّه است که چون ابو مسلم در خراسان کارش بالا می گیرد و کار نصر بن سیّار حاکم دست نشانده مروان حمار در خراسان رو بضعف می گراید نامه هایی پیاپی بمروان می نویسد و ظهور عبّاسیان را باو اطّلاع می دهد و از وضع ابو مسلم خبر می دهد که ابو مسلم مردم را برای بیعت با ابراهیم بن محمّد بن علی بن عبد اللّه بن عباس دعوت می کند و ضمن آخرین نامه اش شعر فوق را بدین مضمون می نویسد:

۱-

اری بین الرّماد و میض جمر و یوشک ان یکون له ضرام ۲-

فانّ النّار بالعودین تذکی و انّ الحرب اولها کلام ۳-

فان لم تطفئوها تجن حربا مشمرّه یشیب لها الغلام ۴-

اقول من التّعجّب لیت شعری أ ایقاظ امیه ام ینام

۱- در میان خاکستر جرقّه های آتشین می بینم و بزودی اخگری فروزان می شود.

۲- زیرا آتش با دو چوب افروخته می شود و جنگ هم آغازش حرف است.

۳- اگر خاموش نشود بجنگی مبدّل می شود که جوان را پیر می کند.

۴- از شگفتی می گویم و نمی دانم امویها بیدارند یا خواب. [...]

ص: ۶۲۰

خلّ سنّه و خلّ ثوبه بالخلال- دندان و جامه اش را پاک کرد.

خلّ لسان الفصیل بالخلال- زبان بچّه شتر را خلال کرد تا مانع شیر خوردنش شود.

(در وقتی است که پستان مادر را به درد آورده و از شیر جدا می شود).

خلّ الرّمیّه بالسّهم- با یک تیر شکار را زد.

و در حدیث: «خللوا أصابعکم» «۱».

الخلل فی الأمر خلل- خلل در این عبارت یعنی سستی در کار که تشبیهی است از فاصله افتادن میان دو چیز.

خلّ لحمه یخلّ خلّا و خلالا- یعنی در بدن حیوان خللی است که در اثر لاغری و ضعیفی بوجود آمده.

شاعر گوید: إنّ جسمی بعد خالی لخلّ.

(شعر از شنفری شاعر جاهلی است که در باره دائی خویش تأبّط شرّا- گفته است یعنی من بعد از دائیم ضعیف شده ام).

الخلّه- راهی ریگزار که بخاطر شنی بودنش عبورش سخت است یا از اینجهت که پا در آن فرو می رود و نیز:

الخلّه- یعنی خمر ترش که ترشیش از سرکه نیست و از نفوذ ترش شدن خودش است.

خلّه- غلاف و نیام شمشیر که آنرا در خود می پوشاند.

---

(۱) حدیث نبوی است که تمامش چنین است «خللوا أصابعکم، لا تخللها نار» و در روایت دیگر «خلّلوا بین الاصابع لا یخلّل اللّه بینها بالنّار» و در حدیث دیگر «رحم اللّه المتخلّلین عن امّتی فی الوضوء و الطعام» در هر سه حدیث پیامبر (ص) مردم را به خلال کردن و پاکیزه نمودن دستها و دهان در وضو و غذا خوردن دستور فرموده است تا آلودگی ظاهری نیز بر طرف شود و همراه با ایمان و پاکی باطن سعادت انسانها تأمین شود، گویی که پیامبر (ص) نگرشی بهداشتی به سراسر جهان و آینده انسانها داشته است که این همه سفارش بهداشت نموده که آفات بیماریها و نابسمانانیها بانسانها نرسد و امروز اهمیت بهداشت بیش از علم پزشکی مورد توجّه بشر است.

خلّه- اختلال خاصّ روانی است که یا برای تمایل شدید بچیزی یا نیاز سخت بآن چیز عارض نفس انسان می شود و لذا- خلّه- را به حاجت و نیاز و خوی و عادت تفسیر کرده اند.

(خُلَّه)- یعنی محبّت و دوستی یا از اینجهت که آن حالت در جان نفوذ می کند و یا از اینکه در جان آدمی قرار می گیرد و باقی می ماند و یا اینکه همچون تیری که بهدف می رسد، دوستی هم بجان می رسد و در آن اثر می گذارد و یا اینکه در اثر نیاز شدیدی که با آن هست خلّه نامیده شده می گویند:

خاللته مخالّه و خلالا- که اسم آن- خلیل- است.

خدای تعالی گوید: وَ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْراهِيمَ خَلِيلًا- ۱۲۵/ نساء) گفته اند نامیدن حضرت ابراهیم (ع) به- خلیل- برای این است که در تمام حالات توجه و نیازش بخدا بود، و در این معنی است که بخدا می گوید:

إِنِّی لِما أَنْزَلْتَ إِلَیَّ مِنْ خَیْرٍ فَقِیرٌ- ۲۴/ قصص) (بهر چه که از خیر بر من دهی و نازل کنی یا فرو فرستی نیازمندم).

و باز در این معنی گفته شده: اللّهمّ أغننی بالافتقار إلیک و لا تفقرنی بالاستغناء عنک.

یعنی: (الهی مرا پیوسته بخودت نیازمند گردان و از خودت بینیازم مگردان).

و گفته اند بلکه واژه- خلیل- در باره حضرت ابراهیم از- خلّه- است که بکار بردن آن مثل بکار بردن محبّت و دوستی در اوست.

ابو القاسم بلخی «۱» گفته است- خلیل- از- خلّه- است نه از خلّه- کسی

---

(۱) عبد اللّه بن احمد کعبی معروف به ابو القاسم بلخی معتزلی خراسانی دانشمند مشهوری است که با ابو الحسن بن ابی عمرو خیاط از سران معروف معتزله بغدادند، بلخی رئیس طایفه کعبیه است بگفته قاضی ابن خلکان سخنانی در توحید و صفات خدا دارد و در علم کلام صاحب نظر است.

اسماعیل پاشای بغدادی در کتاب هدّیه العارفین و اسماء المؤلفین و آثار المصنّفین- کتابهای زیادی را ببلخی نسبت می دهد از آن جمله کتاب ادب الجدل- اوایل الادله فی اصول الدّین- تفسیر القرآن، التّهذیب فی الجدل- کتاب الاسماء و الاحکام- کتاب الامامه- مفاخر خراسان، و مقالات دیگر.

که آن را با- حبیب- مقایسه کند بخطا رفته است زیرا جایز است که خداوند بنده اش را دوست بدارد زیرا محبّت از ناحیه او ثناست ولی جایز نیست در او تقوا و بی نیازی باشد.

این سخن بلخی اشتباه است زیرا- خلّه- از- تخلّل الودّ نفسه و مخالطته- است یعنی: (جانش با دوستی در آمیخته است).

چنانکه شاعر گوید:

قد تخلّلت مسلک الرّوح منّی و به سمی الخلیل خلیلا

یعنی: (تو همانند روح با من در آمیخته ای بهمین جهت است که دوست خلیل نامیده شده).

و لذا گفته می شود- تمازج روحانا- در روحی که در هم آمیخته و بهم پیوسته اند، و محبّت هم رسیدن به مرکز جان است و اینکه می گویند- حببته یعنی در دل و جانش راه یافتم و باو رسیدم و امّا زمانی که واژه محبّت- در باره خدا بکار می رود منظور فقط بخشایش و احسان اوست.

همینطور واژه- خلّه- اگر بکار بردن حبیب برای خداوند جایز است واژه دیگر یعنی- خلیل و خلّه- هم جایز است ولی اگر مقصود از- حبّ- مرکز دل و مقصود از- خلّه- راه یافتن و نفوذ و آمیختن دو دوست باشد حاشا که برای خدای سبحان بکار رود و چنین مقصودی در باره او قصد شود.

خدای تعالی گوید: لا بَیْعٌ فِیهِ وَ لا خُلَّهٌ- ۲۵۴/ بقره).

یعنی: ممکن نیست در قیامت نیکی یا حسنه ای خرید و یا اینکه حسنه را با موّدت و محبّت بتوان جلب کرده و این همان معنی است که خداوند اشاره فرموده که:

وَ أَنْ لَیسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی ۳۹/ نجم) و لا بَیْعٌ فِیهِ وَ لا خِلالٌ- ۳۱/ ابراهیم).

در سال ۳۱۷ هجری برحمت ایزدی پیوسته است.

(هدیه العارفین ۱/ ۴۴۴- الملل و النّحل ۱/ ۷۶- وفیات الاعیان ۲/ ۲۴۸- اعلام زرکلی ۲/ ۵۴۴).

گفته اند: خلال- مصدری است از خاللت «۱» و نیز گفته شده خلال جمع- خلّه- است.

و همچنین گفته اند: خلیل و أخلّه و خلال- در همان معنی اوّل یعنی دوست و دوستان است.

(خلد) [خلد]:

الخلود یعنی دور بودن چیزی از برخورد به فساد و باقی ماندن آن چیز بر حالتی که قبلا بر آن حالت بوده است- اعراب چیزی را که فساد و تباهی در آن راه ندارد و بآن نمی رسد با واژه خلود توصیف می کنند مثل نامیدن: أثافی- یعنی سه پایه دیگ و دیگدان که بخاطر مقاوم بودن و نه بخاطر دوام و بقاء آنها را- خوالد- یعنی پایدارها نامیده اند.

فعلش- خلد یخلد خلودا- است یعنی پایدار و جاودانه شد.

خدای تعالی گوید: لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ- ۱۲۹/ شعراء) و خلد- یعنی جزئی از انسان که همواره بر حالت ثابت خودش باقی می ماند و تا انسان زنده است مثل سایر اجزایش تحلیل نمی رود. (شخصیّت فطری انسانی).

مخلّد- کسی است که مدّت زیادی باقی می ماند.

رجل مخلّد- بکسی گفته می شود که زود پیر نمی شود و پیری از او بتأخیر می افتند.

دابّه مخلّده- حیوانی است که دندانهای ثنایای او نمی افتد تا دندانهای رباعیش در آید «۲».

سپس واژه- مخلّده- بطور استعاره در معنی همیشه باقی، و پایدار و

---

(۱) پاره ای از افعال دارای چند مصدرند از آن جمله باب مفاعله که مصدر دوّمش بر وزن فعال است مثل- قاتل، یقاتل، مقاتله و قتال و همچنین حساب یحاسب محاسبه و حساب- و همینطور مصدر باب تفعیل مثل فعل یفعل تفعیل و تفعله- مثل- کمل یکمل تکمیل و تکمله- که در زبان فارسی و سواد آموزی قبل از انقلاب باین مصادر آگاهی نداشته اند و پنداشته اند مثلا یا (تق- وی- یت) یاد داد و بدینجهت آموزشیاران را بزحمت و اشتباه دچار می کردند و حال اینکه در اینگونه کلمات حرف (ی) یکی است و اینها مصادر دوّم باب تفعیل- هستند و تلفّظ آنها هم- (تر- ب- یت) و (تق- و- یت) است.

(۲) ثنایا دندانهای بالا و پائین جلوی دهان است که دو تا در بالا و دو تا در پائین قرار دارد ولی

جاودانه بکار رفته است.

(الخُلُودُ) فی الجنّه- یعنی باقی بودن اشیاء بر حالتی که بوده اند بدون اینکه فسادی بر آنها عارض شود.

خدای تعالی گوید:

أُولئِکَ أَصْحابُ الْجَنَّهِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۸۲/ بقره).

و أُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۳۹/ بقره).

و وَ مَنْ یَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِیها- ۹۳/ نساء).

و یَطُوفُ عَلَیْهِمْ وِلْدانٌ مُخَلَّدُونَ- ۱۷/ واقعه).

گفته شده- مخلّدون- یعنی بحالت خویش باقیند بطوریکه حالات گوناگون آنها را فرا نمی گیرد و تغییر حالت نمی دهند و یا اینکه مخلّدون از واژه- خلده- است (خلده- یعنی گوشواره و دستیاره زرّین، پس مخلّدون یعنی با گوشواره و دستیاره مزّین و پیراسته هستند، خلده نوعی از گوشواره است).

(إِخْلادُ) الشّیئ- باقی گذاردن و ثابت کردن چیزی بطوریکه حکم همیشگی بودن و بقاء دائمی بر آن بشود و بر این معنی سخن خدای سبحان است که:

وَ لکِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَی الْأَرْضِ- ۱۷۶/ اعراف).

یعنی: او بزمین دل بست و متّکی شد بگمان اینکه در زمین جاودان خواهد بود.

(خلص) [خلص:

الخالص، مثل- صافی یعنی پاک و پالوده، جز اینکه، در جسم خالص یا هر چیزی خالصی، آثار آمیختگی با چیزی که قبلا در آن بوده پیوسته وجود دارد ولی در معنی صافی گفته اند از مشوب بودن با چیز دیگری بکلّی پاک است و اثر آمیختگی در آن نیست.

فعل آن، خلّصته فخلص- است، شاعر گوید:

رباعی چهار دندان بالا و پائین است که ما بین ثنایا و انیاب قرار گرفته و در حیوانات در سن ۶ سالگی ظاهر می شود.

خلاص الخمر من نسخ الفدام (بی غش بودن خمر رد شدن از دهان بند و پارچه صافی است.

خدای تعالی گوید: وَ قالُوا ما فِی بُطُونِ هذِهِ الْأَنْعامِ خالِصَةٌ لِذُکُورِنا- ۱۳۹/ انعام).

واژه های. خالص و خالصه- مثل وزن- داهیه و راویه یعنی: (مصیبت بزرگ و توشه دان) است.

خدای تعالی گوید: فَلَمَّا اسْتَیْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِیًّا- ۸۰/ یوسف).

یعنی از غیر خویش منفرد و جدا بودند و کفّاره گرفتند.

و در آیات وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ- ۱۳۹/ بقره).

و إِنَّهُ مِنْ عِبادِنَا الْمُخْلَصِینَ- ۲۴/ یوسف).

پس در آیه اخیر اخلاص و پاک دلی مسلمین پاکی اعتقاد آنها از عقاید باطله است، یعنی آنچه را که یهود از تشبیه و نصاری از تثلیث می گفتند، و می خواندند (یهود خدا را بچیزی همانند کردند و نصاری خدا را سه دانستند) و مسلمین از اینگونه عقاید باطله تبری و بیزاری جستند.

خدای تعالی گوید: مُخْلِصِینَ لَهُ الدِّینَ- ۲۹/ اعراف) و لَقَدْ کَفَرَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ ثالِثُ ثَلاثَةٍ- ۳۷/ مائده) و آیه أَخْلَصُوا دِینَهُمْ لِلَّهِ- ۱۴۶/ نساء) که اشاره بهمان معنی است که گفته شد.

و آیه إِنَّهُ کانَ مُخْلَصاً وَ کانَ رَسُولًا نَبِیًّا- ۵۱/ مریم).

پس حقیقت معنی- إخلاص در پرستش، تبری و دوری از هر چیزی غیر خدای تعالی است.

(خلط) [خلط]:

الخلط- یعنی جمع و فراهم آمدن میان اجزاء دو چیز و سپس بجمع میان دو مایع یا دو جامد یا یکی از آن دو با دیگری مثل آمیختن مایع و جامد تعمیم یافته است. واژه خلط- اعمّ از واژه- مزج- است می گویند: اختلط الشّیئ.

خدای تعالی گوید: فَاخْتَلَطَ بِهِ نَباتُ الْأَرْضِ- ۲۴/ یونس).

همسایه و شریک را هم- (خَلِیط)- گویند و واژه- خلیطان- در اصول فقه از همین معنی است.

خدای تعالی گوید: وَ إِنَّ کَثِیراً مِنَ الْخُلَطاءِ لَیَبْغِی بَعْضُهُمْ عَلی بَعْضٍ- ۲۴/ ص).

یعنی: (بیشترین شرکاء و دوستان یا همسایگان بعضی بر بعضی جور می کنند).

واژه- خلیط- در مفرد و جمع هر دو بکار می رود.

شاعر گوید: بان الخلیط و لم یأووا لمن ترکوا یعنی: (آن شرکاء جدا شدند و بکسانی که ترکشان کردند پناه نبردند).

و آیه (خَلَطُوا) عَمَلًا صالِحاً وَ آخَرَ سَیِّئاً- ۱۰۲/ توبه).

یعنی: گاهی به کار نیک و گاهی بکار زشت و ناروا پرداختند و این دو را درهم آمیختند.

أخلط فلان فی کلامه- در سخنش خوب و بد و حقّ و باطل را در هم آمیخت.

أخلط الفرس فی جریه- کنایه از کوتاهی کردن است در دویدن است.

(خلع) [خلع :

الخلع یعنی لباس از تن در آوردن مثل: خلع الإنسان ثوبه و- خلع- در باره اسب، دور کردن پالان و افسار از اوست.

خدای تعالی گوید: فَاخْلَعْ نَعْلَیْکَ- ۱۲/ طه) گفته شده منظور همان امر به کفش در آوردن و پا برهنه شدن است که حمل بر ظاهر لفظ شده است.

خداوند به حضرت موسی (ع) دستور داد تا کفش خود را که از پوست الاغ مرده بود از پای در آورد و دور کند.

بعضی از اهل تصوّف گفته اند این امر مثلی است و در حقیقت امر به اقامت و مکان گزیدن و ماندن است همانطور که توبه کسی که می خواهد در حضورت بماند می گویی کفش و جامه ات را در آورد و از اینگونه سخنان.

خلع فلان فلان- معنایش اینست که باو جامه و لباس بخشید از اینجهت برای معنی عطاء و بخشش از لفظ خلع استفاده شده که بمجرّد اداء این لفظ باو

لباس داده می شد.

(خلف) [خلف :

خلف یعنی پشت، نقطه مقابل- قدّام- یعنی پیشاروی و جلو.

خدای تعالی گوید: یَعْلَمُ ما بَیْنَ أَیْدِیهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ- ۲۵۵/ بقره) و لَهُ مُعَقِّباتٌ مِنْ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ- ۱۱/ رعد).

یعنی: (انسان را فرشتگانیست در حضور و غیاب که او را بامر خدا حفاظت می کنند و نگه می دارد و این فرمان خداوند است که آنچه قومی و مردمی دارند تغییر نکند و نگرداند مگر اینکه ایشان متحوّل شوند).

و نیز خدای تعالی گوید: فَالْیَوْمَ نُنَجِّیکَ بِبَدَنِکَ لِتَکُونَ لِمَنْ خَلْفَکَ آیَهً- ۹۲/ یونس).

(خطاب به فرعون است می فرماید: با زره طلائی مخصوصت از آب بیرونت اندازیم تا برای کسانیکه در غرق شدنت شکّ داشتند که خدا نباید بمیرد، و همچنین برای آیندگان آیتی و نشانه ای باشد).

خلف- عکس و ضدّ معنی تقدّم و سلف- است و بکسی که بخاطر کوتاهی و قصور مقام و منزلتش عقب مانده است- خلف- گویند و لذا می گویند خلف- یعنی زشت و تباه.

و نیز کسی را هم که نه بخاطر قصور و کوتاهی از مقامش عقب مانده باز خلف گفته اند.

خدای تعالی گوید: فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ «۱»- ۱۶۹/ اعراف).

---

(۱) واژه خلف با سکون لام در قرآن دو بار آمده یکی در آیه ۱۶۹/ اعراف که دنیا دوستان تبار بنی اسرائیل را که از دستورات حضرت موسی (ع) سر پیچی کردند مورد ملامت قرار می دهد، دوّم در آیه ۵۹/ مریم که می گوید: بعد از آنهمه پیامبران که نماز بر پا می داشتند و رضای خدای می خواستند گروهی از پی شان خواهند دید، در دو آیه فوق واژه خلف با سکون لام و بصورت مذموم و ناپسند بکار رفته فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاهَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ فَسَوْفَ یَلْقَوْنَ غَیًّا- ۵۹/ مریم) پس- خلف- با سکون لام یعنی تباه و زشت و امّا خلف با فتحه لام در خیر و خوبی بکار می رود مثلا می گویند: خلف صدق، خلف سوء یعنی جانشین خوب و بد که در زبان فارسی هم می گویند فلانی ناخلف است یعنی بی خیر، ابن اثیر می گوید: الخلف بالتّحریک فی الخیر و بالتّسکین فی الشّر یعنی با حرکت حروف (خ- ل) در خوبی و با سکون آنها در شرّ و بدی بکار می رود. خلف فرزند صالح و خلف فرزند صالح و بد کردار که-

(اشاره به تبار بنی اسرائیل است که بعد از قشر اوّل جانشین آنها شدند و تورات را از گذشتگان میراث بردند امّا دنیا دوستی را شیوه خود کردند).

در اصطلاح می گویند: سکت ألفا و نطق خلفا «۱» یعنی از هزار سخن سکوت کرد و چیزی ناروا اداء کرد، و دربار هر کسی هم که کلامش و سخنش تباه و فاسد است یا روحی تبهکار و فاسد دارد بکار می رود.

تخلّف فلان فلانا- بکسی گفته می شود که از دیگری عقب بیفتد، و پشت سر دیگری بیاید و هر گاه جانشین او بشود مصدرش- خلافه- است با کسره حرف (خ) و (خَلَفَ) خلافه با فتحه حرف (خ) یعنی فاسد شد که اسم فاعلش- خالف- است یعنی پست و احمق، پستی و زشتی هم به خلف تعبیر شده است مثل آیه فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاةَ- ۵۹/ مریم).

خلف- هم به کسی که جای دیگری قرار می گیرد و راه و روش او را سد می کند اطلاق می شود.

(خِلْفَه)- یعنی جانشین یکدیگر شدن.

خدای تعالی گوید: وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ خِلْفَةً- ۶۲/ فرقان).

یعنی: (او کسی است که با ایجاد نظامی در آفرینش از روی حکمت و نظام هستی شب و روز را جانشین یکدیگر قرار داد).

در اصطلاح می گویند: أمرهم خلفه- یعنی کارشان پی در پی و منظّم است.

اگر صدق و سوء یا صالح و طالح بکار رود خلف خوب و خلف زشت است. چنانکه راغب رحمه اللّه هم در قسمت اوّل هر دو را در معنی قصور و عدم قصور ذکر کرده است. ابن سیده می گوید لا یکون الخلف الّا من الاخیار و لا یکون خلف الّا من الاشرار.

(اساس البلاغه ۲۴۷- مصباح المنیر ۲۱۸/ لس و ۸۵- مقاییس ۲/ ۲۱۰- المحکم ۵/ ۱۲۱).

(۱) ابن سکیت رحمه اللّه از قول ابن اعرابی نقل می کند که- خلف- هر سخن ناروا و زشتی است و بهر کار ناپسند دیگر نیز اطلاق می شود چنانکه مردی اعرابی با خویشانش بود صدائی و بادی از اندرونش برخاست و شرمنده شد ناچار به شکمش و پشتش اشاره کرد و گفت:

انّها خلف نطقت خلفا- یا- سکت الفا و نطق خلفا: گناه از من نیست و لذا می گویند: هزار بار ساکت بود و یکبار به خطا صدا داد.

(مصباح المنیر ۲۱۸- لس ۹/ ۸۵- مجمع الامثال ۱/ ۳۳۰).

شاعر گوید: بها العین و الآرام یمشین خلفه «۱».

أصابته خلفه- کنایه از درد شکم و شکمروی است (اسهال).

خلف فلان فلانا- بجای او کارگزار شد چه با او و یا بعد از او باشد.

خدای تعالی گوید: وَ لَوْ نَشاءُ لَجَعَلْنا مِنْکُمْ مَلائِکَةً فِی الْأَرْضِ یَخْلُفُونَ- ۶۰/ زخرف).

(خِلافَه)- یعنی نیابت و جانشینی بجای دیگری که:

۱- یا در غیاب و نبودن کسی است.

۲- یا بخاطر مرگ کسی است که دیگری جانشین او می شود.

۳- یا بعلّت ناتوانی کسی.

۴- و یا بخاطر بزرگی و شرافت است که دیگری جانشین او می شود.

و در معنی اخیر خداوند اولیاء خود را در زمین خلافت و نمایندگی می دهد.

خدای تعالی گوید:

هُوَ الَّذِی جَعَلَکُمْ خَلائِفَ فِی الْأَرْضِ- ۳۹/ فاطر).

و وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَکُمْ خَلائِفَ الْأَرْضِ- ۱۶۵/ انعام).

---

(۱) شعر از زهیر بن ابی سلمی است که در معلّقه اش می گوید:

-۱

بها العین و الآرام یمشین خلفه و احلاءها ینهضن من کلّ مجثم

یعنی: در آن مکان و مرتفعات گاوان وحشی و آهوانی پیاپی در حرکت و نوزادانشان از هر جائی که نشسته اند بر می خیزند.

-۲

وقفت بها من بعد عشرین حجّه فلا یا عرفت الدّار بعد توهّم

یعنی: آنجا را پس از بیست سال دوری نمی شناختم تا اینکه با مشقّت و پندار خانه و سرزمین را شناختم.

ابن اعرابی می گوید: خلف- یعنی زمانی پس از زمان دیگر همچنین- کلّ شی ء یجی ء بعد شی ء فهو خلف.

لبید در هجو معاصرینش می گوید:

ذهب الّذین یعاش فی اکنافهم و بقیت فی خلف کجلد الاجرب

یعنی: کسانی که در پناهشان آسایش و زندگی می شد در گذشتند و من در میان خسیسانی ناصالح چون پوست بدن پیسی زده باقی ماندم. (دیوان زهیر و لبید)

ص: ۶۳۰

و وَ یَسْتَخْلِفُ رَبِّی قَوْماً غَیْرَکُمْ- ۵۷/ هود).

خلائف- جمع خلیفه- است و خلفاء- جمع- خلیف.

خدای تعالی گوید:

یا داوُدُ إِنَّا جَعَلْناکَ خَلِیفَهً فِی الْأَرْضِ- ۲۶/ ص).

و وَ جَعَلْناهُمْ خَلائِفَ- ۷۳/ یونس).

و وَ اذْکُرُوا إِذْ جَعَلَکُمْ خُلَفاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ- ۶۹/ اعراف).

(اخْتلاف) و مخالفه- باین معنی است که هر کس راه و روشی غیر از راه و روش دیگری در کار یا سخن بر گزینند.

خلاف- فراگیرتر و اعمّ از- ضدّ- است زیرا هر دو ضدّی مختلفند و هر دو چیز مختلفی ضدّ نیستند و هر گاه در میان مردم اختلاف در قول، و سخن باشد در حکم تنازع است و بطور استعاره بجای- منازعه و مجادله که لفظی است- اختلاف- گفته می شود، خدای تعالی گوید:

فَاخْتَلَفَ الْأَحْزابُ- ۳۷/ مریم).

و وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ- ۱۱۸/ هود).

و وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِکُمْ وَ أَلْوانِکُمْ- ۲۲/ روم).

و عَمَّ یَتَساءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ الْعَظِیمِ الَّذِی هُمْ فِیهِ مُخْتَلِفُونَ- ۳/ نباء).

و إِنَّکُمْ لَفِی قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ- ۸/ ذاریات).

و مُخْتَلِفاً أَلْوانُهُ- ۱۳/ نحل).

و وَ لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ تَفَرَّقُوا وَ اخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ ما جاءَهُمُ الْبَیِّناتُ- ۱۰۵/ آل عمران).

و فَهَدَی اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِیهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ- ۲۱۳/ بقره).

و وَ ما کانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّهً واحِدَهً فَاخْتَلَفُوا- ۱۹/ یونس).

و وَ لَقَدْ بَوَّأْنا بَنِی إِسْرائِیلَ مُبَوَّأَ صِدْقٍ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّیِّباتِ فَما اخْتَلَفُوا حَتَّی جاءَهُمُ الْعِلْمُ إِنَّ رَبَّکَ یَقْضِی بَیْنَهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ فِیما کانُوا فِیهِ یَخْتَلِفُونَ- ۹۳/ یونس).

و در باره قیامت گوید: وَ لَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيامَهِ ما كُنْتُمْ، فِيهِ تَخْتَلِفُونَ- ۹۶/ نحل).

لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِى يَخْتَلِفُونَ فِيهِ- ۳۹/ نحل).

ص: ۶۳۱

و وَ إِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِی الْکِتابِ- ۱۷۶/ بقره) گفته شده معنایش خلفوا- است مثل واژه های- کسب و اکتسب است.

و نیز گفته اند: باین معنی است که چیزی را بر خلاف آنچه که خدای نازل کرده بود بجای آن قرار دادند.

خدای تعالی گوید: لَاخْتَلَفْتُمْ فِی الْمِیعادِ- ۴۲/ انفال).

که در این آیه فعل- اختلاف- یا از خلاف است یا از خلف- (یعنی بر عکس عمل کردن یا خلاف وعده کردن).

و آیات وَ مَا اخْتَلَفْتُمْ فِیهِ مِنْ شَیْ ءٍ فَحُکْمُهُ إِلَی اللَّهِ- ۱۰/ شوری) و فَأَحْکُمُ بَیْنَکُمْ فِیما کُنْتُمْ فِیهِ تَخْتَلِفُونَ- ۵۵/ آل عمران).

و إِنَّ فِی اخْتِلافِ اللَّیْلِ وَ النَّهارِ- ۶/ یونس).

یعنی: آمدن شب و روز بجای یکدیگر و پی در پی بودنشان.

(خُلْف)- یعنی مخالفت در وعده و قرار، گفته می شود- وعدنی فاخلفنی- یعنی وعده کرد و وفا نکرد.

و آیات بِما أَخْلَفُوا اللَّهَ ما وَعَدُوهُ- ۷۷/ توبه).

و إِنَّ اللَّهَ لا یُخْلِفُ الْمِیعادَ- ۹/ آل عمران).

فَأَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِی- ۸۶/ طه).

و قالُوا ما أَخْلَفْنا مَوْعِدَکَ بِمَلْکِنا- ۸۷/ طه).

أخلفت فلانا- او را خلافکار یافتم.

إخلاف- آب دادن حیوان پی در پی و یکی پس از دیگری است.

أخلف الشّجر- وقتی است که درخت بعد از برگ ریزان مجدّدا سبز شود.

أخلف اللّه علیک- بکسی گفته می شود که مالش از دستش رفته است یعنی خدا عوضت بدهد.

خلف اللّه علیک- برای تو از او جانشین قرار دهد.

و آیه لا یلبثون خلفک- ۷۶/ اسراء) یعنی بعد از تو، که- خلافک هم خوانده شده یعنی مخالفت با تو.

و آیه أَوْ تُقَطَّعَ أَیْدِیهِمْ وَ أَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلافٍ- ۳۳/ مائده) یعنی: دست چپ و پای راست یا پای چپ و دست راست.

(خَلَّفْتُهُ)- او را پشت سر خود ترک کردم و جا گذاشتم.

در آیه فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلافَ رَسُولِ اللَّهِ- ۸۱/ توبه) یعنی مخالفین پیامبر (ص).

و آیات وَ عَلَى الثَّلاثَهِ الَّذِینَ خُلِّفُوا- ۱۱۸/ توبه) و قُلْ لِلْمُخَلَّفِینَ- ۱۶/ فتح).

(خالِف)- عقب مانده ای که یا بخاطر قصور و سستی و یا نقصان و کمبود از دیگران باز مانده و همچون متخلّف است.

و در آیه فَاقْعُدُوا مَعَ الْخالِفِینَ- ۸۳/ توبه) در همان معنی است.

یعنی: (با کسانی که برای آمدن جنگ کوتاهی کردند و متخلّف شدند همراه باشید که آیه بصورت سرزنش بیان شده است).

(خالِفَه)- ستون نهائی خیمه و چادر که بطور کنایه به زن نیز گفته می شود چون در کوچ کردن از مسافرین عقب می ماند، جمع آن- خوالف- است در آیه رَضُوا بِأَنْ یَکُونُوا مَعَ الْخَوالِفِ- ۸۷/ توبه).

وجدت الحیّ خلوفا- یعنی زنان آن قبیله از مردانشان عقب تر ماندند.

خلف- لبه تیز تبر که بر خلاف لبه کند آنست و همچنین- خلف- یعنی دنده های پشت که تا زیر شکم آمده است.

خلاف- درختی است که ظاهرش بر عکس منظره ای است که از آن تصوّر می شود، و یا بخاطر اینکه منظره اش غیر از حقیقت آن است.

مخلف عامّ- و مخلف عامین- شتران نه (۹) ساله که بعد از آن سنّ دیگر اسمی ندارند و همواره- بازل- خوانده می شوند- عمر (رض) گفته است:

«لو لا الخلّیفی لأذنت».

یعنی: اگر خلافتم نبود اذان می گفتم و مؤذّن می شدم.

خلّیف- مصدر- خلف- است.

(خلق) [خلق:

الخلق، اصلش اندازه گیری و تدبیر و نظم مستقیم و استوار در امور

است واژه خلق در معنی نو آفرینی و ایجاد چیزی بدون اینکه آن چیز سابقه وجودی داشته باشد و ایجادش بدون نمونه داشتن باشد بکار می رود.

خدای فرماید: خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ- ۷۳/ انعام).

یعنی: ابداع و ایجادشان نمود که این معنی بنا بدلالت و راهنمائی آیه بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۷/ بقره) است، و همچنین:

واژه- خلق- در معنی پیدایش و ایجاد چیزی بکار می رود، مثل آیات خَلَقَکُمْ مِنْ نَفْسٍ واحِدَهٍ- ۱/ نساء).

و خَلَقَ الْإِنْسانَ مِنْ نُطْفَهٍ- ۴/ نحل).

خَلَقْنَا الْإِنْسانَ مِنْ سُلالَهٍ- ۱۲/ مؤمنون).

و وَ لَقَدْ خَلَقْناکُمْ- ۱۱/ اعراف).

وَ خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مارِجٍ مِنْ نارٍ- ۱۵/ الرّحمن).

آیه اخیر یعنی: (پریان را از شعله ای بی دود آفرید یعنی حرارت).

ولی آفریدن- خلقی- که بمعنی ابداع و نو آفرینی است جز برای خدای تعالی نیست و لذا در باره تفاوت این معنی میان خود و دیگران، فرمود: أَ فَمَنْ یَخْلُقُ کَمَنْ لا یَخْلُقُ أَ فَلا تَذَکَّرُونَ- ۱۷/ نحل).

یعنی: (آیا آنکه می آفریند همانند کسی است که نمی آفریند و خود آفریده شده است پس آیا متذکّر نمی شوید و بیاد نمی آورید).

امّا آنچیزی که در اثر تغییر دادن چیزی خلق و ظاهر می شود و بوجود می آید خداوند آنرا بصورت خلق برای غیر از خودش در پاره ای حالات قرار داده است مثل داستان حضرت عیسی (ع) آنچنانکه قرآن می گوید:

وَ إِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّینِ کَهَیْئَهِ الطَّیْرِ بِإِذْنِی- ۱۱۰/ مائده)- خلق- و آفریدن در عموم مردم به دو صورت بکار رفته است:

اوّل- در معنی تدبیر امور و ساختن، چنانکه شاعر گوید:

فلأنت تغری ما خلقت و بع ض القوم یخلق ثمّ لا یغری

(شاعر زهیر بن ابی سلمی است که گوید: تو هر چه می سازی و تدبیر

می کنی ضایع می کنی ولی گروهی از مردم می سازند و ضایع نمی کنند).

دوّم- خلق در معنی دروغ گفتن، در آیه: وَ تَخْلُقُونَ إِفْكاً «۱» - ۱۷/ عنکبوت) اگر گفته شود در آیه فَتَبارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخالِقِينَ- ۱۴/ مؤمنون) صحیح است که دلالت بر دیگر مخلوقات غیر از خداوند دارد و با واژه- خلق- وصف شده اند، معنایش اینستکه أَحْسَنُ الْخالِقِينَ- ۱۴/ مؤمنون) یعنی خداوند نیکوترین تدبیر کنندگان و حکم کنندگان است، یا اینکه آیه فوق بنابر تقدیری است که معتقد بودند و می پنداشتند که موجودات غیر از خدا نیز خلق می کنند و ایجاد می کنند پس بنابر آنچیزی است که می پنداشتند گویی که می گوید: حالا فرض کن و حساب کن که آفریننده ها و ایجاد کنندگان دیگر نیز وجود دارند پس بنابر آنچه که اعتقاد دارید خداوند از نظر نو آفرینی نیکوترین آنهاست، چنانکه فرمود:

خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ- ۱۶/ رعد).

وَ لَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللَّهِ- ۱۹/ نساء).

واژه خلق در آیه اخیر اشاره ای است به اخته کردن مردان و حیوانات یا بریدن ریش و از این قبیل چیزها که می پنداشتند آن کارها خلقت جدیدی است و نیز گفته شده: معنای آیه فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللَّهِ- ۱۱۹/ نساء) یعنی حکم خدای را تغییر می دادند.

و آیه لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) اشاره ای است به حکم و فرمان خدای که

---

(۱) تمام آیه چنین است: إِنَّما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثاناً وَ تَخْلُقُونَ إِفْكاً- ۱۷/ عنکبوت) سخن حضرت ابراهیم (ع) به بت پرستان عصر خویش است که می گوید آنهائیکه غیر خدا چون بتها را می پرستند، و آنچه را که به دروغ می سازید لا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقاً- ۱۷/ عنکبوت) روزی، و رزقی برای شما ندارند، رزق از خدا جوئید و او را عبادت کنید و سپاسش دارید که بازگشتشان بسوی اوست.

فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَ اعْبُدُوهُ وَ اشْكُرُوا لَهُ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ- ۱۷/ عنکبوت) آیات این سوره تشبیهی است به ناپایدار بودن حیات دنیا بخانه از تار و پود بافته عنکبوت و در آیه فوق ناچیز بودن بتهای خود ساخته انسانها و دور نمایی که از آینده روشن خداپرستان است ارائه می شود که یکی از معجزات و تناسبهای لفظی و معنوی آیات و سوره های قرآن است که زنجیروار با واژه هایی تفکّر انگیز و پر محتوی و شگفت انگیزی بهم مربوط شده اند گویی که تمام سوره ها و آیات قرآن همچون شعاع نورانی خورشید در یک خطّ سیر و امتداد قرار دارند.

مقدّر کرده است.

و نیز گفته اند: لا تَبْدِیلَ لِخَلْقِ اللَّهِ- ۳۰/ روم) در حکم نهی است باین معنی که آفرینش خدای را تغییر ندهید.

و آیه وَ تَذَرُونَ ما خَلَقَ لَکُمْ رَبُّکُمْ- ۱۶۶/ شعراء) کنایه از وسیله تمتّع در همسران است.

و هر جا که واژه- خلق- در توصیف سخن و کلام بکار رفته است مقصود دروغ گفتن است.

و بر این اساس آیه إِنْ هذا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِینَ- ۱۳۷/ شعراء).

و آیه ما سَمِعْنا بِهذا فِی الْمِلَّهِ الْآخِرَهِ إِنْ هذا إِلَّا اخْتِلاقٌ «۱»- ۷/ ص) واژه- خلق- در معنای- مخلوق- یعنی موجود و آفریده هم بکار می رود.

خلق و (خُلْق)- در اصل یکی است مثل- شرب و شرب- و- صرم و صرم (قطع کردن و بریدن) ولی کلمه- خلق- مخصوص اشکال و اجسام و صورتهائی است که با حواس درک می شود و خلق ویژه قوا و سجایائی است که با فطرت و دید دل درک می شود.

خدای تعالی گوید: وَ إِنَّکَ لَعَلی خُلُقٍ عَظِیمٍ- ۴/ قلم) و إِنْ هذا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِینَ- ۱۳۷/ شعراء) که خلق الأوّلین نیز خوانده شده، و (خَلاق)- هم فضائل و بهره هائی است که انسان با اخلاقش کسب می کند.

---

(۱) آیه فوق سخن قوم عاد است که به پیامبرشان می گفتند کارهای ما عادات گذشتگان است ما کُنَّا مُعَذِّبِینَ- ۱۵/ اسراء) ما معذّب نخواهیم شد سپس خداوند خبر از عذابشان می دهد و در سوره احقاف آیه ۱۱ قول کفّار را چنین نقل می کند همینکه بهدایت و رستگاری روی نمی آوردند می گفتند هذا إِفْکٌ قَدِیمٌ- ۱۱/ احقاف) اینگونه اندیشه ها و اطلاق خُلُقُ الْأَوَّلِینَ- ۱۳۷/ شعراء) و إِفْکٌ قَدِیمٌ- ۱۱/ احقاف) شیوه همیشگی کفّار است و هرگز نباید بتصوّر و اندیشه مسلمین خطور کند چنانکه متأسّفانه در گذشته دور این پندارها گریبانگیر افکار دانشمندان بوده است که وَ إِذْ لَمْ یَهْتَدُوا بِهِ فَسَیَقُولُونَ هذا إِفْکٌ قَدِیمٌ- ۱۱/ احقاف) و این عبارات که سخن کفّار است عینا همین اصطلاحات و واژه هایی است که دشمنان اسلام بمسلمین بپا خاسته امروز با نام ارتجاع و بنیادگرا به دشمنی و تهمت بر خاسته اند و همان کلمات گذشته کفّار به پیامبران (ع) و مؤمنین را امروز هم اینان به مسلمانان انقلابی جهان نسبت می دهند.

خدای تعالی گوید:

وَ ما لَهُ فِی الْآخِرَهِ مِنْ خَلاقٍ- ۲۰۰/ بقره).

فلان خلیق بکذا- یعنی او سزاوار آن است گوئی که در آن حالت آفریده شده است مثل اینکه می گوئی:

مجبول علی کذا- یعنی بر آن روش سرشته شده است و فطری اوست یا اینکه از نظر خلقت بسوی آن کشانده می شود.

خلق الثّوب و أخلق- آن جامعه و لباس کهنه شد.

ثوب خلق و مخلق و أخلاق- مثل- حبل أرمام و أرمات، یعنی ریسمانهای بهم بسته شده و تابیده.

از عبارت- خلوقه الثّوب فرسوده شدن جامه، لمس شدن، و پوشیده شدن زیاد آن تصوّر می شود. لذا در باره کوه می گویند:

جبل أخلق و صخره خلقاء- کوه و صخره سائیده و فرسوده شد.

خلقت الثّوب- یعنی لباس را با پوشیدن نرم و آماده کردم.

اخلولق السّحاب- ابر باران ریز شد مثل:

خلیق بکذا- شایسته آن است.

خلوق- هم نوعی از عطر و بوی خوش گیاهی است (زعفران).

(خلاء) [خلاء]:

الخلاء- مکانی که هیچ پناهگاه و ساختمان و بنایی در آنجا نباشد.

خلوّ- یعنی خالی، که در زمان و مکان هر دو بکار می رود ولی آنچه را که در این واژه تصوّر می شود زمانی است که می گذرد ولی لغت شناسان عبارت:

خلا الزّمان را در معنی وقت گذشت و سپری شد تفسیر کرده اند.

خدای تعالی گوید: وَ ما مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ- ۱۴۴/ آل عمران).

و وَ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثُلاتُ «۱»- ۶/ رعد).

---

(۱) تمام آیه چنین است: وَ یَسْتَعْجِلُونَکَ بِالسَّیِّئَهِ قَبْلَ الْحَسَنَهِ وَ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثُلاتُ وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغْفِرَهٍ لِلنَّاسِ عَلی ظُلْمِهِمْ وَ إِنَّ رَبَّکَ لَشَدِیدُ الْعِقابِ- ۶/ رعد).

کفّار برای دیدن عذاب قیامت با استهزاء شتاب می طلبند در حالی که پیش از آنها تکذیب کنندگان

تِلْکَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ- ۱۳۴/ بقره).

و قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِکُمْ سُنَنٌ- ۱۳۷/ آل عمران).

و إِلَّا خَلا فِیها نَذِیرٌ- ۲۴/ فاطر).

و مَثَلُ الَّذِینَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِکُمْ- ۳۴/ نور).

و وَ إِذا خَلَوْا عَضُّوا عَلَیْکُمُ الْأَنامِلَ مِنَ الْغَیْظِ- ۱۱۹/ آل عمران).

آیه اخیر می گوید: زمانی که دشمنانتان خلوت می کنند از خشم بر شما انگشتان خویش می گزند.

و آیه (یَخْلُ) لَکُمْ وَجْهُ أَبِیکُمْ- ۹/ یوسف) یعنی دوستی و محبّت پدرتان و توجّه و روی آوردنش بشما برایتان حاصل می شود.

خلا الإنسان- یعنی خالی و تهی شده.

خلا فلان بفلان- با او خلوت کرد.

(خَلا إِلَیْهِ)- در خلوت بسویش رفت.

خدای تعالی گوید: وَ إِذا خَلَوْا إِلی شَیاطِینِهِمْ- ۱۴/ بقره).

خلّیت فلانا- او را در پنهانی و خلوت ترک کردم، سپس بهر ترک کردنی- تخلیه- گفته می شود.

در آیه فَخَلُّوا سَبِیلَهُمْ- ۵/ توبه) راهشان را خلوت و ترک کنید).

ناقه- شتری که شیرش دوشیده شده.

إمرأه- خلیّه- زن بی همسر و از شوهر دور شده.

خلیّه- کشتی بدون کشتی بان و رها شده.

خلی- کسیکه از غم و اندوه فارغ و خالی است مثل- مطلّقه، یعنی رها شده.

شاعر گوید: مطلّقه طورا و طورا تراجع (زنی که گاهی رها و گاهی رجوع

بسیار بعقوبت و فرجام بدشان رسیدند و در گذشته پروردگارت به کسانیکه بر خویشتن ستم می کنند آمرزنده و سخت عقوبت است (لذو مغفره- برای آنان که توبه کنند و بازگشت بظلم و گناه ننمایند و نیز لشدید العقاب- در باره کسانیکه با استهزاء بسرنوشت ناهنجار خویش ناباورند و آنرا نمی پذیرند). [...]

ص: ۶۳۸

می شود).

خلاء- گیاهیکه در جائی مانده تا خشک شود.

خلیت الدّابّه- موی حیوان رای چیدم.

سیف یختلی- بصورت استعاره یعنی شمشیری که همیشه می برد و به هر چیزی می خورد ریز ریز می کند.

(خمد) [خمد]:

خدای تعالی گوید: جَعَلْناهُمْ حَصِیداً خامِدِینَ- ۱۵/ انبیاء) کنایه از مرگشان است.

چنانکه گویند: خمدت النّار خمودا- شعله آتش فرو نشست، بطور استعاره می گویند خمدت الحمیّ- تبش قطع شد.

خدای تعالی گوید: فَإِذا هُمْ خامِدُونَ- ۲۹/ یس) ناگهان خاموش و بی جان شوند.

(خمر) [خمر]:

اصل پوشاندن چیزی است، و به هر چیزی که با آن و بوسیله آن پوشانده می شود- خمار- گویند، ولی خمار در سخنان معمولی اسمی است برای روپوشی که زنان سر خود را با آن می پوشانند جمع آن خمر- است. خدای تعالی گوید: وَ لْیَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلی جُیُوبِهِنَّ- ۳۱/ نور).

یعنی: (روپوش خویش بایستی بر طرفین شانه ها و گریبان خویش قرار دهند).

اختمرت المرأه و تخمّرت- آن زن سر خویش مستور داشت و پوشاند.

روایت شده است که: «خمّروا آنیتکم».

یعنی: (سر ظروف خوراکتان را بپوشانید که دستوری است بهداشتی و سودمند).

أخمرت العجین- خمیر در آن گذاشتم تا تخمیر شود.

خمیره- چیزی است که قبلا تخمیر شده است.

دخل فی خمار النّاس- در ازدحام و جمع مردم داخل شد.

نامیدن- خمر- به نوشیدنی که شکرآور است برای اینستکه در مرکز و

جایگاه خرد انسان پنهان می شود «۱» و نظر بعضی از مردم این است که هر مست کننده ای- خمر- است و بعضی هم نظرشان این است که- خمر اسمی است برای چیزی که از انگور و خرما تهیّه می کنند و سکر آور است و این نظر بنابر روایتی از پیامبر (ص) است که فرمودند: «الخمر من هاتین الشّجرتین النّخله و العنبه».

یعنی: (مایع سکر آوری که از عصاره خرما و انگور گرفته می شود).

و عده ای دیگر آن را اسمی برای خمر ناپخته می دانند و سپس مقدار پخته شده ای که نام خمر بر آن نیست گوناگون است.

خمار- بیماری و دردی که از استعمال خمر بانسان عارض می شود که نام- خمار- هم برای آنگونه بیماریها بر وزن اسامی سایر امراض است.- مثل- زکام و سعال (زکام و سرفه).

خمره الطّیب- نوعی خمر.

خامره و خمره- چیزی است که با آن آمیخته شده و ممزوج است و به طور استعاره در اصطلاح می گویند: خامری أمّ عامر «۲».

(خمس) [خمس:

اصل خمس در عدد و ارقام بکار می رود.

---

(۱) مرحوم راغب در باره حرام بودن خمر در ذیل واژه- جنب- و در پیرامون آیه فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ- ۹۰/ مائده) با استدلال دقیق علمی می نویسد فَاجْتَنِبُوهُ- ۹۰/ مائده) از- اتر کوه- رساتر است، یعنی خمر را از جامعه خویش دور کنید در ذیل واژه خمر هم می گوید وجه تسمیه اش این است که مرکز عقل و اندیشه را اشغال و آن را تباه می کند.

(۲) اصطلاح- خامری ام عامر- از کار کفتار در فریب خوردن و صید شدنش گرفته شده که اصطلاحی است بسیار آموزنده در مسائل اجتماعی و سیاسی و حکومتی و نظامی که پر فایده است.

از علی (ع) روایت شده است که فرمود: «لا اکون مثل الضّبع تسمع اللّدم قتبرز طمعا فی الحیّه حتّی تصاد» یعنی من همانند کفتار نادان نیستم که با صدای افتادن سنگ ریزه ای بتصوّر مار خود را در دام شکارچی می اندازد.

می گویند کفتار از نادانترین حیوانات است وقتی می خواهند او را شکار کنند سنگ کوچکی توی لانه اش می اندازند و او بگمان اینکه حیوانی است و می تواند او را شکار کند بیرون می آید و در دام می افتد و در حال شکار کردنش هم مرتّب می گویند: «ابشری بجراد عظال» یعنی مژده که ملخ ها آمدند، و دست و پای کفتار را با همین فریب و مکر می بندند و شکارش می کنند روایت فوق در نهج البلاغه چنین است:

«و اللّه لا اکون کالضّبع تنام علی طول اللّدم حتّی تصل الیها طالبها ...». شنفرای شاعر جاهلی گوید:

خدای تعالی گوید: وَ یَقُولُونَ خَمْسَةٌ سادِسُهُمْ کَلْبُهُمْ- ۲۲/ کهف).

(مربوط به نظرات در باره اصحاب کهف است که می گویند پنج نفر و سگشان ششمینشان).

و آیه فَلَبِثَ فِیهِمْ أَلْفَ سَنَهٍ إِلَّا خَمْسِینَ عاماً- ۱۴/ عنکبوت) (نوح از هزار سال ۵۰ کم در میانشان درنگ کرد).

خمیس- جامه ای است که درازیش پنج ذراع (در حدود ۵/ ۲ متر) است.

رمح مخموس- نیز همانطور است یعنی نیزه ای که پنج ذراع باشد.

الخمس من أظماء الإبل- (شش روز در میان شتران تشنه را آب دادن).

خمست القوم أخمسهم- پنج یک اموالشان را گرفتم.

خمستهم أخمسهم- پنجمین نفرشان بودم.

خمیس- در ایّام هفته است یعنی پنجشنبه.

(خمص) [خمص :

خدای تعالی گوید: فِی مَخْمَصَهٍ- ۳/ مائده) یعنی در گرسنگی که باعث کوچک شدن و ضعیف شدن شکمشان می شود.

رجل خامص- مردی لاغر اندام.

أختمص القدم- گودی کف پا برای اینکه پوستش ضعیف و نازک است.

(خمط) [خمط]:

الخمط- درختی که خار ندارد که گفته اند همان درخت اراک است (شتران خوردن آنرا دوست دارند).

خمطه الخمر- وقتی است که خمر ترش شده است.

تخمط- خشمگین شد.

تخمّط الفحل- شتر نرینه بانگ زد.

فلا تدفنونی ان دفنی محرّم علیکم و لکن خامری ام عامری

یعنی: دفن من بر شما حرام است ولی چون کفتار در دخمه ای بگذارید.

(مجمع الامثال ۱/ ۲۳۸- مقاییس ۲/ ۲۱۷- و به نقل از ذیل مقاییس اغانی ۲۱/ ۸۹- حیوان جاحظ ۶/ ۴۵۰- مخصّص، ابن سیده ۱۳/ ۲۵۸. الازمنه و الامکنه ۱/ ۲۹۳- نهج البلاغه خطبه ۶ ص ۵۳ بکوشش، صبحی صالح).

ص: ۶۴۱

(خنزیر) [خنزیر]:

خدای تعالی گوید: وَ جَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَهَ وَ الْخَنازِیرَ- ۶۰/ مائده).

گفته اند مقصود حیوان مخصوصی است و نیز گفته اند: یعنی کسی که اخلاق و کارهایش مشابهت و همسانی با بوزینه دارد نه بکسی که همشکل آنها باشد.

و نیز گفته اند: هر دو مطلب مراد آیه است، روایت شده است که گروهی خلقتا مسخ شده اند و همچنین در میان مردم کسانی هستند و یافت می شوند که اخلاقشان همسان میمونها و خوکها است هر چند که صورتا آدم باشند، که همانطور تعبیر می شوند.

(خنس) [خنس:

خدای تعالی گوید: مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ الْخَنَّاسِ- ۴/ ناس).

یعنی: شیطانی که بهنگام یاد آوری و ذکر خدا پنهان می شود، یا می گریزد و منقبض می شود.

خدای تعالی گوید: فَلا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ- ۱۵/ تکویر) یعنی به ستارگانی که در روز ناپیدایند و گفته اند زحل و مشتری و مریخ اند زیرا براهشان باز می گردند (اشاره بحرکت دورانی آنهاست).

أخنست عنه حقّه- یعنی حقّش را بتأخیر انداختم.

(خنق) [خنق:

خدای تعالی گوید: وَ الْمُنْخَنِقَهُ- ۳/ مائده)، یعنی حیوانی که در حال خفگی می میرد.

المخنقه- قلّاده و افسار گردن حیوان.

(خاب) [خاب:

الخیبه- از دست رفتن خواست و آرزو (ناامید شدن).

خدای تعالی گوید: وَ خابَ کُلُّ جَبَّارٍ عَنِیدٍ- ۱۵/ ابراهیم).

و وَ قَدْ خابَ مَنِ افْتَری ۶۱/ طه).

و وَ قَدْ خابَ مَنْ دَسَّاها- ۱۰/ شمس).

(کسیکه نفس و جان خویش بیالود و زیانکار و ناامید شد).

(خیر) [خیر]:

خیره چیزی است که همه کس بآن راغب می شوند مثل عقل عدل- فضل و هر چیز سودمند دیگر، نقطه مقابل خیر، شرّ است، خیر دو گونه است:

اوّل- خیر مطلق یعنی چیزیکه در هر حال و بنظر هر کس پسندیده و

مورد رغبت است مثل توصیفی که پیامبر علیه السلام از بهشت فرمود که «لا خیر بخیر بعده النّار و لا شرّ بشرّ بعده الجنّه» «۱».

دوّم خیر و شرّ مقیّد باین معنی است که چیزی برای یکی خیر است و برای دیگری شرّ، مثل مالی که ممکن است برای زید خیر باشد و برای عمرو شر و بدی، از این رو خدای تعالی خیر را با دو امر توصیف کرده است، در جائی می فرماید: إِنْ تَرَکَ خَیْراً- ۱۸۰/ بقره) و در جای دیگر فرماید أَ یَحْسَبُونَ أَنَّما نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مالٍ وَ بَنِینَ نُسارِعُ لَهُمْ فِی الْخَیْراتِ- ۵۵/ مؤمنون).

و سخن خدای تعالی در آیه إِنْ تَرَکَ خَیْراً- ۱۸۰/ بقره) یعنی اگر مالی را به ارث باقی گذاشت.

بعضی از علماء گفته اند: هیچ مالی را خیر نمی گویند مگر اینکه زیاد باشد و از جای پاک و ناآلوده بدست آمده باشد (یعنی مال مشروع، نه هر مال و ثروت ناروائی) چنانکه از علی (ع) روایت شده است که:

یکی از نزدیکان و موالیش گفت یا امیر المؤمنین آیا من هم وصیّت کنم؟

گفت: نه زیرا خدای تعالی گوید:

إِنْ تَرَکَ خَیْراً- ۱۸۰/ بقره) و تو مال زیادی نداری که وصیّت کنی و بنابر همین معنی است آیه وَ إِنَّهُ لِحُبِّ الْخَیْرِ لَشَدِیدٌ- ۸/ عادیات) یعنی مال کثیر و فراوان.

بعضی از دانشمندان می گویند: مال را در اینجا از اینجهت خیر نامیده است تا آگاهی و تنبّهی بر معنی لطیفی باشد یعنی آن کسی بازمانده، و ارثش پاک و

---

(۱) یعنی خبری که فرجامش و نتیجه اش آتش و عذاب باشد خیر نیست و شرّ و زیانی هم که نتیجه و فرجامش بهشت باشد شرّ نیست که در این حدیث جاودانه پیامبر ملاک و میزان برایشناخت خیر و شرّ با توجّه بعاقبت و پایان آنها بیان شده و تفسیری است بر آیه ای که می فرماید: کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِتالُ وَ هُوَ کُرْهٌ لَکُمْ وَ عَسی أَنْ تَکْرَهُوا شَیْئاً وَ هُوَ خَیْرٌ لَکُمْ وَ عَسی أَنْ تُحِبُّوا شَیْئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَکُمْ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ- ۲۱۶/ بقره).

بنابر این سود و نفع آنی و داوری در زمان محدود، خیر و شر را تعیین نمی کند بلکه «ملاک الامر خواتمه» یعنی ملاک هر کاری و هر خیر و شرّی پایان آن است از این روی خداپرستان که بفرجام و عاقبت و عکس العمل کارها معتقدند نیکوترین راه و تمام خیر و نیکی را برگزیده اند و لو اینکه در انجام عبادات و احکام اجتماعی اسلام زحماتی متحمّل شوند.

نیکوست که مجموع مالش از راه پسندیده و روائی فراهم شده باشد و در این معنی خدای فرماید:

قُلْ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوالِدَيْنِ- ۲۱۵/ بقره).

و وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ- ۲۷۳/ بقره).

و فَكاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْراً- ۳۳/ نور).

در مورد این آیه گفته شده مقصود مالی است که از سوی ایشان فراهم آید یعنی اگر دانستید که آزادی بندگان بسود شما و ایشان است و یا فایده و ثواب و پاداش خیر دارد (پس چنان کنید).

خیر و شر از نظر (قواعد ادبی) دو صورت دارد:

اوّل- چنانکه گفته شده هر دو اسم باشند مانند این آیه وَ لْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ- ۱۰۴/ آل عمران).

دوّم- بصورت صفت و در معنی أفعل (صفت تفضیلی) مثل:

آیات نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْها- ۱۰۶/ بقره) (نیکوتر از آن می آوریم) و وَ أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ- ۱۸۴/ بقره) (و اگر روزه بگیرید برایتان بهتر است).

که در آیه اخیر واژه- خیر- هم ممکن است اسم باشد و هم صفت.

و آیه وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوى ۱۹۷/ بقره) در معنی برتر و بهتر بودن تقوی و پرهیزکاری است.

پس خیر- گاهی نقطه مقابل شرّ و بدی است و گاهی در برابر زیان و ضرر مثل آیات:

وَ إِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلا كاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَ إِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ- ۱۷/ انعام).

(در این آیه خیر در برابر ضرر و زیان آمده است).

و فِيهِنَّ (خَيْراتٌ) حِسانٌ- ۷۰/ الرّحمن) گفته شده اصلش خیرات است- که حرف (ی) در آن مجزوم شده و تخفیف یافته پس- الخیرات من النّساء- یعنی-

الخیّرات من النّساء «۱» خیر در مرد و زن مذّکر و مؤنّث هر دو بکار می رود.

رجل خیر و امرأه خیره- (مرد خوبی و زنی خوبی).

هذا خیر الرّجال و هذه خیره النّساء- مقصود این است که در میان مردان و زنان برگزیدگان و پاکانی هستند نه ناپاکان، خیر و نیکی با فضیلت چیزی است که مختص بکار نیک باشد.

ناقه خیار و جمل خیار- (که در نرینه و مادینه شتر- خیار- بکار رفته است).

استخار اللّه العبد فخار له- یعنی از خداوند خواستار خیر شد پس خداوند خیرش داد.

خایرت فلانا کذا- او را به نیکی برگزیدم.

خیره- حالت نیکوئی است که برای شخص خیر خواهنده و انتخاب کننده بدست می آید مثل- قعده و جلسه- برای حالت کسی که از ایستادن می نشیند و یا بعد از خواب می نشیند بکار می رود.

(اخْتیار)- یعنی خیر خواستن و طلب کردن آنچه را که خیر است و نیز انجام خیر و در باره چیزی هم که انسان خیر می بیند و خیر می داند گفته می شود هر چند در واقع خیر نباشد.

خدای تعالی گوید: وَ لَقَدِ اخْتَرْناهُمْ عَلی عِلْمٍ عَلَی الْعالَمِینَ- ۳۲/ دخان) اگر- اخترناهم- در این آیه اشاره ای به نیکو آفریدن آنها از سوی خدای تعالی باشد صحیح است.

و اگر هم اشاره ای به تقدمشان بر سایرین باشد نیز درست است در عرف و بیان اهل کلام (متکلّفین) واژه- مختار- برای هر فعلی که انسان آن را نه بر سبیل

---

(۱) الخیرات من النّساء که تفسیر آیه فِیهِنَّ خَیْراتٌ حِسانٌ- ۷۱/ الرّحمن) است- خیرات- با مجزوم بودن حرف (ی) جمع- خیر- یعنی با اخلاق خوب و پاک و- خیرات حسان- یعنی زنان پاک و خوب امّا اگر- الخیّرات من النّساء- با تشدید حرف (ی) تفسیر شود یعنی نیکو کارهائی از زنان.

إکراه بلکه با رغبت و میل انجام می دهد گفته می شود «۱».

چنانکه می گویند:

هو مختار فی کذا- منظورشان از این عبارت و اصطلاح آن چیزی نیست که مثلا می گویند:

فلان له اختیار- یعنی فلانی اختیار داشت زیرا- اختیار- در معنی اخیر معنی برگزیدن و گرفتن چیزی است که برگزیننده آنرا خیر می بیند و این غیر از معنی مختار در نظر متکلّمین است.

مختار- بجای اسم فاعل و مفعول هر دو بکار می رود.

(خوار) [خوار]:

خدای تعالی گوید: عِجْلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ- ۱۴۸/ اعراف).

خوار- مخصوص صدای گاو است که بطور استعاره برای صدای شتر هم بکار می رود.

أرض خوّاره- زمین خاکی و نرم.

رمح خوّار- روده حیوان و صدای چهار پایان.

(خوض) [خوض:

الخوض، با دست آب نوشیدن و در آب در آمدن و عبور کردن در آب و در کارهای دیگر بطور استعاره بکار رفته است بیشترین مواردی که واژه خوض در قرآن وارد شده در باره چیزهائی است که پرداختن بآنها مذّمت شده است، مثل آیات:

وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّما كُنَّا نَخُوضُ وَ نَلْعَبُ- ۶۵/ توبه).

یعنی: (اگر از ایشان بپرسی که چرا ناروا گفتید می گویند ما حرف می زدیم و تفریح می کردیم که عمل ایشان مذموم و ناپسند شناخته شده).

و آیات وَ خُضْتُمْ كَالَّذِي خاضُوا- ۶۹/ توبه) و ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ- ۹۱/ انعام).

و وَ إِذا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آياتِنا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ-

---

(۱) المختار ما یکون فعله بارادته، لا ما یکون ارادته، اسفار، ج ۳/ ۸۷- مختار آنچیزی است که کارش با اراده و اختیار و گزینش خودش باشد نه اینکه اراده اش نباشد (به نقل از فرهنگ لغات و اصطلاحات فلسفی ص ۲۹۵ سید جعفر سجادی).

۶۸/ انعام).

(اگر کسانی را که در آیات ما به سرگرمی و تفریح می پردازند دیدی از آنها روی گردان تا در سخن دیگر وارد شوند).

أخضت دابّتی فی الماء- ستورم را در آب وارد کردم.

تخاوضوا فی الحدیث- به گفتگو پرداختند.

(خیط) [خیط]:

الخیط- یعنی طناب و ریسمان که معروف است جمع آن خیوط فعلش- خطت الثّوب أخیطه خیاطه و خیّطته تخییطا است. یعنی جامه را دوختم.

(خِیاط): سوزن خیّاطی، خدای تعالی گوید: حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ- ۴۰/ اعراف) (که در واژه جمل توضیح داده شده).

و آیه حَتَّی یَتَبَیَّنَ لَکُمُ (الْخَیْطُ) الْأَبْیَضُ مِنَ الْخَیْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ- ۱۸۷/ بقره).

یعنی سپیدی روز از سیاهی شب (روشن و متمایز شود).

ولی- (خَیْطَه)- در شعر شاعر که می گوید:

تدلّی علیها بین سبّ و خیطه «۱».

که خیطه- بطور استعاره برای میخ و طناب بکار رفته است.

روایت شده است که عدی بن حاتم دو تکّه ریسمان سیاه و سپید جلوی خود گذاشته بود و سحری می خورد و بآنها نگاه می کرد آنقدر بخوردن سحری ادامه داد تا رنگ ریسمانها را از هم تشخیص داد و پیامبر علیه الصّلاه و السّلام را از این کار خبر داد و پیامبر (ص) فرمود: «إنّک لعریض القفا إنّما ذلک بیاض النّهار و سواد اللّیل».

یعنی: (تو کار بیهوده ای را دنبال کردی منظور از آیه آشکار شدن سپیدی

---

(۱) شعر از ابی ذؤیب است و تمام بیت چنین است:

تدلّ علیها بین سب و خیطه شدید الوصاه نابل و ابن نابل

اصمعی گفته است- سب- یعنی ریسمان و- خیطه- یعنی میخ.

ابن سیده هم نظر راغب و اصمعی را اظهار نموده یعنی آن تیرانداز ماهر پسر تیرانداز ماهر کوله بارش را که از شاخه های نرم خرما درست شده در میان ریسمان و میخ بر شترش آویخته است که مصراع دوّم بیت در مآخذ ادبی بتفاوت ذکر شده. (مقاییس اللّغه ۲/ ۲۳۴- الحکم ۵/ ۱۵۱).

ص: ۶۴۷

روز از سیاهی شب است).

خیط الشّیب فی رأسه- یعنی سپیدی موی و پیری بر سرش، چون ریسمان سپید ظاهر شد. (این معنی در قرآن با عبارتی زیبا و شکوهمند در تشبیهی ادبی آمده است که اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَیْباً- ۴/ مریم یعنی شعله جوانی و دوره پر شوری و حرارت سر فرو نشسته و خاکستر سپید آن حرارت از موهای سر ظاهر شده است، گویی که خود آتشی سپید است).

الخیط- شتر مرغ، جمعش- خیطان- است.

نعامه- خیطاء- یعنی گردن دراز که گوئی گردنش چون طنابی است.

(خوف) [خوف:

الخوف- یعنی از نشانه ای پیدا و ناپیدار منتظر چیزی مکروه و ناپسند شدن همانطور که- رجاء امیدواری و چشم داشت به چیزی دوست داشتنی است از روی نشانه ای خیالی یا معلوم.

نقطه مقابل- خوف- امن است که در کارهای دنیوی و اخروی هر دو بکار می رود.

خدای تعالی گوید: وَ یَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَ یَخافُونَ عَذابَهُ- ۵۷/ اسراء) وَ کَیْفَ أَخافُ ما أَشْرَکْتُمْ وَ لا تَخافُونَ أَنَّکُمْ أَشْرَکْتُمْ بِاللَّهِ «۱»- ۸۱/ انعام).

خدای تعالی گوید: تَتَجافی جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضاجِعِ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفاً وَ طَمَعاً- ۱۶/ سجده).

یعنی: (از استراحتگاه و جای آرام خویش پهلو بر می دارند و خدای خویش را

---

(۱) سخن حضرت ابراهیم به نمرودیان است که می گوید چگونه از خدایانتان که شریک گرفته اید بیمناک شوم و حال اینکه شما از اینکه مشرکید نمی ترسید.

و سپس می گوید: کدام گروه شایسته ایمنی خاطر و بیمناک نشدن هستند (استفهام انکاری است) کسانی که ایمان خود را با ظلم و شرک نیامیختند ایمنی از آن ایشان است و ایشانند که به راه راست و هدایت هستند.

وَ لَمْ یَلْبِسُوا إِیمانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولئِکَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مُهْتَدُونَ- ۸۳ و ۸۱/ انعام).

موحد چون زر ریزی اندر برش اگر تیغ هندی نهی بر سرش

امید و هراسش نباشد ز کس بر این است مبنای توحید و بس

با بیم و امید می خوانند و یاد می کنند).

و آیات وَ إِنْ (خِفْتُمْ) أَلَّا تُقْسِطُوا- ۳/ نساء) و وَ إِنْ خِفْتُمْ شِقاقَ بَيْنِهِما-/ ۳۵ نساء).

که عبارت خفتم به عرفتم تفسیر شده است و حقیقت اینستکه می گوید: اگر پس از شناختن آنها بیم آن داشتید که اختلافی میانشان واقع شود، و مراد از (خوف از خدا) نه آنچیزی است که از ترس و بیم در خاطر انسان می گذرد، مثل شعور و فهم ترسیدن از شیر، بلکه مراد خود داری از گناهان و برگزیدن طاعات خداست، لذا گفته شده- (تَخْویف)- از سوی خدای تعالی تشویق به پروا داشتن و دور شدن از گناهان است و کسیکه گناهان را ترک نکرده خائف نیست، خدای تعالی گوید:

ذلِکَ يُخَوِّفُ اللَّهُ بِهِ عِبادَهُ- ۱۶/ زمر).

خداوند مردم را از ترساندن شیطان و اهمیّت دادن بترساندن او نهی می کند که نترسند می گوید:

إِنَّما ذلِكُمُ الشَّيْطانُ يُخَوِّفُ أَوْلِياءَهُ فَلا تَخافُوهُمْ وَ خافُونِ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ- ۱۷۵/ آل عمران).

یعنی: از وسوسه های شیطانی فرمان مبرید و باو توجّه نکنید و آنها را پی نگیرید بلکه فرمانبرداریتان برای خدا باشد و توجّه و قصدتان هم به سوی او.

تخوّفناهم- یعنی آنها را مذمّت کرد و عیبشان بر شمرد که اقتضای ترسیدن داشتن نقص و عیب است.

خدای تعالی گوید: وَ إِنِّی خِفْتُ الْمَوالِیَ مِنْ وَرائِی «۱»- ۵/ مریم).

پس بیم و خوف زکریّا از سرنوشت خاندان یعقوب این بود که نکند شریعت را رعایت نکنند و نظام دین را حفظ و نگهداری ننمایند نه اینکه زکریّا می خواست وارثی برای مالش داشته باشد آنطوری که پاره ای از جهّال و نادانها گمان کرده اند.

---

(۱) سخن حضرت زکریّاست که چون از نداشتن جانشین برای حفظ شریعت بیم داشت و پیر هم شده بود گفت: پروردگارا استخوانهایم از پیری سست شده و موهای سرم از تابش پیری سفید، همواره تو را خوانم، مرا فرزندی عطا کن که من و خاندان یعقوب را وارث شود- و اجعله ربّ رضیّا- پروردگارم او را پسندیده و شایسته چنان مقامی قرار ده.

دستاوردها و اموال دنیوی برای پیامبران علیهم السّلام و در نظر آنها پست تر از آن است که برای آنها بیمناک شوند.

(خِیفَه)- حالتی است که از خوف بر انسان عارض می شود.

خدای تعالی گوید: فَأَوْجَسَ فِی نَفْسِهِ خِیفَهً مُوسی قُلْنا لا تَخَفْ- ۶۷/ طه).

یعنی: (موسی (ع) در ضمیرش از تغییر حالت عصای خویش به ترس افتاد، گفتم مترس که تو خود برتری).

و گاهی خیفه- بجای خوف بکار می رود در آیات زیر:

وَ الْمَلائِکَهُ مِنْ خِیفَتِهِ- ۱۳/ رعد) و تَخافُونَهُمْ کَخِیفَتِکُمْ أَنْفُسَکُمْ- ۲۸/ روم)، عبارت، کخیفتکم، در آیه اخیر، یعنی مثل بیم و هراسان از یکدیگر.

مخصوص کردن لفظ خیفه- به نفس و جان که در باره آنها بکار رفته برای توجّه باین امر است که خوف و ترس حالتی بود که از آنها دور نمی شد.

(یعنی: پیوسته در نقص و کمبود عقل و روانی بودند چنانکه در آغاز تفسیر این واژه گفت- ترس نوعی نقص است).

(تَخَوُّف)- ظاهر شدن ترس از انسان، در آیه أَوْ یَأْخُذَهُمْ عَلی تَخَوُّفٍ- ۴۷/ نحل).

(آیا ناباوران به عذاب نمی اندیشند که ناگهان در حالت وحشت، و ترسشان آنها را در میان می گیرد).

(خیل) [خیل:

الخیال اصلش صورت مجرّد است مثل صورتی که در خواب و آئینه و دل برای انسان بفاصله کمی از دور شدن شی ء محسوس و دیدنی در ذهن متصوّر می شود سپس این معنی در هر امری و شکل مصوّری و در هر صورت دقیقی که مانند خیال جریان می یابد بکار رفته است.

تخییل- هم صورت بندی و تصویر خیالی چیزی در نفس است، و تخیّل تصوّر آن است.

خلت- در معنی- ظننت- یعنی پنداشتم و گمان کردن که باعتبار تصوّر خیال پنداشته شده چنین گفته اند.

خیّلت السّماء- آسمان بارانی بنظر می آید و خیال باریدن دارد.

فلان مخیل بکذا- یعنی او شایسته آن کار است و حقیقتش اینستکه او نمایانگر چنان تصویری خیالی است.

خیلاء- یعنی تکبر که واژه اش از فضیلتی که نفس برای انسان تصوّر می کند و نشان می دهد گرفته شده و از این واژه- خیل- در باره مرکب های سواری است که گفته اند نامیدن آنها به خیل برای این است که هیچکس بر اسبی سوار نمی شود مگر اینکه در نفس خویش نخوت و تکبّر و خیلائی می یابد.

(خَیْل)- در اصل اسم اسبان و سواران هر دو بوده، و بر این اساس خدای تعالی گوید:

وَ مِنْ رِباطِ الْخَیْلِ «۱»- ۶۰/ انفال). واژه خیل- در باره سوار و مرکب هر کدام جداگانه هم بکار رفته است مثل سخنی که از پیامبر (ص) روایت شده است که:

«یا خیل اللّه ارکبی» «۲».

و منظور از- خیل- سواران است، یعنی: (ای سپاهیان خدا، سوار شوید) مثل (جند اللّه).

و نیز در سخن دیگر که فرمود: «عفوت لکم عن صدقه الخیل».

---

(۱) تمام آیه چنین است: وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّهٍ وَ مِنْ رِباطِ الْخَیْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّکُمْ وَ آخَرِینَ مِنْ دُونِهِمْ لا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ یَعْلَمُهُمْ وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ شَیْ ءٍ فِی سَبِیلِ اللَّهِ یُوَفَّ إِلَیْکُمْ وَ أَنْتُمْ لا تُظْلَمُونَ- ۶۰/ انفال).

یعنی: هر چه می توانید نیروی جنگی و اسبان آماده برای مقابله و بیم دادن دشمنان خدای و دشمنان خویش و آنهائیکه نمی شناسید و خداوند می شناسدشان فراهم سازید هر چه در راه خدا هزینه کنید و فداکاری نمائید، بشما بر می گردد و بپاداشتان وفا می شود و ستم نخواهید شد.

(۲) کمال الدّین دمیری در کتاب حیاه الحیوان الکبری می نویسد: کلماتی از پیامبر هست که قبل از گفتن پیامبر (ص) که (یا فرسان خلیل اللّه ارکبی) سابقه ای نداشته و این از نیکوترین مجازات ادبی است مثل کلام خدای تعالی که فرمود: وَ أَجْلِبْ عَلَیْهِمْ بِخَیْلِکَ وَ رَجِلِکَ- ۶۴/ اسراء).

جاحظ در کتاب البیان و التّبیین از یونس بن حبیب نقل می کند که گفت از نوآفرینی های زیبای سخن که بما رسیده است و از آن قبلا اطّلاعی نداشتیم همین سخن پیامبر (ص) است.

سپس دمیری با نقل سخن جاحظ می گوید نبایستی هم سخن انسانهای دیگر با سخن پیامبر (ص) مقایسه شود زیرا فصاحت کلام پیامبر (ص) بالاتر از آنستکه با دیگران مقایسه شود. حیاه الحیوان دمیری ۱/ ۴۴۸ و مجمع البحرین ۳/ ۴۱۸).

یعنی: ستوران سواری زکات ندارند.

أخیل- کلاغ زیتونی (زاغی) بخاطر اینکه رنگهای پرش سبز و سرخ و سیاه و سفید است و هر وقتی رنگی از آن بنظر می آید و لذا گفته اند:

کادت براقش کلّ لون لونه یتخیّل (پیوسته آن مرغ سه رنگ کوچک به رنگی تصوّر می شود).

(خول) [خول:

خدای تعالی گوید: وَ تَرَکْتُمْ ما خَوَّلْناکُمْ وَراءَ ظُهُورِکُمْ- ۹۴/ انعام).

خوّلناکم- یعنی آنچه را که بشما بخشیدم.

یعنی: (آنچه را که به شما بخشیدم ترک کردید و پشت سر نهادید، کنایه از فراموشی نعمتها و بخشایشهای الهی است).

تخویل- در اصل بخشیدن نعمتهای خداوند است یا بخششی که برای کسی نعمتی شود و نیز بخشیدن آنچه را که لازم است آن را تعهّد کند و بپردازد، چنانکه گویند:

فلان حال مال و خایل مال- یعنی او در سرپرستی و تعهّد نسبت بآن مال خوب اقدام می کند و تیماردار خوبیست.

خال- لباسی است بسیار نرم (برد یمانی) که از نرمی تصوّر می شود که پوست حیوانات است و نیز:

خال- نقطه سیاه روی بدن که مخالف رنگ بدن است و عیبی است در بدن.

(خون) [خون:

الخیانه و النّفاق یکی است جز اینکه- خیانه- بیشتر در شکستن پیمان و امانت بکار می رود ولی- نفاق- باعتبار خلاف در دین است سپس این دو معنی در هم تداخل نموده.

پس- خیانه- همین مخالفت با حقّ و پیمان شکنی در پنهانی است نقطه مقابل خیانت، امانت است، گفته می شود- خنت فلانا و خنت أمانه یعنی با او در حقّ مخالفت کردم و در امانتش خیانت نمودم، و بر این اساس خداوند فرمود: لا تَخُونُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ وَ تَخُونُوا أَماناتِکُمْ «۱» ۲۷/ انعام).

و آیه ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِینَ کَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَ امْرَأَتَ لُوطٍ کانَتا تَحْتَ عَبْدَیْنِ مِنْ

---

(۱) یعنی خدا و رسول را خیانت نکنید که اماناتتان را در آن صورت خیانت کردید زیرا پیروی از

عِبادِنا صالِحَيْنِ فَخانَتاهُما- ۱۰/ تحریم). (اشاره بهمسران حضرت نوح و لوط علیهما السّلام است که سرکشی و نافرمانی از امر آنها کردند و خیانت نمودند).

و آیه وَ لا- تَزالُ تَطَّلِعُ عَلی خائِنَةٍ مِنْهُمْ- ۱۳/ مائده) یعنی گروهی خائن از ایشان، و گفته اند مردی خائن، که- رجل خائن و خائنه- هر دو صحیح است مثل داهیه (مصیبت بزرگ) روایه (مشک صحرائی).

و نیز گفته اند: خائنه- در جای مصدر است مثل- قم قائما- که قائما بجای مصدر است.

و آیه یَعْلَمُ خائِنَةَ الْأَعْیُنِ- ۱۹/ غافر) در همان معنی است که گفته شد.

و آیه وَ إِنْ یُرِیدُوا خِیانَتَکَ فَقَدْ خانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ فَأَمْکَنَ مِنْهُمْ- ۷۱/ انفال).

(و اگر می خواهند با تو کجروی و خیانت کنند قبلا هم بخداوند خیانت ورزیدند و خداوند ترا بر ایشان پیروزی داد، و اللّه علیم حکیم- خدا دانائی حکیم است).

و آیه عَلِمَ اللَّهُ أَنَّکُمْ کُنْتُمْ تَخْتانُونَ أَنْفُسَکُمْ- ۱۸۷/ بقره) عبارت تختانون در این آیه از مصدر- اختیان است، یعنی پیاپی خیانت کردن.

در آیه نگفت- تخونون أنفسکم- زیرا عمل آنها خیانت نبود بلکه اختیان- یعنی پیاپی نادرستی و دغلی کردن بود، زیرا- اختیان- بر انگیخته شدن شهوت و میل پیوسته انسان برای دسترسی بخیانت است. و این معنی همان است که در آیه إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ- ۵۳/ یوسف) از سوی خدای تعالی بآن اشاره شده است.

(خوی) [خوی:

اصل خواء خالی بودن است، می گویند- خوی بطنه منّ الطّعام یخوی خوی: معده اش از غذا خالی شد. خوی الجوز خوی (گردو پوک شد). تشبیهی است

خداوند و پیامبرش متابعت از فطرت و حفظ همان امانتی است که در باره اش فرمود إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَةَ عَلَی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ، تا آنجا که گفت: وَ حَمَلَهَا الْإِنْسانُ- ۷۲/ احزاب) یعنی آدمی با سرشت و نهاد خدائیش حامل امانتی الهی است، نافرمانی و خیانت بخدا و رسول همان خیانت بامانتی است که در وجود انسان هست.

بهمان معنی، خوت الدّار تخوی خواء- خانه بکلّی خالی و ویران شد.

خوی النّجم و أخوی: ستاره غروب کرد در وقتی است که باران می بارد. (هوا صاف است) که باز تشبیهی از خاک بودن است.

أخوی: رساتر از خوی- است چنانکه- أسقی- یعنی آب خوراندن از- سقی یعنی آن دادن بلیغ تر است.

تخویه: تهی کردن و خالی نمودن فاصله میان دو چیز است.

)

کتاب– د

((دبّ) [دبّ :

الـدّبّ و الـدّبیب یعنی آرام راه رفتـن، کـه در بـاره حیوانـات و حشـرات بیشـتر بکـار می رود و در حرکت نفـوذی آرام آب و رطوبت و نوشـیدنی و ماننـد اینهـا که حرکتشـان را حواس درک نمی کنـد بکار می رود و همچنین در باره تمام جانـداران هر چند که عرف مردم فقط اسب را– دابّه– گویند:

خدای تعالی گوید: وَ اللَّهُ خَلَقَ کُلَّ دَابَّهٍ مِنْ ماءٍ– ۴۵/ نور).

و وَ بَثَّ فِیها مِنْ کُلِّ دَابَّهٍ– ۱۶۴/ بقره).

و وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ إِلَّا عَلَی اللَّهِ رِزْقُها– ۶/ هود).

و وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیْهِ– ۳۸/ انعام).

و وَ لَوْ یُؤاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِما کَسَبُوا ما تَرَکَ عَلی ظَهْرِها مِنْ دَابَّهٍ– ۴۵/ فاطر).

ابو عبیده گفته است در آیه اخیر عبارت– ما ترک علی ظهرها من ذابّه مقصود انسان است و دابّه مخصوص باو است.

و در آیه وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ– ۳۸/ انعام) همه جانداران را شامل می شود.

و آیه وَ إِذا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَیْهِمْ أَخْرَجْنا لَهُمْ دَابَّهً مِنَ الْأَرْضِ تُکَلِّمُهُمْ– ۸۲/ نحل) که گفته شده– دابّه– در این آیه حیوانی است بر خلاف حیواناتی که ما می شناسیم و خروجش مقارن آغاز زمان قیامت است.

و نیز گفته اند مقصود اشراری است که از نظر جهالت و نادانی در حکم حیواناتند.

(دابّه)– اسم جمع است و برای هر چیزی که به آرامی حرکت می کند مثل– خائنه– که جمع– خائن– است.

و آیه إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ «۱»- ۲۲/ انفال) دوابّ در این آیه واژه ای عمومی و فراگیری است در باره تمام حیوانات.

ناقه دبوب- شتری که آرام می رود.

ما بالدّار دبّیّ- هیچ جنبنده در خانه نیست.

أرض مدبوبه- زمین که حشرات و حیوانات و چرنده اش زیاد است.

(دبر) [دبر]:

دبر الشّی ء- یعنی پشت هر چیز، نقطه مقابلش- قبل- است یعنی پیش و پیشاوری و بطور استعاره بدو عضو مخصوص گفته می شود، می گویند- دبر- و- دبر- و جمع آن أدبار- است.

خدای تعالی گوید:

وَ مَنْ یُوَلِّهِمْ یَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ- ۱۶/ انفال) (و کسیکه پشت بدشمن گرداند).

یَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَ أَدْبارَهُمْ- ۵۰/ انفال) یعنی: پیش و پشت سرشان.

فَلا تُوَلُّوهُمُ الْأَدْبارَ- ۱۵/ انفال) (بدشمن پشت نگردانید) که دستور نهی از گریز از دشمنان است.

(أَدْبارَ) السُّجُودِ- ۴۰/ ق) پایان نمازها، که أدبار النّجوم و إدبار النّجوم- نیز خوانده شده.

پس- إدبار- مصدری است بصورت ظرف زمان (که حرف آخرش مفتوح است) مثل:

مقدم الحاجّ- یعنی ورود حاجی.

---

(۱) تمام آیه چنین است که: وَ لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ قالُوا سَمِعْنا وَ هُمْ لا یَسْمَعُونَ، إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُکْمُ الَّذِینَ لا یَعْقِلُونَ- ۲۱/ و ۲۲/ انفال) یعنی همچون کسانیکه می گویند شنیدیم امّا در حقیقت نمی شنوند مباشید زیرا بدترین جنبده در پیشگاه خدا کسانی هستند که با داشتن گوش شنوا و زبان گویا حقایق را نه می شنوند و نه بیان می کنند در حقیقت تعقّل نمی کنند و نمی اندیشند این آیه در واقع تعبیر دیگری است از آیه ای که می گوید:

لَهُمْ قُلُوبٌ لا یَفْقَهُونَ بِها وَ لَهُمْ أَعْیُنٌ لا یُبْصِرُونَ بِها وَ لَهُمْ آذانٌ لا یَسْمَعُونَ بِها أُولئِکَ کَالْأَنْعامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولئِکَ هُمُ الْغافِلُونَ- ۱۷۹/ اعراف) که گمراهتر از آنها هستند و براستی که غافلانند، یعنی با داشتن دل و جان و گوش و دیده، نمی شنوند و چنین کسانی مثل همه جنبندگان و بلکه گمراهتر از آنان هستند، هر دو آیه مکمّل یکدیگر است. [...]

خفوق النّجم- پنهان شدن و افول ستاره.

و کسیکه- أدبار- را با فتحه حرف اوّل بخواند جمع است و گاهی به اعتبار- دبر- در معنی فعل لازم، فاعل از آن مشتّق می شود و گاهی به اعتبار- دبر- در معنی فعل متعدّی، مفعول از آن مشتقّ می شود.

در وجه اوّل- یعنی فاعل، مثل اینکه می گویند: دبر فلان و أمس- الدّابر (دیروز که گذشت) و آیه وَ اللَّیْلِ إِذْ أَدْبَرَ- ۳۳/ مدثّر) (که در این دو عبارت و آیه اخیر معنی فعل لازم دارد که معنی آن با فاعل آنها یعنی فلان- امس- و اللّیل- تمام می شود، فلانی پشت کرد- دیروز گذشت شب وقتی که برود).

و باعتبار مفعول چنانکه می گویند:

دبر السّهم الهدف- یعنی تیر به پشت هدف افتاد.

دبر فلان القوم- او پشت سر آن مردم جای گرفت.

خدای تعالی گوید: أَنَّ (دابِرَ) هؤُلاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِینَ- ۶۶/ حجر) (چون صبح کنند، بنیادشان بریده شده است).

فَقُطِعَ دابِرُ الْقَوْمِ الَّذِینَ ظَلَمُوا- ۴۵/ انعام) (کسانی که ستم کردند ریشه شان بریده شده است).

دابر- به کسی که دنباله و یا عقب مانده است اطلاق می شود یا به اعتبار عقب ماندگی مکانی یا زمانی و یا از جهت مرتبت و ارزش، أدبر- یعنی روی گرداند.

ولیّ دبره- پشتش را گرداند و پشت نمود.

در آیات: ثُمَّ (أَدْبَرَ) وَ اسْتَکْبَرَ- ۲۳/ مدّثر) (روی بر گرداند و گردن فرازی کرد).

تَدْعُوا مَنْ أَدْبَرَ وَ تَوَلَّی- ۱۷/ معارج) (دوزخ هر که از ایمان روی گرداند و پشت کرده، می خواند).

پیامبر علیه السّلام فرمود: (لا تقاطعوا و لا تدابروا و کونوا عباد اللّه إخوانا).

یعنی: (از یکدیگر نبرید و روی از هم بر نگردانید بلکه پرستندگان خدا و برادر یکدیگر باشید).

گفته شده- و لا تدابروا- یعنی نبایستی از پشت سر دوستتان او را ببدی نام ببرید (کنایه از غیبت و عیب جوئی نکردن است که مبادا دوستتان تحقیر شود).

استدبار- پایان چیزی را خواستن (عاقبت اندیشی).

تدابر القوم- به یکدیگر پشت کردند و روی از هم گرداندند.

دبار- مصدر- دابرته- است یعنی در نبودش با او دشمنی ورزیدم (دبار- مصدر دوّم- مدابره- است، مثل- قتال- که مصدر دوّم مقاتله است).

(التَّدْبِیر)- اندیشیدن و عاقبت بینی در کارها.

خدای تعالی گوید: فَالْمُدَبِّراتِ أَمْراً- ۵/ نازعات) یعنی: فرشتگانی که متصدّی تدبیر امورند و نیز، تدبیر- آزاد شدن برده پس از مرگ صاحبش است.

ادبار- هلاکت و مرگی که باعث گسیختگی خویشاوندی است.

دبار: قبل از اسلام چهار شنبه را نیز- دبار- می گفتند چون آن روز را شوم می دانستند.

دبیر- رشته ای و طنابی که در موقع تافتن آن به عقب برده و کشیده می شود نقطه مقابلش- قبیل- است.

قبیل- یعنی جلو بردن ریسمان موقع تاباندن.

رجل مقابل و مدابر- یعنی مرد اصیل و شریف از طرف پدر و مادر و هر دو.

شاه مقابله مدابره- گوسفندی که جلو و عقب گوشش بریده شده.

دابره الطّائر- انگشت عقب پنجه پرنده.

دابره الحافر- فاصله پنجه و ساق ستور.

دبور- بادی که از نقطه مقابل باد صبا می وزد.

دبره- کرد و پشته های زراعت برای آبیاری، جمعش- دبار است.

شاعر گوید:

علی جریه تعلوا الدّبار غروبها «۱» دبر- زنبور عسل و زنبور بی عسل و هر گزنده ای که نیشش بر پشتش قرار دارد مفردش-

دبره- است.

---

(۱) شعر از بشر بن ابی خازم است که تمامش چنین است:

ص: ۶۵۸

و نیز- دبر- یعنی مال فراوانی که پس از مرگ صاحبش باقی می ماند، دبر- در این معنی تثنیه ندارد و جمع بسته نمی شود.

دبر البعیر دبرا- که اسم فاعلش- أدبر- و دبر- است یعنی به خاطر جراحت پشتش عقب افتاد و تأخیر کرد.

دبره- یعنی إدبار و تیره روزی.

(دثر) [دثر]:

خدای تعالی گوید: یا أَیُّهَا الْمُدَّثِّرُ- ۱/ مدّثر) اصلش- متدثّر- است که ادغام شده.

دثر در باب افتعال حرف (ت) بحرف (د) تبدیل و درهم ادغام شده، می شود- ادّثار).

مدّثّر- کسی است که با لباسش خود را بپوشاند، فعلش- دثرته فتدّثّر (پوشاندم او را پس پوشیده شد).

دثار- وسیله پوشش است.

تدثّر الفحل النّاقه- ناگهانی شتر نرینه- مادینه را فرو گرفت.

تدثّر الرّجل الفرس- آن مرد سوار بر اسب شد و بر آن جست.

رجل دثور- مرد گمنام ناپیدا.

سیف داثر- شمشیر صیقلی نشده و زنگ گرفته.

داثر- خانه کهنه و قدیمی که آثار آبادیش از بین رفته و متروک مانده.

فلان دثر مال- یعنی او مالش را خوب حفظ می کند.

(دحر) [دحر]:

الدّحر، یعنی دور کردن و راندن، می گویند:

دحره دحورا- بسختی او را دور کرد.

خدای تعالی گوید: اخْرُجْ مِنْها مَذْؤُماً مَدْحُوراً- ۱۸/ اعراف).

تحدر ماء البئر عن جرثیه علی جریه تعلوا الدبار غروبها

یعنی آن چاه از روستای یمنی ریزش کرد با جریانی که کردهای زراعتی را با فرو رفتنش بالا می برد.

ص: ۶۵۹

(خطاب بابلیس است که خداوند فرمود از آسمانها با خواری دور باش و خارج شو).

و فرمود: فَتُلْقی فِی جَهَنَّمَ مَلُوماً مَدْحُوراً- ۳۹/ اسراء) و یُقْذَفُونَ مِنْ کُلِّ جانِبٍ دُحُوراً- ۹/ صافّات).

یعنی: (از هر سوی با خواری طرد می شوند).

(دحض) [دحض:

(پوچ و باطل شد)، خدای تعالی گوید: حُجَّتُهُمْ داحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۶/ شوری).

یعنی: (دلیلشان در پیشگاه پروردگارشان باطل و زوال پذیر است).

می گویند: أدحضت فلانا فی حجته فدحض- دلیل و برهانش را باطل کردم و بیهوده شد.

خدای تعالی گوید: وَ یُجادِلُ الَّذِینَ کَفَرُوا بِالْباطِلِ لِیُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ- ۵۶/ کهف).

(یعنی: کافران به کژی و دروغ پیکار و مجادله می کنند تا راه باطل خود و ستیزه باطل خود را حقّ جلوه دهند و حقّ را دور کنند).

أدحضت حجّته فدحضت- که اصلش از عبارت دحض الرّجل یعنی کاویدن و کندن با پا و لغزیدن پاست، گرفته شده و معنی عبارت (یعنی- حجتش را باطل کردم و چنان شد) که در وصف مناظره و سخن گفتن رو در روی گفته می شود، مثل عبارت:

نظرا یزیل مواقع الأقدام- (مناظره ای که پافشاریهای نظری، و موقعیّت های کلامی را سست می کند و از بین می برد).

دحضت الشّمس- که برای دور شدن و افول خورشید، بطور استعاره گفته می شود از همان معنی است.

(دحا) [دحا]:

خدای تعالی گوید: وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِکَ دَحاها «۱»- ۳۰/ نازعات). یعنی: و بعد از

---

(۱) عبارت راغب رحمه اللّه در تفسیر- دحو- چنین است- دحاها ای أزالها عن مقرّها- و تفسیر مطابق با واقع است ولی اکثر مفسّرین- دحو را گستردن و پهن کردن تفسیر نموده اند و حال اینکه جابجائی و حرکت زمین که قرآن آنرا با واژه- مهد- بیان کرده بهترین تفسیر- دحاها است که زمین

آن زمین را از جایش دور کرد و جابجا نمود مثل آیه یَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَ الْجِبالُ- ۱۴/ مزمّل) (هنگامه ای که زمین، و کوهها می لرزند و جابجا می شوند).

دحا المطر الحصی من وجه الأرض- یعنی باران، ریگها را از سطح زمین روبید و دور کرد.

مرّ الفرس یدحو- دحوا: آن اسب دستانش را روی زمین کشید.

فیدحو ترابها- سپس خاکش را جاروب کرد، و از همین واژه عبارت أدحیّ النّعام- یعنی جای پنهانی تخم گزاران شتر مرغ که بر وزن أفعول از دحوت- است.

دحیه «۱»- هم اسم مردی است.

(دخر) [دخر]:

خوار شد، خدای تعالی گوید: وَ هُمْ داخِرُونَ- ۴۸/ نحل) یعنی ذلیلان و

همچون گاهواره حرکت و رفت و برگشت دارد. أَ لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهاداً- ۶/ نباء) آیا زمین را از نظر کمّی و کیفی و بهره دهی همانند گاهواره قرار ندادیم، و می بینیم که انسانها بر روی زمین همچون کودکان در مهد استراحت می کنند، بهره مند می شوند و رشد می کنند، چقدر تشبیه واقعی و ادبی شکوهمندیست، زیرا در حرکت گاهواره ای است که طفل می خوابد و لذا در ماشین و هر چیز که متحرّک است حالت خواب و استراحت بانسانها دست می دهد چه تعبیری و تشبیهی رساتر و نیکوتر از گاهواره برای زمین می توان بیان کرد جز در کلام خدا.

آیه دوّم هم که راغب شاهد مثال آورده است باز توجّه او بحرکت، و جابجا شدن زمین است زیرا- رجفه- یعنی حرکت سخت و مرجفون- همانهائی هستند که با اخبار ناروا و شایعات مردم را مضطرب و بحرکت در می آورند.

(۱) دحیه بن خلیفه کلبی برادر رضاعی پیامبر اکرم (ص) است که بخاطر شباهت چهره و موی صورتش پیامبر او را بسیمای جبرئیل تشبیه نمود، دحیه از زیباترین مردان معاصر خویش بوده و یکی از اصحاب مشهور پیامبر است که از طرف پیامبر (ص) بسفیری کشور روم و بردن نامه پیامبر (ص) به قیصر معروف شد در فتح شام و جنگ یرموک شرکت داشته پیامبر (ص) در باره اش فرموده است «اشبه من رایت بجبرائیل دحیه الکلبی» عین نامه ای که پیامبر (ص) بوسیله دحیه بقیصر نوشته چنین است:

از پیامبر (ص) خدا به هرقل بزرگ روم، سلام بر آن کس که پیرو هدایت حقّ باشد. و امّا بعد، من تو را باسلام دعوت می کنم اسلام بیاور تا آسوده شوی، اسلام بیاور که خداوند دو پاداش بتو می دهد و اگر روی بر تابی گناه مردم کشورت بگردن توست، ای اهل کتاب بیائید به سخنی که میان ما و شما یکی است اعتراف کنیم و آن اینکه جز خدای یگانه را نپرستیم و چیزی را در خدائی با او شریک نگردانیم برخی از ما برخی دیگر را ارباب نگیریم اگر از این معین روی برتافتید گواه باشید

که مسلمانیم. (الطّبقات الکبری ۴/ ۲۵۰- الموسوعه ۷۸۵- مجمع البحرین ۱/ ۱۳۶).

ص: ۶۶۱

خواران.

گفته می شود- أدخرته فدخر- یعنی خوارش کردم و ذلیل شد و بر این اساس، خدای تعالی گوید:

إِنَّ الَّذِینَ یَسْتَکْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِی سَیَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ داخِرِینَ- ۶۰/ غافر). یعنی:

(مستکبرین و گردنکشان از پرستش خدا بزودی با ذلّت و خواری بجهنّم در آیند).

امّا- یدّخر- که اصلش- یدتخر- است از این باب نیست.

(دخل) [دخل :

الدّخول، نقطه مقابل- خروج- است که در زمان و مکان و کارها بکار می رود مثل دخل مکان کذا- خدای تعالی گوید:

و ادْخُلُوا هذِهِ الْقَرْیَهَ- ۵۸/ بقره).

و ادْخُلُوا الْجَنَّهَ بِما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۳۲/ نمل).

و ادْخُلُوا أَبْوابَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها- ۲۷/ زمر).

و وَ یُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ- ۲۲/ مجادله).

و یُدْخِلُ مَنْ یَشاءُ فِی رَحْمَتِهِ- ۸/ شوری).

و وَ قُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِی (مُدْخَلَ) صِدْقٍ- ۸۰/ اسراء).

پس مدخل- (جای در آمدن) از- دخل، یدخل- و مدخل (جای وارد کردن) از- أدخل- یدخل- است.

و آیات: لَیُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا یَرْضَوْنَهُ- ۵۹/ حج) و مُدْخَلًا کَرِیماً- ۳۱/ نساء) با دو وجه خوانده شده:

۱- ابو علی فسوی می گوید: کسی که مدخلا را با فتحه حرف (م) بخواند گوئی اشاره باین است که آنها قصد رفتن آنجا را می نمایند و این گروه همانها هستند که خداوند می گوید:

الَّذِینَ یُحْشَرُونَ عَلی وُجُوهِهِمْ إِلی جَهَنَّمَ- ۳۴/ فرقان).

یعنی: (کسانی که دستجمعی بر رویها و چهره یشان بسوی جهنّم محشور می شوند) و همینطور آیه: إِذِ الْأَغْلالُ فِی أَعْناقِهِمْ وَ السَّلاسِلُ «۱»- ۷۱/ غافر).

(۱) اشاره به کسانی است که خداوند در باره ایشان می فرماید: آیا کسانی را که با آیات خدا در

۲- و کسیکه در آیه فوق مُدْخَلًا کَرِیماً- ۳۱/ نساء) با ضمّه حرف (م) بخواند مثل معنی آیه:

لَیُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا یَرْضَوْنَهُ- ۵۹/ حجّ) هستند (در جایی که خشنودشان می کند واردشان می سازیم).

(أدَّخَلَ)- در داخل شدن کوشش کرد (از مصدر- ادّخال- یعنی سعی در داخل شدن).

خدای تعالی گوید: لَوْ یَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغاراتٍ أَوْ مُدَّخَلًا- ۵۷/ توبه) (اگر پناهگاه یا جائیکه بسختی داخل شدند می یافتند).

(الدّخَل)- کنایه از فساد و دشمنی درونی و پنهانی است مثل: الدّغل یعنی فریبکاری و یا اینکه- الدّخل- کنایه از خواندن باصل و نسب غیر واقعی و غیر خویشاوندی است، فعلش- دخل دخلا- است.

خدای تعالی گوید: تَتَّخِذُونَ أَیْمانَکُمْ دَخَلًا بَیْنَکُمْ- ۹۲/ نحل).

(سوگندهاتان را وسیله دغلکاری یا بالیدن باصل و نسب قرار می دهید).

دخل فلان فهو مدخول- کنایه از کودنی و بلاهت در عقل، و فساد در اصل و نسب است.

شجره مدخوله- درخت غیر پیوندی و خود روی.

(الدّخالَ) فی الإبل- شتری که آب خورده و مجدّدا برای همراهی با شتر دیگر در آبشخور می رود.

ستیزند می بینی که چسان با گردنکشی روی از حقّ بر می تابند اینان کسانی هستند که- کَذَّبُوا بِالْکِتابِ وَ بِما أَرْسَلْنا بِهِ رُسُلَنا فَسَوْفَ یَعْلَمُونَ- ۷۰/ غافر قرآن و کتب پیامبران پیشین را دروغ پنداشتند بزودی خواهند دانست که چگونه فرجامی دارند.

آنگاه که ناگهان بر گردنهای مستکبرانه شان غل و زنجیرها خواهد بود و بسوی فرجام ناهنجارشان که آبی و آتشی سوزان است کشانده می شوند و بدوزخ در افتند سپس بایشان می گویند: معبودان و بت هاتان که می پرستید کجا هستند، می گویند همه نابود شدند- قالوا ضلّوا عنّا.

بگفته مولوی:

هر چه بر تو آید از ظلمات و غم آن ز بی باکی و گستاخی است هم

الدّخل- پرنده کوچکی که در شاخه های متراکم درختان می نشیند.

الدّوخلّه- زنبیلی که از برگ خرما می سازند (الدّوخلّه).

دخل بامرأته- کنایه از رسیدن بهمبستری با همسرانت.

خدای تعالی گوید: مِنْ نِسائِکُمُ اللَّاتِی دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَکُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلا جُناحَ عَلَیْکُمْ- ۲۳/ نساء).

(دخن) [دخن :

دخان مثل- عثان- دود و غباری است که با لهیب و شعله همراه باشد.

خدای تعالی گوید: ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ- ۱۱/ فصّلت) یعنی آسمان در آغاز خلقتش چون دود و شعله بود.

اشاره ای است به این که منسجم نبوده و برایش تدبیر و امری نشده بود.

دخنت النّار تدخن- دود آن آتش زیاد شد.

دخنه- هم از همان واژه و معنی است ولی بیشتر بدودی که بوی خوش دارد، معروف است.

دخن الطّبیخ- بوی دود خوراک را فاسد کرد و مزه اش را تغییر داد و نیز رنگی هم از دود تصوّر شده است و گفته می شود: شاه دخناء- گوسفند دودی رنگ.

ذات دخنه- رنگ دود دارد.

لیله دخنانه- شب تار و دودی رنگ.

و چون اذیّت و آزار هم از دود تصوّر شده و می گویند: دخن الخلق- یعنی بد اخلاق و با آزار و اذیّت.

هدنه علی دخن «۱»- یعنی آرامشی بر فساد و بی پایگی (صلح متزلزل).

---

(۱) هدنه- یعنی آرامش و نرمی و صلح، مهادنه- هم آشتی و صلح است زیرا یکی از طرفین گذشت و نرمخویی می کنند. طهوی می گوید: و لا یرعون اکناف الهوینا- اذا خلوّ و لا ارض الهدون، یعنی وقتی بسرزمینی وارد می شوند جوانب آرامش و آشتی را مراعات نمی کنند. ضرب المثل فوق در باره صلحی است که پایه و اساس درستی ندارد و بر فساد نهاده شد. (میدانی مجمع الامثال ۲/ ۳۸۳).

(درّ) [درّ]:

خدای تعالی گوید: وَ أَرْسَلْنَا السَّماءَ عَلَيْهِمْ مِدْراراً- ۶/ انعام) و يُرْسِلِ السَّماءَ عَلَيْكُمْ مِدْراراً- ۵۲/ هود).

مدرار- اصلش از- الدّر و الدّرّه- است یعنی شیر مایع که بطور استعاره برای ریزش و برکت باران بکار می رود و همچنین برای أسماء و صفات شتر شیرده.

للّه درّه- یعنی کار نیک و خیرش برای خداست و خدایش خیر و عمل نیک دهد.

(عبارت للّه درّه- بصورت مدح و ستایش بکار می رود و نقطه مقابلش- لا درّ درّه- یعنی خیرش بریده باد و زیاد مباد).

(درّ درّک- خیرت فزون باد.

للسّوق درّه- یعنی کار بازار رونق دارد و بطور استعاره بکار رفته است.

در مثل می گویند- سبقت درّته غراره «۱»- مثل- سبق سیله مطره (خسارت و سیلابش از باران و سودش بیشتر است).

از واژه- درّ- عبارت- استدرّت المعزی- مشتقّ شده یعنی آن بز طلب نرینه کرد زیرا پس از رسیدن به فحل باردار می شود و سپس می زاید و بعد از زایمان- درّت- شیرش زیاد می شود، پس مصدر- استدرار- که از- درّ- مشتّق شده بطور کنایه است یعنی نرینه خواست.

(درج) [درج:

الدّرجه، در معنی جاه و منزلت است امّا می گویند:

للمنزله درجه- جاه و منزلت را درجه ای است در وقتی که از این معنی رفعت و بالا- رفتن در نظر گرفته شود نه اینکه بر یک حالت ساده ادامه داشته باشد، مثل پلّه نردبان و پشت بام (که بالاتر از قسمت های دیگر است).

---

(۱) غرار کم شیری است، و درّ- فراوانی شیر، ضرب المثل فوق یعنی تهدیدش از کارش بیشتر است یا شرّ و فسادش از خیرش فزونتر.

(میدانی، مجمع الامثال ۱/ ۳۳۶).

همینطور- درجه- به جاهمندی و منزلت رفیع معنوی تعبیر شده است.

خدای تعالی گوید: وَ لِلرِّجالِ عَلَیْهِنَّ دَرَجَةٌ «۱»- ۲۲۸/ بقره). که توجّه دادن بمنزلت

---

(۱) راغب رحمه اللّه با بینش اصولی و تفسیری که داشته است، برای معنی- درجه- از آیه الرِّجالُ قَوَّامُونَ- ۳۴/ نساء) تأیید آورده است برای رفع ابهامی که شاید در اذهان باشد که مردان تفوّق حکومتی در خانواده بر زنان دارند، لازم است برای رفع این باهام و اشکال مفصّلا و عمیقا بحث شود.

ابن منظور در لسان العرب با اشاره باشعار و نظرات لغت شناسان و با استناد بآیات قرآن چنین می نویسد:

فقالوا: و قد یجی ء القیام بمعنی المحافظه و الاصلاح و منه قوله تعالی الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَی النِّساءِ- ۳۴/ النّساء).

و قوله تعالی: إِلَّا ما دُمْتَ عَلَیْهِ قائِماً- ۷۵/ آل عمران) ای ملازمه محافظا و یجی ء القیام بمعنی الوقوف و الثبات (لس ۱۲/ ۴۹۷).

قوّام، صیغه مبالغه فی قائم یقال هو قوّام علی اهله: دائم القیام بشئونهم و السّهر علی مصالحهم الجمع قوامون (معجم الفاظ القرآن الکریم ۲/ ۴۴۹) ای یرعون و تقومون بمصالحهنّ: کونوا قوّامین بالقسط مواظبین علی اقامه العدل فی جمیع الامور مجتهدین فیه کلّ الاجتهاد.

خود راغب هم در ذیل واژه قیام می نویسد: و قیام الشّیئ هو المراعاه للشّی ء و الحفظ له. اینک ترجمه عبارات فوق:

گفته اند قیام- بمعنی نگهداری و اصلاح و خیر است چنانکه خدای تعالی فرموده است: مردان اصلاح کنندگان و یاوران و نگهدارندگان زنانند.

و یا فرمود: تا زمانی که بر آن کار قیام کننده ای و یعنی ملازم و همراه، و محافظ باشی و واژه قیام بمعنای آگاهی و پایداری نیز هست.

قوّام صیغه مبالغه در قائم است گفته می شود: هو قوّام علی اهله، یعنی همیشه بشئون خانوادگی محافظت می کند و بر مصالح و خیر زن و فرزند هشیار و بیدار است جمعش قوّامون است. (معجم الفاظ) یعنی مراعات حال زنان می کنند و بمصالح و خیرشان اقدام می نمایند، آیه کُونُوا قَوَّامِینَ بِالْقِسْطِ- ۱۳۵/ نساء) نیز یعنی کسانیکه بر اقامه عدل در جمیع امور مواظبت می کنند و با تمام نیرو تلاش می کوشند.

راغب رحمه اللّه می نویسد قیام بر چیزی مراعات کردن حال آن چیز و محافظت بر آن است. و در آیه ۱۳۵/ نساء می فرماید: کُونُوا قَوَّامِینَ بِالْقِسْطِ و در آیه دیگر کُونُوا قَوَّامِینَ لِلَّهِ- ۸/ مائده).

صاحب مجمع البیان هم می نویسد: قوّامین ای دائمین علی قیام بالعدل و معناه و لتکن عادتکم القیام بالعدل فی القول و الفعل.

یعنی قوّامین کسانی هستند که پیوسته بر عدل استوارند و عادتشان در گفتار و کردار اقامه عدل است.

قوّام هم صیغه مبالغه برای زیادتی است، آنگاه در خود آیه هم قیام مردان در امور خانواده، محافظت و ادامه وظیفه همسری است و اگر مردان ارث بیشتری می برند برای اینستکه عهده دار هزینه

مردان و سیاست و تنظیم امور زندگی و مانند آنها است که در آیه الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَی النِّساءِ- ۳۴/ نساء) بآن اشاره شده است (یعنی مردان یاوران و نگهدارندگان و قیام کنندگان بر اصلاح امور خانواده که مرد با توانائی جسمی بیشتر حفظ کردن و یار و یاور بودن، و نگهداری کانون خانواده بعهده اوست).

و آیات لَهُمْ دَرَجاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۴/ انفال) و هُمْ دَرَجاتٌ عِنْدَ اللَّهِ- ۱۶۳/ آل عمران) یعنی دارای چنان درجاتی در پیشگاه خدا هستند (اشاره به زنان و مردان مؤمن است که بهنگام یاد خدا دلهاشان، با شنیدن آیات خدا نرم و روشن می شود و ایمانشان فزونتر و بر خدای بیشتر توکّل می کنند، بر پا دارنده نماز و بخشندگان مالند و همینها مؤمنین واقعی و حقیقیند و لهم درجات عند اللّه- در پیشگاه پروردگارشان جاهمند، و عزیزند.

آیه دوّم ۱۶۳/ آل عمران) است که می گوید: کسانیکه برای خشنودی خدا عمل می کنند همچون کسانی هستند که همواره از خدای پروا دارند و در پیشگاهش درجاتی دارند).

درجات النّجوم- منازل فلکی ستارگان (که تشبیهی است از نظر عظمت و

زندگی و متکفّل زن، و فرزندان هستند و توانائی بیشترشان در کارها و حفاظت امور زندگی برای این است که عهده دار کارهائی هستند که بایستی انجام دهند پیامبر (ص) فضیلتها و برتری معنوی زنان را عبارت «الجنّه تحت اقدام الامّهات» یعنی بهشت زیر قدمهای پر محبّت و وظیفه شناس مادران است بیان داشته و برای مردان چنین فضیلتی نیست.

از طرفی دستور قرآن است که در امور و مشکلات خانواده با همسران شور و مشاوره کنند.

شیخ طریحی در مجمع البحرین تعبیر علمی جالبی دارد می نویسد: خداوند نفرموده (فضّلهم علیهنّ من الرّجال) زیرا بسیار زنان هستند که از بسیاری از مردان با فضیلت تر و برترند پس اگر در مردان وظایفی که: خداوند برای آنها مانند:

۱- عهده دار بودن و حفظ همسری. ۲- اصلاح امور زندگی. ۳- تعهّد هزینه زندگی. ۴- تکلّف امور تربیتی. ۵- هم نظری و مشورت با همسر در مشکلات. ۶- رعایت عدالت. ۷- تنظیم امور زندگی خانواده و دفاع مشترک. ۸- تیمار داری و غمخواری که لازمه حسن تدبیر است. ۹- بکار بردن نیروی خویش در عبادات و کارها. ۱۰- پرداخت مهرّیه و مالی که تعهّد کرده است. ۱۱- مراعات حال همسران در انجام حالات ویژه او. ۱۲- و بالاخره فرمانروای مطلق نبودن. و تمام این امور در معنی آیه قَوَّامُونَ عَلَی النِّساءِ- ۳۴/ نساء) نهفته است.

شکوه آنها).

مدرجه- جای بالا رفتن از راهای کوهستانی.

فلان یتدرّج فی کذا- کم کم بالا می رود.

درج الشّیخ و الصّبیّ درجانا- یعنی مثل بالا رفتن از نردبان آن، پیر مرد و کودک آرام راه می روند.

الدّرج- بستن و چیدن جامه و لباس و نامه.

درج- پیچیده شده.

الدّرج- بطور استعاره برای مرگ و مردن بکار می رود مثل واژه الطّیّ که در همان معنی است یعنی پیچیده شدن عمر.

طوته المنیّه- مرگ او را درهم پیچید.

دبّ و درج- یعنی کسیکه زنده است و راه می رود و نیز کسیکه می میرد و همه چیزش درهم می پیچد.

خدای تعالی گوید: (سَنَسْتَدْرِجُهُمْ) مِنْ حَیْثُ لا یَعْلَمُونَ- ۱۸۲/ اعراف).

یعنی: (از جائی که نمی دانند آنها را درهم می پیچیم و بمرگ می رسانیم) گفته اند: یعنی مثل کتاب بسته می شوند که عبارتست از بی خبر گزاردن، و غفلت آنهاست مثل آیه وَ لا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ عَنْ ذِکْرِنا- ۲۸/ کهف).

الدّرج- سبدی که چیزی در آن می نهند.

الدّرجه- پارچه ای که در رحم شتر مادینه می گذارند.

گفته اند- سنستدرجهم- در آیه قبل یعنی آنها را بتدریج و کم کم می گیریم (به فرجامشان و عذابشان می رسانیم) که در حقیقت نزدیک نمودن تدریجی ایشان بچیزی است، مثل بالا- رفتن و پائین آمدن از پلّه ها و مکانها که با آرامی و تدریجا انجام می شود.

الدّرّاج- مرغ و پرنده رنگین که با وقار و آرامی راه می رود.

(دَرَسَ) [دَرَسَ:

(کهنه شد)، درس الدّار- یعنی اثری از خانه باقی است چون باقی ماندن اثر چیزی بعد از آبادی در حکم پاک شدن و از بین رفتن خود آن چیز

است تا اثرش باقی بماند از اینجهت دروس- به پاک شدن و محو شدن تفسیر شده است و همچنین:

درس الکتاب و درست العلم- یعنی اثر آنرا دریافتم و حفظ نمودم (اثرش در صفحه ذهن باقی است همانطور که آثار بناهای ویران در سطح زمین باقی است).

و چون باقی ماندن چیزی در ذهن با پی در پی خواندن امکان دارد لذا خواندن مداوم به واژه- درس- یعنی خواندن تعبیر شده است.

خدای تعالی گوید: وَ دَرَسُوا ما فِیهِ- ۱۶۹/ اعراف).

و بِما کُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْکِتابَ وَ بِما کُنْتُمْ تَدْرُسُونَ- ۷۹/ آل عمران).

و وَ ما آتَیْناهُمْ مِنْ کُتُبٍ یَدْرُسُونَها- ۴۴/ سباء).

(که در هر سه عبارت- درسوا- تدرسون- یدرسون- از خواندن مداوم و اثر چیزی را در ذهن قرار دادن است).

و در آیه وَ لِیَقُولُوا دَرَسْتَ- ۱۰۵/ انعام) که- دارست هم خوانده شده یعنی می گویند: باهل کتاب پیوسته ای. (کنایه از اینکه این سخنان را از آنها اخذ کرده ای لذا برای ردّ گفتارشان خداوند در این آیه می گوید:

(آیات را از نظر لفظی گونه گون می گردانیم و بر تو نازل می کنیم تا حقیقت قرآن را برای کسانی که دانا هستند بیان کنیم و بدانند، و بطلان سخن دشمنان را نیز روشن سازیم).

در باره آیه وَ دَرَسُوا ما فِیهِ- ۱۶۹/ اعراف) گفته شده یعنی فقط خواندند ولی عمل بآنها را ترک کردند چنانکه می گویند:

درس القوم المکان- یعنی اثر آنجا را از بین بردند و فرسوده کردند.

درست المرأه- کنایه از عادت ماهیانه زنانگی است (حائض شد).

درس البعیر- اثر پیسی در بدن شتر باقی است.

(درک) [درک:

الدّرک- مثل- الدّرج- یعنی حرکت و راه رفتن تدریجی ولی- درج- باعتبار صعود و بالا- رفتن بکار می رود و- درک- باعتبار فرود آمدن

و سرنگون شدن لذا می گویند:

درجات الجنّه و درکات النّار- و بتصوّر فرو افتادن در آتش آنجا- هاویه- نامیده شده یعنی جایی که در آنجا سقوط رخ می دهد.

خدای تعالی گوید: إِنَّ الْمُنافِقِینَ فِی الدَّرْکِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ- ۱۲۵/ نساء) الدّرک- ژرفترین گودی کف دریاست.

(دَرَک)- طنابی است که طناب دیگر را بآن گره می زنند تا بآب برسند و نیز درک در اثر سقوط قیمت جنس و خرید و فروش بانسان می رسد.

خدای تعالی گوید: لا تَخافُ دَرَکاً وَ لا تَخْشی ۷۷/ طه) و (از عواقب فرو افتادن نه بترس و نه بیم داشته باش).

(أدْرَکَ)- بپایان آن رسید.

أدرک الصّبیّ- بپایان دوران کودکی و آغاز سنّ بلوغ رسید.

در آیات حَتَّی إِذا أَدْرَکَهُ الْغَرَقُ- ۹۰/ یونس).

(مربوط به غرق شدن فرعون است که با دیدن خطر مرگ و رسیدن به غرق شدن گفت بخدای موسی و بنی اسرائیل ایمان آوردم).

و لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ- ۱۰۳/ انعام).

کسانی از علماء هستند که- لا تدرکه الأبصار- را به چشم ظاهری که عضو بدن است حمل کرده اند یعنی: چشمهای ظاهری خدا را نمی بینند و بعض دیگر- أبصار- را بر بصیرت و دید دل حمل کرده اند و گفته اند:

سخنی که از ابو بکر (رض) روایت شده است باین معنی آگاهی می دهد که گفته است «یا من غایه معرفه القصور عن معرفته إذ کان غایه معرفته تعالی أن تعرف الأشیاء فتعلم أنه لیس بشی ء منها و لا بمثلها بل هو موجد کلّ ما أدرکته».

یعنی: (ای کسی که نهایت شناختش اقرار به قصور از شناسائی او است زیرا نهایت معرفت بخدای تعالی این است که اشیاء را بشناسی، و بدانی که وجود اشیاء از خود آنها نیست و نه از چیزی دیگری مانند آنها بلکه خداوند ایجاد کننده هر چیزی است که تو او را در می یابی).

واژه- (تَدارُک)- بیشتر در فریادرسی و یاری خواستن و نعمت است مثل:

آیه لَوْ لا أَنْ تَدارَکَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ- ۴۹/ قلم) (اگر نه این بود که نعمت خدای باو رسید).

و آیه حَتَّی إِذَا ادَّارَکُوا فِیها جَمِیعاً- ۳۸/ اعراف) یعنی (هر یکی بدیگری، و همه بهم پیوسته اند).

و بَلِ ادَّارَکَ عِلْمُهُمْ فِی الْآخِرَهِ- ۶۶/ نمل) یعنی: مگر علمشان در باره آخرت کامل است و بآن رسیده است.

(درک- بباب افتعال که می رود حرف (ت) افتعال به حرف (د) تبدیل و در آن ادغام شده و بصورت- ادّراک- در می آید).

مثل آیه حَتَّی إِذَا ادَّارَکُوا- ۳۸/ اعراف) و از همین وزن آیه اثَّاقَلْتُمْ إِلَی الْأَرْضِ- ۳۸/ توبه) و اطَّیَّرْنا بِکَ- ۴۷/ نمل). که آیه اوّل- بل أدراک علمهم فی الآخره- هم خوانده شده.

حسن، گفته است معنایش این است که امر آخرت را نفهمیدند، و نسبت بآن- جهل- داشتند حقیقتش اینست که علم و آگاهیشان نسبت بدرک و فهم آخرت بانتها رسید و آن را نفهمیدند.

و نیز گفته اند: معنیش اینست که در آخرت علمشان آنرا درک خواهد کرد یعنی زمانی که آن را در آخرت یافتند و رسیدند، زیرا هر چه ما در دنیا نسبت بآن گمان می بریم در آخرت یقینی می شود و بیقین می رسد.

(درهم) [درهم:

«۱» واحد پول نقره، خدای تعالی گفت: وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَراهِمَ مَعْدُودَهٍ

---

(۱) درهم یکی از پولهای نقره ای رایج میان مسلمانان بوده که در ایران سکّه می زدند خصوصا در نیشابور که معروف بوده هر ده درهم هفت مثقال وزن داشته امّا- دینار- در روم مسکوک می شد.

دینار از طلا است، در یک سمت درهمها صورت ملکی بود که در زیر تختش جمله فارسی (پاک بخور) نوشته شده است.

عزّ الدّوله دیلمی و برادرانش نخستین کسانی بودند که نامشان با خلفاء بر سکّه های درهم و دینار نوشته می شد و از سال ۳۳۴ هجری به بعد بقیّه زمامداران ایران از آنها پیروی می کردند.

(رسائل/ جاحظ ۲/ ۲۷۹- فتوح البلدان/ بلاذری ۳۷۱- صبح الاعشی/ قلقشندی ۱/ ۴۱۶).

- ۲۰/ یوسف) درهم نقره ای است مسکوک که در داد و ستد با آن معامله می شود.

(دری) [دری:

(فهمید)- الدّرایه- شناختی که با نوعی از فریب حاصل شده است.

افعال آن- دریته و دریت به دریه، و، ادّریت- است مثل فطنت و شعرت یعنی فهمیدم و دریافتم.

شاعر گوید:

و ماذا یدّری الشّعه الراء منّی و قد جاوزت رأس الأربعین

(شعر از سحیم است می گوید: شعراء چه چیزی را از من پنهان می دارند و فریبم می دهند در حالیکه چهل سال ام را گذارنده ام).

الـدّریه- حلقه فلزّی که برای علامت و نشان به نیزه می بستند و نیز الـدّریه- شتری که شـکارچی آنرا می بنـدد و در پشت آن پنهان می شود همینکه شکار بطرف آن شتر می آید او را با تیر می زند.

مدری، شاخ گوسفند که وسیله دفاع از اوست، و از این معنی است:

خدای تعالی گوید: لا تَدْرِی لَعَلَّ اللَّهَ یُحْدِثُ بَعْدَ ذلِکَ أَمْراً-/ طلاق) (چه می دانی بسا که خداوند بعد از آن امری ایجاد کند.

و وَ إِنْ أَدْرِی لَعَلَّهُ فِتْنَهٌ لَکُمْ- ۱۱۱/ انبیاء).

و ما کُنْتَ تَدْرِی مَا الْکِتابُ- ۵۲/ شوری).

۱- هر کجا در قرآن عبارت- و ما أدراک- آمده است در پی آن معنیش بیان شده است مثل آیات زیر:

وَ ما أَدْراکَ ما هِیَهْ نارٌ حامِیَهٌ- ۱۰/ قارعه).

و وَ ما أَدْراکَ ما لَیْلَهُ الْقَدْرِ لَیْلَهُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ- ۲/ قدر).

وَ ما أَدْراکَ مَا الْحَاقَّهُ- ۳/ حاقّه).

و ثُمَّ ما أَدْراکَ ما یَوْمُ الدِّینِ- ۱۷/ انفطار).

قُلْ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما تَلَوْتُهُ عَلَیْکُمْ وَ لا أَدْراکُمْ بِهِ- ۱۶ یونس) (بگو اگر خدا می خواست آیات را بر شـما نمی خواندم و شما را بر آن آگاه نمی کردم).

می گویند- دریت- یعنی فهمیدم و دریافتم، در آیه اخیر عبارت- و لا

أدركم- از همين- دريت- است كه اگر از- درات- مى بود بايستى و لا أدراتكموه- باشد.

۲- و هر جائى كه عبارت- و ما يدريك- در قرآن ذكر شد توضيحى در پى آن نيست مثل آيات:

وَ ما يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكَّى- ۳/ عبس) و وَ ما يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ- ۱۷/ شورى).

ولى واژه- درايه- در باره خداى تعالى بكار مى رود.

شاعر گويد: لا همّ لا أدرى و أنت الدّارى «۱».

و اين مصراع يكى از سخنان سخت و با تكلّف كلام عرب است.

(درأ) [درأ]:

الدّرء- متمايل شدن بيك جانب، مى گويند:

قوّيت درأه و درأت عنه- ميزان و مستقيمش كردم.

فلان ذو تدرّى- يعنى او، در دفع دشمنانش قوى و نيرومند است.

دارأته- دفعش كردم و راندمش، خداى تعالى گويد:

وَ يَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَهِ السَّيِّئَهَ- ۲۲/ رعد) (بدى را با خوبى دفع مى كنند).

وَ يَدْرَؤُا عَنْهَا الْعَذابَ- ۸/ نور) (عذاب را از او دور مى كنند).

در حديث «ادرءوا الحدود بالشّبهات» هشدارى است، براى خواستن و يافتن چاره اى و راهى براى دفع حدود «۲».

(يعنى وقتى در اجراى حدّى و امرى ترديدى پيش آمد دست از آن حدّ

---

(۱) اين مصراع با مصراع دوّم چنين است:

لا همّ لا ادرى و انت الدّارى كلّ امرئ منك على مقدار

باكى نيست، من نمى دانم ولى تو خود دانا و آگاهى كه هر كسى باندازه قدر و ارزشش بتو نزديك است.

(صحاح اللّغه/ جوهرى).

(۲) در کتاب من لا یحضره الفقیه، و کافی و همچنین مآخذ دیگر چنین آمده است که: «ادرءوا الحدود بالشّبهات» ای ادفعوها و مثله قوله (ع)، «لا یقطع صلاه المسلم شی ء و لکن ادرأوا ما استطعتم) یعنی حدود را با شبهات (یعنی کارهائی که در آنها حکم بصواب و خطا نکنند) یعنی دفع کنید، و همانند این حدیثی است که می فرماید: نماز مسلمان را چیزی قطع نمی کند ولی (اگر موضوعی پیش آید) تا آنجا که می توانید برای اینکه نمازتان قطع نشود دفعش کنید، (من لا یحضره الفقیه ۴/ ۵۳ کافی ۳/ ۳۶۵ بنقل از- [...]

بر دارید- إلّا فی حدّ من حدود اللّه- مگر در حدود خدای).

خدای تعالی گوید: قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ- ۱۶۸/ آل عمران) یعنی: (بگو اگر راست می گوئید و می توانید مرگ راز خویش برانید و دور کنید).

و آیه (فَادَّارَأْتُمْ) فِیها- ۷۲/ بقره) (در آن کار یکدیگر را می راندید و کشمکش می نمودید).

فعل- أدارأتم بر وزن افّاعلتم اصلش تدارأتم بوده (تفاعلتم) از باب تفاعل که برای تخفیف در لفظ، حرف (ت) به (دال) تبدیل و ساکن شده سپس (دو حرف هم جنس دال) در هم ادغام شد، و برای اجتناب از- (ابتدا بساکن بودن کلمه) الف وصل بر سر آن در آمده و- أفاعلتم یا- أدّارأتم شده است (که در آیه فوق آمده مانند- ادّارکوا- و اثّاقلتم).

بعضی از ادباء گفته اند- أدّارأتم بر وزن افتعلتم است و از وجوهی این سخن غلط است.

اوّل- أدّارأتم (با تشدید دال) هشت حرف و- افتعلتم یا أدرأتم هفت حرف

مجمع البحرین ۱// ۱۳۶)- ابن منظور در ذیل حدیث فوق می نویسد: لسان العرب ۱/ ۷۲، انّ رسول اللّه (ص) کان یصلّی فجاءت بهمه تمرّ بین یدیه فما زال یدارئها- ای یدافعها- پیامبر (ص) نماز می خواند و نوزاد گوسپندی پیشاوری و در حضورش آمد پیوسته آنرا دور می کرد، یعنی آن را دفع می کرد، نتیجه اینکه برای احتراز از خطا و گناه یا دوری از ترس عبادت می توان با کارهائی که گناه و صوابی ندارد آن حدود را چاره کرد.

بحثی که راغب در ذیل آیه فَادَّارَأْتُمْ فِیها- ۷۲/ بقره) و در باره بابهای افتعال و تفاعل نموده بطور خلاصه اینست: که هر گاه فاء الفعل باب تفاعل- یکی از یازده حرف (ت- ث- د- ذ- ز- س- ش- ص- ض- ط- ظ) باشد جائز است که حرف (ت) باب تفاعل را از جنس فاء الفعل- کرده ساکن کنند، در فاء الفعل ادغام نمایند و در اوّلش همزه وصل در آورند مثل- درا- که در تفاعل- تدرأ و سپس ادّارأ می شود، و ثقل- تثاقل و سپس اثّاقل- باب افتعال هم اگر فاء الفعل ثلاثی (ص- ض- ط- ظ) باشد حرف (ت) در همه آنها به (ط) تبدیل می شود، مثل- (صلح- اصطلح). (ضرب- اضطرب)- (ظلم- اضطلم)- (طلع اطّلع) و اگر حرف اوّل ثلاثی- (د- ذ- ز-) باشد در باب افتعال به (دال) عوض می شود، مثل:

زجر- ازدجر و ازدجار- در ایدرأ که می شود- ادّراء- یا ادّرأتم و بگفته راغب باب تفاعل است و- ادّرأتم.

است.

دوّم- حرفی که بعد از الف وصل می آید حرف (ت) پس آنرا (دال) قرار داده.

سوّم- حرفی که بعد از حرف دوّم در- أدّارأتم- می آید- (دال) است آنرا (ت) قرار داده.

چهارم- فعل صحیح العین در باب- افتعال- حرف بعد از (ت) آن بایستی متحرّک باشد و این جا ساکن قرارش داده.

پنجم- در- أدّارأت- که در اصل (تدارأت) بوده حرف زائدی داخل شده و در افتعلت چنین نیست و آن زائد داخل نمی شود.

ششم- حرف (الف) را بجای (ع) نهاده در حالیکه (ع) نیست و (الف) است.

هفتم- قبل و بعد (عین الفعل) در افتعل دو حرف و در- أدّارأتم بعدش سه حرف هست.

(دس) [دس:

الدّس: آمیختن و داخل نمودن چیزی است در چیز دیگر با گونه ای اکراه، می گویند:

دسسته فدسّ- (با اکراه و بی میلی آنرا در آمیختم و آمیخته شد).

دس البعیر بالهناء- (قطران و داروی گری به آن شتر مالیده شد) و گفته شده، لیس الهناء بالدّسّ «۱»- (به قسمت هائی از بدن روغن زدن کاری است ناقص و

---

(۱) اصطلاح فوق بصورت- لیس الهن بالدّس- نیز ضبط شده هناء با فتحه و کسره حرف اوّل یعنی قطران و داروی ضدّ عفونی سیاه رنگی که در زخمها بکار می برند.

و- هن ء- مصدر آن اسم است، یعنی روغن مالی تمام بدن، ولی دسّ- مالیدن آن روغن به گودی های کشاله ران و زیر بغل است، ضرب المثل فوق در باره کسی بکار می رود که در طلب چیزی کوشش لازم را انجام نمی دهد و در کسب و کار کوتاهی می کند، یعنی تنها بزیر بغل روغن زدن مطلوب حاصل نمی شود، و در راه طلب بایستی کاملا- کوشید- (مجمع الامثال ۲/ ۱۸۶) میدانی- آیه ای که راغب رحمه اللّه در متن در ذیل واژه- دسّ- می آورد آیه وَ قَدْ خابَ مَنْ دَسَّاها- ۱۰/ شمس) است که با آیه قبلش قابل توجّه است و آینده دو دسته از انسانها را منعکس می سازد، می گوید- قد افلح من زکّاها- و قد خاب من دسّاها- یعنی کسیکه نفس و جان خویش تزکیه کرد و با گناهان آئینه دلش را تاریک ننمود

بیهوده.

خدای تعالی گوید: أَمْ یَدُسُّهُ فِی التُّرابِ «۱»- ۵۹/ نحل).

(دسر) [دسر]:

(به سختی بیرون انداخت و دور کرد).

خدای تعالی گوید: وَ حَمَلْناهُ عَلی ذاتِ أَلْواحٍ وَ دُسُرٍ- ۱۳/ قمر).

دسر- یعنی میخ و مفردش- دسار- است اصل- الدّسر- بیرون راندن با فشار و سختی است.

دسره بالرّمح- با نیزه دورش کرد.

رجل مدسر- مثل- رجل مطعن- است یعنی مردی نیزه افکن و تیر انداز.

روایت شده است: «لیس فی العنبر زکاه، إنّما هو شی ء دسره البحر» «۲».

یعنی: (در عنبر زکات و مالیات شرعی نیست زیرا عنبر چیزی است که

رستگار شد، و آنکه خود را در میان پاکان قرار داد و با فریبکاری گناهانش را مخفی نمود ناامید و ناموفّق شد.

پنهان داشتن فجور و گناهان دسیسه است که مایه فریب دیگران است و قرآن با دورنمای آینده چنین کسان آنها را هشدار می دهد، ثعلب می گوید از ابن اعرابی در باره آیه فوق پرسیدم گفت: من دسّ نفسه مع الصّالحین و لیس هو منهم- فرّاء- می گوید: یعنی کسیکه نفس خویش بترک انفاق و بترک طاعت و عبادت وادار می کند (مجمع البحرین ۵/ ۷۰- لسان العرب- ۶/ ۸۲).

(۱) تمام آیه چنین است: وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثی ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ کَظِیمٌ یَتَواری مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ ما بُشِّرَ بِهِ أَ یُمْسِکُهُ عَلی هُونٍ أَمْ یَدُسُّهُ فِی التُّرابِ أَلا ساءَ ما یَحْکُمُونَ- ۵۸/ نحل) این آیه همان حمایت اسلام از زنان در مقابل افکار غلط جاهلی بعضی از مردم است و نیز همان روح پر شکوه رفع تبعیضات نژادی است که اسلام بشدّت برای اصلاح اندیشه و باورهای مردم این آیات را به همه انسانها ابلاغ می کند، می گوید که همینکه یکی از آنها را بشارت زائیده شدن دختر دهند چهره اش تیره و بر افروخته و غمزده می شود و می خواهد از میان مردم پنهان شود اگر هم فرزند دخترش را با خواری نگهدارد یا در خاک پنهانش کند آگاه باشید که قضاوت و داوری بدی می کنند.

(۲) داود انطاکی می نویسد: عنبر مادّه روغنی غلیظی است که از چشمه هائی در قعر دریا خارج می شود و بر سطح آب دریا

قرار می گیرد همینکه باد می وزد در اثر حرکت آب به ساحل می رسد انباشته می شود، مادّه ای معطّر و به رنگ زرد و بنفش است خالص آن مثل سقز جویده می شود بیشتر در دریای عمّان بدست می آید و نیز نام ماهی بزرگی است که از پوستش سپر می سازند به زعفران هم عنبر می گویند، عنبر مقوی قلب و مغز است.

ابن سیده هم همینطور شرح می دهد، قطعات بزرگ عنبر به وزن هزار مثقال است.

ماوردی با تبعیت از حدیث پیامبر (ص) می نویسد: «لا زکاه فی العنبر و المسک» یعنی عنبر و

دریا او را پس می زند و بیرون می اندازد).

(دسی) [دسی :

خدای تعالی گوید: وَ قَدْ خابَ مَنْ دَسَّاها- ۱۰/ شمس).

(هر کسی جان خویش آلوده کرد زیانکار شد).

یعنی: دسّسها فی المعاصی- نفس را در گناهان آلوده کرد، که در- دسّس- یک حرف (س) به حرف (ی) عوض شده و- دسّی- شده است مثل- تظنّیت که اصلش- تظنّنت- بوده یعنی بگمان افتادم (تظنّی و تظنّن- هر دو صحیح است).

(دع) [دع :

الدّعّ، بسختی راندن و دفع کردن و اصلش از این عبارت است که به شخص لغزیده و زمین خورده و افتاده می گویند:

دع دع- یعنی برخیز و دور شو، مثل- لعا- که در همان معنی است.

خدای تعالی گوید: یَوْمَ یُدَعُّونَ إِلی نارِ جَهَنَّمَ دَعًّا- ۱۳/ طور) (هنگامه ای که بسوی آتش جهنّمشان برانند).

و آیه فَذلِکَ الَّذِی یَدُعُّ الْیَتِیمَ- ۲/ ماعون) (همان است، که یتیمان را طرد می کرد).

شاعر گوید: دعّ الوصیّ علی قفاء یتیمه ...

(اندرز و سفارش در باره یتیمش را طرد و فراموش کرد).

(دعا) [دعا]:

الدّعاء- مثل- النّداء- یعنی کسی را بانگ زدن و خواندن جز اینکه نداء را در بانگ زدن بدون اضافه کردن اسم آن شخص بکار می برند مثل- أیا- یعنی آهای.

ولی دعاء- بانگ زدن و خواندنی است که پیوسته با اسم طرف- همراه است مثل- یا فلان.

مشک زکاه ندارد. ولی قاضی ابو یوسف در کتاب خراج می نویسد عنبر خمس دارد، زکاه ندارد چون از معدنیات نیست که زکات داشته باشد.

(حیاه الحیوان ۲/ ۸۱- تذکره اولی الالباب/ داود انطاکی ۱/ ۲۴۰- المحکم ۲/ ۳۲۸- احکام السّلطانیّه ۱۵).

و گاهی این دو واژه بجای یکدیگر بکار می روند.

خدای تعالی گوید: کَمَثَلِ الَّذِی یَنْعِقُ بِما لا یَسْمَعُ إِلَّا دُعاءً وَ نِداءً- ۱۷۱/ بقره) (همچون کسی که به ناشنوا با بانگ زدن چه با نام او و چه بی نام صدا می زند).

دعاء- در معنی نام نهادن روی فرزند و نامیدن هم بکار می رود مثل:

دعوت ابنی زیدا- اسم فرزندم را زید گزاردم.

خدای تعالی گوید: لا تَجْعَلُوا دُعاءَ الرَّسُولِ بَیْنَکُمْ کَدُعاءِ بَعْضِکُمْ بَعْضاً- ۶۳/ نور).

(همانطور که خودتان در میان خویش یکدیگر را صدا می زنید پیامبر (ص) را آنطور صدا نزنید).

که تشویقی بر تعظیم و بزرگداشت پیامبر (ص) است و اینجا روی سخن با کسی است که می گوید: یا محمّد که (او را مثل افراد عادی صدا می زند).

(دَعَوْتُهُ)- از او خواستم و طلب کمک نمودم.

خدای تعالی گوید: قالُوا ادْعُ لَنا رَبَّکَ- ۶۸/ بقره) یعنی: از پروردگارت پرسش کن و بخواه.

و آیه قُلْ أَ رَأَیْتَکُمْ إِنْ أَتاکُمْ عَذابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْکُمُ السَّاعَهُ أَ غَیْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ بَلْ إِیَّاهُ تَدْعُونَ- ۴۰/ انعام).

هشدار بر این امر است که وقتی بشما سختی می رسد از دیگری پناه و فریاد رسی جز او نمی خواهید.

در آیات: وَ ادْعُوهُ خَوْفاً وَ طَمَعاً- ۵۶/ اعراف).

و وَ ادْعُوا شُهَداءَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ- ۲۳/ بقره).

و وَ إِذا مَسَّ الْإِنْسانَ ضُرٌّ دَعا رَبَّهُ مُنِیباً إِلَیْهِ- ۸/ زمر).

و وَ إِذا مَسَّ الْإِنْسانَ الضُّرُّ دَعانا لِجَنْبِهِ- ۱۲/ یونس).

و وَ لا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا یَنْفَعُکَ وَ لا یَضُرُّکَ- ۱۰۶/ یونس).

و آیه لا تَدْعُوا الْیَوْمَ ثُبُوراً واحِداً وَ ادْعُوا ثُبُوراً کَثِیراً- ۱۴/ فرقان) یعنی در آن هنگامه یکبار- وا حسرتا نگوئید بلکه زیاد بگوئید.

ثبور- اینستکه کسی می گوید: ای وای بر من- افسوس بر من- و از این

قبیل الفاظ ندامت زا و تأسّف بار معنیش اینستکه بر شما غم و اندوه فراوانی رسیده است و آیه ادْعُ لَنا رَبَّکَ- ۶۸/ بقره) یعنی از او سؤال کن الدّعاء إلی الشّی ء- تمایل و ترغیب بسوی آن چیز است مثل آیه:

قالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَیَّ مِمَّا یَدْعُونَنِی إِلَیْهِ- ۳۳/ یوسف).

(سخن حضرت یوسف (ع) است که در برابر تقاضای ارتکاب گناه می گوید: ای پروردگارم زندان برای من خوشتر از این چیزی است که مرا به آن می خوانند).

و آیه وَ اللَّهُ یَدْعُوا إِلی دارِ السَّلامِ- ۲۵/ یونس) (خداوند بسرای سلامت دعوت می کند.

و آیه یا قَوْمِ ما لِی أَدْعُوکُمْ إِلَی النَّجاهِ وَ تَدْعُونَنِی إِلَی النَّارِ، تَدْعُونَنِی لِأَکْفُرَ بِاللَّهِ وَ أُشْرِکَ بِهِ- ۴۱/ غافر).

(مؤمنین که در دربار فرعون بموسی گرویده بود به فرعونیان گفت چرا شما را بسوی نجات دعوت می کنم و شما مرا به جهنّم می خوانید که بخدا کافر بشوم و باو شرک ورزم).

و آیه لا جَرَمَ أَنَّما تَدْعُونَنِی إِلَیْهِ لَیْسَ لَهُ دَعْوَهٌ- ۴۳/ غافر).

یعنی: (ناگزیر آنچه که مرا بسوی آن می خوانید در این دنیا و آخرت ارزش دعوت ندارد، بازگشت ما بسوی خداست). یعنی بتها و فرعونها رفعت و ارزشی ندارند.

دعوه «۱»- اختصاص بادّعای خویشاوندی و نسب دارد و اصلش حالتی است

---

(۱) این واژه که راغب رحمه اللّه آن را در معنی ادّعای نسب، و خویشاوندی می داند با کسره و فتحه حرف (د) در دو معنی است. ازهری می گوید: با کسره حرف (د) یعنی فرزندی را که از پدر دیگری است به خود نسبت دهی و او را چون فرزند خود بدانی که او را- دعّنی- می گویند که هم فاعل است و هم مفعول که آن پدر ادّعائی و نیز آن فرزند را شامل می شود. کسائی می گوید: فی القوم دعوه- با کسره حرف (د) یعنی در آن قوم خیشاوندی و فامیلی است- و دعوه- با فتحه حرف (د) بمهمانی خواندن و دعوت کردن است.

دعوت النّاس- آنها را به میهمانی خواندم که بیایند و غذا بخورند این نظر بیشتر لغت شناسان

که بر انسان غلبه دارد مثل: حالت نشستن (که نشستن برای انسان حالتی طبیعی و از او جدا نشدنی است چه در حالت برخاستن از خواب که می خواهد بنشیند و چه در حالت ایستادن، پس نشستن جزء طبیعت آدمی است).

دع داعی اللّبن «۱»- مقداری از شیر را در پستان بگذار و آنرا ندوش تا مجدّدا شیرش افزون شود (چون مقدار شیری که دوشیده نمی شود باعث جمع شدن مجدّد شیر در پستان می شود گوئی که آن باقیمانده بقیّه را به خود می خواند و لذا- داعی و داعیه- خوانده می شود).

(ادّعاء)- اینست که کسی چیزی را از خودش بداند.

الدّعاء فی الحرب- نام و نسب خود را در میدان جنگ گفتن (در جنگهای گذشته که تن به تن بود دلاوران با خواندن رجز خود را معرّفی می کردند).

خدای تعالی گوید: وَ لَكُمْ فِيها ما تَدَّعُونَ نُزُلًا

- ۳۱/ فصّلت). یعنی: آنچه را که می خواهید.

(الدَّعْوی - ادّعاء- خدای تعالی گوید: فَما كانَ دَعْواهُمْ إِذْ جاءَهُمْ بَأْسُنا- ۵/ اعراف) «۲».

(بقیّه آیه چنین است- الا ان قالوا انّا کنّا ظالمین- همین که بلا و عذاب

است مگر بعضی از آنان که عکس این می گویند یعنی دعوت با فتحه حرف (د) برای منسوب کردن دیگری بخود و- دعوه با کسره حرف (د) برای مهمانی. ازهری می گوید: الدّعی المنسوب الی غیر ابیه (مصباح ۱/ ۲۳۶- تهذیب ۲/ ۲۳۴).

(۱) داعی اللّبن- اینستکه می گوید چیزیکه سبب نزول و ریزش بقیّه شیر در پستان می شود رها کن و آنرا ندوش زیرا وقتی که دوشنده آنمقدار را ندوشد و گذاشت تا بچه آن حیوان زیر پستان مادرش برود و شیر بخورد مادر او از شیر خوردن بچّه اش لذّت می برد و همین حالت شادی او باعث افزون شدن مجدّد شیر در پستان است. (تهذیب اللّغه).

(۲) ابن منظور بنقل از ابو اسحق صابی در تفسیر آیه أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذا دَعانِ- ۱۸۶/ بقره) می نویسد دعا و خواندن خدای تعالی سه گونه است:

اوّل- دعا در توحید و ثنای برای او مثل اینکه می گوئی- یا لا- اله الّا انت- و همینطور- ربّنا لک الحمد- که با گفتن این عبارات خدای را ابتداء با- یا- و ربّنا- دعوت کرده ای آنگاه توحید و ثنایش می آوری مثل آیه وَ قالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِي- ۶۰/ غافر) که عبادت نوعی دعاست و در این آیه- ادعونی- را عباده تفسیر نموده اند.

بایشان می رسد ادّعاشان جز این نبود که می گفتند ما ستمگر بودیم).

(دفع) [دفع :

الدّفع: ردّ کردن و دور کردن، ولی اگر با حرف (الی) متعدّی شود در معنی دادن و رساندن است.

خدای تعالی گوید: فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوالَهُمْ- ۶/ نساء).

و اگر با حرف (عن) متعدّی شود در معنی- حمایه- است مثل آیات: إِنَّ اللَّهَ يُدافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا- ۳۸/ حجّ).

ولی در آیات وَ لَوْ لا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ- ۲۵۱/ بقره).

و لَيْسَ لَهُ دافِعٌ مِنَ اللَّهِ ذِي الْمَعارِجِ- ۲/ معارج). دافع در این آیات یعنی- حامی و یاور.

المدفع- چیزی که هر یک بدیگری ردّ می کنند (مدفع و مدافع در ادبیات امروز عرب در معنی ارّابه جنگی بکار می رود و- مدفعیه الرّشاشه- یعنی مسلسل).

الدّفعه- ریزش ناگهانی یکبارگی باران.

الدّفاع من السّیل- جاری شدن سیل.

(دفق) [دفق :

(جهید) خدای تعالی گوید: ماءٍ دافِقٍ- ۶/ طارق)- یعنی آبی بسرعت رونده و جهنده.

در این واژه بطور استعاره می گویند:

جاءوا دفقه- بسرعت آمدند.

دوّم- در معنی خواستن و پرستش کردن و طلب کردن بخشش، و رحمت از اوست مثل اینکه می گویی- اللّهمّ اغفر لنا.

سوّم- دعا برای بهره مند شدن از دنیا چنانکه می گوئی- اللّهمّ ارزقنی مالا و ولدا- که این هر سه یعنی: ۱- دعا برای توحید و ثناء ۲- برای بخشش و رحمت معنوی ۳- برای بهره مادّی و دنیوی، دعا نامیده می شود زیرا انسان در هر سه مورد با گفتن- یا اللّه- یا ربّ- یا رحمن سخن خود را آغاز می کند و از این روی آنرا دعا گویند. در حدیثی از پیامبر (ص) هست که: فرمود: بیشتر دعاء من و دعاء انبیاء در عرفات- لا اله الّا اللّه- وحده لا شریک له له الملک و له الحمد و هو علی کلّ شی ء قدیر است.

تهلیل، تحمید، و تمجید هم دعاست ولی ازهری دعا را رغبت و میل بسوی خدای تعالی می داند الدّعاء الرّغبه الی اللّه عزّ و

جلّ (لس ۱۴/ ۲۵۷) مجمع البحرين ۱/ ۱۴۱- تهذيب اللّغه ۲/ ۲۳۵).

ص: ۶۸۱

بعير أدفق- شتر تيز تک و تند رو.

مشى الدّفقيّ- در راه رفتن می پرد و می جهد مثل آبی که از جائی بیرون می جهد.

مشوا دفقا- نيز در همان معنی است يعنی: (با جهيدن رفتن).

(برای توضيح علمی و دقيق آغاز پيدايش انسان از نطفه و خروجش از رحم و باز گشتن به آن ذيل واژه- ترب- رجوع شود).

(دفئ) [دفئ:

الدّف: گرمای شديد، نقطه مقابل- البرد- يعنی- سرمای شديد است خدای تعالی گويد:

لَكُمْ فِيها دِفْ ءٌ وَ مَنافِعُ- ۵/ نحل) يعنی چيزی که گرم می کند. (پس واژه- دف ء- برای هر چيزی است که گرما توليد می کند چنانکه خدای فرمايد: از گوشت و شير حيوانات گرمای طبيعی و زندگی ايجاد می شود، مدفاء بر وزن- مفعل- يعنی بخاری و منبع حرارتی).

رجل دفان و امرأه دفأی- يعنی مرد و زنی که جامه گرم و پشمين پوشيده اند.

بيت دفی ء- خانه گرم.

(دک) [دک:

الدّكّ: زمين نرم و صاف، فعلش دكّه، دكّا- است.

خدای تعالی گويد: وَ حُمِلَتِ الْأَرْضُ وَ الْجِبالُ فَدُكَّتا دَكَّةً واحِدَةً- ۱۴/ حاقّه).

يعنی: (کوهها و زمين از جايشان بر داشته شده و به يکديگر زده شدند که خرد و صاف و همواره می شوند- معجم القرآن الكريم/ ۴۱۷۱).

و آيه كَلَّا إِذا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا- ۲۱/ فجر) کوهها بصورت خاک نرم در آيد.

خدای تعالی گويد: فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا «۱»- ۱۴۳/ اعراف).

---

(۱) ريز ريز شدن و خرد شدن ناگهانی کوه دليل و برهانی بسيار عالی و در خور توجّه بر حرکت سريع زمين و کوهاست که خداوند آنرا برای موسی (ع) بيان می کند که علّتی بر هرگز نديدن خداست او از خدائی که با او تکلّم می کند و وحی می رساند می خواهد که خودش را به او بنمايانند آنهم با نظر کردن و ديدن چشم ظاهری يعنی تقاضای ديدن حقيقت کلّ عالم و

هستی و حیات که امری ناممکن است. به موسی وحی می شود بکوه بنگر اگر در جای خودش قرار گرفت مرا هم خواهی دید و چون با امر و فرمان خدای که راغب هم در ذیل واژه- جلو- گفته است ناگهان کوه بیک چشم بهم زدن، و طرفه

واژه- دكّان «۱»- نيز از همين ريشه است.

الدّكداك- ريگ نرم و شن و ماسه.

أرض دكّاء- دشت و زمين هموار جمعش- الدّكّ- است.

ناقه دكّاء- شتر بى كوهان كه تشبيهى است بزمين صاف و هموار.

(دلّ) [دلّ:

الدّلاله، يعنى آنچه را كه بوسيله آن شناسائى چيزى حاصل مى شود دلالت الفاظ بر معنى و دلالت اشارات و رمزها و نوشته ها و پيمانها در حساب.

العين فرو مى ريزد و ريز ريز مى شود و موسى چون سابقه ذهنى از وحى خداوند را كه ديدن خود را تعليق بمحال يعنى ديدن حركت سريع زمين و كوه كرده بود بياد مى آورد و صحنه ريزش ناگهانى كوه را مى بيند و از خشيت و شكوه موضوع به روى در مى آيد و بيهوش مى شود پس از رفع بيهوشى مى گويد: خدايا از سخنم و تقاضايم توبه كردم و من نخستين مؤمنم.

در اين آيات با صراحت و روشنى حركت بسيار سريع و غير قابل تصوّر رؤيت زمين با عبارت فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكانَهُ- ۱۴۳/ اعراف) يعنى شرط تعليق بمحال رؤيت خداوند اثبات مى شود و اگر انسان مى توانست از زمين جدا شود و تمام كره زمين را با تمام عظمتش كه معلّق در هواست و بسرعت حركت مى كند ببيند همانند خرد شدن كوه در نظر موسى همه انسانها مدهوش مى شدند همانگونه كه در داخل قطار سريع السّير بمحض نگاه كردن بحركت معكوس زمين اطراف و نزديك قطار چشم خيره مى شود و پس از اندكى مدّت حالت سر گيجه باو دست مى دهد و ادامه آن ناممكن است ديدن حركت زمين هم با آن سرعت و عظمت بيهوشى انسانها مى انجامد و شايد تفسير آيه لَوْ أَنْزَلْنا هذَا الْقُرْآنَ عَلى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِنْ خَشْيَهِ اللَّهِ- ۲۱/ حشر) نيز همين باشد كه قرآن حامل جلوه اى و اشاراتى از ملكوت و تجلّى خداست كه اگر بر كوههاى سخت و سهمگين آن ملكوت تجلّى كند در برابرش خرد و نرم مى شود.

(۱) دكّه سكّو و جاى بلند و مرتفعى است كه براى نشستن مى سازند و معرّب از فارسى است. دكّان كه معروف است از همين واژه است. در عربى وقتى درخت خرمائى كج مى شود زيرش دكانى مى سازند تا بيشتر كج نشود.

فارابى هم در معنى- طلل- مى نويسد: طلل چيزى است كه از خرابه هاى خانه ها مثل دكان باقى مى ماند.

صاحب غرائب اللّغه، دكان را معرب از فارسى مى داند. نويسندگان المعجم الوسيط- دكان- را معرب و در ذيل واژه- دكن- يعنى انباشته متاع روى هم آورده اند كه جمع آن- دكاكين- است.

رافعى از قول سيبويه و اخفش نقل مى كند كه حرف (ن) در دكان زايد است. چنانكه واژه- سلطان- حرف نونش زيادى

است.

امّا رافعی- دکان- را به معنی حانوت- و از همان- دکن یعنی انباشتن می داند.

(غرائب اللّغه/ ۲۲۸- مصباح ۱/ ۲۳۹- الوسیط ۱/ ۲۹۱). [...]

ص: ۶۸۳

فرق نمی کنـد که کسـی این عمل یعنی دلالت بر چیزی را منظور و هـدف قرار دهـد یا قرار ندهد مثل اینکه حرکت انسانی را می بیند و می داند که او زنده است.

خدای تعالی گوید: ما دَلَّهُمْ عَلی مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّهُ الْأَرْضِ- ۱۴/ سباء).

(در باره تکیه دادن حضـرت سلیمان به عصای خویش است که بعد از مدّتی موریانه (دابه الأرض) آن عصا را خورد و سلیمان بزمین افتاد که فهمیدند وفات کرده است این رویداد دلالتی است که قصد موریانه نبوده است ولی رخ داده و واقع شده).

دلاله- مصدر است مثل- کنایه و إماره.

الدّال- کسی یا چیزی است که از او دلالت حاصل می شود و بدست می آید.

الدّلیل- صـیغه مبالغه است مثل- علیم و قدیر- از- عالم و قادر سـپس الدّالّ و الدّلیل- هر دو دلالت نامیده شده اند مثل نامیدن چیزی بمصـدر آن چیزی (مثل بجای عادل- در ادبیات گاهی به عدل و بجای عالم علم و بجای عاقل، عقل بکار برده اند یعنی او خود همه- عدل، علم و عقل است).

(دلو) [دلو]:

دلوت الدّلو- آوند و دلو را در چاه رها کردم.

أدلیتها- فرستادم، نیز هست، نظر دوّم از ابو منصور در کتاب (الشامل) است.

خدای تعالی گوید: فَأَدْلی دَلْوَهُ- ۲۹/ یوسف).

واژه- دلو- بطور استعاره برای رسیدن به چیزی نیز بکار رفته است شاعر گوید:

و لیس الرّزق عن طلب حثیث و لکن ألق دلوک فی الدّلاء «۱»

(رزق و روزی آن نیست که بسرعت و شتاب بخواهی ولی وسیله تلاش و

---

(۱) زمخشری گوید: الق دلوک فی الدلاء- تشویقی است بر اکتساب و بدست آوردن رزق.

می گوید رزق و روزی با آرزو نیست ولی با اکتساب آن و تلاش در راه آن است (اساس البلاغه ۲۸۱).

روزیت را در وسایل دیگران قرار ده).

و همچنین وسیله ای و کسی که دلو پر از آب می کند- مائح- نامیده اند شاعر گوید:

ولی مائح لم یورد النّاس قبله معلّ و أشطان الطّوی کثیر

(وسیله ای و کسی برای پر کردن دلو آبم دارم که با سرعت و شتاب با ریسمانهای بلندش بسرعت بآب می رسد و کسی قبل از آن نمی تواند وارد آب شود).

خدای تعالی گوید: وَ تُدْلُوا بِها إِلَی الْحُکّامِ- ۱۸۸/ بقره) «۱».

(تَدَلّی)- پائین رفتن و به پائین فرستادن است.

خدای تعالی گوید: ثُمَّ دَنا فَتَدَلَّی- ۸/ نجم) (پس نزدیک شد و پائین آمد).

یعنی: جبرئیل به پیامبر خدا (ص) نزدیک شد و واژه- تدلی- مثلی است برای قرب و نزدیکی و تأییدی بر- دنا- یعنی نزدیک شد).

(دلک) [دلک :

دلوک الشّمس- متمایل شدن خورشید بغروب است.

خدای تعالی گوید: أَقِمِ الصَّلاهَ لِدُلُوکِ الشَّمْسِ- ۸۸/ اسراء).

یعنی: (از زوال نیمروز و غروب خورشید که وقت نمازهای ظهر و عصر است بعدش می فرماید- إلی غسق اللّیل- یعنی نمازهای مغرب و عشاء و پایان آیه- قرآن الفجر- یعنی نماز صبح پس از آیه اوقات نمازهای پنجگانه را در بر

---

(۱) تمام آیه چنین است وَ لا تَأْکُلُوا أَمْوالَکُمْ بَیْنَکُمْ بِالْباطِلِ وَ تُدْلُوا بِها إِلَی الْحُکّامِ لِتَأْکُلُوا فَرِیقاً مِنْ أَمْوالِ النّاسِ بِالْإِثْمِ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ- ۱۸۸/ بقره) یعنی: اموال یکدیگر را بناشایست و باطل در میان خویش مخورید و آن را بصورت رشوه فرادست ظالمان نگذارید که بوسیله آن رشوه بخواهید قسمتی از مال مردم را با گناه و تبهکاری بخورید در حالیکه می دانید بر خلاف عمل می کنید صاحب تبیان می گوید: مال باطل یا از راه ظلم و خیانت و دزدی و غصب است و یا از طریق قمار و لهو و لعب و مانند آنها که هر دو وجه درست است. قال ابو جعفر یعنی بالیمین الکاذبه یقطعون بها الاموال، یعنی مال باطل چیزی است که با سوگند دروغ بدست می آید حضرت صادق نیز گفته است خداوند می دانست که در امّت اسلام حاکمانی خواهند بود که بر خلاف حقّ حکومت می کنند لذا مؤمنین را از تن دادن بحکومتشان نهی کرده است و مردم هم می دانند که بحقّ حکم نمی کنند کسانی را هم که بوسیله مال باطل خود را بآنها نزدیک می کنند نهی کرده است. (تبیان ۲/ ۱۳۸- کشف الاسرار ۱/

.(۵۱۳

ص: ۶۸۵

می گیرد). می گویند:

دلکت الشّمس- یعنی خورشید (روز را به شب رساندم.

دلکت الشّیئ فی الرّاحه- آن را در راحتی و آسایش به پایان بردم.

دالکت الرّجل- بتأخیرش انداختم.

الدّلوک- بوی خوش بتن مالیدن.

الدّلیک «۱» خوراکی مخلوط از خرما و کره.

(دمدم) [دمدم:

آیه: فَدَمْدَمَ عَلَیْهِمْ رَبُّهُمْ- ۱۴/ شمس) یعنی هلاک، و نابودشان کرد.

گفته شد- دمدمه- اسم صوت برای زلزله است و از این معنی عبارت دمدم فلان فی کلامه- یعنی (در سخنش لرزش و لغزشی هست).

دممت الثّوب- جامه را رنگ زدم.

الدّمام- رنگی که بجامه آغشته می شود.

بعیر مدموم بالشّحم- شتر پر چربی و پیه.

الدّامّاء و الدّممه- سوراخ و لانه موش صحرائی، الدّاماء- بدون حرکت و تشدید میم و الدّیمومه- یعنی دشت و بیابان.

(دم) [دم:

یعنی خون که اصلش- دمی- است.

خدای تعالی گوید: حُرِّمَتْ عَلَیْکُمُ الْمَیْتَهُ وَ الدَّمُ- ۳/ مائده) جمع دم- دماء است، و آیه لا تَسْفِکُونَ دِماءَکُمْ- ۸۴/ بقره) (به ستمگری و ناحقّ خون یکدیگر نریزید).

---

(۱) ابن منظور می نویسد: الدّلیک طعام یتّخذ من الزبد و اللّبن شبه الثّرید- یعنی خوراکی از شیر و کره مثل- ترید و آبگوشت.

ولی جوهری که بزبان فارسی و اصطلاحات آن مسلّط بوده می نویسد:

الدّلیک اظنّه الذّی یقال له بالفارسی چنگال خست یعنی گمان کنم الدّلیک- خوراکی از کره یا شیر کره (که البتّه نظر راغب صحیح تر است) همانست که بفارسی چنگال خواست گویند که منظور جوهری او چنگال پنجه است. و راغب که می گوید: مخلوطی از خرما و کره درست است که بایستی با دست خورد. خلف تبریزی می گوید:

خوراک خرما و کره را بفارسی چنگال گویند. (صحاح- برهان قاطع- لس)

ص: ۶۸۶

دمیت الجراحه- زخم خونی شد.

فرس مدمیّ- اسب سرخ موی که رنگش چون خون است.

الدّمیه صورت عروسک زیبا.

شجّه دامیه- درد خونین که مولود جراحت است.

(دمر) [دمر]:

در آیات فَدَمَّرْناهُمْ تَدْمِیراً- ۳۶/ فرقان).

و ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِینَ- ۱۷۲/ شعراء) نگونسار، و هلاکشان کردیم.

و وَ دَمَّرْنا ما کانَ یَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَ قَوْمُهُ وَ ما کانُوا یَعْرِشُونَ- ۱۳۷/ اعراف) آنچه فرعون و فرعونیان ساخته بودند و بناهائی که بالا برده بودند.

(آسمانخراشها و چند اشکوبه ها) ویران کردیم.

تدمیر- یعنی فرا رسیدن و داخل شدن مرگ و هلاکت بر چیزی، می گویند:

ما بالدّار تدمری- کسی داخل خانه نیست.

خدای تعالی گوید: دَمَّرَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ- ۱۰/ محمّد) که مفعول- دمّر- حذف شده است. «۱».

(دَمع) [دَمع :

خدای تعالی گوید: تَوَلَّوْا وَ أَعْیُنُهُمْ تَفِیضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَناً- ۹۲/ توبه) در حالی برگشتند که چشمانشان از اندوه پر از اشک بود پس- دمع- اسمی است از آنچه که از چشم جاری می شود.

فعلش- دمعت العین (چشم گریان شد) و دو مصدرش- دمعا و دمعانا- است.

(دمغ) [دمغ :

خدای تعالی گوید: بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَی الْباطِلِ فَیَدْمَغُهُ- ۱۸/ انبیاء) یعنی

---

(۱) تمام آیه چنین است: أَ فَلَمْ یَسِیرُوا فِی الْأَرْضِ فَیَنْظُرُوا کَیْفَ کانَ عاقِبَهُ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ دَمَّرَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ وَ لِلْکافِرِینَ أَمْثالُها-

۱۰/ محمّد) آیا در زمین سیر نکرده اند تا ببینند که پایان و فرجام کافرینی که قبل از ایشان بودند چگونه بود و خداوند همه چیزشان را که مایه تکاثر تفاخر و کفر، و ستمشان بود با عذاب بر سرشان ویران کرد و از این سرنوشتها برای ناسپاسان فراوان است.

ص: ۶۸۷

دماغش را می شکند. «۱»

حجّه دامغه- برهان و دلیل حقّ و پیروز.

دامغه- خرما بن یا پاجوشی که از ریشه درخت می روید و اگر قطعش نکنند نخل را فاسد نموده و می خشکاند.

دامغه- آهنی که به پشت پالان شتر می بندند همه این معانی استعاره از معنی شکستن دماغ است.

(دنر) [دنر]:

خدای تعالی گوید: مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينارٍ- ۷۵/ آل عمران). (سخن در باره امانت است، می گوید: کسانی از اهل کتاب هستند اگر در مال زیاد امینشان بدانی آن را با حفظ امانت بر می گرداند ولی کسانی هستند که اگر بر یک دینار امینشان بدانی آنرا بر نمی گردانند مگر با مطالبه و اصرار زیاد).

اصل دینار «۲»- دنّار- است که یک حرف (ن) به حرف (ی) تبدیل شده است و گفته اند اصلش فارسی و بمعنی- دین آر- یعنی شریعت آوردنده است.

---

(۱) دماغ با کسره حرف (د) کنایه از مرکز افکار بیهوده و باطل است و در آیه فوق برتری آیات و اندیشه های حقّ بر باطل بطور کنایه بیان شده و بطور مجاز می گویند- دمغ الحقّ الباطل- در وقتی که حقّ بر باطل پیروز می شود و بر او برتری می یابد چنانکه خدای فرماید: بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ فَيَدْمَغُهُ- ۱۱۸/ انبیاء) یعنی حقّ بر باطل چیره شد یا- ابطله و اهدره- باطلش کرد و از بینش برد.

(اساس ۲۸۳- معجم الالفاظ ۱/ ۴۲۰- المعجم الوسیط ۱/ ۲۹۶).

(۲) در باره معرب بودن دینار که راغب رحمه اللّه می گوید، دو نظر هست یکی اینکه از- دین آر- فارسی است دیگر اینکه- از دینار یوس- لاتین و یونانی اخذ شده. نخستین دینار اسلامی مربوط بزمان عبد الملک اموی است که صورت او در آن نقش شده بود از قرنهای سوّم و چهارم در نیشابور و سایر شهرهای ایران دینار طلا مسکوک می شد بگفته ناصر خسرو سه دینار مغربی برابر سه دینار و نیم نیشابوری است. در زمان رکن الدّوله دیلمی (قرن چهارم) در ایران سکّه ای زدند که بیشتر آن از مسّ بود که مرکز مسکوکات هم شهر نیشابور بود. ازهری می گوید: دینار، دیباج و قیراط از اصل عرب نیستند امّا از قدیم اعراب با این کلمات تکلّم می کردند. ثعالبی آنها را مشترک میان زبان فارسی و عربی می داند.

سیوطی هم می گوید: بدون شک و شبهه دینار معرّب است به دلیل جمع و تصغیر آن یعنی دنانیر و دنیر- وزن مشهور دینار ۲۴ قیراط و هر قیراط برابر وزن ۳ حبّه جو است پس وزن یک دینار ۲۷ حبّه جو.

ولی رافعی در مصباح المنیر ۵/ ۷۱ حبّه جو می داند که برابر یک دانگ بوده. اگر گفته شود یک دانگ هشت حبّه و ۱/ ۵

حبه است پس دینـار ۷/ ۴ و ۶۸ حبّه جو است و دینـار همان مثقال است (سـفرنامه/ ناصـر خسـرو ۱۱۸- تهـذیب اللّغه- المزهر سیوطی ۳۸۸- فقه اللّغه ۴۵۲- چهار مقاله عروضی ۱۰۳- معجم الفاظ ۱/ ۴۲۰).

ص: ۶۸۸

(دنا) [دنا]:

الـدّنوّ- یعنی نزدیکی که یا با لـذّات و جسـمانی است یا با حکم و علم، این واژه برای نزدیکی مکانی و زمانی و منزلت و مقام نیز بکار می رود.

خدای تعالی گوید: وَ مِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِها قِنْوانٌ دانِیَهٌ- ۹۹/ انعام).

یعنی: (و از نخل و گل آن خوشه های متراکم و آویخته در اثر نزول باران و ناموس آفرینش بوجود می آید).

و ثُمَّ دَنا فَتَدَلَّی- ۸/ نجم) در این آیه- دنا- نزدیکی با لـذّات نیست بلکه حکمی است و گاهی أدنی بمعنی کوچکتر در برابر- أکبر یعنی بزرگتر تعبیر می شود مثل آیه: وَ لا أَدْنی مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْثَرَ «۱»- ۷/ مجادله).

و گاهی- أدنی- بمعنی بیشتر در مقابل بهتر بکار رفته است مثل أَ تَسْتَبْدِلُونَ الَّذِی هُوَ أَدْنی بِالَّذِی هُوَ خَیْرٌ- ۶۱/ بقره).

و در زمانی- دنیا بمعنی اوّل در مقابل آخرت است مثل: آیه خَسِرَ الدُّنْیا وَ الْآخِرَهَ- ۱۱/ حج).

و آیه وَ آتَیْناهُ فِی الدُّنْیا حَسَنَهً وَ إِنَّهُ فِی الْآخِرَهِ لَمِنَ الصَّالِحِینَ- ۱۲۲/ نحل).

و گاهی- دنیا، در معنی نزدیکتر در برابر دورتر است مثل آیه:

إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَهِ الدُّنْیا وَ هُمْ بِالْعُدْوَهِ الْقُصْوی ۴۲/ انفال).

یعنی: (زمـانی که شـما به کرانه نزدیکتر درّه بودیـد و آنهـا در گوشه دورتر آن). جمع دنیـا- الـدّنی است مثل- کبری و کبر و صغری و صغر است.

خدای تعالی گوید: ذلِکَ أَدْنی أَنْ یَأْتُوا بِالشَّهادَهِ- ۱۰۸/ مائده).

یعنی: آن کار برای آنها شایسته تر و نزدیکتر است که در اقامه شهادت طالب عدالت باشند و بر این وجه: آیات:

---

(۱) واژه- أدنی- در قرآن در برابر بزرگتر، بیشتر، و بهتر بکـار رفته است در متن کتاب گویا نسـخه بردار اشـتباهی- أکبر- را- اکثر- نوشته است. زیرا آیه فوق شاهد مثال برای کمتر یا بیشتر است نه کوچکتر و بزرگتر هر سه مورد چنین است:

۱- کمتر در برابر بیشتر، آیه وَ لا أَدْنی مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْثَرَ- ۷/ مجادله).

۲- کمتر در برابر بزرگتر، آیه وَ لَنُذِیقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذابِ الْأَدْنی دُونَ الْعَذابِ الْأَکْبَرِ- ۲۱/ سجده).

۳- کمتر در برابر بهتر، آیه هُوَ أَدْنی بِالَّذِی هُوَ خَیْرٌ- ۶۱/ بقره).

ذلِكَ أَدْنى أَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ- ۵۱/ احزاب) (آن کار برای شادمانی و روشنی دیدگانشان شایسته تر است).

لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَهِ- ۲۲۰/ بقره) تا دریابنده حالاتی که در حیات دنیا و حیات آخرت هست، باشید.

دنیت بین الأمرین و أدنین أحدهما من الآخر- یعنی: (آن دو چیز را با نزدیک نمودن یکی بدیگری بهم نزدیک کردم).

خدای تعالی گوید: يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ- ۱۵۹/ احزاب) و (و روپوشهایشان را بر خویش بپیچند).

أدنت الفرس- زائیدن آن اسب نزدیک شد.

دنی- صفت آشکار و روشن شخص پست و بی ارزش است و برابرش السّنی یعنی با ارزش قرار دارد می گویند:

دنی- یعنی کاملا- پست و فرومایه، روایت شده است: «إذا أكلتم فدنوا» «۱» که از واژه- دون- است نه از واژه- دنا و دنی- یعنی: در غذا خوردن از هر چه که دم دستتان هست بخورید.

(دهر) [دهر]:

الدّهر در اصل اسمی است برای عمر جهان از آغاز وجود، و پیدایش آن تا پایانش و بر این وجه خدای تعالی گوید: هَلْ أَتى عَلَى الْإِنْسانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ- ۱/ انسان).

یعنی: (آیا زمانی از عمر جهان نگذشته است که انسان وجود نداشته و چیز

---

(۱) چنانکه می بینیم در دنیائی که علم و دانش چراغش سو سو می زد و ستم و ستمگری سایه شومش را بر سر انسانهای ضعیف گسترده بود پیامبر اسلام (ص) با پرچم توحید و شریعتی که سراسرش راه رستگاری و رهائی از همه پلیدیهاست دنیا را نوید شکوفائی علم و ادب و سعادت داد، حدیث فوق که آداب غذا خوردن دستجمعی را چه در خانواده و چه در جامعه با چه تعبیر ادبی نیکوئی بیان کرده و می گوید: از هر چه که نزدیک تو است بخور و دست خود را به غذای دیگران دراز نکن تا تجاوزگر نباشی و دیگران را نیز باین اصل تربیتی آشنا کنی، آیا چنین پیامبر و شریعتی که حتّی از جزئی ترین امور تربیتی انسانها را بی خبر نگذاشته نبایستی انسانهای مغرور و خود محور کنی هر چه بیشتر باین گنجینه علم و ادب او یعنی احادیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روی آورند؟

قابل ذکر نبوده).

سپس هر مدّت زیادی بدهر تعبیر شده.

مفهوم- دهر- بر خلاف زمان است زیرا واژه- زمان- بر مدّت کم و زیاد هر دو واقع می شود.

دهر فلان- یعنی مدّت زندگیش.

و بطور استعاره برای خوی و عادت ثابت و حیات انسان هم بکار می رود، می گویند:

ما دهری بکذا- چنین عادتی ندارم.

خلیل بن احمد (رحمه اللّه) می گوید:

دهر فلانا نائبه دهرا- سختی زیادی باو رسید. که دهر در عبارت مصدر است دهدره دهدره- روزگار سخت.

از سخن پیامبر (ص) است که فرمود: «لا تسبّوا الدّهر فإنّ اللّه هو الدّهر».

که گفته شده معنایش این است که: خداوند فاعل چیزهائی است از خیر و شرّ و شادی و مصیبت که به- دهر- اضافه می شود. «۱»

پس هر گاه آنچه را که معتقدید فاعل آن است سبّ کردید تحقیقات او را سبّ

---

(۱) این حدیث شریف یکی از روشهای فکری غلط و داوریهای کوتاه بینانه انسانها را تصحیح می کند زیرا روال برخی از انسانها بر این بوده، و هست که برای تبرئه خود از گناهان و تبهکاریها همواره در صدد بیان علتی و سببی در خارج از وجود خویش هستند از این روی می بینیم ناصر خسرو قبادیانی که خود چهارده سال در کوههای یمگان تبعید بوده در هزار سال قبل فریاد بر می آورد که:

نکوهش مکن چرخ نیلوفری را برون کن ز سر باد خیره سری را

بری دان ز افعال چرخ برین را نشاید ز دانش نکوهش بری را

تو چون خود کنی اختر خویش را بد مدار از فلک چشم نیک اختری را

درخت تو گر بار دانش بگیرد به زیر آوری چرخ نیلوفری را

بسوزند چوب درختان بی بر سزا خود همین است مربی بری را

که ترجمه حدیث فوق و تأییدی است بر نظر راغب رحمه اللّه که می گوید: «تعالی عن ذلک».

یعنی: خداونـد بالاتر و متعالی است از اینکه چنان باشـد، روش حکّام جور و سـتم و بزهکاران و عیاشان و می خواران در طول تاریخ بشر همواره بر این بوده که با استکبار تمام پای دهر و خالق دهر را در

کرده اید و خدای متعالی از آن است.

بعضی از علماء گفته اند معنی در دهر دوّم در حدیث فوق غیر از دهر اوّل در حدیث است و دوّمی مصدر است بمعنای فاعل و معنایش این است که خداوند- داهر- یعنی تدبیر کننده و نظم و آرایش و هنر و فیض رساننده بهر چیزی است که حادث می شود.

ولی معنی اوّل روشن تر است که می گوید: اگر آنچه را که معتقدید خداوند فاعل چیزهائی است که بدهر اضافه می شود سبّ کردید خداوند را که متعالی از آن است سبّ نموده اید.

خدای تعالی از مشرکین عرب خبر می دهد که گفتند: ما هِیَ إِلَّا حَیاتُنَا الدُّنْیا نَمُوتُ وَ نَحْیا وَ ما یُهْلِکُنا إِلَّا الدَّهْرُ- ۲۴/ جاثیه) گفته اند مقصود از دهر در این آیه زمان

افعال خویش بمیان بکشند و شریک جرمی بسازند و او را مسئول بدانند لذا پیامبر (ص) می فرماید:

دهر- راهم خدائی است منزّه و پاک از عیب و ظلم که او را ناسزا می گوئید بلکه به گفته مولوی:

آن خطا دین ز ضعف عقل او است عقل کل مغز است و عقل جزوء پوست

خویش را تأویل کن نه اخبار را خار را بر کن تو، نی گلزار را

پس خداوند فاعل ایجاد جهان و آفرینش است، و انسان فاعل عبادات و گناهان می گوید: فَجَعَلْناهُ سَمِیعاً بَصِیراً إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً- ۳/ انسان) ما انسان را شنوا و بینا قرار دادیم بعضی شاکرند و سپاسگزار و بعضی ناسپاس.

پس حدیث فوق یکی از انگیزه های تربیتی و باطل کننده افکار مستکبران است که در اثر اعتقاد بجبر روزگار و جبر تاریخ بوجود می آید و در نتیجه افراد را در میان دو ضدّ سر گردان می کند یکی نسبت دادن همه اصالت ها بخود، و اندیشه خود. دوّم- نسبت دادن تمام ستمهای طبقاتی و تاریخی بدهر و روزگار و فاقد اراده نمودن انسانها و آنها را محکوم جبر نمودن.

بگفته مولوی:

اینکه گوئی این کنم یا آن کنم خود دلیل اختیار است ای صنم

اگر اختیار نیست پس در نظر گرفتن تاکتیک ها و موقعیّت های مختلف چه معنی دارد. اصولا چرا دهر و روزگار تمام مفاخر رشد و کمال را در حیات گرگها، و میمونها و خرسها که سراسر نیاز و ضرورت است بوجود نیاورده این چه دهری است که مظاهرش را خداوند مسخّر ما کرده است و چنین هم هست پس لَیْسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی وَ أَنَّ سَعْیَهُ سَوْفَ یُری ۳۹/ نجم) علل و عوامل- موفقّیت و شکست یا رشد و گمراهی خارج از اراده انسان نیست در جهان امروز هر نوع اندیشه و طرز تفکّری که

انسانها را مانند شریعت اسلام به تلاش، و سعی و کوشش در زندگی و برشد معنوی و فکری وادارد با سنت همیشه جاودان دهر و هستی همگام است.

ص: ۶۹۲

است.

(دهق) [دهق :

خداوند تعالی گوید: وَ کَأْساً دِهاقاً- ۳۴/ نباء) یعنی: پر و لبریز، می گویند:

أدهقت الکأس فدهق- کاسه را پر کردم و پر شد.

دهق لی من المال دهقه- مال زیادی بمن بخشید مثل- قبض قبضه.

(دهم) [دهم :

الدّهمه، تاریکی شب، رنگ سایه اسب هم به- دهمه- تعبیر شده است و همچنین رنگ درختان بسیار انبوه و سبزه زارهای معمولی چون هر دو برنگ سبز نزدیکند.

خدای تعالی گوید: مُدْهامَّتانِ- ۶۴/ الرّحمن) که وزن فعلشان مفعال- است و از- ادهام، ادهیاما- گرفته شده.

شاعر در وصف شب گوید:

فی ظلّ أخضر یدعوها مه البوم ...

(که در ذیل واژه- خضر- بیت کامل این شعر ترجمه شده است).

(دهن) [دهن :

خدای تعالی گوید: تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ- ۲۰/ مؤمنون) جمع دهن- أدهان- است.

فَکانَتْ وَرْدَةً کَالدِّهانِ «۱»- ۳۷/ رحمن) گفته شده- دهان در اینجا ته مانده روغن است.

مدهن- ظرف روغن، و این واژه یکی از لغاتی است که برای ابزارها بر وزن- مفعل- بکار رفته بمکانی هم که آب کمی در آنجا راکد شده باشد مدهن- می گویند که تشبیهی است از ظرف و کوزه روغن.

دهین- مادّه شتر کم شیر که از لفظ دهن- استعاره شده است و بر وزن

---

(۱) آیه فوق اشاره به آغاز معاد و حوادث آستانه قیامت است که می گوید: فَإِذَا انْشَقَّتِ السَّماءُ فَکانَتْ وَرْدَةً کَالدِّهانِ- ۳۷/ الرّحمن) که با دو تشبیه ادبی زیبا بکار رفته، یکی تشبیهی از طوفانی شدن و بهم خوردن و شکافته شدن آسمان که بباز شدن رنگ گل سرخ که چشم را خیره می کند و دیگری بسرخ شدن زیاد روغن که همراه با رسوبات و نوعی غلظت و مواد

خارجی توأم است و به ته مانده پر محتوی و پر مواد روغن. گویا در آسمان پس از تاریک شدن خورشید و بهم خوردن ستارگان و منظومه شمسی چنان حالتی سرخ فام و وحشت زا و پر از مواد منفجره ستارگان است که طوفانی سهمگین است.

ص: ۶۹۳

فعیل بمعنی فاعل است یعنی آنقدر کم شیر می دهد که با آن شیر می شود بدنش را چرب کرد.

و نیز گفته شده- دهین- بمعنی مفعول است یعنی گویی که آن شتر با شیر چرب شده کنایه از کمی شیر «۱» او است.

معنی دوّم- دهین- بمفهوم آن نزدیکتر است چون حرف (ه) ضمیر در آن داخل نشده است.

(یعنی ضمیر مؤنّث ناقه در حال فاعل بودن در آن نیست).

دهن المطر الأرض- باران زمین را مرطوب کرد مثل روغنی که بموی سر می مالند.

(کنایه از کمی باران است یعنی فقط زمین را تر کرده نه سیراب).

دهنه بالعصا- کنایه از زدن بطور شوخی و ریشخند است، مثل عبارت:

مسحته بالسّیف- یعنی با شمشیر مسح و لمسش کردم.

حیّیته بالرّمح- با نیزه زنده اش کردم. (که این دو عبارت هم به طور ریشخند گفته می شود).

(إِدْهان)- در اصل مثل- تدهین- یعنی روغن مالیدن است، ولی در معنی مدارا و نرمخوئی و سخت نگرفتن بکار رفته است، دور کردن کنه و انگل پوستی از شتر و راحت نمودن آن که عبارت از همان تدهین باشد در اثر مالیدن قطران و روغن است.

خدای تعالی گوید: أَ فَبِهذَا الْحَدِیثِ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ- ۸۱/ واقعه) (آیا این گفتار و سخن را سبک می شمارید).

شاعر گوید:

الحزم و القـــــــــــوّه خیر مـــــــــــن ال إدهـــــــــــان و القلّـــــــــــه و الهـــــــــــاع

---

(۱) در زبان فارسی هم اینگونه استعاره ها بکار می رود چنانکه می گوئیم آنقدر آب نبود که گلویی تر کنیم یا لبش را هم تر نکرد یا روغنش آنقدر کم بود که انگشتان را هم چرب نمی کرد و همه این استعاره ها اشاره به ناچیز بودن آب و روغن است.

یعنی (دور اندیشی و نیرومندی بهتر است از سستی و ضعف و مدارا و سازش).

داهنت فلانا مداهنه- (او را فریفتم).

خدای تعالی گوید: وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ «۱»- ۹/ قلم).

(داب) [داب :

الدّأب: پیوسته رفتن و پیوسته راندن.

داب فی السّیر دأبا- سخت راند و در رفتن سختی دید.

خدای تعالی گوید: وَ سَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ دائِبَيْنِ «۲»- ۳۳/ ابراهیم).

یعنی: (خورشید و ماه را که پیوسته در حرکتند بخدمت شما گذاشته است).

الدّأب- خوی و عادت در حالی که همیشگی باشد.

خدای تعالی گوید: كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ «۳»- ۱۱/ آل عمران).

یعنی: بر عادتی بودند که پیوسته استمرار داشته.

(داود) [داود]:

داود اسمی غیر عربی است (در ذیل جلت و جالوت بیان شده است).

(دار) [دار]:

الدّار یعنی جای فرود آمدن و سکنی گزیدن باعتبار اینکه اطرافش و

---

(۱) یعنی دوست دارند تو نرمی کنی و آنها هم نرمی کنند یعنی از قاطعیّت در پرستش خدا کوتاه بیایی، قبلش می گوید: فَلا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ- ۸/ قلم) تکذیب کنندگان را پیروی مکن بعدش هم گوید:

وَ لا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ- ۱۰/ قلم) مطیع هر سوگند خورنده خوار و زبون نباش.

(۲) یکی از دلایل قطعی حرکت ماه و خورشید همین آیه است، که حرکتشان پیوسته و دائمی است و لغت نامه ها آن را- السّوق الشّدید- یعنی حرکت سخت و شدید و با عبارت- مستمرّین فی الحرکه- یعنی پیوسته در حرکتند، تعبیر نموده اند و در

باره زمین هم فرموده الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ مَهْداً ۱۰/ زخرف) که برای هر فردی حرکت دورانی و رفت و برگشت گاهواره محسوس و بدیهی است.

بخصوص که حرکتش مقدّمه آسایش و رشد و استراحت انسانهاست و عینا در گاهواره چنین حالتی بهترین تشبیهی است برای تأثیر حرکت زمین در موجودات و بعدا گستردگی و رام بودن زمین هم صفت دیگر از آن است که همین گستردگی حیات و زندگی را بر روی آن ممکن می سازد. واژه- أرض- در حالت اضافه بمعنی قسمتی از سرزمین و جای سکونت است مثل:

(ارضنا و ارضکم- یعنی سرزمین ما و سرزمین شما- معجم الالفاظ ۱/ ۳۹۳- لس). [...]

(۳)- ازهری گوید: نظری که من دارم و البتّه خدا بر آن امر داناتر و آگاهتر است این استکه- دأب- در این آیه یعنی کوشش و سعی مخالفین اسلام در کفر و تظاهر علیه پیامبر (ص) همانطور که فرعونیان با اصرار در کفر و پرستش فرعون علیه موسی (ع) عمل می کردند. (تهذیب- لس).

دورش با دیوار احاطه شده آنرا- دارو- داره- گفته اند جمع آن- دیار- است.

شهر و بیابان و ناحیه هم- دار- نامیده شده و- دنیا- همچنان که هست و (می گردد) دار- نامیده شده-.

الدّار الدّنیا و الدّار الآخره- اشاره به دو اقامتگاه و زیستگاه در آفرینش یعنی حیات و قیام در دنیا و آخرت است که آنها را دار دنیا و دار آخرت یعنی خانه دنیا و خانه آخرت گویند.

خدای تعالی گوید: لَهُمْ دارُ السَّلامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۲۷/ انعام) یعنی بهشت.

دوزخ هم دار البوار- نامیده شده.

خدای تعالی گوید: قُلْ إِنْ کانَتْ لَکُمُ الدَّارُ الْآخِرَهُ- ۹۴/ بقره) و أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ خَرَجُوا مِنْ دِیارِهِمْ- ۲۴۳/ بقره).

و وَ قَدْ أُخْرِجْنا مِنْ دِیارِنا- ۲۴۶/ بقره).

و سَأُرِیکُمْ دارَ الْفاسِقِینَ- ۱۴۵/ اعراف).

یعنی دوزخ و جهنّم. ما بها دیّار- هیچکس در خانه نیست، و هیچ ساکنی.

دیّار- بر وزن- فیعال- است، که اگر بر وزن- فعّال- باشد دوّار یعنی (گردنده) است مثل قوّال و جوّاز (پر حرف و پر تحرّک).

(دائِرَه)- هم عبارتست از خط محیطی.

فعلش- دار- یدور، دورانا- است سپس در باره محادثه، و گفتگوی جمعی بطور استعاره بکار می رود (که سخن در میانشان دور می زند).

الدّوّاری- روزگاری که بر انسان احاطه دارد زیرا بر انسان محیط است.

شاعر گوید: و الدّهر بالإنسان دوّاریّ (روزگار بر انسان گردنده و محیط است).

دوره و دائره- در چیزهای ناپسند و مکروه بکار می رود.

دوله- در مورد چیزهائی پسندیده و دوست داشتنی است.

نَخْشی أَنْ تُصِیبَنا دائِرَهٌ- ۵۲/ مائده) (بیم داریم که مکروهی و ناپسندی بما

برسد).

الدّوّار- بتی است که در اطرافش طواف می کردند.

الّداریّ- با حرف (یاء) نسبت، منسوب به- الدّار- اسمی است مخصوص- عطّار- یا عطر فروش مثل یافتن رویگر، و صیقل کار به آهنگر.

پیامبر (ص) فرموده است: «مثل الجلیس الصّالح کمثل الدّاری «۱» داری: کسی است که ملازم خانه و خانه نشین است.

خدای تعالی گوید: وَ یَتَرَبَّصُ بِکُمُ الدَّوائِرَ- ۹۸/ توبه).

و عَلَیْهِمْ دائِرَهُ السَّوْءِ- ۹۸/ توبه).

یعنی بدیها و سختیها بر آنها احاطه دارد مثل دائره و محیطی که محتوای خود را بر می گیرد که به هیچ روی راهی برای گریز و رهائیشان نیست.

و آیه إِلَّا أَنْ تَکُونَ تِجارَهً حاضِرَهً (تُدِیرُونَها) بَیْنَکُمْ- ۲۸۲/ بقره).

یعنی: داد و ستدی که بدون تأخیر وقت دست بدست متاع را مبادله می کنند (اشاره به معاملات نقدی است که مدّت دار نیست و حضورا می خرند و می فروشند).

(دول) [دول:

الدّوله و الدّوله- در معنی یکی است یعنی مال و مقام.

دوله- در مال و نقدینه و- دوله- در جنگ و جاه و مقام بکار می رود.

گفته اند- دوله- همان چیزی است که عینا گرفته می شود (نقدینه و متاع جنسی و مادّی) و دوله- مصدر آنست.

خدای تعالی گوید: کَیْ لا یَکُونَ دُولَهً بَیْنَ الْأَغْنِیاءِ مِنْکُمْ- ۷/ حشر).

تا اینکه مال و ثروت در میان اغنیاء و مال اندوزانتان دست بدست گشتی نباشد.

---

(۱) یعنی همنشین و دوست صالح و شایسته مانند عطر فروش و عطّار است که در غیاب او هم از برکت وجودش همواره معطّری، که بوی خوش عطر تشبیهی است بآموختن رفتار نیکو و باورهای درست از دوست صالح که گفتند:

همنشین تو از تو به باید تا ترا عقل و دین بیفزاید

تداول القوم كذا- يعنى آنرا بخاطر دست بدست گشتن مى گرفتند.

داول اللّه كذا بينهم- خداوند در ميانشان دست به دست گردانيد.

خداى تعالى گويد: وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُداوِلُها بَيْنَ النَّاسِ «۱» ۱۴۰/ آل عمران).

الدّؤلول- مصيبت بزرگ كه جمعش- الدّآليل و الدّؤلات است.

(دَوْمْ) [دَوْمْ:

اصل دوام، سكون و آرامش است.

دام الماء- آب ساكن شد و از جريان ايستاد، از بول كردن در آب ساكن نهى شده است «۲».

أدمت القدر و دوّمتها- جوشش محتواى ديك را با ريختن آب در آن از غليان انداختم.

دام الشّيئ- وقتى است كه زمان بر چيزى مى گذرد.

خداى تعالى گويد: وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً ما دُمْتُ فِيهِمْ- ۱۱۷/ مائده).

و إِلَّا ما دُمْتَ عَلَيْهِ قائِماً- ۱۵/ آل عمران).

و لَنْ نَدْخُلَها أَبَداً ما دامُوا فِيها- ۲۴/ مائده).

---

(۱) يعنى بهره هاى حيات را در ميانشان مى گردانيم كه گاهى براى اينها و زمانى براى آنها باشد و تمام آيه چنين است وَ لا تَهِنُوا وَ لا تَحْزَنُوا وَ أَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ، وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُداوِلُها بَيْنَ النَّاسِ وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ يَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَداءَ وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ- ۱۴۰ و ۱۳۹/ آل عمران) آيه مربوط بجنگ احد است كه گروهى از مسلمين بخاطر نافرمانى از تاكتيك هاى جنگى پيامبر (ص) شكست موضعى خوردند و براى ترغيب آنان به تعقيب كفّار نازل شده است، دستورى عمومى و هميشگى است زيرا با رسيدن خبر تعقيب مسلمين، كفّار از حمله مجدد مرعوب شدند و گريختند. مى فرمايد: سست و محزون نشويد شما اگر مؤمن باشيد بخاطر ايمانتان برتريد اگر جراحتى بر داشتيد و زيانى ديديد دشمنان شما هم مثل شما مجروح و زيان ديده اند بدانيد كه حوادث روزگار همواره بر يك منوال نيست آنرا دست بدست مى گردانيم. رويدادهاى تلخ براى اينست كه صابرين و مؤمنين حقيقى از مدّعيان دروغين كه اظهار ايمان مى كنند باز شناخته و شما آهن آبديده شويد و از شما كسانى شاهد و شهيد بر آنها باشد و خداوند كفّار و ستمگران را دوست نمى دارد.

(۲) حدیث فوق که یکی از عالیترین دستورات بهداشتی و تربیتی است چنین است «لا یبولنّ احدکم فی الماء الدّائم» که با حرف (ن) تأکید برای اهمیّت آن بیان شده یعنی نبایستی هیچیک از شما در آب ساکن بول کند این حدیث در اکثر تفاسیر و لغت نامه ها ذکر شده.

ص: ۶۹۸

(تا زمانی که آنها در آنجا هستند هرگز داخل آن نمی شویم).

فعلش دمت- تدام و دمت تدوم- است: (از- دام- یدوم، دوما و دواما، و دیمومه یعنی ثابت شد و از- دام یدوم- ساخته شده).

مثل- متّ، تموت، و دوّمت الشّمس فی کبد السّماء (خورشید از وسط آسمان برگشت و دور زد).

شاعر گوید:

و الشّمس حیری لها فی الجوّ تدویم «۱».

دوّم الطیر فی الهواء- پرنده در هوا صاف ایستاد و اوج گرفت.

استدمت الأمر- در آن کار درنگ کردم.

للظّل الدّوم- سایه همیشگی است.

الدّیمه- بارانی که چند روز ادامه دارد.

(دین) [دین :

(وام و بدهی) دنت الرّجل- از او وام گرفتم.

ادنته- با وام دادن او را وامدار و مقروض کردم.

ابو عبیده می گوید: دنته یعنی باو وام دادم نه از او وام گرفته «۲».

و دنته- یعنی از او وام گرفتم.

---

(۱) مصراع شعر فوق از- ذو الرّمه- است که در وصف ملخ می گوید:

معروریا رمض الرّضراض یرکضه و الشّمس خیری لها فی الجوّ تدویم

معرور- شتر تب زده و بیمار، الرّمض- شدّت گرما. یرکضه- با پا او را می زند که حرکت کند و برمی خیزد. و الشّمس خیری- خورشید که با حرکت از وسط آسمان شدّت گرمایش کم می شود. تدویم- دور زدن و برگشتن، می گوید آن ملخ مثل شتر پر گوشت سنگینی که بیمار است و گرمای شدید ریک ها او را می پراند و می دواند ملخ هم بر می جست، خورشید هم با زیبائی خویش از وسط آسمان متمایل بزوال می شد.

(۲) ابن قتیبه می گوید: دان- فعل لازم است و برای کسی که قرض می گیرد بکار می رود (هم نظر با راغب).

ابن سکیت هم همین نظر را دارد. دان الرّجل اذا استقرض فهو دائن- یعنی قرض گرفت و قرضدار شد.

ازهری بنقل از ثعلب می گوید: پس- مدین و مدیون- نباید گفت زیرا اسم مفعول از فعل لازم ساخته نمی شود و از فعل متعدّی است و این فعل در معنی قرض گرفتن، لازم است.

ادنته و دانیته- متعدّی است یعنی او را مدیون کردم و وام دادم.

ص: ۶۹۹

شاعر گوید:

ندین و یقضی الله عنّا و قدیری مصارع قوم لا یدینون ضیّعا

(وام می گیریم و خدای وام ما را اداء می کند براستی مردم بی نیاز از وام، یعنی مالدارانی را در آوردگاهشان دیدیم که شکست خورده بودند وامی هم نداشتند و همگی با سر و پشت بخاک افتادند و از بین رفتند).

أدنت- مثل- دنت- است یعنی وام گرفتم و نیز أدنت یعنی أقرضت- بوام دادم.

(تَدایُنُ) و مداینه- پرداخت بدهی است.

خدای تعالی گوید: إِذا تَدایَنْتُمْ بِدَیْنٍ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی- ۲۸۲/ بقره).

یعنی: (وقتی بیکدیگر برای زمان معیّنی قرض می دهند).

و آیه مِنْ بَعْدِ وَصِیَّةٍ یُوصِی بِها أَوْ دَیْنٍ- ۱۱/ نساء).

(الدِّین)- پرستش و پاداش و بطور استعاره در باره شریعت بکار می برد.

دین- مثل- ملّت- است ولی آنرا باعتبار پرستش و اطاعت از شریعت دین می گویند.

خدای تعالی گوید: إِنَّ الدِّینَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ- ۱۹/ آل عمران).

و وَ مَنْ أَحْسَنُ دِیناً مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ- ۱۲۵/ نساء).

یعنی طاعت و پرستش و آیه وَ أَخْلَصُوا دِینَهُمْ لِلَّهِ- ۱۴۶/ نساء).

خدای تعالی گوید: یا أَهْلَ الْکِتابِ لا تَغْلُوا فِی دِینِکُمْ- ۱۷۱/ نساء). که تشویقی است بر پیروی نمودن دین پیامبر اسلام (ص) که میانه و گزیده ادیان است، چنانکه فرمود:

ابو زید انصاری، ابن سکیت و ابن قتیبه و ثعلب و گروهی دیگر آن را هم لازم و هم متعدّی می دانند.

دنته- هم مثل- ادنته- متعدّی است یعنی باو وام دادم، اسم فاعلش- دائن و اسم مفعولش- مدیون است پس- داین- در فعل لازم قرض دار و در متعدّی وام دهنده است.

ابن قطاع هم می گوید: دنته- یعنی- اقرضته (به او وام دادم) و- استقرضت (از او وام خواستم). (مصباح المنیر رافعی).

وَ كَذلِكَ جَعَلْناكُمْ أُمَّةً وَسَطاً- ۱۴۳/ بقره).

در لا إِكْراهَ فِي الدِّينِ- ۲۵۶/ بقره).

گفته انـد: یعنی در طـاعت و پرسـتش که در حقیقت جز با اخلاص، و پاکـدلی ممکن نیست و در اخلاص هیچگاه اکراه و بی میلی نیست.

و گفته انـد: آیه لاـ إِكْراهَ فِي الـدِّينِ- ۲۵۶/ بقره). مخصـوص به اهـل کتـاب است که در حـال پرداخت جزیه در کمـال رغبت هستند و اکراهی ندارند.

و آیه أَ فَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ- ۸۳/ آل عمران) یعنی اسلام، (آیا غیر از اسلام شریعتی را می خواهید).

بنـابر آیه ای که گفت: وَ مَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْـلامِ دِيناً فَلَنْ يُقْبَـلَ مِنْهُ- ۵۸/ آل عمران) و بر این اسـاس آیه هُوَ الَّذِي أَرْسَـلَ رَسُولَهُ بِالْهُدى وَ دِينِ الْحَقِّ- ۳۳/ توبه) است و آیه وَ لا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ- ۲۹/ توبه).

و وَ مَنْ أَحْسَنُ دِيناً مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ- ۱۲۵/ نساء).

و آیه فَلَوْ لا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ «۱»- ۸۶/ واقعه) یعنی بدون پاداش و جزاء. المدین و المدینه: خدمتکار مرد و زن.

ابو زیـد انصاری می گویـد: دین فلان یـدان وقتی گفته می شود که عمل مکروه و ناپسـندی بر او تحمیل شود. و نیز گفته اند: معنی فوق در باره خدمتگـذار از- دنته- است یعنی در برابر خدمتش پاداش به او دادم بعضـی هم نام شـهر مدینه را از این باب می دانند.

(دون) [دون :

دون بکسی گفته می شود که از کاری یا چیزی قاصر باشد و باز بماند.

بعضی گفته واژه- دون- مقلوب و برگشته شده لفظی- دنو- است یعنی پائین.

الادون، الدنی- حقیر و پست تر.

خدای تعالی گوید: لا تَتَّخِذُوا بِطانَةً مِنْ دُونِكُمْ- ۱۱۸/ آل عمران).

---

(۱) معنی این آیه بـا ربط دادن به دو و سه آیه قبل از آن روشن می شود در باره کسانی است که بآنها می گویـد: اگر موضوع قیامت را سبک می انگارید و روشـتان تکذیب آن است پس چرا وقتی که جان محتضر یا در حال مرگی به گلویش می رسد و او را با ترس و خیرگی می نگرید اگر قیامت و روز جزاء را باور ندارید و راست می گوئید چرا مشـرف بمرگ و محتضـر را

باز نمی گردانید؟!

ص: ۷۰۱

یعنی: از کسانی که در دیانت در حدّ و منزلت شما نیستند همراز خویش نگیرید، و گفته اند- در خویشاوندی.

و آیه وَ یَغْفِرُ ما دُونَ ذلِکَ- ۴۸/ نساء) یعنی اگر کمتر از آن باشد.

و- مادون ذلک- در آیه فوق یعنی سوای آن باشد که هر دو معنی ملازم یکدیگرند.

و آیه أَ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِی وَ أُمِّی إِلهَیْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۱۱۶/ مائده).

در این آیه عبارت- اتّخذونی وامی الهین- مقول قول جمله است یعنی آیا تو بمردم چنین جمله ای را گفته ای، و گفته شده عبارت اتّخذونی وامی الهین- یعنی غیر خدا را خدا بدانند.

واژه- الهین- یعنی آن دو را وسیله رسیدن بخدا بدانند و بخدا برسند.

و در آیات لَیسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِیٌّ وَ لا شَفِیعٌ- ۵۱/ انعام).

و وَ ما لَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ- ۱۰۷/ بقره).

یعنی: کسی که ما دون امر خدا آنها را دوست بدارد، و سرپرستی کند ندارند.

و آیه قُلْ أَ نَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا یَنْفَعُنا وَ لا یَضُرُّنا- ۷۱/ انعام)- مثل آیه فوق است. واژه- دون- با تلفّظ- دون- با فتحه حرف (د) نیز خوانده شده.

دونک کذا- یعنی آنرا بگیر و دریافت کن.

قتیبی می گوید: دان یدون دونا مصدر آن با فتحه حرف (د). یعنی ضعیف شده است.

پایان جلد اوّل

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ یَسْتَوِی الَّذِینَ یَعْلَمُونَ وَالَّذِینَ لَا یَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک ۱۲۹/۳۴- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های‌تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹